

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА
НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 22–23

КИЇВ – 2013

УДК 930-2
ББК Т 2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.
Протокол № 5 від 19 грудня 2013 р.

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Збірка наукових праць / Відп. ред. Г.В. Боряк; Упорядники: В.В. Томазов, І.К. Хромова. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. — Число 22–23. — 729 с.

Збірка наукових праць розрахована на фахівців у галузі спеціальних знань історичної науки, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна рада: д.і.н., проф., акад. НАН України В.А. Смолій (голова), д.і.н., проф., член-кор. НАН України Г.В. Боряк (відп. ред.), д.і.н. Я.В. Верменич, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф., член-кор. Л.А. Дубровіна, д.і.н., член-кор. НАН України М.Ф. Котляр, д.і.н. Ю.В. Легун, д.і.н., проф., член-кор. НАН України О.П. Реєнт, д.і.н., проф. О.С. Рубльов.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. Г.В. Боряк (відп. ред.), к.і.н. В.В. Томазов (заст. відп. ред.), д.і.н., проф. І.Н. Войцехівська, д.і.н., проф. М.Ф. Дмитрієнко, д.і.н., проф. Г.В. Папакін, к.і.н. І.К. Хромова (відп. секретар).

Упорядники: к.і.н. В.В. Томазов, к.і.н. І.К. Хромова.

Рецензенти:

- доктор історичних наук, проф. Г.Д. Казьмирчук;
- доктор історичних наук, проф. І.Б. Матяш;
- доктор історичних наук, проф. Я.С. Калакура.

Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють власну думку, що не обов'язково співпадає з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за дотримання наукової етики та достовірність наведених фактів.

У разі передруку статей із даної збірки узгодження з редколегією обов'язкове.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку наукових фахових видань зі спеціальності «історичні науки» (постанова президії ВАК України від 6.10.2010, № 1–05/6).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія КВ № 6934 від 04.02.2003 р. видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

До Вашої уваги пропонується здвоєний випуск наукового збірника «Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики», який містить статті з архівознавства, біографістики, генеалогії, геральдики, джерелознавства, дипломатики, зброєзнавства, іконографії, книгознавства, літописознавства, історичної метрології, музеєзнавства, нумізматики, сфрагістики, текстології, уніформології, фалеристики та філігранології. Аналіз публікацій останніх збірників свідчить про всезростаючий інтерес дослідників до спеціальних галузей історичної науки. Якщо певні дисципліни — архівознавство, генеалогія, геральдика, біографістика, сфрагістика, нумізMATика, зброєзнавство, уніформологія — уже давно гідно репрезентуються на сторінках нашого видання, то нині зростає інтерес дослідників до спеціальних історичних дисциплін, що останнім часом не дуже динамічно розвивалися. Тому редколегію не може не радувати можливість ознайомити читачів зі студіями з текстології, філігранології, іконографії, фалеристики, метрології. Усі автори збірника, як авторитетні та досвідчені, так і молоді, торкаються актуальних та малодосліджених проблем, їхні розвідки ґрунтуються на значній джерельній базі, причому більшість джерел вводяться до наукового обігу вперше.

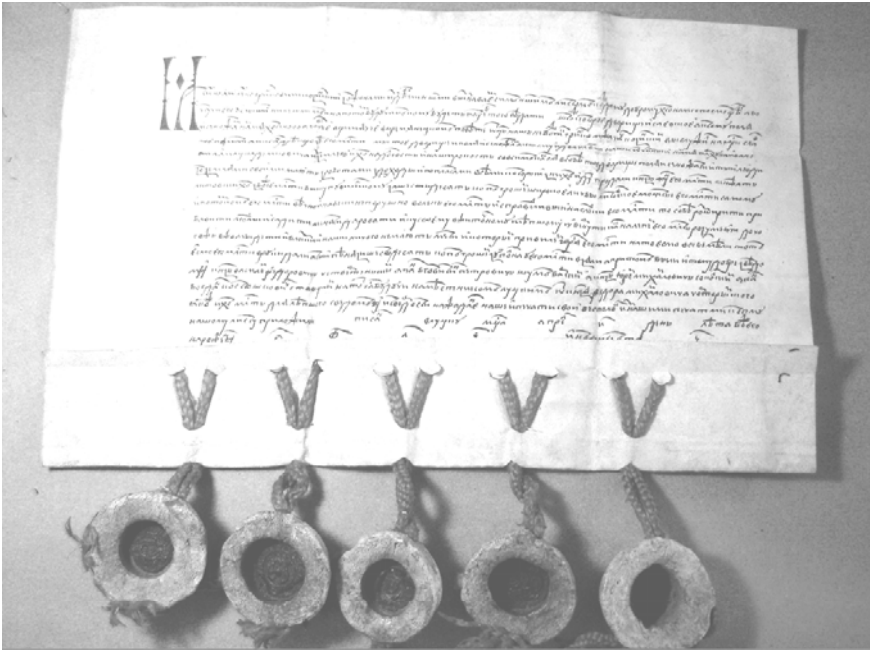
Матеріали, опубліковані в розділі «Рецензії, огляди, анонси, дискусії», знайомлять читачів із новими працями в галузі спеціальних історичних дисциплін та порушують складні, неоднозначні питання історичної науки.

Ми сподіваємось, що, як і попередні випуски, цей збірник зацікавить наукову громадськість.

Редакційна колегія традиційно залишає авторам право на висловлення своїх оригінальних думок, навіть якщо не поділяє їх. Маємо надію, що авторська інтерпретація подій, оцінка джерел та власна дослідницька лабораторія стануть предметом наукових дискусій, плідних обговорень та сприятимуть розвитку спеціальних історичних дисциплін.

Запрошуємо до співпраці науковців, викладачів вузів, працівників архівів, музеїв і бібліотек — усіх, хто цікавиться проблемами спеціальних галузей історичної науки та сприяє їхньому розвитку.

Статті, відгуки й побажання просимо надсилати на адресу: 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, Інститут історії України НАН України, кім. 505.

АРХИВОЗНАВСТВО

ІСТОРИЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ США В ПРАЦЯХ АМЕРИКАНСЬКИХ АВТОРІВ

Національний архів США (National Archives and Records Administration, NARA) є одним із наймолодших, але найбільших архівів світу. Заснований у результаті архівного руху істориків і громадськості, NARA швидко став лідером архівної галузі Сполучених Штатів, а згодом і світу. На зберіганні в NARA знаходяться найважливіші документи американської нації: Декларація незалежності, Конституція, Білль про права. NARA зберігає документи урядових установ від започаткування США як держави до теперішнього часу. За Актом 1934 року NARA був створений як Архів уряду Сполучених Штатів, тобто архів федеральних органів влади: Президента США, Конгресу США, Верховного суду, федеральних департаментів. На архіви штатів його повноваження не розповсюджуються. Разом з тим, у NARA знайшли своє місце персональні документи батьків-засновників американської нації — Джорджа Вашингтона, Александра Гамільтона, Томаса Джефферсона, Бенджаміна Франкліна, Джона Адамса, Джеймса Медісона та інших видатних політичних, державних, громадських, наукових, культурних діячів. У цілому у сховищах NARA зберігається понад 10 млрд. аркушів текстових документів, 12 млн. мап, схем, архітектурних та інженерних креслень, 25 млн. фотографій та графічних зображень, 24 млн. аерофотознімків, 300 тис. роликів відзнятої кіноплівки, 400 тис. відео- та звукозаписів, 133 ТВ електронних даних.

Від заснування NARA пройшов значний історичний шлях, витримав структурні й функціональні зміни. NARA виконує дві основні функції: архівну (зберігання, забезпечення інтелектуального й фізичного доступу) і управління документацією у федеральних органах влади. NARA очолює Архівіст Сполучених Штатів, який призначається Президентом США за порадою та згодою Сенату. За всю історію NARA ним керували 10 Архівістів США: Р.Д.В. Коннор, С.Дж. Бакк, У.К. Гровер, Р.Х. Бахмер, Дж.Б. Родс, Р.М. Ворнер, Д.У. Уілсон, Дж.У. Карлін, А. Вейнстейн, Д.С. Феррієро (чинний Архівіст США). У Національному архіві працювали такі видатні американські вчені, як Т.Р. Шелленберг, В.Д. Тейт, Ф.М. Хамер, К.Дж. Харріс, О.В. Холмс, Ф.Б. Еванс, Г. Пінкетт, Т.Х. Петерсон, К. Тібодо та інші.

NARA керує архівною системою федерального рівня, до якої включено філіали Національного архіву, президентські бібліотеки, федеральні цент-

ри документації та ще цілий ряд підрозділів. На NARA покладені не притаманні архівам інших країн функції: зберігання й оприлюднення законів, законодавчо-нормативних актів Конгресу й Президента США, нормативних актів виконавчих органів влади (Федеральний реєстр); участь у двоступеневих виборах президента і віце-президента США в частині передавання сертифікатів про встановлення від колегій виборців.

Головними рисами NARA є високий професіоналізм, застосування передових досягнень науки, генерація ідей, що впливають на збереженість історичної спадщини людства в цілому. Керівникам NARA належить ідея створення Міжнародної Ради Архівів. Однією з останніх інновацій архіву є наукові дослідження з організації забезпечення збереженості цифрової спадщини американської нації та створення Архіву електронних документів «ERA».

У цьому контексті значний інтерес представляє аналіз літератури, присвяченої Національному архіву США. Такий аналіз може стати в нагоді викладачам курсів архівознавства та зарубіжного архівознавства університетів України, студентам, дослідникам, усім, хто цікавиться історією США, історичною й архівною наукою цієї країни. Свого часу професор Московського державного історико-архівного інституту, доктор історичних наук Є.В. Старостін вказував на відсутність історіографії зарубіжного архівознавства в архівній науці радянського та пострадянського часів. То ж мета автора даної статті полягає в заповненні цієї лакуни історіографії в частині аналізу літератури, присвяченої Національному архіву США¹.

Праці архівістів, теоретиків і практиків, з історії й організації діяльності Національного архіву США та установ його системи можна розподілити на історичні та прикладні, а також на ті, що висвітлюють історію й діяльність Національного архіву, президентських бібліотек, Федерального реєстру, федеральних центрів документації, внесок у розвиток архівної справи та життєвий і творчий шлях керівників архіву й видатних архівістів. Увесь комплекс публікацій також може бути розподілений на поточні публікації, що висвітлювали сучасні авторам події й проблеми, та історичні дослідження, здійснені через певний проміжок часу.

Література та наукові дослідження в галузі історії та діяльності Національного архіву та Адміністрації документації США й установ його системи веде свій відлік від початку руху за створення федерального архіву. Першою публікацією про федеральні архіви був підготовлений У.Г. Ліландом та К.Х. Ван Тіном «Guide to the Archives of the Federal Government at Washington» («Путівник по архівах федерального уряду у Вашингтоні»), перше видання якого побачило світ 1904 р., друге —

1907 р. До 1948 р. це був єдиний ґрунтовний довідник по архівах федеральних відомств. Структурно путівник містив: 1) описові статті, що характеризували систему управління документацією в кожному департаменті, інструкції в галузі діловодства та зберігання документів, посадові обов'язки працівників, відповідальних за діловодство й архіви; 2) описові статті з характеристиками документальних колекцій, що знаходилися на зберіганні у структурних підрозділах департаменту із зазначенням їхніх обсягів та крайніх дат. Путівник описував колекції Державного департаменту, Департаменту фінансів, Військового департаменту, Департаменту юстиції, Департаменту пошти, Військово-морського департаменту, Департаменту внутрішніх справ, Департаменту агрокультури, Департаменту комерції і труда, Комісії цивільної служби, Міждепартаментської комісії комерції, Смітсонівського інституту, Верховного Суду США, Апеляційного Суду, Сенату й Палати представників, Бібліотеки Конгресу, Міжнародного бюро американських республік та дипломатичних архівів. До путівника було вміщено окремий розділ «Бібліографія», який містив переліки збірників документів та інших документальних публікацій, виданих за колекціями кожного департаменту, та індекси. У статті, присвяченій паперам президентів, вказувалось на неприпустиму втрату цих архівних комплексів. Декілька колекцій знаходилося на зберіганні в Бібліотеці Конгресу, документи Президента Дж.Н. Полка (1845–1849) зберігались у бібліотеці Чиказького історичного товариства, Президента Дж.К. Адамса (1817–1825) — у Массачусетському історичному товаристві, Президента Дж. Бьюкенена (1857–1861) — у Історичному товаристві Пенсильванії. У Білому Домі автори виявили на той час лише дві книги з листами Президента У. Гранта (1869–1877) за період з 1869 р. до липня 1875 р. Інші документи президентів були розпорошені по архівах різних департаментів, бібліотеках і історичних товариствах².

Через деякий час видатний американський історик, один із фундаторів Національного архіву США та соратник «батька-засновника» Архіву Дж.Фр. Джеймсона У.Г. Ліланд оприлюднив на сторінках видання «Records of the Columbia Historical Society» («Документи Колумбійського історичного товариства») доповідь «Архіви федерального уряду», з якою він виступав перед зібранням Товариства у Вашингтоні (1908 р.)³. У доповіді Ліланд охарактеризував стан збереженості документів федеральних відомств. Згодом учений у журналі Американської історичної асоціації «American Historical Review» опублікував програму створення федерального архіву (1912 р.)⁴.

Одна з перших праць з історії президентських бібліотек була написана 1-м Архівістом США Р.Д.В. Коннором у квітні 1940 р. Коннор захищав

думку дорадчого комітету, зібраного Президентом Ф.Д. Рузвельтом для розгляду проблеми президентських архівів, щодо неможливості подальшого зберігання такого важливого для держави комплексу документів як президентський у приватних бібліотеках і необхідність переведення їх під федеральний контроль та про їх децентралізоване зберігання. Централізація значних за обсягами президентських архівів в одному місці, на думку комітету, потребувала спорудження величезного депозитарію, в якому б важко було дотримати належні охоронні та протипожежні умови, систематизувати документи у відповідні комплекси, забезпечити їх використання. Децентралізація розглядалась як культурна традиція американського народу, яка сприяла б наближенню документів до дослідників. У статті висвітлюються передумови створення бібліотеки Ф.Д. Рузвельта, склад колекції та переваги її систематизації і описування за життя президента⁵.

Внеску Президента США Ф.Д. Рузвельта у збереження історичних документів американської нації присвячена стаття Ф.У. Шипмана. Автор написав її на пошану Рузвельта (з приводу його смерті 12 квітня 1945 р.) і підкреслив, що звання «Першого архівіста Сполучених Штатів і [почесного] президента Товариства [американських архівістів]» Рузвельту присвоїли не просто з поваги до президентства, а через його значний внесок в архівну справу країни. Рузвельт заснував Національний архів США, відкрив першу президентську бібліотеку й передав її в дар американському народові, ініціював у роки Великої депресії політику Нового курсу (1933–1938), у ході реалізації якої були описані документи федерального уряду, урядів і установ штатів і округів⁶. Р.Д.В. Коннор використав свої нотатки, зроблені відразу після візиту Президента Ф.Д. Рузвельта до виставкової зали Національного архіву США 5 жовтня 1943 р., листування із Рузвельтом, щоб підкреслити зацікавленість Президента проблемами забезпечення збереженості архівних документів і манускриптів, мікрофільмуванням, ламінацією й реставрацією⁷.

Життєвий шлях, діяльність видатного американського історика та «батька» Національного архіву США Дж.Ф. Джеймсона, його боротьба за заснування архіву, історія створення архіву детально описані в непересічного значення працях Ф. Шиллі та У.Г. Ліланда⁸.

Перший Архівіст США Р.Д.В. Коннор залишив для нащадків надзвичайно цікаву працю, в якій описав перші кроки Національного архіву, своє призначення на посаду, діяльність на посту Архівіста США, реакцію можновладців, державних чиновників, учених, преси й громадськості на створення архіву, боротьбу з федеральними департаментами, які, не розуміючи переваг архівного зберігання документів, не бажали передавати до Національного архіву накопичені ними документи. Праця Кон-

нора написана гарною мовою, відбиває почуття автора й має романтичний ореол і назву: «Пригоди архівіста-аматора»⁹. Проте це не спогади автора, це, швидше, його звіт, оскільки Коннор підготував свій текст як доповідь і оприлюднив її на 6-й щорічній зустрічі Товариства американських архівістів у Річмонді, Вірджинія, 26 жовтня 1942 р. На той час Коннор вже пішов з посади 1-го Архівіста США й працював в Університеті Північної Кароліни, але він не втратив зв'язків із архівами, більше того, 1941–1943 рр. він очолював Товариство американських архівістів. Життєвому шляху, професійній, науковій, громадській і творчій діяльності самого Р.Д.В. Коннора присвячені праці Т. Пейдж, У.Г. Ліланда, Д.Р. МакКоя¹⁰.

Проблеми експертизи цінності й відбору документів федеральних відомств на зберігання до Національного архіву та знищення стали першими, на яких зосередився щойно сформований штат архіву. 1942 р. в журналі «The American Archivist» Ф.М. Хамер виклав досвід архіву з відбору на зберігання та опрацювання документів федерального уряду США та його територіальних органів у 48 штатах, напрацьований упродовж шести років роботи відділів комплектування, класифікації та каталогізації¹¹.

Організацію захисту документів федеральних відомств та Національного архіву під час Другої світової війни, діяльність Комітету консервації культурних ресурсів висвітлив голова його виконавчого підкомітету К. Харріс; діяльності Національного архіву у сфері захисту архівів окупованих країн Європи в період Другої Світової війни присвятив статтю О.В. Холмс¹². Ф.М. Хамер розповів про підготовку путівника по документах періоду Другої Світової війни в Національному архіві США¹³.

1948 р. Національний архів США видав черговий «Guide to the Records in the National Archives» («Путівник по документах Національного архіву»), який за кількістю описаних груп документів переважав путівники, видані 1937 р. та 1940 р.¹⁴

Надзвичайну важливість для розуміння історії Національного архіву представляє стаття О.В. Холмса «The National Archives at a Turn in the Road» («Національний архів на повороті шляху»). У ній автор пророкував проблеми, які можуть виникнути на шляху архіву після його підпорядкування Адміністрації служб загального призначення і втрати ним статусу незалежної урядової агенції (1949 р.). Разом із тим, він указав і на позитивну сторону цього рішення. Холмс визнав, що нове законодавство в галузі управління документацією та контроль з боку Адміністрації служб загального призначення сприятимуть унормуванню процесів експертизи цінності й відбору документів на постійне зберігання, обґрунтованому та своєчасному знищенню документів, укладанню переліків

документів зі строками зберігання та покращенню стану управління документацією у федеральних відомствах у цілому. Холмс навіть висловив надії на збільшення фінансових асигнувань архіву. Проте роль Національного архіву як культурного й наукового центру, на погляд Холмса, могла зменшитися. Занадто перебільшене захоплення менеджментом документації врешті-решт могло знехтувати його головну мету — служіння науці й науковцям, що у свою чергу негативно вплинуло б і на управління документацією. Холмс указав, що підпорядкування архіву голові Адміністрації служб загального призначення обмежило свободу Архівіста США. Більше того, будь-який голова Адміністрації міг би призначити на посаду Архівіста непрофесіонала, що завдало б ще більшої шкоди професійній місії архіву. Ще 1949 р. Холмс висловив надію, що прийняте законодавство не є остаточним і вказав на необхідність його перегляду¹⁵.

Третій Архівіст США У.К. Гровер написав статтю про перебіг подій під час роботи першої Гуверівської комісії (7 липня 1947 — 12 червня 1949 рр.), оцінку звіту Е. Ліхі та його пропозицій із удосконалення законодавства в частині управління документацією, реакцію членів Гуверівської комісії на звіт Ліхі, протести з боку Національного архіву на його підпорядкування Адміністрації служб загального призначення, різні фактори, що впливали на прийняття ряду законодавчих актів у сфері архівної справи та управління документацією. Перед публікацією праця була оприлюднена Гровером на зустрічі Товариства американських архівістів 10 жовтня 1950 р. в Медісоні, штат Вісконсин. Гровер, як і його колега й соратник О.В. Холмс, указував на можливість втрати Національним архівом статусу наукової установи та культурної інституції. Великі надії Гровер покладав на Національну комісію історичних публікацій, засновану одночасно з NARA і включену до його організаційної структури¹⁶. Аналізу наслідків змін у законодавстві та статусі Національного архіву, утворенню федеральних центрів документації, впровадженню програм управління документацією у федеральних департаментах з часу закінчення роботи першої Гуверівської комісії (1947–1949) присвятив свою роботу Г. Енжел¹⁷. Цій же проблематиці приділив увагу Р.У. Кроскопф, який проаналізував вплив рекомендацій обох Гуверівських комісій (1947–1949 рр., 1953–1955 рр.) на управління документацією в установах та на Національний архів США¹⁸. Б. Гленн здійснила екскурс в історію й висвітлила стан управління документацією у федеральних департаментах, починаючи від заснування Комісії Президента У.Х. Тафта по обстеженню діяльності федеральних органів влади (1910–1913 рр.) до впровадження її рекомендацій і аналізу наслідків¹⁹.

Підсумки діяльності Національного архіву США за перші двадцять років історії були зроблені в ряді документів: у вітальній адресі

3-го Архівіста США У.К. Гровера, оголошеній на спільній сесії Американської історичної асоціації та Товариства американських архівістів 29 грудня 1953 р.²⁰, виступі Помічника Архівіста США Р.Х. Бахмера на щорічній зустрічі Товариства американських архівістів у Вільямсбурзі, Вірджинія, 14 вересня 1954 р.²¹ та виступі Е. Познера на цьому ж засіданні²². Доповідачі виокремили певні етапи у становленні й розвитку архіву, піднесли значення внеску вчених, які вплинули на створення архіву та відігравали важливу роль у його діяльності, указали на проблеми, що переслідували архів і його колектив, визначили перспективи на майбутнє.

1950–1960-ті позначені цілим рядом значних праць з історії та організації діяльності президентських бібліотек Ф.Д. Рузвельта та Г. Трумена, центрів документації та інших структурних підрозділів Національного архіву.

Огляд стану збереженості президентських колекцій Дж. Вашингтона, Дж. Адамса, Т. Джефферсона, Дж. Медісона, Дж. Монро, Є. Джексона, М. Ван Бюрена, У. Гаррісона, Дж. Тайлера, Фр. Пірса, Дж. Бьюкенена, А. Лінкольна, Є. Джонсона, У. Гранта, Ч. Артура, Г. Клівленда, Б. Гаррісона, У. МакКінлі, Т. Рузвельта, У. Тафта, В. Вільсона, У. Гардінга, К. Куліджа, Г. Гувера, Фр. Рузвельта здійснив Б. Роуланд. Автор намагався визначити місце зберігання кожної колекції, її обсяг, зміст і долю документів. Не завжди це вдавалось, але отримані результати мають непересічне значення для усвідомлення долі президентських документів до створення першої президентської бібліотеки Ф.Д. Рузвельта²³. Історії створення, складу колекції, напрямам роботи президентської бібліотеки Ф.Д. Рузвельта присвятив статтю У.Г. Ліланд²⁴. Діяльність бібліотеки Г. Трумена висвітлена в працях Д.Д. Ллойда, директора бібліотеки, Ф.К. Брукса, також директора цієї бібліотеки, та Р.С. Кіркенделла, дослідника з Університету Міссурі²⁵. Кіркенделл виклав свій досвід роботи над докторською дисертацією в президентських бібліотеках. Як науковець, він вбачав проблеми для дослідників у децентралізації бібліотек, недостатньому довідковому апараті до документів, малій кількості годин роботи читальних залів. Кіркенделл проаналізував не лише свою роботу в бібліотеках, а й роботу інших вчених і на підставі зібраних вражень дійшов висновку, що головною причиною невдалих історичних досліджень були обмеження доступу до президентських документів та відсутність опублікованих збірок історичних джерел, в особливості це стосувалося документів часів президентства Г. Трумена. У різних центральних та регіональних періодичних виданнях були опубліковані статті про президентські бібліотеки — Е.Х. Бакк, У.К. Гровера, Р.Х. Бахмера та Г. Кахна, А. Пастора²⁶. Національній комісії з історичних публікацій була

присвячена стаття У.Г. Ліланда про передумови та історію заснування Комісії²⁷.

Е.О. Олдрідж, директор Управління центрів документації, 1955 р. описав історію заснування, структуру й функції, діяльність, склад і зміст документів найбільшого в США центру персональних документів у Сент-Луїсі²⁸. Про федеральні центри документації, їхній внутрішній інтер'єр та обладнання представив інформацію світовій архівній спільноті Е.Дж. Кемпбелл, директор Відділу центрів документації Національного архіву²⁹. Організації роботи та обладнанню центрів документації присвятив свою президентську адресу, проголошену на щорічній зустрічі Товариства американських архівістів у Санта Фе, штат Нью-Мексико, 19 жовтня 1967 р. Г. Енжел³⁰.

1961 р. Е.Х. Бакк з Національного архіву США спеціально для журналу «Archivum» Міжнародної Ради Архівів написала статтю про архівне законодавство, на засадах якого діяв Національний архів, організацію управління архівом, класифікацію документів та укладання описів, діяльність Національної комісії історичних публікацій та проекти, підтримані нею, обладнання технічних лабораторій архіву, освітні програми для архівістів. Цією статтею Національний архів уже вдруге був представлений міжнародній архівній спільноті (перша публікація аналогічного змісту про Національний архів здійснена 1953 р.)³¹.

Важливою подією 1960-х рр. була публікація Національною комісією історичних публікацій путівника манускриптів і архівних матеріалів — «A Guide to Archives and Manuscripts in the United States», підготовленого до видання під керівництвом директора Комісії Ф.М. Хамера³². До нього було включено інформацію на 1300 депозитаріїв архівних документів і манускриптів. Л. Хекмен та його співавтори 1977 р. опублікували статтю, в якій висвітлили роль Національної комісії з публікації історичних джерел і документів у підготовці путівника Хамера. Головною метою авторів було обґрунтування реалізації програми підготовки аналогічного путівника, але вже у вигляді автоматизованої бази даних. Автори вказали, що за станом на 1 квітня 1977 р. 2400 депозитаріїв країни надіслали інформацію про себе для включення до «директорії депозитаріїв історичних документів». Ішлося про наповнення бази даних, першу версію якої планувалось запустити 1978 р., інформацією від рівня депозитарію до рівня групи документів або колекції³³.

1960-ті рр. завершуються важливою працею з історії Національного архіву США, автором якої був Архівіст штату Південної Кароліни та чинний на 1968–1969 рр. Президент Товариства американських архівістів Х. Джонс. Автор зосередився не лише на історії архіву, а, насамперед, на «трагічній» втраті архівом статусу незалежної державної агенції й

підпорядкуванні Адміністрації служб загального призначення. Джонс фокусував увагу на стосунках Національного архіву й Адміністрації служб загального призначення, діяльності Об'єднаного Комітету зі статусу Національного архіву (Joint Committee on the Status of the National Archives), створеного 1967 р., головою якого був Дж.П. Бойд (Julian P. Boyd), а секретарем — сам Джонс.

Джонс вказував на можливість втрати архівом статусу наукової й просвітницької установи та втягування його в корупційні ігри політиків. Учений наполягав на відновленні незалежності Національного архіву й закликав боротися за цей статус Товариство американських архівістів, Американську історичну асоціацію та Організацію американських істориків. Він писав: «Створення нового, сильного, незалежного Національного архіву й Управління документацією... є надійнішим шляхом гарантування, що американська історія буде переказана і що вона буде переказана точно і об'єктивно»³⁴. Гострій критиці Джонс піддав режим доступу до документів у президентських бібліотеках. Хоча його опоненти (Кіркенделл) визнали це звинувачення Джонса на адресу президентських бібліотек перебільшеним, але разом із тим указали, що пропозиція Джонса про розмежування приватних і публічних паперів президентів була вартою уваги³⁵.

Наприкінці 1960-х — на початку 1970-х рр. вибухнув гучний скандал у середовищі архівістів і істориків, спричинений заявами професора Ф.Л. Лоевенхейма про обмеження доступу до документів Президента Ф.Д. Рузвельта в його бібліотеці. Ішлося про листування Ф.Д. Рузвельта та посла США в Німеччині У.Е. Додда 1933–1934 рр. Лоевенхейм прагнув опублікувати шість листів Додда до Рузвельта, проте адміністрація бібліотеки не надала йому ці листи для опрацювання. Керівництво бібліотеки стверджувало, що Лоевенхейм не запитував листи, жодних обмежень на них не було, інші дослідники у цей час працювали з листами без зауважень щодо доступу. Учений вважав, що йому відмовлено через прагнення бібліотеки опублікувати листи першою в тритомному збірнику документів «Franklin D. Roosevelt and Foreign Affairs» («Ф.Д. Рузвельт та іноземні справи»), підготовка якого тривала на той час у співробітництві з видавництвом Гарвардського університету. Конфлікт вилився на шпальти «New York Times», а потім дійшов до суду. Для з'ясування проблеми був створений спеціальний комітет на чолі з професором Р.У. Леопольдом. Звіт комітету виявив низку помилок, допущених, як з боку керівництва бібліотеки Ф.Д. Рузвельта та Національного архіву, структурним підрозділом якого вона була, так і з боку дослідника Ф.Л. Лоевенхейма та Американської історичної асоціації. Для усунення можливих аналогічних проблем у майбутньому бібліотека опублікувала каталог своєї колекції,

покажчик документів відкритого доступу, оприлюднила план своїх майбутніх видавничих проєктів та створила консультативний комітет із публікації документів. Директор бібліотеки Дж. Е. О'Нейлл прискорив роботи з розсекречування документів. Цей конфлікт був висвітлений у низці публікацій, у тому числі в статтях Р. Поленберга, колишнього директора бібліотеки Г. Кахна та голови комітету Р.У. Леопольда³⁶.

Початок 1970-х рр. в історії архівної галузі США позначений катастрофою, яка забрала з собою тисячі документів військовослужбовців, що згоріли під час пожежі в Центрі персональної документації в Сент Луїсі 12 липня 1973 р. Про перебіг подій до, під час та відновлювальні роботи після пожежі написали статтю помічник Архівіста Центру У.У. Стендер та співробітник Центру Е. Уолкер³⁷.

У 1970-х рр. продовжилась дискусія про президентські бібліотеки. Заступник Архівіста США Дж.Е. О'Нейлл визначив цілі утворення президентських бібліотек та вказав, що вони реалізовані достатньо успішно. По-перше, президентські документи зберігалися в одному місці цілісним комплексом і якщо раніше багато які з них були втрачені, тепер втрати були мінімізовані. Президентські документи опинялися під архівним контролем уже до того, як президент залишав свій офіс у Білому Домі. По-друге, Президент Ф.Д. Рузвельт оголосив документи, розміщені на зберігання в його президентській бібліотеці, не лише фізичною, а, насамперед, юридичною власністю уряду США. Проте його рішенням заважала традиція, за якою президентські документи вважалися колись приватною власністю президентів. Дехто у США ніяк не міг усвідомити, що президент не є звичайною людиною, його документи, як історичне джерело непересічного значення, важливі для історії всієї нації. Президентські бібліотеки забезпечували доступ до цих документів, але разом із тим, оберігали президентів і їхні сім'ї від нападок політичних ворогів, вторгнення в приватне життя та розкрадання документальної спадщини. По-третє, Ф.Д. Рузвельт встановив відкритий доступ до своїх документів на однакових умовах для всіх дослідників. На час його меморандуму 1938 р. документи Джона та Джона Квінсі Адамсів, Лінкольна, Гарфільда, Клівленда, МакКінлі, Теодора Рузвельта, Тафта, Вілсона, Гардінга, Куліджа та Гувера були або повністю закриті для досліджень, або доступ надавався привілейованим особам із дозволу родини й нащадків. Обмеження на доступ були правилом. Поява президентських бібліотек змінила ситуацію. 1950 р. більшість документів Ф.Д. Рузвельта, як публічних, так і приватних, була відкрита для дослідників. Дослідники очікували, більше того — вимагали, щоб президентські документи ставали доступними для вивчення якомога швидше — через 6–7 років після закінчення каденції. Четверта мета, досягнута бібліотеками, — їхнє подвійне призначення: як

архіву президентських документів і як музею. Ф.Д. Рузвельт був колекціонером, він збирав манускрипти, фотографії й картини, його шанувальники дарували йому експонати музейної цінності. Крім цього, існувала значна кількість кіно- та аудіозаписів виступів, візитів, зустрічей президента. Рузвельт бажав, щоб громадськість отримала можливість побачити його колекцію, але критики вважали створення меморіальних музеїв за життя президентів антидемократичною й неамериканською традицією на кшталт спорудження пірамід фараонів та монументів цезарів. Однак президент — це не просто людина, це інститут влади, і в цьому сенсі його матеріали відображають не лише його життя, а, насамперед, історію країни, вони існують не тільки для вчених, а для всієї нації в цілому. Тому президентські бібліотеки є свого роду пам'ятником історії нації. Разом із доведеним, О'Нейлл не ідеалізував президентські бібліотеки й назвав цілий ряд недоліків у їхній роботі, пов'язаних із недостатньою чисельністю працівників, значними обсягами документів, багатоманітними потребами дослідників, дотриманням вимог на обмеження доступу до певних документів. Секретність була визначена О'Нейлом як головна причина нерозуміння ролі й значення президентських бібліотек у суспільстві й критики³⁸. Х. Джонс указав на необхідність розмежування понять «papers» (папери, тобто особисті документи президентів) та «records» (документи про діяльність президентів, як глав уряду й країни). Він оскаржував розуміння президентських документів як власності президентів, критикував спроби легалізації традиції персонального розпорядження колишніх президентів, членів їхніх родин та нащадків документами, що повинні належати нації. Конституційна незалежність інституту президентства, указував Джонс, автоматично не є передумовою для вилучення історичних документів національного значення³⁹.

1978 р. світ побачила праця Д.Р. МакКоя «The National Archives: America's Ministry of Documents, 1934–1968» («Національний архів: Міністерство документів Америки») ⁴⁰. Д.Р. МакКой (1928–1996) був викладачем (1957–1964) і професором історії Канзаського університету (1964–1995) та Президентом історичного товариства штату Канзас (1981–1982). Він захистив докторську дисертацію в Американському університеті у Вашингтоні (1954) і працював архівістом у Національному архіві США (1949–1952). МакКой написав сім книг, серед яких праця з історії Національного архіву має особливе значення. На той час це була найбільш повна історія Національного архіву від його створення в 1934 р. до 1968 р.

Д. МакКой зробив спробу періодизації історії Національного архіву 1934–1968 рр., виокремлюючи п'ять періодів: «дитинства та юнацтва» (childhood and adolescence) (1934–1945), «норовливості й бунту проти

2-го Архівіста США С.Дж. Бакка» (a period of restiveness and «mutiny» against the second Archivist of the United States, Solon J. Buck) (1946–1948), «механічного шлюбу» з Адміністрацією служб загального призначення (the shotgun marriage with the General Services Administration) (1949–1955), «палацової революції» (a palace revolution) (1956–1963), «ліквідації руху за незалежність» (an abortive independence movement) (1965–1968). Події після 1968 р. МакКой розглядав як другий рух за незалежність Національного архіву.

Викладення матеріалу в книзі МакКоя персоналізовано й пов'язано з діяльністю та внеском кожного з керівників цього періоду: Р.Д.В. Коннора, 1-го Архівіста США (1934–1942), С.Дж. Бакка, 2-го Архівіста США (1941–1948), та У.К. Гровера, 3-го Архівіста США (1948–1965). МакКой указав, що Коннор приділяв увагу переважно формуванню організаційної структури архіву, за його часів були впроваджені концепція групи документів «record group», анотовані описи, опублікований перший путівник по документах Національного архіву (1937 р.), засновано Товариство американських архівістів та прийнято Закон про опікунський фонд архіву «National Archives Trust Fund Board». МакКой критикував С.Дж. Бакка за його образливе ставлення до співробітників і безкінечні реорганізації управлінь і відділів архіву. Разом із тим, МакКой віддав належне Бакку за ініціювання програми мікрофільмування документів, проголошення ідеї заснування регіональних депозитаріїв для зберігання документів територіальних підрозділів федеральних відомств, введення перших програм управління документацією, заснування Міжнародної Ради Архівів та управління архівом у роки Другої Світової війни. Натомість МакКой підкреслив, що хоча У.К. Гровер став архівістом після служби в армії, він був доброзичливою та скромною людиною, що допомагало йому налагоджувати стосунки, як у середовищі колег-архівістів, так і поза архівом. Гроверу не поталанило керувати архівом як незалежною агенцією: через рік архів був підпорядкований Адміністрації служб загального призначення. Саме завдяки Гроверу, на думку МакКоя, вдалося успішно впровадити Закон про федеральні документи «Federal Records Act» (1950 р.), заснувати мережу федеральних центрів документації, систему президентських бібліотек, оновити виставкове обладнання й програми, дати нове життя Національній комісії історичних публікацій, перемістити до Національного архіву оригінали Декларації незалежності та Конституції. Період Гровера МакКой оцінює як «сімнадцятирічну успішну історію» архіву. Зовсім небагато МакКой пише про Р.Х. Бахмера, 4-го Архівіста США (1965–1968). Учений вбачав у толерантності, доброзичливості, інтелігентності Бахмера ключ до успішної діяльності Національного Архіву як структурного підрозділу Адміністрації служб загального призначення.

У часи Бахмера було збільшено фінансування Національній комісії історичних публікацій, засновано Дорадчу раду архіву, журнал «Prologue», архівістам офіційно відведено час для проведення історичних наукових досліджень.

Оцінка, надана МакКоем підпорядкуванню Національного архіву Адміністрації служб загального призначення, відрізняється від усіх інших і характерна своїм позитивізмом. МакКой критикує Х. Джонса. Він вказує, що книга Джонса була адресована, насамперед, можновладцям для усвідомлення ними необхідності повернення Національному архіву статусу незалежної державної агенції та спонукання їх до прийняття такого рішення. МакКой заперечує, що в часи підпорядкування Адміністрації архів переслідували нескінченні скорочення бюджетного фінансування та штатної чисельності працівників. Він зазначає, що і коштів, і працівників архів мав у достатній кількості, крім того ще й був самостійним розпорядником свого бюджету. Бюро бюджету в 1950-х рр. щедро фінансувало впровадження програм управління документацією та створення мережі федеральних центрів документації. Академічні функції архіву МакКой вважав несуттєвими. Він вбачав проблеми Архіву у чварах, що процвітали в середовищі архівістів, жоден з підрозділів, крім довідкової служби, не працював ефективно. То ж МакКой вважав, що нарікання Джонса на Адміністрацію служб загального призначення недоречні, перебільшені й упереджені. На його думку, Національний архів слід поставити за приклад того, як підпорядкована агенція знайшла свій шлях серед інших таких самих підпорядкованих агенцій у великій Адміністрації.

У. Робертсон у своїй рецензії на книгу Д.Р. МакКоя вказав, що вона достойна посісти красне місце в архівній літературі. Рецензент вважав, що МакКой дав неупереджену й детальну оцінку спробам Гровера повернути незалежний статус Національному архіву⁴¹. У цілому, погоджуючись із оцінкою Робертсона, нам варто порадити читачу завжди пам'ятати, що МакКой був єдиним автором, який визначив підпорядкування архіву Адміністрації служб загального призначення як неминучий і позитивний факт в історії архіву.

У 1970-х рр. опубліковано статті Л.Дж. Каппона, Дж.Б. Родса, Е. Познера, Я. Макліна, А. Таноді, К.В. Блека, Дж.С. Улібаррі (бібліографія праць Шелленберга) — на пошану видатного архівіста та вченого Т.Р. Шелленберга; Ф.К. Брукса — на пошану 3-го Архівіста США У.К. Гровера; Е. Познера — на пошану Е.Х. Бакк, архівіста та дружини 2-го Архівіста США С.Дж. Бакка; Дж. Бойда — на пошану Ф.М. Хамера; Г.Е. Енжела — на пошану Е.О. Олдріджа⁴². Цінність цих публікацій полягає в тому, що їхні автори висвітлили життєвий, науковий, творчий

шлях своїх колег, визначили ступінь їхнього внеску в розвиток архівної справи.

1981 р. у Філадельфії вийшла монографія В. Гондоса «J. Franklin Jameson and the Birth of the National Archives, 1906–1926» (Дж.Фр. Джеймсон і народження Національного архіву)⁴³, підготовлена за результатами його дисертації. Гондос спрямував свій інтерес на дослідження життєвого шляху, наукової діяльності та доробку Джеймсона у сфері публікації та забезпечення збереженості історичних документів. Особливу увагу Гондос приділив законодавчим ініціативам Джеймсона та планам створення федерального архіву як установи.

До 50-ої річниці від дня заснування Національного архіву США була видана книга директора Національного антропологічного архіву Г.Дж. Вайоли. Ця ілюстрована захоплююча розповідь про джерела американської історії та місце, де вони зберігаються, призначена для відвідувачів архіву, американців та іноземців⁴⁴. До ювілею опублікував статтю й 6-й Архівіст США Р.М. Ворнер. У ній він висвітлив передісторію Національного архіву США, починаючи з Першого континентального конгресу 1774 р., коли Секретарю Чарльзу Томсону було доручено зберігання урядових документів. Ворнер вказав на значні втрати документів через переїзди федерального уряду від столиці до столиці, пожежі та війни. Учений зазначив, що члени федерального уряду США, як і історики у штатах, намагалися забезпечити збереження інформації урядових документів шляхом їхньої публікації. Ворнер писав, що 1810 р. був створений комітет для обстеження архівів уряду США, декілька разів президенти зверталися до Конгресу з проханням про виділення потрібних асигнувань для заснування архіву, 1903 р. навіть була придбана ділянка землі для спорудження на ній архіву, але будинок так і не з'явився. Ворнер указав на внесок Еліу Рута (1845–1937), 38-го Державного Секретаря США (1905–1909), який ще до Дж.Фр. Джеймсона порушував питання про заснування федерального архіву. У статті коротко охарактеризовано найбільш важливі періоди в історії Національного архіву⁴⁵.

1985 р. Національний архів і Адміністрація документації видала збірник із шести есе під редакцією Т. Волч. До збірника увійшли невеличкі статті Д. МакКоя з історії створення Національного архіву, В. Парді — про спорудження будинку архіву на Пенсильванія авеню, Р. Росса — про діяльність архіву в період від заснування 1934 р. до підпорядкування Адміністрації служб загального призначення 1949 р., Дж. Бредшера — з історії архіву в період між 1950 р. і 1965 р., Т. Петерсон — про складні стосунки архіву й Адміністрації в період «сутінок» 1965–1980 рр. та Р. Ворнера — про здобуття архівом статусу незалежної урядової агенції⁴⁶.

Журнал «Prologue» розмістив у літньому числі 1989 р. статті Ф. Фрейдела, Д.У. Вілсона, Р.Н. Сміта, Д.Б. Шіві про президентські бібліотеки⁴⁷.

Початок 1990-х рр. знову був позначений черговим гучним скандалом. Цього разу йшлося про знищення електронних документів щодо таємного продажу зброї Ірану. Національний архів був звинувачений у недбалому ставленні до зберігання електронних документів. Конфлікт став відправною точкою для створення Архіву електронних документів. Перебіг подій висвітлив у своїй статті Д. Бірман, консультант і власник фірми «Archives and Museum Informatics»⁴⁸. Надзвичайно важливою для розуміння проблеми президентських бібліотек є стаття Б.П. Монтоммері, який вивчив і виклав суть та хронологію конфлікту Президента США Р.М. Ніксона з Конгресом і урядом Сполучених Штатів та Національним архівом США⁴⁹.

1995 р. світ побачили мемуари 6-го Архівіста США Р. Ворнера. Його книга з романтичною назвою «Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement» («Щоденник мрії: Історія руху за незалежність Національного архіву») висвітлювала перебіг подій 1980–1985 рр., на завершення яких Національний архів повернув собі статус незалежної державної агенції. Книга Ворнера має непересічне значення, оскільки її автор не лише на папері, а й у житті довів, що архіви та архівісти не можуть бути політично заангажованими, найперший обов'язок архівіста — зберігати колективну пам'ять нації й передавати знання прийдешнім поколінням⁵⁰.

У середині 1990-х рр. Національний архів підготував і видав чергову версію путівника по документах архіву «Guide to Federal Records in the National Archives of the United States», до якого увійшли всі види федеральних документів, майже 1,7 млн. куб. футів, що зберігалися в архіві за станом на 1 жовтня 1994 р. Цей же путівник на теперішній час представлений в електронному вигляді на веб-сайті Національного архіву⁵¹.

Дослідження з історії Національного архіву та Адміністрації документації США початку ХХІ ст. представлені працями С.М. Кок та Л.А. Бассенс, які опублікували статтю про бібліотеку Ф.Д. Рузвельта⁵², Б. Кларка — про внесок Ф.Д. Рузвельта у створення Національного архіву США⁵³; Р.Х. Геселбрахта — про заснування бібліотеки Президента Г. Трумена та її діяльності упродовж 50 років⁵⁴. А. Брюнер Ілс оприлюднила своє дослідження, виконане на підставі архівних документів з історії Національного архіву періоду Другої Світової війни⁵⁵, Дж. Ейкін висвітлила діяльність Комітету з консервації культурних ресурсів у 1939–1944 рр.⁵⁶ 6-й Архівіст США Р.М. Ворнер ще раз звернувся до часів боротьби Національного архіву за незалежність⁵⁷. Дж.С. Лентзер охарактеризував напрями роботи президентських бібліотек із обслуговування

різних категорій відвідувачів⁵⁸. До 75-річного ювілею Національного архіву журнал «Prologue» надрукував статті Дж. Вошема, Б. Гутермена, Р. Кротті та Г. Бредшера⁵⁹. До 100-річного ювілею Управління урядового друку були видані праці Дж.Л. Харрісона та під редакцією У.Дж. Бормена, які надають уявлення про роботу Федерального реєстру як підрозділу Національного архіву, відповідального за реєстрацію, публікацію та зберігання актів Конгресу та Президента США⁶⁰.

У ґрунтовній статті Е. Кліффорд Ньюхолл про напрями роботи Національної комісії з публікації історичних джерел і документів на сучасному етапі історії окреслено проекти, підтримані комісією у сфері забезпечення збереженості та використання електронних документів і оцифрування традиційних документів з історії американської нації та її лідерів⁶¹. У. Бенедон представив аналіз автоматизованих систем та засобів центрів документації. На підставі вивчення роботи двох федеральних центрів документації, одного центру документації штату та восьми центрів приватних корпорацій Бенедон дійшов висновку, що зменшення паперового документообігу в суспільстві є лише міфом, автоматизація роботи центрів є ключовим елементом контролю всіх процесів, виконуваних у центрах, із плином часу головним напрямом роботи все більше стає приймання та зберігання електронних документів⁶². У статті Дж.У. Карліна були висвітлені деякі питання діяльності Національного архіву США у сфері вирішення проблеми забезпечення збереженості електронних документів та кроки до створення Архіву електронних документів «ERA»⁶³.

Історичні відомості про NARA та установи його системи, загальні теоретичні висновки авторів наведених праць дають можливість отримати ретроспективне уявлення про історичний шлях Національного архіву США та усвідомити перспективи подальшого розвитку Архіву. Зазначені праці висвітлюють різні аспекти досвіду американських архівістів федерального рівня, проблеми, з якими їм довелося зіткнутися, і шляхи їх вирішення. Особливу цікавість для української архівної спільноти, на погляд автора даної статті, можуть представляти праці, присвячені боротьбі американських архівістів за статус Національного архіву США як незалежного органу в системі федеральних органів влади, публікації, що висвітлюють проблеми доступу до документів президентів, статті про вирішення проблеми тимчасового зберігання документів у федеральних центрах документації, а також роботи з вирішення проблеми забезпечення збереженості й використання електронних документів. Для іноземного дослідника, як і для американського також, наведена література про Національний архів США є не лише історіографічним доробком архівістів, учених та практиків, вона, насамперед, представляє значного обсягу й непересічного значення джерельну базу для дослідження його

історії, досвіду діяльності та внеску в збереження історичного документального надбання людства.

¹ *Старостин Е.В.* Зарубежное архивоведение: проблемы истории, теории и методологии. — М.: Русский мир, 1997. — С. 6.

² The White House // *Van Tyne, Claude Halstead, Leland Waldo Gifford.* Guide to the Archives of the Government of the United States in Washington. Second edition. — Washington, D.C.: Carnegie Institution, 1907. — P. 1.

³ *Leland Waldo Gifford.* The archives of the federal Government // Records of the Columbia Historical Society. — Washington, D.C.: Historical Society of Washington, D.C., 1908. — Vol. 11. — P. 71–76.

⁴ *Id.* The National Archives: A Programme // *American Historical Review.* — 1912, October. — Vol. 18. — № 1. — P. 1–28.

⁵ *Connor R.D.W.* The Franklin D. Roosevelt Library // *American Archivist.* — 1940, April. — Vol. 3. — № 2. — P. 81–92.

⁶ *Shipman Fred W.* Franklin Delano Roosevelt, 1882–1945 // *American Archivist.* — 1945, October. — Vol. 8. — № 4. — P. 229–232.

⁷ *Connor R.D.W.* FDR Visits The National Archives // *American Archivist.* — 1949, October. — Vol. 12. — № 4. — P. 323–332.

⁸ *Shelley Fred.* The Interest of J. Franklin Jameson in the National Archives: 1908–1934 // *American Archivist.* — 1949, April. — Vol. 12. — № 2. — P. 99–130; *Leland Waldo Gifford.* John Franklin Jameson // *American Archivist.* — 1956, July. — Vol. 19. — № 3. — P. 195–201.

⁹ *Connor R.D.W.* Adventures of an Amateur Archivist // *American Archivist.* — 1943, January. — Vol. 6. — № 1. — P. 1–18.

¹⁰ *Page Thad.* R.D.W. Connor 1878–1950 // *American Archivist.* — 1950, April. — Vol. 13. — № 2. — P. 99–101; *Leland Waldo Gifford.* R.D.W. Connor, First Archivist of the United States // *American Archivist.* — 1953, January. — Vol. 16. — № 1. — P. 45–54; *McCoy R. Donald.* The Crucial Choice: The Appointment of R.D.W. Connor As Archivist of the United States // *American Archivist.* — 1974, July. — Vol. 37. — № 3. — P. 399–413.

¹¹ *Hamer Philip M.* Finding Mediums in The National Archives: An Appraisal of Six Years' Experience // *American Archivist.* — 1942, October. — Vol. 5. — № 2. — P. 82–92.

¹² *Harris Collas G.* The Protection of Federal Records Against Hazards of War // *American Archivist.* — 1942, October. — Vol. 5. — № 4. — P. 228–239; *Holmes Oliver W.* The National Archives and The Protection of Records in War Areas // *American Archivist.* — 1946, April. — Vol. 9. — № 2. — P. 110–127.

¹³ *Hamer Philip M.* Guides to Records of World War II // *American Archivist.* — 1947, October. — Vol. 10. — № 4. — P. 339–345.

¹⁴ Guide to the Records in the National Archives. — Washington. U.S.: Government Printing Office, 1948. — 684 p.

¹⁵ *Holmes Oliver W.* The National Archives at a Turn in the Road // *American Archivist.* — 1949, October. — Vol. 12. — № 4. — P. 339–354.

¹⁶ *Grover Wayne C.* Recent Developments in Federal Archival Activities // *American Archivist.* — 1951, January. — Vol. 14. — № 1. — P. 3–12.

¹⁷ *Angel Herbert E.* Federal Records Management Since the Hoover Commission Report // *American Archivist*. — 1953, January. — Vol. 16. — № 1. — P. 13–26.

¹⁸ *Krauskopf Robert W.* The Hoover Commissions and Federal Recordkeeping // *American Archivist*. — 1958, October. — Vol. 21. — № 4. — P. 371–399.

¹⁹ *Glenn Bess.* The Taft Commission and the Government's Record Practices // *American Archivist*. — 1958, July. — Vol. 21. — № 3. — P. 277–303.

²⁰ *Grover Wayne C.* The National Archives at Age 20 // *American Archivist*. — 1954, April. — Vol. 17. — № 2. — P. 99–107.

²¹ *Bahmer Robert H.* The National Archives After 20 Years // *American Archivist*. — 1955, July. — Vol. 18. — № 3. — P. 195–205.

²² *Posner Ernst.* The National Archives and the Archival Theorist // *American Archivist*. — 1955, July. — Vol. 18. — № 3. — P. 207–216.

²³ *Rowland Buford.* The Papers of the Presidents // *American Archivist*. — 1950, July. — Vol. 13. — № 3. — P. 195–211.

²⁴ *Leland Waldo Gifford.* The Creation of the Franklin D. Roosevelt Library: A Personal Narrative // *American Archivist*. — 1955, January. — Vol. 18. — № 1. — P. 11–29.

²⁵ *Lloyd David D.* The Harry S. Truman Library // *American Archivist*. — 1955, April. — Vol. 18. — № 2. — P. 99–110; *Kirkendall Richard S.* Presidential Libraries — One Researcher's Point of View // *American Archivist*. — 1962, October. — Vol. 25. — № 4. — P. 441–448; *Kirkendall Richard S.* A Second Look at Presidential Libraries // *American Archivist*. — 1966, July. — Vol. 29. — № 3. — P. 371–386; *Brooks Philip C.* The Harry S. Truman Library — Plans and Reality // *American Archivist*. — 1962, July. — Vol. 25. — № 1. — P. 25–37.

²⁶ *Buck Elizabeth H.* General Legislation for Presidential Libraries // *The American Archivist*. — 1955, October. — Vol. 18. — № 4. — P. 337–341; *Grover Wayne C.* Presidential Libraries: A New Feature of the Archival System of the United States // *Indian Archives*. — 1957. — Vol. 11. — P. 1–6; *Id.* The Presidential Library System // *Palimpsest*. — 1962, August. — Vol. 43. — P. 387–392; *Bahmer Robert H., Kahn Herman.* Presidential Libraries: Their Growth and Development. U.S. Interagency Records Administration Conference // *Proceedings*. — 1958, January 17. — 15 p.; *Pastore Arthur R. Jr.* Presidential Libraries // *Travel*. — 1965, October. — Vol. 124. — P. 50–51, 58–59.

²⁷ *Leland Waldo Gifford.* The Prehistory and Origins of the National Historical Publications Commission // *American Archivist*. — 1964, April. — Vol. 27. — № 2. — P. 187–194.

²⁸ *Alldredge Everett O.* The Federal Records Center, St. Louis: Personnel Files and Fiscal Records // *American Archivist*. — 1955, April. — Vol. 18. — № 2. — P. 111–122.

²⁹ *Campbell E.G.* Buildings and Equipment of Federal Records Centers in the United States // *Archivum*. — Paris, 1958. — Vol. VII (1957). — P. 21–24.

³⁰ *Angel Herbert E.* Archival Janus: The Records Center // *American Archivist*. — 1968, January. — Vol. 31. — № 1. — P. 5–12.

³¹ *Buck Elizabeth Hawthorn.* The National Archives and Records Service of the United States // *Archivum*. — Paris, 1963. — Vol. VII (1961). — P. 121–135.

³² *A Guide to Archives and Manuscripts in the United State* / Edited by *Hamer Philip M.* — New Haven: Yale University Press, 1961. — 775 p.; *Billington Ray Allen.* A Guide to Archives and Manuscripts in the United States by Philip M. Hamer // *The American Historical Review*. — 1961, July. — Vol. 66. — № 4. — P. 1049–1051.

³³ *Hackman Larry J., Sahli Nancy, Burton Dennis A.* The NHPRC and a Guide to Manuscript and Archival Materials in the United States // *American Archivist*. — 1977, April. — Vol. 40. — № 2. — P. 201–205.

³⁴ «The creation of a new, strong, independent, and professionally administered National Archives and Records Authority ... is the surest way of guaranteeing that the American story will be told and that it will be told accurately and objectively» (P. 265) // *Jones H.G.* The Records of a Nation: Their Management, Preservation and Use. — New York: Atheneum, 1969. — 311 p.

³⁵ *Kirkendall Richard S.* Reviews of Books // *American Archivist*. — 1969, July. — Vol. 32. — № 3. — P. 272–273.

³⁶ *Polenberg Richard.* The Roosevelt Library Case: A Review Article // *American Archivist*. — 1971, July. — Vol. 34. — № 3. — P. 277–284; *Kahn Herman.* The Long-Range Implications for Historians and Archivists of the Charges Against the Franklin D. Roosevelt Library // *American Archivist*. — 1971, July. — Vol. 34. — № 3. — P. 265–275; *Leopold Richard W.* A Crisis of Confidence: Foreign Policy Research and the Federal Government // *American Archivist*. — 1971, April. — Vol. 34. — № 2. — P. 139–155.

³⁷ *Stender Walter W., Walker Evans.* The National Personnel Records Center Fire: A Study in Disaster // *American Archivist*. — 1974, October. — Vol. 37. — № 4. — P. 521–549.

³⁸ *O'Neill James E.* Will Success Spoil the Presidential Libraries? // *American Archivist*. — 1973, July. — Vol. 36. — № 3. — P. 339–351.

³⁹ *Jones H.G.* Presidential Libraries: Is There a Case for a National Presidential Library? // *American Archivist*. — 1975, July. — Vol. 38. — № 3. — P. 325–328.

⁴⁰ *McCoy Donald R.* The National Archives: America's Ministry of Documents, 1934–1968. — Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 1978. — 437 p.

⁴¹ *Robertson Walter Jr.* Reviews // *American Archivist*. — 1979, April. — Vol. 42. — № 2. — P. 206–209.

⁴² *Cappon Lester J.* Prodigious worker and archival envoy; *Rhoads James B.* An Archivist of intellect and industry; *Posner Ernst.* He broke new ground; *Macleane Ian.* Archival world leader; *Tanodi Aurelio.* Giving dignity to archival work; *Black Clinton V.* The complete archivist; *Ulibarri George S.* Bibliography of Selected Writings of Theodore R. Schellenberg // *American Archivist*. — 1970, April. — Vol. 33. — № 2. — P. 190–202; *Brooks C. Philip.* Wayne C. Grover, 1906–1970 // *American Archivist*. — 1970, July. — Vol. 33. — № 3. — P. 282–284; *Posner E.* We claim her as an Archivist // *American Archivist*. — 1970, April. — Vol. 33. — № 2. — P. 205–206; *Boyd Julian P.* Philip May Hamer, 1891–1971 // *American Archivist*. — 1971, July. — Vol. 34. — № 3. — P. 285–287; *Angel H.E.* Everett O. Alldredge // *American Archivist*. — 1973, October. — Vol. 36. — № 4. — P. 635–639.

⁴³ *Gondos Victor Jr.* J. Franklin Jameson and the Birth of the National Archives, 1906–1926. — Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1981. — 232 p.

⁴⁴ *Viola Herman J.* The National Archives of the United States. — Publisher: Harry N. Abrams, 1984. — 288 p.

⁴⁵ *Warner Robert M.* The National Archives at Fifty // *Government Publications Review*. — 1986. — Vol. 13. — P. 249–255.

⁴⁶ *McCoy Donald R.* The Struggle to Establish a National Archives in the United States; *Purdy Virginia C.* A Temple to Clio: The National Archives Building; *Ross Rodney A.* The National Archives: The Formative Years, 1934–1949; *Bradsher James Gregory.* The National Archives: Serving Government, the Public and Scholarship, 1950–1965; *Peterson Trudy Huskamp.* The National Archives: Substance and Shadows, 1965–1980; *Warner Robert M.* The National Archives: A Memoir, 1980–1985 // *Guardian of Heritage: Essays on the History of the National Archives* / Edited by Timothy Walch. — Washington, D.C.: NARA, 1985. — 98 p.

⁴⁷ *Freidel Frank.* Roosevelt to Reagan: The Birth and Growth of Presidential Libraries // *Prologue*. — 1989, Summer. — Vol. 21. — № 2. — P. 100, 103–113; *Wilson Don W.*

Presidential Libraries // Prologue. — 1989, Summer. — Vol. 21. — № 2. — P. 100–101; *Smith Richard Norton*. A Presidential Revival: How the Hoover Library Overcame a Mid-Life Crisis // Prologue. — 1989, Summer. — Vol. 21. — № 2. — P. 115–123; *Schewe Donald B.* Establishing a Presidential Library: The Jimmy Carter Experience. — Prologue. — 1989, Summer. — Vol. 21. — № 2. — P. 101, 125–133.

⁴⁸ *Bearman David*. The Implications of *Armstrong v. Executive of the President for the Archival Management of Electronic Records* // *American Archivist*. — 1993, Fall. — Vol. 56. — № 4. — P. 674–689.

⁴⁹ *Montgomery Bruce P.* Nixon's Legal Legacy: White House Papers and the Constitution // *American Archivist*. — 1993, Fall. — Vol. 56. — № 4. — P. 586–613.

⁵⁰ *Warner Robert M.* *Diary of a Dream: A History of the National Archives Independence Movement, 1980–1985*. — Metuchen, NJ. and London: The Scarecrow Press, 1995. — 211 p.

⁵¹ *Guide to Federal Records in the National Archives of the United States* / Compiled by Robert B. Matchette. — Washington, DC: National Archives and Records Administration, 1995: 3 vol. — 2428 p.

⁵² *Koch Cynthia M., Bassanese Lynn A.* Roosevelt and His Library // Prologue. — 2001, Summer. — Vol. 33. — № 2.

⁵³ *Clark Bob*. FDR, Archivist: The Shaping of the National Archives // Prologue. — 2006, Winter. — Vol. 38. — № 4.

⁵⁴ *Geselbracht Raymond H.* Creating the Harry S. Truman Library: The First Fifty Years // *Public Historian*. — 2006, Summer. — Vol. 28. — № 3. — P. 37–78.

⁵⁵ *Eales Anna Bruner*. Fort Archives. The National Archives Goes to War // Prologue. — 2003, Summer. — Vol. 35. — № 2.

⁵⁶ *Aikin Jane*. Preparing for a national emergency: the Committee on Conservation of Cultural Resources, 1939–1944 // *Library Quarterly*. — 2007, July. — Vol. 77. — № 3. — P. 257–286.

⁵⁷ *Warner Robert M.* Secrecy and Salesmanship in the Struggle for NARA's Independence // Prologue. — 2005, Spring. — Vol. 37. — № 1.

⁵⁸ *Lantzer Jason S.* The Public History of Presidential Libraries: How the Presidency is Presented to the People // *Journal of the Association for History and Computing*. — 2003, April. — Vol. 6. — № 1. — URL: <http://hdl.handle.net/2027/spo.3310410.0006.101>

⁵⁹ *Worsham James*. Our Story: How the National Archives Evolved over 75 Years of Change and Challenges // Prologue. — 2009, Summer. — Vol. 41. — № 2; *Guterman Benjamin*. Archives through the Decades // Prologue. — 2009, Summer. — Vol. 41. — № 2; *Crotty Rob*. The Congressional Archives. NARA Unit Preserves Histories of Legislation in House, Senate // Prologue. — 2009, Fall. — Vol. 41. — № 3; *Bradsher Greg*. Longest-Serving Archivist Wayne Grover Steered Agency during Critical Years // Prologue. — 2009, Winter. — Vol. 41. — № 4.

⁶⁰ *Harrison James L.* 100 GPO years. 1861–1961. A History of United States Public Printing. — Washington, D.C., 2010. — 168 p.; *Keeping America Informed. The U.S. Government Printing Office. 150 years of Service to the Nation (1861–2011)* / Under edit Boarman William J. — Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 2011. — 149 p.

⁶¹ *Clifford Newhall Ann*. The NHPRC in the New Records Age // *American Archivist*. — 2000, Spring–Summer. — Vol. 63. — № 1. — P. 67–89.

⁶² *Benedon W.* The Records Center — A Proven Concept // *Journal of Information Processing and Management*. — 2012. — Vol. 32. — Iss. 11. — P. 967–979.

⁶³ *Carlin John W.* The ERA: An Archives of the Future and for the Future // Prologue. — 2004, Spring. — Vol. 36. — № 1. — P. 4–5.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ КІНЕМАТОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (1920-і–1941 рр.)

«Без минулого немає майбутнього», — слушно стверджує народна мудрість. Кінематографічна спадщина (кінофільми, паперові носії з інформацією про кінопроцес, технічні кінозасоби тощо) у системі культури посідає, безперечно, провідне місце. Тож її збереження є важливою функцією державної політики.

Вивчення й аналіз історичного досвіду дасть змогу не лише оптимізувати процес збереження кіноспадщини на сучасному етапі, а й сприятиме більш докладному її вивченню, дасть поштовх для нових пошуків. Відсутність спеціального дослідження з даної проблематики визначило й мету публікації — розглянути деякі особливості процесу збереження кіноспадщини впродовж 1920-х — 1941 рр.

Якщо спробувати бодай побіжно проаналізувати, що залишив по собі національний кінематограф за свою понад столітню історію, результати будуть досить невтішними. Особливо великими були втрати фільмів 1920-х рр. Про це з гіркотою писав у своїх спогадах визначний український кінорежисер, скульптор і драматург Іван Кавалерідзе: «... фільми «Остання ставка містера Енніока», «Отаман Хміль», «Остап Бандура» з Марією Заньковецькою, «Поміщик» В. Гардіна, «Господар Чорних скель», «Генерал з того світу», «Примха Катерини II», «Черевички», «За монастирським муром», «Тарас Шевченко» П. Чардиніна, «Макдональд», «Арсенальці», «Вендетта» Леся Курбаса, «Марійка», «Лісовий хижак» Аксея Лундіна, «Безпритульні», «Болотні вогні» Миколи Ердмана, «Буря», «Новими шляхами», «В заметах» Петра Долини, «Микола Джеря», «Наздогін за щастям», «Не по дорозі», «Велике горе маленької жінки» Марка Терещенка, «Синій пакет», «Суддя Рейтан» Фауста Лопатинського, «Лісова людина», «Перлина Семіраміди», «Експонат із паноптикуму» Георгія Стабового, «Джimmі Хіггінс», «Гість із Мекки», «Дотепні хлопці», «Атака» Григорія Тасіна, «За муром» Амвросія Бучми, «Бенефіс клоуна Жоржа» Олександра Соловйова, «Хлопчик із табору», «Приймак», «Вовчий хутір» Олександра Штрижака, «Проданий смак» Миколи Охлопка, «Народження героїні», «Сенька з мимози» Олексія Маслокова, «Тобі дарую» Василя Радиша, «Свині завжди свині» Ханаама Шматка, «Право батьків» Віри Строевої та десятки інших, відзнятих тоді і набагато пізніше, назавжди втрачені»¹.

Цей довгий перелік можна продовжувати, він далеко неповний і лише частково відображає втрати, що їх зазнала національна кінематографія впродовж свого існування.

Сучасні кінознавці опинилися в досить скрутному становищі: яким чином писати історію кіно в Україні? Без втрачених фільмів зробити це на високому фаховому рівні практично неможливо. Повністю базуватися на працях радянської доби, пропущених крізь призму комуністичної ідеології, — теж не вихід. До того ж, лєвова частка українських фільмів, що збереглися, перебуває поза межами нашої держави. Отож, українському досліднику необхідно їхати до білокам'яної (Держфільмофонд СРСР (нині РФ) перебуває в підмосковних Білих Стівпах) і просити дозволу на перегляд (нині, зауважте, не безкоштовний) зроблених в Україні фільмів.

«Все детально описали історики, — цілком слушно зауважував з цього приводу той же І. Кавалерідзе. — Але проаналізували вони лише десяту частину творів. І вже зовсім не досліджували того, як адміністративне пильнування допомогло більшості картин 1926–1935 років канути, як мовлять, у Лету.

Загинули у вирі Великої Вітчизняної війни? Але саме після її закінчення було передано до Білих Стівпів увесь республіканський фільмоархів, де лишилися тільки «потрібні» картини...»².

Та що там картини! В одному з московських музеїв зберігається апарат із механізмом переривчастого руху геніального українського винахідника Йосипа Тимченка. Наш співвітчизник майже на два роки випередив братів Люм'єрів — робота його апарату була показана 9 січня 1894 року на шостому засіданні секції фізики ІХ з'їзду російських природознавців і лікарів. Демонструвалися стрічки про кавалеристів і металників списа³.

Звичайно, можна нарікати на попередні покоління, мовляв, не зберегли, не донесли... Однак, як показує сучасний досвід, ми не особливо відрізняємося від свої попередників. Відтак, мусимо неупереджено поглянути на історичний процес збереження кінематографічної спадщини, аби вберегтися від повторення гіркого досвіду минулого — не лише далекого, але й зовсім близького.

Упродовж 1920-х, особливо 1930-х років ставлення до дореволюційного кіно, як відомо, загалом було негативне. Хоча радянська кінематографія успадкувала значну частину виробничої бази, активно використовувала дореволюційних митців та їхній досвід, це, однак, не завадило піддавати попередню спадщину необґрунтованій критиці, котра нерідко межувала із загальнолюдськими нормами моралі.

Немає сенсу вдаватися до аналізу причин такого нігілістичного ставлення до минулого — вони давно відомі й лежать на поверхні. І кіно тут

не виняток. Подібне спостерігалось по відношенню до літератури, театру, живопису, музики. У результаті з усієї дореволюційної кіноспадщини до наших часів дійшли лише окремі стрічки. Ситуація, коли в довіднику навпроти назви фільму стоїть «не зберігся» — майже типова, а для українського кіно — особливо.

Як наслідок — десятки, сотні тисяч знищених метрів хроніки, ігрових фільмів. Про те, що колись мали, можемо здогадуватися зі скупих повідомлень у тогочасній пресі. Наприклад, журнал «Кіно» писав про підготовку фільму «Жовтень України» (поштовхом до його створення стала російська стрічка «Падіння династії Романових», змонтована з дореволюційної хроніки): «За порівняно короткий час проглянуто понад 150000 метрів “мотлоху”, витягнутого з підвалів та склепів ВУФКУ.

В коробках ... знайдено цінні зйомки Леніна, Троцького, вступу червоних, а також вступу австро-німецького війська в Одесу, Центральної Ради, Петлюри і т. п. ... ВУФКУ через листування з низкою організацій та операторів, що працювали на Україні, придбало кадри хроніки: “Банкет у Гетьмана”, “Оголошення універсалу”, “Вступ білих у Київ” тощо»⁴.

Зйомки Леніна, ясна річ, дбайливо зберігалися, а от щодо хроніки Української революції 1917–1921 років, то до наших часів дійшли лічені її метри, які нині справді безцінні.

Не менш цікаві дані наводить журнал «Кіно» щодо ігрових фільмів. На 1 квітня 1924 року фільмотека ВУФКУ майже повністю складалася з націоналізованих радянською владою стрічок — «зовсім нездатних до демонстрування ані з ідеологічного, ані з художнього й технічного боку. Більш або менш придатних до демонстрування було ... 143 картини»⁵. Немає необхідності розповідати, що то були за «непридатні» картини...

«Шкідливі» фільми підлягали забороні (як правило, причини заборони не вказувалися), а відтак знищенню чи використанню в якості сировини. Зустрічаються доволі оригінальні та безапеляційні критерії заборони. Наприклад, стрічка «Арешт опричників» (1915 р.) була заборонена як «цілковите безглуздя»⁶.

Уже на кінець 1926 року фільмотека ВУФКУ нараховувала 463 повнометражні картини в 1328 копіях, з яких 127 — стрічки радянського виробництва⁷.

Утім, навряд чи умови зберігання фільмів відповідали належним у такому разі вимогам. Необхідність створення чогось на зразок музею ставала все очевиднішою.

«Чергова справа наших виробничників — організація Музею української кінематографії», — зазначав один із дописувачів журналу «Кіно». І далі ніби про наш час: «Безліч матеріалу цікавого й потрібного для

вивчення історії нашого кіно вже розпорошилась, розбіглась по руках і загинула, але ще є дещо, що треба негайно рятувати. ... Незабаром сповниться десять років існування ВУФКУ. Музей української кінематографії мусить показати наші хиби й наші досягнення, показати наш зріст»⁸.

Схожі думки висловлював інший дописувач журналу Ш. Ахушков: «Розвиток радянської, зокрема української кінематографії, йде таким швидким темпом, що забувається вчорашній день нашого кіножиття, “дитячі” його роки.

Чи пам'ятають сучасники “Арсеналу” або “Звенигори” про перші кроки нашого кіновиробництва, про “Поміщика”, “Хазяїна чорних скель” тощо? Чи знають вони всі шаблі розвитку, що воно пройшло?

Але прийде час, коли буде писатися історія українського кіно. У нас нема кіноархівів, науково-дослідних установ, де занотовувався б кожний крок в розвитку кіно.

Є загроза, що за такого стану речей багато фактів з життя українського кіно забудуться, випадуть з поля зору майбутніх істориків.

Або, в кращому випадкові, реставрування цих фактів буде дуже важкою справою.

Тому треба зараз же, так би мовити, “на свіжу пам'ять” почати збирання та систематизацію матеріалів до історії українського кіно»⁹.

І справді, чимало фактів свідчили про недбале ставлення до збереження спадщини з боку представників кінематографічного відомства. Про один такий випадок розповів Михайло Бабій на сторінках «Пролетарської правди»: «Нема що й казати: охорона музейних цінностей в ВУФКУ поставлена дуже кепсько ... зайшовши одного разу до В.Г. Кричевського, я побачив частину декорації з фільму “Тарас Трясило”. — Це декоративне полотно, — сказав В.Г. Кричевський, — знищили б, якби я не попросив був директора фабрики мені його відпродати. Директор сказав: “Дайте нам стільки мішків (!), скільки туди пішло, й забирайте: нам однаково...” Далі В.Г. Кричевський з жалем оповідав, що йому пощастило врятувати лише дуже цінний старовинний фарфору та обстанову, що її він придбав для фабрики, коли ставив фільм “Тарас Шевченко” й інші. Цей посуд і обстанову хотів купити одеський музей, але адміністрація на це не згодилася, і речі знищили. Так загинуло багато картин, гравюр, рисунків, декорацій, обстановки, посуду, що вартістю дорівнювали не одній тисячі, а найголовніше, пропали уніками.

Запобігти цьому могло лише одне — організація кіномuzeю...»¹⁰.

Питання створення музею українського кіно знаходило підтримку, насамперед, у середовищі самих музейних працівників, які чудово розуміли історичну цінність кіноспадщини. Власне кажучи, вони й виступили

з ініціативою його організації. 9 грудня 1928 року до Упрнауки надійшов лист від тимчасово виконуючого обов'язки директора Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка Ростислава Заклинського (згодом репресованого, після повернення з ув'язнення працював у Львові): «Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка подає на Ваш розгляд проект Всеукраїнського кіномuzeю у Києві. Це може бути або окремий музей, або підвідділ історико-побутового відділу Всеукраїнського історичного музею.

В кожному випадку Всеукраїнський історичний музей готовий дати тимчасове приміщення на склад експонатів такого музею. Одначе скоро йому буде потрібний окремий будинок»¹¹.

Ініціатива Р. Заклинського була підтримана Упрнаукою. Її завідувач Коник 28 грудня 1928 року писав до ВУФКУ: «Всеукраїнський історичний музей порушив питання про утворення Всеукраїнського кіномuzeю в Києві й подав проект змісту цього музею.

Упрнаука вважає за корисне утворення такого музею, якщо ВУФКУ зможе дати потрібні кошти на його організацію й утримання. Упрнаука згоджується, аби на перший час підготовки роботи до організації цього музею проводилися в приміщенні Всеукраїнського історичного музею у Києві.

Упрнаука прохає ВУФКУ безпосередньо погодитися у цій справі з Всеукраїнським кіномuzeєм»¹².

Досягнувши принципової згоди з ВУФКУ, історичний музей запросив для організації кіномuzeю «повну енергію й ентузіазму людину, яка студіювала на музейному відділі при КХІ¹³ справу будівництва музеїв мистецької вертикалі й здобувала практику при Історичнім Музеї. Внаслідок цього в ВУФКУ з'явився проект ...»¹⁴.

А ось і сам проект такої установи, що зберігся в архіві:

«Проект організації Всеукраїнського кіномuzeю

Мета музею.

Кіномuzeй, як дослідно-наукова інституція, виявлятиме наглядно, всесторонньо і вичерпуюче кіносправу на Україні.

Шляхом наукових дослідів будуть збирати матеріали, впорядковувати до експозиції і зберігання.

Зміст музею.

Весь матеріал проектується розгалузити ось так:

I. Матеріали до історії кінематографії на Україні:

а) в якому стані і на якому ґрунті розвивалася вона до Ж[овтневої] революції;

б) її організатори, їхня мета й засоби;

в) радянська кінематографія, її завдання;

г) її організатори;
д) структура ВУФКУ в періодичних схемах з відповідними матеріалами.

II. Кінолітература:

Як книжки, журнали, газети відзиви¹⁵ про кіно, кіносценарії й т.ін.

III. Кіновиробництво:

а) фабрики, лабораторії, цехи, павільйони, їх обладнання, апаратура — в макетах, в планах, в фото;

б) сировина;

в) продукт: фільмотека, напр. фільми, що вийшли з вжитку з їхніми відзивами (рецензіями) за художню цінність чи за особливі технічні прийоми;

г) виробничі процеси: трудові процеси режисерів, операторів, художників, артистів як проекти художніх постановок, моделі, макети, костюми, штучне влаштування тощо;

д) побут кіноробітників: характеристика їхньої творчості, фотографії артистів тощо, їх біографії.

IV. Методи та засоби до реалізації кінопродукції:

а) різні види реклами, як афіші, фотогазетні анонси, листівки й їх збірки;

б) сітка кінотеатрів на Україні;

в) типи театрів;

г) засоби демонстрації фільму: екрани, апаратура.

V. Взаємовідносини української кінематографії з кінематографіями інших союзних республік і за кордоном:

а) обмін в межах СРСР;

б) [обмін] за кордоном.

VI. Матеріали про кадри кіноробітників:

Як про художників, операторів, режисерів, артистів, бутафорів та ін., напр., кінотеавідділ при Київському художньому інституті¹⁶, Кінотехнікум¹⁷, Т-во друзів радянського кіно, його статут, його роботу, а попередніх — навчальні плани, зразки студентських робіт, т. ін.

VII. Про наші (українські) винаходи до кінотехніки й культури:

Як відзиви про художні здобутки, напр. [фільм] «Звенигора».

VIII. Матеріали до порівняльної методи на означення місця української кінематографії у всесвітній кіносправі¹⁸.

Однак в подальшому правління ВУФКУ почало зволікати з організацією музею: не тільки не виплатило авторові проекту мінімальну компенсацію за його роботу, але й без дозволу автора залишило собі копію проекту, повернувши оригінал. Справа дійшла до суду...¹⁹. Та, мабуть, не лише з'ясування стосунків стало на перешкоді організації такої установи.

Саме в той час тривала гостра дискусія за збереження автономії української кінематографії по відношенню до союзного центру. Чи до кіно-музею було тоді?

Усі підстави трансформуватися з часом у музей мав кабінет кінознавства, що функціонував у Київському державному інституті кінематографії в 1930-х роках. Про його діяльність повідомляв журнал «Радянське кіно»: «Кабінет кінознавства збирає фільмотеку радянських, дореволюційних російських та старих і сучасних закордонних фільмів.

Досі зібрано біля 300 фільмів, які є наочним приладдям для вивчення різних етапів історії кінематографії.

У фільмотеці є рідкісні примірники фільмів виробництва 1895–96 рр. фірми «Пате-Гомон», перші фільми за участю Чарлі Чапліна — «Чарлі в театрі», «Чарлі в готелі», одна з перших кінодрам виробництва 1903 року — «Сновиди жінки», фільм фірми «Родина» — «Запорізька Січ», фільм режисера Протазанова «Отець Сергій» виробництва 1917 року та ін.

З закордонної продукції є фільми режисерів: Грюне — «Ревнощі», Беренгардта — «Рейнський бунтар», Пабста — «Вулиця суму» та «Лулу», Рене Клера — «Париж заснув», Піка — «Останній візник Берліна», Дюпона — «Мулен Руж» та «Вар'єте», Сесіль де Міля — «Безбожниця», Ланге — «Втомлена смерть», Віне — «Танок нервів» та ін.

У розділі радянських фільмів є фільми режисера Ейзенштейна «Жовтень», режисера Кулешова — «Весела канарка» та «За законом», режисера Охлопкова — «Митя», режисера Козинцева і Трауберга «Шинель» і ряд інших фільмів.

Поруч з фільмотекою кабінет має фототеку на 2000 різних фото з різних фільмів, переважно виробництва українських радянських студій»²⁰.

Кінокабінет також розробляв та впорядковував архівний матеріал тресту «Українфільм» (сценарії, режисерські експлікації й різні матеріали до постановок фільмів). Зокрема, серед сценаріїв були три сценарії В. Маяковського, перші сценарії О. Довженка та І. Кавалерідзе, матеріали фільму режисера Рошала «Дві жінки». Взагалі, у кінокабінеті зосереджувалися матеріали по 150 поставлених фільмах та по багатьох непоставлених. Його працівники склали та систематизували картотеку на всю продукцію української радянської кінематографії (із зазначенням дати випуску, автора сценарію, режисера, головних акторів тощо); окремі картотеки кінодраматургів-сценаристів і режисерів української радянської кінематографії, розпочали складання бібліографічної картотеки з літератури про українську кінематографію, яка мала об'єднувати до 1000 карток-назв²¹.

Де поділися ці матеріали — невідомо. Не виключено, що вони 1938 року разом із ліквідованим останнім художнім факультетом Київського

ДІКу — операторським, — що був переведений до Всесоюзного (нині — Всеросійського) ДІКу, потрапили до кінокабінету останнього. У цьому є сенс, адже навряд у суто технічному вузі (Київський інститут кінематографії згодом було перетворено в Київський інститут кіноінженерів) серйозно опікувалися вивченням творчих аспектів історії кіно.

Кілька років тому в рамках реалізації українсько-російського проекту «Полум'яне життя Олександра Довженка» у ВДІКу (в архіві та кабінеті кінознавства) працювала робоча група кінознавців ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України (у тому числі й автор цієї публікації), однак сліди цих матеріалів виявити поки що не вдалося.

Не можна, однак, скидати з рахунку й інший варіант: ці матеріали загинули під час Другої світової війни.

Узагалі, війна завдала непоправних збитків українській кінематографії. Узяти хоча б архівні матеріали. Фонд 1238 Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України, в якому зберігаються документи доби ВУФКУ та тресту «Українфільм», обмежується лише 1924–1932 роками. Після 1932 року — жодного документа! А вся наявна у фонді документація цих років на архівне зберігання була здана лише 1939 року. Решту, природно, здати не встигли, розпочалася війна. Отож, з великою долею ймовірності можна стверджувати, що документацію наступних років знищили з початком війни.

До певної міри підтвердженням цього є спогади очевидця тих подій Ф. Пігідо-Правобережного, які проливають світло на нищення архівів: «Першого чи другого липня, себто десятого дня від початку війни, в усіх установах Києва було одержано розпорядження — спалити всі архіви (ділові канцелярські справи за минулі роки) аж до року 1940. За роки 1940–41 відібрати важливіші справи, а решту також спалити. Архіви палили за певним ритуалом: зносили все до кімнати спецвідділу, де операцію спалення проводили приставлені до того люди, під доглядом начальника спецвідділу та директора тресту. Все місто вкрилося попелом, що вилітав із усіх димарів у вигляді згорілих клаптиків паперу й осідав на пішоходів, на одіжу людям так, що йдучи в білому одязі, ви ризикували забруднити його сажою. Вітер підіймав цей попіл і носив його вулицями, як чорні хмари. Одним словом, щось подібне до Помпеї — місто під попелом. За два дні — новий наказ: залишити тільки найважливіші справи (документи з кіно, очевидно, до таких не належали. — *P.P.*), решту спалити!»²².

Із твердженнями очевидця повністю погоджуються й автори наукового коментарю до спогадів: «Не маючи змоги вивезти на схід документи і матеріали архівних сховищ, архівні працівники за наказом партійного керівництва і під наглядом НКВС їх палили, щоб документи не дістались

нацистам. Цим самим архівним джерелам, що зберігали історичну пам'ять, було завдано величезної шкоди. При поспішній втечі з території, яку залишали радянські частини, працівники архівів не дуже з'ясовували ступінь цінності тих чи інших документів. Було вивезено, на жаль, не всі архівні матеріали, значну частину знищили. Те, що залишалося в архівах, переглядали німецькі спеціальні комісії, які теж відбирали все, що їм здавалося потрібним, особливо пов'язане з економікою, ідеологією, ресурсами тощо»²³.

Палили не лише архіви, а й фільми — на Українській студії кінохроніки в липні 1941 року знищили весь негативний фонд, зокрема кіножурнали «Радянська Україна».

Та що там «матеріали з кіно»! За наказом з Москви після відступу залишалася випалена земля. Успенський собор Києво-Печерської лаври, Хрещатик... Перелік можна продовжувати довго.

Таким чином, українська кіноспадщина в означений період зазнала значних втрат. Особливо відчутними вони стали по відношенню до фільмів, знятих у 1920-х рр. Величезних збитків кіноспадщині завдала Друга світова війна, хоча в даному випадку її більше знищували представники радянської влади — з метою, аби вона не дісталася противнику.

Отож, нині на часі створення спеціального наукового центру, який би не лише виявляв, збирав (у тому числі за кордоном), а й публікував відповідні матеріали й документи з історії національного кінематографа.

¹ *Кавалерідзе І. Тіні // Шудря М. Геній найщирішої проби: Нариси. Розвідки. Рец. Інтерв'ю. Публ. / За ред. Л. Череватенка. — К.: Юніверс, 2005. — С. 205.*

² Там само.

³ *Островский Г.Л. Одесса, море, кино: Путеводитель. — Одесса: Маяк, 1989. — С. 11.*

⁴ *Могилевський Л. Зафільмована історія // Кіно. — 1928. — № 6. — С. 2.*

⁵ *Фільмотека ВУФКУ: [Ред. ст.] // Кіно. — 1926. — № 12. — С. 22.*

⁶ *Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1238, оп. 1, спр. 2, арк. 3.*

⁷ *Фільмотека ВУФКУ: [Ред. ст.] // Кіно. — 1926. — № 12. — С. 22.*

⁸ *Кошевський К. Подаю думку // Кіно. — 1928. — № 7. — С. 6.*

⁹ *Ахушков Ш. Де історія українського кіно? // Кіно. — 1929. — № 13. — С. 2.*

¹⁰ *Бабій М. Організувати кіномузей // Пролетарська правда. — 1930, 25 березня.*

¹¹ *ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8916, арк. 3.*

¹² Там само, арк. 1.

¹³ КХІ — Київський художній інститут.

¹⁴ *Бабій М. Вказ. пр.*

¹⁵ Так у тексті. Очевидно, треба: відзиваються.

¹⁶ Ідеться про теакінофотовідділ, що діяв у складі Київського художнього інституту впродовж 1926–1930 рр.

¹⁷ Державний технікум кінематографії ВУФКУ (1924–1930 рр.) був розташований в Одесі. У 1930 році на базі ДТК ВУФКУ та теакінофотовідділу КХІ створено Київський державний інститут кінематографії.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 8916, арк. 4–4 зв.

¹⁹ Бабій М. Вказ. пр.

²⁰ У кабінеті кінознавства: [Ред. ст.] // Радянське кіно. — 1936. — № 5 [травень]. — С. 58.

²¹ Там само.

²² Пігідо-Правобережний Ф. «Велика Вітчизняна війна». [Спогади та роздуми очевидця]. — К.: Смолоскип, 2002. — С. 38.

²³ Коментар // Пігідо-Правобережний Ф. Вказ. пр. — С. 245.

БІОГРАФІСТИКА

**ПРОФЕСОР КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ВВЕДЕНСЬКИЙ**

Після тривалого нівелювання у вітчизняній історіографії історії особи упродовж 1990–2000-х рр. спостерігаємо справжній бум студій із біографістики, персонології тощо, коли в центрі уваги дослідника опиняється життєво зреалізована особистість. Можна говорити про заснування спеціальних біобібліографічних серій, наукових неформальних товариств, які активно освоюють та пропагують новітні ідеї в історичній науці, керуючись винятковим ставленням до історії особи, відповідне збагачення тематики дисертаційних досліджень тощо. Апробація новітніх методик вивчення життя і творчості індивідууму знаходить успішне виявлення в сучасних працях, наприклад, харківської історіографічної школи. Переважно «об'єктами» досліджень є неординарні постаті XIX–XX ст., з ім'ям яких пов'язані драматичні сторінки історії, або ті, хто був причетним до їх студіювання.

Особливий інтерес становлять науковці-новатори, творчість яких за життя не знайшла належного поцінування. Серед них варто вказати на «дореволюційних» вихованців доби імператорських університетів, які пізніше потрапили у вищу школу часів сміливих більшовицьких експериментів в освіті, ставши радянською професурою з орієнтацією на єдино можливу в тогочасних умовах методологію ведення наукового дослідження — історичний матеріалізм. Таким був Андрій Олександрович Введенський (1890–1965) — вихованець потужної джерелознавчої й державницької історичних наукових шкіл Санкт-Петербурзького університету та професор кафедри історії Росії, а згодом — кафедри архівознавства Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, відомий дослідник економічної історії й спеціальних історичних дисциплін. Окремі аспекти його наукової творчості знайшли поцінування колег, проте цілісне й належне монографічне вивчення його наукової спадщини вимагає часу й чекає на власного дослідника. Враховуючи попередні напрацювання фахових істориків, дозволимо собі акцентувати увагу на *київському періоді* життя відомого вченого.

Київський період життя А.О. Введенського насичений різними знаковими подіями, сповненими гіркою драматизму та слави «вченого з Петербурга», наказово втиснутого в радянський офіційний дискурс, ідеологічним символом якого стала історія ВКП(б). Тоді Київський університет

переживав не найкращі часи, до всього ж ускладнені ще й організаційними процесами, пов'язаними з відновленням після більшовицьких експериментів у вищій школі функціонування факультетів¹. Розгром старої історичної школи влада компенсувала за рахунок поповнення науково-педагогічних лав т. зв. «червоними кадрами», що негативно позначилося на якісному рівні навчального процесу та репутації закладу.

Появу на порозі вишу вихованця колишнього «столичного» університету, на думку окремих дослідників, не варто розглядати як випадковість. Час диктував певні правила гри в суспільстві заради найбільшої цінності — життя. «Компромісні звитяги» в ім'я фізичного виживання й кар'єрних перспектив переінакшували простих, пересічних громадян і неординарних особистостей. Відтак компроміс із владою та власним сумлінням після 1937 р. був звичною справою в середовищі наукової інтелігенції, яка мусила мислити новими ідеологічними категоріями, що не мали нічого спільного зі шляхетністю чи наукою. До певної міри А.О. Введенський став жертвою часу, коли прийняв пропозицію влади й зголосився на виконання непростой місії — провідника «передових» настанов в історичній науці, вивіренних марксистсько-ленінською ідеологією.

Критична ситуація з кадрами склалася у відновленому університеті й на історичному факультеті. Як зазначає М.Г. Казьмирчук, на кафедрі, яку очолив А.О. Введенський, працювало п'ять старших викладачів і два асистенти, тобто жодного з науковим ступенем чи вченим званням². Перед Андрієм Олександровичем постало нелегке завдання — при відсутності належних науково-педагогічних кадрів, що відповідали б за рівнем освіченості й фахової підготовки університетським потребам, створити кафедру історії народів СРСР історико-філософського факультету не за формальними інституційними ознаками, а як дієвий освітній осередок, центр теоретичних і прикладних наукових студій. Розпочалися звичні копітки будні професора й завідувача кафедри, сповнені старань над новими навчальними планами, програмами, курсами та спецкурсами лекцій з історії для студентів історичних спеціальностей.

До відкриття німецько-радянського фронту в Другій світовій війні А.О. Введенський устиг пропрацювати в університеті майже три роки, а 8 липня 1941 р. разом із родиною був евакуйований у Свердловськ, де 30 липня його призначили завідувачем кафедри історії СРСР³. Науково-педагогічна діяльність окупаційного періоду України для Введенського пройшла на історико-філологічному факультеті Уральського державного університету (м. Свердловськ, 1941–1943 рр.)⁴, де він підтвердив славу блискучого лектора, великого знавця російської історії, глибокого та вдумливого дослідника, ґрунтовного джерелознавця, людини живого

розуму й життєстверджуючих емоцій⁵. Тут йому випала честь очолювати кафедру історії народів СРСР, викладати загальні курси з російської історії та спецкурси, присвячені минулому Уральського краю.

Випускниця історико-філологічного факультету Уральського університету В.І. Петрова так згадує про Андрія Олександровича: «Прекрасно читав лекції з російської історії київський професор Введенський. Він знав історію так, як дехто з нас не знає власного життя. Запамяталась величезна емоційна й патріотична напруга його лекцій, але справа не обмежувалась тільки цим. Крупний учений, він навчав нас пізнавати предмет, показував, як непросто цитувати і спиратись на [...] авторитетів. [...] назавжди запамятала, що цитування вихопленої із контексту фрази, та ще з праці непрочитаної і недослідженої тобою — справа ненадійна і може обернутися науковою несумлінністю»⁶. Окрім викладання, Андрій Олександрович продовжував розробляти порушену ним ще до війни історико-економічну проблематику, намагаючись урізноманітнити її за рахунок розширення географічних меж об'єкта дослідження, збагачення предметної сфери регіональним компонентом.

У цей же час, у листопаді 1942 р., Введенський повторно захистив докторську дисертацію «Очерки по истории Строгановых в Поморье и на Урале в XVI–XVII в.», оскільки матеріали попереднього (довоєнного) захисту не збереглися⁷. За свідченням В.О. Мазур, дисертація Введенського стала першою кваліфікаційною роботою на ступінь доктора історичних наук (диплом доктора історичних наук № 000065 від 14 серпня 1943 р.)⁸, що була захищена в стінах Уральського університету⁹. Присутня тоді на засіданні вченої ради історик Г.О. Кулагіна залишила такі спогади про подію: «Захист А.О. Введенським дисертації з історії торгового дому Строганових в XVI–XVII ст. перетворився в надзвичайно цікаву наукову дискусію. Гострота суперечок між автором і одним із офіційних опонентів — академіком С.Г. Струмиліним, приправлена влучними порівняннями, історичними аналогіями і гумором, назавжди залишилась у пам'яті як найцікавіший науковий поєдинок»¹⁰.

Після злиття Київського й Харківського університетів, викликаного обставинами побутування навчальних закладів періоду евакуації, Андрій Олександрович продовжив трудову діяльність в Об'єднаному українському державному університеті, так само очолюючи кафедру історії народів СРСР (1943–1944 рр., м. Кзил-Орда, Казахстан)¹¹. Тут йому довелося суміщати роботу з викладанням ще й у Кзил-Ординському державному педагогічному інституті, незмінно читаючи лекції з історії СРСР. Дослідники цього періоду життя А.О. Введенського відмічають неабияке значення вченого для становлення історичної освіти в регіоні, особливі заслуги в підготовці наукових кадрів¹².

Особливість історичної ситуації часів Другої світової війни спонукала Введенського зайняти активну громадянську позицію. Відтак, упродовж 1941–1943 рр. він неодноразово виступав із науково-популярними доповідями на героїчну історичну тематику перед специфічними аудиторіями слухачів — армійцями військових частин та пораненими в госпіталях, що додатково характеризує його як людину, котра органічно до стану душі здатна на вияв глибокого патріотизму, співчуття й щире єднання зі співвітчизниками. За постійну лекторську роботу на високому патріотичному рівні в Червоній армії 1943 р. професора було відзначено подякою Свердловського будинку офіцерів¹³. По закінченню Другої світової війни 1945 р. за «працю, що забезпечила перемогу Радянського Союзу над Німеччиною», Андрія Олександровича Введенського нагороджено медаллю «За доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.»¹⁴.

Осіннього семестру 1944–1945 навчального року, після повернення з евакуації, незважаючи на колосальні матеріальні збитки й втрати трудових ресурсів, Київський університет із величезними труднощами відкрив двері для охочих здобувати вищу освіту. Введенський разом із родиною повертається до Києва й, оселившись у будинку на вулиці Володимирській, 61-б, поблизу «червоного» університетського корпусу архітектора В.І. Беретті, продовжив виконувати обов'язки завідувача кафедри історії народів СРСР (згодом — кафедри історії СРСР), маючи ще й професорське навантаження на підставі присудження 1945 р. відповідного вченого звання (атестат професора кафедри історії СРСР № 000263 від 26 травня 1945 р.)¹⁵. Незмінно викладаючи історію СРСР, Андрій Олександрович доклав чимало зусиль для розроблення «ідеологічно правильних» навчальних планів, написання нових типових і робочих програм із дисциплін, викладання яких забезпечувала очолювана ним кафедра, методичних рекомендацій із проведення лекційних, семінарських і практичних форм навчання; читання публічних лекцій; популяризації історичних знань для різних аудиторій через засоби масової комунікації (виступи на радіо, публікація історичних розвідок на актуальні теми вітчизняної історії на шпальтах періодичних видань).

Уже традиційним для Андрія Олександровича було суміщення в одному часовому проміжку адміністративних і педагогічних обов'язків за основним місцем роботи із позауніверситетським навантаженням в академічних і галузевих науково-дослідних інститутах, навчальних закладах. Так сталося й цього разу, коли професор Київського університету активно співпрацював із Українським науково-дослідним інститутом педагогіки (1946–1949), Київським державним педагогічним інститутом ім. Максима Горького (1949–1950)¹⁶, відділом історії феодалізму Інституту історії АН УРСР (1952–1956)¹⁷ та з іншими установами й громадськими об'єднаннями, наприклад, всесоюзним товариством «Знання»¹⁸.

У неймовірно складних соціально-економічних та політичних умовах поволі відновлювали функціонування всі структурні підрозділи університету. Відчутний брак педагогічних кадрів, слабкість матеріального забезпечення, мінімальне фінансування масштабних наукових проектів — ці та інші об'єктивні фактори розвитку університетської науки в післявоєнний період спровокували подібну ситуацію кінця 1920 — початку 1930-х рр., коли вихід із кризового стану країни, різних сфер суспільного життя керівництву Союзу РСР убачався «неможливим» без боротьби зі «шкідництвом ворогів народу». Сумновідоме ідеологічне явище другої половини 1940-х рр. — «ждановщина»¹⁹ — стало відповіддю на кризу тоталітарної системи існування радянського суспільства та держави. Гоніння на інакомислення набуло нових обертів і відбилось, у першу чергу, на долі інтелігенції, яка залишалась одним із найважливіших носіїв духовності й генератором культурних ідей. Знову на життєвому шляху Андрія Олександровича постали суттєві перешкоди, які вкотре внесли корективи в його біографію.

Минуле має здатність «наздоганяти» нас у майбутньому. Так сталося і в житті А.О. Введенського після ухвалення відомої постанови ЦК КП(б) України «Про політичні помилки й незадовільну роботу Інституту історії Академії наук УРСР» (серпень 1947 р.), коли йому пригадали прикрі біографічні моменти, закидаючи стійке ігнорування вимог, які пред'являються радянською владою до науковця. Організаційним висновком стало звільнення професора з посади завідувача кафедри історії народів СРСР Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка згідно з наказом міністра освіти СРСР № 455/12 від 22 серпня 1951 р.²⁰ Але цьому передувала ціла низка непростих, вельми драматичних для професора подій.

Наприкінці 1940-х рр., в умовах цькування інакодумства, над опальним у минулому через «академічну справу» А.О. Введенським збираються густі чорні хмари. Закономірною й очікуваною складовою в ланцюговій реакції на чергові рішення комуністичної партії, пов'язані з посиленням ідеологічного тиску на суспільство, стали масові виступи в пресі, повсюдне проведення колективних зібрань, організованих місцевими партійними й профспілковими комітетами задля «викриття невластивих для радянського суспільства моралі й мислення», а також їхніх носіїв, конкретні заходи щодо усунення від можливих засобів та каналів трансляції (у т.ч. видання й навчальні аудиторії) власних ідей і думок «неблагонадійних» осіб. Схема нищення тоталітарною системою особистості була бездоганно й методично відпрацьована ще в 1920–1930-х рр. Спочатку — загальне визнання керівництвом партії наявності проблеми, а потім — пошуки й викриття винуватців її існування. Це спрацьовувало на державному рівні та в конкретних випадках на місцях.

Упродовж 1948–1951 рр. декілька разів поспіль А.О. Введенський як викладач і керівник університетської кафедри потрапляв під вогонь нищівної критики колег. На початку 1948 р. «науково-педагогічні недоліки» професора обговорювалися на засіданнях місцевого парткому, а згодом і профспілкового комітету. Учасники колегіальних зібрань «визнали й рішуче засудили» низький ідейно-теоретичний рівень лекцій з історії СРСР Андрія Олександровича, що не відповідали канонізованим догмам марксистсько-ленінської історичної науки. Офіційно документально свідчити проти нього стали згідно з посадами декан історичного факультету, професор²¹ Юрій Якович Білан (1902–1963)²² та тодішній секретар факультетської парторганізації. Саме їм довелося підписати негативну характеристику, датовану 20 березня 1948 р., для завершення справи зняття Введенського з посади завідувача кафедри²³.

Набір звинувачень виявився типовим і стосувався наукових поглядів, громадської позиції та особистих рис ученого. Ігнорування очолюваним Андрієм Олександровичем колективом кафедри досліджень нагальних наукових проблем радянської історичної науки, нехтування важливістю розвитку студентських студій, відсутність системи взаємовідвідування викладачами лекцій, величезна зайнятість професора за сумісництвом — далеко неповний перелік докорів на його адресу. Окрім визнання незадовільним керівництва кафедрою, не залишились поза увагою й особисті якості Введенського як людини й науковця. Під цим кутом зору йому закидали слабе володіння «прогресивною революційною методологією», замалу кількість власних оригінальних наукових праць поза «переспівуванням» минулих студій 1920–1930-х рр., невідповідний вищій школі якісний зміст лекцій, а ще — грубе й нетактовне ставлення до студентів і колег, неприйняття «справедливої» критики, і найголовніше, байдужість до насущних потреб факультету. Характеристику завершував властивий для таких випадків офіційний висновок, що професор Введенський «не може забезпечити здорову, плідну в усіх аспектах роботу кафедри історії СРСР К[иївського] Д[ержавного] У[ніверситету]»²⁴.

Від катастрофічних організаційних наслідків Андрія Олександровича на той час урятувала, на нашу думку, своєчасна підтримка російських колег — академіка С.Г. Струмліна (1877–1974) та професора В.К. Яцунського (1893–1966), які відкрито виступили в періодичних фахових виданнях зі схваленням наукових здобутків Введенського, зокрема його досліджень про різноманітні сторони життя дому Строганових. Примітно, що Андрія Олександровича продовжували сприймати «істориком із Ленінграда»²⁵. Це свідчить про те, що в ленінградський період життя він устиг здобути ім'я, варте стійких асоціацій, на які не вплинуло деся-

тиліття праці в Київському університеті, оскільки цей період відзначений скромнішими дослідницькими успіхами.

Якщо В.К. Яцунський підкреслював виняткове ставлення Введенського до методології науки, акцентувавши увагу на особливому поцінуванні мікроісторичних сюжетів, історії повсякдення в працях історика²⁶, то С.Г. Струмилін тепло відгукувався, у першу чергу, про людські риси вченого, щиро захоплюючись заповзятістю дослідника, який заради об'єктивності й відкриття наукової істини «з величезною любов'ю, винятковим знанням справи й ретельністю, не нехтуючи найменшими дрібницями [...] збирав і накопичував матеріал», вивчав «усі [...] архівні фонди державних і сімейних архівів, особисто відвідав усі місця їхнього минулого життя і діяльності, щоби не прогавити жодного сліду цієї праці, сам проглянув книгу за книгою всієї старовинної бібліотеки Строганових в копітких пошуках у них будь-яких написів і поміток культурно-побутового значення»²⁷. До того ж вимогливе звернення російських істориків до всесоюзного Державного політичного видавництва²⁸ не зволікати з виданням рукопису А.О. Введенського про історію Строганових, що перебував там рекомендованим до друку з 1948 р., а навпаки, пришвидшити його через величезну корисність для всіх небайдужих до історії Росії²⁹, якнайкраще ілюструє ставлення колег до вченого. Рішуча підтримка й авторитетна думка В.К. Яцунського та С.Г. Струмиліна, а також окремих однодумців із Київського університету, вважаємо, тимчасово «перемогли» ситуацію, відтягнувши момент нищівного розгрому Андрія Олександровича як завідувача кафедри історії СРСР.

І хоча ще майже два роки по тому А.О. Введенський залишався завідувачем кафедри, проте час від часу на факультетському чи університетському рівнях порушувалася його персональна справа, що негативно позначилося не тільки на реноме професора, але й на здоров'ї людини. У травні 1950 р. із попереднім «висновком» колег «погодились» ректор університету, професор (із 1951 р. — академік АН УРСР) В.Г. Бондарчук (1905–1993) і голова місцевого комітету В.І. Чижов, що засвідчує підписана ними характеристика, майже ідентична за змістом до попередньої³⁰. Відмінність між ними укладається лише в одну фразу про те, що Андрій Олександрович «має велику кількість аспірантів, якими успішно керує»³¹. Однак у цьому випадку для загального висновку властивий безапеляційно стверджувальний характер, який виглядає таким чином: «Проф. Введенський не забезпечує здорову, плідну роботу кафедри історії СРСР К[иївського] Д[ержавного] У[ніверситету]»³². Подібність у формулюваннях та змістова тотожність наводить на роздуми про те, що інкримінувати А.О. Введенському справжню антирадянщину було не просто. Утім, цього виявилось достатньо для того, щоб зламати йому кар'єру як завідувачеві кафедри.

Останню крапку в гоніннях на професора поставив черговий розгляд питання про діяльність кафедри історії СРСР Київського університету партійним бюро факультету наприкінці весняного семестру 1950/1951 навчального року³³. Цього разу до справи підійшли надретельно й для зібрання компрометуючого матеріалу навіть удалися до вивчення змісту студентських зошитів із конспектами лекцій Андрія Олександровича, що опосередковано засвідчують архівні документи³⁴. Ідеться про чергову розгорнуту різкого й категорично негативного змісту характеристику завідувача кафедри історії СРСР Введенського за підписом виконуючого обов'язки декана історичного факультету Київського університету В.І. Юрчука (1921) та секретаря партійного бюро факультету П.Г. Снітка, вибудовану, у першу чергу, на особистих недоліках А.О. Введенського та його «прорахунках» як вченого, педагога й організатора науки³⁵. Засновковою фразою характеристики є те, що в роботі Введенського мають місце серйозні хиби³⁶. Далі по тексту з-поміж указаних помилок і вад керівника зазначено: низький ідейно-теоретичний рівень підготовки викладачів кафедри; недостатнє науково-методичне забезпечення навчального процесу; невиконання кафедральним осередком плану наукової й видавничої роботи; відсутність критичного ставлення до найважливіших злободенних теоретичних питань історичної науки; неконтрольоване завідувачем наповнення змісту лекцій членів кафедри тощо³⁷.

Персональні звинувачення на адресу Андрія Олександровича як дослідника і педагога зводилися до критики його суб'єктивного об'єктивізму, наслідування положень дореволюційної історіографії, зокрема ідеалізації «буржуазних істориків», ігнорування основних засад марксистської методології тощо³⁸. Лекції професора визнавалися такими, що «не виховують [...] марксистського світогляду, а навпаки, створюють плутанину в головах»³⁹. Більше того, окремі аудиторні повчання А.О. Введенського названо шкідливими, оскільки він «ідеалізує студентство царської Росії й протиставляє їм студентів радянських вузів»⁴⁰. Для повної картини в характеристиці знайшлося місце для коментаря стосовно «порушень» навчальної програми, коли теми лекцій обиралися професором на власний розсуд, переважно з історії дореволюційної Росії, а виклад матеріалу здійснювався на підставі історичних уявлень, сформованих у стінах імператорського університету. Професор сміливо вдавався до публічного оприлюднення тієї історії, яка була вилучена з радянських підручників або мала різко негативну інтерпретацію у виконанні «істориків влади». Особливо непокоїло керівництво, що на заняттях з історії СРСР значна увага приділялася історії царизму, життєдіяльності перших осіб монархічного двору Романових. Страшенно обурював очільників університету той факт, що Андрій Олександрович слабо реагував на

критику колег і «замість того, аби врахувати [...] зауваження і докорінно перебудувати [...] роботу, тов[ариш] Введенський дозволяв собі на лекціях заявляти студентам, що його критикують за висвітлення історії царів, але, що ж поробиш, якщо царі, таки дійсно, були в історії»⁴¹. Серед справедливих зауваг, зазначених у характеристиці, слід погодитися лише з малою кількістю наукових публікацій Введенського в 40–50-х рр. минулого століття. Підсумовуючи, констатуємо, що документи, датовані вказаним часом, містять на адресу Андрія Олександровича звинувачення в неприйнятті марксистсько-ленінської методології, низькому рівні ідейно-патріотичного виховання, прихильному ставленні до «буржуазних» джерелознавства, історіографії тощо. Перелік засвідчених документально негативних означень у діяльності вченого можна було б продовжити, утім, усі вони є типовими у ставленні до вихованців «імператорських університетів», до того ж, безпартійної професури.

Упродовж 1948–1951 рр. тривало методичне цькування професора, що відстежується за рішеннями цьогорічних пленумів кафедр історичного факультету, звернень ректора університету, академіка В.Г. Бондарчука (1905–1993) до ЦК КП(б) України з відкритими листом про невідповідність Введенського займаній посаді⁴². Андрію Олександровичу важко було пережити багаторічну критику колег, що, зрештою, вплинуло на стан його здоров'я. Згодом він вимушено визнав допущені в роботі «помилки», погодившись із твердженням опонентів у тому, що «методологічно відстав від своїх учнів» і не володіє методом марксистсько-ленінізму так само, як вони⁴³. У цій позиції, на нашу думку, виявляється висока шляхетність вченого. Переживши в 1920–1930-х рр. глибоку особисту драму як вихованець школи Платонова, втративши можливість продовжити наукову й педагогічну діяльність у стінах альма-матер, А.О. Введенський відверто й свідомо позиціонує себе дослідником «відсталі епохи», порівняно з прогресивно мислячими учнями, аби ж лишень вони не стали об'єктом гонінь у наукових колах тільки через те, що були його послідовниками. «Зрілий» Введенський, попри відчутне пропагування марксистсько-ленінської методології, усе-таки не відмовляється від *інших* наукових ідеалів, які свого часу стали формівними для його світогляду. Незважаючи на потужне переслідування радянською владою інакодумства в науці й утримування істориків силоміць у межах ідеологічного «прокрустового ложа», дослідник виявився поміркованим критиком штучної унормованості істини. Саме ця обставина й слугувала підставою для звинувачень на його адресу провідними університетськими «функціонерами» науки, залишаючи поза увагою справжні творчі досягнення професора. І хоча 1950-ті рр. були іншими, аніж суворі 1930-ті рр., утім, такого змісту характеристика могла коштувати професору не тільки

кар'єри керівника кафедри, але й викладацької практики в університеті. Проте все минулося для А.О. Введенського позбавленням посади завідувача кафедри, до того ж, як сказано в наказі Міністерства вищої освіти СРСР № 455/12 від 22 серпня 1951 р., — «за власним бажанням»⁴⁴. Ці події фактично співпали з шістдесятирічним ювілеєм історика, який той без особливого настрою, перебуваючи в стані глибоких експресивних негативних переживань, відсвяткував 21 липня 1951 р. у вузькому родинному колі, рівно за місяць до звільнення з посади завідувача кафедри.

Тоді Андрія Олександровича буквально врятувала людина, з якою давно в нього склалися теплі стосунки. Ідеться про завідувача кафедри архівознавства та допоміжних історичних дисциплін (далі — кафедра архівознавства), на той час — кандидата історичних наук, доцента В'ячеслава Ілліча Стрельського (1910–1983). Завдяки його послідовним зусиллям і дружній підтримці осінній семестр 1951–1952 навчального року Введенський розпочав як професор кафедри архівознавства Київського університету. Психологічний мікроклімат у колективі, котрий підтримувався В.І. Стрельським, сприяв моральному комфорту й швидкій адаптації Андрія Олександровича до нового місця роботи. Окрім В.І. Стрельського й А.О. Введенського, у штатному розписі кафедри значилися ще відомі історики-архівознавці, археографи Абрам Йосипович Грінберг (1889–1971) та Семен Олексійович Яковлев (1909–1997), які мали багатий педагогічний досвід викладання у виші й величезну практику в архівній справі та археографії⁴⁵.

Завдяки психологічній сумісності викладачів на кафедрі складаються теплі, дружні стосунки, вибудовані на перевагах співтворчості мікроколективу, головною рисою якого є суб'єктивно вмотивована й об'єктивно підтримувана спільність наукових інтересів. Відтак цілком зрозумілою упродовж 1950–1960-х рр. виглядає участь кафедри повним складом у роботі нарад, семінарів, конференцій з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін, колективне написання навчальних посібників і підручників, рецензування наукових здобутків колег. Тісна співпраця, що ґрунтувалась на взаємній підтримці й конструктивному діалозі, засвідчена багатьма освітніми й науковими зверненнями, які примножили славу кафедри, започаткували традиції фахової підготовки істориків-архівістів та зміцнили зв'язки історичного факультету з архівною галуззю.

Від цього часу учений помітно активізує студювання спеціальних історичних дисциплін, комплексно вивчаючи історичні, теоретичні (фундаментальні й прикладні), методичні проблеми джерелознавства, дипломатики, документознавства, палеографії та інших галузей знань. Паралельно з цим, маючи професорське педагогічне навантаження, у короткий

термін Введенський розробляє авторські лекційні курси з дипломатики, метрології, історичної хронології, палеографії, історії архівної справи в країнах Західної Європи та Америки⁴⁶. Життя професора урізноманітнилось завдяки тісній співпраці з генерацією молодих істориків, які виявили бажання позааудиторно займатись історичними дослідженнями (гурткова робота) або ж здобувати науковий ступінь. Керувати студентським гуртком, провадити підготовку майбутніх дослідників, виступати перед слухачами Товариства з розповсюдження наукових і політичних знань, брати участь в інших педагогічних і громадських проектах для Андрія Олександровича було відомою й звичною справою, до якої він виявляв непідробну цікавість.

Переорієнтація наукових інтересів професора виявилась і в тематиці форумів, учасником яких він став наприкінці 1950 — на початку 1960-х рр. Незаперечним історичним фактом є те, що кафедра архівознавства Київського університету була постійним учасником архівних наукових імпрез. Солідаризуючись із колективом, Андрій Олександрович став активним завсідником зібрань архівістів. Ідеться передусім про всеукраїнські наради працівників архівних установ (1954), із допоміжних історичних дисциплін (1959), конференції істориків-архівістів (1961, 1962), молодих архівістів (1963) та ін.⁴⁷ В архівних колах Введенського знали як фахівця зі спеціальних історичних дисциплін, проте з недовірою ставились до нього, як практика архівістики, що є цілком виправданим з огляду на специфічний зміст цієї сфери діяльності суспільства⁴⁸.

Більшість виступів на наукових засіданнях А.О. Введенський присвячував необхідності підвищення рівня кваліфікації працівників архівних установ і наукових кадрів для них, важливості розвитку післядипломної освіти, тісної співпраці архівознавців-теоретиків із архівістами-практиками тощо⁴⁹. Примітною рисою промов Андрія Олександровича було захоплення передовим досвідом зарубіжного архівознавства й прикладних досягнень іноземних колег, пропагування запозичень здобутків інших і впровадження їх у вітчизняній науці⁵⁰. Безперечно, подібні заяви вимагали від їхнього автора сміливості, якої з позицій пройденого життєвого шляху Введенському не бракувало. Мало знаючись на практиці архівістики, професор виявився поборником нових форм роботи архівів. Тому, коли в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові ініціювали створення постійного семінару з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін (1961)⁵¹, Андрій Олександрович виступив з ініціативою порушити клопотання про повсюдне створення подібних осередків в архівній системі, що, на його глибоке переконання, сприяло б підвищенню рівня освіченості, кваліфікації працівників галузі⁵².

Розмаїття тематичних напрямів студій А.О. Введенського упродовж 1940 — початку 1950-х рр. підпорядковувалося намаганням поєднати власні наукові інтереси з плановою роботою кафедри, при цьому поступово переорієнтовуючи пізнавальні зусилля на спеціальні історичні дисципліни, особливо історію дипломатики та документознавство, яке в російській частині Радянського Союзу переживало активне становлення⁵³. Утіленням цікавості до дипломатики у вказаний проміжок часу стали доповіді на щорічних наукових сесіях істориків університету, що стосувалися еволюції дисципліни в Росії та її конкретних досягнень, спричинених діяльністю університетських кафедр, наукових товариств і дослідників-одинаків⁵⁴.

Зосередившись на загальних питаннях історії дипломатики, Андрій Олександрович з історіографічних позицій студіював досягнення дослідників-дипломатистів, праці яких прислужилися формуванню її теоретичного базису. Ідеться, перш за все, про твори з дипломатики крупного вченого другої половини XIX — початку XX ст. Василя Осиповича Ключевського (1841–1911), які знайшли позитивне поцінування в цілому й критичні коментарі стосовно оперування відомим ученим «відсталою методологією», положеннями «дворянсько-мабільйонівської дипломатики» та «буржуазної історіографії»⁵⁵. Оприлюднення й апробація новаторських наукових ідей щодо міждисциплінарних зв'язків між джерелознавством, документознавством і дипломатикою в тезовому форматі спочатку на університетських конференціях знайшли продовження у вигляді розгорнутих текстів у фахових виданнях, наприклад, «Віснику історико-філософського факультету Київського університету», «Українському історичному журналі» чи «Истории СССР»⁵⁶. У супутніх дискусіях народжувався новий погляд на документознавство, як критичну (практичну) дипломатику, відбувалося визначення вектора розвитку науки про документ в історико-джерелознавчій площині, репрезентувалися нові горизонти її майбутнього. Такий підхід до документознавства залишається актуальним і донині⁵⁷, а представлення його сучасними дослідниками спеціальною історичною дисципліною підтверджує висновок⁵⁸. Сміливі заяви з теоретичним обґрунтуванням документознавства як історичної галузі знань, що вивчає змінність характеристик документа у просторі та часі, фактично слугували започаткуванням у вітчизняній науковій традиції історичного документознавства.

Успіхи А.О. Введенського зі спеціальних історичних дисциплін, орієнтованих на вивчення письмового документа, привернули увагу дослідника до нової науки, становлення якої збіглося з останнім періодом його творчості — документознавства. Саме йому належить перша згадка в українській історичній науці калькованого з російської мови терміна

«документоведение», зафіксованого в статті, присвяченій дипломатиці⁵⁹. Щоправда, роз'яснення Введенським документознавства суттєво відрізнялося від трактувань його основоположника — Костянтина Григоровича Мітяєва (1902–1969). Утім, навряд чи це стало випадковістю⁶⁰. Балансування на смисловій межі дипломатики, джерелознавства й документознавства породжує несподівані ототожнення й дотичні пояснення об'єктно-предметної сфери науки, основних завдань та напрямів її розвитку.

Ще двома тогочасними науково-видавничими проектами відзначені сторінки творчої біографії Андрія Олександровича Введенського. Ідеться про його участь у написанні історії Києва та історії університету⁶¹. За дорученням Інституту історії АН Української РСР Введенський підготував чотири параграфи⁶² розділу «Київ в XVIII в.» для двотомного видання «История Киева», а згідно з плановою роботою історичного факультету та з нагоди відзначення 125-ліття Київського університету написав нариси про кафедру загальної й російської історії (1834–1861). Виконані А.О. Введенським розділи з соціально-економічної, політичної та культурної історії Києва XVIII ст. й начерки з історії кафедри одержали схвальну оцінку з-поміж університетських колег, а також інститутського відділу історії феодалізму та були рекомендовані до друку⁶³. Високу якість рукописам забезпечила всебічна критика автором широкої джерельної бази, причому більшість документів вводились у науковий обіг уперше⁶⁴. В обох випадках у підмурку досліджень відстежується бажання відобразити *історію* цілісною, «з людьми», залежною від об'єктивних і суб'єктивних чинників, зовнішніх і внутрішніх факторів побутування об'єкта дослідження, підпорядкованою соціоекономічній детермінованості та колективній свідомості. Не потребує додаткових коментарів методологія провадження досліджень, у центрі якої перебувають виробничі відносини та класова боротьба, формаційний підхід до розвитку суспільства, що цілком відповідало стандартам радянської історичної науки, які й склали базис для пояснень і розуміння історичних фактів, явищ і процесів.

Увійшовши в 1920–1930-х рр. до пантеону авторитетних дослідників економічної історії, Введенський таким залишався й у 1940–1950-х рр., продовжуючи студіювати розвиток господарства купецького роду Строганових крізь призму мікроісторії та культурної антропології, орієнтованої на історію приватного життя й родини, її побутові практики, ритуали, манери поведінки, харчування й споживання напоїв, світ уявлень та інші замальовки повсякдення⁶⁵. Вивчення людини в усіх її проявах і взаємодіях у географічно-природному середовищі, політичних, соціальних і культурних взаєминах, повсякденному житті задля горизонтального зрізу певної епохи в соціокультурному вимірі склало основу

історико-економічних розвідок А.О. Введенського. За допомогою спеціальних методів історичних географії, демографії, статистики та інших дисциплін, зростання популярності яких у радянській науці припадає на 1950–1960-ті рр., дослідник успішно конструює структуру феномену одиництва, реконструює організацію строгановського сільського господарства, моделює процес розшарування селян у Помор'ї XVI–XVII ст., досліджує психологію, ментальність історичної людини, розширюючи при цьому джерельну базу за рахунок господарських, правових актів, судових справ, епістолярію, етнографічних та інших джерел. Незважаючи на певне перегукування тематики й змісту згаданих студій із розробками дослідника попередніх років, відмінність між ними криється в категорично ствердному наслідуванні матеріалістичної ідеї історії, що означало більшу залежність професора від кон'юнктурних приписів офіційної історичної науки.

Окрім згаданих студій, на цей час припадає поява творів методичного змісту як акт переосмислення власного досвіду, концепційну платформу яких склали ідеї партнерства всіх учасників навчального процесу вищої школи — студентства й викладачів⁶⁶. Рекомендації щодо методики читання лекцій, проведення семінарських, лабораторних та інших видів занять виразно віддзеркалюють засадничі принципи радянської педагогічної науки, зорієнтованої на уніфікацію способів і методів організації колективних форм опанування знаннями, мінімалізацію вияву індивідуальної творчості педагога, настановчий дискурс, який відтинав можливість формування інакомислення тощо. Визнання статусу вартісного друкованого продукту за педагогічними розробками Андрія Олександровича, починаючи від «Рабочей книги по истории» й завершуючи публікаціями кінця 1940–1950-х рр., свідчить про його викладацьку майстерність і небайдужість до проблематики науково-методичного змісту середньої й вищої школи. Поява в щорічних звітах професора студій навчально-виховного змісту віддзеркалює стійкий інтерес Андрія Олександровича до прикладної методики, спричинений не тільки співпрацею з колективом Українського науково-дослідного інституту педагогіки, але й інтересами викладача-практика.

У вересні 1956 р. для зміцнення власних позицій в університеті та за підтримки колег А.О. Введенський вирішує балотуватися в члени-кореспонденти АН УРСР, до того ж відразу з двох спеціальностей — історії УРСР й історії СРСР (відділення суспільних наук). Потужну підтримку йому тоді склав відомий історик науки й техніки, академік АН УРСР Віктор Васильович Данилевський (1898–1960)⁶⁷, з яким Андрій Олександрович був у дружніх стосунках ще з часів співпраці в Інституті історії науки й техніки (м. Ленінград) у 1930-х рр. Визнаючи А.О. Введенського

крупним фахівцем у галузі джерелознавства, дипломатики, «історії праці», відмічаючи постійну участь у підготовці наукових кадрів, В.В. Данилевський вважав доцільним залучення Введенського до розроблення фундаментальних наукових тем, пов'язаних з економічною історією в українських землях періоду XVI–XVII ст.⁶⁸ У міркуваннях академіка чітко проглядається сприйняття Введенського вдумливим дослідником, інтелектуальний потенціал якого може прислужитися на користь розвитку вітчизняної історичної науки. На тлі справедливих поцінувань вченого зауваження щодо участі А.О. Введенського в державних проектах, присвячених 300-річчю Переяславської угоди, скоріше за все, сприймаються кон'юнктурними, здатними підкреслити вагомість для радянської науки науковця, біографія якого «заплямована» непростим минулим. Проте через відсутність клопотання керівництва Київського університету, підтримки членів Президії АН УРСР Андрію Олександровичу не судилося вибороти вчене звання, що стало ще одним випробуванням для амбіцій науковця.

Незважаючи на різнопланові успіхи в колективі під керуванням В.І. Стрельського, А.О. Введенський не полишав мрії повернутися на «рідну» кафедру. Тому, коли навесні 1958 р. з'явилася вакансія та було оголошено конкурс на її заміщення, Введенський звернувся до ректора університету з проханням дозволити йому балотуватися на посаду професора кафедри історії СРСР, мотивуючи рішення сумлінною багаторічною працею в університеті, активною участю в атестації наукових кадрів, наявністю понад 100 наукових публікацій та іншими набутками⁶⁹. Проте йому було лаконічно відмовлено з пропозицією залишитися професором кафедри архівознавства. Зовнішнє шанобливе ставлення до Андрія Олександровича не залишило ілюзій стосовно витиснення вченого на теоретичну й історіографічну «периферію» історичної науки, обмеження творчої свободи проблематикою спеціальних історичних дисциплін, які залишалися переважно нейтральними за змістом досліджень.

Наступна «п'ятирічка» (1958–1963) перебування А.О. Введенського на посаді професора кафедри архівознавства Київського університету виявилася плідною. Суха цифра в 16 одиниць наукових праць⁷⁰, зафіксована в архівних документах, датованих останніми місяцями (листопад–грудень) 1963 р., другої «каденції» перебування його на кафедрі В.І. Стрельського, не передає їхньої вагомості. Між тим, саме у цей час з'явилися підсумкові багаторічні студії — фундаментальна розвідка з історії всебічних взаємин людей із навколишнім середовищем, феноменального становлення одного з найкрупніших в Росії аристократичного роду, укоріненого в селянстві, — «Дом Строгановых в XVI–XVII веках» (1962), зібрання синтезів про історію, теорію дипломатики в «Лекциях по документальному источник-

веденню історії ССРСР (дипломатика)» (1963), довгоочікувана усією історико-архівною спільнотою праця «Допоміжні історичні дисципліни» (у співавторстві, 1963 р.)⁷¹, які вважаємо найбільшим творчим досягненням ученого цього часу.

Справедливо визнати за цими виданнями статус *узагальнювальних*, вибудованих на наукових розвідках переважно в 1920–1930-х рр. На написання нових праць і проведення оригінальних дослідницьких практик в Андрія Олександровича уже не вистачало фізичного здоров'я й часу, а також відсутні були категорії суто аксіологічного виміру — ентузіазм і наполегливість, що характерно для людей із репресованою свідомістю, дух яких зламано важкими життєвими випробуваннями. Проте саме ці твори привернули увагу багатьох учених, для яких властиво долання кордонів наукових дисциплін на шляху творення міждисциплінарних студій, пов'язаних із загальною й російською історією, історією повсякдення й історією мистецтва, спеціальними історичними дисциплінами, котрі визнали їх цінність і значення для теоретичних та суто практичних студій з економічної історії, мікроісторії, розвідок із дипломатки, джерелознавства, документознавства й інших галузей історичної науки.

Можна з упевненістю твердити, згадані праці Андрія Олександровича доповнюють «великі наративи» з російської історії, вибудовані на економічно спричиненій соціалізації людського буття, та спеціальних історичних дисциплін, об'єднаних спільністю об'єктно-предметної сфери. Тривалі інтелектуальні старання завершилися «головними біографічними фактами» (за висловом В.О. Ключевського) — книгами, що для А.О. Введенського було радше життєвим кредо, аніж формальним зобов'язанням, зафіксованим у кафедральних, факультетських чи інших планах роботи. Незважаючи на пануючі ідеологічні обмеження, йому вдавалось розпізнати модерні методологічні віяння в історичній науці, освоїти новітні методи ведення дослідження та апробувати їх із максимальною користю для науки за умов жорсткого контролю держави над особою — особистістю — людиною.

Справедливості заради, архівні особові документи періоду т.зв. «хрущовської відлиги» уже не містили образливих звинувачень, натомість рясніли констатацією позитивних фактів біографії знаного науковця, його людських і професійних чеснот. Серед таких значаться: високий науковий рівень читання лекцій, повага й авторитет серед студентів і професорсько-викладацького складу Київського університету, успішне керування дисертаційними дослідженнями тощо⁷². Незважаючи на полярність фіксованих думок, їхню очевидну підпорядкованість політичній кон'юктурі, вимогам панівної ідеології, документи засвідчують значення

А.О. Введенського для розвитку історичної освіти у вищій школі, розроблення й апробації курсів зі спеціальних історичних дисциплін, підтримки науки в університеті.

У свідомості його колег, учнів склався позитивний образ А.О. Введенського як ученого й людини. Основні риси цього образу — глибока ерудованість, природна інтелігентність, непідробна доброзичливість, інтелектуальна відкритість, високе почуття гумору, щирі турбота й піклування. Вони певною мірою дисонували з загальною атмосферою, що панувала в середовищі професійних істориків, спричинена цькуванням таланту, плеканням посередності й конфронтацією, ґрунтованій на заздрості успіхам колег. Незважаючи на його відверто проросійську орієнтацію, студенти поважали професора за високий професіоналізм і дуже тепло ставилися до нього навіть на тлі студентських виступів в університеті початку 1960-х рр., пов'язаних із українізацією змісту навчального процесу й мови викладання, при цьому бойкотуючи за подібне його найближчих колег. Безперечна несхожість А.О. Введенського як історика й педагога вигідно його вирізняла. Особиста драма Андрія Олександровича полягала в тому, що через складний морально-психологічний клімат у науковому середовищі за доби тоталітаризму йому не вдалося реалізуватись у повній мірі.

Про моральні риси Введенського можна скласти уявлення, дивлячись на коло його спілкування. Упродовж усього життя він підтримував теплі стосунки з відомими вченими, зокрема істориками, академіками АН СРСР Володимиром Івановичем Пічетою (1878–1947), Борисом Дмитровичем Грековим (1882–1953) та Михайлом Миколайовичем Тихомировим (1893–1965), членом-кореспондентом АН СРСР Володимиром Терентійовичем Пашутом (1918–1983) і членом-кореспондентом АН УРСР Іваном Олександровичем Гуржієм (1915–1971), професором Володимиром Васильовичем Мавродіним (1908–1987), економістом, академіком АН СРСР Станіславом Густавовичем Струмлініним та багатьма іншими знаковими фігурами радянської науки, з якими його еднали наукові інтереси й приємність спілкування. Мережу та рівень стосунків Введенського з колегами-однодумцями увиразнює різної тривалості листування, що віддзеркалено в документах особових фондів Архіву Російської академії наук⁷³.

Важливим доповненням до портрету будь-якого вченого є його учні, послідовники, які поділяють коло наукових інтересів учителя, наслідують його методику студіювань і навіть уподібнюються, за всієї індивідуальності, за певними особистими рисами характеру. Про Введенського можна сказати, що за психологічним типом він був дослідником-одинаком. Доволі рідко у своєму житті провадив дослідження у спів-

авторстві. Відомі лише два вдалих співавторських експерименти, пов'язаних із навчальними проектами, здійснені на зорі становлення вченого з А.В. Предтеченським та на завершенні життєвого шляху — з В.І. Стрельським, В.О. Дядиченком, С.О. Яковлевим та А.Д. Руденком. Проте Андрій Олександрович охоче займався підготовкою наукових кадрів. Багато знаних істориків «вийшли» зі школи Введенського й продовжили самостійний науково-педагогічний шлях у вищих навчальних закладах, академічних, галузевих установах, географія яких охоплює різні куточки Радянського Союзу. Це — Красноярськ, Москва, Махачкала (Росія), Тбілісі (Грузія), Бобруйськ (Білорусь), Кишинів (Молдова), Київ, Харків, Чернівці, Кам'янець-Подільський, Кіровоград, Одеса, Суми, Ужгород (Україна) та інші центри академічної й вузівської науки СРСР.

Із-поміж вихованців ученого назвемо члена-кореспондента АН УРСР Ірину Миколаївну Мельникову (1918–2010), д. і. н., професора Петра Кіндратовича Сміяна (1918–2011), к. і. н., професора Андрія Калістратовича Буцика (1906–1984), д. і. н., професора Івана Антоновича Грищенка (1920), д. і. н., професора Андрія Васильовича Лихолата (1914–1993), к. і. н., доцента Луку Єгоровича Кизю (1912–1974), д. і. н., професора Марка Якимовича Варшавчика (1918–2001), д. і. н., професора Леоніда Герасимовича Мельника (1929), к. і. н., доцента Якова Ісаковича Корчмаря (1903–1974), д. і. н., професора Івана Івановича Шевченка (1903), к. і. н., заслуженого працівника культури Української РСР Гната Васильовича Кузовкова (1918–1980), д. і. н., професора Петра Юхимовича Котлова (1915–2003) та інших відомих науковців, які починали свій шлях у науку пліч-о-пліч із А.О. Введенським⁷⁴.

Навряд чи можна погодитись із особистими підрахунками професора стосовно кількості захищених під його егідою здобувачів наукового ступеня. Якщо оперувати статистичними даними, вилученими з архівних документів, то упродовж 1938–1950 рр. під керівництвом А.О. Введенського підготовлено та успішно захищено 38 наукових кваліфікаційних праць, а за період із 1951 по 1963 рр. — 2⁷⁵. Динаміка виконаних і захищених дисертацій, згідно з архівними документами, упродовж 1938–1965 рр. виглядає таким чином: 38 (1950)⁷⁶, 31 (1955)⁷⁷, 54 (1958)⁷⁸, 87 (1963)⁷⁹, близько 100 (1965)⁸⁰. Проте виникають сумніви щодо справедливості останніх двох показників, оскільки в іншому документі, датованому 1962 р., зазначено 65 «аспірантів, які стали кандидатами наук, а троє з них — докторами, професора[ми]»⁸¹. Різкий перепад кількості захищених пояснюється, на нашу думку, непростими для Андрія Олександровича роками гоніння, коли професор потрапив під шквал непримирної критики своїх же учнів, а також загальним станом здоров'я, яке в останні роки життя відбилось і на інших творчих показниках. Це стало

на заваді в здійсненні низки планованих проектів, у т. ч. пов'язаних із керуванням написанням його учнями дисертаційних досліджень.

Більшість здобувачів наукових ступенів під керівництвом Андрія Олександровича успішно захищались, за малим відсотком тих, хто мав різні суб'єктивні й об'єктивні причини, що ставали на заваді підкоренню наукових вершин⁸². Щоправда, останнім здобувачам Введенського, відомим історикам-архівістам — Людмилі Андріївні Проценко (1927–2000), Любові Захарівні Гісцовій (1937), Івану Володимировичу Гарназі (1924), Михайлу Петровичу Глинському (1930) — поталанило менше. Їм так і не судилося здобути науковий ступінь значною мірою через суб'єктивізовані Андрієм Олександровичем чинники, який наприкінці життя дуже хворів і не мав, перш за все, фізичних можливостей і моральних сил піклуватися про вихованців.

Здебільшого учні А.О. Введенського спеціалізувалися на дослідженнях, проблематизованих у межах регіональної історії України періоду існування в складі Російської імперії, тематики, пов'язаної з масовими соціальними рухами та з різними (переважно персонологічними) історіографічними сюжетами. Об'єктами дисертаційних досліджень вихованців Андрія Олександровича здебільшого були селянські, студентські, робітничі, військові (виступи військових поселенців) рухи різних часових відтинків та їхні суб'єкти, наприклад Київська спілка боротьби за звільнення робітничого класу. Незначний відсоток дисертацій присвячувався персональній історіографії, що актуалізувала вивчення історичних поглядів О.І. Герцена, О.С. Пушкіна та інших суспільно-політичних діячів ХІХ ст. При всій тематичній заангажованості студій відмітимо уникнення учнями Введенського складних заполітизованих питань, які хоча й трапляються, але нечасто⁸³. Свідомий науковий пошук здобувачів залежав не тільки від офіційних пріоритетів в історичній науці, але й від теоретичних та методологічних орієнтирів учителя. Саме тому для їхніх праць властиві осмислення історичних фактів і подій у суспільних контекстах, з адекватними економічному детермінізму інтерпретаціями, домінування екстернальних чинників у роз'ясненнях історичних закономірностей, закорінені у марксистську ідею матеріалістичності історії, опосередковане представлення ролі особи в розвитку суспільства й держави. Новітні проби молоді, вихованої згідно з «вимогами часу й партії», не позбавлені інших методологічних стратегій, притаманних історикам із «минулого», до яких належав Андрій Олександрович, і все завдяки здатності їхнього вчителя до критичних артикуляцій *свого й іншого* наукового досвіду.

Отже, виявлення й побудова інтелектуальних мережевих комунікацій моделі «А.О. Введенський — учні» дозволить уповні розкрити життя інтелектуала, говорячи словами І.І. Колесник, «помітити нюанси пове-

дінки та напрямок мислі, метаморфози творчої свідомості», розкрити поведінку, мотиви вчинків, щирість та глибину почуттів і «ставлення до нього тих, хто був поряд чи на відстані, у дружніх чи офіційних, близьких або віддалених стосунках»⁸⁴.

Строкате розмаїття різних форм наукової діяльності Введенського увиразнювалось участю професора в роботі вчених рад, науково-методичних рад історико-філософського факультету, Київського університету та його бібліотеки, Інституту історії АН УРСР⁸⁵. Це уможливлювало зв'язки в академічних і галузевих наукових колах, відкритість для партнерства заради спільних творчих проєктів. Життєпис А.О. Введенського яскраво доповнює громадська діяльність, що є типовою для професора радянської доби, а саме: відвідування студентських гуртожитків університету, виступи перед робітниками заводів і ремонтних транспортних депо, читання просвітницьких лекцій з історичної тематики в будинках учених, артистів та інших професійних осередках, участь у радіопередачах, консультування працівників телебачення тощо⁸⁶.

Тому, коли постало питання продовження перебування А.О. Введенського на посаді професора кафедри архівознавства, вчена рада факультету схвалила старання й успіхи вченого та задовольнила клопотання кафедри. 1963 р. А.О. Введенському було продовжено термін перебування на кафедрі архівознавства й допоміжних історичних дисциплін ще на п'ять років. Проте 14 вересня 1965 року, після тяжкої серцевої хвороби, професора не стало. За іронією долі він помер у лікувальному закладі, який мав ту саму назву, що й пермська установа, де працювали фельдшерами його батьки — Олександрівській лікарні м. Києва.

Підсумовуючи результати науково-педагогічної діяльності Андрія Олександровича Введенського в Київському університеті, відзначимо важливу роль ученого у становленні кафедри історії СРСР, визначенні змісту навчально-виховного процесу та розбудові історичної освіти у вищій і середній школі. Окрім освітніх, науково-організаційних старань, заслуговує на увагу дослідницька діяльність Введенського, пов'язана зі спеціальними історичними дисциплінами та економічною історією, двома помітними науковими дискурсами 1940–1960-х рр. Апелюючи до творчої спадщини М.П. Лихачова та О.О. Дмитрієва, Андрій Олександрович звертається до кількох основних проблем історії, які стосуються природи історичного джерела та наукового пізнання, історичної об'єктивності, визначення ролі праці й економіки в розвитку людської цивілізації.

Незважаючи на різне ставлення до здобутків вченого, їх уведення в науковий обіг справило помітний вплив на розвиток джерелознавства, документознавства й економічної історії. Студії Введенського мають оцінюватися в межах ширшої постмодерністської критики російської істо-

ричної традиції, орієнтованої на деконструювання авторитетної канонічності, плюралізм інтерпретацій. Лише за таких умов можна належно поцінувати виписані дослідником у контексті економічної історії життєві шляхи й поведінкові стратегії конкретних осіб роду Строганових, відтворення мапи їхнього життєпростору й визначення зв'язку між об'єктивними параметрами географічної просторової сітки та результатом економічної діяльності людей, формулювання традиції як соціальної пам'яті й відтворення історії повсякдення.

Цінність розвідок Введенського зі спеціальних історичних дисциплін полягає в тому, що вони дозволяють простежити генеалогію історичного документознавства, вказуючи на первісну площину його зародження та розвитку. На тлі новітніх документологічних дискусій акцентуація на його генезі може бути особливо корисною для додаткового ствердження класичних підходів у визначенні змісту документознавства.

Ставлення Введенського до економічної історії та спеціальних історичних дисциплін було взаємодоповнювальним. З історії він черпав тези й положення, а з джерел, які склали базу його досліджень, — висновки про історичні дисципліни. Саме з цих перспектив новітнє прочитання праць А.О. Введенського, як передвісників постмодерністських текстів і продуктів свого часу, мають більше значення, аніж можна було початково припустити.

Проте однозначно дати відповідь на питання, чи став він *своїм* у Київському університеті, нам видається неможливим, оскільки до останку продовжував залишатися вихованцем інших наукових шкіл і традицій, уповні невизнаним новатором студій з економічної історії, людиною з непростим минулим.

¹ Довгань К. Київський університет в умовах посилення сталінського тоталітарного режиму (1933–1941 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008. — 17 с.

² Казьмирчук М.Г. Професорсько-викладацький склад відновленого Київського державного університету (1933–1941 гг.) // Український історичний журнал. — 2012. — № 1. — С. 115.

³ Перевалов В.А. Историк А.А. Введенский в Уральском университете // Вестник Уральского государственного университета. — 2000. — № 16. — С. 137.

⁴ Архів Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі — Архів Київського університету), особова справа Андрія Олександровича Введенського № 77, арк. 59, 60 зв.

⁵ Уральский государственный университет в биографиях. — Екатеринбург, 1995. — С. 217–218; Уральский государственный университет. — Свердловск, 1990. — С. 95.

⁶ Петрова В. Пятьдесят лет тому ... // Урал. — 1990. — № 10. — С. 169.

⁷ Захист докторської дисертації відбувся в Ленінградському університеті 20 травня 1941 р. Матеріали передвоєнного захисту дисертації пропали й А.О. Введенський змушений був повторно здобувати науковий ступінь.

⁸ Архів Київського університету..., арк. 14.

⁹ Уральский государственный университет в биографиях... — С. 217–218.

¹⁰ Уральский государственный университет... — С. 95.

¹¹ *Введенский А.А.* Два года работы исторического факультета Объединенного украинского университета в условиях эвакуации // Исторический журнал. — 1944. — № 5/6. — С. 95–96; Архів Київського університету..., арк. 60 зв.

¹² *Кривоногова О.В.* Историк Урала В.Я. Кривоногов // Летописцы родного края (об исследователях истории Урала). — Свердловск, 1990. — С. 77.

¹³ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-л, спр. 234, арк. 4–4 зв.

¹⁴ Там само, арк. 4 зв.

¹⁵ Архів Київського університету..., арк. 14.

¹⁶ Там само, арк. 105.

¹⁷ Там само, арк. 110.

¹⁸ Там само, арк. 70, 105.

¹⁹ Історія України / В.Ф. Верстюк, О.В. Гарань, О.І. Гуржій та ін.; за заг. ред. В.А. Смолія. — К.: «Альтернативи», 2002. — С. 356.

²⁰ *Войцехівська І.* Введенський Андрій Олександрович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): біобібліогр. довідник / Упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. — К., 2007. — С. 99.

²¹ Професорське звання Ю.Я. Білану присуджено в 1963 р.

²² *Казьмирчук Г.Д.* Білан Юрій Якович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.) / під ред. Г.Д. Казьмирчука; [ред. кол. І.В. Верба, Б.М. Гончар, М.В. Гримич ... Г.Д. Казьмирчук (відп. ред.) та ін; авт. кол. Л.А. Ведмідь, І.В. Верба та ін.]. — К.: Прайм-М, 2004. — 155 с.

²³ Архів Київського університету..., арк. 70–70 зв.

²⁴ Там само, арк. 70 зв.

²⁵ *Яцунский В.* Изучение местной истории в СРСР // Вопросы истории. — 1949. — № 8. — С. 91; Архів Київського університету..., арк. 70.

²⁶ Там само, арк. 75–76.

²⁷ Там само, арк. 76.

²⁸ Саме в «Державне видавництво політичної літератури» 1947 р. А.О. Введенським було подано рукопис майбутньої книги «Дом Строгановых». (Див.: Архів Київського університету..., арк. 75).

²⁹ *Яцунский В.* Вказ. праця. — С. 91; Архів Київського університету..., арк. 75.

³⁰ Там само, арк. 72–72 зв.

³¹ Там само, арк. 72.

³² Там само, арк. 72 зв.

³³ Там само, арк. 73.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, арк. 73–74.

³⁶ Там само, арк. 73.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Там само, арк. 74.

⁴² Там само, арк. 111.

⁴³ Там само, арк. 74.

⁴⁴ Там само, арк. 107–108.

⁴⁵ *Стрельський Г.* Яковлев Семен Олексійович // Українські архівісти (XIX–XX ст.): бібліограф. довідник / Упоряд.: І.Б. Матяш (кер.), С.Л. Зворський, Л.Ф. Приходько та ін. — К., 2007. — С. 42.

⁴⁶ Архів Київського університету..., арк. 116.

⁴⁷ Даниною незмінним науковим уподобанням стали всесоюзні симпозиуми з історії аграрних відносин у Союзі РСР дожовтневого періоду (1962, 1963 рр.). (Див.: Архів Київського університету..., арк. 116.).

⁴⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 14, оп. 2, спр. 1543, арк. 26; спр. 1024, арк. 231.

⁴⁹ Там само, спр. 1608, арк. 49–55; спр. 841, арк. 116.

⁵⁰ Там само, спр. 1608, арк. 49–55.

⁵¹ *Бездрабко В.В.* Документознавство в Україні: інституціоналізація та сучасний розвиток. — К.: Четверта хвиля, 2009. — С. 139–170.

⁵² ЦДАВО України, ф. 14, оп. 2, спр. 1659, арк. 10.

⁵³ *Бездрабко В.В.* Вказ. праця. — С. 17–57.

⁵⁴ Архів Київського університету..., арк. 92, 95.

⁵⁵ Студіювання теми «В.О. Ключевський — джерелознавець» набуло особливої актуальності в радянській історіографії із середини 1950-х рр. (Див.: *Александров В.А., Янин В.Л.* Предисловие // *Ключевский В.О.* Сочинения: в 9 т. — М.: Мысль, 1987. — Т. I: Курс русской истории. — Ч. 1. — С. 9).

⁵⁶ *Введенский А.А.* О первых публикациях лекций В.О. Ключевского по источниковедению // История СССР. — 1959. — № 5. — С. 135–137; *Його ж.* Зародження і розвиток документознавства в Росії в XV–XVIII вв. // Вісн. Київ. ун-ту. Серія: історія та філософія. — 1958. — Вип. 1. — С. 87–94; *Його ж.* Питання дипломатики в роботах В.О. Ключевського // Український історичний журнал. — 1959. — № 1. — С. 106–115.

⁵⁷ *Бездрабко В.В.* Вказ. праця. — С. 58–83.

⁵⁸ Спеціальні історичні дисципліни: навчальний посібник. Довідник: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / І.Н. Войцехівська (керівник авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. — К.: Либідь, 2008. — С. 211–219.

⁵⁹ *Введенський А.О.* Питання дипломатики...

⁶⁰ *Бездрабко В.В.* Історіографічні ескізи документознавства, або Персональний текст про персональні тексти. — К.: Четверта хвиля, 2010. — С. 111.

⁶¹ *Введенский А.А.* Территория и население Киева в XVIII в. Цеховое ремесло, мануфактура и торговля в Киеве XVIII в. Административное управление Киева в XVIII в. Киев — культурный центр в XVIII в. // Киев в XVIII в. История Киева. — К.: Изд-во АН УССР, 1958. — Т. 1. — С. 235–311.

⁶² Ідеться про такі підрозділи: «Територія і населення Києва у XVIII ст.», «Розвиток ремесла, мануфактур і торгівлі в Києві XVIII ст.», «Адміністративне управління в Києві XVIII ст.», «Київ — культурний центр України в XVIII ст.»

⁶³ Архів Київського університету..., арк. 101.

⁶⁴ Там само, арк. 99, 101.

⁶⁵ *Введенский А.А.* Классовая борьба и одиночество в Поморье в XVI–XVII в. // Вопросы истории. — 1955. — № 5. — С. 74–83; *Его же.* Строгановы, Ермак и завоевание Сибири // Исторический сборник Киевского университета. — 1949. — № 2. — С. 5–43; *Его же.* Урало-Печорский край на рубеже XIX–XX вв. // Научные записки Киевского университета. — 1946. — Т. V. — Вып. 2; *Його ж.* Організація сільського господарства у Строганових в XVI–XVII ст. в Помор'ї // Наукові записки КДУ. — К., 1956. — Т. XV. — Вып. VI. — С. 143–155.

⁶⁶ *Його ж.* До питання про методику проведення семінарських, лабораторних занять // Праці і матеріали науково-методичної ради Київського університету. — К., 1957. — Вип. III–IV. — С. 103–107; *Його ж.* До питання про методику читання лекцій // Праці і матеріали науково-методичної ради Київського університету. — К., 1957. — Вип. III–IV. — С. 27–29.

⁶⁷ Данилевський Віктор Васильович // Українська академія друкарства. 1930–2010. Історико-біографічний довідник / О.В. Мельников. — Львів: Укр. акад. друкарства, 2010. — С. 219–220.

⁶⁸ Архів Київського університету..., арк. 82, 84.

⁶⁹ Там само, арк. 112.

⁷⁰ Там само, арк. 121–122.

⁷¹ *Введенский А.А.* Дом Строгановых в XVI–XVII веках. — М.: Изд-во Соцэкгиз, 1962. — 308 с; *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. — К.: Рад. школа, 1963. — 208 с; *Введенский А.А.* Лекции по документальному источникам истории СССР (дипломатика). — К.: Изд-во КГУ, 1963. — 220 с.

⁷² Архів Київського університету..., арк. 115–123.

⁷³ Архив Российской академии наук, ф. 693, оп. 4, д. 141, 20 л.; ф. 1548, оп. 3, д. 4, 10 л.; Российский государственный архив литературы и искусств, ф. 2963, оп. 2, д. 227.

⁷⁴ Архів Київського університету..., арк. 15–19, 116.

⁷⁵ Там само, арк. 19, 116, 122.

⁷⁶ Там само, арк. 19.

⁷⁷ Науковий архів Інституту історії України НАН України, ф. 1, оп. 1-л, спр. 234, арк. 5.

⁷⁸ Архів Київського університету..., арк. 112.

⁷⁹ Там само, арк. 121.

⁸⁰ А.О. Введенський [некролог] // Український історичний журнал. — 1965. — № 11. — С. 159.

⁸¹ Государственный архив Пермской области, ф. Р. 790, оп. 1, д. 2869, л. 2.

⁸² Незадовго до смерті через важкий стан здоров'я Андрію Олександровичу було непросто здійснювати керування здобувачами наукових ступенів, тому останнім його аспірантам не судилось захиститись під його опікуванням. (Див.: Архів Київського університету..., арк. 19).

⁸³ Архів Київського університету..., арк. 15–19.

⁸⁴ *Колесник І.І.* Гоголь. Мережі культурно-інтелектуальних комунікацій. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — С. 10.

⁸⁵ Архів Київського університету..., арк. 121.

⁸⁶ Там само, арк. 119, 123.

СЕРАФИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЮШКОВ: ДОЛЯ ІСТОРИКА

Аксіомою є твердження, що обставини особистого життя іноді стають вирішальними для професійного зростання. Історики не є виключенням. Час, умови праці, негативний чи позитивний досвід залишають відбиток не тільки на подальшому життєвому шляху, а й на наукових працях, хоч якими наближеними до об'єктивності вони б не проголошувалися.

Історичній науці важливо дослідити біографії істориків не тільки для самоствердження та хизування, але й для самоаналізу та вдосконалення внутрішнього інструментарію, що зрештою призводить до більш якісних наукових досліджень.

Життєвий шлях окремої людини доповнює загальну картину епохи, робить її жвавішою, а саму історію — різнобарвною, позбавленою чорно-білих оцінок. Завдяки біографіям історичні процеси перестають бути знеособленими, роль людини в історичних подіях стає зрозумілішою.

Одним із знакових істориків у вітчизняному історієписанні є Серафим Володимирович Юшков — дослідник історії давньоруського права та феодальних відносин. На сьогодні його біографія представлена лише короткими нарисами та спогадами¹, які присвячені переважно ювілеям ученого та науковим інституціям, у яких він працював². Ці невеликі за обсягом публікації містять ряд свідчень, що характеризують особистість С. Юшкова, дослідницький і педагогічний талант, однак не дають повної картини життєвого та творчого шляху науковця. Сам учений був людиною обдарованою та різнобічною, упродовж усього свого життя займався активною науковою, широкою педагогічною й суспільною діяльністю. Для того, щоб реконструювати його науковий портрет, потрібно ґрунтовніше дослідити й біографію. Тому існує потреба звернутися до питань формування С. Юшкова як особистості.

Життєвий шлях С. Юшкова був складним, але типовим для радянських учених першої половини ХХ ст. Зміни політичних режимів, часто супроводжувані збройною боротьбою та громадянським протистоянням, напружені соціальні конфлікти, формування однопартійної системи наклали відбиток і на розвиток освіти та науки, і водночас на життя й діяльність науковців. Це були роки кардинальних змін, намірів, нездійснених сподівань у всіх сферах суспільного життя. Надзвичайна складність соці-

ально-політичної обстановки не давала змоги реалізувати наміри та наукові пошуки багатьом дослідникам.

Юшков Серафим Володимирович народився 4 квітня 1888 р. в с. Трофимовщина³ (нині — Ромоданівський р-н, Республіка Мордовія, Російська Федерація) у сім'ї священика Володимира Івановича Юшкова та Надії Миколаївни Несмелової.

Дитинство хлопчика видалося складним. Коли йому було лише 2 роки, померла мати⁴. Батько дуже важко переніс смерть дружини, навіть хотів піти до монастиря⁵, але турботи про малолітнього сина змусили його передумати. Невдовзі він почав хворіти, тому дитину віддали на виховання бабусі й діда по лінії батька⁶. Хлопчик ріс кмітливим та допитливим. Пізніше він напише у своїх спогадах: “у 5 років мені страшенно хотілося навчитися читати й писати. Дома було нікому зі мною займатися. І врешті-решт мене відправили навчатися до тітки — Надії Іванівни Квашиної”⁷ (до заміжжя вона була вчителькою). У той час її чоловіка призначили викладачем у церковну школу ім. Олександра III⁸, яка знаходилася в с. Олександрівці Пензенської губернії. Дядько виявився чудовим педагогом і водночас дуже суворою людиною. За словами С. Юшкова, “за всі 3 роки, проведені в нього, я не чув жодного ласкавого слова”⁹.

Після закінчення початкової школи хлопчик, за звичаєм, як син священика, мав би вступити до духовної семінарії. Проте ще з дитинства в нього почала “рости неприязнь до професії батька”¹⁰, тож він умовив віддати його до 1-ї Пензенської гімназії¹¹. Тоді С. Юшков знову жив у своїх тіток, ставлення яких було не завжди привітне до нього. Батько бачив, що син переходить із рук у руки і, власне, нікому з родичів не потрібен¹², тому вирішив переїхати з ним до Петербурга. У той же час він отримав пропозицію стати настоятелем Донського монастиря в Москві¹³, від якої відмовився заради майбутнього свого сина.

У Петербурзі Володимир Іванович став викладати Закон Божий у народній школі нового типу. Уже в радянський час, коли бути дитиною священика означало приректи себе на посилену увагу з боку спецслужб, у анкетах С. Юшков писатиме, що його батько був учителем, а не священиком. Влаштуватися там йому допоміг М. Стасюлевич — редактор і видавець журналу “Вестник Европы” й голова комісії з народної освіти Петербурзької міської управи¹⁴. Батько винайняв квартиру на розі 10-ї лінії та Середнього проспекту¹⁵, а сина перевів із Пензенської гімназії до Ларинської, що знаходилася на 6-й лінії Василіївського острова¹⁶.

Петербурзькі гімназисти зустріли нового учня зі сміхом¹⁷ через його дуже простий (на їх погляд — кумедний) зовнішній вигляд, але дуже швидко змінили своє ставлення, оскільки С. Юшков став одним із кращих

учнів. У гімназії найбільш цікавим та улюбленим предметом для нього була географія¹⁸, а заповітною мрією — подорож до Америки¹⁹.

1906 р. С. Юшков закінчив гімназію зі срібною медаллю та вступив на юридичний та історико-філологічний факультети Петербурзького університету. У той час на юридичному факультеті викладали видатні вчені. Кафедру енциклопедії права очолював основоположник психологічної історії права Л. Петражицький, кафедру римського права — професор І. Покровський, кафедру державного й міжнародного права — визначний юрист-міжнародник і громадсько-політичний діяч М. Таубе. Історію права викладали провідні історики права — В. Сергеевич (1897–1899 рр. — ректор університету) і М. Ковалевський, державне й церковне право — славнозвісний спеціаліст у галузі канонічного права, професор церковного права, спеціаліст із давньоруського права, історик і юрист В. Бенешевич²⁰. Саме останній і став наставником майбутнього вченого. Від нього С. Юшков перейняв неабиякий інтерес до юридичних пам'яток та вміння працювати з давніми документами.

31 травня 1910 р. С. Юшков закінчив юридичний факультет та отримав диплом першого ступеня²¹. Пізніше, 1948 року, у анкеті вчений зазначить, що дійсно навчався на двох факультетах, проте історико-філологічний, на якому перебував протягом 1906–1912 рр., не закінчив, оскільки не склав державних іспитів²².

Ще в студентські роки С. Юшков виявив неабиякі здібності до наукової роботи. Він відвідував архівосховища, де студіював оригінальні документи, і, на основі цього, підготував самостійне монографічне дослідження, присвячене питанням правового становища сільської церкви на півночі Росії. Працю сприйняли схвально, а невдовзі її надрукували в авторитетному джерелознавчому часописі²³ та окремим виданням²⁴.

В університеті талановитого студента помітили й після закінчення навчання залишили для підготовки до професорського звання²⁵ під керівництвом професора В. Бенешевича²⁶. 14 листопада 1916 р. після складання магістерських іспитів С. Юшкова було призначено асистентом, а з 19 листопада — приват-доцентом Петербурзького університету, і на цій посаді він перебував до 7 лютого 1919 р.²⁷ Свою першу лекцію вчений пам'ятав усе життя. Ретельно готувався до неї, хоча був упевнений, що прийде лише кілька студентів, як це було зазвичай на заняттях викладачів-початківців. Згадуватиме, що коли зайшов до аудиторії та побачив 15 студентів, то забув про всі конспекти й провів лекцію на одному подиху²⁸. Напевно, такий вдалий початок і визначив його долю як чудового викладача, який умів і навчити, і зачарувати своїх студентів.

Відразу після закінчення університету 1912 року С. Юшков одружився з Є. Болдовою, своєю сусідкою з с. Трофимівщина²⁹. Проте життя моло-

дят не склалося: проживши в шлюбі 6 років та народивши трьох дочок (Надію, Євгенію й Олену), подружжя розлучилося.

Із приходом більшовиків до влади почалася докорінна перебудова системи освіти в країні, і в першу чергу це стосувалося гуманітарної освіти³⁰. 1 жовтня 1918 р. постановою СНК РСФСР³¹ наукові ступені та звання, а також пов'язані з ними права й привілеї відмінялись. Усі особи, які викладали у вищих навчальних закладах, отримали звання професора. Звання приват-доцента, яке мав С. Юшков, скасовувалось, а особи, які не менше трьох років мали це звання, переводилися до складу професорів за відповідними кафедрами³². Так С. Юшков отримав звання професора.

Події 1917–1920 рр. та зміна політичної ситуації в Петербурзі змусили молодого вченого з батьком покинути місто, оскільки “їх квартиру зайняли матроси й усі речі конфіскували”³³. І доля занесла його до м. Саратова. З 7 лютого 1919 р. С. Юшков починає працювати в ряді місцевих вузів. У цей час він удруге одружився. Його дружиною стала К. Арапова. Вони прожили все життя, але дітей у них не було.

У 1920-і рр. організаційна структура історичної науки була представлена двома групами установ:

1) центри нового типу: Соціалістична (Комуністична) академія, Інститут Червоної професури, Інститут К. Маркса й Ф. Енгельса, Інститут Леніна, Музей революції — створені більшовицькою партією для реалізації партійних завдань, марксистські за характером;

2) центри старого типу, що склалися до 1917 р. (університети, Археографічна комісія, Історичний музей, Історичне товариство, гуманітарні інститути Академії наук) або в перші роки радянської влади (ГАІМК, Інститут історії РАНІОН). Вони були автономні за своїми цілями й завданнями та певною мірою вільні від марксистського впливу у виборі тематики досліджень.

Фактично С. Юшков працював у другій групі установ, але він був одним із перших професорів, які прийняли радянську владу, за що колеги часто називали його “червоним професором”. У цей час стрімко поширюється марксистський напрямок в історичних дослідженнях, і основою формування наукового світогляду С. Юшкова стає саме марксистська філософія. У фундаменті його державно-правових поглядів лежало марксистсько-ленінське вчення про право й державу як надбудову, що обумовлена матеріальними та суспільними потребами, економічними умовами розвитку суспільства³⁴.

Зростання інтересу до марксизму стало новим у розвитку світової історичної науки 1920–1930-х рр. До Першої світової війни це було явище випадкове, властиве лише окремим ученим, наприклад, М. Веберу. Проте потрясіння війни й революції в Росії, які, здавалося б, підтверджували

марксистську концепцію про неминучу зміну “приреченого” капіталізму соціалізмом, призвели до нових тенденцій, прискореного розвитку соціально-економічних досліджень, історії соціальної (класової) боротьби, робітничого руху, до спроб знайти загальні закономірності історичного розвитку. Так, на VI Міжнародному конгресі істориків в Осло (1928 р.) його голова, відомий норвезький історик Г. Кут зробив доповідь про роль класової боротьби в історії, використавши принципи марксистської методології. Особливо помітний інтерес до марксизму був у тогочасних Німеччині та Франції.

Поворот до конфронтації різних сил у радянській історичній науці ясно прозвучав у квітні 1929 р. у виступі М. Покровського на пленумі Комуністичної академії, у якому він зажадав покласти край “мирній співпраці” марксистів з ученими інших теоретичних і політичних поглядів і почати “рішучий наступ” проти них. З того часу радянська історична наука остаточно вступила на шляхи ідейно-наукового ізоляціонізму, що мав для її розвитку згубні наслідки, підміну діалогу монологом і спричинив творчу безплідність через диктат ідеології.

Усе це не могло не позначитися на розвитку світової історичної науки, яку неможливо відособити або відірвати від сукупності всієї інтелектуальної діяльності людства. На рубежі 1920–1930-х рр. зростає прагнення відповісти на актуальні питання епохи або створенням глобальних теорій усього історичного процесу, або у формі історичних зіставлень і аналогій з минулим, або шляхом розширення історичного горизонту, запровадження нових сфер і проблем в область дослідження.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. намітився ряд нових тенденцій у розвитку світової історичної науки й соціальної думки, які повною мірою розгорнулися вже після Другої світової війни. Цей період був часом їх становлення, своєрідним перехідним етапом від історіографії XIX ст. до сучасної історичної науки, періодом неоднозначним і суперечливим, але таким, що визначив у цілому подальший поступ світової історичної науки.

1919 року С. Юшкова було обрано професором Саратовського інституту народної освіти та Саратовського інституту народного господарства³⁵. З лютого 1919 р. він працював на кафедрі канонічного права юридичного факультету, а з 14 травня 1919 р. — секретарем факультету суспільних наук³⁶. Уже наступного року його обрано ректором Саратовського інституту народної освіти³⁷. Після того, як інститут було об'єднано з університетом, він став деканом факультету: з січня 1923 — по червень 1924 рр. — деканом факультету суспільних наук³⁸, а з липня 1924 р. — на кафедрі державного права правового відділення та деканом факультету права та господарства Саратовського державного університету імені М. Чернишевського³⁹. Йому належить ініціатива організації

заочного навчання в країні, яка була розрахована для тих студентів, які за будь-якої поважної причини не мали можливості регулярно відвідувати заняття. Очолюючи факультет суспільних наук, С. Юшков паралельно на громадських засадах став ректором Інституту народної освіти, де можна було отримати диплом без відриву від виробництва. За його ініціативою було створено Ленінградський вечірній педагогічний інститут підвищення кваліфікації без відриву від виробництва, заступником ректора якого згодом він був (1928–1930 рр.)⁴⁰.

Педагогічну діяльність С. Юшков поєднував з великою науково-дослідною та суспільною працею. Судячи з кількості робіт, надрукованих у саратовський період, саме наука захоплювала його понад усе. У цей час С. Юшков надрукував першу в радянській історіографії узагальнюючу працю з історії Київської Русі⁴¹. У його науково-дослідній роботі визначаються два головні напрямки: дослідження давньоруських юридичних пам'яток та розробка проблем феодальних відносин у Давній Русі. Постановка та розв'язання цих питань були новими для того часу. Праці вченого справили помітний вплив на подальший розвиток історичної думки в СРСР, спонукали наукову громадськість до поглибленого вивчення проблем феодалізму⁴².

Також він брав участь у громадському житті — його було обрано депутатом Саратовської міської Ради⁴³, а 1921 р. — головою Саратовської секції наукових працівників освіти, членом бюро правової секції Наукового товариства марксистів; з 1927 р. — членом Центральної Ради секції наукових працівників⁴⁴. Наприкінці 1926 р. вчений повертається до Петербурга (на той час уже Ленінграда), де його було переведено до Ленінградського університету⁴⁵, у якому викладав курс історії права. Він оселяється з сім'єю в гуртожитку (на той час дочки від першого шлюбу жили з батьком). С. Юшков продовжував активну суспільну та науково-дослідну діяльність: брав участь в організації та проведенні I і II з'їздів науковців⁴⁶; працював у Недільному університеті, створеному з метою суспільно-освітньої роботи серед населення. Протягом 1928–1929 рр. при цьому навчальному закладі працював професорський лекторій, який мав дуже широку популярність — його відвідувало більше 5 тисяч осіб. С. Юшков часто читав там лекції⁴⁷. З 1929 р. його постійним місцем роботи стала Бібліотека АН СРСР, куди Постановою Президії АН СРСР від 24 вересня 1929 р. він був призначений на посаду бібліотекаря⁴⁸, а з 1 грудня того ж року — ученим-хранителем цієї книгозбірні⁴⁹. У той же час його було залучено до роботи в Підкомісії з видання “Руської Правди” при Археографічній комісії АН СРСР⁵⁰.

У другій половині 1920-х рр. постало питання про місце історії держави та права в радянській юриспруденції. Частина спеціалістів вважала

її зовсім непотрібною та пропонувала виключити з навчальних планів юридичних факультетів. Їхні опоненти наполягали на величезному значенні історії права. Проте й тут не було спільної думки: одні стверджували, що необхідно вивчати історію права лише з періоду промислового капіталізму, а інші — з найдавніших часів. С. Юшков не зміг залишитися осторонь цього суперечливого питання й став відстоювати престиж своєї улюбленої дисципліни. 1928 р. ним була опублікована стаття “До питання про методологію права”⁵¹, у якій порушувалися методологічні проблеми, визначалося місце історії держави та права в системі юридичних наук, обґрунтовувалася необхідність вивчення давньої історії держави та права.

Йому вдалося відстояти викладання давньої історії права, ґрунтованої на марксистській методології. Концепція історико-правової науки, запропонована С. Юшковим, відповідала вимогам часу. Пізніше, 1939 р., наказом Всесоюзного комітету в справах вищої школи при РНК СРСР його включили до складу Експертної комісії з юридичних наук. Також він очолював сектор держави та права Всесоюзного інституту юридичних наук і отримав можливість видати перший радянський підручник з історії держави та права.

Досить широка громадська робота не заважала головному — величезній науковій праці. З часу переїзду до Ленінграда С. Юшков працював у найбільших рукописних сховищах Ленінграда, Москви, Києва. Проблеми становлення й розвитку феодальних відносин на Русі в IX–XVI ст. у цей час стали головним об’єктом його наукових досліджень.

До початку 1930-х рр. радянські історики розробляли переважно проблеми історії XIX–XX ст., які вважалися найбільш актуальними⁵². Відновлення досліджень із більш давніх періодів історії було співвіднесене з необхідністю виробити періодизацію всесвітньої та вітчизняної історії згідно з формаційним принципом та наповненням нової історіографічної схеми конкретним змістом відповідно до марксистської або марксистсько-ленінської методології. Через це на межі 1920–1930 рр. набуло актуальності питання зміни формацій у курсі історії СРСР, зокрема генезису феодалізму⁵³. Останнє оживило дослідження історії Київської Русі, адже саме з початку цього періоду радянські історики відраховували розвиток феодалізму.

Протягом 1920-х рр. найбільш авторитетними вченими для дослідників середньовічної Русі були М. Павлов-Сильванський, який першим у вітчизняній історіографії створив концепцію феодалізму в Росії, і М. Покровський, котрий першим подав марксистську інтерпретацію подій російської історії. При цьому перший з них датував виникнення феодалізму XIII ст., а інший бачив його коріння набагато раніше. М. Павлов-

Сильванський розумів феодалізацію як боротьбу боярщини з общиною, а М. Покровський, заперечуючи існування поземельної общини в Давній Русі, вважав, що феодалізм розвивався на ґрунті так званого “дворищного” землеволодіння, і бачив в “дворищі” патріархальну сім’ю, у якій, однак, “зв’язок економічний переважає над кровним”⁵⁴.

Вплив обох істориків на С. Юшкова був великий, хоча в сучасній історіографії його називають продовжувачем саме М. Павлова-Сильванського. Як свідчив, наприклад, В. Пархоменко, кардинальний поворот до перегляду місця та ролі Київської Русі в історії СРСР стався після з’ясування хибності та засудження концепції М. Покровського і його школи. Тоді ж у радянській історичній науці підвищилося зацікавлення давньоруською добою⁵⁵. Найбільше значення для подальшого розвитку історіографії давньоруської доби мали праці Б. Грекова з цієї тематики⁵⁶, особливо монографія “Феодальні відносини в Київській державі”⁵⁷, що перевидавалася декілька разів⁵⁸ (з третього видання під назвою “Київська Русь”⁵⁹). Б. Греков уперше висунув тезу про те, що виникнення Київської держави є наслідком тривалого внутрішнього розвитку⁶⁰. Саме це положення було покладено в основу майбутніх радянських концепцій історії Київської Русі.

Як уже зазначалося, ще одним важливим напрямком досліджень С. Юшкова були давньоруські джерела. Учений поставив перед собою складне та важливе завдання — опублікувати “Руську Правду” за всіма списками, що дійшли до нас. Упродовж 1927–1930 рр. він провів величезну роботу з їх пошуку й приступив до підготовки видання цієї пам’ятки. 1928 р., роблячи доповідь про роботу, що проводилася у зв’язку з підготовкою до друку “Руської Правди”, С. Юшков звернув увагу наукової громадськості на існування цікавого, ще не дослідженого юридичного збірника “Правосуддя Митрополичого”, який він уперше ввів у науковий обіг. Результатом наполегливої роботи став вихід його праці “Руська правда”, яка була надрукована 1935 р. в Києві українською мовою. Дослідивши понад 100 списків цієї пам’ятки, учений запропонував нову класифікацію списків джерела.

Вихід “Руської Правди” співпав ще з однією вагомою подією в житті її автора. Саме 1935 р. 25 жовтня за досягнення в області історичної науки Президія АН СРСР присвоїла йому ступінь доктора історичних наук без захисту дисертації⁶¹. Можливість такого рішення була викликана змінами державної політики у сфері післявузівської освіти. Радянським керівництвом було прийнято рішення повернутися до процедури захисту дисертаційних досліджень. Постановою від 13 січня 1934 р. встановлювалися наукові ступені кандидата та доктора наук, а також наукові звання асистента, доцента й професора⁶². Відповідно до цього у винят-

кових випадках ступінь доктора наук міг присуджуватися без захисту дисертації особам, які не мають наукового ступеня кандидата, але які стали відомими завдяки своїм науковим працям, відкриттям або винаходам⁶³.

Логічно виникає питання: чому історичних, а не юридичних наук? Відповідь знаходимо в інструкції, затвердженій РНК СРСР 10 червня 1934 р.⁶⁴ У цьому документі підтверджувалася можливість отримання звання й перераховувалися галузі наукових знань, за якими можливе присвоєння наукового ступеня, та називались органи, що мали на це право. Президії АН СРСР і академії наук союзних республік надавалося право присвоювати звання лише з 9 галузей знань (фізико-математичні, геолого-мінералогічні, біологічні, хімічні, технічні, сільськогосподарські, історичні, філософські науки та мовознавство)⁶⁵. Учене звання зі спеціальності “радянське будівництво й право” мала право присвоювати лише Президія Комуністичної академії⁶⁶, але дана спеціалізація не відповідала напряму наукових досліджень С. Юшкова, тому йому присвоїли доктора історичних наук. Цікавим є той факт, що пізніше своїм студентам С. Юшков жартома розповідатиме, що це звання він отримав після того, як переміг у теоретичній суперечці знаменитого історика Б. Грекова⁶⁷.

Наприкінці 1920-х рр. у СРСР разом з індустріалізацією, колективізацією сільського господарства та культурною революцією розпочався “наступ” на історію. Його результатом стала “чистка” “старих спеціалістів” протягом 1928–1932 рр.⁶⁸ У цей час почалася чистка факультетів від буржуазної професури й заміна її новими радянськими кадрами. Але й ті були відсторонені через певний час, давши дорогу новому третьому поколінню⁶⁹.

П’ять гучних процесів, організованих ОДПУ наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр., започаткували широку хвилю репресій. Наймасштабнішою стала сфабрикована 1929 р. так звана “академічна справа” (інші назви: “справа істориків”, “справа академіків”, “справа у звинуваченні С. Платонова, С. Рождественського та ін.”, “справа Всенародного союзу боротьби за відродження вільної Росії”). У ній проходили видатні історики Ленінграда, Москви та інших міст: С. Платонов, М. Богословський, Є. Тарле, М. Любавський, О. Андреев, В. Пічета, С. Бахрушин, Б. Романов (загалом до 100 осіб). Провину вчених було сформульовано традиційно — змова та організація “Всенародного союзу за відродження вільної Росії”, метою якого було повалення радянської влади й відновлення монархії⁷⁰.

Варто зауважити, що фактично до кінця 1920-х рр. АН СРСР зберігала певну автономію, хоча партійне керівництво й вело боротьбу за контроль над науковою сферою. 1927 р. РНК СРСР затвердила новий статут

Академії, який значно обмежував її права та автономію. Складні стосунки між АН і ЦК ВКП(б) найбільш гостро проявилися 1928 р., коли партійні органи спробували перетворити науковий заклад, що користувався певною автономією, на слухняний придаток системи. Посилити вплив центральних органів партії на АН (орган позапартійний) можна було за рахунок введення до її складу групи перевірених комуністів. Влада висунула кандидатами в дійсні члени АН 8 осіб. 12 січня 1928 р. відбулися загальні збори, на яких з цього списку було обрано лише 5. Через кілька днів решту все-таки дообрали, і цей випадок став прологом для нового наступу на АН.

У липні 1929 р. Ленінградський обком ВКП(б) за ініціативою згори прийняв постанову з формулюванням: “Не заперечувати проти проведення чистки в Академії наук”⁷¹. Її ідейним натхненником став історик М. Покровський, який говорив: “Потрібно переходити в наступ на всіх фронтах. Період мирного співіснування з буржуазною наукою зжив себе”⁷². Більше того, у листі від 1 листопада 1929 р. в політбюро ЦК ВКП(б) він пропонував радикально змінити структуру АН, перетворивши її на звичайну державну установу.

Утім, лише чистками справа не обмежилася. У жовтні 1929 р. комісії стало відомо, що в бібліотеці АН СРСР у рукописних відділах зберігаються нібито “кримінальні” матеріали. 5 листопада того ж року було прийняте рішення про кримінальне переслідування співробітників АН СРСР — тоді ж відбулися перші арешти. 1931 р. їм винесли вироки. Одночасно реформування зазнала Президія АН: уперше в історії Академії її призначало політбюро ЦК ВКП(б), а АН мала лише затверджувати вже фактично прийняте рішення. “Академічна справа” негативно позначилася на історичній науці СРСР. Пізніше багатьох істориків було реабілітовано, знято всі обвинувачення та повернуто до Москви й Ленінграда. Це насамперед свідчить про нестачу професійних кадрів та розуміння цього факту партійним керівництвом.

1930–1937 рр. були важкими в житті вченого. У цей час С. Юшков часто переїжджає з міста до міста. Такі переїзди, за словами його родичів, у першу чергу були забезпеченням особистої безпеки (це було пов’язано з політичною ситуацією в країні). Працюючи в різних вузах країни, він намагався демонструвати свої марксистські переконання й лояльність до режиму, вів активну роботу з розвитку історико-правової науки та займався дослідженням проблем генезису держави та права різних народів СРСР. 15 вересня 1930 р. за Всесоюзним конкурсом С. Юшков був обраний на кафедру історії народів СРСР Узбецької педагогічної академії, і цю посаду займав після реорганізації академії в університет⁷³ по 1 червня 1933 р.⁷⁴

1931 р. був обраний відповідальним секретарем Самаркандської спілки наукових працівників і членом Центральної ради Узбецької спілки наукових працівників⁷⁵. Але дуже скоро хвиля репресій над ученими старої школи докотилась і до Самарканда. Новий ректор Узбецького державного університету К. Абдулаєв почав називати С. Юшкова “буржуазним ученим”⁷⁶, тому той був змушений шукати нове місце роботи. Він переїздить до Дагестану (в Махачкалу). Дочки, які в Самарканді на той момент навчалися в університеті, продовжили навчання, але квартиру в них відібрали та виключили з кандидатів у комсомол⁷⁷.

1 серпня 1933 р. С. Юшкова було призначено професором кафедри історії Дагестанського педагогічного інституту ім. С. Стольського⁷⁸. Тут він завідував кафедрою історії народів СРСР і читав курс історії СРСР⁷⁹. С. Юшков ще з початку 1930-х рр. був причетний до наукової діяльності у сфері історії національних меншин СРСР. Так, 1934 р. він працював у Дагестанському НДІ національних культур при ЦВК Дагестанської АРСР на посаді завідувача сектору історії⁸⁰. Тут серйозно зайнявся розробкою проблем історії суспільного та політичного ладу середньовічного Дагестану. С. Юшков піддав критиці твердження дореволюційних авторів про примітивність суспільного ладу Дагестану до приєднання його до Росії та довів, що там існував феодалізм, хоч і на ранній його стадії⁸¹.

У Махачкалі з ним повторилася та ж історія — його звинуватили в приналежності до “буржуазної школи”⁸². Знову нестабільність та обвинувачення ставлять ученого в глухий кут. Але, зібравши всі сили та мужність, С. Юшков збирає всі свої документи про роботу й нагороди та їде до Москви в ЦК ВКП(б)⁸³, щоб покласти край несправедливим наклепам та переслідуванням. Як не дивно, у ЦК його прийняли, вислухали та навіть підтримали, запропонувавши посаду професора в Свердловському педагогічному інституті⁸⁴.

У Свердловському державному педагогічному інституті він очолював кафедру історії⁸⁵ та паралельно завідував кафедрою історії держави та права⁸⁶ в Свердловському юридичному інституті з 1936 р. Саме в цьому місті він розробив та проводив спецсеминар з “Руської Правди”⁸⁷. Зі спогадів тогочасних студентів видно, що це настільки їх захопило, що вони почали відвідувати архіви та особисто працювати з джерелами⁸⁸. Такі види робіт були для них новими: у другій половині 1930-х рр. більшість студентів історичного факультету не мали жодного уявлення про історію, оскільки вона не викладалася в школі. У Свердловську С. Юшкову довелося викладати навіть історію Стародавнього Риму, оскільки викладача з цього предмету було репресовано, як “ворога народу”⁸⁹. Більшість його тогочасних студентів пов’язали життя з історією, захистили дисертації та завжди згадували лекції С. Юшкова, бо саме йому завдячували своїм життєвим вибором⁹⁰.

На початку 1938 р. С. Юшков переїздить до Москви. З 9 січня 1938 р. він працював у Московському юридичному інституті на посаді професора кафедри теорії й історії держави та права⁹¹. Одночасно читав лекції в Юридичному інституті й у Правовій академії, брав участь у роботі науково-дослідних установ АН УРСР. 22 лютого 1939 р. С. Юшков був обраний членом-кореспондентом АН УРСР⁹². 1940 р. він працював у Всесоюзній правовій академії Народного комісаріату юстиції СРСР на посаді професора кафедри теорії держави та права⁹³. У московський період С. Юшков зайнявся розробкою програми викладання історії держави та права СРСР, в основу якої поклав вчення класиків марксизму про суспільно-економічні формації, а також ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, Й. Сталіна про особливості розвитку державності й класової боротьби на території Росії.

Програма курсу та курс лекцій С. Юшкова були схвалені й опубліковані 1940 р. У цей же час вийшов його підручник для вузів з історії держави та права СРСР (ч. I), затверджений Всесоюзним комітетом у справах вищої школи при СНК СРСР, який витримав чотири видання, у тому числі три ще за життя автора (1940, 1947, 1950 рр.). Це дозволило ввести у вузах СРСР викладання нового, але необхідного предмету — історії держави та права СРСР, яким був замінений курс історії російського права, що вивчався в царській Росії. Матеріал подавався з марксистсько-ленінських позицій, разом із тим — у руслі поглядів С. Юшкова на генезис і еволюцію феодалізму, держави, права російського й інших народів СРСР.

16 листопада 1941 р. разом із Московським юридичним інститутом С. Юшков із сім'єю був евакуйований до м. Алмати⁹⁴, звідки повернувся до Москви 10 жовтня 1943 р. У 1941–1943 рр., знаходячись в евакуації, С. Юшков працював у першому Державному юридичному інституті НКЮ СРСР в Алмати, де багато займався питаннями історії Казахської держави. Йому вдалося зібрати величезний матеріал для подальших публікацій, присвячених історії держави та права Казахської РСР. Внесок С. Юшкова в дослідження казахської історії держави та права був високо оцінений. Ще знаходячись в Алмати, він був обраний дійсним членом АН Казахської РСР⁹⁵ та очолив новостворений Інститут історії, археології та етнографії АН Казахської РСР⁹⁶.

У наукових установах Казахстану вчений продовжував працювати й після війни. У його проектах було створення п'ятитомної «Історії Казахстану» та «Етногенезу казахського народу»⁹⁷. Проте варто зазначити, що в другій половині 1940-х рр. в Алмати склалася не зовсім сприятлива ситуація для вченого. Спочатку йому довелося відмовитися від посади директора Інституту. Науковій установі потрібно було стабільне керів-

ництво, а не “наїздами”⁹⁸, оскільки часто виникали якісь нагальні питання, які почали вирішувати без директора. Тому його почали сприймати як фігуру, за плечима якої можна робити все, що завгодно⁹⁹. Продовжувати там роботу вчений не бачив сенсу, а крім того, він почав часто хворіти й проживати в готелі під час своїх візитів до Алмати, а це приносило лише незручності.

Після повернення до Москви в листопаді 1943 р. С. Юшков, будучи професором Московського державного університету ім. М. Ломоносова, поєднував роботу в Казахстані з роботою в Москві у Військово-юридичній академії та завідувачем сектору у Всесоюзному інституті юридичних наук. На кафедрі історії й теорії держави та права МДУ створив теоретичну базу предмету історії держави та права (назва самої дисципліни й наукова сучасна періодизація при вивченні історії держави та права введені саме ним). Протягом 1943–1949 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії та археології АН УРСР, у 1949–1950 рр. — Інституту історії АН УРСР.

У передвоєнні роки при ВСН АН УРСР була створена Комісія з проблеми походження української народності¹⁰⁰. До її складу ввійшов і С. Юшков¹⁰¹ як представник від ІУ АН УРСР. Він також очолив науководослідну групу з виконання цієї теми в самому Інституті¹⁰². Зокрема, у плані для ІУ передбачалося “вивчення спадщини класиків марксизму-ленінізму щодо визначення самого поняття народність”¹⁰³. У загальному тематичному плані ІУ на 1939 р. у С. Юшкова зазначалося написання монографії “Походження Київської Русі” (у червні 1940 р. вона мала бути здана до друку)¹⁰⁴. Друга підтема називалася “Держава та право в період Київської Русі”¹⁰⁵. Цілком природно, що теоретичні питання мав розробляти керівник групи, а друга підтема була взагалі фаховою спеціалізацією вченого¹⁰⁶.

З 1944 р. С. Юшков — професор Військово-юридичної академії, член науково-методичної ради НКЮ СРСР, експертної комісії ВАК, нагороджений орденом Трудового Червоного Прапора.

Протягом 1944–1947 рр. професор С. Юшков вів значну роботу з підготовки другого видання першої частини підручника з історії держави та права СРСР. З цією метою він видавав щорічний навчальний посібник для Всесоюзного юридичного заочного інституту НКЮ СРСР, кожен випуск якого присвячувався різним періодам вітчизняної державно-правової історії; також проводив наукові дослідження з питань, пов’язаних з утворенням Російської централізованої держави, проблемою станово-показної монархії, уточненням класової суті абсолютної монархії в Росії та ін. Величезна ерудиція, різносторонність наукових інтересів, які виявлялися під час всього наукового життя професора С. Юшкова, показали себе й у цей період.

Підсумком багатолітньої роботи стало видання 1947 р. другого, а 1950 р. — третього видання його підручника для вузів з історії держави та права СРСР. Останнє видання з 1950 — по 1961 рр. було єдиним посібником, за яким викладався складний історико-правовий курс у всіх вищих учбових закладах СРСР. На базі цього підручника радянські вчені вели наукову розробку питань розвитку державності та права народів СРСР у дожовтневий період.

У другій половині 1940-х рр. С. Юшков став досить відомим і шанованим ученим. Він працював у ряді найкращих вузів та науково-дослідних установ країни. З його думкою рахувалися, до тверджень прислухалися. Не залишили непоміченим 60-річний ювілей ученого — його вітали всі, хто був причетний до історичної та юридичної наук¹⁰⁷. 1948 р. С. Юшков був нагороджений Президією Верховної Ради РРФСР званням заслуженого діяча науки. Свою різносторонність він продовжував проявляти з віком. 1947 р. ним був написаний розділ до підручника з загальної історії держави та права про державний лад і право Арабського халіфату¹⁰⁸.

Ще однією важливою подією в цей час у житті вченого став вихід праці “Руська Правда: походження, джерела, її значення”¹⁰⁹. Учні С. Юшкова назвали її “подвигом його життя”¹¹⁰. І справді, дослідження цього давньоруського джерела стало справою всього його життєвого шляху, а названа праця — підсумком понад 25-літніх досліджень у цій сфері. Варто зазначити й те, що робота над “Руською Правдою” та різними пам’ятками наклала свій відбиток і на інші праці вченого. Узяти хоча б підручник з історії держави та права СРСР, де більша частина тексту базується саме на дослідженні “Руської Правди”.

Наприкінці свого життя С. Юшков знову зіткнувся з труднощами та несправедливими звинуваченнями. У 1948–1953 рр. у СРСР розгорнулася нова ідеологічна кампанія — боротьба з космополітизмом, яка була спрямована проти окремого прошарку радянської інтелігенції, що розглядалася в якості носіїв скептичних і прозахідних тенденцій. Вона мала послужити запальною свічкою для розповсюдження нового витка масових репресій. Цей процес супроводжувався боротьбою за російські та радянські пріоритети в галузі науки, критикою ряду наукових напрямків, адміністративними заходами проти осіб, запідозрених у космополітизмі й “низькопоклонстві перед Заходом”. Найбільш яскраво кампанія проявляла себе в гуманітарних дисциплінах. В історичній науці набула поширення ідеологізована спрощена схема “норманізм — антинорманізм”. При цьому “норманська теорія”, у якості складової частини “проповіді буржуазного космополітизму”, проголошувалася одним із знарядь у руках світової реакції, спрямованої на те, щоб зганьбити народи СРСР і,

насамперед, великий російський народ. Найбільш яскравим прикладом став М. Рубінштейн, якого було “викрито” в космополітизмі. Ученого звинувачували в “неупередженості та професорському об’єктивізмі”, з яким він характеризує “родоначальників норманізму Байєра, Міллера, Шлецера” — це було визнано особливо “небезпечним та шкідливим”. М. Рубінштейн, провідний спеціаліст у галузі російської історіографії, був звільнений з усіх посад і кілька років залишався без роботи та в опалі¹¹¹.

Майже всі науково-дослідні установи брали участь у розкритті так званих “космополітів”. Питання про боротьбу з космополітизмом у радянській юридичній науці розглядалося 4 квітня 1949 р., і на засіданні вченої ради Московського юридичного інституту це прозвучало так: “Нещадно викривати прояви буржуазного космополітизму, буржуазного націоналізму та інших буржуазних впливів”¹¹². Тоді було звинувачено С. Юшкова в тому, що в його працях містяться серйозні помилки об’єктивістського характеру¹¹³. З протоколів видно, що учасники засідання не були негативно налаштовані, тому вирішено, що “професор Юшков повинен у найближчий час на основі рішучої критики й самокритики подолати та усунути свої помилки в науковій і педагогічній роботі”¹¹⁴.

Але на цьому справа не закінчилася. Тоді ж у “Літературній газеті” з’явилося кілька статей, у яких фігурував і С. Юшков як “космополіт”¹¹⁵. Там наголошувалося, що в підручнику професора С. Юшкова “История государства и права СССР. Ч. 1. (1947)” містяться серйозні помилки націоналістичного характеру: “замість критики буржуазно-націоналістичної концепції М. Грушевського і його “школи” професор Юшков у ряді питань сам відтворює установки Грушевського”¹¹⁶.

Звісно, усі ці звинувачення негативно вплинули на подальшу долю вченого. Окрім того, за словами його дочки, на виборах у членкореспонденти АН СРСР С. Юшкова обрали одностайно, але наступного дня прізвище науковця при загадкових обставинах зникло зі списків¹¹⁷. Потім його звільняють без вагомих підстав з Юридичного інституту¹¹⁸. Він був переконаний, що то була справа рук професора Юридичного інституту С. Покровського, який тривалий час співробітничав з НКВС та писав доноси на колег¹¹⁹.

Варто зазначити, що, на думку його учнів, найбільша робота С. Юшкова мала ширші завдання, ніж можна судити з назви. Правда, уже й у ній визначається її місце в майбутніх працях вченого і його послідовників. На корінці монографії можна прочитати: “Курс історії держави та права СРСР. Т. I.”. Отже, автор передбачав, що будуть й інші томи. Більше того, його учні переконані, що вчений написав другий том, присвятивши його Новгородській землі. Існують думки, що рукопис був готовий повністю

до моменту смерті автора, проте потім кудись зник і до цього часу не знайдений¹²⁰. Тобто С. Юшков мав далекі плани, але несподівана смерть позбавила нас можливості побачити результати задумів ученого.

14 серпня 1952 р. С. Юшкова не стало. Він помер від інфаркту й лише на півроку пережив свого батька, який усе його життя був поруч і завжди підтримував та допомагав. Похорони організувала Військово-юридична академія, хоч він там уже не працював. Було виділено місце для поховання на Новодівичому кладовищі, але родина вирішила поховати його поряд з батьком у м. Малоярославець¹²¹.

Розуміння наукового доробку вченого неможливе без повноцінного дослідження біографії історика та політичної ситуації, у якій йому довелося жити й працювати. Життя С. Юшкова було типовим для радянських учених першої половини ХХ ст. Політична ситуація та пов'язаний із цим тиск на вченого змушували змінювати місця проживання та роботи. У його біографії було багато несподіваних та інтригуючих увагу епізодів, зокрема раптові переїзди в інші міста чи обрання депутатом міської ради. Звикання та пристосування до нових умов забирало багато часу, а це змушувало полишати певні напрацювання та займатися більш актуальними темами на новому місці. Разом із тим, усе своє життя С. Юшков присвятив дослідженню давньоруських пам'яток та проблем феодалізму. Окрім того, не буде перебільшенням твердження його відомих учнів, що саме С. Юшков “взяв на себе титанічну працю по створенню основ історико-правової науки. До нього такої науки просто не існувало. Сама постановка питання, перші програми, перші лекції, перші підручники — усе це справа його рук та таланту”¹²². Справді, одна людина, яка прожила не досить довге та разом із тим складне життя, зробила дуже багато. Праці С. Юшкова й донині не втратили своєї актуальності, попри вплив на них тодішньої політичної ситуації.

¹ Даниленко В.М. Юшков Серафим Володимирович // Вчені інституту історії України. Бібліографічний довідник. Серія: Українські історики. — К., 1998. — Вип. І. — С. 376–377; Кострюков П.А. С.В. Юшков — основоположник советской историко-правовой науки // Вестник Тамбовского университета. — 2007. — № 2. — С. 92–97; Ричка В.М. Серафим Володимирович Юшков // Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 5–20; Смолій В.А., Ричка В.М., Стоян П.К. Серафим Володимирович Юшков (до 100-річчя з дня народження) // Укр. іст. журн. — 1988. — № 5. — С. 148–153; Траат А. 100 лет со дня рождения С.В. Юшкова // Советское право. — 1988. — № 3. — С. 212–214. — Електронний ресурс. — Точка доступу: <http://www.law.edu.ru/doc/document.asp?docID=1135178>; Усенко І.В., Чехович В.А. Біля джерел радянської історико-правової науки: До 100-річчя

з дня народження члена-кореспондента АН УРСР С.В. Юшкова // Вісник Академії наук Української РСР. — К., 1988. — № 5. — С. 90–94; Черепнин Л.В. К 60-летию со дня рождения С.В. Юшкова 1948 г. // Черепнин Л.В. Отечественные историки XVIII–XX вв.: сб. ст., выступлений, воспоминаний. — М., 1984. — С. 293–303; Штамм С.И. Серафим Владимирович Юшков — основоположник науки государства и права СССР // Юшков С.В. Труды выдающихся юристов: Сб. работ. — М., 1989. — С. 5–25 та ін.

² Виленский Б.В. Из истории Саратовского юридического института и научная деятельность С.В. Юшкова в Саратове // Актуальные проблемы историко-правовой науки. История государственных учреждений, правовых институтов и политических воззрений: межвуз. науч. сб. — Саратов, 1988. — Вып. 3. — С. 3–19; Кондратенко О. До біографії та наукової діяльності члена-кореспондента Серафима Юшкова // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2012. — Вип. 22: Доповіді та матеріали Міжнародної наукової конференції “Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття”, 20–21 жовтня 2011 р., м. Київ. — С. 713–732 та ін.

³ Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ), ф. 221, оп. 1, од. зб. 68, арк. 1.

⁴ Юшкова Є.С. Спогади про батька // Укр. іст. журн. — 1991. — № 7. — С. 100.

⁵ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 106, арк. 7.

⁶ Там само, од. зб. 98, арк. 18.

⁷ Там само, арк. 24.

⁸ Там само, арк. 24.

⁹ Там само, арк. 25.

¹⁰ Там само, арк. 4.

¹¹ Юшкова Є.С. Вказ. пр. — С. 100.

¹² Там само. — С. 100.

¹³ Там само. — С. 100.

¹⁴ Там само. — С. 100.

¹⁵ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 98, арк. 39 зв.

¹⁶ Там само, арк. 39.

¹⁷ Там само, арк. 40.

¹⁸ Там само, арк. 41.

¹⁹ Там само, арк. 43.

²⁰ Кострюков П.А. Государственно-правовые воззрения Серафима Владимировича Юшкова: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 — Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве: защищена 11.12.2009 / ТГУ им. Г.Р. Державина. — Тамбов, 2009. — С. 18.

²¹ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 69, арк. 1; Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 1292, оп. 1, спр. 109, арк. 1–2.

²² ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 7 зв.

²³ Юшков С.В. Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV–XVII в. // Летопись занятий Археографической комиссии. — СПб, 1913. — Вып. 23.

²⁴ Его же. Очерки из истории приходской жизни на севере России в XV–XVII в. — СПб., 1913. — 134 с.

²⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 116, арк. 3 зв.–4.

²⁶ Клеандрова В.М., Чистяков О.И. Серафим Владимирович Юшков и его «Русская Правда» // Юшков С.В. Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение / Под ред. О.И. Чистякова. — М., 2002. — С. VI.

²⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 124, арк. 1; ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1.

²⁸ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 107, арк. 6 зв.

²⁹ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 106, арк. 2.

³⁰ Кострюков П.А. Указ. соч. — С. 20.

³¹ О некоторых изменениях в составе и устройстве Государственных ученых и высших учебных заведений Российской республики. Совет народных комиссаров РСФСР. Декрет от 1 октября 1918 года // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. — Электронный ресурс. — Точка доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_369.htm

³² Там же.

³³ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 106, арк. 9.

³⁴ Кострюков П.А. Указ. соч. — С. 10.

³⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 110, арк. 1.

³⁶ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 78, арк. 7.

³⁷ Там само, од. зб. 91, арк. 1 зв.

³⁸ Там само, од. зб. 78, арк. 7.

³⁹ Там само; ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 110, арк. 14; Виленский Б.В. Из истории Саратовского юридического института и научная деятельность С. В. Юшкова в Саратове // Актуальные проблемы историко-правовой науки. История государственных учреждений, правовых институтов и политических воззрений: межвуз. науч. сб. — Саратов, 1988. — Вып. 3. — С. 3–19.

⁴⁰ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1 зв.

⁴¹ Юшков С.В. Феодальные отношения в Киевской Руси. — Саратов, 1924–1925. — 108 с.; Его же. Феодальные отношения в Киевской Руси // Ученые записки Саратовского университета. — 1925. — Т. 3. — Вып. 4: Факультет хозяйства и права. — С. 1–108.

⁴² Ричка В.М. Серафим Володимирович Юшков // Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992. — С. 11.

⁴³ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1.

⁴⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 124, арк. 1; ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1.

⁴⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 110, арк. 15.

⁴⁶ Там само, спр. 124, арк. 1; ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1.

⁴⁷ Иванова Л.В. У истоков советской исторической науки (подготовка кадров историков-марксистов в 1917–1929 гг.). — М., 1968. — С. 49.

⁴⁸ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 72, арк. 1.

⁴⁹ Там само, од. зб. 78, арк. 9.

⁵⁰ Санкт-Петербургский филиал архива РАН, ф. 133, оп. 1-а, д. 33, л. 80.

⁵¹ Юшков С.В. К вопросу о методологии истории права // Записки Научного общества марксистов. — 1928. — № 1(9). — С. 115–122.

⁵² Брачев В.С., Дворниченко А.Ю. Кафедра русской истории Санкт-Петербургского университета (1834–2004). — СПб., 2004. — С. 192.

⁵³ Данилова Л.В. Становление марксистского направления в советской историографии // Исторические записки. — М., 1965. — Т. 76. — С. 85–113.

⁵⁴ Покровский М.Н. Русская история с древнейших времен. — М., 1933. — Т. 1. — С. 35.

⁵⁵ Пархоменко В. К истории державы Рюриковичей. (Обзор литературы за 1938 г.) // Вопросы древней истории. — 1939. — № 3. — С. 144.

⁵⁶ Мавродин В.В. Советская историография социально-экономического строя Киевской Руси // История СССР. — 1962. — № 1. — С. 56–78; *Его же*. Советская историография Древнерусского государства // Вопросы истории. — 1967. — № 12. — С. 55–56.

⁵⁷ Пархоменко В. Указ. соч. — С. 144.

⁵⁸ Греков Б.Д. Феодалные отношения в Киевском государстве. — М.–Л., 1935. — 136 с.; 1936. — 190 с.

⁵⁹ Греков Б.Д. Киевская Русь. — М.–Л., 1939. — Изд. 3-е. — 281 с.

⁶⁰ Данилова Л.В. Указ. соч. — С. 106.

⁶¹ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 86, арк. 2.

⁶² Об ученых степенях и званиях. Совет Народных Комиссаров СССР. Постановление от 13 января 1934 г. № 79 // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. — Электронный ресурс. — Точка доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3954.htm

⁶³ Об ученых степенях и званиях. Совет Народных Комиссаров СССР. Постановление от 13 января 1934 г. № 79. Ст. 6. Примечание 1, 2.

⁶⁴ Инструкция Комитета по высшему техническому образованию при ЦИК Союза ССР о порядке применения постановления снк союза сср от 13 января 1934 г. Об ученых степенях и званиях. Утверждена Советом Народных Комиссаров Союза ССР. 10 июня 1934 года // Библиотека нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. — Электронный ресурс. — Точка доступа: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3998.htm

⁶⁵ Инструкция Комитета по высшему техническому образованию при ЦИК Союза ССР о порядке применения постановления снк союза сср от 13 января 1934 г. Об ученых степенях и званиях. Утверждена Советом Народных Комиссаров Союза ССР. 10 июня 1934 года. § 14. П. 4.

⁶⁶ Инструкция Комитета по высшему техническому образованию при ЦИК Союза ССР о порядке применения постановления снк союза сср от 13 января 1934 г. Об ученых степенях и званиях. Утверждена Советом Народных Комиссаров Союза ССР. 10 июня 1934 года. § 14. П. 5.

⁶⁷ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 107, арк. 8 зв.

⁶⁸ Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві. — К., 2008. — С. 36.

⁶⁹ Фиолетова Н.Ю. История одной жизни // Минувшее: исторический альманах. — М., 1992. — Вып. 9. — С. 49.

⁷⁰ Павленко Н. «Академическое дело». Историки под прицелом ОГПУ // Архив. — 1999. — № 11. — С. 54.

⁷¹ Цамутали А.Н. «Академическое дело» // Репрессированные геологи. — М.–СПб., 1999. — С. 392.

⁷² Там же. — С. 394.

⁷³ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 1 зв.

⁷⁴ Там само, од. зб. 78, арк. 2.

⁷⁵ Там само, од. зб. 91, арк. 1 зв.

- ⁷⁶ Там само, од. зб. 106, арк. 11.
- ⁷⁷ Там само, арк. 11.
- ⁷⁸ Там само, од. зб. 78, арк. 6.
- ⁷⁹ Там само.
- ⁸⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 110, арк. 21.
- ⁸¹ *Клеандрова В.М., Чистяков О.И.* Указ. соч. — С. XI.
- ⁸² ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 106, арк. 11.
- ⁸³ Там само.
- ⁸⁴ Там само, од. зб. 91, арк. 2.
- ⁸⁵ Там само, од. зб. 78, арк. 4.
- ⁸⁶ Там само, арк. 5.
- ⁸⁷ Там само, од. зб. 107, арк. 2.
- ⁸⁸ Там само, арк. 2 зв.
- ⁸⁹ Там само, арк. 6.
- ⁹⁰ Там само, арк. 2–8.
- ⁹¹ Там само, од. зб. 78, арк. 11.
- ⁹² Там само, од. зб. 80, арк. 1.
- ⁹³ Там само, од. зб. 78, арк. 3.
- ⁹⁴ ЦДАМЛМ України, ф. 12922, оп. 1, од. спр. 124, арк. 2.
- ⁹⁵ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 91, арк. 2.
- ⁹⁶ *Юшкова С.С.* Вказ. пр. — С. 101; *Юсова Н.* Розробка теоретичних проблем етногенезу Серафимом Володимировичем Юшковим (1940-і рр.) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2005. — № 12. — Ч. 1. — С. 108.
- ⁹⁷ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 93, арк. 1–2; *Штамм С.И.* Указ. соч. — С. 22.
- ⁹⁸ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 93, арк. 34.
- ⁹⁹ Там само, арк. 37.
- ¹⁰⁰ *Савегін А.А.* Тематичний план АН УРСР // Вісті АН УРСР. — 1941. — № 1. — С. 44–45.
- ¹⁰¹ Див.: Науковий архів Інституту історії України НАН України, оп. 1, од. зб. 103, арк. 25–25 зв.
- ¹⁰² Академія наук УРСР у 1941 р. / Склали: С.Є. Боржковський, Т.О. Времєва та ін. — К., 1941. — С. 110.
- ¹⁰³ Там само.
- ¹⁰⁴ Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3561, оп. 1, спр. 237, арк. 26.
- ¹⁰⁵ Академія наук УРСР у 1941 р. ... — С. 107.
- ¹⁰⁶ *Юсова Н.* Вказ. пр. — С. 116.
- ¹⁰⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 1292, оп. 1, спр. 123, 71 арк.
- ¹⁰⁸ Всеобщая история государства и права. — М., 1947. — Ч. 2. Феодализм. — С. 52–68.
- ¹⁰⁹ *Юшков С.В.* Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение. — М., 1950. — 380 с.
- ¹¹⁰ *Клеандрова В.М., Чистяков О.И.* Указ. соч. — С. XII.
- ¹¹¹ *Мандрик М.В.* Николай Леонидович Рубинштейн: очерк жизни и творчества // *Рубинштейн Н.Л.* Русская историография. — СПб., 2008. — С. CVIII.
- ¹¹² ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 96, арк. 3.

¹¹³ Там само, арк. 2.

¹¹⁴ Там само, арк. 2.

¹¹⁵ *Угрюмов А.* Против чужих влияний в юридической науке // Литературная газета. — 1949, 8 января; *Дацюк В.* Серьезные недостатки в освещении истории Киевской Руси // Литературная газета. — 1950, 2 ноября.

¹¹⁶ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 82, арк. 43.

¹¹⁷ Там само, од. зб. 106, арк. 13.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ *Клеандрова В.М., Чистяков О.И.* Указ. соч. — С. XIII.

¹²¹ ІА НБУВ, ф. 221, оп. 1, од. зб. 106, арк. 14.

¹²² *Чистяков О.И., Штамм С.И.* Основоположник науки истории государства и права СССР (к столетию со дня рождения С.В. Юшкова) // Вестник Московского университета. — 1988. — Сер. 11: Право. — № 2. — С. 64.

**ВЛАДИСЛАВ ДОМІНІК ЗАСЛАВСЬКИЙ (1616–1656 рр.):
МАГНАТ, ПОЛІТИК, ВОЄНАЧАЛЬНИК**

Чия шабля під Костянтиновим уже бундючність козацьку нищила: хилила шию, з якої кров лилася: острозька-заславська, народу твого мужнього. На чії Пилавецькі гори й поля дивилися поміж інших ревність і завзятість: на твоє, при якій уже би швидко було по розправі, бо наперед були вирокі долі: а після нещасна заздрість і свавілля різних відважних радників не перейшли цьому дорогу¹.

Постать князя Владислава Домініка Заславського, другого острозького ордината, найзаможнішого магната Речі Посполитої першої половини XVII ст., сандомирського й краківського воєводи, здається ніколи не викликала жодного наукового інтересу: українського історіографія віддавна затаврувала його зрадником і відступником як від дідівської віри (бо ж предками князя були самі Острозькі), так і від власного народу (під час Хмельниччини магнат підтримав існуючий лад), натомість польська історіографія саме князя зробила головним винуватцем «пилявецької ганьби» й охарактеризувала його як пихатого й самовпевненого дурня, який не вирізнявся ні розумовими здібностями, ні політичним хистом, а у важливих справах покладався на поради радників і друзів². Сучасники так само поставили на князеві своєрідний хрест — він був зненавиджений шляхтою за глупість та лінощі, а через невдалу пилявецьку кампанію не користувався популярністю й серед більшості магнатів. Навіть прихильно налаштований до нього Альбрехт Станіслав Радзівіл 1648 р. називав Владислава Домініка «оленом, якому наказано командувати»³. Власне тому й писати про Владислава Домініка було й залишається справою невдячною — кому потрібен цей огрядний з виду молодик, який уславився лише любов'ю до вин і спокійного життя? Тим паче, коли поруч є такі героїчні та куди більш вдячні для історика персонажі, як Станіслав Конєцпольський, Ярема Вишневецький, Стефан Чарнецький та інші. Відтак, не слід дивуватися тому факту, що на сьогодні існує лише кілька статей, присвячених Владиславу Домініку Заславському⁴, та й ті вперто роблять князя винуватцем чи не всіх бід тогочасної Речі Посполитої. Ми ж зі свого боку спробуємо представити особу князя Владислава Домініка Заславського зі всіма його чеснотами (а вони, як це не дивно, були) і вадами (яких, дійсно, було чимало) у контексті магнатського середовища

Речі Посполитої першої половини XVII ст., при цьому відкинувши всі накопичені стереотипи та штампи, котрі були й лишаються незмінними його супутниками протягом кількох сот років.

Рід Заславських (Жеславських) бере свій початок від молодшого сина Василя Федоровича Острозького — князя Юрія Васильовича (1432–1500 рр.), який осів на Заславі та взяв відповідне прізвище. Заславським — як молодшій гілці Острозьких — автоматично було зарезервовано місце серед так званих «княжат головних», тобто тих, що безперервно займали найвищі щаблі в ієрархії руського суспільства протягом XV–XVII ст. При цьому важко не помітити спалах потужності та впливовості князів Заславських, який припав на XVII ст. Просте співставлення майнового потенціалу цієї магнатської родини, наприклад, у 1529 й 1629 рр. вельми промовисто свідчить про стрімкий злет Заславських: 1529 р. серед володінь роду нараховувалося орієнтовно до 700 дворів, а століттям пізніше — майже 33 тисячі. Якщо в XV–XVI ст. розмірами своїх володінь Заславські значно поступалися деяким іншим волинським князям, наприклад, Острозьким, Корецьким, Вишневецьким, то вже в 20-х роках XVII ст. не тільки на Волині, але й в усій Речі Посполитій не було родини, багатшої за Заславських⁵. Свого часу Владислав Домінік Заславський вперто «змагався» з іншим великим магнатом Єжи Любомирським за статус найбагатшої людини в державі (ця суперечка не вирішена й донині — польські дослідники віддають перевагу Любомирському, натомість, українські — Заславському).

Простежується також різниця в урядницьких кар'єрах представників княжого дому в XVI та XVII ст. Перший сенаторський уряд Заславські отримали тільки 1591 р. (обіймаючи до того тільки староства (володимирське, луцьке тощо)), тоді як вже в XVII ст. кожен представник Дому обов'язково отримував сенаторський уряд як тільки досягав повноліття. Так, Януш Заславський з 1604 по 1629 рік був волинським воєводою; його син Олександр протягом 1605–1615 рр. обіймав уряд волинського каштеляна, а також був брацлавським (1613–1628 рр.) і київським (1628–1629 рр.) воєводою⁶. Про сина Олександра Заславського Владислава Домініка детально йтиметься далі; спадкоємець Владислава Домініка Олександр Януш Заславський, на якому вигас цей княжий рід, не досяг сенаторських висот тільки з причини передчасної смерті в юному віці⁷.

Усі ці статусні зміни були пов'язані з одруженням Олександра Заславського з донькою Януша Острозького Евфросиною 1603 р. Вже само по собі родичання з родом Острозьких було для Заславських вигідним та престижним. Крім того, доволі специфічна ситуація в родині тестя дала Олександру Заславському можливість зробити свого сина спадкоємцем Острозької ординації, а також їхнього прізвища⁸.

Наш головний герой — князь Владислав Домінік на Острозі Заславський граф на Тарнові (лат. *Dux in Ostrog et Zaslaw Vladislaus Dominicus*) гербу Баклай (1616–1656 рр.), другий острозький ординат (1621–1656 рр.), коронний конюший (1636–1656 рр.), луцький староста (1639–1656 рр.), сандомирський (1645–1649 рр.) та краківський воєвода (1649–1656 рр.) — народився 1616 р. й був третім сином київського воєводи Олександра Заславського та Евфрозини Острозької, дочки краківського каштеляна Януша Острозького, останнього представителя роду Острозьких по чоловічій лінії.

Відомостей про дитинство та юність Владислава Домініка, його освіту й починання залишилося не так вже й багато. У тринадцять років — після смерті батька 1629 р. — він залишився повним сиротою⁹. Початкову освіту здобув удома й уже в десять років «у граматиці був добрий», утім, «щоби далі в науці кращим був і став дай Пан Бог оздобою Своєї Родини, переконували Князя Його Милість Воєводу Брацлавського (Олександра Заславського. — *І.Г.*) аби його (Владислава Домініка — *І.Г.*) до академії відправив, де при купі шляхетної молоді і у безпеці значний прогрес у науці може мати ... обіцяв нам Князь Його Милість, що до Замойської академії, як до безпечнішого місця, послати його хоче, а потім, як дасть Пан Бог, до Кракова, коли угорська небезпека відступить»¹⁰. Про навчання Владислава Домініка у стінах Замойської академії інформації не збереглося (воно є вкрай малоімовірним), натомість 1631 р. хлопця було зараховано до числа студентів Краківського університету¹¹. Його тамтешнім вихователем вірогідно був львівський міщанин, медик (з 1620 р. професор медицини та вимови в Краківській академії), письменник (автор лат. «*Principes Polonus*» (1633 р.), з присвятою саме Владиславу Домініку) і перший офіційний історіограф Краківської академії Ян Петрицій (1592–1641 рр.).

Імовірно, 12 червня 1633 р. відбулося весілля Владислава Домініка із Софією Лігежанкою, дочкою сандомирського каштеляна Миколая Лігензи. Шлюб відбувся за наполяганням опікунів ще неповнолітнього князя (на час заручин, які мали місце 1631 р. в Кракові), оскільки наречена мала чимале придане. Після того князь подорожував Західною Європою, відвідавши Францію, Італію тощо¹², на що витратив чималу на той час суму в 26053 злотих¹³. Владислав Домінік взагалі був людиною марнотратною, навіть зважаючи на свої статки. Князь витрачав великі суми на утримання власного двору (без урахування війська був не меншим за сто тридцять осіб¹⁴), приватних військ (у мирний час протягом 40-х рр. на утримання сотні жовнірів — п'ятдесяти піхотинців і п'ятдесяти драгун — з урахуванням вартості тканин на мундири, ішло 18000 злотих щорічно¹⁵) і марнотратний стиль життя (наприклад, утримував

відбірну військову капелу, що складалася з тридцяти трубачів, сурмачів і барабанщиків¹⁶). Проте в тогочасній економіці поняття бюджету було доволі розмитим, а різниця між доходами й видатками визначалася суто умовно. Лише одиниці магнатів розуміли, що видатки не можуть бути більшими за надходження до їхньої скарбниці. Ситуацію Владислава Домініка погіршувало й те, що не було відмінності між родинним й ординацьким скарбом, звідки регулярно виплачувалися значні суми на утримання двох молодших братів, погашення боргів Олександра Заславського, Януша Острозького, т.зв. турецьку війну (1634 р.) тощо. Марцін Кобилецький, довірений слуга Заславського, який займався фінансами князя, у своєму меморіалі від 1640 р. зазначав, що фінансові справи останнього були катастрофічними одразу після отримання ординації на початку 20-х рр. Тільки на оплату двору йшло 80000 злотих, при тому, що річні прибутки становили 74000 злотих, а сума боргів як самого Владислава Домініка, так і його батька зросли до більше, ніж двох мільйонів злотих. Відтак автор пропонував деякі шляхи збільшення річних доходів до 267000 флоринів¹⁷.

На початок 40-х рр. ситуація трохи поліпшилася, зокрема суттєво зросли прибутки, однак борги самого Владислава Домініка все ще нараховували близько 703000 злотих, старі борги батька князя складали 750000 злотих, а загалом виходила сума в 1453000 злотих¹⁸.

Слід також додати, що на той час у магнатських канцеляріях панував примітивізм і фінансова необізнаність. Уже згадуваний Марцін Кобилецький, який вів князівські фінансові справи, часто зазначав, що «він просто не знає, кому належить те чи інше село або фільварок, і який прибуток приносять ці землі»¹⁹.

Загалом у переддень Хмельниччини князь володів найбільшим у тогочасній Речі Посполитій комплексом маєтків, до якого входило 52 міста й щонайменше 830 сіл²⁰. Серед головних князівських маєтностей в Україні були Заслав, Острог, Дубно, Межиріч, Костянтинів, Степань, Базалія, Сульжинці, Красилів, Краснопіл, Старе Село тощо, у Малопольщі: Тарнув, Опатув та інші²¹. Як уже зазначалось, Владислав Домінік Заславський був одним із головних спадкоємців роду Острозьких, у чиєму володінні перебував найбагатший і найбільший домен не тільки на тогочасних українських землях, але й у масштабах цілої Речі Посполитої. «Вітчизняні дослідники умовно називають ті володіння «Острозька Русь» або «Острожчина», хоч даний земельний масив не являв собою відрубної території. Проте до цієї, за влучним висловом Томаша Кемпи, «імперії» входила така кількість маєтків, що дослідники протягом півтора століття так і не спромоглися їх точно обрахувати»²².

Мал. 1–2. Владислав Домінік Заславський.

Ліворуч: Б. Стробель — портрет Владислава Домініка Заславського (1635 р.).

Праворуч: автор невідомий — портрет Владислава Домініка Заславського (1650-і рр.)

Невідомо, наскільки правдоподібною є історія про суперечку Владислава Домініка з Яремою Вишневецьким за руку старшої доньки коронного канцлера Томаша Замойського та Катажини Острозької Гризельди Констанції (народилася 1623 р.). Сам Вишневецький згодом так описував цю ситуацію: «Мало не побилися кілька разів ... князь Острозький з виду був гарний, молодий, білолиций, але тендітний, на перший погляд незладний, чорнявенький, маленького зросту ... станом ладний, огрядний, схильний до повноти. Князь намовляв жінок і пань, щоби мене ганили, а його вихваляли ...»²³. Обоє князів належали до грона найвизначніших людей тогочасної Речі Посполитої; якщо Заславський переважав свого супротивника статками, то Вишневецький мав славу хороброго вояка та вправного господаря. Батьки намагалися не впливати на рішення доньки (хоч без обережних порад Томаша Замойського, напевне, не обійшлося), оскільки це могло призвести до непередбачуваних наслідків, то ж Гризельда сама зробила свій вибір «за покликом серця»²⁴. На разі дослідники сумніваються, що Владислав Домінік був претендентом на руку дочки канцлера, бо ж тільки-но сам одружився, а розлучення загрожувало гучним скандалом і чималими збитками. Як би там не було, 1638 р.

Гризельда Замойська стала дружиною Яреми Вишневецького (заручення відбулося 13 лютого 1638 р.). Не слід також забувати, що Заславський був близьким родичем Гризельди, адже їхні матері, княгині Острозькі, доводилися двоюрідними сестрами. То ж не дивно, що, незважаючи на постійні напружені стосунки, Ярема Вишневецький у своєму заповіті «з приязні і кривності» визначив Владислава Домініка одним із «патронів, протекторів і опікунів» його дружини й сина (Міхала Корибута. — *І.Г.*)²⁵.

Після смерті своєї першої дружини 1649 р. Владислав Домінік одружився на Катажині Собеській (1634–1694 рр.), сестрі майбутнього короля Речі Посполитої Яна III Собеського, яка пережила князя на 38 років (померла 1694 р.). Слід зауважити, що шлюб Владислава Домініка з сестрою майбутнього монарха відбувся за доволі специфічних обставин. Після початку Хмельниччини, Катажина сховалася у Львові, де в неї зав'язалися романтичні стосунки з молодим князем Дмитром Вишневецьким. Проте її мати, Теофілія Собеська, бажала видати її заміж за старшого за неї майже на двадцять років удівця Заславського. Не маючи змоги перечити матері, Катажина врешті-решт вийшла заміж за Владислава Домініка в кінці лютого 1650 р. у Львові. Весільні урочистості, однак, ледве не переросли у відкриту війну, оскільки Вишневецькі намагалися силою здобути Катажину для Дмитра. Незабаром, уже 6 березня 1650 р., княгиня народила сина, майбутнього третього острозького ордината, Олександра Януша Заславського. Утім, швидше за все, справжнім його батьком був не Заславський, а в майбутньому краківський каштелян і гетьман великий коронний Дмитро Вишневецький²⁶. Після смерті Владислава Домініка Катажина вийшла заміж за Міхала Казимира Радзівіла.

Останньою краплею заплутаних родинних зв'язків Заславських із Вишневецькими можна вважати шлюб усе того ж Дмитра Вишневецького з Теофілою Заславською (народилася, імовірно, 1654 р.), донькою Владислава Домініка та Катажини Собеської, у травні 1671 р. Після смерті свого брата Олександра Януша в серпні 1673 р. Теофіла разом із чоловіком стали власниками несподівано «осиротілої» острозької ординації²⁷.

Подібна вузько корпоративна, родово-кланова замкнутість аристократичного середовища й недоступність входження в її коло інших представників шляхти загрожували поступовим вимиранням. «Зникають відомі аристократичні роди Острозьких (1620 р. — за чоловічою, 1654 р. — за жіночою лінією), Збараських (1631 р.), Порицьких (1633 р.), Пронських (30-і рр.), Ружинських (до 1650 р.), а дещо пізніше — Корецьких (1651 р.), Заславських (1673 р.) та ін.»²⁸. Сам Владислав Домінік був людиною хворою, що було зумовлено генетичними вадами (кривні зв'язки родичів), нездоровим способом життя й надмірним харчуванням. Шкідливим було вживання великої кількості вина (щорічно на 100 бочок цього напою

витрачалось близько 10000 злотих), що до того ж було причиною подагри, котра була справжнім бічем тогочасної магнатурії. Швидше за все, саме тому Владислав Домінік дожив лише до 40 років. Його молодші брати — Костянтин Олександр і Януш Ізидор — померли в 22 та 27 років відповідно. Єдиний син Владислава Домініка Олександр Януш Заславський відійшов у інший світ 1673 р. у віці 23 років, так і не залишивши нащадків²⁹.

Політична кар'єра Владислава Домініка Заславського як до початку Хмельниччини, так і під час неї складалася напрочуд цікаво: не вирізняючись жодними досягненнями чи бодай якимось хистом, князь раз за разом отримував нові, усе більш престижні уряди. Очевидно, така ситуація була зумовлена його статками та становищем у суспільстві.

Публічну кар'єру князь розпочав 1632 р., коли сандомирський сеймик вибрав його депутатом до Коронного трибуналу. Брав участь в елекції Владислава IV й виступав на коронаційному сеймі 1633 р. Проте лише за кілька років Владислав Домінік почав відігравати певну політичну роль, утім швидше як острозький ординат, аніж визначний політик; він був формальним лідером партії, котра протистояла прибічникам Яреми Вишневецького. Це протистояння продовжувалося впродовж двох десятиліть і особливо яскраво проявилось протягом перших років Хмельниччини.

Не виникає сумнівів, що при бажанні Владислав Домінік міг зробити непогану політичну кар'єру — він був багатий, мав у розпорядженні чимало слуг і клієнтів із числа шляхти, котра представляла його інтереси на сеймах і сеймиках, служила або адміністраторами в його володіннях, або в князівських підрозділах; утримував власні чисельні хоругви. Утім, великої активності на сеймах, особливо за часів Владислава IV, князь ніколи не проявляв — був зацікавлений насамперед у економічному розвитку власних величезних маєтностей, а тому завжди прагнув збереження в Речі Посполитій релігійного, суспільного та політичного спокою. Відтак, можемо вважати позицію Заславського за типомо нейтральною, оскільки йшлося лише про збереження існуючих порядків і запобігання усіляким потрясінням. Це, а може небажання проводити активну політику, призвели до того, що фракція Заславського на сеймах поводи́ла себе як правило пасивно, хоча за кількістю послів могла претендувати на роль найвпливовішої частини зібрань.

«Багато разів послов на сейм був адміністратор володінь князя на Червоній Русі львівський підкоморій Войцех Мясковський. Засідав в ізбі ще один слуга князя, луцький підстароста й сохачевський підсудок Щесни Лашчевський (Лашчевський). З Волинського, Брацлавського та Чернігівського воеводств неодноразово послами були «приятелі дому», родини котрих поколіннями надавали свої послуги, користуючись взамін

протекцією та охороною князів на Острозі, а згодом і Заславі. Між іншим, саме завдяки тому такі роди як Харлінські, Четвертинські та Гулевичі становили тогочасну шляхецьку еліту південно-східних воєводств. Однак у сеймовах дебатах вони, як і їх патрон, мали пасивну позицію. Четвертинські та Гулевичі активізувались лише тоді, коли на порядку денному повставало питання «заспокоєння грецької релігії»³⁰.

Натомість на волинському сеймику роль Владислава Домініка вже від 30-х рр. XVII ст. була доволі відчутною. За правління Владислава IV дійшло до переміни укладу сил під час волинських з'їздів, що було пов'язано, здебільшого, зі зміною поколінь серед місцевих магнатів. Прибічників Єжи Заславського очолив його племінник Владислава Домінік Заславський. Окрім нього, велику роль мали також волинський воєвода Адам Сангушко й волинський каштелян Миколай Єжи Чарторийський. Інтереси короля представляв литовський канцлер Альбрехт Станіслав Радзівіл. Протягом 40-х рр. XVII ст. великим впливом на волинському сеймику користувалися також Ярема Вишневецький та Адам Кисіль. Фракція Заславського складалася головним чином з православної шляхти на чолі з луцьким підкоморієм Григорієм Четвертинським. Її члени й прибічники були здебільшого в опозиції до політики короля, домагаючись дотримання прав «грецької релігії» й виступаючи проти уніатів³¹. Решта місцевих магнатів або ж підтримували постулати Владислава IV, або ж дотримувалися нейтралітету. Серед найвірніших прибічників короля на Волині можна відмітити литовського канцлера Альбрехта Станіслава Радзівіла та Миколая Чарторийського³².

У грудні 1639 р. Владислав Домінік отримав у надання важливе луцьке староство, утім, не зміг запобігти конфліктам на луцькому сеймику. 1640 р. знову дійшло до заворушень, які були подавлені князівською надвірною піхотою³³. Натомість 1641 р. на сеймику в Луцьку справа дійшла аж до різанини, а луцький староста вчергове не зміг залагодити конфлікт і просто втік із зали засідання: «9 липня 1641 р. — відбулися сеймики, що передували сейму ... в Луцьку на початку було кілька пораних, а сам князь Заславський переховувався в надійному місці»³⁴.

Протягом 30–40-х рр. XVII ст. головним підтекстом фракційних суперечок на волинських сеймиках були конфесійні проблеми. Так, наприклад, цьому питанню був присвячений сеймик у січні 1643 р. На ньому дійшло до конфлікту за вакантний уряд луцького судді поміж православному, уже згадуваним луцьким підкоморієм Григорієм Четвертинським, і католиком, луцьким земським підсудком Андрієм Ліневським. Першого підтримував Владислав Домінік Заславський, другого — сенатори-католики на чолі з Радзівілом. Окрім того, сторони не могли також дійти згоди в питанні ухвалення податку на потреби короля (проти цього

податку гостро виступив Владислав Домінік). Заславський протестував також проти військових планів короля Владислава IV, що, однак, не завадило йому за кілька років подібні наміри монарха повністю підтримувати. Усі ці розбіжності враз із непоступливістю Четвертинського призвели до зірвання сеймику³⁵. Натомість за два роки, попри чергові суперечки, сторонам вдалося досягти згоди й підтримати королівські пропозиції. У березні 1645 р. Владислав Домінік також отримав уряд сандомирського воєводи по смерті Кшиштофа Осолінського.

Сам Владислав Домінік з'являвся на волинському сеймику рідко. Так, наприклад, 1636 р. князь, знаний своєю любов'ю до комфорту, почав готуватися до сеймику ще за пару тижнів. «Вислав своїх слуг до Луцька вже 19 листопада, хоча сам сеймик мав розпочатися лише 9 грудня. До того часу самому князеві та його свиті були приготовані зручні помешкання. До Луцька також привезли три бочки вина загальною вартістю близько 400 злотих, також було закуплено чимало продовольства. Під час самого сеймику князь щедро частував не лише шляхту, але й прибулих до міста сенаторів, котрі відповідали йому взаємністю»³⁶.

Відомі пишні в'їзди Владислава Домініка на сейми до Варшави, особливо в другій половині 30-х рр. XVII ст. Так, «1637 р. ... за каретою йшло піхоти триста вибранців. За піхотою драгуни, за ними козацька кінна хоругва, а за ними ще осіб щонайменше вісімдесят ...»³⁷. Звичайно, ці цифри можуть бути завищені, але, як би там не було, двадцятидворічний князь явно не відмовляв собі в розкоші. Відоме також його прибуття до Варшави на кінець сейму 1639 р.: «6 листопада 1639 р. князі Вишневецький та Острозький в'їхали з великим супроводом до Варшави»³⁸. Спільний в'їзд до Варшави (сам сейм 1639 р. розпочався ще 5 жовтня, проте місячні запізнення на сейми для верхівки магнатурії були явищем буденним) хоч і був продиктований більше політичною ситуацією (суперечка за титули), утім, показав, що непримиренної ворожнечі між двома потужними магнатами немає. Тим паче, князь Ярема періодично командував приватними хоругвами Владислава Домініка під час придушення козацького повстання 1637–1638 рр.³⁹. До слова, другий острозький ординат протягом 30–40-х рр. XVII ст. сумлінно виконував фундаційний акт ординації й виставляв військові контингенти на потреби Речі Посполитої. Як правило, останні були навіть більшими, аніж це було офіційно записано в уставах. Так, Владислав IV 10 лютого 1635 р. писав до князя Владислава Домініка Заславського — «з вдячністю приймаємо те, що понад обов'язок ординаційний більше людей своїх збройних ставити наказав»⁴⁰. Шістсот ординацьких жовнірів постійно враховувалися польською владою при вираховуванні чисельності війська, котре розміщувалося на українських землях. Наприклад, гетьман великий коронний

Станіслав Конєцпольський у своїх листах та інструкціях від 1638 та 1642 рр. писав: «... люди з ординації славної пам'яті князя Й.М.П. краківського (Януша Острозького — *І.Г.*) до послуг Й.К.М. при війську завжди готові»⁴¹.

В листопаді 1642 р. разом із багатьма магнатами й сенаторами Владислав Домінік був у Замості на похованні Катажини (Катерини) Замоїської (до слова, дочки Олександра Острозького). Його гайдуки примудрилися вчинити бешкет прямо на жалобній церемонії: «Всі урочистості в костелі закінчилися би нормально, якби не зухвалість гайдуків коронного конюшого, які п'яні, з оголеними шаблями, вдерлися до замку і вчинили там сум'яття (їх було до 600 чоловік) ...»⁴².

Скидається на те, що вже на початку 1640-х рр. Владиславу Домініку не давала спокою військова слава його предка Костянтина Острозького (чи не єдиного славетного воїна серед представників родів Острозьких і Заславських), і він зробив спробу отримати номінацію на гетьманську булаву. Проте король Владислав IV, який не був схильний роздавати посади, особливо польного гетьмана, без згоди на те свого однодумця — гетьмана великого коронного Станіслава Конєцпольського, дипломатично відповів, що «завжди пам'ятаючи про великі відваги і заслуги вельможного краківського каштеляна (Станіслава Конєцпольського — *І.Г.*), котрий багато років святої пам'яті батьку нашому і нам самим вірно, доброзичливо і криваво служив ... хотів би такою ласкою віддячити за його труди і йому такого колегу призначити, якого він би сам подав і затвердив, і на плечі якого великий тягар свій склав ... таку ласку словом нашим королівським вже обіцяли і цієї ласки відмінити не можемо»⁴³. Звичайно, зважаючи на цілковиту відсутність військового досвіду й будь-яких досягнень, окрім хіба систематичних надань своїх і ординацьких хоругв на послуги Речі Посполитої, жодної булави Владислав Домінік тоді не отримав.

Сейм 1646 р. (25.10–07.12) був присвячений справі т.зв. «турецької війни»⁴⁴. Відомо, що під кінець життя король Владислав IV, надиханий чи то звитягою під Охматовом 1644 р., чи то історіями з хрестових походів, марив Священною лігою проти Османської імперії й, вочевидь, священною війною проти «невірних». Утім, без армії воювати важко, а саме з нею в монарха виникали найбільші проблеми. На чисельні коронні війська Владиславу IV розраховувати не доводилося, бо ж державне військо утримувалося за рахунок податків, які платила шляхта, відповідно збільшення кількості жовнірів тягнуло за собою підвищення податків. Зрозуміло, що шляхта й чути не хотіла про ніякі війни, хоч би з турками, а дізнавшись про подібні таємні плани короля, навіть погрожувала йому бунтом і непокорю. У цій ситуації Владислав IV, не полишаючи

амбітних планів, був змушений звернутися до магнатів (і більшість з них на прохання монарха відповіли згодою), які заразом могли виставити вояків удвічі, а то й утричі більше, аніж в середньому нараховувала коронна армія. «Заледве не всі магнатські резиденти у травні 1646 р. доповідали своїм господарям про гарячкуваті збройні приготуванні в переддень військової виправи короля»⁴⁵. Князівські хоругви вдалося відшукати лише в одному документі — «Дворянські почти, добровольці та хоругви, які кварцяне військо руських панів посилає за кожної потреби Речі Посполитої»⁴⁶. Згідно цього документу, Владислав Домінік зобов'язувався виставити 8000 жовнірів, що було абсолютним рекордом серед магнатів. Найближчі «конкуренти» — краківський воєвода Станіслав Любомирський із синами та Ян Замойський декларували по 4000 вояків, тобто в два рази менше. Чи міг князь Заславський на той час самотужки спорядити стільки солдат? Очевидно, що так, адже в це число входили як ординацькі й приватні хоругви, так, мабуть, і повітові відділи сандомирського воєводства. У будь-якому разі плани турецької кампанії Владислава IV так і лишилися планами, ставши лише одним із гіпотетичних каталізаторів козацького виступу 1648 р. Напевно, відомо одне: у роки Хмельниччини князь Владислав Домінік такого потужного приватного війська виставляти вже був не в змозі.

Після смерті 20 травня 1648 р. короля Владислава IV й до виборів нового монарха Річчю Посполитою офіційно керував примас Мацей Лубенський, однак фактично — канцлер Єжи Осолінський. Елекційні сеймики було призначено на 25 червня, а конвокацію — на 16 липня, однак шокуючі відомості про катастрофи під Жовтими Водами й Корсунем спричинили термінове скликання з'їзду мазовецької шляхти у Варшаві⁴⁷. Це зібрання, вважаючи себе за конвокаційний сейм, 9 червня видало універсал, одним із пунктів якого було віддання коронної армії (яку, проте, ще треба було відтворити) під команду трьох регіментаріїв: Владислава Домініка Заславського, Миколая Остророга та Олександра Конецпольського. Це рішення викликало загальне обурення принаймні з двох причин: узурпація влади «столичною» шляхтою та призначення командувачами армії ставлеників канцлера, оскільки Єжи Осолінський, один із найвідоміших дипломатів свого часу, визначив регіментарями людей, котрі перебували під його впливом, і, таким чином, чужими руками командував коронною армією. Владислав Домінік Заславський (кандидатура якого була активно підтримувана ще й Киселем), де-юре головний регіментар, на той час не мав жодного військового досвіду, і в якості «перини» став прекрасним доповненням до «латини» Остророга (особистого приятеля Осолінського) та «дитини» Конецпольського (тут, очевидно, ішлося про поглиблення старої ворожнечі поміж шваграми

Конецпольським і Вишневецьким). Очевидно, що Ярема Вишневецький в якості командувача коронної армії виглядав би куди логічніше, але тому стали на заваді як особиста ненависть між канцлером і руським воєводою, так і їхня приналежність до різних політичних таборів⁴⁸. Від самого початку стало зрозуміло, що при призначенні аж трьох регіментарів армія не буде становити єдиного цілого. Незрозумілим і обурливим для багатьох було також оминання коронною булавою гетьманів Великого князівства Литовського, особливо молодого та енергійного Януша Радзівіла.

Важко сказати, чому Владислав-Домінік погодився на пропозицію Єжи Осолінського та бодай формально очолив коронну армію. Як вже було сказано, князь Заславський до літа 1648 р. не провів на полі бою ані хвилини, а його приватними хоругвами завжди командували призначувані ним ротмістри. Усе, чим міг похизуватися сандомирський воєвода, це збройний наїзд на помираючого в Ряшеві тестя, сандомирського каштеляна Миколая Лігензу⁴⁹. Імовірно, Владиславу Домініку враз захотілося військової слави, а, можливо, зіграла свою роль як особиста (колишне змагання за руку Гризельди Замойської), так і «побутова» (Владислав Домінік і Ярема Вишневецький були найбільшими латифундистами Київщини, а отже, як і на Волині, сусідами, що тягнуло за собою численні чвари) неприязнь до князя Вишневецького. Окрім того, сандомирський воєвода був прихильником «мирної» політики Єжи Осолінського в контексті «козацького питання», адже йому, на відміну від руського воєводи, було що втрачати: на червень 1648 р. повстання, охопивши Задніпров'я й Київщину, ще не докотилося до Волині, до того ж Б. Хмельницький у своїх листах до Владислава Домініка обіцяв своїми універсалами заборонити плюндрувати князівські землі та маєтності⁵⁰.

Утім, поки Єжи Осолінський та Адам Кисіль провадили з Б. Хмельницьким переговори, повстання розгоралося з усе більшою силою й незабаром досягло основних маєтностей Владислава Домініка Заславського⁵¹. На Волинь увійшли козацькі загони під командуванням Максима Кривоноса, які абсолютно не зважали на «гарантійні» універсали Хмельницького⁵²: «Тоді прийшли невтішні новини, що козаки під проводом Кривоноса опанували Полонним, оборонним містом краківського воєводи через грецьку зраду жителів, тоді було пролито чимало крові шляхти й міщан, особливо однак євреїв, котрих було вбито кілька тисяч. Настало таке замішання, що оборонці дременули з багатьох таборів та укріплених міст, залишаючи козакам спустілі міста, як от: Заслав, Остріг, моя Олика, Корець, Гоща ...»⁵³. Люди намагалися втекти чимдалі на захід: «Полонне, велика фортеця з чималими скарбами, гарматами й порохом взята, а люд українний до Львова, до Замостя, а далі аж до Кракова відходить»⁵⁴. Сучасник із розпачем констатував безлад і розпач, що

панували як у володіннях Заславського, так і по всій Волині, та які князівським військам зупинити вже було не під силу: «Прибіг мій посланець з Дубна, з Острога, котрого я посилав до князя ЙМ. Під Заслав він не міг доїхати, бо там великі тривоги. Козаки взяли Полонне штурмом, йдучи на Острог. Вся шляхта повтікала, по дорогах кидають свої пожитки, всюди плач»⁵⁵. При зайнятті козаками Заслава, родинного гнізда князів Заславських, не зважаючи на обіцянки Хмельницького та Кривоноса про незаймання князівських маєтностей, не обійшлося без грабунків і наруги навіть над небіжчиками. За словами свідка «козаки, захопивши Заслав, до трун, в яких померлі княжата заславські спочивали, добрались, і всі тіла на шматки порубавши, псам на корм викинули»⁵⁶.

Розуміючи всю незручність власного становища та маючи інформацію про цілу бурю протестацій проти свого незаслуженого регіментарства, котрі звучали ледве не на всіх сеймиках, Владислав Домінік вдався до перевіреного багатьма політиками маневру, а саме відвертого популізму, з метою привернення шляхецького загалу на свій бік. Вдало підмітивши давно вже небачену обопільну ненависть як шляхти, так і магнатів до козаків, князь також оголосив себе їхнім запеклим ворогом і так «палко виступав проти повсталих і пробачення їм всіх провин, що чимало його колишніх ворогів стали йому соратниками»⁵⁷. Князь не хотів власною присутністю на Сеймі розбудити ледве стихлі протести проти його регіментарства, тому вирішив звернутися до присутніх у Варшаві письмово — результатом став лист, або краще сказати антикозацько-селянський маніфест, написаний 14 липня в Дубні й зачитаний перед Сеймом уже 20 липня⁵⁸. Відступивши від звичаю відрізняння козаків від селян, у маніфесті Заславського між ними було поставлено знак рівняння. Князь переконував «Річ Посполиту не укладати миру з козаками, які «можуть бути втихомирені лише силою зброї», відкидав можливість задоволення прохань козаків у релігійному питанні, закликав членів сейму «не слухати легкодушних порад» і дозволити йому, Домінікові, «помститися за ганьбу вітчизни»⁵⁹.

Цей, а також наступний, не менш патетичний лист Владислава Домініка до примаса Мацея Лубенського⁶⁰ досяг поставленої мети. Прохання й побажання найзаможнішого магната Речі Посполитої, хоч і не маючого на той час жодних заслуг перед Вітчизною, не могли бути не почутими. Результатом стало рішення поновлення бойових дій, оскільки в позитивний результат комісії Адама Киселя й у щирість «бунтівних холопів» ніхто не вірив.

Допоки у Варшаві тривали політичні баталії, в армії панували чвари та розбрат, зумовлені амбіціями, особистою неприязню, заздощами та браком єдиновладдя: «... у нас тут велика незгода поміж панами, давні

особисті образи пригадують, чого не повинно бути, коли Вітчизна гине»⁶¹. Головнокомандуючими формально лишалися князь Владислав Домінік Заславський та двоє його колег, але фактично армією керував князь Ярема Вишневецький, який користувався любов'ю та повагою вояків. Утім, на радах його голос був рівний із думкою трьох регіментарів і численних радників. Серед жовнірів, які вибралися на війну, немов на недільну прогулянку, з кожним днем падала дисципліна. Усі безуспішні намагання брацлавського воєводи Адама Киселя залагодити справу миром натикалися на гострий спротив: «... обіцяли нам покій, але вже з того нічого не вийде, Господь Бог та шабля нам мир забезпечать»⁶². Після швидкого розгрому бунтівників шляхта збиралася взяти участь у виборах нового короля, для чого прохала перенести терміни елекції: «На елекцію, якщо час її буде продовжено, поспішатимемо, щоби бути присутніми, тридцять тисяч людей при гострих шаблях свого кандидата хочуть»⁶³.

16 вересня, після зайняття Костянтинова, була скликана нарада для обговорення наступних дій, у ході якої виявилось два підходи до питання подальших дій. Адам Кисіль, коронний мечник Міхал Зебжидовський, Єжи Любомирський, Владислав Домінік Заславський та інші, враховуючи повідомлення про наближення Орди, підтримали пропозицію Самуеля Ошінського розташувати армію в таборі за містом, маючи в тилу його укріплення, між р. Случ та болотами, й очікувати тут на підхід козаків. Проти цього плану виступили Януш Тишкевич, ломжинський староста Ієронім Радзейовський, брестський воєвода Ян Шимон Щавінський та інші. Вони вимагали негайно атакувати Хмельницького, щоб загнати «противника за Дніпро». Прихильники цього плану твердили про необхідність швидких і рішучих заходів, щоб не допустити об'єднання козаків із татарами. Якщо вірити Заславському, шляхта звинувачувала його та однодумців у боягузтві, погрожувала «бунтом», обіцяла залишити обоз чи обрати нових гетьманів. За таких обставин князь порівняно легко погодився зі своїми опонентами, адже Костянтинів належав до його маєтків, і він не хотів, щоб жовніри, ставши обозом, пограбували їх»⁶⁴.

Як відомо, пилявецька виправа, котра мусила стати переможною каральною акцією, завершилася поразкою і втечею коронної армії з поля бою. Перші польські втікачі, минувши Костянтинів, біля якого спочатку планувалося закріпитися й дати ще один бій («Я сподівався на те, що ми біля Костянтинова підкріпимо себе, і військо. Одначе Господь Бог за гріхи наші так нас попутав, що військо пробігло Костянтинів, і ми кинулися тікати, розділившись темної ночі на кілька частин»⁶⁵), з'явилися у Львові 26 вересня, серед них був і князь Владислав Домінік. Перший регіментар, вочевидь, тікав дуже швидко, адже за кожний день мусив би здолати по вісімнадцять миль, що за тогочасних доріг можна вважати за

хороший результат. Не затримавшись надовго у Львові, Владислав Домінік попрямував далі до Тарнова, за ним направився й Олександр Конєцпольський. «Князь намагався виправдатися перед сеймом за поразку жалісливою реляцією: «... все згубили прокляті амбіції, срамотна зарозумілість, бо кожен товариш хотів бути ротмістром, ротмістр хотів бути полковником, а полковник — гетьманом. Ніхто вождів не слухав, наповнили обоз різним непотребом ...»⁶⁶. Такою була гірка правда про «плюгавеньку виправу», як незабаром прозвали Пилявецьку кампанію.

Утім, жодні виправдання вже не могли врятувати репутації Владислава Домініка⁶⁷ — ледве не вся Річ Посполита звинувачувала головного реґіментаря в пилявецькій ганьбі: «...Нещасливий Миколай Потоцький зоставив булаву по собі тхору князю Домініку Острозькому, воєводі сандомирському, який не маючи жодного гвалту військо в пусте перетворив і гармати, і порох втратив»⁶⁸. Примас писав князю Заславському, що «... дуже багато тих, котрі Вашу Милість в усьому звинувачують ...»⁶⁹. Невідомий у листі до Владислава Домініка з деякою поблажливістю зазначав: «... розумію, що всі усю провину на в. м. пана покладають, що її із людського пам'яті складно вибити, бо ж сто тисяч очей то все споглядало ...»⁷⁰. Утім, князь і сам добре розумів, що пилявецьку ганьбу забудуть не скоро, якщо взагалі коли-небудь забудуть. Московський посланник Григорій Кунаков у грудні 1649 р., по поверненню з Варшави, зазначав, що «И нынешние де осени поехал Доминик в Чешскую землю к теплицам, будто для лечьбы, а не хотя ехать на сойм для стыду своего»⁷¹. Проте Владислав Домінік на Сейм 1648 р. таки прибув, хоча, зрозуміло, без особливої радості.

На елекційному Сеймі в Варшаві (6.10.–19.11.1648 р.) усі винуватці пилявецької поразки, починаючи від комісарів і закінчуючи самими реґіментарями й канцлером, були піддані нищівній критиці. «Ружанський підкоморій Валеріан Петриковський виступив із пропозицією, щоби комісари пояснили свої дії під час боїв в Україні. Брестський воєвода, комісар Ян Щавінський, всю вину за поразку поклав на реґіментарів. Ще гостріше виступив сандомирський каштелян Станіслав Вітовський, який заявив, що реґіментарів треба віддати під суд»⁷².

4 листопада на Сейм приїхав сам Владислав Домінік, і тема пилявецької поразки була піднята ще раз. Генеральний підсудок Краківської землі Станіслав Хжонстовський вимагав від князя відповідної реляції⁷³. Заславський уже був готовий пристати на пропозицію, однак суперечки за місце, звідки він мав виголосити промову, звели все нанівець: «Сандомирський воєвода був готовий позавчора виступити з приводу даної справи (Пилявців — *І.Г.*), але не знаю, як то сталося, що не був вислуханий; сьогодні (6 листопада) не з'явився під приводом поганого здо-

ров'я»⁷⁴. Урешті-решт, розгляд питання перенесли на коронаційний Сейм наступного року (19.01.–14.02.1649 р.). На ньому було вирішено все-таки заслухати виступ князя Владислава Домініка, однак останній, посиляючись на те, що його не захотіли слухати на елекційному Сеймі, говорити відмовився, натомість склав письмовий звіт на руки примаса. Заславський також пояснював своє небажання виступати слабкими пам'яттю та голосом, що не дозволяло йому довгих промов: «Потім сандомирського воєводу просили, щоби склав реляцію з приводу пилявецької втечі. Той в кількох словах жалівся, що йому не дали на елекції скористатися правом голосу, але й тепер він хоче представити королю та Речі Посполитій своє виправдання. Однак, оскільки ослабла пам'ять та через вроджену слабкість голосу він волів замість виступу представити письмовий звіт»⁷⁵. У зв'язку з тим, було погоджено, щоб князівський лист прочитав коронний секретар Ян Гембіцький⁷⁶. Як і очікувалося, зачитаний текст був сприйнятий більшістю senatorів і послів украй вороже. Найбільшу активність проявляв ломжинський староста Ієронім Радзейовський. Цей недавній прибічник Кароля Фердинанда і Яреми Вишневецького й сам був серед утікачів з-під Пилявців, тому його гра була доволі ризикованою, особливо після того, як 1 лютого був зачитаний уже згадуваний звіт Заславського, де Радзейовський разом із київським воєводою Янушем Тишкевичем значився одним із головних винуватців паніки. Староста, проте, і не думав поступатися — 8 лютого було подано проект конституції з ухваленням суду над усіма втікачами з-під Пилявців на майбутньому Сеймі. Згідно проекту Радзейовського судити мали ледве не всіх командирів із ротмістрами включно. Це викликало гнів навіть Яреми Вишневецького, який зазначив, що лише розважливе й послідовне слідство може визначити справжніх винних⁷⁷.

Коли останнього дня Сейму (13 лютого) почали зачитувати ухвалені конституції, виявилось, що серед них немає ухвали про суд над втікачами з-під Пилявців. Ярема Вишневецький, Януш Тишкевич і представники кількох воєводств (серед них Мазовецького) почали вимагати пояснень, на що канцлер, наводячи приклад цецорської поразки 1620 р., після якої ніхто не був засуджений, відповів, що й зараз нема кого судити, оскільки винними є всі, а «декрет міг би торкнутися й тих, хто зараз найбільше потрібен для оборони Вітчизни»⁷⁸ (тонкий натяк на руського воєводу, поведінка якого під Пилявцями досі лишається не до кінця з'ясованою). Усе вирішила позиція підканцлера Анджея Лещинського, котрий несподівано підтримав пропозицію канцлера Єжи Осолінського. Зрештою «справа суду над втікачами з-під Пилявців була вихоплена з рук сучасників і передана на розсуд історії»⁷⁹. Проблема пилявецької поразки була ще раз піднята на наступному Сеймі (22.11.1649–13.01.1650 pp.). Її хотіли

поєднати з питанням покарання втікачів з-під Зборова. Однак далі гострої дискусії та суперечок під час сеймових засідань справа не пішла.

Таким чином, невдале командування першого регіментаря під Пилявцями та його втеча з поля бою так і залишилися непокараними чи навіть засудженими. Натомість Владислав Домінік за два місяці по смерті Станіслава Любомирського в червні 1649 р. отримав уряд краківського воєводи, не зважаючи на спротив шляхти й деяких магнатів. Проте згодом, коли під час «потопу» більшість тієї шляхти й магнатерії перейшла на бік шведів, князь Заславський лишився вірним Яну Казимиру та Речі Посполитій.

Такою ж неоднозначною, як і політична кар'єра, була позиція Владислава Домініка Заславського стосовно козацького питання під час перших років Хмельниччини. Влітку 1648 р., після перших поразок коронної армії під Жовтими Водами та Корсунем, лише приватні магнатські почти могли завадити просуванню козацько-татарських військ углиб Речі Посполитої. Найбільші сподівання, з огляду на чисельність, підготованість і спорядженість, покладалися на надвірні хоругви Владислава Домініка, які знаходилися на Волині, та на корпус руського воєводи Яреми Вишневецького, що, перебуваючи на Лівобережжі, виходив із оточення й рухався на правий берег Дніпра.

Утім, Владислав Домінік, здавалось, зовсім не збирався виправдовувати покладених на нього великих сподівань. У той час як армія Вишневецького вогнем і мечем придушувала прояви непокори, сандомирський воєвода поведився напрочуд скромно, що викликало гостре невдоволення шляхти та збільшувало натяки на його боягузтво, піклування лише про власні маєтності та навіть таємні зносини з Богданом Хмельницьким. Так, пан Зуровський, слуга руського воєводи, у листі з Полонного, датованого 14 червня, не без здивування зазначав: «13 червня від князя Вишневецького прийшов лист, якого він пише до пана воєводи київського, просячи його до компанії та й інших запрошуючи, щоби йшли з ним проти тих зрадників, але князь ЙМ Домінік хоругви забрав із Заслава до Дубна і на сеймик до Луцька, а проти неприятеля не виступає та людей не посилає»⁸⁰. Невідомий автор у листі з того ж Полонного не без обурення писав, що «ЙМ бавиться в Дубні і то є велика для нас всіх біда, що маємо над собою таких осіб, котрі чекають, поки ... цілий край, палаючий вогнем, охолоне»⁸¹.

Слід зауважити, що підозри шляхти стосовно перемовин Владислава Домініка з Богданом Хмельницьким були далеко не безпідставними.

Зокрема вже на початку червня 1648 р. Богдан Хмельницький писав сандомирському воєводі з проханням стати на захист козаків і зрозуміти їхній виступ проти Корони. Відомі принаймні два його листи від 12⁸² і

14⁸³ червня. У першому з них козацький гетьман нагадував про давні козацькі права й привілеї та просив заступництва. У другому Богдан Хмельницький виправдовувався, що не хотів проливати християнської крові, але дії краківського каштеляна (Миколая Потоцького — *І.Г.*) змусили його воювати. Самі ж козаки «лишаються найвірнішими слугами Речі Посполитої, як і перед тим діялось». Звичайно, ніякої дивини в тому, що Хмельницький писав до Владислава Домініка, не було, зрештою козацький гетьман тоді активно листувався з багатьма польськими можновладцями. Але серед магнатерії, мабуть, лише Адам Кисіль та Єжи Осолінський могли скласти в цьому конкуренцію князю Заславському. Причин можна знайти чимало, але головна, на нашу думку, полягає в тому, що саме сандомирський воєвода в силу свого характеру, походження, становища, а, головне, перспективи втратити якщо не всі, то переважну більшість своїх статків, був готовий до діалогу, який певною мірою легітимизував як самого Богдана Хмельницького, так і підняте ним повстання. Тим паче ні для кого не було секретом, що Владислав Домінік був прихильником політики коронного канцлера Єжи Осолінського, котрий пропонував вирішити «козацьке питання» мирним шляхом. Натомість Яремі Вишневецькому, котрий буквально за місяць позбувся усіх своїх задніпровських володінь, а з ним і Потоцьким, Любомирським, Конєцпольським та іншим уже, фактично, не було чого втрачати, і вони були готові йти до кінця, потопивши Україну в крові: «Ідучи за Погребищами зрадникам руки рубає, на палі вбиває, голови стинає за Божу образу»⁸⁴. До того ж Хмельниччина одразу ж набула виразно антикаталицького та антиунійного забарвлення, що князем Заславським могло вважатися за куди менший гріх, аніж польськими магнатськими родинами. Однак, повторимося, для сандомирського воєводи, як і для всієї тогочасної магнатерії, головними були власні маєтності, і задля їх збереження він був готовий знаходити компроміс хоч би й з усіма «проклятим бунтівником».

Богдан Хмельницький добре розумівся в тій ситуації, у своїх листах запевняючи Владислава Домініка в недоторканості його володінь (насправді ж дуже важко було гарантувати), і паралельно не втомлювався звинувачувати у всіх бідах давнього князівського ворога Ярему Вишневецького, чий корпус по дорозі на Волинь лишив після себе лише згарища та сотні повішених. Так, наприклад, уже після битви під Костянтиновим у листі до Владислава Домініка від 30 липня Богдан Хмельницький вчергове переконував князя, що козаки є вірними слугами Речі Посполитої і лишень Ярема Вишневецький винен у « пролитті християнської крові». Наприкінці козацький гетьман зазначав, що «видано Універсали аби маєтності Вашої Милості не підлягали постоям нашого війська і ... щонай-

менша кривда слугам Вашої Милості була покарана, ... натомість все військо Запорозьке просить милості і віддає себе в руки ЙМ Пана»⁸⁵.

Подібна риторика, головними моментами якої були непорушність князівських маєтностей та звинувачення руського воєводи в жорстокості й ще більшому розпалюванні ворожнечі, прослідковується й у листуванні найближчого оточення Владислава Домініка та Богдана Хмельницького⁸⁶. Відтак стає зрозуміло, що Владислав Домінік також писав як до самого Богдана Хмельницького, так і до Максима Кривоноса. Головною темою тих листів було призупинення нищення маєтностей і припинення кровопролиття. Зі свого боку козацький полковник гарантував недоторканість князівських володінь лише за умови непідтримки корпусу Яреми Вишневецького й отримання дозволу забирати хліб для свого війська. Видається, Владислав Домінік був готовий пристати на подібну пропозицію: «Здалося теж нам і о том вашому царському величеству ознайомити, же певная нас відомост зайшла от князя Домініка Заславського, который до нас присилал о мир просячи ...»⁸⁷, але не так сталося, як гадалося — битва під Костянтиновим, в якій надвірні хоругви сандомирського воєводи, усупереч волі останнього, взяли безпосередню участь на певний час призупинила ті таємні мирні перемовини.

Таким чином, від літа 1648 р. Владислав Домінік мав налагоджені контакти як із Богданом Хмельницьким, так і з його найближчим оточенням, зокрема Максимом Кривоносом. Зв'язки ці підтримувалися як напряму, так і за посередництва князівських слуг, наприклад, згадуваного Самуеля Коллонтая.

Зрозуміло, що подібні сепаратні контакти Владислава Домініка з Богданом Хмельницьким лишалися таємницею, про яку знало небагато людей, натомість офіційна позиція князя щодо подій Хмельниччини була абсолютно іншою. У своїх листах до польських можновладців сандомирський воєвода клявся до останньої можливості боронити Річ Посполиту та закликав знищити «невдячних бунтівників». Як уже зазначалось, «20 липня в сенаті зачитали лист князя Домініка, пана сандомирського воєводи, в якому він як тільки може переконує не підписувати з козаками мир і дає надію на те, що вони можуть бути приборкані силою зброї. При цьому він описав великі злодіяння, що їх накоїв Кривонос із його військом — ксьондзів обезголовлюють, грабують костели, дістають мерців із могил і обдирають їх, а потім порубаних розкидають, пресвяте таїнство розметають в костелах по підлозі, а потім із костельних чаш і стаканів п'ють горілку»⁸⁸. Там же «хвалився, що буде страждати й діяти відважно»⁸⁹. Через два дні «надійшов ще один лист від сандомирського воєводи, в якому той хизувався набором жовнірів власним коштом і виказував сподівання, що сенат буде відстоювати його честь ...»⁹⁰.

Подвійну гру князь Заславський продовжував і надалі: зокрема від «8 листопада 1649 року є згадка про посла князя Домініка до Богдана Хмельницького — Григорія Заруцького»⁹¹. Утім, тої причини, якою керувався Владислава Домінік, ведучи переговори з козацьким гетьманом влітку-восени 1648 р., а саме недоторканність власних маєтностей, уже не було. Волинь за кілька років безперестанної війни була страшенно спустошена — не в кращому стані перебували й князівські землі. То ж можемо констатувати, що хоч Владиславу Домініку й вдавалось певний час грати за обидві сторони, зрештою він мусив зробити остаточний вибір, і він був доволі прогнозованим — князь Заславський виступив на стороні Речі Посполитої.

Як бачимо, 1648 р. й частково 1649 р. були піком суспільно-політичної активності Владислава Домініка Заславського. Надалі він повернувся до свого вже звичного малопомітного стилю життя, піклуючись здебільшого про ті свої маєтності, котрі ще не зникли в полум'ї війни.

1655 р., після зайняття шведами більшої частини польських земель, Владислав Домінік не взяв участі в з'їзді шляхти малопольських воєводств і вже восени перебував при дворі Яна Казимира в Сілезії⁹². Деякі з його приватних військових формувань були залишені для оборони Кракова та Перемишля. Таким чином, під час «потопу» князь, на відміну від більшості магнатів, лишився вірним польській короні⁹³. Утім, існує версія, що й краківський воєвода, не зважаючи на свій показний виїзд за межі Речі Посполитої та декларовану вірність Яну Казимиру, був готовий перейти на бік шведського короля за умови гарантування останнім повернення йому всіх маєтностей, які були втрачені внаслідок Хмельниччини⁹⁴.

Під кінець життя Владислав Домінік часто хворів. Помер князь Заславський від грипу 5 квітня 1656 р. у Старому Селі під Львовом⁹⁵. Поховання відбулося лише 29 січня 1657 р. в Тарнові. «Проповідник, згадуючи про значний вклад острозького ордината в перемогу під Берестечком (1651 р.) і оборону Перемишля від шведів (1656 р.), й словом не обмовився про злодіяння, що їх чинили надвірні та ординацькі війська небіжчика по вибуху Хмельниччини в 1648 р.»⁹⁶.

Владислав Домінік Заславський і досі лишається малознаною історичною постаттю. Очевидно, що він був нічим не гірший від більшості тогочасних магнатів, котрим також пощастило вести розкішне й безтурботне життя, принаймні до початку Хмельниччини. Однак князь був найбагатшою людиною тогочасної Речі Посполитої, ще й почергово посідав одні з найголовніших державних посад, до чого, утім, не мав ні хисту, ні бодай зацікавлення — його місце в тогочасному суспільстві було продиктовано князівським походженням і величезними соціально-економічними потужностями. Однак визначальною подією, яка, зрештою,

залишила відбиток на всьому житті Владислава Домініка та пам'яті про нього, стало командування князем коронною армією протягом кількох місяців 1648 р. та програна битва під Пилявцями. Вирішальною, зрештою, була не сама поразка, а те, як вона сталась: «під Пилявці прибув (Владислав Домінік. — *І.Г.*), ворога побачив й накивав п'ятами. Перший гетьман-утікач, військо без вождя залишив, жовнірів до поразки привів, ворогам трофеї вручив, їм же військово спорядження полишив. Вітчизну віддав на поталу неприятелю, Річ Посполиту згубив!»⁹⁷. Байдуже, що з-під Пилявець утекло все польське командування, у тому числі й славетний Ярема Вишневецький, а хто першим тієї ночі сів на коня, очевидно, так і лишиться загадкою. Як би там не було, в історії та народній пам'яті назавжди залишився лише один винуватець «плюгавенької виправи».

Спадкоємцем Владислава Домініка став його син — Олександр Януш, котрий рідко з'являвся на сторінках тогочасних джерел. Причин тому можна назвати багато, починаючи від «пасивної» та короткої біографії останнього чоловічого представника роду Заславських і завершуючи значимим зменшенням економічної та соціальної потуг Заславщини внаслідок безперестанних воєн, які тривали протягом кількадесять років. Відтак, спалах потужності роду Заславських, який припав на князя Владислава Домініка, згодом ніколи більше не повторився. Разом зі смертю князя Річ Посполита вступала в новий, далеко не найкращий у своїй історії, період.

¹ Уривок із промови тарновського каноніка Каспера Лонцького на похованні князя Владислава Домініка Заславського в Тарнові (29.01.1657). Див.: *Rzońca J. Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski jako regimentarz, wojewoda krakowski i pierwszy ordynat ostrogski // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. — Białystok, 2003. — S. 124.*

² Л. Кубаля називав Владислава Домініка «найбільшим, але й найглупішим із магнатів; жінкоподібною, лінивою людиною, яка і думати, і робити, і писати доручала іншим». Див.: *Długosz J. Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski (1616–1656). Zarys biografii negatywnej // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. — Białystok, 2003. — S. 96.*

³ *Ibid.* — S. 101.

⁴ *Długosz J. Op. cit.; Rzońca J. Op. cit.* Названі дві статті, на жаль, є лише поверховим оглядом життя та діяльності Владислава Домініка Заславського. Окрім того, вони вирізняються неприхованою суб'єктивністю (наприклад, назва першої з них одразу вказує на непривабливість розглядуваного персонажа) і, до того ж, містять чимало фактологічних неточностей (зокрема, князь був не другим, а першим острозьким ординатом тощо).

⁵ Жаронкін В. Ординатська спадщина князів Заславських [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/LandOwners/ZaslavOrdynaty.htm> (23.06.2013 р.).

⁶ Там само.

⁷ Олександр Януш Заславський лише одного разу, у 1670 р., був послом на сейм від сандомирського воєводства. Нічим себе не проявив, утім, важко було чекати якоїсь активної політичної позиції від двадцятирічного юнака. На цьому його політична кар'єра і завершилась. Див.: *Trawicka Z. Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572–1696.* — Kielce, 1985. — S. 279.

⁸ Історія створення цієї ординації бере коріння з ворожнечі між синами Василя Костянтина Острозького Янушем та Олександром. Відтак князь Василь Костянтин у 1603 році змушений був поділити свій маєток між ними, а незабаром у тому ж році Олександр Острозький помер за загадкових обставин. Очевидно, князь Януш не хотів, щоб його спадщина перейшла ворожому табору нащадків брата Олександра. А вірогідність цього була досить високою, бо синів Януш Острозький не мав, відповідно племінники або їх нащадки цілком могли би після смерті князя висунути претензії на його маєтки. Аби цього не сталося, Януш Острозький із значної частини своїх володінь у 1609 р. заснував ординацію (майорат), статут якої усував нащадків брата від цієї спадщини (утім, де-факто, ординація почала існувати лише 1618 р.). Фундаційний акт Острозької ординації визначав, що маєток мусить перейти синові князя Януша, якщо такий народиться, а як ні — то онуку, тобто сину Евфрозини Острозької та Олександра Заславського. Оскільки після смерті князя Януша в 1620 р. не лишилося спадкоємців чоловічої статі, то заснована ним Острозька ординація — як то і було передбачено фундаційним актом — перейшла до рук Заславських. Першим ординатом мав стати старший син Олександра Заславського Франциск (Францишек), але хлопчик трагічно загинув 28 червня 1621 р., випавши з вікна острозького замку (за іншою версією — зі стіни під час забав). Оскільки на той час помер вже й другий син Олександра й Евфрозини Кароль (Карл), маєтності ординації успадкував їх третій син Владислав Домінік. Останній після смерті свого батька Олександра (1629 р.), діда Януша (1629 р.), дядька Єжи (1636 р.), двох молодших братів — Костянтина Олександра (1642 р.) і Януша Ізидора (1649 р.) та тестя Миколая Лігензи (1637 р.) зосередив усі маєтності роду Заславських у своїх руках.

⁹ Олександр Заславський як батько був опікуном як Франциска, так і Владислава Домініка. Утім, він не мав досвіду управління таким великим маєтковим комплексом, що призводило до численних конфліктів з колишніми клієнтами Януша Острозького. Останні почали шукати протекції в інших потужних магнатів — Кшиштофа Радзівіла та Томаша Замойського. Це змусило короля Зигмунта III створити опікунську раду для ординації, що мала вирішувати її проблеми до повноліття князя Владислава Домініка, яке мало наступити 1632 р. Проте можливість впливу ради на життя ординації була обмеженою — з'їзди опікунів відбувалися рідко і не всі опікуни на них прибували. Реальна влада продовжувала належати князю Олександрю Заславському. Уже після його смерті, у травні 1630 р. в Опатові зібралась опікунська рада, яка мала перевірити виконання останньої волі князя Януша Острозького щодо ординації та визнати повні права ордината за князем Владиславом Домініком Заславським. Повноцінне входження Владислава Домініка в управління ординацією відбулося протягом наступних двох років.

¹⁰ Archiwum Państwowe w Krakowie. Dział na Wawelu, Archiwum Sanguszków, Teki arabskie, Teka 563/3, Akt Urządowy Ich Mciów P. Opiekunow Xcia Jmci Dominika na Ostrogu Zasławskiego. 19 Augusti 1626.

¹¹ Освіта тогочасних магнатів у Речі Посполитій відповідала класичному європейському зразку. На першому місці було добре знання латини, мови освічених людей, яка була необхідною в канцелярії та дипломатії. Як правило, знання латини серед магнатів було не ідеальним, але достатнім для листування та спілкування. З часом також стало важливим знання інших іноземних мов, зокрема німецької та французької. За доби Вазів на дворі охоче користувалися й італійською, котру чимало магнатів знало після навчання в тамтешніх університетах. Окрім мов молоді магнати набували знань з основ філософії, особливо етики, нерідко вчили право й врешті-решт історію — згідно тогочасних переконань, вона становила базис взаємовідносин між людьми, а також принципів політики. Дуже важливим вважалося також знання риторики — без неї було важко уявити тогочасного політичного діяча. Утім не можна не зауважити, що більшість наукових знань була досить поверховою, оскільки вимоги до польських магнатів, зрештою як і для закордонної аристократії, не були аж надто високими. Основним завданням була підготовка до «публічного і військового (табірного) життя», а не до наукової кар'єри. Див.: *Jankowski R. Hetmani Rzeczypospolitej obojga narodów. Druga połowa XVII i początek XVIII w. — Warszawa, 2012. — S. 58.*

¹² Подібні освітні мандрівки, коли молоді магнати виїжджали на навчання до знаних західних університетів задля закінчення (або ж доповнення) освіти, здобутої вдома (як правило в Кракові, Вільнюсі, Замості, Познані і т.д.), були типовими протягом XVII–XVIII ст. Найрозповсюдженішими були подорожі по німецькомовних землях (Грац, Прага, Відень, Мюнхен, Лейпциг, Базель), Об'єднаним Провінціям — Нідердандам (Лейден, Гронінген), Франції (Париж, Орлеан), зрештою Італії (Падуя, Болонья, Рим). Так, молоді Радзівіли з Несвіжу (католики) як правило поглиблювали знання у Відні, Болоньї, Римі, Граці чи Стразбурзі. Представники біржанської лінії Радзівілів (кальвіністи) вибирали здебільшого німецькі чи нідерландські осередки: Лейпциг, Лейден, Утрехт тощо. Див.: *Rody magnackie Rzeczypospolitej. — Warszawa, 2009.*

¹³ *Jankowski R. Op. cit. — S. 96.*

¹⁴ *Czapliński W., Długosz J. Życie codzienne magnaterii polskiej w XVII wieku. — Warszawa, 1976. — S. 56.*

¹⁵ *Ibid. — S. 63.*

¹⁶ *Rzońca J. Władysław Dominik Ostrogski-Zasławski jako regimentarz, wojewoda krakowski i pierwszy ordynat ostrogski. // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. — Białystok, 2003. — S. 123.*

¹⁷ *Długosz J. Op. cit. — S. 99.*

¹⁸ *Czapliński W., Długosz J. Op. cit. — S. 77.*

¹⁹ *Ibid. — S. 75.*

²⁰ *Anusik Z. Studia i szkice staropolskie. — Łódź, 2011. — S. 25.*

²¹ Більш детальну інформацію про соціально-економічний потенціал Заславщини та її міст, зокрема Заслава, можна віднайти тут: *Берковський В. Заслав та Заславщина як один з важливих елементів торговельної структури Волині XVI — першої половини XVII ст. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/LandOwners/ZaslavTrade.html>, відвідано 07.05.2011 р.; *Атаманенко В. Міста Заславщини на початку XVII ст. — Електронний ресурс. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/Local/Zaslav/LandOwners/ZaslavTowns.html>, відвідано 07.05.2011 р.**

²² Володіння князів Острозьких на Східній Волині (за інвентарем 1620 року) / Переклад, упорядкування і передмова *Ірини Ворончук. — К. — Старокостянтинів, 2001. — С. 60–61.*

²³ Tomkiewicz W. Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). — Warszawa, 1933. — S. 114.

²⁴ Ibid. — S. 115.

²⁵ Tomkiewicz W. Testament Jeremiego Wiśniowieckiego // Miesięcznik Heraldyczny. — Warszawa, 1930. — IX, nr 4. — S. 74.

²⁶ Anusik Z. Op. cit. — S. 489.

²⁷ Ibid. — S. 660.

²⁸ Ярошинський О. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. — К., 2005. — С. 68.

²⁹ Długosz J. Op. cit. — S. 97.

³⁰ Izba poselska w systemie władzy Rzeczypospolitej w czasach Władysława IV. — Warszawa, 1992. — S. 125.

³¹ «Православність» фракції Владислава Домініка на волинському сеймику була швидше даниною його предкам Острозьким, аніж існуючим реаліям. Сам князь був католиком і кілька разів застосовував силу проти власних православних підданих. Заславський проголосив унію у своїх волинських маєтках універсалом від 16.02.1630 р. Див.: Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI — початку XVIII століття. — К., 2012. — С. 97. Також він розпорядився штрафувати православних м. Дубна за реалізацію ними своїх духовних потреб у православних священників, передав Дерманський і Дубенський монастирі монахам-кармелітам. Див.: Ярошинський О. Волинь у роки української національної революції середини XVII ст. — К., 2005. — С. 49. У 1636 р. на чолі ординацьких військ Владислав Домінік намагався придушити релігійні заворушення в Острозі, які виникли після того, як Анна Алоїза Ходкевич наказала перенести прах свого батька, Олександра Острозького, який помер у 1603 р., з православного храму до уніяцької церкви. Нібито для заспокоєння настроїв князь наказав приєднати місцеву православну парафію до унії, що лише погіршило ситуацію. Утім, навряд чи можна назвати князя релігійним фанатиком, на кшталт тієї ж Анни Алоїзи Ходкевич. Владислава Домініка, видається, мало цікавило релігійне визнання його підданих.

³² Mazur K. W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. — Warszawa, 2006. — S. 168–169.

³³ Rzońca J. Op. cit. — S. 102.

³⁴ Radziwiłł A.S. Pamiętnik o dziejach w Polsce. — Warszawa, 1980. — T. 3. — S. 251.

³⁵ Mazur K. Op. cit. — S. 169–170.

³⁶ Ibid. — S. 165–166.

³⁷ Czapliński W., Długosz J. Op. cit. — S. 203.

³⁸ Radziwiłł A.S. Op. cit. — S. 174.

³⁹ Детальніше про участь приватних військ Владислава Домініка Заславського у придушенні козацького повстання 1637–1638 рр.: Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego hetmana wielkiego koronnego 1632–1646 / Opracowała Agnieszka Biedrzycka. — Kraków, 2005; List JP. Choińskiego, Półkownika nad ludem Xcia Jmci Ostrogskiego Koniuszego koronnego, pisany dnia 17 Czerwca 1638 // Starożytności historyczne polskie, czyli pisma i pamiętniki do dziejów dawnej Polski, listy królów i znakomitych mężów, przypowieści, przysłowia i t.p. Z rękopismów zebrał i przydał żywoty uczonych polaków Ambrozy Grabowski. — Kraków, 1840. — T. 1.

⁴⁰ Dembski K. Wojska nadworne magnatów polskich w XVI i XVII wieku // Zeszyty naukowe uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. — Poznań, 1956. — Zeszyt 1. Historia. — S. 61.

⁴¹ Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego... — S. 700–704.

⁴² Ibid. — S. 326.

⁴³ Władysław IV do W.D.Ostrogskiego-Zasławskiego, Kleszczele. 18.08.1643 // *Gawron P.* Hetman koronny w systemie ustrojowym Rzeczypospolitej w latach 1581–1646. — Warszawa, 2010. — S. 158.

⁴⁴ Про участь Владислава Домініка Заславського у роботі сейму згадок немає.

⁴⁵ *Nagielski M.* Komput wojsk Rzeczypospolitej na projektowaną kampanię przeciwko Turcji w 1646 roku // *SHMW.* — Warszawa, 1995. — Т. 37. — S. 320.

⁴⁶ AGAD, Archiwum Radziwiłłów, dział II, ks. 18, s. 131.

⁴⁷ Втрати полку Владислава Домініка, на чолі з Кшиштофом Корицьким, достеменно невідомі, але очевидно, що вони були більш-менш пропорційні до втрат цілої армії. Сам князь Заславський писав, що «втратив під Корсунем 1200 чоловік, а з шляхти більше 146 добрих моїх слуг до цих пір (кінця вересня 1648 р. — *Авт.*) знаходяться у ворожому полоні». Див.: Реляція Д. Заславського сенаторам Речі Посполитой с изложением обстоятельств разгрома польских войск украинским войском под Пилявцами. Конец сентября 1648 г. // Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 42–43.

⁴⁸ Осолінський наступним чином висловився про можливість призначення Яреми Вишневецького гетьманом або ж принаймні регіментарем коронної армії: «віддати навіженому гетьманство те саме, що вручити шаленцю голого меча». Проте у листі до руського воєводи оминання його булавою пояснювалось браком інформації про його місцезнаходження. Поглиблювали розбіжності між політичними таборами й майбутні вибори короля. Якщо Владислав Домінік Заславський разом із канцлером Єжи Осолінським стали на бік Яна Казимира, то Ярема Вишневецький підтримав його брата Кароля Фердинанда. Королем, як відомо, було обрано активно підтримуваного ще й Богданом Хмельницьким Яна Казимира.

⁴⁹ Вже після смерті свого тестя «князь захопив місцевий замок разом із скарбами і всім майном, обсадив своїми військами містечка Глогув і Шенджішув та 39 сіл. Захоплення маєностей тестя трохи підправило фінансові справи Владислава Домініка». Див.: *Rzońca J.* Op. cit. — S. 124.

⁵⁰ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, TeKa Naruszewicza, Т. 142, List Chmielnickiego do X. Zasławskiego 12.06.1648; List Chmielnickiego do wojewody sandomierskiego 30.07.1648.

⁵¹ Вже на середину літа 1648 р. волинські маєності Владислава Домініка були охоплені повстанням. Руйнувань зазнали майже всі великі міста, не кажучи вже про менші містечка, села та фільварки. Найбільша біда полягала в тому, що бойові дії тривали на цих землях протягом багатьох років, відтак можливості налагодження мирного життя майже не було. Сотні князівських підданих кидали свої розорені оселі та вливалися до лав козацько-селянських військ або, самотужки об'єднавшись в загони, нападали на шляхту й невеликі польські військові підрозділи. Див.: Жалоба пани Гелжбиты Смитковской 03.03.1649 // Архив Юго-Западной России. — К., 1914. — Ч. 3. — Т. 4. — С. 65–71; Жалоба от имени кременецкого подкомория Еловицкого 13.04.1649 // Там само. — С. 122–124; Жалоба от имени Матвея Улятовского 13.09.1651 // Там само. — С. 606–610; Жалоба владимирского войскового Яна Гулевича 07.08.1653 // Там само. — С. 765–766. Під час перепису 1662 р. Олександр Януш Заславський назвав 62 села зі своїх володінь, у яких із часів подій під «Пилявцями, Збаражем, Зборовом і Берестечком» не залишилося жодного «диму». Перепис 1662 р. взагалі не згадував про існування 712 населених пунктів Волині, зафіксованих реєстрами 1629–1630 рр. Див.: *Ярошинський О.* Вказ. рр. — С. 214.

⁵² Богдан Хмельницький привітно зустрів посланця князя Заславського — Коллонтая, через якого магнат клопотався про збереження своїх маєтків. Близько 18–19 липня (28–29) Богдан видав кілька універсалів із наказом, щоб усі маєтки Заславського, «крім Макарова, цілими залишилися», а 20 (30) липня — ще один універсал (з Паволочі), яким козаки та повстанці суворо попереджувалися: коли вони підйдуть до маєтків князя, то щоб ніхто з них «не наважився перебувати у тих володіннях і бути на постої, чинити будь-яку шкоду чи несправедливість». Полковники одержали вказівку: за найменшої скарги на дії порушників гетьманської волі нещадно карати їх «згідно статей про устрій Війська Запорозького». А коли б сам полковник насмілювався не вчинити «справедливості, тоді він сам відповість своєю головою». У листі до Заславського від 20 (30) липня гетьман мав усі підстави стверджувати: «Я наказав у кількох містах видати суворі універсали, щоб маєтності ВКМ ... військо наше залишило цілими, і ми дуже дбаємо про те, щоб у маєтностях ВКМ й слугам ВКМ найменшу кривду не заподіяли». Див.: *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 2009. — С. 155.

⁵³ Фрагменти з мемуарів литовського канцлера А.С. Радзівіла (27 липня). Див.: *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Волинь в роки визвольної війни українського народу середини XVII ст. (документи і матеріали). — Рівне, 1999. — С. 10.

⁵⁴ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, TeKa Naruszewicza, T. 143, List bez podpisu i bez adresu. 1648.

⁵⁵ Лист Анджея Носміжа, старосельського старости до невідомого (28 липня). Див.: *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Вказ. пр. — С. 11.

⁵⁶ *Tomkiewicz W.* Jeremi Wiśniowiecki (1612–1651). — Warszawa, 1933. — S. 220.

⁵⁷ *Szajnocha K.* Dwa lata dziejów naszych. — Lwów, 1869. — T. 2 (r. 1648). — S. 136–137.

⁵⁸ Повний текст листа Владислава Домініка від 14.07.1648 р. до сейму: *Szajnocha K.* Оп. cit.

⁵⁹ *Смолій В., Степанков В.* Вказ. пр. — С. 157.

⁶⁰ Dominik Xiąże Ostrogsko-Zaslowski Wda Sandomirski, do Xięcia Arcybiskupa Prymasa z pod Krupca 30 lipca 1648 // Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza. — Kraków, 1864. — S. 97–98.

⁶¹ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, TeKa Naruszewicza, t. 143, Kopia listu Jmci Pana Oboznego z Obozu z pod Kamieńca Czotlanskiego 10.09.1648.

⁶² Ibid.

⁶³ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, TeKa Naruszewicza, t. 143, Kopia de data 17 Septembris do Jmci Pana Podskarbiego Koronnego od Jmci Pana Czechowskiego.

⁶⁴ *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 2009. — С. 170.

⁶⁵ Реляция Д. Заславского ... — С. 144.

⁶⁶ *Romański R.* Największy błędy w wojnach polskich. — Warszawa, 2008. — S. 73–74. Владислав Домінік також намагався виправдатися й перед магнатерією, зокрема відомий його лист до Альбрехта Станіслава Радзівіла від 5 жовтня 1648 р., в якому князь натякав, що не винен у поразці і що не він один тікав з-під Пилявців. Див.: AGAD, Archiwum Warszawskie Radziwiłłów, dział V (Listy domów obcych), syg. 11081 a.

⁶⁷ До наших днів збереглося кількадесят сатиричних віршів, присвячених першому «пилявецькому» регіментарю. Наведемо лише один приклад: «Хвала Тобі Боже, що вже знайдено / Князя Домініка, у коші принесено / Гусями його прикрито перед жовнірами / Підкинуто у Варшаві поміж тваринами». Див.: Джерела з історії Національно-визвольної

війни українського народу 1648–1658 pp. / Упор. Ю. Мицик. — Київ, 2012. — Т. 1 (1648–1649 pp.). — С. 421.

⁶⁸ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, Teka Naruszewicza, t. 143, Relacya Pana Zaborowskiego Rotmistrza Pana Sandomierskiego z Obozu uchodzącego. 30.09.1648.

⁶⁹ AGAD, Archiwum Koronne Warszawskie z lat 1455–1796, dział kozackie, syg. 42/4, list prymasa Lubińskiego do Xcia Jmsci Pana Wojewody Sandomierskiego.

⁷⁰ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, Teka Naruszewicza, t. 143, List z Wisznica do Wojewody Sandomierskiego. 13.10.1648.

⁷¹ Записка русского гонца Г. Кунакова, ездившего с царской грамотой к польскому королю в Варшаву // Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 2 (1648–1651 годы). — С. 311. Деякі дослідники, однак, стверджують, що Владислав Домінік зі 100 власними жовнірами таки прибув на елекцію. Див.: *Biernacki W.* Powstanie Chmielnieckiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. — Zabrze, 2006. — S. 42.

⁷² *Rzońca J.* Op. cit. — S. 114.

⁷³ «Хотів пан сандомирський воєвода звітувати, але була незгода, бо прагнув промовляти зі свого місця, а стан рицерський вимагав, щоби пан воєвода посеред Кола ту реляція виголошував, поміж Сенатом і Колом рицерським. Хотіли пани сенатори зі своїми кріслами йти посеред Кола нашого, утім, неясно чому передумали». Див.: *Dyaryusz sejmu elekcyjnego w r. 1648 dnia 6 Października poczętego a dnia 25 Listopada skończonego // Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza.* — Kraków, 1864. — S. 294.

⁷⁴ *Radziwiłł A.S.* Op. cit. — S. 141.

⁷⁵ *Ibid.* — S. 178.

⁷⁶ *Rzońca J.* Op. cit. — S. 115.

⁷⁷ *Kłaczewski W.* Jerzy Ossoliński wielki kanclerz Rzeczypospolitej. — Lublin, 2011. — S. 327.

⁷⁸ *Tomkiewicz W.* Op. cit. — S. 295.

⁷⁹ *Kłaczewski W.* Op. cit. — S. 326–327.

⁸⁰ Biblioteka Narodowa, wydział mikrofilmów, Teka Naruszewicza, t. 142, Kopia listu Zurowskiego z Polonnego. 14.06.1648.

⁸¹ *Ibid.*, List z Polonnego pisany z wiadomosciami niektórymi. 15.06.1648.

⁸² *Ibid.*, List Chmielnickiego do X. Zaslawskiego. 12.06.1648.

⁸³ *Ibid.*

⁸⁴ *Ibid.*, t 143, Przed wzięciem Polonnego ciągnięcie Xcia Korybuta Wiśniowieckiego obozem przyszedłszy od Brahimia. 1648.

⁸⁵ *Ibid.*, t 143, Kopia listu Zurowskiego z Polonnego. 30.07.1648.

⁸⁶ Kopia listu od Krzywonosa do j. m. Koryckiego // Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 69–70; Kopia listu Krzywonosa do pana Koryckiego // Документы об освободительной войне украинского народа — С. 93; Лист Максима Кривоноса до князя Домініка Острозького-Заславського (25 липня) // *Мицик Ю.А., Цибульський В.І.* Вказ. пр. — С. 14.

⁸⁷ Лист Богдана Хмельницького, посланный из Черкас царю Алексею Михайловичу ... // Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. — М., 1953. — Т. 2 (1648–1651 годы). — С. 33.

⁸⁸ Документы об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 79–80.

⁸⁹ Radziwiłł A.S. Op. cit. — S. 85

⁹⁰ Ibid. — S. 88.

⁹¹ Статейный список А. Суханова, сопровождавшего иерусалимского патриарха Паисия в Иерусалим, и о его переговорах с Богданом Хмельницким. 1649–1650 гг. // Воссоединение Украины с Россией, документы и материалы в трех томах. — Т. 2 (1648–1651 годы). — С. 187.

⁹² Про дорогу короля Яна Казимира з Кракова на Шльонськ восени 1655 р: *Wasilewski T. Droga króla Jana Kazimierza na Śląsk 25.IX — 20.X 1655 r // Kultura, polityka, dyplomacja. Studia ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu w sześćdziesiątą rocznicę Jego urodzin.* — Warszawa, 1990. Ян Казимир залишив Краків 25 вересня в компанії кількох достойників, серед них і Владислава Домініка Заславського, та рушив на південь. Очевидно, незабаром дороги монарха і краківського воєводи розійшлись. Останній наприкінці жовтня разом із коронним маршалком Єжи Любомирським та іншими «визначними панами (200 осіб)» прибув до Шьольни (Шолни) в Угорщині, подальший їх маршрут є невідомим. Однак вже наприкінці 1655 р. князь повернувся до Речі Посполитої.

⁹³ Наприклад князь двічі — у серпні та вересні 1655 р. — видавав універсали на скликання посполитого рушення Краківського воєводства, утім, безуспішно: *Rzeczpospolita w latach Potopu / Pod redakcją Jadwigi Muszyńskiej i Jacka Wijaczki.* — Kielce, 1996. — S. 135.

⁹⁴ *Czapliński W. Rola magnaterii i szlachty w pierwszych latach wojny szwedzkiej // Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660.* — Warszawa, 1957. — Т. 1. / Red. K. Lepszy. — S. 169–170.

⁹⁵ Відійшовши в інший світ «князь Заславський-Острозький лишив після себе в готівці 700000 злотих і 900000 талярів, крім того срібла й клейнот на 600000 злотих, 500 возів та карет, 700 верхових коней тощо». — *Rzońca J.* Op. cit. — S. 124.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

НАУКОВІ КОНТАКТИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ТА ДМИТРА БАГАЛІЯ

Життя людини схоже на шлях, який встелений численними подіями та зустрічами, але лише деякі з них є доленосними. І від того, які люди з'являються на тому шляху, залежить доля людини. У нашому випадку ми спробуємо проаналізувати окремі сторінки біографії двох відомих істориків — Миколи Костомарова та Дмитра Багалія, які залишили помітний слід у розвитку вітчизняної історіографії і своєю творчістю формували нові напрями досліджень. Їхні просопографічні портрети в цілому вже створені, але деякі моменти все-таки потрібно уточнити. Насамперед, потрібно зазначити, що вже існують комплексні дослідження епістолярної спадщини обох вчених¹, проте деякі штрихи їхньої наукової біографії потребують додаткового висвітлення та актуалізації.

Почнемо з того, що обидва були представниками різних поколінь (різниця у віці М. Костомарова та Д. Багалія становить 40 років). Вони, звичайно, могли й ніколи не перетнутися, але доля все ж звела їх. На той час Костомарову було 65 років, він мав величезний авторитет у науковому світі, шалену популярність серед пересічних любителів історії, численних опонентів і жорстких критиків, постійно знаходився в полі зору імперської влади, мав досвід перебування за ґратами й заслання. Його доробок становив сотні праць, десятки історичних монографій, а ім'я було відоме далеко за межами Російської імперії. Молодий Багалій лише починав свій творчий шлях. Він закінчив історико-філологічний факультет Київського університету Св. Володимира, був активним учасником українських студентських гуртків і Старої громади. Соціокультурне оточення молодого студента, яке складалося з «давніх київських громадян», ще більше наблизило його до українства, втягнуло в колективну культурно-просвітницьку працю й зробило цілком свідомим українофілом².

Поділяємо думку дослідника В. Юрчука, який вважає, що на вироблення світоглядних позицій молодого історика, як і на визначення власного життєвого шляху Д. Багалія інших патріотично налаштованих представників творчої інтелігенції України, «справляли демократизм і гуманізм Тараса Шевченка, Миколи Костомарова, Михайла Драгоманова, Івана Франка, Володимира Антоновича, Олександра Лазаревського»³. Як бачимо, у цьому списку діячів — М. Костомаров і В. Антонович. Вони багато в чому визначили долю Д. Багалія, але кожен впливав по-своєму.

Зближення Д. Багалія з В. Антоновичем відбулося на цьому ж ґрунті. Уже на першому курсі навчання в Київському університеті новоспечений студент за співчуття одній із студентських демонстрацій був виключений на півроку, але після відбуття покарання поновлений у лавах майбутніх істориків. Особливий інтерес у Д. Багалія викликали лекції на той час уже видатного українського історика, археографа, етнографа та археолога В. Антоновича. Невдовзі професор стає науковим керівником опального студента й починає його опікати. У своїй «Автобіографії» Д. Багалій підкреслює винятковий вплив лекцій і семінарів В. Антоновича на становлення його наукового світогляду. Ось що він пише з цього приводу: «В.Б. Антонович і його історична школа висовували на перше місце краєвий і федеративний устрій стародавньої Русі-України, виступаючи тут єдиним фронтом укупі з федералістом М.І. Костомаровим і обласником-великоросом А.П. Щаповим проти централістичних тенденцій у російській і українській історії С.М. Соловйова та його школи»⁴.

Послідовна підтримка Д. Багалія з боку В. Антоновича відіграла винятково важливу роль на початковому етапі його наукової та громадської діяльності. За посередництва останнього й сталося знайомство «метра науки» М. Костомарова та історика-початківця з великим потенціалом Д. Багалія на початку 80-х рр. ХХ ст. Останній на той час успішно закінчив Київський університет (1880). Будучи державним стипендіатом, одразу після закінчення навчання 1880 р. він залишився при університеті для підготовки до професорського звання (тобто вступив до тогочасної аспірантури). Далеко не кожному успішному студентові так щастило, але підтримка професора В. Антоновича у стінах Київського університету мала велику вагу. За рекомендацією В. Антоновича, Д. Багалій став членом Київської громади, а 1881 р. — дійсним членом наукового історичного товариства Нестора Літописця. Студентська наукова праця Д. Багалія «История Северной земли до половины XIX столетия», підготовлена під керівництвом В. Антоновича, принесла вченому-початківцю університетську Пироговську премію й лягла в основу його магістерської дисертації. Успішний захист цієї дисертації 1882 р. став першим великим досягненням молодого науковця. У грудні того ж 1882 р. він прочитав пробну лекцію в «Удельный период и его изучение» перед студентами Харківського університету. Успішність її допомогла Д. Багалію 1883 р. стати штатним доцентом російської історії в Харківському університеті. Того ж року він вступив до історико-філологічного товариства при університеті та почав діяльність на посаді завідувача Харківським історичним архівом.

Тоді ж Микола Костомаров перебував у тісному контакті з харків'янами-професорами університету А. Селівановим та І. Сокальським.

1882 р. перший побував у Петербурзі та зустрівся з М. Костомаровим, щоб передати листа від І. Сокальського. Під час бесіди Микола Іванович цікавився справами університету, де в нього залишалися приятелі та друзі, але особливо розпитував, кого саме обрали на посаду викладача російської історії. Тоді її обійняв Дмитро Іванович. Увага Костомарова також стосувалася стану дослідження історії Слобідського краю. Він висловився щодо необхідності організації VII Археологічного з'їзду саме в Харкові й цим планував зайнятися під час VI з'їзду в Одесі. На жаль, планам вченого не судилося здійснитися. Він важко хворів і невдовзі помер.

Повернімося ж до справ новообраного професора Харківського університету Дмитра Багалія. У такому статусі він публікує свою пробну лекцію на сторінках «Киевской старины» в лютому 1883 р.⁵

Як відомо, М. Костомаров активно підтримував часопис із часів його заснування аж до своєї смерті (1885). Він долучився до формування концепції журналу, був членом редакційної колегії й активним дописувачем. Тому, коли в «Київській старовині» з'явилася стаття Д. Багалія, учений подав рецензійну відповідь на неї⁶. Удільний період історії Київської Русі розроблявся М. Костомаровим ще з часів його київського професорства. Ця проблема лягла в основу його федералістичної концепції, словом, наукові інтереси М. Костомарова та Д. Багалія тут перетнулися. Для молодого дослідника реакція вченого зі світовим ім'ям на одну з перших його робіт була найкращою рекламою. Якщо ж брати до уваги саме науковий контекст події, то М. Костомаров відповідав на критику Д. Багалія щодо наявності засад федералізму в період роздробленості Русі. Справа в тому, що Д. Багалій, проаналізувавши статтю «Мысли о федеративном начале в древней Руси»⁷, яка з'явилася в першому номері часопису «Основа» понад двадцять років тому, заперечував зазначену тезу, вважаючи, що федералізму в класичному розумінні цього терміну в давній Русі не було. Під цим поняттям автор розумів такий порядок, при якому складові об'єднання свідомо передають частину своїх повноважень центральному органу (конгресу або ж сейму). Оскільки на Русі нічого подібного не було, то й говорити про федералізм він вважає недоречним, а спільність походження, мови, віри, побуту відносяться до етнографії, а не до політології. Микола Костомаров у відповідь згадував, очевидно, диспут з М. Погодіним і повторював ті ж аргументи, що й багато років тому. Насамперед, у дослідженні йдеться не про федералізм у класичному розумінні цього поняття, а в деяких началах, які були на ранньому етапі розвитку Русі — «на федерацію в зародковому стані»⁸. Учений наголошував, що це були лише початки, які могли б розвинутися в певних історичних умовах. Але на Русі розпочався монголо-татарський

період, неочікуваний і непередбачуваний, на його думку, і засади федералізму не були реалізовані. Тим більше, що федералізм не можна уніфікувати, його потрібно розглядати в різних проявах з місцевими особливостями, а не тільки в класичному форматі. Як приклад, він наводить особливості історичного розвитку інших країн, зокрема Греції та США, доводячи, таким чином, що федеративний устрій у кожному випадку має свої особливості.

Дмитро Багалій у своїй праці пропонує інший термін, а саме, замість «федеративний», наприклад, «обласний»⁹. Костомаров натомість пояснює недоречність такої заміни, оскільки вважає, що останній може бути застосованим до сучасної централізованої монархії¹⁰.

На цьому спілкування учених не припинилося. Воно продовжилося в листуванні. У кінці 1884 р. Дмитро Багалій написав Миколі Костомарову дуже цікавого листа. До речі, повністю цей лист ще не був опублікований, тому ми подаємо його у Додатку. У посланні молодий історик повідомляє про свої архівні знахідки, а саме матеріали з історії Слобідської України XVII–XVIII ст. Частину документів він опрацював, підготувавши об'ємний реферат з додатком для VI-го Археологічного з'їзду в Одесі. Далі Д. Багалій дає коротку характеристику стану дослідження історії Слобідської України. Насамперед, він вважає, що вона розкрита поверхово, а інформації про внутрішній побут «і того менше». Малодослідженою залишається проблема заселення Слобожанщини, якої торкалися деякі вчені на рівні «найновіших домислів», натомість до неї слід «віднестись з відповідною безпристрасністю і науковою обережністю». У розпорядження Д. Багалія потрапили й окремі виписки з архівів — Московського закордонних справ, Харківського губернського управління, Малоросійської колегії та ін. Дослідник висловлює готовність повідомити повний перелік документів в окремому посланні й просить сприяння щодо публікації їх у зібранні «Актив Південно-Західної Росії» під своєю редакцією або в іншому виданні за особистою рекомендацією М. Костомарова. У планах Д. Багалія був пошук можливості постійно друкуватися в археографічних виданнях. Можна тільки здогадуватися, як його наміри порадували старого і хворого історика, адже він у грудні 1882 р. писав про необхідність досліджень Слобожанщини своєму приятелю І. Сокальському¹¹.

Не дивлячись на досить успішний старт наукової діяльності, молодий дослідник 1884 р. ще почувався досить невизначено в стінах Харківського університету. З цього приводу він просив М. Костомарова по можливості здобути інформацію про долю його подання та інших доцентів у Міністерстві освіти (очевидно, ішлося про затягування процесу затвердження). Насамкінець, ми бачимо одну з численних характеристик М. Костомарова

як науковця з вуст Д. Багалія — «патріарх-історик». Так ставився Дмитро Іванович до досягнень свого вчителя-попередника.

Відповідь М. Костомарова відома. Вона опублікована дочкою слобожанського дослідника О. Багалій у роботі «Отношение Н.И. Костомарова к г. Харькову и Харьковскому университету»¹², яка знайомить читача з обставинами життя, навчання, спілкування та першопочатків наукової діяльності М. Костомарова й подає його лист до батька. Саме він є відповіддю на згадане нами послання. Отже, з листа, який датується 7 грудня 1884 р. (до речі, послання Д. Багалія не містить дати), ми дізнаємося, що М. Костомаров, незважаючи на важкий стан здоров'я, не втратив інтересу до Слобожанщини і, відгукнувшись на прохання, звернувся до свого давнього приятеля, відомого історика, архівіста, археографа та видавця Миколи Калачова. Цей контакт виявився плідним, тому Костомаров радив Багалію особисто відвідати Петербург для обговорення всіх деталей співробітництва та надав адресу Калачова. Загалом, лист передає щире бажання допомогти й підтримати молодого дослідника в у будь-якому науковому починанні.

Для становлення молодого Д. Багалія ця подія мала неабияке значення. Його інтерес до історії Слобідської України лише зростав, адже історик не тільки знайшов розуміння, а й отримав протекцію знаного вченого. На жаль, наступного року М. Костомаров відійшов у вічність, але його вплив відчувався у багатьох дослідницьких напрямках Д. Багалія. Зокрема, це стосується докторської дисертації, темою якої стало заселення та соціально-економічний розвиток Слобожанщини. Вчасно підготувавши наукову працю «О колонизации степной окраины Московского государства», Дмитро Багалій не ризикнув захищати свою дисертацію в Харкові й подав її до Московського університету. Позитивна рецензія професора В.Й. Ключевського стала підставою для надання 30-річному харківському науковцю докторського ступеня¹³.

Науковий світогляд дослідника Слобожанщини формувався під впливом поглядів його вчителя В. Антоновича. У своїй концепції історичного процесу був прихильником етнографічно-федеративно-обласних поглядів, яких дотримувався також М. Костомаров. Сам собою склався логічний ланцюжок Костомаров — Антонович — Багалій, фундатором якого був Микола Іванович, а продовжувачем — Дмитро Іванович, а це свідчить про тісний зв'язок цілих поколінь в українській історіографії.

Насамкінець зауважимо, що абсолютно погоджуємося з висновками деяких дослідників творчості Дмитра Багалія. Зокрема, Г. Стариков констатує, що історіографія спадщини вченого «є доволі нечисельною і не охоплює усіх аспектів його різноманітної наукової та громадської діяльності» вченого¹⁴. Однак зростання інтересу до цієї теми останнім часом

дає надію, що в недалекому минулому «білі плями» інтелектуальної біографії Д. Багалія зникнуть, натомість з'явиться глибоке й усебічне дослідження (можливо, у вигляді монографії в кількох томах). Обов'язковим помічником новітніх студій, безперечно, будуть джерела особового походження.

Додаток

Лист Д. Багалія до М. Костомарова подається в повному обсязі. Документ зберігається в особовому фонді М. Костомарова Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ)¹⁵. Лист подається мовою оригіналу із збереженням усіх граматичних, орфографічних та пунктуаційних особливостей; написаний на аркушах розміром А4, складених навпіл. Він недатований, але за змістом встановлено, що написаний у кінці 1884 р. (найімовірніше, у кінці листопада). Зміст документу проливає світло на подробиці співробітництва двох істориків, а також на окремі факти їх біографій.

Глубокоуважаемый Николай Иванович!

Беру на себя смелость обратиться к Вам с одной просьбой.

В настоящее время в моем распоряжении находится значительное количество архивных материалов, относящихся к истории Слободской Украины XVII и XVIII вв. Часть этих документов я обработал для VI археологического съезда в Одессе, и на основании их составил реферат «История колонизации Слободской Украины в XVII и XVIII вв.» Сам по себе реферат довольно объемист (4–5 печатных листов) документы же в приложениях должны были бы занять еще более места да и то все не могли бы поместиться. Между этим материалы эти сами по себе представляют большой интерес. История Слободской Украины нам известна очень мало; а внутренний быт — и того меньше; особенно неизвестным является вопрос о ее заселении; по этому вопросу мы имели только сырые материалы у пр. Филарета да новейшие домыслы присяжных поверенных, ведущих старозаимствованные дела (Гуров, Шиманов и др.). Эти последние решали вопрос со своей практической точки зрения и потому не могли к нему отнестись с должным безпристрастием и научной осторожностью.

Имеющиеся в моем распоряжении документы выписаны из архивов — московского иност. дел., Харьковского губ. правления, Малороссийской Коллегии, Курского Знаменского монастыря.

Более подробную характеристику документов и их перечень я могу сообщить Вам, если это понадобится, в следующем письме. Теперь же попрошу Вас ответить — нельзя ли мне поместить эти материалы в одноименном томе «Актів Южної і Західної Росії» и издать этот том под своей редакцией. Может быть впрочем, что нужно будет устроить это как иначе — тогда Вы мне дадите нужные указания.

Считаю долгом впрочем заявить, что меня наиболее привлекает возможность приютиться где-нибудь археологическом издании... Если окажется возможным, по Вашему мнению, мне напечатать материалы на средства Пет. Арх. Ком., то не премините сообщить о некоторых важнейших подробностях этого дела для меня совершенно неизвестных.

Пребываю с полным и
глубоким уважением к
патриарху-историку

Д.И. Багалей

P.S. Мое положение в Университете, как и всех доцентов, неопределенное; представление о нас пошло уже в Министерство; но как оно принято там, нам неизвестно; не удастся ли чего нибудь об этом услышать Вам?

P.S.S. Мой адрес: Харьков, Университет, доценту Дмитрию Ивановичу Багалю. Жду ответа с нетерпением. Поклон моим петербургско-киевским знакомым — Вильяму Людвиговичу Беренштаму и Цверковскому.

¹ Гончар О.Т. Проблеми історії та культури України в епістолярній спадщині М.І. Костомарова: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. — Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. — К., 2008. — 20 с.; Стариков Г. Епістолярна спадщина Д.І. Багалія як джерело до вивчення наукового та громадського життя в Україні кінця XIX — першої третини XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2011. — 20 с.

² Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. — Х., 1999. — Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядкув., вступ. ст., комент В.В. Кравченка. — С. 94.

³ Юрчук В.І. П'ятдесят літ на сторожі української науки та культури: монографія. — К.: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2012. — С. 28.

⁴ Багалій Д.І. Вказ. пр. — С. 77.

⁵ Багалей Д. Удельный период и его изучение (Пробная лекция, читанная в Харьковском университете 17 декабря 1882 г.) // Киевская старина. — 1883. — № 2. — С. 301–318.

⁶ Костомаров Н.И. Словечко по поводу замечаний о федеративном начале в древней Руси // Киевская старина. — 1883. — Т. 5. — № 4. — С. 899–901.

⁷ Его же. Мысли о федеративном начале в древней Руси // Основа. — 1861. — № 1. — С. 121–158.

⁸ Костомаров Н.И. Словечко по поводу... — С. 899–900.

⁹ Там же. — С. 899.

¹⁰ Там же. — С. 900.

¹¹ Пинчук Ю.А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової: Історіогр. нариси з дод. спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій. — К., 2005. — С. 133.

¹² Там само. — С. 134.

¹³ Багалій Д.І. — Електронний ресурс. — Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part1/012.htm

¹⁴ Стариков Г. Постаць Д.І. Багалія в українській історіографії // Соціально-гуманітарний огляд. — 2008. — № 19. — С. 278.

¹⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. XXII, № 63, арк. 1–2 зв.

КАВКАЗ В СУДЬБЕ М.Т. ЛОРИС-МЕЛИКОВА

«Сила не в силе, сила в любви». Этот афоризм М.Т. Лорис-Меликова, сказанный им в частной беседе и широко известный современникам, вряд ли раскрывает жизненное кредо этого незаурядного человека. Вместе с тем, эти слова как бы приоткрывают завесу над известной фразой, характеризующей его политику — «диктатура сердца». Диктатура может быть только железная, она по определению не может быть мягкотелой, сердечной, но широко известна именно эта дефиниция. Значит, она верна и отражает суть его представлений о мире и обществе?

Основа, стержень человека формируется в семье, в процессе воспитания и становления личности, в постановке цели и преодолении препятствий на пути ее реализации. Поэтому, чтобы понять логику и смысл «диктатуры сердца» М.Т. Лорис-Меликова в конце 70-х — начале 80-х гг. XIX века, необходимо рассмотреть его первые шаги в 30–50-е годы XIX века — на Кавказе, Москве, Поволжье, Харькове, Петербурге. Причем, самое сильное влияние на него оказал Кавказ. Именно здесь он вполне соответствовал определению: «человек второго плана», внутренне никогда с этим не соглашаясь.

Михаил Таризелович Лорис-Меликов происходил из древнего и известного в Закавказье рода. Друзья в шутку называли его «грузинским армянином» или «двойным армянином», намекая на то, что он органически впитал лучшие качества грузинского и армянского народов. По сохранившимся преданиям их род был основан в XVI веке бежавшим из Армении князем, который был принят царем Картлии Луарсабом I на службу.

Несмотря на кровопролитные войны, которые вели Персия и Турция за обладание Кавказом, и смерть Луарсаба I в 1556 г.¹, беглый армянин получил в управление городок Лори, а также должность мелика — наследственного пристава Лорийской степи². В 1602 г. мелик Назар и мелик Дай Лорийские получили от персидского шаха Аббаса фирман, удостоверяющий их права владельцев Лори, но в обмен на эту милость братья вынуждены были принять ислам. Впоследствии Лорис-Меликовы вернулись к христианству и продолжали состоять наследственными приставами Лорийской степи, входившей в состав Грузинского царства³. Отсюда, видимо, и двойная фамилия, объединившая должность и место службы. Это звание вводило лиц, носивших его, в высшее сословие

Грузии, а его прадед, Сомхетский мелик, был даже одним из первых вельмож Грузии.

Лорис-Меликовы не считали собственное благородное происхождение препятствием к коммерческой деятельности, поэтому дед, а затем и отец Михаила Таризеловича занимались торговлей. Торговые операции, которым покровительствовала русская администрация на Кавказе, оказались настолько успешными, что в 20–30-е годы XIX века Таризэл Зурабович наладил поставку промышленных товаров в Тифлис из Лейпцига, открыв там представительство собственной торговой фирмы⁴. Недостатка в средствах семье Лорис-Меликова испытывать не приходилось. У них был каменный дом в Тифлисе, земельные владения в Лорийской степи⁵, хорошо поставленная оптовая торговля.

Присоединение Грузии к России в 1801 г. поставило вопрос об уравнении многочисленного грузинского дворянства (дидебулы, тавады, мелики, азнауры) в правах с российскими дворянами. Российское правительство признало эти претензии законными и затребовало списки феодалов Грузии. Но представленные списки благородных фамилий оказались неполными, что вызвало учреждение особых сословных комиссий в Тифлисской и Кутаисской губерниях для более тщательной проработки вопроса. Таризэл Лорис-Меликов ни в первые, ни во вторые списки на представление прав российского дворянства не попал. Возможно, это произошло из-за обычной канцелярской небрежности, столь характерной для Кавказской администрации, а возможно, и из-за происков недоброжелателей, которые завидовали его финансовым успехам. Но убежденность в правоте заставляла его вновь и вновь подавать прошения наместникам Кавказа о восстановлении социальной справедливости в отношении его семьи. Таризэл добился желаемого лишь в 1832 г., когда род Лорис-Меликовых был внесен в 6 часть дворянской родословной книги Тифлисской губернии, но его сын, будущий «вице-император», в момент своего рождения еще не принадлежал к высшему сословию в империи⁶.

По мнению доктора Н.А. Белоголового, необходимость дать детям европейское воспитание подсказал Таризэлу Зурабовичу горный офицер В.В. Клейменов, служивший в начале 30-х годов XIX века в Тифлисе и часто бывавший в доме гостеприимного армянина⁷. К Михаилу, как к старшему и долгое время единственному сыну в семье, с малых лет были приставлены русские воспитатели, а до 11-ти лет он посещал лучший в Тифлисе пансион Арзановых и армянское Нерсесовское училище. Здесь надо подчеркнуть, что еще в детстве проявились его способности к учебе, и к 11-ти годам он в совершенстве владел русским языком, на котором говорил без акцента, а также немецким, французским, армянским, грузинским и азербайджанским.

Когда Михаилу исполнилось 12 лет, он был отправлен отцом в Москву для продолжения образования в Лазаревский институт восточных языков. В Москве купцы остановились на Ильинке, на войсковом подворье, и эти первые острые впечатления о великом русском городе сохранились у Лорис-Меликова на всю жизнь⁸.

Лазаревское армянское учебное заведение было открыто в мае 1815 г. на денежные средства мецената И.Л. Лазарева. В создании этого учебного заведения непосредственное участие принимал А.С. Грибоедов. За семьей Лазаревых, несших все расходы по строительству и содержанию учебного заведения, а также дававших средства на бесплатное обучение бедных воспитанников, закреплялось право выполнять обязанности попечителей данного учебного заведения⁹. Институт предназначался для подготовки кадров для дипломатической работы на Востоке. Причем, по сложившейся традиции, воспитанниками Лазаревского института становились, в основном, выходцы из присоединенных к империи незадолго до его создания территорий Закавказья — российское руководство было заинтересовано в том, чтобы кавказская молодежь получала «политически корректное» образование¹⁰.

В Лазаревском институте Лорис-Меликов быстро овладел турецким и арабским языками. После завершения курса обучения он собирался поступать в Московский университет, но окончить Лазаревский институт не сумел. За шалость, граничащую с хулиганством, он был исключен из института¹¹.

Директор решил выслать юношу на Кавказ без права продолжения образования в других учебных заведениях. Однако попечители, учитывая способности Лорис-Меликова, пересмотрели решение и разрешили ему для продолжения образования переехать в Санкт-Петербург. В столице он поступил в частный пансион горного инженер-полковника Вержбицкого, где стал изучать естественные науки. Природные способности снова вывели Михаила в ряд лучших учеников, хотя и здесь он проучился недолго.

После того, как Таризл Лорис-Меликов добился, наконец, уравнивания своей семьи в правах с российским дворянством, Михаил в 1839 г. поступил в элитную школу гвардейских подпрапорщиков и кавалерийских юнкеров, которая готовила офицеров для гвардии. В этой кавалерийской школе учились будущие гвардейские офицеры, преимущественно представители не родовитых, но зато богатых дворянских фамилий. За несколько лет до появления там Лориса, эту же школу окончил М.Ю. Лермонтов.

Михаил, ни в чем не отстававший от родовитых однокурсников, быстро вошел в их круг¹². Получая от родителей 25 рублей в месяц,

Лорис жил на квартире с князем Нарышкиным и будущим великим русским поэтом Н.А. Некрасовым, с которым познакомился в 1841 г.¹³ Видимо, под влиянием Некрасова у Лориса пробудилась любовь к поэзии и литературе, которая «гуманизировала» его, невзирая на суровую и боевую обстановку на Кавказе»¹⁴.

Учился Лорис хорошо, и в старшем классе был назначен командиром отделения со званием унтер-офицера. 2 августа 1843 г., в 18 лет, учеба была завершена, и, получив чин корнета лейб-гвардии, он отправился в Гродненский гусарский полк¹⁵. Хорошее образование, знание языков, оригинальность мышления, четкое выполнение приказов начальства способствовали быстрой карьере.

Прослужив четыре года в Гродненском гусарском полку, он в 1847 г., получив звание поручика гвардии, подал прошение на имя Николая I о переводе его на Кавказ в действующую армию. Главную роль в принятии этого решения сыграла не жажда военной романтики, а вполне осознанный расчет. Карьеру можно было делать и в гвардии, но в таком случае Лорис-Меликов, выиграв с точки зрения личной безопасности, проиграл бы в темпах. Особенностью военной службы в России в XIX веке было то, что быстрый рост был возможен только в действующей армии: производство офицера в следующий чин зависело от наличия соответствующей вакансии. Потери в результате боевых действий вели к быстрому освобождению таких вакансий. Именно поэтому в 1812 г. в России делались столь блестящие военные карьеры.

Прошение Лорис-Меликова было удовлетворено, и 24 июля 1847 г. он «был определен состоять для особых поручений при Главнокомандующем Кавказским корпусом М.С. Воронцове»¹⁶. Как позднее вспоминал М.Т. Лорис-Меликов, «переезд на Кавказ послужил счастливой переменой для его самообразования и для применения его способностей к практической деятельности»¹⁷. Интересно, что именно здесь, на Кавказе, он пристрастился к чтению литературы и прочел почти все книги богатой библиотеки его двоюродного брата Ю.Ф. Ахвердова.

М.Т. Лорис-Меликов оказался на Кавказе в сложное время. В начале 40-х годов XIX века войска имама Шамиля одержали ряд серьезных военных побед над российскими войсками. В нагорной части Дагестана было взято 12 укреплений, а царские войска изгнаны из Аварии и Чечни. Имамат Шамиля был в зените могущества.

В конце 1844 г. Николай I назначил новым главнокомандующим Кавказским корпусом и наместником Кавказа графа М.С. Воронцова. Первые «шаги» на Кавказе для нового наместника оказались крайне неудачными. Выполняя план, подготовленный в Петербурге по захвату резиденции Шамиля — аула Дарго, корпус Воронцова, выполнив с

большими потерями задачу, оказался на краю гибели. Только прибытие подкреплений под командованием генерала Фрейтага спасло отряд и самого главнокомандующего. По официальным данным, во время даргинской экспедиции русские войска потеряли убитыми: 4 генералов, 168 офицеров, 3433 солдата¹⁸.

Во время встречи с царем в сентябре 1845 г. в Севастополе князь М.С. Воронцов высказал мысль о том, что невозможно покорить Кавказ, руководствуясь существующей военной доктриной, и поставил вопрос о необходимости возвращения к ермоловской «осадной» стратегии. Наместник Кавказа прямо заявил, что о скорой победе не может быть и речи. Отказавшись от каких-либо обещаний военных успехов, кроме как посвятить себя долгой и тяжелой работе, Воронцов оставил царю единственный выбор — запастись терпением¹⁹.

Получив высочайшее одобрение новой стратегии покорения Кавказа, Воронцов немедленно возобновил работу, приостановленную в конце 20-х годов XIX века. Стали возводиться новые крепости, прокладываться дороги и просеки, с помощью которых блокировались районы военной активности горцев. Эта стратегия внешне выглядела маловыразительно, так как напоминала скорее осуществления инженерной задачи, хотя и предполагала атакующие выпады.

В целом, к моменту прибытия М.Т. Лорис-Меликова на Кавказ осенью 1847 г., военно-стратегическая ситуация была чрезвычайно сложной. Первые месяцы службы, с ноября 1847 г. по февраль 1848 г., Лорис-Меликов служил в Чеченском отряде, под командованием генерал-майора Нестерова²⁰. Крупных операций здесь не было, но в небольших стычках с горцами он проявил лучшие качества русского офицера: храбрость, хладнокровие, умение принимать верные решения в минуты опасности.

Весной 1848 г. Лорис-Меликов был переведен в Дагестан в Самурский отряд генерала М.З. Аргутинского-Долгорукова. Основной целью летней кампании 1848 г. было взятие Гергебиля и возведение на его месте укрепления²¹. За участие в боевых действиях и взятие Гергебиля Лорис получил досрочно чин штаб-ротмистра, со старшинством. Всего через два месяца, 15 сентября, «за отличие оказанное в делах с горцами» награжден орденом Святой Анны IV степени с надписью «За храбрость»²². Две высокие награды свидетельствуют не только о личной храбрости, но и военном таланте Лориса.

Состоя при главнокомандующем, Лорис-Меликов был в постоянных разъездах. Наместник посылал его в войска и для выполнения отдельных поручений, и для участия в боевых действиях при командирах частей. Лорис был хорошо осведомлен о положении дел на всех участках войны, был лично знаком со многими офицерами корпуса, включая всех командиров отрядов, действующих на территории Восточного Кавказа.

Все лето 1850 г. Лорис провел в столкновениях с горцами, и за разгром чеченского отряда в августе 1850 г. был награжден орденом Святой Анны III степени с бантом. Зимой 1851 г. начались военные действия в Большой Чечне. Переход реки Аргун закончился поражением армии Шамиля и уничтожением отдельных отрядов под предводительством Хаджи Мурата и Магомет-Амина. Лорис-Меликов провел в этой экспедиции около 8 месяцев, участвуя во всех главных делах. Возглавляя казачий отряд, Лорис атаковал горцев и разбил их, за что 24 февраля 1851 г. произведен в ротмистры²³. В этом же году он был переведен на Северо-Западный Кавказ, и за отличие в делах награжден 25 января 1852 г. орденом Святой Анны II степени, а через полгода, 8 июня 1852 г., награжден орденом Святой Анны II степени с императорской короной.

В военных столкновениях Лорис показал себя с самой лучшей стороны. Личная храбрость, знание языков, способность мгновенно принимать решения в быстро изменяющихся условиях — все это способствовало быстрому продвижению по службе. М.С. Воронцов в письме А.И. Чернышеву характеризует Лориса, как «достойного и очень умного офицера»²⁴. Лорис-Меликов принимал непосредственное участие во всех более или менее значительных боях с горцами. К концу 1853 г. он был хорошо известен в Кавказской армии и на всем Кавказе, считался одним из офицеров, «подающих надежды».

Завершение Кавказской войны в свете успехов, достигнутых М.С. Воронцовым, казалось вопросом ближайшего будущего. Но тут разразилась Крымская война, вынудившая отложить окончательное покорение Кавказа на неопределенный срок.

На Кавказе война началась в ночь на 16 октября 1853 года, когда около 5 тысяч турок напали на пограничный пост Святого Николая, между Батумом и Потти. Однако главные силы турецкой армии сосредоточились не в Западной Грузии, а в Армении, в районе Баш-Шурагеля, на правом берегу пограничной реки Арчапай, в 15 километрах к югу от Александрополя — главного опорного пункта России в Закавказье²⁵.

31 октября, в связи с вторжением турецких передовых отрядов в пределы Закавказья, в Александрополь прибыл командующий действующим корпусом генерал-лейтенант В.О. Бебутов. 2 ноября 1853 г. под Баяндуром (в 10 км от Александрополя) он дал бой 30-тысячному корпусу турок под командованием Абди-паши. Несмотря на подавляющее превосходство турок в живой силе, враг был остановлен²⁶, а затем отряд Бебутова перешел в контратаку. В этих первых вооруженных столкновениях с турками принял участие и Михаил Лорис-Меликов. За проявленную храбрость он получил «монаршее благоволение»²⁷. Получив в январе 1854 г. звание полковника, Лорис-Меликов сформировал летучий

отряд «охотников» из числа армян, азербайджанцев, курдов, грузин. Эти «охотники» подчинялись только Лорису, который, зная множество восточных языков, общался с ними без переводчиков. Общая численность отряда составляла на первых порах 300 человек.

Генерал-адъютант Н.Н. Муравьев, принявший командование Кавказским корпусом в конце 1854 г., писал об отряде Лориса: «...составлены были из сброда людей всякого звания и состояния, большей частью из армян, как турецкоподданных, так и наших. Были между ними и грузины, и жители наших мусульманских провинций, турецкие греки и даже один русский». Несмотря на определенные трудности с дисциплиной, частые ссоры между «охотниками», заканчивавшимися даже убийствами, Муравьев отмечает «...оказанные во многих случаях большие услуги». В этом, по его выражению, «иностранном легионе» всегда можно было найти «лазутчиков и проводников...», они заменяли казаков для дальних разъездов и поисков, отчаянно помогали всякой добычи». Не было более надежных для быстрой пересылки важных бумаг в отдаленные места, что избранные гонцы, движимые молодечеством и каким-то чувством чести, всегда исполняли с верностью»²⁸.

В начале апреля 1854 г. в нескольких небольших приграничных боях приняли участие и «охотники» Лорис-Меликова. Из этих боев наиболее значительной была схватка 13 апреля, когда Лорис-Меликов нанес решительное поражение башибузукам, которые были вынуждены отступить в пределы Турции. Неприятель потерпел «значительный урон, обращен в бегство и оставил в наших руках большой значок и 21 человека пленных, в числе коих находился один майор и один сотник». За это Михаил Лорис-Меликов был награжден орденом Святого Владимира 4-й степени²⁹.

В июне 1854 г. корпус В.О. Бебутова, в состав которого входили и «охотники» М.Т. Лорис-Меликова, двинулся к Карсу. Общая численность отряда составляла до 20 тысяч человек при 74 орудиях. Против Александропольского отряда двинулась 60-тысячная Анатолийская армия турок при 78 орудиях³⁰.

24 июля 1854 г. на равнине, у юго-западных склонов Караяльских гор, под селением Кюрюк-дара, началось сражение между главными силами России и Турции в Закавказье. Сражение длилось 7 часов и закончилось полным поражением турецких войск. Бежавших турок преследовали «охотники» и ополченцы под командованием Лорис-Меликова и часть конной мусульманской бригады, которые гнали турок до их лагеря в деревне Хаджи-Вали. За доблесть и храбрость, проявленные в Кюрюк-даринском сражении, Лорис-Меликов был награжден орденом Святого Владимира III степени с мечами³¹.

Во время Крымской войны Лорис-Меликов отличился не только в сражениях. Осуществляя руководство «охотниками», он одновременно занимался сбором разведанных о противнике, вел переговоры с турецкоподданными курдами, из которых позже были сформированы два полка численностью до 1300 человек³².

Во время осады Карса боевые операции вокруг крепости активизировались. Охотники Лориса устраивали засады, перехватывали донесения и депеши, уничтожали вражеские продовольственные разъезды, устраивали засады и на рассвете неожиданно нападали на выгоняемый из крепости скот и на людей. Чтобы хоть как-то избавиться от охотников Лориса турки установили на небольшой скале одно артиллерийское орудие, которое постоянно обстреливало лагерь охотников. Вследствие этого орудие и сама скала получили название «Лорис-Меликовских».

После взятия Карса Лорис был назначен начальником Карсского пашалыка³³. Сразу же после утверждения в должности Лорис приступил к устройству временного управления, наведению порядка и спокойствия. Местные жители выражали недовольство тем, что мечети были заняты складами хлеба и амуниции, и Лорис приказал очистить их, чтобы люди могли свободно молиться и совершать иные действия, предписываемые религиозной традицией. Суд между жителями осуществлялся по местным обычаям, но под наблюдением русских офицеров. Лорис организовал подвоз продовольствия, ввел в обращение русские бумажные деньги. Начал работать рынок в городе, с улиц убрали трупы лошадей и людей; через некоторое время с территории Карсского пашалыка стали поступать доходы (в основном с соляных копей, захваченных вблизи городка Кагызман, с местных жителей стали поступать подати в виде зерна, которое шло и на продовольствие карсского гарнизона, и на увеличение хлебных запасов в Александрополе). Доходы направлялись на содержание гражданской администрации, т.к. на это Лорис не получал из казны ни копейки. В итоге жители стали доверять русским военным, «вели себя смиренно и исполняли все требования Лорис-Меликова с возможной точностью»³⁴. В управлении Карсской областью Лорис добился блестящих результатов. Здесь впервые проявился его административный талант, что было отмечено всеми, в том числе и турками. Уже в июле 1856 г., после передачи крепости туркам, султан наградил Лориса орденом Меджлиса II степени³⁵.

Зимой 1855–1856 гг. Муравьев деятельно готовился к открытию военной кампании ранней весной 1856 г. Но его планам не суждено было сбыться.

В феврале 1856 г. начал свою работу Парижский конгресс. Возвращение Карса, нейтрализация Черного моря, уступка части Бессарабии —

таковы были главные потери России в этой войне³⁶, столь явно продемонстрировавшей ее военно-экономическую отсталость в сравнении с западными державами. Тем не менее, 24 августа 1856 г. Лорис «за отлично-усердную службу был произведен в генерал-майоры с зачислением в армейскую кавалерию»³⁷.

В апреле 1858 г. Лорис-Меликов был назначен на должность начальника войск в Абхазии и инспектором Линейных батальонов Кутаисского генерал-губернаторства³⁸. Новое назначение требовало уже не столько военных способностей и личной храбрости, сколько качеств политика. Правитель полуавтономного Абхазского княжества Михаил Шервашидзе привык к тому, что власти Российской империи нуждались в нем гораздо больше, чем он в них. Вел он себя довольно двусмысленно: одновременно, поддерживая отношения с враждебными России лидерами черкесов, он не уставал повторять клятвы верности Российским властям. К новому командующему войсками Михаил Шерванидзе поначалу отнесся не слишком серьезно. Но Лорис, избегая всякого силового давления и сохраняя внешне прекрасные отношения, полностью перекрыл нелегальные контакты князя «железною рукою в бархатной перчатке». Была пресечена контрабанда оружия через территорию Абхазии, процветавшая ранее, существенно ограничена работоторговля, все еще имевшая место, несмотря на запреты российских властей³⁹. По приказу А.И. Барятинского, который с июля 1856 г. был наместником Кавказа⁴⁰, Лорис-Меликов осуществил строительство крепости Цебельда, предназначенной для упрочения российского влияния в Абхазии.

С мая 1860 г. Лорис принял пост начальника Южного Дагестана и Дербентского градоначальника.

Лучшие качества администратора, управленца проявились у М.Т. Лорис-Меликова в Терской области, которую он возглавлял с 1863 по 1876 гг.

Четко и быстро выполняя приказы наместника Кавказа великого князя Михаила Николаевича, и в то же время тонко понимая менталитет и традиции горцев Северного Кавказа, Лорис сумел создать атмосферу доверия и взаимопонимания в регионе. Результатом стали аграрная, крестьянская, административная, судебная и другие реформы, проведенные в 60–70-е годы XIX века и сформировавшие устойчивый образ либерального администратора и генерала.

¹ История Грузии. — Тбилиси, 1971. — С. 104.

² Государственный архив Российской Федерации (далее — ГАРФ), ф. 569, оп. 1, д. 116, л. 2.

³ Кузнецов Л. Верный сын России (историко-психологический портрет М.Т. Лорис-Меликова). — Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.kavkaz.memo.ru/personontext/person/id/498378/html> (дата обращения: 10.03.2013).

⁴ Диктатор сердца. — Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.hayastan.ru/Armvest/Jurnal07/j07stat16.htm> (дата обращения: 12.03.2013).

⁵ Данилов Д.Д. Лорис-Меликов: карьера «парадоксального диктатора» // Вопросы истории. — 1998. — № 11–12. — С. 145.

⁶ Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.klio.webservis.ru/doc10/d61-10.htm> (дата обращения: 12.03.2013).

⁷ Лорис-Меликов М.Т., граф. Воспоминания доктора Н.А. Белоголового // Русская старина. — 1889. Сентябрь. — Год двадцатый. — С. 596–597.

⁸ Там же. — С. 598.

⁹ Барнянц А.П. Над архивом Лазаревых. — М., 1982. — С. 33.

¹⁰ Диктатор сердца. — Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.hayastan.ru/Armvest/Jurnal07/j07stat16.htm> (дата обращения: 12.03.2013).

¹¹ Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.auditorium.ru/books/472/p-9.htm> (дата обращения: 12.03.2013).

¹² ГАРФ, ф. 569, оп. 1, д. 116, л. 2 об.

¹³ Лорис-Меликов М.Т., граф. Указ. соч. — С. 600.

¹⁴ Там же. — С. 601.

¹⁵ Центральный государственный архив Республики Северная Осетия — Алания (далее — ЦГА РСО—Алания), ф. 92, оп. 1, д. 3, л. 2.

¹⁶ Там же, л. 2 об.

¹⁷ Лорис-Меликов М.Т., граф. Указ. соч. — С. 603.

¹⁸ История народов Северного Кавказа (конец XVIII в. — 1917 г.). — М., 1988. — С. 151.

¹⁹ Дегоев В.В. Три силуэта Кавказской войны: А.П. Ермолов, М.С. Воронцов, А.Н. Барятинский // Вестник института цивилизации. — Владикавказ, 2000. — Вып. 3. — С. 90.

²⁰ Лорис-Меликов М.Т., граф. Биографический очерк. — Тифлис, 1889. — С. 4.

²¹ Дубровин Н.Ф. Кавказская война в царствование императоров Николая I и Александра II (1825–1864 гг.). — СПб., 1896. — С. 255.

²² ЦГА РСО—Алания, ф. 92, оп. 1, д. 3, л. 4.

²³ Бобровский П.О. Успехи в борьбе с мюридами на Восточном Кавказе при князе М.С. Воронцове // Военный сборник. — 1896. — № 9. — С. 10; ГАРФ, ф. 569, оп. 1, д. 1, л. 2.

²⁴ Цит. по: Толстяков А.П. Кто он, «один из доблестнейших вождей Кавказских» // Книгочет. — 2001. — № 7. — С. 102.

²⁵ Ибрагимбейли Хаджи-Мурат. Кавказ в Крымской войне 1853–1856 гг. и международные отношения. — М., 1971. — С. 112.

²⁶ ЦГА РСО—Алания, ф. 92, оп. 1, ед. хр. 3, л. 16.

²⁷ Лорис-Меликов М.Т., граф. Биографический очерк. — С. 6.

²⁸ Муравьев Н.Н. Война за Кавказом в 1855 году. — СПб., 1877. — Т. 1. — Ч. II. — С. 34–35.

²⁹ Лорис-Меликов М.Т., граф. Биографический очерк. — С. 7.

³⁰ Ибрагимбейли Хаджи-Мурат. Указ. соч. — С. 254.

³¹ Лорис-Меликов М.Т., граф. Биографический очерк. — С. 7.

³² Там же. — С. 8.

³³ Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.klio.webservis.ru/doc10/d61-10.htm> (дата обращения: 13.03.2013).

³⁴ *Лорис-Меликов М.Т., граф*. Биографический очерк. — С. 12.

³⁵ *Данилов Д.Д.* Указ. соч. — С. 147.

³⁶ История дипломатии. — М., 1963. — Т. 1. — С. 669.

³⁷ ЦГА РСО–Алания, ф. 92, оп. 1, д. 3, л. 4.

³⁸ Там же.

³⁹ Диктатор сердца. — Электронный ресурс. — Точка доступа: <http://www.hayastan.ru/Armvest/Jurnal07/j07-stat16.htm> (дата обращения: 12.03.2013).

⁴⁰ *Дегоев В.В.* Большая игра на Кавказе. История и современность. — М., 2001. — С. 186.

УКРАЇНЬСЬКА АКТРИСА ЄФРОСИНІЯ ЗАРНИЦЬКА З РОДУ АЗГУРІДИ

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Одеса та інші порти чорноморсько-азовського регіону стали теренами значної присутності грецького капіталу. Відомі грецькі купецькі родини — Маврогордато, Родоканакі, Папудови, Маразлі, Севастопуло, які практично контролювали середземноморську торгівлю, відкривали в Одесі, Миколаєві, Ростові-на-Дону, Бердянську, Таганрозі філіали своїх міжнародних торговельних домів. Основу експорту цих фірм здебільшого становила південноукраїнська пшениця. Наприклад, торговельний дім «Ф.П. Родоканакі» був одним із найкрупніших поставщиків збіжжя на міжнародні ринки, інших продуктів сільського господарства — льону, вовни, шкіри, а імпортувалися — бруківка, кава, вина, європейські меблі, тканини тощо¹. Експортно-імпортні операції в Середземномор'ї здійснював також торговельний дім «Маврогордато, Петрококкіно і К^о». Так, за 1836 р. фірмою було завантажено сім кораблів із пшеницею до Константинополя, п'ять — до Ліворно, один — до Трієста та два — до Марселя, а прийнято одне судно з Трієста, завантажене камінням-бруківкою, та одне — з Марселя, з кавою². 1866 р. з двадцяти фірм, що контролювали торгівлю південноукраїнською пшеницею, десять було засновано греками³.

Спочатку грецькі купці оселялися на півдні Російської імперії лише з меркантильною метою, використовуючи вдале географічне місцезнаходження чорноморсько-азовських портів та зручне торговельне законодавство для значного збагачення, та згодом вони ставали невід'ємною частиною місцевої еліти.

Поступово змінювалася матримоніальна політика грецьких купців. Якщо раніше шлюби відбувалися виключно в межах своєї етносоціальної групи, то згодом усе частіше з російськими підданими різного національного та соціального походження. Так, одеський 2-ї гільдії купець Микола Костянтинівич Ксіда вінчався з дворянською дочкою Оленою Вікторівною Осмолівською⁴, бердянський купецький син Степан Миколайович Караллі — з дочкою відставного поручика Марією Петрівною Голембовською⁵. З Олександрою Тимофіївною Марковою, київською купчихою, одружився 1-ї гільдії одеський купець Матвій Миколайович Маврогордато⁶, а його родич — миколаївський 1-ї гільдії купець Амвро-

сій Пантелейович Маврогордато — з миколаївською 2-ї гільдії купчихою Олександрою Іванівною Марьєнко, дочкою дворянина лютеранина Івана Юхимовича Боссе⁷. Перикл Федорович Родоканакі був одружений з польською дворянкою — удовою ротмістра Станіслава Юр'євича Венцеславою Феліксівною, уродженою Барчевською⁸.

Змінюються й культурні орієнтири представників грецьких купецьких династій. Зберігаючи пам'ять про своє грецьке походження, вони поступово інтегрувалися в російське культурне середовище, давши значних державних і культурних діячів. Серед них — відомий російський дипломат Матвій Маркович Севастопуло, колекціонер, філателіст, археолог Петро Амвросійович Маврогордато, художниця Ерато Олександрівна Маврогордато, піаністка Надія Миколаївна Караллі, актриса Ольга Миколаївна Караллі, балерина Віра Олексіївна Караллі, спортивний діяч і тенісист Амвросій Павлович Петрококкіно, скрипаль Микола Костянтинович Аверіно та ін.⁹

Не став виключенням із правил і рід Азгуріди. Основою їхньої діяльності була торгівля тютюном. Засновник родини Пилип Згурович Азгуріди народився близько 1811 р¹⁰. Спочатку він оселився в Одесі та був записаний до 2-ї гільдії місцевого купецтва. Відомо, що 26 жовтня 1858 р. Пилип Згурович в одеській грецькій Свято-Троїцькій церкві вінчався з дочкою покійного титулярного радника Каліопою Феліксівною Клодницькою. Поручителями з боку нареченого були грецький підданий Іван Ніколаїді та турецький підданий Дмитро Антонович Хурмузі, а з боку нареченої — мати Євдокія Клодницька, грецький підданий Йордан Сурво та колезький секретар Клодницький, імовірно, брат Каліопи — Михайло Феліксович¹¹.

Дружина Пилипа походила зі шляхетського роду, широко розселеного на Поділлі та в Білорусі. Клодницькі були внесені до 1-ї, 3-ї та 6-ї частин дворянських родовідних книг Царства Польського, Подільської, Вітебської, Гомельської губерній. Є.П. Зарницька у своєму листі до матері згадувала про маєтки пращурів Клодницьких та їхні родинні зв'язки з родом Кременицьких¹². Але були й такі гілки роду, яким не вдалося довести свою шляхетську гідність¹³. Рідний брат Каліопи Азгуріди — Михайло Феліксович Клодницький — служив колезьким асесором, начальником 3-го (господарчого земського) відділу Канцелярії новоросійського та бессарабського генерал-губернатора¹⁴, а сестра — Марія Феліксівна — була дружиною православного приходського священика села Катеринки Херсонської губернії (нині Первомайський район Миколаївської області) отця Григорія Михайловського¹⁵. Усе це наводить на думку, що вони є, імовірно, нащадками хорунжого Вавринця (Лаврентія) Клодницького, якому 13 липня 1633 р. привілеєм короля Владислава IV

було даровано маєток Диманщизна в Мстиславському воєводстві (нині територія Білорусі). Частина з чисельних нащадків родоначальника прийняла православ'я та вступила в духовну службу. Саме з цього роду походив і відомий київський біолог Іван Іванович Клодницький (1884–1949)¹⁶.

Світло на подальшу долю родини Азгуріди проливає один із документів Київської міської управи — Справа про долучення маякського купця Азгуріди до київського купецтва. Із неї випливає, що Пилип Згурович незабаром після одруження вимушений був залишити Одесу та облаштуватися в м. Маяки Одеського повіту, де також рахувався серед купців 2-ї гільдії. Але 4 січня 1874 р. звернувся з клопотанням до Київської міської управи про долучення його разом із родиною до київського купецтва 1-ї гільдії¹⁷.

Цей переїзд, думається, був викликаний спробою подальшого просування своєї комерційної справи. У другій половині XIX ст. Київ стає найкрупнішим центром розвитку промисловості. Цукроваріння та пов'язане з ним горілчане виробництво приносили надприбутки, що дозволяло вкладати гроші в інші галузі економіки. Зростало населення міста, пожвавилася ділове та культурне життя, що, відповідно, дозволяло значно розширити сферу послуг. Тому до Києва потягнулися промисловці, банкіри та торговці з півдня України. Наприклад, 1898 р. було відкрито Київську контору родинної фірми відомих одеських купців греків Кумбарі, які придбали Рокитнянський цукровий завод та намагалися брати участь у розподілі ринку цукру¹⁸; 1877 р. до Києва перебрався євпаторійський міщанин караїм Яків Давидович Пенерджі, який клопотався про долучення до 2-ї гільдії місцевого купецтва¹⁹, а 1879 р. ним разом із київським тимчасовим купцем 2-ї гільдії Леонардом-Генріхом Антоновичем Береговичем було відкрито Товариство з виробництва та торгівлі тютюном²⁰.

На жаль, нам не відомо, як склалася комерційна діяльність Пилипа Згуровича в Києві. Можливо, тютюнова крамниця Азгуріди в київському Пасажі, яка на 1897 р. існувала вже протягом 30 років, мала безпосереднє відношення до родини²¹. Помер Пилип Азгуріди 5 травня 1886 р. у віці 75 років, при чому в записі про смерть він зазначений як одеський міщанин²², що може свідчити чи про відхід його від справ, чи про ліквідацію бізнесу.

Про склад родини Пилипа Азгуріди можемо дізнатися з його клопотання 1874 р. до Київської міської управи: дружина Каліопа, 36 років, значить вона народилася близько 1838 р., сини — Павло, 20 років, народився близько 1854 р. (можливо, він народжений від першого шлюбу

Пилипа), Олександр, 3 роки, народився близько 1871 р., та найбільш для нас цікава дочка Єфросинія, 6 років^{*23}.

Єфросинія Пилипівна народилася 4 лютого 1867 р. в Одесі^{**}. Освіту здобула в одеському приватному пансіоні Гептнер, одному з найкращих у місті, а потім в Одеській музичній школі Товариства красних мистецтв. Її артистичні здібності та чудовий голос були очевидні. Але через смерть батька Єфросинія вимушена була тимчасово відмовитися від артистичної кар'єри та скласти іспити на звання домашньої вчительки²⁴.

Юна Єфросинія часто гостювала в будинку своєї тітки М.Ф. Михайловської в селі Катеринці, де співала в хорі, з великим успіхом виступала в аматорських виставах. Саме під час однієї з таких вистав, улітку 1888 р., Єфросинію побачив М. Кропивницький, який шукав талановиту молодь для своєї нової трупи. Дівчина вразила видатного майстра голосом, грою, умінням триматися на сцені. Він побачив у ній майбутню зірку української сцени та запросив до свого колективу²⁵.

Єфросинія Азгуріди почала свій сценічний шлях у новосформованій трупі М. Кропивницького 26 січня 1889 р. в Катеринославі під артистичним псевдонімом «Зарницька», запропонованим видатним режисером. Колектив М. Кропивницького складалася з талановитої творчої молоді, але до його складу періодично вступали й уже прославлені на той час виконавці національної сцени. Це сприяло значному зростанню майстерності артистів. Наполегливо вчилася і Єфросинія, спостерігаючи за грою корифеїв. Значний вплив на становлення актриси мав і сам М. Кропивницький, який часто був її партнером у виставах. Різноманітний репертуар актриси дозволяв відточувати свої вміння, повністю зреалізувати власні здібності. Уже наприкінці 1891 р. М. Кропивницький назвав Єфросинію Зарницьку не просто артисткою, а митцем.

Єфросинія Пилипівна грала ролі Наталки («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Прісеньки («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), Галі («Назар Стодоля» Т. Шевченка), Галі («Гаркуша» О. Стороженка), Кулини, Горпини, Вусті («Чорноморці», «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка», «За двома зайцями» М. Старицького), Ярини, Оришки («Невольник», «Пошились у дурні» М. Кропивницького) та ін. Гастролі трупи М. Кропивницького в Катеринославі, Єлисаветграді, Харкові,

* У Єфросинії Зарницької був ще молодший брат Михайло, який носив театральний псевдонім Клодницький та все життя був товаришем і соратником актриси. Він народився близько 1875 р.

** У метричних книгах одеської грецької Свято-Троїцької церкви, де вінчалися її батьки та де відспівували її батька, записів про народження представників родини Азгуріди, зокрема Єфросинії, нема. Можливо, її хрестили в іншій церкві.

Петербурзі, Тифлісі, Москві, Варшаві та багатьох інших містах супроводжувалися схвальними відгуками на гру актриси в пресі.

З вересня 1893 по вересень 1894 рр. Єфросинія Зарницька — провідна актриса трупи Г. Деркача. Своєю грою вона підкорила парижан під час гастролей наприкінці 1893 — на початку 1894 рр. у Франції. Знаменитий французький критик Ф. Сарсе назвав голос актриси чистим, як кришталь.

Єфросинія Пилипівна була провідною актрисою трупи О. Суслова й О. Суходольського (1894–1898), О. Суслова (1898–1909) та інших театральних колективів (1909–1914). Співпраця Є. Зарницької з О. Сусловим, учнем М. Кропивницького, була надзвичайно вдалою. О. Суслов, непересічна особистість, видатний режисер, актор та організатор театральної справи, створив усі умови для перетворення талановитої актриси на видатного майстра сцени, справжнє явище української культури.

У 1914–1924 рр. Єфросинія Зарницька мешкала в Петрограді, де виступала в українських виставах і брала участь в організації та відкритті 1919 р. Українського театру ім. Тараса Шевченка. Актриса входила до складу розпорядчої ради театру, пробувала себе в режисурі, активно працювала в напрямку подальшого розширення свого репертуару в ролях літніх жінок: Терпилиха («Наталка Полтавка» І. Котляревського), Фенна Степанівна («Шельменко-денщик» Г. Квітки-Основ'яненка), дружина Тараса («Тарас Бульба» М. Старицького), Гордила («Циганка Аза» М. Старицького) та ін. У 1918–1919 рр. ім'я Є. Зарницької зустрічається на театральних афішах Одеси та Миколаєва, що свідчить про її епізодичне перебування в цей період в Україні.

1924 р. Єфросинія Зарницька повернулася в Україну. Разом зі своїм братом, актором Михайлом Пилиповичем Клодницьким, вона організувала в селі Катеринці самодіяльний театр, якому судилося відіграти значну роль у розвитку культури півдня України.

1926 р. Єфросинія Пилипівна — актриса Українського народного театру в Харкові (згодом реорганізованого в Державний народний театр, а пізніше — у Державний український Червонозаводський театр). Тут актриса була задіяна в уже добре відомому їй класичному репертуарі, а також залучалася до нових п'єс — грала Харитину («Республіка на колесах» Я. Мамонтова), Морочинську («Молода кров» В. Винниченка), хазяйку пансіонату («Вовчі душі» Дж. Лондона), Софію Петрівну («Розлом» Б. Лавреньова), Чирвиху («Диктатура» І. Микитенка) та ін.

З 1931 р. актриса постійно мешкала в м. Первомайську, де продовжувала опікуватися місцевим народним театром. Померла Єфросинія Пилипівна 1936 р. в м. Первомайськ та похована на старому Голтянському кладовищі. 8 листопада 2006 р. в місті на честь видатної актриси встановлено пам'ятний знак²⁶.

Відомий етнограф та фольклорист В.Я. Дашкевич зазначав, що Єфросинія Зарницька була самобутньою актрисою завдяки сильному й оригінальному таланту; створені нею образи визначаються своєрідністю трактування, а за вокальними та хореографічними даними вона не мала собі рівних серед українських актрис того часу²⁷.

¹ Янници Ф. Греческий мир в конце 18 — начале 20 вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). — М., 2002. — С. 180.

² Одесский вестник. — 1836. — № 25; № 26; № 44; № 45; № 48; № 58; № 59; № 60; № 68; № 76; № 79; № 85; № 88; № 89; № 90; № 92; № 98; № 102.

³ *Αυγητίδης Κ. Θεόδωρος Παύλου Ροδοκανάκης*. — Χίος, 2004. — Σ. 59.

⁴ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА), ф. 1343, оп. 40, д. 2711, л. 5–5 об.

⁵ Там же, оп. 39, д. 1980, л. 7–7 об.

⁶ Там же, оп. 36, д. 14817, л. 11.

⁷ Там же, оп. 40, д. 3106 а, л. 10.

⁸ Там же, оп. 36, д. 21168, л. 10.

⁹ Томазов В. Хиосцы в Российской империи: социальная адаптация и национальная самоидентификация // Греки у міжнародній торгівлі на Півдні Російської імперії XVIII–XIX ст. Міжнародна конференція. Київ–Ніжин, 8–10 жовтня 2010. — К., 2010. — С. 22–24.

¹⁰ Греки Одессы. Именной указатель по метрическим книгам Одесской Греческой Свято-Троицкой церкви. — Одесса, 2005. — Ч. IV: 1875–1891. — С. 12–13.

¹¹ Там же. — Одесса, 2004. — Ч. III.: 1853–1874. — С. 6–7, 92–93.

¹² Кінзерська Т. Єфросинія Зарницька. Життєвий шлях та світоглядно-естетичні погляди. — К., 2005. — С. 28.

¹³ Державний архів Чернівецької області, ф. 1245, оп. 1, спр. 556, арк. 70 зв.–71, 84 зв.–85, 130 зв.–131, 154 зв.–155, 160 зв.–169 та ін.

¹⁴ Адрес-календарь Херсонской губернии на 1866 год ... [Електронний рксурс] // Родовое дерево [сайт]. — Режим доступу: http://rodovoyegnezdo.narod.ru/Kherson/Adreskalendar_1866_Gluprnovor.htm. (13 грудня 2013 р.). — Назва з екрану.

¹⁵ Кінзерська Т. Вказ. пр. — С. 28–30.

¹⁶ Митенёв А. Гатчинский зодчий с польскими корнями [Електронний рксурс] // Гуманитарный портал «Гатчина» [сайт]. — Режим доступу: <file://localhost/C:/Users/Пользователь/Desktop/Мои%20документы/Гатчинский%20зодчий%20с%20польскими%20корнями%20-%20Гатчинский%20гуманитарный%20портал.mht> (13 грудня 2013 р.). — Назва з екрану.

¹⁷ Державний архів м. Києва (далі — Держархів м. Києва), ф. 163, оп. 7, спр. 318, 3 арк.

¹⁸ Там само, ф. 275, оп. 1, спр. 1–34.

¹⁹ Там само, ф. 163, оп. 7, спр. 626, 5 арк.

²⁰ Там само, спр. 10, 7 арк.

²¹ Кінзерська Т. Вказ. пр. — С. 26.

²² Греки Одессы... — Одесса, 2005. — Ч. IV: 1875–1891. — С. 12–13.

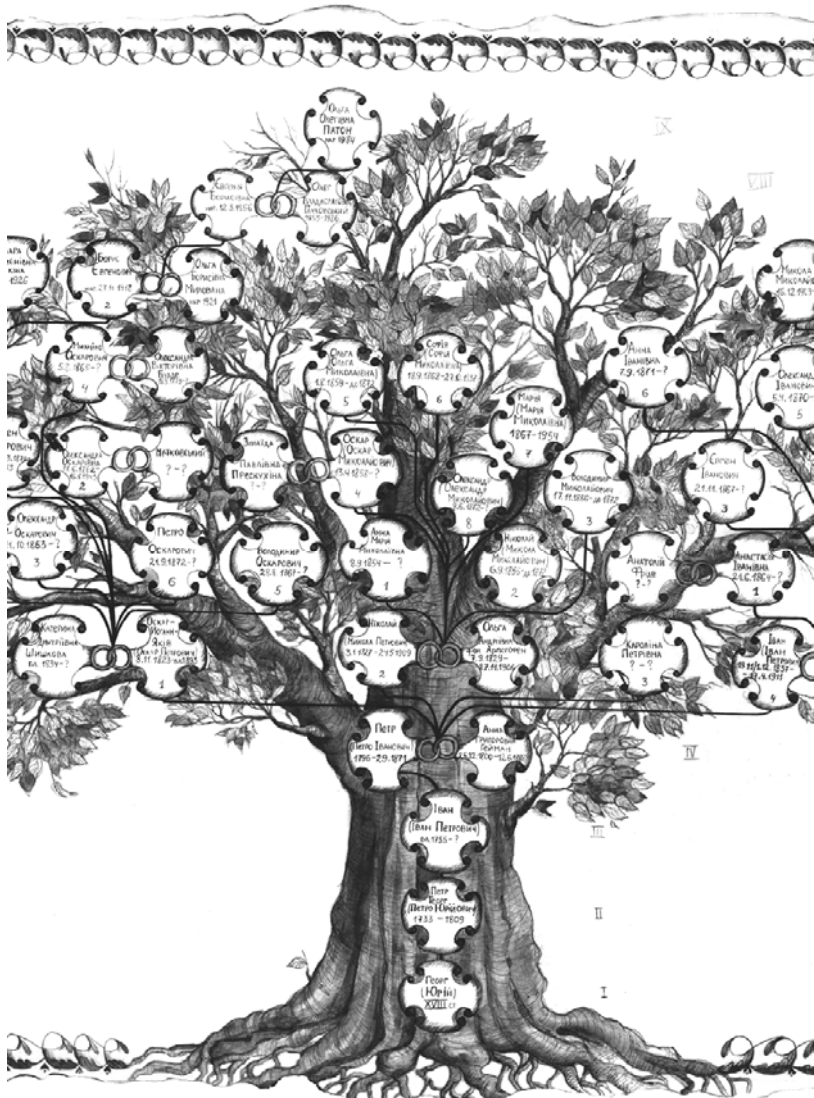
²³ Держархів м. Києва, ф. 163, оп. 7, спр. 318, арк. 1–1 зв.

²⁴ Кінзерська Т. Вказ. пр. — С. 28–30.

²⁵ Тут і далі основні віхи театральної діяльності Є.П. Зарницької викладаються за: Кінзерська Т. Вказ. пр. — С. 30–186.

²⁶ Новини — 8 листопада 2006 р. [Електронний ресурс] // Первомайськ Миколаївської області. Офіційний сайт. — Режим доступу: <http://pervomaisk.mk.ua/index.php?file=news&id=128> (10 грудня 2013 р.). — Назва з екрану.

²⁷ Дашкевич В.Я. Учениця Кропивницького // Культура і життя. — 1967, 15 січня.

ГЕНЕАЛОГІЯ

ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УЛУСУ ДЖУЧІ В КІНЦІ XIII–XIV ст. І ТУКА-ТИМУРИДИ

Після завоювання Криму монголами його історія була тісно пов'язана з потомками хана Джучі, які, зрештою, стали засновниками Кримського ханату. Тут я назву лише прямих його потомків по чоловічій лінії за різними родоводами¹: Джучі → Тука-Тимур → Уз-Тимур → Сарича (Сариджа) → Кюнджек (Кунчек, Куйунчак) → Тулек-Тимур (Тулюк-Тимур) → Джанса (Джіне, Хіне) → Таш-Тимур → Гияс ад-Дин → Гаджи Гірей.

Завоювавши Крим, Бату передав півострів в управління своєму брату Шибану². Його наступник хан Менгу-Тимур (1267–1280 рр.) дав Крим і Кафу онуку Джучі й сину Тука-Тимура — Уз-Тимуру³. Статус перших монгольських правителів Криму, наскільки нам відомо, не був предметом фахового дослідження через фрагментарність джерел. Але останнім часом завдяки вивченню нумізматичного матеріалу справа зрушила з мертвої точки.

Так, Є. Гончаров висунув ідею про те, що починаючи з 665 р. г. (2 жовтня 1266 — 21 вересня 1267 рр.), в Улусі Джучидів з'являються перші знаки місцевих правителів. Він припускає, що карбування в Криму монети зі «стрім'явидною» тамгою пов'язане з Уз-Тимуром⁴, а слово «Крим» було окресленням улусу рівнозначного з Булгаром або Хорезмом⁵. У кінці XIII — початку XIV ст. монети кримського карбування отримали найбільше розповсюдження саме в західних землях улусу Джучі — Криму й Південному Придністров'ї⁶. Уже в першій чверті XIV ст. там склалася своя монетна система. Про це свідчить запис, що дехто «Еліш, син раббі Юсіфа, продав цей кодекс [П'ятикнижжя] за 280 кримських срібників деякому Ілії, сину раббі Халева, 28 іяра 5080 р. (1320 р.) в панування Узбека»⁷. Це дає підстави говорити про певну автономію регіону.

Але про виділення Уз-Тимуру власного улусу не могло бути мови, оскільки в XIII ст. лише хан був володарем усієї держави⁸. До того ж у Криму карбувалися монети ханів Менгу-Тимура, Туда-Менгу, Телебуги⁹. Слід сказати, що навіть на середину XIV ст. зарано говорити про формування системи спадкового володіння тими чи іншими улусами Золотої Орди. Зокрема, в ярлику ханши Тайдули митрополиту Феогносту від 4 лютого 1351 р. «татарские улусные князья» трактуються як вища ланка

збирачів податків на користь хана¹⁰. А за Менгу-Тимура титул «улусные князья» навіть не використовується¹¹.

Отже, швидше за все, Шибану та Уз-Тимуру було надане право лише збирати данину з ввірених їм земель. Крім того, як справедливо припустили В. Настіч і К. Хромов, на території півострова в цей час уже існували дві пов'язаних між собою адміністративних одиниці — м. Солхат (Крим) і Кримський улус, — кожна з яких мала свого правителя¹². Щодо Кафи, то під час конфлікту генуезців і венеціанців з ординцями 1344 р. перші недвозначно дали зрозуміти, що місто є їхнім повним суверенним володінням¹³.

Нащадки Уз-Тимура контролювали Крим короткий період часу. У кінці 1280-х рр. у правому крилі Золотої Орди фактичну владу отримав ще один потомок Джучі — енергійний Ногай. На думку М. Северової, починаючи з 690 р. г. (4 січня — 23 грудня 1291 р.), він почав карбувати свою монету¹⁴, до чого його могла підштовхнути не лише потреба грошового обігу, а й усунення хана Телебуги. Його відомі монети карбовані в Білгороді — Акча-Кермані¹⁵, а з 693 р. г. (2 грудня 1293 — 20 листопада 1294 рр.) їх карбували й у Криму¹⁶.

Про які-небудь права або привілеї Тука-Тимуридів після Уз-Тимура в Криму нічого не відомо. 698 р. г. (9 жовтня 1298 — 27 вересня 1299 рр.) податок з Кафи, де б мали розпоряджатися Тука-Тимуриди, поїхав збирати Актаджи, онук Ногая¹⁷. У той же час правнук Уз-Тимура Тулек-Тимур служив самому Ногаю, від якого перебіг до законного правителя Золотої Орди хана Токти¹⁸. Наочна демонстрація того, кому належить реальна влада на півострові, була проведена після вбивства кафінцями Актаджи — військо Ногая зруйнувало не лише Кафу, а й Сарикерман (Херсонес), Кирк-ер і Керч¹⁹.

Після розгрому Ногая на зламі XIII–XIV ст.²⁰ Тулек-Тимур залишився в Причорномор'ї і, вочевидь, отримав від хана реальну владу над півостровом. Чи був він причетний до розграбування Кафи татарами в травні 1308 р. — невідомо. 20 травня, після кількомісячної облоги, кафінці покинули місто на кораблях, попередньо спаливши його будівлі. Але Кафа мала надзвичайно важливе значення не лише для генуезців, а й для татар, щоб припинити своє існування. Уже наступного року місто почали відбудовувати. Так, 1309 р. єврейська громада міста почала реставрацію синагоги²¹.

Однак татари не полишали християнські міста Криму у спокої. Вочевидь, запис 1320 р. вірменського писаря з Кафи слід віднести до продовження конфлікту з ординцями: «А настало завершение сего [Евангелия] в (столь) горькое, и жуткое, и недоброе время, что сочли лишним описать горечь сих времен»²². 1322 р. Тулек-Тимур спаплюжив уже

християнські святині Сугдеї — познімав дзвони з храмів, поламав ікони та хрести. На початку наступного року «безбожні агаряни» закрили на воротах цього міста ікону Ісуса Христа. Папа Іоанн XXII клопотав за християн Сугдеї перед ханом Узбеком²³, але марно. Через п'ять років десятитисячник Тулек-Тимура зруйнував там не лише церкви, а й укріплення. Міські християнські храми татари перетворили на мечеті²⁴.

Про статус Тулек-Тимура повідомив арабський мандрівник Ібн Батутта — навесні 1334 р. «Тулукутмур» був еміром хана Узбека у м. Солхат²⁵. Він мав брата Ісу та синів Кутлудимура (Кутлуг-Тимура) і Сарибек²⁶. Востаннє ім'я Тулек-Тимура згадане в уривчастому записі від 6846 р. (1338 р.)²⁷. Про його участь у війні хана Джанібек²⁸ з Кафою 1344 р. нічого невідомо. Імовірно, він невдовзі помер уже в похилому віці природною смертю або від чуми, від якої сильно постраждало населення Причорномор'я в другій половині 1340-х рр.²⁸

Уже в першій третині XIV ст. Солхат був великим містом, де крім самих татар жили вірмени та євреї²⁹. Сучасники нагороджували місто епітетами, що з одного боку вказували на його столичний статус, а з іншого — підкреслювали багатство і космополітичний характер: «в сей столице — в Сурхате, что зовется Крым», «в столице Крыма, велико-лепном, и знаменитом, многлюдном месте, что называется Сурхат», «в прекрасном и знаменитом городе, именуемым Крым»³⁰. Вочевидь, що намісництво в місті, розташованому на важливому торговельному шляху, приносило чималий прибуток.

Отже, Тулек-Тимур був намісником у Криму принаймні в 1322–1338 рр. Його син Сарибек був наближений до хана Бердибека й під ім'ям Сара-бей (Sarabey) згаданий у ханському ярлику азовським купцям 1358 р.³¹ Але про те, що він успадкував уряд батька, нам нічого невідомо.

Наступним відомим нам намісником, згідно із записом вірменського переписувача книг з Солхату в липні 1346 р., був якийсь «пан Тур». Обставини, за яких зроблено відповідний запис, пишець охарактеризував як «горестное и злосчастное время, что не можем письмом описать, а только — промолчать»³². Наступний його запис дозволяє стверджувати, що «злосчастное время» — це не що інше, як чума, яка завдала величезних людських втрат³³.

Тура на уряді змінив Зайн ад-дин Рамадан. Відомо, що 1346 і 1350 рр. під час «всесвітнього правління хана Тжанипека» він був «градоначальником» у Солхаті. Сучасники запам'ятали його як справедливого правителя — «згідним згадки за правомірність», «князем міста» та «мудрим суддею»³⁴. Утім, у проміжку між згаданими вище датами той-таки вірменин зробив ще один запис «в ханство Тжанипэка, единовременное предводительство (у Солхаті. — В.Г.) господина Тура в летосчисление

Армянское 898 (1349 р. — *В.Г.*) в марте 20»³⁵. Уряд він тримав принаймні до січня 1350 р., після чого знову передав його Рамадану³⁶.

Чому намісництво в Солхаті оберталось в руках одних і тих же людей та було таким короткотривалим — відповісти складно. Можливо, що на часту зміну впливали військові конфлікти та внутрішній безлад на півострові. Про них 1348 р. вірменський писар писав так: «... колотил весь мир, а северный наипаче (тобто, Крим. — *В.Г.*), жезл гнева (вгоняя) в войну, в голод и плен ... и столь был велик гнев, что никто не сможет словом изречь»³⁷.

Наступником Рамадана на уряді став Алі-бек, син уже згаданого Іси, який, за даними єгипетських дипломатів, був не братом, а сином Тулек-Тимура³⁸. І хоча час його намісництва вони не уточнили, протримався він недовго, оскільки вже в серпні 1351 р. його замінено на Кутлубугу Інака³⁹.

Попри те, що Кутлубуга зарахований до числа «головных князей»⁴⁰, він також не затримався на уряді. Коли й за яких обставин він втратив намісництво в Кримському тумені — невідомо, але 1356 р. ним знову був Рамадан⁴¹, котрий правив улусом принаймні до 1358 р. Серед знайдених у Криму кам'яних мусульманських пам'ятників О. Акчокракли розібрав надпис, датований ним 1358 р., про «наказ великого еміра Кутлуг-Тимурбека» побудувати колодязь⁴². Підтвердження його правління знаходимо в «Слові Кутлуг-Тимура, правителя Криму, венеціанським купцям» з 1358 р.⁴³

Кутлуг-Тимур правив до кінця літа — початку осені 1358 р. Згідно з «Платіжною відомістю Тайдули», ханша своїм коштом частково компенсувала татарській знаті та вірменам фінансові втрати, які вони понесли через пограбування венеціанцями ординських купців. Серед тих, хто отримав компенсацію, були діти Кутлуг-Тимура та одна з його дружин — Чолак⁴⁴. Оскільки сам Кутлуг-Тимур відсутній у «відомості», А. Григор'єв припускає, що до того часу він помер. Утім, це твердження може бути заперечене даними 1364 р., до чого ми повернемося згодом.

На думку А. і В. Григор'євих, між вереснем 1358 і березнем 1359 рр. уряд Кутлуг-Тимура перейшов до беклярибека Могулбуги, а після нього вдруге до його можливого брата Кутлубуги⁴⁵. Автори припускають, що обидва можновладці були братами матері хана Узбека й бабці хана Бердибека ханші Тайдули. Припущення не позбавлене сенсу. Можливим підтвердженням близькості до хана може слугувати друга частина імені Кутлубуги — Інак, що тюркською мовою означає родич або близький друг⁴⁶.

На жаль, достовірно встановити ім'я його батька досі не вдалося. Так само неможливо документально підтвердити намісництво в Криму й

Могулбуги, і Котлубуги наприкінці 1350-х рр. Але в литовському літописі «Котлубуга» разом із братами Хачибеем (Хаджибеем) і Дмитром названий не кримським володарем, а «отчичем и дедичем Подольской земли»⁴⁷. Кілька спроб, іноді з протилежними висновками, локалізувати володіння правителів улусів Великого Поділля до 1362 р. не можна визнати цілком задовільними⁴⁸.

У зв'язку з дискусією навколо Синьоводської битви й важливістю її розв'язання для нашої теми⁴⁹ необхідно детальніше зупинитися на цьому питанні та перебуванні Кутлубуги на Поділлі й Криму в 1360-х рр.

У літописних джерелах військовій операції Ольгерда на р. Сині Води присвячено коротеньке повідомлення: «Того же лета Литва взяла Коршевъ и сотворишася мятежи и тягота людемъ по всеи земли. Тое же осени Ольгердъ Синю Воду и Белобережје повоеваль»⁵⁰. Згідно з концепцією Ф. Шабульда, Ольгерд і Мамай уклали між собою угоду про розподіл Золотої Орди, у результаті чого з'явився ярлик литовському правителю на землі Південної Русі. Далі в широкомасштабній військовій кампанії влітку-восени 1362 р. литовці захопили м. Коршев і воювали татар на Білобережжі. Зрештою, під владу литовців перейшли землі Південної Русі.

Дискусія розгорілася як навколо самої концепції, так і локалізації м. Коршев (Корчев). На думку Ф. Шабульда, татарське м. Коршев було розташоване на р. Тиха Сосна. А. Горський і О. Русина вважають його руським містом на р. Бистра Сосна⁵¹. На думку М. Дороша, літописний Коршев — це волинське м. Корець⁵², а В. Борисенко стверджує, що під такою назвою може ховатися ціла низка населених пунктів на Волині⁵³. Волинські версії локалізації Коршева зустріли різке заперечення І. Козир та О. Чорного⁵⁴.

Проблематичною виявилася й локалізація літописного Білобережжя, яке дослідники розташовували в районі від середньої до нижньої течії Правобережжя Дніпра. Сучасна дослідниця Т. Гедзь ідентифікувала Білобережжя на північному сході від сучасного м. Чигирин (Черкаська обл., Україна) у районі нині затоплених Кременчуцьким водосховищем сіл Воронівка та Подорожнє, де колись було Татарське урочище⁵⁵, а І. Козир та О. Чорний трохи південніше — у районі впадіння р. Тясьмин у Дніпро⁵⁶.

На наш погляд, дане Білобережжя слід шукати в іншому місці. Описуючи похід угорського короля Андроша на князя Данила 1232–1233 рр.⁵⁷, Галицько-Волинський літопис вказує його локацію: «... движе рать Андрей королевичъ на Данила и иде к Белобережью. Володиславу же ехавшю въ стороже от Данила ис Киева, и стрете рать въ Белобережьи, и бившися имь о реку Случь, гониша и до реки Деревное...»⁵⁸.

Річка Случ бере початок там само, де й Південний Буг. Між витоками обох цих річок було невелике поселення з назвою Білобережжя⁵⁹. Після приходу монголів білобережці стали татарськими людьми — «сядяця за татари» — і разом з чернятинцями зараховані літописцем до болохівських людей, які поставляли припаси степовикам. Через це 1255 р. князь Данило змушений був послати на них свого сина Шварна. Сто років потому цей регіон опинився на стику експансії трьох держав, що змагалися за спадщину Галицько-Волинської держави: королівств Угорського та Польського з Великим князівством Литовським.

Дослідники неодноразово відмічали етнічну неоднорідність осілого степового населення Правобережної України XIV ст.⁶⁰ Там на основі слов'янсько-тюркського населення на території Східного Поділля в районі теперішньої Брацлавщини (Вінницька обл., Україна) сформувався потужний татарський тумен⁶¹. Його правителі не лише контролювали землі в північній і центральній частині Дністровсько-Прутського межиріччя⁶², а й здійснювали неодноразові напади на трансильванські володіння угорського короля.

Першу успішну збройну відсіч татарам на півдні Молдавії організував король Карл Роберт ще 1323 р., а 1331 р. Папа Римський вітав його з черговою перемогою над татарами. Але на початку 1330-х рр., після появи Волоського князівства, зручнішим для експансії угорцям став не південно-східний, а східний напрямок. Головною метою Карла Роберта було створення підконтрольного угорцям коридору для експорту товарів до портів чорноморського узбережжя. Для Угорщини особливу актуальність це питання набуло після опанування Молдавії та Галичини на початку 40-х рр. XIV ст.⁶³

Наявність на Правобережжі Дністра золотоординських міст, зокрема Орхея, Костешти та Білгорода, створювала небажану конкуренцію й молдаванам, і угорцям⁶⁴. Напади татар підривали й без того хитку ситуацію на півночі Молдавії.

На перманентні прикордонні війни татар із людьми угорського й польського королів у своєму листі до хана Узбека від 17 серпня 1340 р. звернув увагу Папа Римський Бенедикт XII⁶⁵. Про війни угорців з татарами було сказано вище, але Польське королівство не мало з ними спільного кордону. Померлі 1323 р. галицько-волинські князі Андрій і Лев II за оцінкою польського короля Владислава Локетка були «непереможним щитом» проти татар, попри те, що платили їм данину⁶⁶. Повідомлення «Рочніка Свентокшиського» про напад татар на Польщу 1337 р. спростував Г. Пашкевич⁶⁷. Тому слова Бенедикта XII слід віднести до подій квітня 1340 р., коли «управитель Руської землі» боярин Дмитро Дядько відбив польсько-угорський наступ на Галичину з допомогою татар⁶⁸.

Якщо Папа Іоанн ХХІІІ був зацікавлений у війні Владислава Локетка не лише зі «схизматами», а й невірними «*Tartaris, paganis*»⁶⁹, то Бенедикт ХІІ схилив хана до католицького віровизнання та хотів стати посередником між ним і королями для припинення конфліктів. Вочевидь, що старання понтифіка не мали успіху, оскільки король Людовік відправив проти татар коміта секеїв Трансільванії Андраша Лацкфі, який 2 лютого 1345 р. під м. Роман (біля злиття річок Молдова й Сірет) розбив їх, полонив і стратив ханського зятя князя Атламоша. Після цього татари стали частим об'єктом нападу секеїв, у результаті чого змушені були відкочувати до моря⁷⁰. Слід зауважити, що хан Джанібек ніяк не відреагував на вбивство свого родича.

Війна Людовіка І з татарами тривала й надалі. У 1340-х рр. угорці потіснили їх і встановили контроль над півднем Молдавії⁷¹. Натомість польський король був зацікавлений у нейтралітеті татар у боротьбі за спадщину Галицько-Волинської держави. 1349 р. Казимир мав зустріч із татарським послом⁷². Які питання вони обговорили — невідомо, але судячи з того, що татари не втручалися в захоплення поляками Галичини, він домогся їхнього нейтралітету. Того ж року хан видав у Москву посла й рідного брата литовського правителя Коріата Гедиміновича.

Утім, татарський нейтралітет був дуже ненадійною річчю. Судячи з булли Папи Климента VI від 14 березня 1351 р., якою понтифік на чотири роки передав церковну десятину з польських земель Казимиру для війни з татарами⁷³, його порушили ще попереднього року. 1352 р. під час угорсько-польської військової кампанії на Волині татари й підлеглі їм русини підтримали литовців⁷⁴. Натомість угорці намагалися перешкодити цьому.

Хроніка венеціанця Матео Вілані досить плутано повідомляє про похід угорського війська в кінці зими — навесні 1352 р. на татар: «Трапилося в цьому році, що один король з роду татарів, якого король мав неприязну сутичку з королем Прославії (невірним і підданим короля Угорщини), що нанесла шкоду одному і другому народові; згаданий король татарів, почуваячись у великій силі, засліплений своєю величчю, або щоб вивести народ свого краю (де в цей час був велетенський голод) вийшов із своїх володінь з безмежною кількістю піхотинців і кінноти та вступив у королівство прославів. Король прославів із своїм народом виступив проти цієї великої кількості, щоб затримати її на певних межах, оскільки мав допомогу короля Угорщини»⁷⁵.

На думку Я. Дашкевича, тут мав місце конфлікт одного з татарських цариків Поділля (Брацлавщини), «невірного» (*infedele*) підданого короля Людовіка, з силами Джанібека, які прямували на Волинь для підтримки литовців, а Б. Черкас вважає, що це був бунт проти хана одного з нащадків Куремси, який запросив на допомогу угорців⁷⁶. Остання версія

навіть чи відповідає дійсності, оскільки з початку 1350-х рр. Джанібек був зайнятий війною в Закавказзі за володіння Азербайджаном⁷⁷. Крім того, ніхто з авторів не пояснив, чому похід самого хана Джанібека залишився непомітним для польських хроністів і північноруських літописців, які завжди детально нотували звістки, пов'язані з участю будь-якого хана у війнах?

На нашу думку, Прославію слід ідентифікувати із Західним Поділлям, а її «короля» — з одним із братів Коріатовичів, які, скориставшись короткотривалим ослабленням татар після поразки від польсько-угорських сил⁷⁸ і смерті хана Узбека 1341 р. та страшною чумою другої половини 1340-х рр., осіли там ще до кінця цього десятиліття⁷⁹. Через віддаленість Поділля від Литви та Польського королівства й близькість до угорської Трансильванії цілком природно Коріатовичі могли стати спершу підданими короля Людовіка, а у вирії подій 1349–1350 рр. — польського короля Казимира, про що останній сам повідомив Папу Римського⁸⁰. Цікаво, що й сусідній з Поділлям «capitaneo Ruthenorum» Дмитро Дядько з 1344 р. певний час визнавав владу угорського короля⁸¹.

Усі сини Коріата відомі лише під християнськими іменами. У вищезгаданій буллі Папи Климента VI від 14 березня 1351 р. згадано не названого на ім'я руського князя, який заявив про готовність стати католиком. На думку В. Абрахама, тут йдеться про Олександра Коріатовича, а Я. Тенговський вважає його Юрієм Коріатовичем⁸². Отже, принаймні, до 1351 р. володарі Поділля Коріатовичі були православними і не факт, що стали католиками 1352 р. До речі, саме в буллі Папи використовується зворот «infidelium Ruthenorum terras»⁸³, що спростовує аргументи Я. Дашкевича про таке іменування європейцями винятково «невірних татар».

Якщо прийняти запропоноване нами тлумачення подій 1352 р., то стає зрозумілим суть конфлікту. «Король» Прославії (Юрій Коріатович?) мав сутичку не з Джанібеком, а з одним або кількома татарськими князями Поділля, серед яких міг бути й Кутлубуга, не виключено, що родич страченого Атламоша. Татари з території Східного Поділля прямували через Західне на Волинь з метою допомоги литовцям, які боролися проти угорсько-польського наступу. Коріатовичі не мали наміру пропускати татар через свої землі та з допомогою угорців намагалися їм перешкодити, але невдало.

Напад татар на Поділля того ж року підтверджує й польський хроніст Ян Длугош⁸⁴. Іншим, правда, опосередкованим підтвердженням участі в кампанії 1352 р. місцевих татарських цариків, а не хана, служить винагорода польського короля Яну Пакославу за посольство «ad Tartaricas nationis», а не до Джанібека⁸⁵. Акт датований 19 січня 1354 р. Відповідно,

посольство відбулося після підписання польсько-литовського перемир'я 1352 р. й до кінця 1353 р.

Прямою ж вказівкою на втручання татар у польсько-литовські справи є умови перемир'я 1352 р.: «А пойдеть ли царь на ляхи, а любо князи темнии — князем литовськимъ помагати». Тобто в разі військового походу хана або татарських князів-темників, під якими слід розуміти, у першу чергу, правителів Подільського тумену, литовці мають право допомагати їм. Але, врахувавши досвід тогорічної кампанії, Казимир вніс у договір пункт, яким передбачено, що в разі походу татар на підвладні йому руські землі, тобто Львівщину, литовці дотримуватимуться нейтралітету.

Підпорядкування руських земель татарам, попри те, що їх уже контролювали литовці, чітко окреслюється нижче: «Аже пойдуть татарове на ляхы, тогда руси неволя — пойти ис татары». Тут під терміном «Русь» слід розуміти землі, що за умовами перемир'я залишилися підконтрольні литовським князям — Володимирська, Луцька, Белзька, Холмська та Берестейська⁸⁶.

Те, що військові дії об'єднаних польсько-угорських сил проти татар і литовців навесні 1352 р. не стали кінцем протистояння, добре ілюструє булла Папи Інокентія VI від 10 листопада того ж року⁸⁷. 1354 р. Казимир скаржився Папі, що три останніх роки татари й литовці постійно спустошують його володіння⁸⁸.

Наступна спільна «експедиція» угорців, поляків і «просклавів» проти татар відбулася навесні 1354 р.⁸⁹ Її військові результати були мізерними в порівнянні з описаною М. Вілані підготовкою, оскільки сторони «домовилися» між собою без битви. Вірогідність значної участі поляків у виправі, про яку повідомляє хроніст, фактично нівелюється зближенням польського короля з татарами настільки, що ще на початку того року в Кракові подейкували про можливий шлюб Казимира з татаркою⁹⁰. На думку Г. Пашкевича, Пакослав 1354 р. вдруге їздив до татар⁹¹, але цього разу, а можливо, що й неодноразово (*multociensis*), прямо «ad cesarem Tartarorum»⁹². Тож імовірно, що посольська місія Пакослава в супроводі військового загону була видана італійським хроністом (або його інформатором) за «військову експедицію» короля Людовіка проти татар.

Завдяки нотаріальним актам генуезця Антоніо ді Понцо, зроблених у Килії з листопада 1360 по травень 1361 рр., ми знаємо імена трьох місцевих татарських темників — «Конакобея», «Менглібугу» та «Коя» й про їхніх людей, які вели певні торговельні операції⁹³. Хто були ці темники — точно відповісти складно. Так, схоже, що Конакобей — це той «Conachbey», який був свідком підписання угоди між Ордою й Кафою 1380 р.⁹⁴.

Щодо Менглібуги, то згідно з Ібн-Халдуном, після розгрому Ногая хан Токта передав придунайські землі (м. Ісакчу) своєму сину на ім'я «Менглібуга», який в інших джерелах названий «Тукулбуга» та «Букулбуга»⁹⁵. Але з огляду на значну хронологічну відстань важко повірити, що це саме він. До того ж, у цей час районом правого берегу нижньої течії Дунаю заволоділо Добруджське князівство⁹⁶. Висловимо припущення, що це міг бути вигнаний Кутлубуга. На підтвердження версії наведемо приклад з турецького літопису XV ст. Мегмеда Нешрі, який свідчить, що у війні проти болгар 1380 р. турки розраховували на допомогу татар Яндже-бея та Кутлу-бега (тобто Кутлубуги), які кочували північніше гирла Дунаю⁹⁷.

Під час війни Ногая з ханом Токтою дехто Янджи кілька разів був згаданий у східних джерелах⁹⁸. Але вельми сумнівно, що людина, яка брала участь у боях уже на самому початку XIV ст., прожила б ще вісімдесят років. Тому ми висловимо припущення, що Янджи-бей — це подільський князь Хачибей (Хаджибей).

Найбільш складним для ототожнення є Коя. У діловій документації генуезців ім'я «Соіа» складне для інтерпретації. Зокрема, на думку А. Пономарьова, воно означало тих, хто мав у складі імені частку «Ходжа» в значенні «Ходжа»-пан⁹⁹. Тому логічно припустити, що під цим іменем може ховатися подільський Хачибей (Хаджибей).

Необхідно додати, що третій подільський фігурант — князь Дмитро — після поразки опинився біля кордонів Угорського королівства десь між правим берегом Пруту та лівим берегом Дунаю, що підтверджує привілей короля Людовіка від 22 червня 1368 р. купцям «domini Demetrii, principis Tartarorum»¹⁰⁰.

Повернемося до Кутлубуги та його відносин з Мамаєм. Можливі брати першого Хачибей і Дмитро, як було сказано, після 1362 р. опинилися в нижній течії Дунаю, Пруту та Дністра. На думку О. Галенка, центр улусу Кутлубуги був у Криму¹⁰¹, де він мав би перетнутися з Мамаєм. Досі щодо походження останнього серед дослідників немає спільної думки. Є припущення, що він син Кутлубуги й ідентичний Кічіг-Мухамеду з «платіжної відомості» ханши Тайдули, або син Алаша (Аліш-бека) чи Хаджи-бека та небіж Могулбуги й Кутлубуги¹⁰².

Є спроби представити Крим «доменіальним володінням» племені кият, до якого належав і Мамай¹⁰³. Зокрема, Р. Почекаєв спирається на «більш ніж 25 назв поселень» у Криму з елементами слова «кият» із посиленням на кандидатську дисертацію та монографію В. Бушакова¹⁰⁴. Утім, як показав О. Галенко, його праця не може слугувати підтвердженням надійності аргументації автора¹⁰⁵. Крім того, дані топоніми навряд чи можуть служити надійним джерелом визначення домену того чи іншого племені.

Спроба вивести Мамаю з роду Кутлубуги або намісника Солхату Тулек-Тимура¹⁰⁶, на нашу думку, помилкова. Вони ігнорують дані родоводів, що одностайно ведуть походження Тулек-Тимура від Тука-Тимура. Якби Мамай був потомком Джучі, тобто чингізідом, це обов'язково б відбилося в генеалогіях або літописах, особливо враховуючи те, що темник протягом двадцяти років грав головну роль на захід від Волги, і йому б не довелося користуватися «послугами» маріонеткових ханів. Аргумент, що Тулек-Тимур не був названий Ібн Баттутою царевичем або огланом, що начебто підтверджує його нечингізідське походження, не витримує критики. Потомки Тука-Тимура в правому крилі монгольської держави не відігравали провідної ролі, тому не дивно, що бокова гілка чингізидів у Криму титулувалася емірами, адже це був звичний титул кримських правителів¹⁰⁷.

Якщо ж Мамай був сином або небожем Кутлубуги, а значить і Хачибєя та Дмитра, чому він проігнорував не лише завдану їм поразку литовцями, а й вигнання своїх родичів з Поділля та Дністровсько-Прутського межиріччя, що мало б призвести до значного послаблення правого крила Золотої Орди?

Згідно з Ібн-Хальдуном, Крим належав Мамаю¹⁰⁸. Іншими джерелами ця інформація не підтверджується. Ми не підтримуємо думку А. Григор'єва, що 1361 р. Мамай контролював Крим, оскільки в такому разі він обов'язково почав би карбувати там монету зі своїм іменем, як це було зроблено в Азові 763 р. г. (31 жовтня 1361 — 20 жовтня 1362 рр.)¹⁰⁹. Натомість достеменно знаємо, що влітку–восени 1362 р. темник воював у Поволжі за владу в Сараї свого ставленика хана Абдуллаха¹¹⁰.

На західному кордоні Золотої Орди між Казимиром і Ольгердом боротьба за галицько-волинські землі тривала до 1366 р.¹¹¹, про участь в якій Мамаю чи його ханів ми не маємо жодних свідочств. У цій боротьбі брали участь лише правителі Подільського тумену. Посольства Пако-славича досягнули мети — татари стали союзниками короля. Ще до 1357 р. Казимир не лише почав виплачувати їм данину із захоплених ним руських земель, а й погрожував Ордену союзом з ординцями¹¹². Судячи з листа Казимира, уже 1356 р. сім татарських князів без санкції хана за «особливу данину», тобто за плату від польського короля, готові здійснити набіг на литовські володіння. Через свого посла король вислав їм цінні подарунки¹¹³. Але вже в червні 1359 р. краківський єпископ Бодзанта змушений був на тридцять років звільнити розорені литовцями й татарами землі свого діоцезу від сплати церковної десятини¹¹⁴.

З кількарічного польсько-литовського протистояння стало зрозуміло, що союз із татарами для будь-якої з воюючих сторін був занадто непевний. Отже, у боротьбі за Галичину й Волинь у разі неможливості

перетягнути на свій бік татар, передусім з прикордонних зі спірними територіями кочовищ (що в даному разі означало з Поділля), Ольгерд був зацікавлений у повній їх нейтралізації. Для цього необхідно було завдати удару по їхній хлібній базі¹¹⁵, якою ще з XIII ст. являлися жителі Білобережжя, а також захопити їхні опорні пункти, головним з яких, напевно, було поселення на р. Синя Вода. Також слід врахувати, що через ці території проходив важливий торговельний шлях із Криму на Львів¹¹⁶, який приносив місцевим татарським правителям чималий зиск. Підпорядкувавши землі навколо Білобережжя та Синьої Води, Ольгерд ускладнив татарам можливість втручання в литовсько-польську боротьбу за спадщину Галицько-Волинської держави.

Висловимо припущення, що на кінець 1350-х рр. найвпливовіші беки, які виступали свідками надання ханських ярликів, користувалися значною автономією у своїх володіннях. Серед них Кутлубуга та Яголдай (Єголдай)¹¹⁷. При цьому Яголдай, напевно, займав вище становище, оскільки в ярликах записаний попереду Кутлубуги.

Серед свідків у ханському ярлику митрополиту Олексію в листопаді 1357 р. згадані «Мувалбога, усяин сарай, ягалтай, Кутлубугай»¹¹⁸. Усяїн і Сарай — це різні люди. У генуезькій інструкції щодо титулування ординської знаті серед «могутніх баронів» згадані «Ahmet, Saray, Chalonthay, Churtchabatsi, Jangelbay, Usayn, Corday, Amzamaulan»¹¹⁹.

Можливо, що Яголдай був християнином. У Введенському Печерському синодику серед померлих у XV ст. записано «кн(я)зя его Адая (Яголдая ?), именем Димитрия Есараевича»¹²⁰. Серед вищої татарської знаті християни траплялися часто. Так, подільський князь мав ім'я Дмитро¹²¹, хан Науруз мав синів Михайла та Івана¹²², а свідком татарсько-генуезького договору 1380 р. був «Achbogabey, fyo de Allexandro bey»¹²³. В актах Константинопольського патріархату зберігся запис 1395 р. про покійного «маркиза Аслана» (Ασλάνης μαρκέσης), який за свого життя побудував у Кафі монастир Св. Георгія й дав йому «деякі зі своїх маєтків»¹²⁴. Але ким доводився Яголдаю згаданий у земельних наданнях Казимира Ягайловича «князь Еголдай», який між 1440 і 1443 рр. отримав «в Рославлі Свеслав»¹²⁵, досі точно встановити не вдалося, як не доведено існування такого зв'язку взагалі.

Отже, Яголдай міг бути сином Сарая, одного з головних беїв Золотої Орди. Центром його володінь, імовірно, було поселення в районі Осколу (м. Старий Оскол, Білгородська обл., РФ)¹²⁶ або, на думку О. Хоруженко, «Єголдаєво городище» (Советський р-н, Курська обл., РФ)¹²⁷. Існує припущення, що «Сараєва сына Егалтаєва тьма» виникла під час «великої замятні» з 1359–1380 рр., коли Яголдай міг покинути двір хана¹²⁸. На нашу думку, ця «тьма» могла з'явитися ще до 1361 р., як і Подільський

тумен Кутлубуги. У другій половині XIV ст. по обох берегах Дону вже існувала низка «іменних» татарських улусів: «Сарыхозинь улусь», «Бекь-Булатовь улусь», «Акь-Бугинь улусь»¹²⁹.

Остання синхронна подія згадка про Яголдая, можливо, відноситься до 1358 р. «Анонім Іскандера» згадує, що в результаті влаштованої ханом Кельдибеком різанини разом із Могулбугою загинули еміри Ахмед і Нангудай. Ім'я останнього в різних варіантах читається як Намгудай, Мангудай або Янгудай¹³⁰. Можливо, що тут ми маємо справу з перекрученим ім'ям Яголдая. 1381 р. серед свідків татарсько-генуезького договору фігурує вже не він, а його син — «Meret boga segno fijo de Iagaltay»¹³¹.

Під час «замятни» стара золотоординська аристократія правого крила втратила свої позиції. Постраждав Могулбуга і його «чадь»¹³². В ярлику хана Туляка, виданому митрополиту Михайлу 1379 р., ніхто зі старих князів уже не згадується¹³³.

Отже, ми не маємо жодних свідочств про кримське правління Кутлубуги в 1356–1363 рр. У Крим теоретично він міг перебраться після поразки від литовців на р. Сині Води¹³⁴. Свідочством можливого налагодження відносин Кутлубуги з Мамаєм могла б стати в 1364–1365 рр. поїздка Ільяса «Кутлубузина» в Твер¹³⁵. Але з літописного повідомлення незрозуміло, в якості кого та з якою метою він здійснив її.

З огляду на обширність території, де відбувалася діяльність Кутлубуги — Поволжя, Поділля, нижня течія Дунаю, Крим, — є підстави сумніватися, що Кутлубуга на Кримському півострові та Кутлубуга на Поділлі одна й та ж особа. На таку думку наштовхує ситуація з уже згаданим Хачибеем. З великою долею вірогідності саме про нього йшлося в записках Антоніо ді Понцо на початку 1360-х рр. Напевно, про нього йшлося й у літописі Мегмед Нешрі про події 1380 р. Але в Московському літописному зводі, в оповіданні про битву на річці Вожджі 1378 р., сказано, що одним із убитих татарських «князів Мамає» був «Хазибий», тобто Хачибей¹³⁶. Вочевидь, він не може бути тотожним ні подільському Хачибееві, ні кримському Бек-Хаджи (Хаджибеку), який отримав тарханний ярлик від хана Токтамиша, про що буде сказано нижче.

Утім, є обставина, що, імовірно, змусить прийняти версію тотожності подільського й кримського Кутлубуги. В актах Кафи з січня та березня 1382 р. згаданий відповідно «Ina Cotolboga» і «Inat Cotolboga», який до цього був названий намісником і даруною Солхату¹³⁷. Отже, існує ймовірність, що згаданий ще в 1351 р. Інак Кутлубуга та Ina / Inat Cotolboga з 1382 р. може бути одна й та ж людина.

Цікавим є питання віровизнання Кутлубуги. Серед християн Криму XIV–XV ст. тюркські імена були звичайним явищем: Улу-Ходжа, Салу-

ман, Емін-бей, Савун-Буга, Куланич-хатун, Хутлупей та ін.¹³⁸ Останнє ім'я в кримських вірмен було звичним явищем. Так, 25 березня 1398 р. в м. Каменець (Поділля) склав заповіт син Кутлубея християнин Симон, справжнє ім'я якого Синан-бей¹³⁹, що підтверджує запис у Требнику вірменської церкви Св. Миколая в Каменці від 15 серпня 1394 р.: «Dominus Sinan, filius Chutlubei»¹⁴⁰. Інші нащадки Кутлубея жили в Криму ще в середині — кінці XV ст.¹⁴¹ Запис вірменською мовою з такою згадкою датований 1451 р. У перекладі російською мовою Х. Кучук-Іоаннесова він звучить так: «Святые знаменитые суть предстатели барона Хутлубея и супруги его Азиз-Мелик, и отца его барона Самубея и Хазба и матери Азиз и Маро...»¹⁴².

Тут Хутлубей і Самубей названі баронами, що доводить їхнє аристократичне походження. Вище вже було згадано, що в генуезькій інструкції 1349 р. баронами названі наближені до хана представники татарської знаті. Імена Хутлубей і Кутлубуга співзвучні, хоча мають різні закінчення. Але, як показав А. Пономарьов, у тогочасній латиномовній документації під час переписування часто плутали «схожі «о» та «е», через що «-бег» ставав «-бугою»¹⁴³.

Таким чином, можна припустити, що кримський вірменин Кутлубей міг бути тим, кого дослідники ототожнюють із намісником Криму татариним Кутлубугою. Або, що більш вірогідно, кримський татарин Кутлубуга був християнином вірменської григоріанської церкви.

За версією А. Григор'єва, після своєї поразки в 1362–1363 рр. хан Кельдибек переховувався в Криму, де карбував монету в м. Янги-Шехр, яке дослідник ототожнює з селищем Провато на південному березі півострова¹⁴⁴. Присутність у Криму Кельдибека, напевно, могла б підтвердити й знайдена 1967 р. в м. Сімферополь анонімна пайза, що, на думку Г. Федорова-Давидова, належала цьому хану¹⁴⁵. Але це занадто хиткий аргумент, оскільки неможливо прослідкувати шлях і обставини, за яких вона потрапила на півострів, так само як неможливо встановити причини появи на території с. Грушівка пайци маріонеткового хана Абдуллаха, знайденої ще в XIX ст. в колишній Катеринославській губернії¹⁴⁶.

Локалізація м. Янги-Шехр проблематична. С. Яніна ототожнила його з м. Старий Орхей у Молдавії¹⁴⁷. В. Єгоров вважає, що Орхей був зруйнований на початку 1360-х рр., а монети Янги-Шехра карбувалися до кінця цього десятиліття¹⁴⁸. Але час руйнації Орхея невідомий¹⁴⁹. За даними нумізматичних досліджень на самому городищі та його околиці на сьогодні знайдено 74,2 % усіх відомих атрибутованих монет карбування Янги-Шехра, включно до 770 р. г.¹⁵⁰ (16 серпня 1368 — 4 серпня 1369 рр.).

Ми не погоджуємося з А. Григор'євим щодо тотожності Провато і Янги-Шехра. Правителі цього дрібного поселення, розташованого в мало

придатній для торгівлі, ремесел і навіть скотарства місцевості, не маючи відповідних фінансових, матеріальних і людських ресурсів, просто не справилися б із завданням, приписаним їм автором¹⁵¹. Водночас важко погодитися й з версією С. Яніної щодо тотожності міст Орхей і Янги-Шехр, про що скажемо нижче. Найбільш вірогідним місцем локалізації м. Янги-Шехр / Шехр ал-Джедід, на нашу думку, усе ж таки буде місце Кучугурського городища (Запорізька обл., Україна), монетні знахідки якого ще чекають публікації та аналізу. Але, враховуючи, що, можливо, у цьому місті карбував монету ще й Токтамиш¹⁵², не виключено, що йдеться й про досі невідомий населений пункт.

Повернемося до кримських справ. Згідно з ал-Калкашанді, 765 р. г. (10 жовтня 1363 — 27 вересня 1364 рр.) розпочалася єгипетська дипломатична переписка з «Коджа Алібеком»¹⁵³, якого Г. Федоров-Давидов слідом за М. Сафаргалієвим¹⁵⁴ вважав намісником Криму Алі-беком. Ототожнення Ходжи Алібека з сином Іси й онуком Тулек-Тимура має лише гіпотетичний характер, ґрунтуючись винятково на співзвучності імен, хоча й не виключає таку можливість. Але в ал-Калкашанді відсутня вказівка на місце правління Алі-бека, тому його намісництво в Солхаті залишається під питанням.

Якщо Алі-бек усе ж таки правив у Криму, то короткий час. Про це свідчить надпис грецькою мовою на одному з надгробних пам'ятників у Криму: «Зарізаний іже во блаженних раб Божий Чупан, син Янакі і його син Олексій у дні Темира в місяці червні, у день 28, року 6872» (1364 р.). Публікатор надпису В. Латишев припустив, що під іменем «Темир» слід розуміти Кутлуг-Тимура¹⁵⁵.

Вище згадано, що Кутлуг-Тимур, можливо, помер щонайменше за шість років до цих подій. Але, на нашу думку, існує пояснення, як він міг жити 1364 р. Кутлуг-Тимур мав кілька дружин. Імена двох із них нам відомі: Інджибек Хатун і Чоклак. Перша вирізнялася активною життєвою позицією та володіла значними сумами грошей. Її коштом у Солхаті протягом 1332–1333 рр. зведено величне кам'яне медресе¹⁵⁶. Друга фігурує в «платіжній відомості» Тайдули, але при цьому не згадано імен інших дружин і навіть синів солдатського намісника. Тобто «відомість» відбиває компенсацію лише тим, хто реально мав збитки від нападу венеціанців на ординських купців. Відповідно, вона не може слугувати надійним свідченням смерті Тимур-Кутлуга.

Крім того, згідно з Ібн-Хальдуном, одним із противників Мамаю був емір Кутлук-Тимур, який висунув на престол свого кандидата. Але Мамай переміг і вбив їх обох¹⁵⁷. Напрошуються три версії: 1) В. Латишев помилився з прочитанням дати надпису; 2) під ім'ям Темира ховається зовсім інша людина; 3) кримський Кутлуг-Тимур із роду Тука-Тимура дійсно був ворогом Мамаю.

Якщо третя версія мала місце, тоді Мамай з'явився в Криму лише після смерті хана Кельдибека восени 1362 р.¹⁵⁸ Але там він наразився на спротив еміра Кутлуг-Тимура, який сам висунув невідомого нам претендента на ханство. Результатом походу Мамаю на Крим могла стати смерть згаданих вище Чупана, його сина Олексія та розгром і смерть самого Кутлуг-Тимура. На жаль, підтвердити або спростувати, що це був саме колишній солхатський намісник Кутлуг-Тимур, за браком джерел поки що неможливо.

Внутрішні проблеми Золотої Орди (крім Синьоводської битви) обернулися прикрими поразками татарських князів. Так, 1365 р. Олег Рязанський і Володимир Пронський розбили ординського князя Тагая¹⁵⁹. Наступна невдача спіткала Булат-Тимура, якого розбив нижегородський князь Дмитро Костянтинович¹⁶⁰. Ослаблення татар відчули й у Криму, де 1365 р. генуезці захопили «висоти Сугдеї»¹⁶¹. Упевнені у власних силах, вони не лише перетворили мечеть міста на католицький храм¹⁶² і пограбували місцевих мусульман та євреїв, а й усіх «хто вороги хреста Христового і християн ... цілком винищили»¹⁶³. Слабкість татар у Криму підкреслена ще тим, що під владу генуезців перейшли вісімнадцять поселень сільської округи Сугдеї¹⁶⁴. При цьому генуезці регулярно тримали в місті мізерний у порівнянні з мобілізаційними можливостями татар гарнізон. Так, 1376 р. він складав 42 осіб. У зв'язку з напруженою ситуацією на півострові 1380 р. гарнізон зріс до 80, а після її стабілізації 1382 р. скоротився до 12 осіб.¹⁶⁵

У Криму маріонетковий хан Мамаю Абдуллах свою монету не карбував¹⁶⁶. Першим свідомством намірів темника оволодіти Кримом є повідомлення про його загрозу Кафі, у результаті якої місцевий правитель 1363 р. наказав жителям копати рів навколо міста¹⁶⁷. Але достеменно відомо, що як мінімум до кінця літа 1365 р. темник не володів Солхатом. Сучасник подій кримський вірменин Аветис 23 серпня того року записав, що Мамай разом із «незліченними татарами» перебував у Карасу (Карасубазар, сучасне м. Білогорськ, Крим), а Солхат, де зібралися люди «від Кеча до Сарукармана» (тобто, від Керчі до Херсонеса), здригається від жаху. «Начальник князь» міста був слабкий і втік, не маючи можливості чинити опір. Після падіння міста туди «прийшов страшний голод і загинула незліченна кількість душ, що й описати неможливо»¹⁶⁸.

Руйнування Херсонеса в 1360-х рр., на думку А. Романчука, підтверджує й археологічний матеріал¹⁶⁹. Крім того, на думку А. Іванова, до цього ж періоду слід віднести завмирання життя на городищах Бакли та Тепе-Кермена, розорення Гурзуфу, Алушти та, можливо, Балаклави, припинення існування укріпленого поселення Ламбат, зникнення з джерел згадок Джаліти (Ялта) як скільки-небудь значного поселення¹⁷⁰.

Отже, до середини 1365 р. увага Мамає в основному була прикута до подій у Поволжі, де вирішувалося питання влади в Золотій Орді. При цьому темник, вочевидь, мав досить обмежені сили і якби й хотів, не зміг надати допомогу подільським князям проти литовців 1362 р. Навіть оволодівши Солхатом, Мамає знайшов сили і час, щоб відібрати захоплені генуезцями Сугдеї вісімнадцять поселень Газарії лише 1375 р.¹⁷¹

Невідомо, наскільки міцною була влада Мамає в Криму. Згідно з ярликом Токтамиша, даним представнику кримської знаті Бек-Хаджи, він є лише підтвердженням попередньо від хана Тимур-Пулада¹⁷². Напевно, тут ідеться про Булат-Тимура, який карбував свою монету 768 р. г. (7 вересня 1366 — 27 серпня 1367 рр.)¹⁷³. Утім, важко повірити, хан, якого легко розбили руські князі на річці П'яні¹⁷⁴, міг підкорити Крим. Висловлю припущення, що Бек-Хаджи, напевно, через ворожнечу з Мамаєм, змушений був покинути півострів і в обмін на виданий йому авансом тарханний ярлик перейшов на бік Булат-Тимура. Або ж, як вважає А. Григор'єв, усі попередні до нього прочитання ярлика були хибними, а про Булат-Тимура там взагалі не згадано¹⁷⁵. Третій, найменш імовірний варіант, що Бек-Хаджи взагалі не мав жодного стосунку до Криму. Але, оскільки Кримський півострів і навколишні землі завжди були дуже привабливими, він міг авансом випросити в хана Булат-Тимура ярлик, а реалізувати свої права лише при Токтамишу.

Солхат не сильно постраждав від Мамає. Принаймні його архітектура не зазнала значної руйнації. Уже 1371 р. вірмени міста обновили храми Св. Богородиці та Св. Саргіса «в миродержавіе ... Мамає, в ... стране Хрима (Криму. — В.Г.) в великолепном и прославленном городе, что называется Сурхат (Солхат. — В.Г.)»¹⁷⁶. Але ситуація там протягом перших років після його захоплення «господином господ» Мамаєм¹⁷⁷ була далека від спокійної. Стабілізація відбулася під кінець «ханства Мамає», коли 1377 р. «настало время крепкого мира для церкви и всех христиан и несказанно дешевым стал хлеб, чего не бывало»¹⁷⁸.

Хто розпоряджався в Криму після 1365 р. — невідомо. Тут необхідно звернути увагу на ще одного персонажа історії Криму 60–70-х рр. XIV ст. — Хаджи Байрам Ходжу. В історії Криму він відомий з надпису на мечеті Солхату, побудованої його сином Мухаммедом¹⁷⁹, і з ярлика Тимур-Кутлуга¹⁸⁰. Витратне будівництво культової споруди говорить про стійкий зв'язок батька й сина з півостровом, але час появи Байрама в Солхаті, як і питання його статусу проблематичні.

У джерелах уперше зустрічаємо його 1364 р., коли «отъ орды отъ царя» він посадив у Нижньому Новгороді князя Бориса¹⁸¹. Тобто Байрам служив у хана Мамаєвої орди. Отже, він міг з'явитися в Криму та Солхаті лише після підпорядкування півострова Мамаєм наприкінці літа 1365 р.

За вірну службу хтось із ханів Мамає, Абдуллах, Мухаммед чи Туляк, видав Байраму тарханний ярлик на земельні володіння поблизу м. Сугдея.

Враховуючи зв'язок Байрама з Солхатом, можна припустити, що він міг би бути його намісником, але для цього, на жаль, немає жодного джерельного підтвердження. Щоправда, у квітні 1375 р. генуезці виплатили якомусь «пану Хаджи-Магомету, пану Солхату» (Agimachometi, domino de Sorcati) більше 1200 аспрів¹⁸². Але його неможливо ототожнити з Хаджи Байрам Ходжею. Після 1375 р. слід Хаджи-Магомета губиться. 1381 р. він згаданий уже як колишній правитель Солхату¹⁸³. Натомість маємо звістку про його сина на ім'я «Sic Assam», який може бути тотожній писарю «Sichassam» (Шейх-Хассан?) з 1380 р.¹⁸⁴

Маємо ще досить туманну звістку, що за Мамає намісником Солхату був якийсь Сарихі (Sarihi ... domini Sorchati)¹⁸⁵. Про роль у Криму в цей час «західних» потомків Тука-Тимура джерела також мовчать. Останнім часом є спроби зарахувати до кримських Тука-Тимуридів раніше невідомого хана Улджай-Тимура. На думку А. Гаєва, він був проголошений ханом у Криму 768 р. г. (7 вересня 1366 — 27 серпня 1367 рр.), звідки й розпочав боротьбу за загальноординський престол¹⁸⁶. Утім, такі висновки ґрунтуються на хибному прочитанні легенди його монет¹⁸⁷.

Нова сторінка в історії Криму розпочалася з приходом хана Токтамиша. Перехід півострова під його владу відбувся без помітного спротиву. Щодо датування цієї події думки дослідників різняться. Так, І. Міргалєєв¹⁸⁸ і Р. Набієв, спираючись на новий підхід датування ярлика Токтамиша представнику кримської знаті Бек-Хаджи, відстоюють думку, що це відбулося в кінці лютого — на початку березня 1380 р.¹⁸⁹ Такої ж думки й нумізмат В. Лебедев, який услід за Г. Федоровим-Давидовим датує карбовані в Криму монети Токтамиша 781 р. г. (19 квітня 1379 — 6 квітня 1380 рр.)¹⁹⁰. Натомість Є. Гончаров та Ю. Селезньов вважають, що Кримським півостровом Токтамиш заволодів після розгрому Мамає й не раніше осені 1380 р.¹⁹¹

Утім, для нашої теми це питання не принципове. Більш важливішим є те, що згідно ярлика Токтамиша, виданого Бек-Хаджи, правителем Криму став Кутлубуга. Токтамиш, хоча й походив з роду Тука-Тимура, до 1380 р. на Кримському півострові не був. Тому вибір ханом Кутлубуги, як і Бека-Хаджи, не випадковий. Перед ними стояло завдання налагодити відносини з генуезцями Кафи та Сугдеї. Перший мав тісні зв'язки з християнами Криму. Про другого сказати складніше через брак джерел. Але в Супрасльському літописі під 1405 р. записано, що «в Татарской земли не мeste нарецаемым Чиберча» була церква Св. Миколая, яку «поставиль некоторый бесурменинь именемъ Хазибавая»¹⁹². У ньому вгадується Бек-Хаджи (Хаджибек, Хаджибей), який, схоже, не лише толе-

рантно ставився до християн, а й сам звів церкву в якомусь поки що не ідентифікованому татарському місті¹⁹³.

Невідомо, чи справився із завданням Кутлубуга, оскільки 27 листопада 1380 р. не він, а інший намісник, Черкес, укладав договір з консулом Кафи дель Боско¹⁹⁴. Окремого дослідження вимагає з'ясування питань про приналежність Черкеса до Тука-Тимуридів і чи був він тотожним Черкес-беку, який 776 р. г. (12 червня 1374 — 1 червня 1375 pp.) карбував свою монету в Хаджи-Тархані¹⁹⁵. Щодо Кутлубуги, то він не втратив прихильність хана, оскільки 24 лютого 1381 р. згаданий вище договір підтверджував його син, кримський намісник Ільяс-бей¹⁹⁶. В одному з актів його називають просто «Ellias Saracenum de Sorchati»¹⁹⁷. Він був намісником принаймні до кінця жовтня — початку листопада 1381 р. А вже в січні наступного року даруною Солхату був Кутлубуга (domino Cotelboga, darroga de Sorchati)¹⁹⁸.

Із приходом Токтамиша хаос у Золотій Орді на певний час припинився й активізувалася торгівля з європейськими купцями¹⁹⁹. На цей час у Львові, купецтво якого мало довгу суперечку з Краковом за першість у східній торгівлі²⁰⁰, татари жили вже давно. 1380 р. угорсько-польський король Людовік надав Львову право складу для купців, які їдуть «до Татарії і будь-якої її частини татарського краю» та повертаються звідти²⁰¹. А Крим був у сфері їхніх торговельних інтересів, принаймні в якості «частини татарського краю».

Період стабільності тривав недовго й був підірваний амбіціями знаті. Перший інцидент стався 1383 р., коли «Полат хан ударив по Кафі». Що стало причиною або приводом для «удару» — нам невідомо, але «Полат» швидко відступив на північ до міста Орабазар (сучасне м. Армянськ, Крим) і, напевно, взагалі покинув межі півострова²⁰².

Напевно, «Полат хан» — це близький родич Токтамиша оглан Бек-Булат (Бек-Пулад)²⁰³, який 1386 р. оголосив себе в Криму ханом. Це призвело до війни між Кафою та Солхатом. За незрозумілих обставин на бік «імператора» (dominus Vecbolat Imperator) став і Кутлубуга, який навесні 1386 р. знову був правителем Солхату (Cotelboga domino Sorcati). Улітку 1387 р. він отримував данину з Кафи, схоже, в якості намісника Бек-Булата.

Джерела про події цієї війни опубліковані лише частково, що не дає можливості розібратися з її деталями. Невідомо, чому Кутлубуга покинув Бек-Булата, але 1387 р. він керував оплаченими кафінцями військами, що вели облогу Солхату. Можливо, на це Кутлубугу підштовхнув сам Бек-Булат, віддавши намісництво якомусь Саїсале. Про можливість такого розвитку подій свідчить запис вірменського писаря, який варто навести повністю: «...в горькое время, в ханство Токты (Токтамиша. — В.Г.) и

при господине [міста] Крым Сайисалэ, который и, сам снявшись в поход, на Кафу пошел, передовую стражницу внезапно [атакував] и много вреда нанес, и много пленных взял, и награбленного вынес, и много монастырей и церквей разорил и сжег снаружи крепости [Кафи], но внутри не смог. А затем отправился на Суута (Сугдею. — *В.Г.*) и вернулся побежденный, осрамленный и сломленный. И (напав) на многие другие окружные села — до Хыпчага, включая Йичэл (?), много нужды принес в страну. И многие из его воинов, пронзенные, погибли, раздавившись под колесами, и многие другие изранены были...»²⁰⁴

У цій війні перемогу відсвяткували кафінці²⁰⁵. Мирний договір з ними підписав Кутлубуга. Але тепер функції намісника Солхату й даруги були розділені. Так, першим залишався Кутлубуга, а другим — якийсь «Воіа беу»²⁰⁶. Натомість Токтамиш був змушений піти на компроміс із Бек-Булатом, який не лише отримав улус у середній течії Дону²⁰⁷, а й 792 р. г. (20 грудня 1389 — 8 грудня 1390 рр.) карбував свою монету в м. Орда ал-Джедід²⁰⁸.

Г. Федоров-Давидов, а слід за ним і В. Лебедев пишуть, що крім Бек-Булата в Криму 791 р. г. (31 грудня 1388 р. — 20 грудня 1389 р.) бив монету ще й Тимур-Кутлуг²⁰⁹. Утім, на думку нумізматів К. Хромова та Є. Гончарова, висловлену в приватному листуванні з автором цієї статті, це помилка публікаторів.

Бек-Булату було замало поступок від хана. Розуміючи, що єдиною реальною силою проти хана є Тамерлан, він разом зі своїми прихильниками відправив до нього Едигея, який привів військо Мавераннахру у володіння Тахтамиша²¹⁰. Бек-Булат 18 червня 1391 р. брав участь у битві на річці Кондурча на боці Токтамиша²¹¹ й зрадив його.

Поразка не стала розгромом хана, який мав ще чимало прихильників. Вороги Токтамиша змушені були втікати до Тамерлана²¹². Натомість Бек-Булат скористався ослабленням Токтамиша й захопив Сарай. Утримати столицю йому не вдалося, хоча він ще деякий час контролював Азов і Крим²¹³, де з 794 р. г. (29 листопада 1391 р. — 16 листопада 1392 р.) карбував свою монету²¹⁴. У результаті двох походів на Крим Токтамиш захопив і стратив Бек-Булата ще до кінця 1392 р.²¹⁵

У Криму Кутлубуга втратив уряд намісника, але залишався довіреною особою Токтамиша. Він виконував дипломатичні місії, зокрема до короля Ягайла²¹⁶. Зазвичай дослідники датують цю подію 1392–1393 рр. На нашу думку, її можна датувати серпнем 1393 р., коли в другій декаді місяця коштом королівського скарбу покрили видатки на проїзд від Луцька до Кракова, утримання в польській столиці та повернення назад якихось татар²¹⁷. Зважаючи на офіціоз запису, припускаю, що це були послы Токтамиша.

Уряд кримського намісника перейшов до вірного хану родича-оглана Таш-Тимура, який бився на боці Токтамиша на річці Кондурча²¹⁸. Як і Бек-Булат, він отримав право випускати монету, яку 1393 р. карбували в Криму²¹⁹. Але, як справедливо зауважив І. Міргалеев, там він правив від імені Токтамиша²²⁰. Обидва карбували свою монету на Кримському півострові одночасно, вони майже співпадають за метрологічними показниками, їхні штемпелі мають близьку подібність²²¹.

Таш-Тимур підтримав хана й у війні 1395 р. Він брав участь у доле-носній битві на річці Терек. Але під час бою полководець Токтамиша на ім'я Актау²²² через відмову хана видати йому на смерть одного з емірів покинув свого правителя; за іншою версією, його підкупив Тамерлан. На нашу думку, більш правдоподібно виглядає перша. Якби Актау був підкуплений, то в подальшому йому б не довелося тікати від військ правителя Мавераннахру. Разом із Актау та його людьми хана покинув і Таш-Тимур²²³.

Рятуючись від Тамерлана, він був змушений перейти на правий берег Дніпра в «улус Хурмадая» (Уйматай, Хармадай, Сарамдай), де терпів велику скруту²²⁴. Зважаючи, що Таш-Тимур утік разом з Актау, який спершу опинився на Балканах, а згодом в Едірне²²⁵, це могла бути Молдавія, де залишки татарського населення потрапили у фактично рабську залежність від молдавських феодалів²²⁶.

Згідно з Ібн ал-Фуратом, у Криму після вісімнадцяти днів облоги військо Тамерлана захопило Кафу²²⁷. Але правитель Мавераннахру на півострів не входив. Владу в Золотій Орді він передав Тимур-Кутлугу. Проте Токтамиш не змирився з поразкою. У лютому 1396 р. Тамерлан писав турецькому султану Баязиду I, що Токтамиш разом з «невірними франками» (?) переходив Дніпро та шукав «притулку» в лісах Криму й на берегах Чорного моря. Через це його наміснику Тимур-Кутлугу загрожувала небезпека²²⁸. Можливо, спроби Токтамиша оволодіти Кримом і були взимку–навесні 1396 р., але перша з них підтверджена джерелом саме для весни 1397 р.²²⁹

Іншим свідомством влади хана 1396 р. в західній частині улусу Джучі є «Повість о Стефане, епископе Пермском», згідно з якою у шістнадцятий рік свого правління Токтамиш володів «Мамаєвою ордою»²³⁰. Підтвердженням присутності Токтамиша в Криму 1396 р. є, правда, пізня й не дуже надійна «Родословная Ширинских», які потрапили на Кримський півострів разом із ханом і в подальшому грали головну роль серед кримських беїв. Очільник роду Ширін — Рук-Тимир (Урік-Тимур) — за свою вірність став першим серед беїв Токтамиша²³¹. Напевно, він міг бути й намісником хана в Солхаті.

Цікавим є недатований і пошкоджений грецький надпис на кам'яній плиті Мангупу про будівництво башти зі згадкою імені «Тохтац...»²³², в якому, можливо, слід вбачати Токтамиша. В. Латишев не був упевнений, що це саме він, а не хан Токта. Але якщо це був Токта, то надпис імені не мав би літери «ц». У разі, якщо це дійсно був Токтамиш, то цей надпис може бути віднесений тільки до 1390-х рр., коли хан певний час володів лише Кримом.

Навесні 1396 р. в Токтамиша з'явився небезпечний конкурент — Тимур-Кутлуг, який не лише «Заволжское царство обьдержажу»²³³, а й, на думку низки дослідників, того ж року володів Хаджи-Тарханом. Він також був потомком Тука-Тимура й вважається першим ханом Астрахані²³⁴. Головним беєм при ньому став Едигей, і вони розпочали війну з Токтамишем.

Свідчень про участь литовців у їхньому протистоянні в цей час ми не маємо, але опосередкованим підтвердженням цього є «воєнні вісті з Литви», надіслані комтуром Динабургу магістру Тевтонського ордену 1 січня 1397 р. Він повідомив, що через війну Токтамиша з Тимуром (Тимур-Кутлугом) Вітовт відправив у Київ кілька гармат (бомбард?) на випадок можливої облоги міста²³⁵. Для оцінки такого жесту Вітовта необхідно наголосити, що в м. Троки, родовій власності литовського правителя й одному з головних у Литві, яке постійно перебувало під загрозою нападу хрестоносців, напередодні Грюнвальдської битви було лише п'ятнадцять гармат²³⁶.

У лютому того ж року Вітовт здійснив похід до берегів Дону й Волги, де вторгнувся в «головне кочовище татарів, назване ордою». Там він захопив велику кількість бранців, половину з яких віддав королю Ягайлу²³⁷. В ітинерарії Вітовта з 1 лютого по 28 березня того року є лакуна²³⁸, і це опосередковано підтверджує інформацію Длугоша.

Утім, то був лише перший етап протистояння Вітовта з татарами. Якою була в ньому участь Токтамиша або західних Тука-Тимуридів — нам невідомо, оскільки про них джерела тут не згадують. Щодо Тимур-Кутлуга, то вирішив завдати удару по опорній базі ворога, і на початку 1397 р. Едигей узяв Кафу в облогу²³⁹. Імовірно, при цьому постраждав і Мангуп²⁴⁰. Згідно з єгипетськими джерелами, тоді ж і Токтамиш пішов на Кафу²⁴¹. Схоже, що ці звістки в перекрученому вигляді відбивають боротьбу воюючих сторін за контроль над півостровом. Але в цій війні Токтамиш програв, оскільки в квітні 1397 р. Крим належав Тимур-Кутлугу²⁴².

Вітовт же скористався війною між ханами для просування власних інтересів у Причорномор'ї. Навесні 1398 р. він здійснив черговий похід на південь. У гирлі Дніпра литовці побудували замок Св. Яна (Тавань)²⁴³,

що мав стати базою для наступних можливих литовських походів, а згодом осереддя майбутніх колоністів²⁴⁴. З доволі плутаної звістки продовжувача Хроніки Дітмара відомо, що Вітовт також ходив у Крим під Кафу. Побивши татар, він передав владу якійсь особі на ім'я «Mosathan»²⁴⁵.

Хто був цей Мосат-хан — сказати складно. Із датуванням цього походу також є складності. На думку М. Ждана, продовжувач Дітмара тут переїс події з 1397 р. на 1398 р.²⁴⁶, а М. Грушевський, справедливо аргументуючи різницею в описі деталей, вважав, що це були два різних походи²⁴⁷. Імовірно, він має рацію, оскільки його думка знаходить підтвердження в подальших подіях.

Судячи з нумізматичного матеріалу, можливо, 800 р. г. (24 вересня 1397 р. — 12 вересня 1398 р.) Токтамишу вдалося на короткий час закріпитися на півострові, де він знову карбував власну монету²⁴⁸. Далі він поширив свою владу на Поволжя, звідки розсилав послів і збирав данину²⁴⁹. Але, виходячи з наявності битих у Криму протягом 799–801 рр. г. (5 травня 1396 р. — 3 вересня 1399 р.) монет Тимур-Кутлуга, його швидко витіснили не лише з Поволжя, а й з Кримського півострова²⁵⁰. Проте, можливо, подібно до Московського князівства, де лише після 1399 р. припинили карбувати монету з ім'ям Токтамиша²⁵¹, владу цього хана в Криму визнавали до кінця XIV ст.

Тимир-Кутлуг застав Токтамиша непідготованим. Із двома синами й дружинами хан утік до Києва під захист Вітовта²⁵². За інформацією шпигуна Тевтонського ордену, не пізніше початку березня 1399 р. він домовилися з Вітовтом про мир і уклав з ним союзну угоду²⁵³. При цьому хан не жив при дворі литовського правителя. З того ж донесення видно, що після укладення угоди Токтамиш прислав Вітовту подарунки, серед яких був незвичний для німців звір — верблюд дромадер. Швидше за все, місцем перебування хана традиційно був Київ, призначений пунктом збору для чергового походу на татар.

Вітовт розумів, що змагатися з об'єднаними силами татар Тимур-Кутлуга та Едигея, за якими теоретично міг стояти Тамерлан, він не зможе. Тому литовський правитель хотів нейтралізувати правителя Мавераннахру, сподіваючись укласти з ним мир. Про це, ґрунтуючись на свідченнях утікачів із Литви, 24 травня 1399 р. комтур Рогнети повідомляв великого магістра Ордену²⁵⁴. Вочевидь, задум великого князя литовського мав не тактичний характер на запланований цьогорічний похід, а стосувався дальшої перспективи, коли після бажаної перемоги над Тимур-Кутлугом і розподілу володінь між Вітовтом та Токтамишем могла б виникнути загроза конфлікту з далеким, але дуже небезпечним Тамерланом. Які були результати цього задуму — невідомо.

Заручившись згодою й підтримкою короля Ягайла, на літо 1399 р. Вітовт організував грандіозний за своїм розмахом похід з участю не лише литовсько-руського війська, а й поляків, молдаван²⁵⁵, мазовшан і тевтонських рицарів²⁵⁶. На прохання Ягайла, 4 травня 1399 р. Папа Римський Боніфачій IX видав дозвіл оголосити хрестовий похід проти татар із Польщі, Литви, Русі, Поділля та Молдавії²⁵⁷. Але 12 серпня 1399 р. литовські війська та їх союзники були вщент розбиті на річці Ворскла військом Тимур-Кутлуга й Едигея²⁵⁸. Вітовт і Токтамиш із малою кількістю наблизених людей зуміли втекти.

Зусиллями археологів протягом останніх двадцяти років з'ясовано, що контактна зона автохтонного слов'янського населення Лівобережжя Дніпра з ординцями проходила по Ворсклі. Кордон між Великим князівством Литовським і володіннями Золотої Орди проходив «від гирла річки Сули до річки Хорол, далі — по степах межиріччя річок Сули і Псла — на Говтву, у Поворсклі — проходив через Старі Санжари до гирла Коломака, прямуючи вздовж правобережжя цієї річки на схід, до басейну Сіверського Дінця»²⁵⁹.

Місце битви 1399 р. досі не локалізоване. На думку В. Мокляка, вона могла відбутися на ділянці від впадіння р. Боромлі до гирла р. Ворони в Нових Санжарах в середній чи нижній течії²⁶⁰. А це означає, що на відміну від попередніх років, коли Вітовт здійснював походи вглиб татарських володінь, Кутлуг-Тимур і Едигей перехопили ініціативу та зустріли литовців із союзниками фактично на кордоні ординських володінь. Поразка литовського правителя була такою важкою, що Папа Боніфачій IX навіть доручив вроцлавському єпископу передати річну церковну десятину польському королю на оборону від татар²⁶¹.

Сам Тимур-Кутлуг невдовзі після свого тріумфу помер. 1400 р. магістр фон Юнгінен у відповідь на лист Вітовта згадує не названого на ім'я «нового татарського царя», який вислав в Литву своїх послів. Про це магістру повідомив сам литовський правитель²⁶². Підтверджує смерть Тимур-Кутлуга саме 1399 р. і хронологія правління ханів, викладена в посланні Едигея до князя Василя Дмитровича Московського²⁶³.

Після смерті хана, схоже, що в Криму розпоряджався той-таки Едигей²⁶⁴. Де в цей час був і чим займався Таш-Тимур — невідомо. Принаймні про його участь у походах Токтамиша на Кафу в 1396–1397 рр. і битві на Ворсклі нічого не чути. Але згідно із Зафар-наме, під час підготовки походу Тамерлана на Китай 1404 р. при ньому були «Темур Таш Оглан і Джакра Оглан з роду Джучі»²⁶⁵. На думку А. Ахмедова, це був колишній правитель Криму²⁶⁶. Більше свідчень про долю Таш-Тимура ми не маємо. Хто був Джакра Оглан, точно сказати складно.

У тому, що Таш-Тимур опинився в Мавераннахрі при дворі свого ворога, нічого дивного немає. У цьому ключі варто згадати долю синів убитого 1481 р. хана Ахмета, які також знайшли притулок і щедре забезпечення у ворога свого батька — кримського хана Меглі Гірея. Аналогічною була ситуація й з іншими ворогами Менглі беями Хаджике та Таваккулом²⁶⁷.

Отже, список як відомих за джерелами, так і ймовірних намісників Криму в кінці XIII–XIV ст. виглядає наступним чином (Тука-Тимуриди предки Гаджи Гірея виділені курсивом):

1. *Уз-Тимур* б. Тука-Тимур — **70-і рр. XIII ст.**
2. *Тулук-Тимур* б. Кюнджек — **20–30-і рр. XIV ст.**
3. Тур — 1338(?)–1346 р.
4. Зайн ад-дин Рамадан — 1346–1349 рр.
5. Тур — 1349 р.
6. Зайн ад-дин Рамадан — 1350 р.
7. *Алі-бек* б. Іса б. Тулек-Тимур — **1350–1351 рр.**
8. Кутлубуга Інак — 1351–1356 рр.
9. Зайн ад-дин Рамадан — 1356–1358 рр.
10. *Кутлуг-Тимур* б. Тулек-Тимур — **1358–1365 (?)**
11. Хаджи-Магомет — 1375 р.
12. Сарихі — ? — не пізніше 1380 р.
13. Кутлубуга — березень 1380 р. (?) або січень 1382 р.
14. Черкас — 1380 р.
15. Ільяс б. Кутлубуга — 1381–? рр.
16. Кутлубуга — 1386 рр.
17. Саїсале — 1386 р.
18. *Таш-Тимур* б. Джанса — **1392–1395 рр.**

Підводячи підсумки, можна зробити наступні загальні висновки:

- протягом кінця XIII — початку 60-х рр. XIV ст. західні землі Улусу Джучі, зокрема Поділля, Північне Причорномор'я і Крим, були важливою, але периферійною складовою частиною Золотої Орди;
- у період 60–90-х рр. XIV ст. жоден із ханів, навіть попри їхній подекуди маріонетковий характер і часту зміну, не розглядав Крим і прилеглі землі як такі, де можна утворити окремий незалежний від Золотої Орди улус та, за необхідності, використовували Кримський півострів у якості опорної бази для боротьби за загальний золотоординський престол;
- стійкий зв'язок Тука-Тимуридів із Кримом простежується лише з четвертого покоління після його першого правителя з цього роду Уз-Тимура. За сто років, підтверджених джерелами кримських намісників Тука-Тимуридів, нараховується лише четверо;

- їхнє намісництво мало тимчасовий характер і не було спадковим, а Кримський тумен не перетворився на їхній спадковий улус;
- право Таш-Тимура карбувати монету було поступкою або привілеєм хана Токтамиша, а не свідченням визнання його прав на Кримський улус;
- нащадки праправнука Тука-Тимура Туглу-Ходжи (Тулук-Ходжи), який доводився дідом хану Токтамишу, з'явилися на півострові разом із останнім не раніше 1380 р., але в подальшому їхні улуси розташовувалися за межами Криму.

¹ Перелік узгоджено за трьома основними списками родоводів: Абуль-Газі, Му' із ал-ансаб, Таваріх-і гузіда-йі нусрат-наме. Користуючись нагодою, дякую за консультації і надану літературу за темою статті Є.Ю. Гончарову (м. Москва), І.М. Миргалєєву (м. Казань), К.К. Хромову (м. Київ).

² *Утемиши-хаджи ибн Маулана Мухаммад Дості. Чингиз-наме / Факсим., пер., транскр., прим., исслед. В.П. Юдина; комент. и указат. М.Х. Абусейтовой. — Алма-Ата, 1992. — С. 94–95.*

³ *Абуль-Газі-Бахадур-хан. Родословное древо тюрков. — Москва-Ташкент-Бишкек, 1996. — С. 100; Абулгачи-Баядур-хан. Родословная история о татарах / Пер. с фр. — СПб., 1768. — Т. 2. — С. 86; Алексеев А.К. Политическая история Тукай-Тимуридов. По материалам персидского исторического сочинения Бахр ар-асрар. — СПб., 2006. — С. 58.*

⁴ *Гончаров Е.Ю. «Стремявидная» тамга — тамга Берке? (Джендский вклад в нумизматику Крыма) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2011. — Число 18: Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки. Мат. Міжнарод. наук.-практ. конф. Перші (міжнародні) Ястребовоські читання (Кіровоград 20–22 жовтня 2011 р.). — С. 61, 63, 64; Пор.: Хромов К.К. Монеты западной части Улуса Джучи. Часть I. Йармаки Крыма. Раздел I. Серебряные монеты, чеканенные до правления хана Токту // Восточная нумизматика в Украине. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. — К., 2007. — Ч. II. Сб. публикаций. — С. 8.*

⁵ *Гончаров Е.Ю. Монетные двory Улуса Джучидов // Труды Международных нумизматических конференций. Труды II международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Муром, 6–12 сентября 2003 г. — М., 2005. — С. 97–102.*

⁶ *Федоров-Давидов Г.А. Клады джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1960. — Т. 1. — С. 100; Руссев Н.Д. Городские центры Днестровско-Дунайских земель и Золотая Орда (моменты и ареалы эволюции) // Молдавский феодализм. Общее и особенное (история и культура). — Кишинев, 1991. — С. 53–56; Хромов К.К. Краткая характеристика и вопросы монетной чеканки Крыма второй половины XIII века (по нумизматическим данным) // Сугдейский сборник. — Киев-Судак, 2008. — Вып. 3. — С. 251.*

⁷ *Хвольсон Д.А. Сборник еврейских надписей, содержащих надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест, в древнем еврейском квадратном*

шрифте, так же и образцы шрифтов из рукописей от IX–XV столетия. — СПб., 1884. — № 127. — Стб. 219.

⁸ Федоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. — М., 1979. — С. 52–55.

⁹ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII — нач. XV вв.) // Вестники Одесского музея нумизматики. — Одесса, 2004. — Вып. № 1–19. Сб. ст. по нумизматике Северного Причерноморья. — С. 12–13; *Его же*. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII — конец XV вв.) // Нумизматика і фалеристика. — К., 2000. — № 1. — С. 20; Хромов К. Несколько заметок по золотоордынской нумизматике Крыма // Нумизматика і фалеристика. — К., 1999. — № 3 (11), липень–вересень. — С. 20–21; Федоров-Давыдов Г.А. Указ. соч. — С. 132; Марков А. Инвентарный каталог мусульманских монет императорского Эрмитажа. — СПб., 1896. — № 6. — С. 443.

¹⁰ Памятники русского права. Вып. 3: Памятники периода образования Русского централизованного государства. XIV–XV вв. / Под. ред. Л.В. Черепнина. — М., 1955. — № 4. — С. 468.

¹¹ Там же. — № 3. — С. 467.

¹² Настич В.Н., Хромов К.К. Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений. — СПб., 2003. — С. 77–79.

¹³ Волков М. О соперничестве Венеции с Генуею // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1860. — Т. 4. — Отд. 2 и 3. — С. 188–193; Карнов С.П. Кризис Таны 1343 г. в свете новых источников // Византийский временник. — М., 1994. — Т. 55. — Вып. 1. — С. 123.

¹⁴ Северова М.Б. И снова о монете с именем Ногая, а также о редкой крымской монете с двумя тамгами // Десятая Всероссийская Нумизматическая конференция. Псков, 15–20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2002. — С. 76–79.

¹⁵ Казаров А.А., Кривенко А.В. Акча-Керман — новый монетный двор Золотой Орды // I Международная научная конференция «РАСМИР: Восточная нумизматика»: сборник научных трудов / А.Н. Алешин, Е.В. Лемберг, Е.Ю. Гончаров, В.Н. Настич, А.И. Грачев, М. Younis и др. — К., 2013. — С. 19.

¹⁶ Лазаров Л. Клад с джучидскими монетами из местности «Равна Гора» у села Оброчище вблизи Балчика // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2008. — Т. 6: Золотоордынское время. Сб. науч. работ / Гл. ред. А.В. Евглевский. — С. 411; Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (сер. XIII — нач. XV вв.). — С. 13; *Его же*. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII — конец XV вв.). — С. 20.

¹⁷ Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — СПб., 1884. — Т. I: Извлечения из сочинений арабских. — С. 111.

¹⁸ Там же. — С. 113.

¹⁹ Там же. — С. 112. Мыськов Е.П. Политическая история Золотой Орды (1236–1313 гг.). — Волгоград, 2003. — С. 137–138.

²⁰ Тизенгаузен В. Указ. соч. — Т. I. — С. 122, 159.

²¹ Хвольсон Д.А. Указ. соч. — Стб. 196–197, 198, 206–207.

²² Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Сост., рус. пер., введ. и примеч. Т.Э. Саргсян. — Симферополь, 2010. — № 4. — С. 63.

²³ *Baronii C.* Annales ecclesiastici. — Barri-Ducis-Pariis-Friburgi, 1880. — Т. 24: 1313–1333. — Р. 202.

²⁴ *Антонин, архимандрит.* Заметки XII–XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее (Судаку), приписанные на греческом сипаксаре // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — Одесса, 1863. — Т. 5. — № 120. — С. 613; № 181. — С. 621; № 30. — С. 600; № 103. — С. 611; № 11. — С. 597. *Джанов А.В.* Судакская крепость. Двести лет исследований // *Скржинская Е.Ч.* Судакская крепость. История — Археология — Эпиграфика. Сб. работ и материалов. — К.—Судак—СПб., 2006. — С. 346; *Баранов И.А.* Периодизация оборонительных сооружений Судакской крепости // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. — Ростов-на-Дону, 1989. — С. 57.

²⁵ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 280.

²⁶ Там же. — С. 282.

²⁷ *Антонин, архимандрит.* Указ. соч. — № 11. — С. 597.

²⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Указ. соч. — Т. I. — С. 530.

²⁹ *Хвольсон Д.А.* Указ. соч. — № 127. — Стб. 219; № 128. — Стб. 220.

³⁰ Свод армянских памятных записей... — № 16. — С. 77; № 17. — С. 78; № 20. — С. 83; № 21. — С. 84; № 22. — С. 85; № 24. — С. 87; № 25. — С. 90; № 29. — С. 104 та ін.

³¹ *Mas-Latrie L.* Privilèges commerciaux accordés à la république de Venise par les princes de Crimée et les empereurs mongols du Kiptchak // Bibliothèque de l'école des chartes. — Paris, 1868. — Т. 29. — VII. — Р. 595. Переклад і коментарі російською мовою з видання: *Diplomatarium Veneto-Levanticum, sive Acta et Diplomata res Venetas, Graecas atque Levantis illustrantia. A. 1351–1454* / Ed. by R. Predelli. — Venetiis, 1899. — Pars 2 належить А. і В. Григор'євим (*Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. — СПб., 2002. — С. 122–169). *Селезнев Ю.В.* Элита Золотой Орды. Научно-справочное издание. — Казань, 2009. — С. 158.

³² Свод армянских памятных записей... — № 24. — С. 87.

³³ Там же. — № 25. — С. 89; № 26. — С. 91.

³⁴ Там же. — № 22. — С. 85; № 34. — С. 109.

³⁵ Там же. — № 24. — С. 88.

³⁶ Там же. — № 36. — С. 111.

³⁷ Там же. — № 30. — С. 105.

³⁸ *Тизенгаузен В.Г.* Указ. соч. — Т. I. — С. 350, 413.

³⁹ Там же. — С. 348.

⁴⁰ Памятники русского права. Вып. 3. — № 5. — С. 470.

⁴¹ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Указ. соч. — С. 169–180; 181–185.

⁴² *Акчокраклы О.* Старо-Крымские и Отузские надписи XIII–XIV веков // Известия таврического общества истории, археологии и этнографии (Бывш. Таврической ученой архивной комиссии) / Под ред. Н.Л. Эрнста. — Симферополь, 1927. — Т. I (58). — С. 9, 17.

⁴³ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Указ. соч. — С. 186–192, 193–195.

⁴⁴ Там же. — С. 206.

⁴⁵ Там же. — С. 209–210; *Григорьев А.П.* Сборник ханских ярлыков русским митрополитам. Источниковедческий анализ золотоордынских документов. — СПб., 2002. — С. 124.

⁴⁶ *Галенко О.* Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упор. О.Д. Брайченко. — К., 2005. — С. 152, прим. 38.

⁴⁷ Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — М., 1980. — Т. 35: Летописи белорусско-литовские. — С. 74.

⁴⁸ *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі та Західному Причорномор'ї як проблема історії України XIV ст. // Матеріали і дослідження з історії Прикарпаття і Волині. — Львів, 2006. — Вип. 10. — С. 112–121; *Галенко О.* Вказ. пр. — С. 135–145; *Kuczyński S.M.* Sine Wody (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // *Ten że.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. — Warszawa, 1965. — S. 174–179; *Мыц В.Л.* Битва на Синей Воде 1363 г. Тумарх Хутайни мангупской надписи 1361/62 гг. или мнимый князь Феодоро Дмитрий // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2001. — Вип. 32. — С. 245–256; *Его же.* Битва на Синей Воде в 1363 г. в историографии средневекового Крыма // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2002. — № 1. — С. 107–111.

⁴⁹ *Шабульдо Ф.М.* Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти // Український історичний журнал. — К., 1996. — № 2. — С. 3–15; *Його ж.* Синьоводська проблема: Можливий спосіб її розв'язання / Історичні зошити. — К., 1998. — 85 с.; *Його ж.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упор. О.Д. Брайченко. — К., 2005. — С. 9–27; *Его же.* К итогам изучения синеводской проблемы // История и современность. — 2013. — № 1 (17). Март. — С. 69–89. Концепція Ф. Шабульда зустріла негативний відгук О. Русиної (*Русина О.* Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історичний гібрид? // *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 315–326), але її прийняв М. Крамаровський (*Крамаровський М.Г.* Солхат и Мамай во второй половине 70-х–80-е гг. XIV в. // Золотоордынское наследие. Мат. второй Междунар. науч. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. / Отв. ред. и сост. И.М. Миргалеев. — Казань, 2011. — Вип. 2. — С. 7–17).

⁵⁰ ПСРЛ. — Т. 15. — Изд. 2-е. — Вип. 1: Рогожский летописец. — Петроград, 1922. — Стб. 75.

⁵¹ *Горский А.А.* Брянское княжество в политической жизни Восточной Европы (конец XIII–XV в.) // Средневековая Русь. — М., 1996. — Часть 1. — С. 90–91.

⁵² *Дорош М.* Маршрут походу русько-литовського війська 1362 р. — ключ до локалізації літописного Корчева, Синьої Води, Білобережжя, Торговиці та Звенигорода // Воєнна історія. Науково-популярний журнал. — К., 2011. — № 4(58). — С. 30–43. На жаль, нам недоступні його книги, що вийшли малим накладом: *Дорош М.Н.* Битва на Синій Воді 1362 року: правда та домисли. — Вінниця, 2009. — 188 с.; *Його ж.* Битва на Синій Воді 1362 року (або таємниця річки Сниводи). — Вінниця, 2011. — 212 с.

⁵³ *Борисенко В.* Синьоводська битва 1362 р. — початок творення нового євразійського простору // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Сер. № 6. Історичні науки. Зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 9. Ювілейний випуск до 70-річчя проф. В.Й. Борисенка — С. 274–275.

⁵⁴ *Козир І.А., Чорний О.В.* Локалізація місця битви на Синіх Водах 1362 р. у світлі нових джерел // Український історичний журнал. — К., 2012. — № 2. — С. 19.

⁵⁵ *Гедзь Т.* До питання про дніпровське Білобережжя. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Biloberezhzhja.html>.

⁵⁶ Козир І.А., Чорний О.В. Вказ. пр. — С. 18.

⁵⁷ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі // Записки Наукового товариства Тараса Шевченка. — Львів, 1901. — Т. 41. — С. 24.

⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі / За ред. чл.-кор. НАНУ М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 95. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Авт. І.М. Железняк та ін. — К., 1985. — С. 27.

⁵⁹ Карта: Галицько-Волинська Русь XII–XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментарі. — С. 395.

⁶⁰ Бокій Н., Козир І., Позивай Т. 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині // Північне Причорномор'я і Крим в добу середньовіччя (XIV–XVI ст.) Мат. міжнарод. наук. конф., присвяченої 10-літтю археологічних досліджень золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. — Кіровоград, 2006. — С. 8; Бирня П.П., Рябой Т.Ф. О типах погребального обряда золотоординского города Шехр ал-Джедид // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Мат. IX междунар. науч. конф. 25–30 мая 1998. — Ростов-на-Дону, 2001. — С. 150; Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. Наук. ред. Ф.М. Шабульдо; упор. О.Д. Брайченко. — К., 2003. — С. 88–90; Її ж. Население Нижнего Поднепровья в XIII–XIV вв. (по материалам могильника Мамай-Сурка) // Степи Европы в эпоху средневековья. Сб. науч. тр. / Гл. ред. А.В. Евлевский. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 377; Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII — середині XV ст. // Ruthenica. — К., 2002. — Т. 1 / Наук. ред. В. Ричка, О. Толочко. — С. 132–133; Капустін К.М. Археологічні пам'ятки Середньої Наддніпрянщини середини XIII–XV ст. // Археологія. — К., 2011. — № 4. — С. 120. Пор.: Кравченко Э.Е. Памятники оседлого населения XI–XIV в. в среднем течении Сиверского Донца // Степи Европы в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1. — С. 97.

⁶¹ Дашкевич Я. Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. // Україна в минулому. — К.–Львів, 1994. — Вип. V. — С. 42–43; Виногородська Л.І. Замки XIII–XIV ст. на Побужжі (фортифікація і матеріальна культура) // Дньєслово: Зб. пр. на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. — К., 2008. — С. 335–342.

⁶² Ця територія названа молдавським літописцем «край татарських кочевниць». Див.: Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. / Сост. Ф.А. Грекул. — М., 1976. — С. 57.

⁶³ Параска П.Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // Карпато-дунайские земли в средние века. Сб. ст. — Кишинев, 1975. — С. 46–48.

⁶⁴ Абызов Е.Н., Бирня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Золотоординский период / Отв. ред. Г.А. Федоров-Давыдов. — Кишинев, 1981. — С. 81–88; Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). — К., 1986. — С. 89.

⁶⁵ Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. — Romae, 1859. — Т. 1: Ab Honorio pp. III usque ad Clementem pp. VI: 1216–1352. — № 960. — Р. 639; Рассказ римско-католического миссионера доминиканца Юлиана, о путешествии в страну приволжских венгерцев, совершенном перед 1235 годом и письма папы Венедикта XII к хану Узбеку, его жене Тайдолу и сыну Джанибеку, в 1340 году / Пер. с лат. В. Юргевича // ЗООИД. — Одесса, 1863. — Т. 5. — С. 1004.

⁶⁶ Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1913. — Т. I. Continet Acta camere apostolicae. Vol. 1: 1207–1344 / Ed. dr. J. Ptaśnik. — № 83. — P. 72–73.

⁶⁷ *Paszkiewicz H.* Polityka ruska Kazimierza Wielkiego. — Kraków, 2002. — S. 36–37.

⁶⁸ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV: XIV–XVI віки — відносини політичні / Редкол. П.С. Сохань (голова) та ін. — С. 20–22, 435–436; *Волощук М., Стасюк А.* Про похід Віллерма in Ruteniam у квітні 1340 р. // Вісник Прикарпатського університету. Історія. — Івано-Франківськ, 2010. — Вип. 17. — С. 46–54.

⁶⁹ Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1914. — Т. III. Continet Analecta Vaticana: 1202–1366 / Ed. dr. J. Ptaśnik. — № 186. — P. 240–241; Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabularis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita / Ab A. Theiner. — Romae, 1860. — Т. 1: Ab Honorio PP. III. usque ad Gregorium PP. XII. 1217–1409. — № 334. — P. 215 (1325 p.).

⁷⁰ *Spinei V.* Moldova in secolele XI–XIV. — București, 1982. — P. 261–263; *Вашири И.* Татарские походы венгерского короля Лайоша Великого // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2010. — Вып. 3. — С. 23–24.

⁷¹ *Параска П.Ф.* Указ. соч. — С. 47.

⁷² Rocznik miechowski // Monumenta Poloniae Historica / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1872. — Т. 2. — P. 885.

⁷³ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Romae, 1800. — Т. 1. — № 702. — P. 531–533; Monumenta Poloniae Vaticana. — Cracoviae, 1913. — Т. II. Continet Acta camerae apostolicae. Vol. II: 1344–1374. — № 80. — P. 52–54.

⁷⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 38.

⁷⁵ *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. — С. 42.

⁷⁶ *Черкас Б.* Похід хана Джанібєка на правобережну Україну в 1352 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. — К., 2010. — Вип. 9–10. — С. 13–25.

⁷⁷ *Камалов И.Х.* Отношения Золотой Орды с Хулагуидами / Пер. с тур. яз. и науч. ред. И.М. Миргалеева. — Казань, 2007. — С. 82–85.

⁷⁸ Kronika Františka Pražského (Chronicon Francisci Pragensis) // Prameny dějin Českých. Díl IV / Vyd. J. Emler. — Praha, 1884. — Т. IV. — P. 430–431; *Czarnkow Joannis, de.* Chronicon Polonorum // Monumenta Poloniae Historia / Wyd. A. Bielowski. — Lwów, 1872. — Т. 2. — P. 622; Rocznik Traski // Ibid. — P. 861.

⁷⁹ *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku czci 250 rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza w roku 1661. — Lwów, 1912. — Т. 1. — S. 5–7; *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 45.

⁸⁰ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Т. 1. — № 702. — P. 531–533; Monumenta Poloniae Vaticana. — Т. II. — № 80. — P. 52–54.

⁸¹ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejér. — Budaë, 1833. — Т. IX. — Vol. I. Ab anno Christi 1342–1350. — № 95. — P. 209–210.

⁸² *Abraham W.* Op. cit. — S. 5; *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów // Biblioteka Genealogiczna. — Poznań–Wrocław, 1999. — Т. 2 / Pod red. M. Górnego. — S. 172.

⁸³ Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae. — Т. 1. — № 702. — P. 532; Acta camerae apostolicae. — Roma, 1950. — № 80. — P. 53.

⁸⁴ *Jana Długosza Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. — Kraków, 1868. — Т. III. — Кс. IX–X / Przekł. K. Mecherzyńskiego. — S. 229.

⁸⁵ *Codex diplomaticus Poloniae quo continentur privilegia Regum Poloniae, Magnorum ducum Litvaniae bullae pontificorum nec non jura a pravatis data...* / Ed. L. Ryszewski et A. Muczkowski. — Warszawa, 1847. — Т. 1. — № 119. — P. 209–210; *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — Розд. IV. — № 10. — С. 777 (латинською мовою), 779 (некоректний український переклад).

⁸⁶ Грамоти XIV ст. / Упорядник, вступна стаття, коментарі і словники-показчики М.М. Пешак. — К., 1974. — № 14. — С. 30–31; *Розов В.* Українські грамоти. — К., 1928. — Т. 1. XIV в. і перша половина XV в. — № 3. — С. 5–7; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. — СПб., 1846. — Т. 1: 1340–1506. — № 1. — С. 1.

⁸⁷ *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia*. — Т. 2. — № 18. — P. 10–11.

⁸⁸ *Baronii C. Annales ecclesiastici*. — Barri–Ducis–Pariis–Friburgi, 1880. — Т. 25: 1334–1355. — № 25. — P. 577–578.

⁸⁹ *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40–50-х рр. XIV ст. — С. 43.

⁹⁰ *Paszkiiewicz H.* Op. cit. — S. 172.

⁹¹ Ibid. — S. 184, przym. 5.

⁹² *Monumenta Poloniae Vaticana*. — Т. III. — № 421. — P. 400.

⁹³ *Pistarino G.* Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzó: 1360–1361. — Genova, 1971. — P. 16, 22, 175. На жаль, нам недоступна стаття: *Cioiltan V.* Reichspolitik und Handel: die tatarisch-genuesischen Verträge von 1380–1387 // *Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia*. — Roma-Paris, 1994. — P. 267–276.

⁹⁴ *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques*. — Paris, 1827. — Т. 11. — Parte I. — P. 55; *Desimoni C.* Trattato dei genovesi col chan dei tartari nel 1380–1381 scritto in lingua volgare // *Archivio storico italiano. Quarta serie*. — Firenze, 1887. — Vol. 20. — P. 165.

⁹⁵ *Тизенгаузен В.* Указ.соч. — Т. I. — С. 117, 161, 384.

⁹⁶ *Атанасов Г.* Добруджанското деспотство. Към политическата, църковната, стопанската и културната история на Добруджа през XIV век. — Велико Търново, 2009. — С. 13.

⁹⁷ *Нешири М.* Огледало на света. История на османския двор / Пер. и ком. М. Калицин. — София, 1984. — С. 93.

⁹⁸ *Тизенгаузен В.* Указ.соч. — Т. I. — С. 117, 161.

⁹⁹ *Пономарев А.Л.* Население и территория генуэзской Каффы по данным бухгалтерской книги Массарии — казначейства за 1381–1382 гг. // *Причерноморье в средние века*. — СПб., 2000. — Вып. 4 / Под ред. С.П. Карпова. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historic.ru/books/item/f00/s00/z0000186/st012.shtml>.

¹⁰⁰ *Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între Țările Române*. — București, 1977. — Vol. 1: 1222–1456. — № 49. — P. 90. На жаль, недоступна для нас стаття: *Bratianu G.I.* «Demetrius princeps tartarorum (ca. 1360–1380)» // *Revue des Études roumaines*. — 1965. — № IX–X. — P. 39–46.

¹⁰¹ *Галенко О.* Вказ. пр. — С. 141–143.

¹⁰² *Почекаев Р.Ю.* Мамай. История «антигероя» в истории. — СПб., 2010. — С. 26–29.

¹⁰³ *Исхаков Д.М., Измайлов И.Л.* Этнополитическая история татар (III — середина XVI вв.). — Казань, 2007. — С. 150–151; *Исхаков Д.М.* Об отражении некоторых золотоордынских реалий в татарско-башкирском дастане «Туляк и Сусылу» // Золотоордынская цивилизация. — Казань, 2011. — Вып. 4. — С. 123; *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 20–21.

¹⁰⁴ *Бушаков В.А.* Тюркская этнонимия Крыма. Машиноп. дис. ... канд. ист. наук. — М., 1991. — 104 л.; *Його ж.* Лексичний склад історичної топонімії Криму. — К., 2003. — 226 с.

¹⁰⁵ *Галенко О.* Топонімія Криму. справа наліво // Український гуманітарний огляд / Редкол. Н. Яковенко (гол. ред.) та ін. — К., 2011. — С. 121–128.

¹⁰⁶ *Григорьев А.П., Григорьев В.П.* Указ. соч. — С. 210; *Почекаев Р.Ю.* Указ. соч. — С. 28.

¹⁰⁷ *Хромов К.К.* Новый вариант фракций йармака эмиров Крыма // *Его же.* Восточная нумизматика в Украине. Сб. публ. — К., 2004. — Ч. 1: Монеты Джучидов XIII–XV веков. — С. 11; *Хромов К.К., Настич В.Н.* Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода // Одиннадцатая всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений. — СПб., 2003. — С. 77–79.

¹⁰⁸ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 389. Пор.: *Утемиш-хаджи.* Указ. соч. — С. 108.

¹⁰⁹ *Френ Х.М.* Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды, с монетами иных мухаммеданских династий. — СПб., 1832. — С. 20.

¹¹⁰ *Егоров В.Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. Сб. ст. — М., 1980. — С. 189; *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки / Отв. ред. Г.Я. Смолин. — Л., 1983. — Вып. VII. — С. 31.

¹¹¹ *Czuczynski A.* Traktat książąt litewskich z Kazimierzem Wielkim z roku 1366 // *Kwartalnik Historyczny.* — Lwów, 1890. — R. 4. — S. 513–515.

¹¹² *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae.* — T. I. — № 776. — P. 581.

¹¹³ *Codex diplomaticus Prussicus: Urkundensammlung zur ältern Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten.* — Königsberg, 1848. — Bd. 3 / Ed. J. Voigt. — № 83. — P. 107–108.

¹¹⁴ *Jus Polonicum, codicibus veteribus manuscriptis et edicionibus quibusque collatis / Edidit J.V. Bandtkie.* — Varsaviae, 1831. — P. 163.

¹¹⁵ Пам'ять про родючість подільських земель, як і про свої права на цей регіон, татари зберігали ще наприкінці XV ст. У 1489 р. гданські послы повідомляли, що татари на Поділлі з жінками і дітьми стало займають землі, орють і засівають їх (*Codex epistolaris saeculi decimi quinti.* Т. III: 1392–1501 / *Col. opera A. Lewicki // Monumenta mediae aevi historica res gestas Poloniae illustrantia.* — Kraków, 1894. — Т. XIV. — № 357. — P. 365).

¹¹⁶ *Котляр Н.Ф.* Левантийская торговля Львова XIV–XV вв. по нумизматическим данным // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1966. — Т. VI. — С. 139–140.

¹¹⁷ *Diplomatarium veneto-levantium sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia.* A: 1300–1350 / *Monumenti storici pubblicati dalla r. deputazione Veneta di storia Patria.* — Venetiis, 1880. — Vol. V. Serie prima: Documenti. — № 167. — P. 313; *Mas-Latrie L.* Privilèges commerciaux accordés. — III. — P. 589 (1347 p.: Iagaltay, Cotloboga); Памятники русского права. Вып. 3. — № 5. — С. 470 (1357 p.: Ягалтай, Кутлубугаи); *Mas-Latrie L.* Op. cit. — VII. — P. 595 (1358 p.: Iagaltay, Cotlubuga).

- ¹¹⁸ Памятники русского права. Вып. 3. — № 5. — С. 470.
- ¹¹⁹ Волков М. Указ. соч. — VII. — С. 216 (1349 р.).
- ¹²⁰ Поменник Введенської церкви в Близніх Печерах Києво-Печерської Лаври / Упор. та вступ. стат. О. Кузьмука // Лаврський альманах. — К., 2007. — Вип. 18. — С. 19.
- ¹²¹ Documenta Romaniae Historica. Seria D. Relații între Țările Române. — București, 1977. — Vol. 1: 1222–1456. — № 49. — Р. 90.
- ¹²² Приселков М.Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. — М.–Л., 1950. — С. 376.
- ¹²³ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — Р. 55.
- ¹²⁴ Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana. Volumen secundum: Acta Patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV–MCCCIII. Tomus posterior / Coll. ed. F. Miklosich et I. Müller. — Vindobonae, 1862. — № CCCLXIX. — Р. 70–71; Антонин, архимандрит. Древние акты Константинопольского патриархата, относящиеся к Новороссийскому краю // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — № CCCLXIX. — С. 463. Не виключено, що Аслан був вірменином. Див.: Свод армянских памятных записей... — № 61. — С. 140.
- ¹²⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašimų knyga 3 / Parengė: L. Anužyte, A. Balulis. — Vilnus, 1998. — Р. 35.
- ¹²⁶ Багалей Д.И. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст. — Х., 1886. — Т. 1. — С. 2, 4.
- ¹²⁷ Хоруженко О.И. Метрические данные росписи польским дорогам и локализации Еголдаева городища // Вестник РГГУ: ежемесячный научный журнал. Сер. «Исторические науки». — М., 2008. — № 4. — С. 302–311.
- ¹²⁸ Русина О. До історії Київської землі у XIV–XV ст.: Яголдай, Яголдайовичі, Яголдайова «тьма» // Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. — К., 2005. — С. 105.
- ¹²⁹ ПСРЛ. — Т. 11. — VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — СПб., 1897. — С. 96.
- ¹³⁰ Тизенгаузен В. Указ. соч. — Т. II. — С. 129, прим. 1.
- ¹³¹ Desimoni C. Op. cit. — Р. 165.
- ¹³² ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 69.
- ¹³³ Памятники русского права. Вып. 3. — № 1. — С. 466.
- ¹³⁴ ПСРЛ. — М., 1975. — Т. 32: Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного. — С. 43; Т. 11. — С. 2; Т. 15. — Стб. 75.
- ¹³⁵ ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 79.
- ¹³⁶ ПСРЛ. — М.–Л., 1949. — Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. — С. 199.
- ¹³⁷ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle / Publiés par N. Jorga. — Paris, 1899. — Т. I. — Р. 15. — Fol. 65 v.
- ¹³⁸ Кучук-Иоаннесов Х. Старинные армянские надписи и старинные рукописи в пределах Юго-Западной Руси и Крыму // Древности восточные. Труды Восточной комиссии императорского Московского археологического общества. — М., 1903. — Т. 2. — Вып. III. — С. 37, 66, 68 та ін.; Антонин, архимандрит. Заметки XII–XV века, относящиеся к крымскому городу Сугдее. — № 2, 3. — С. 595–596, № 39. — С. 602, № 84. — С. 608, № 92. — С. 609, № 96. — С. 610, № 193. — С. 623; Армянские надписи, нахо-

дящиеся на юге России / Пер. с армян. Г. Айвазовского // ЗООИД. — Одесса, 1867. — Т. 6. — С. 323–332.

¹³⁹ *Кучук-Иоаннесов Х.* Указ. соч. — С. 43–44.

¹⁴⁰ *Przedziecki A.* Podole, Wolyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — Т. 1. — S. 144–145.

¹⁴¹ *Колли Л.П.* Падение Каффы (По генуэзским и другим современным источникам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1918. — Год 31. — № 55. — С. 148, 164.

¹⁴² *Кучук-Иоаннесов Х.* Указ. соч. — С. 40–44, 68.

¹⁴³ *Пономарев А.Л.* Указ. соч.

¹⁴⁴ *Григорьев А.П.* Историческая география Золотой Орды: местоположение городов и их наименования // Тюркологический сборник. 2006. — М., 2007. — С. 130.

¹⁴⁵ *Мальм В.А.* Пайцза из симферопольского клада // Средневековая Русь. Сб. ст. памяти Н.Н. Воронина. — М., 1976. — С. 71–74; *Федоров-Давыдов Г.А.* Золотоордынские города Поволжья. — М., 1994. — С. 207; *Münküüev N.Ts.* A new p'ai-tzū from Simferopol // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. — Budapest, 1977. — Т. 31. — Fasc. 2. — P. 185–215.

¹⁴⁶ *Банзаров Д.* Пайзе, или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов // Записки Санктпетербургского археологическо-нумизматического общества. — СПб., 1850. — Т. 2. — Вып. 1. — С. 79.

¹⁴⁷ *Янина С.А.* «Новый город» (= Янги-Шехр = Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение // Труды Государственного исторического музея. № 49. Нумизматический сборник. — М., 1977. — Ч. V. — Вып. 1. — С. 216–236.

¹⁴⁸ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. / Отв. ред. В.И. Буганов. — М., 2009. — Изд. 2-е. — С. 80–81.

¹⁴⁹ *Смирнов Г.Д.* Археологические исследования Старого Орхья // Краткие сообщения и доклады о полевых исследованиях Института истории материальной культуры. — М., 1954. — Т. 56. — С. 34; *Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А.* Указ. соч. — С. 85.

¹⁵⁰ *Шилін Ю.О., Шиліна О.П.* Знахідка монет міста Янгі-Шехр = Шехр ал-Джедід на Вінниччині // Подільська старовина. Науковий збірник / Ред. К. Висоцька. — Вінниця, 2008. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://muzey.vn.ua/node/199.htm>; *Абызова Е.Н., Травкин С.Н.* Некоторые особенности джучидских медных монет с поселения Костешты (Бессарабия) // Степи Европы в эпоху средневековья. — Т. 1. — С. 352.

¹⁵¹ *Григорьев А.П.* Историческая география Золотой Орды. — С. 122–132.

¹⁵² *Хромов К.* «Новый город» (Янги-Шехр = Шехр аль-Джедид) // Нумизматика і фалеристика. — К., 1997. — № 4: жовтень–грудень. — С. 19–21.

¹⁵³ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 349.

¹⁵⁴ *Федоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. — С. 90. *Сафаргалиев М.Г.* Распад Золотой Орды. — Саранск, 1960. — С. 70.

¹⁵⁵ *Латышев В.В.* Заметки к христианским надписям из Крыма II и III (Продолжение статьи XX-го тома) // ЗООИД. — Одесса, 1898. — Т. XXI. — С. 237.

¹⁵⁶ *Эвлия Челеби.* Книга путешествия. Крым и сопредельные области. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Пер. Е.В. Бахревского. — Симферополь, 2008. — С. 168; *Крамаровский М.Г.* О благотворительности в Золотой Орде: семья Кутлуг-Тимура и архитектурные доминанты Солхата // Сообщения Государственного Эрмитажа. — СПб., 2012. — Т. LXX. — С. 35.

¹⁵⁷ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 390.

¹⁵⁸ *Насонов А.Н.* Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). — М.—Л., 1940. — С. 120, прим. 3.

¹⁵⁹ ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 80, 85; М., 2007. — Т. 18: Симеоновская летопись. — С. 104.

¹⁶⁰ *Приселков М.Д.* Указ. соч. — С. 385; ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 85, Т. 18. — С. 106.

¹⁶¹ *Петров Н.И.* Греческое рукописное евангелие XI века. Заметки о статье А. Иванова // Записки императорского русского археологического общества. — СПб., 1886. — Т. I. Новая серия. — С. 180.

¹⁶² *Джанов А.В., Фарбей А.М.* Дата строительства купольного здания Судакской крепости // Вспомогательные исторические дисциплины. — СПб., 2010. — Т. XXXI. — С. 38–45.

¹⁶³ Свод армянских памятных записей... — № 76. — С. 157.

¹⁶⁴ *Бочаров С.Г.* Заметки по исторической географии генуэзской Газарии XIV–XV веков. Консульство Солдайское // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2005. — Вып. 26. — С. 282–293.

¹⁶⁵ *Balard M.* La Romanie Genoise (XIIe — début du XVe siècle) // Atti della Societa Ligure di storia Patria. Nuova Serie. Vol. XVIII(XCII). Fasc. I. — Genova, 1978. — Т. I. — Р. 159.

¹⁶⁶ *Сидоренко В.А.* Хронология правления золотоордынских ханов 1357–1380 гг. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии / Ред. А.И. Айбабин, В.Н. Зинько. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. Сб. ст. — С. 267–288.

¹⁶⁷ *Хечумян Виген.* Книга книг. Публицист. проза. Из истории армянских рукописных книг / Пер. с арм., предисл. и ком. Г. Мартиросяна. — М., 1984. — С. 142; Свод армянских памятных записей... — С. 152, 153.

¹⁶⁸ Свод армянских памятных записей... — № 77. — С. 158–159, № 79. — С. 162.

¹⁶⁹ *Романчук А.И.* Заметки к истории Херсонеса XIV в. // Византийский временник. Новая серия. — М., 1995. — Т. 56 (81). — С. 302.

¹⁷⁰ *Иванов А.В.* Градообразование в Юго-Западной и Южной Таврике в X–XV вв. Периодизация формирования городских поселений региона // Нартекс. *Vizantina Ucrainensis*. — Т. 2: 'Ρωμαϊός: сборник статей к 60-летию проф. С.Б. Сорочана. — Х., 2013. — С. 179.

¹⁷¹ *Desimoni C.* Op. cit. — Р. 163; *Balard M.* Op. cit. — Т. I. — Р. 161.

¹⁷² *Григорьев Г.* Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая // ЗООИД. — Одесса, 1844. — Т. 1. — С. 339; *Березин Н.И.* Тарханные ярлыки Тохтамыша, Тимур Кутлука и Саадет-Гирея, с введением, переписью, переводом и примечаниями. — Казань, 1851. — С. 15.

¹⁷³ *Савельев Н.* Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. — СПб., 1858. — Вып. II. — С. 208–213; *Григорьев А.П.* Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в. — С. 39–41; *Егоров В.Л.* Указ. соч. — С. 191, 200.

¹⁷⁴ *Приселков М.Д.* Указ. соч. — С. 385; ПСРЛ. — Т. 15. — Стб. 85, Т. 18. — С. 106.

¹⁷⁵ *Григорьев А.П.* Пожалования в ярлыке Тохтамыша // Востоковедение: филологические исследования. — Л., 1981. — Вып. 8. — С. 130, 133–134.

¹⁷⁶ Свод армянских памятных записей... — № 84. — С. 167.

¹⁷⁷ Так його іменувє вірменський писець. Див.: Свод армянских памятных записей... — № 91. — С. 175 (1377 р.). У кафінських документах його названо «domini imperatori Мамау». Див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — Р. 11. — Fol. 3.

- ¹⁷⁸ Свод армянских памятных записей... — № 94. — С. 178.
- ¹⁷⁹ *Эвлия Челеби*. Указ. соч. — С. 169.
- ¹⁸⁰ *Березин Н.И.* Указ. соч. — С. 21; *Радлов В.В.* Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. — СПб., 1889. — Т. III. — С. 21.
- ¹⁸¹ ПСРЛ. — Т. 4. — Ч. 1: Ногородская четвертая летопись. — Вып. 1. — Петроград, 1915. — С. 291 (Бараиль-Хозя); Т. 5: Псковские и софийские летописи. — СПб., 1851. — С. 230 (Баирамхозя); Т. 11. — С. 5 (Барамхозя).
- ¹⁸² Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — P. 8. — Fol. 8 v°.
- ¹⁸³ Ibid. — P. 11. — Fol. 11 v°.
- ¹⁸⁴ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — P. 55.
- ¹⁸⁵ *Пономарев А.Л.* Указ. соч.
- ¹⁸⁶ *Гаев А.Г.* Генеалогия и хронология Джучидов. К выяснению родословия нумизматически зафиксированных правителей улуса Джучи // Древности Поволжья и других регионов. Сб. ст. — М., 2002. — Вып. IV. Нумизматический сб. — Т. 3. — С. 22.
- ¹⁸⁷ *Настич В.Н.* Улджайтимур-хан: время и деньги (нумизматический обзор) // Эпиграфика Востока. — М., 2009. — Вып. XXVIII. — С. 1–15.
- ¹⁸⁸ *Миргалеев И.М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. — Казань, 2003. — С. 44, 57.
- ¹⁸⁹ *Набиев Р.Ф.* О дате и месте выдачи Токтамыш-ханом тарханного ярлыка Бек-Хаджи // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2008. — Вып. 1. — С. 101–109; Пор.: *Набиев Р.Ф.* К вопросу о дате и месте Куликовской битвы // Золотоордынское наследие. Мат. Международ. науч. конф. «Политическая и социальноэкономическая история Золотой Орды (XIII–XV вв.)». Казань, 17 марта 2009 г. Сб. ст. — Казань, 2009. — Вып. 1. — С. 239–248. *Григорьев Г.* Ярлыки Тохтамыша и Сеадет-Герая. — С. 339; *Березин Н.И.* Указ. соч. — С. 15.
- ¹⁹⁰ *Лебедев В.П.* Три новых крымских клада золотоордынских монет // Вестник Одесского музея нумизматики. — Одесса, 2011. — № 39. — С. 11, 18, фото 1. П/1; *Федоров-Давыдов Г.А.* Две заметки по золотоордынской нумизматике // Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. — М., 1978. — С. 251.
- ¹⁹¹ *Гончаров Е.Ю.* Очерк монетного дела в улусе Джучи на рубеже 770–780-х гг. х. Нумизматический комментарий к книге И.М. Миргалеева «Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана» // Труды Международных нумизматических конференций. «Монеты и денежное обращение в могольских государствах XIII–XV веков». IV МНК — Болгар 2005. V МНК — Волгоград 2006. — М., 2008. — С. 60; *Селезнёв Ю.В.* Еще раз о дате выдачи ханом Токтамышем тарханного ярлыка Бек-Хаджи и новейших изысканиях Р.Ф. Набиева // Ученые записки Казанского университета. Гуманитарные науки. — Казань, 2011. — Т. 153. — Кн. 3. — С. 267–272.
- ¹⁹² ПСРЛ. — Т. 35. — Стб. 51.
- ¹⁹³ Локалізацію м. Чиберча на північ від м. Білгорода-Дністровського, запропоновану В.Л. Мицем (*Мыц В.Л.* Указ. соч. — С. 54), неможливо визнати вдалою. Контекст літописних подій не дозволяє ототожнити його з Північним Причорномор'ям.
- ¹⁹⁴ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — Т. 11. — Parte I. — P. 53–55; *Desimoni C.* Op. cit. — P. 161–165.
- ¹⁹⁵ *Френ Х.М.* Указ. соч. — С. 22; *Янина С.А.* Джучидские монеты из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах в 1946–1952 гг. // Материалы и исследования по археологии СССР. № 42. — М., 1954. — С. 447, № 107.

¹⁹⁶ *Desimoni C.* Op. cit. — P. 161–165; *Basso E.* Il «Bellum de Sorchati» ed i trattati del 1380–1387 tra Genova e l'Orda d'Oro // *Studi Genuensi.* — Genova, 1990. — Vol. 8. — P. 11–12.

¹⁹⁷ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — P. 17. — Fol. 282 v°.

¹⁹⁸ Ibid. — P. 15. — Fol. 65 v°.

¹⁹⁹ Думку Б.В. Черкаса про напад якихось військ Токтамышша на Київ 1380 р. вважаю фантастичною. Див.: *Черкас Б.В.* Поход Тохтамышша на Киевское княжество в 1380 г. // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного Золотоордынского Форума (Казань, 30 марта 2011 г.). — Казань, 2011. — С. 1–3.

²⁰⁰ *Kutrzeba St.* Handel Krakowa w wiekach średnich na tle stosunków handlowych Polski // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny.* — Kraków, 1903. — T. 44. — Ser. II. — T. XIX. — S. 109–111.

²⁰¹ Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упорядник М. Капраль, наук. ред. Я. Дашкевич, Р. Шуст. — Львів, 2010. — № 8. — С. 44–45.

²⁰² Свод армянских памятных записей... — № 100. — С. 184.

²⁰³ Приймаю написання імені хана, запропоноване І.М. Миргалеевим (*Миргалеев И.М.* К вопросу о Бек Булате — Бек Пуладе // *Научный Татарстан.* — Казань, 2004. — № 1/2. — С. 145–149).

²⁰⁴ Свод армянских памятных записей... — № 103. — С. 188.

²⁰⁵ *Пономарев А.Л.* «Солхатская война» и «император» Бек Булат // Золотоордынское наследие. Мат. второй Междунар. науч. конф. «Политическая и социально-экономическая история Золотой Орды», посвященной памяти М.А. Усманова. Казань, 29–30 марта 2011 г. / Отв. ред. и сост. И.М. Миргалеев. — Казань, 2011. — Вып. 2. — С. 18–21.

²⁰⁶ Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi. — T. 11. — Parte I. — P. 62–64.

²⁰⁷ ПСРЛ. — Т. 11. — С. 96.

²⁰⁸ *Марков А.* Указ. соч. — С. 491, № 1225.

²⁰⁹ *Лебедев В.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды. III. Монеты времени Токтамышша, его соперников и преемников (1375–1430) // *Нумизматика і фалеристика.* — К., 2000. — № 3. — С. 12; *Федоров-Давидов Г.А.* Указ. соч. — С. 167, клад 188. Выбитий на його монетах 796 р. г. (1393–1394 рр.) (Там же. — С. 173, клад 215; С. 174, клад 220) пояснюється використанням штемпелів Токтамиша (*Иванов Н.Н.* Клад джучидских монет, найденный в Крыму в 1964 г. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии.* — Симферополь, 2001. — Вып. VIII. — С. 464).

²¹⁰ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамышша польскому королю Ягайлу 1392–1393 г. — Казань, 1850. — С. 37; *Березин И.Н.* Указ. соч. — С. 21–22 та ін.

²¹¹ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 392–393; Т. II. — С. 168.

²¹² Там же. — Т. II. — С. 171.

²¹³ Там же. — Т. I. — С. 393.

²¹⁴ *Марков А.* Указ. соч. — С. 491, № 1230, № 1231. *Френ Х.М.* Указ. соч. — С. 30; *Сагдеева Р.З.* Серебряные монеты ханов Золотой Орды. — М., 2005. — С. 51; *Лебедев В.П.* К нумизматике Крыма золотоордынского периода. 5. «Да сохранится Крым от бедствий» (монеты конца XIV — начала XV в.) // *Нумизматический сборник Московского нумизматического общества.* — М., 2002. — Вып. 9. — С. 141; *Хромов К.К.* Серебряные монеты с именем Бек-Пулада // *Восточная нумизматика в Украине.* Ч. III.

Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв. Сб. публ. / Под ред. К.К. Хромова. — К., 2013. — С. 40–44.

²¹⁵ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша польскому королю Ягайлу 1392–1393 г. — С. 38; *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 393.

²¹⁶ Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша польскому королю Ягайлу 1392–1393 г. — С. 37; *Березин И.Н.* Указ. соч. — С. 21–22; *История Татарии в документах и материалах.* — М., 1937. — С. 72–73; *Розов В.* Указ. соч. — К., 1928. — Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. — С. 48–49, № 26; Грамоти XIV ст. / Упоряд., вступ. стат., комент. і словники-показники М.М. Пешак. — К., 1974. — С. 112–113, № 58.

²¹⁷ *Przeddziecki A.* Życie domowe Jadwigi i Jagiełły z regestrów skarbowych z lat 1388–1417. — Warszawa, 1854. — S. 29–30.

²¹⁸ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. II. — С. 168.

²¹⁹ *Марков А.* Указ. соч. — С. 491, № 1239, № 1240; *Сагдеева Р.З.* Указ. соч. — С. 52; *Савельев Н.* Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов. — С. 312–315; *Лебедев В.П.* К нумизматике Крыма золотоордынского периода. 5. «Да сохранится Крым от бедствий». — С. 142; *Его же.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды. III. Монеты времени Токтамыша, его соперников и преемников (1375–1430). — С. 12; *Иванов Н.Н.* Указ. соч. — С. 463–464.

²²⁰ *Миргалеев И.М.* Указ. соч. — С. 119, 125.

²²¹ *Иванов Н.Н.* Указ. соч. — С. 468–469, 472, 475–480.

²²² Довірена особа хана. У листопаді 1382 р. був серед тих, хто від імені хана вів переговори з Кафою. Див.: Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — P. 18–19. — Fol. 294 v°.

²²³ *Миргалеев И.М.* Битвы Токтамыша с Аксак-Тимуром // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума (Казань, 30 марта 2011 г.). — Казань, 2011. — С. 14–15.

²²⁴ *Шараф ад-Дин Али Йазди.* Зафар-наме. — Ташкент, 2008. — С. 200; *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. II. — С. 121, 179. *Десей О.* Обоснование Актава из Золотой Орды в Османской империи Йылдырыма Баязида // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2010. — Вып. 3. — С. 205–206.

²²⁵ *Миргалеев И.М.* Изучение новых источников по истории Золотой Орды (на примере османско-турецких средневековых сочинений) // Золотоордынская цивилизация. Сб. ст. — Казань, 2012. — Вып. 5. — С. 37.

²²⁶ *Полевой Л.Л.* Раннефеодальная Молдавия. — Кишинев, 1985. — С. 174; *История Молдавской ССР.* — Кишинев, 1987. — Т. 1. Первоытнообщинный строй. Переход к классовому обществу. Формирование феодальных отношений. Образование Молдавского государства / Редкол. В.Л. Янин и др. — С. 368.

²²⁷ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 364.

²²⁸ *Тоган З.В.* Военная кампания Тимура 1395 года на Украине и Северном Кавказе // Золотоордынская цивилизация / Сб. ст. под ред. И.М. Миргалиева. — Казань, 2009. — Вып. 2. — С. 222–223.

²²⁹ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 364 (з хибною датою 1369 р.).

²³⁰ Повесть о Стефане, епископе Пермском // Древнерусские предания (XI–XVI вв.). — М., 1982. — С. 187.

²³¹ *Лашков Ф.Ф.* Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения. Отдел второй: Документы беев // Известия Таврической ученой архивной комиссии. — Симферополь, 1895. — № 23. — Год 9. — С. 124, № 55.

- ²³² *Латышев В.В.* Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. — СПб., 1896. — № 46. — С. 55; *Малицкий Н.В.* Заметки по эпиграфике Мангупа // Известия Государственной Академии истории материальной культуры. — Л., 1933. — С. 5.
- ²³³ Повесть о Стефане, епископе Пермском. — С. 187.
- ²³⁴ *Зайцев И.В.* Астраханское ханство. — М., 2006. — 2-е изд., испр. — С. 25.
- ²³⁵ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae oder Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurland's. — Riga-Dorpat, 1833. — T. I. 1. Vom Jahre 1198 bis zum Jahre 1449 incl. — P. 132, № 519.
- ²³⁶ Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Coll. opera A. Prochaska // Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. — Kraków, 1882. — T. VI. — P. 204, № 434 (листопад 1409 р.).
- ²³⁷ *Jana Długosza* Dziejów Polskich księg dwanaście. — T. III. — S. 491.
- ²³⁸ *Purc J.* Itinerarium Witolda, wielkiego księcia Litwy // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza. Ser. Historia. — Poznań, 1971. — № 74. — Zesz. 11. — S. 84.
- ²³⁹ *Тизенгаузен В.* Указ. соч. — Т. I. — С. 531.
- ²⁴⁰ *Герцен А.Г.* Рассказ о городе Феодоро. Топографические и археологические реалии в поэме иеромонаха Матфея // Античная древность и средние века. — Екатеринбург, 2001. — Вып. 32. — С. 280–281.
- ²⁴¹ *Поляк А.Н.* Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы / Под. ред. А.С. Тверетиновой. — М., 1964. — Т. 1. — С. 41.
- ²⁴² *Березин И.Н.* Указ. соч. — С. 10–11; *Радлов В.В.* Ярлыки Тохтамыша и Темир-Кутлуга // Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества. — СПб., 1889. — Т. III. — С. 20–21.
- ²⁴³ *Scriptores Rerum Prussicarum.* — Leipzig, 1866. — T. 3. — P. 222.
- ²⁴⁴ *Żdan M.* Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, w. ks. Litwy // Ateneum Wileński. — Wilno, 1930. — R. 7. — Zesz. 3–4. — S. 544.
- ²⁴⁵ *Scriptores Rerum Prussicarum.* — T. 3. — P. 216, nota 2.
- ²⁴⁶ *Żdan M.* Op. cit. — S. 543, przym. 58.
- ²⁴⁷ *Грушевський М.* Історія України-Руси. — Т. IV. — С. 314, прим. 1.
- ²⁴⁸ *Федоров-Давыдов Г.А.* Указ. соч. — С. 169, клад. 201; *Лебедев В.П.* Указ. соч. — С. 143.
- ²⁴⁹ ПСРЛ. — Т. 11. — С. 167.
- ²⁵⁰ *Сагдеева Р.З.* Указ. соч. — С. 52.
- ²⁵¹ *Федоров-Давыдов Г.А.* Монеты Московской Руси: (Москва в борьбе за независимое и централизованное государство). — М., 1981. — С. 26, 28, 32–34, 41, 62, 65.
- ²⁵² ПСРЛ. — СПб., 1853. — Т. 6: Софийские летописи. — С. 130; Т. 8: VII. Продолжение летописи по Воскресенскому списку. — СПб., 1859. — С. 71; Т. 11. — С. 167–168.
- ²⁵³ *Baliński M.* Historia miasta Wilna. — Wilno, 1836. — T. 1. — Ks. II. — Dodatki. — S. 197, II; Поп.: *Prochaska A.* Z Witoldowych dziejów // Przegląd historyczny. T. XV (Listopad–Grudzień). — Zesz. 3. — Warszawa, 1912. — I / Układ Witolda z Tochtamyszem. — S. 259–264.
- ²⁵⁴ Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae. — P. 135–136, № 532.

²⁵⁵ Господарь Молдавии Штефан і його бояри ще в 1395 р. зобов'язалися допомогати королю Ягайлу проти татар. Див.: Уляницький В.А. Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахи и Турции в XIV–XV вв. — М., 1887. — № 10. — С. 8–9.

²⁵⁶ *Scriptores Rerum Prussicarum*. — Т. 3. — P. 229–230.

²⁵⁷ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. — Т. 1. — P. 769–771, № 1041; *Drabina J. Papiestwo — Polska w latach 1384–1434*. — Kraków, 2003. — S. 36.

²⁵⁸ ПСРЛ. — СПб., 1848. — Т. 4: IV, V. Новгородские и псковские летописи. — С. 104, 142; Т. 5: Псковские и софийские летописи. — СПб., 1851. — С. 251; Т. 8. — С. 72–73; Т. 11. — С. 172–174; СПб., 1863. — Т. 15: Летописный сборник, именуемый Тверской летописью. — Стб. 458–459; Т. 32. — С. 75–76; Т. 35. — С. 31, 73; *Jana Długosza Dziejów. Polskich ksiąg dwanaście*. — Т. III. — S. 494–497.

²⁵⁹ Сурруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Наук. та відпов. ред. О.П. Моця — К.–Полтава, 2004. — С. 39.

²⁶⁰ Мокляк В.О. Документальні свідчення XVI — XVII ст. про події на річці Ворсклі 1399 р. // Археологічний літопис Лівобережної України. — Полтава, 2001. — № 2 (10). — С. 125.

²⁶¹ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae*. — Т. 1. — P. 771–773. — № 1042–1043.

²⁶² *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*. — P. 138. — № 544.

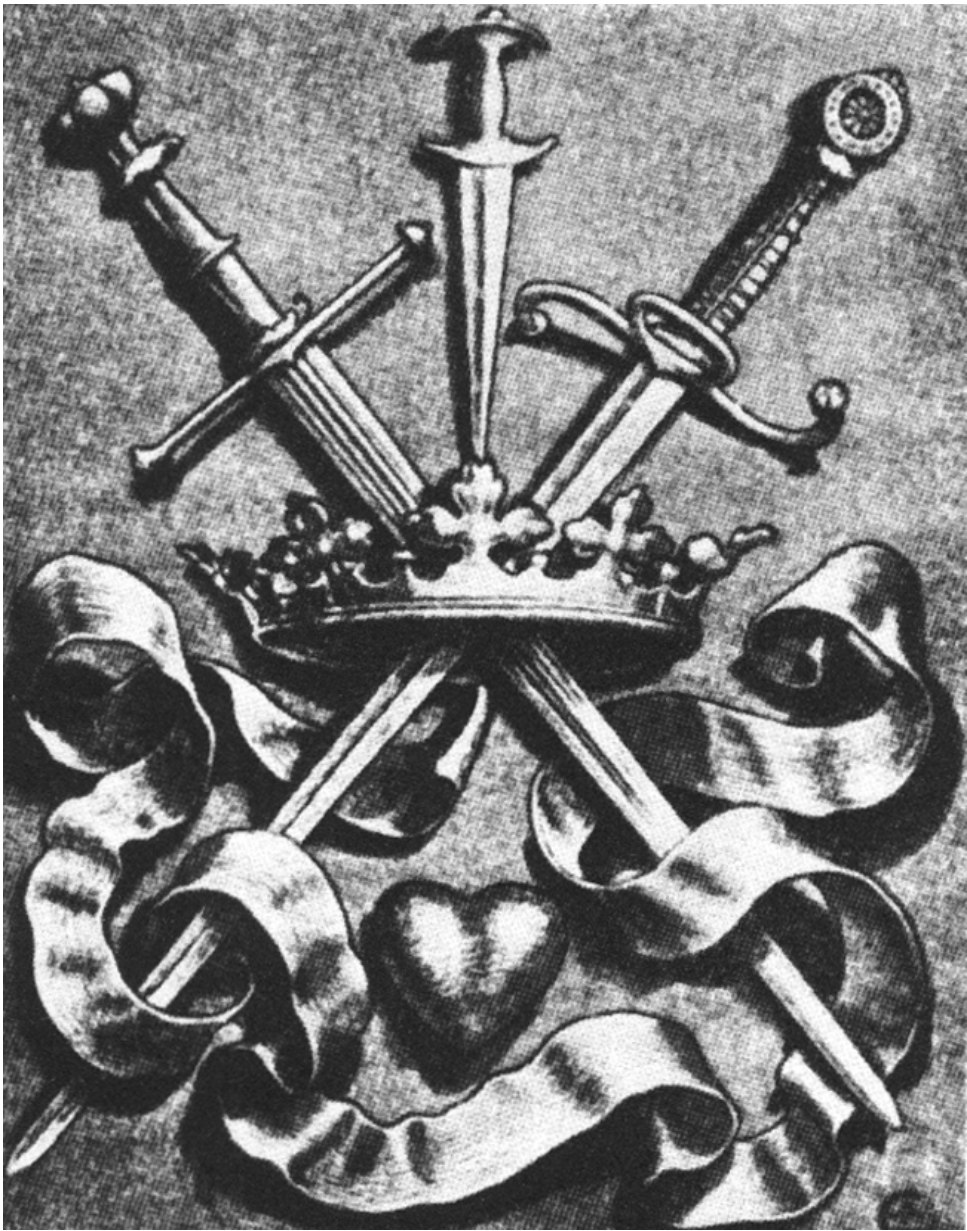
²⁶³ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в Государственной коллегии иностранных дел. — М., 1819. — Ч. 2. — С. 16. — № 15.

²⁶⁴ Тизенгаузен В. Указ. соч. — Т. I. — С. 532.

²⁶⁵ Шараф ад-Дин Али Йазди. Указ. соч. — С. 341, 342.

²⁶⁶ Ахмедов А.Б. Улугбек и политическая жизнь Мавераннахра первой половины XV века // Из истории эпохи Улугбека. — Ташкент, 1964. — С. 14.

²⁶⁷ Трепавлов В.В. История Ногайской Орды. — М., 2002. — С. 130–131.

ГЕРАЛЬДИКА

СИМВОЛІКА СУЧАСНИХ МІСЬКИХ ГЕРБІВ ДОНБАСУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЇХ СТВОРЕННЯ

У сучасній Україні геральдика переживає етап підйому, який позначився як активізацією гербознавчих досліджень, так і процесом масового муніципального герботворення, що піднявся на новий рівень зі здобуттям Україною незалежності та охопив усі регіони країни. Адміністративні одиниці різного рівня почали активно реалізовувати право на власну символіку, затверджуючи герби та прапори, зокрема в Донецькій та Луганській областях із початку 90-х рр. ХХ ст. й до сьогодні затверджено більше п'яти десятків міських гербів. Сучасний період герботворення комплексно ще не описаний і потребує відповідного історичного й фахового аналізу всіх своїх аспектів, а саме: особливостей його розгортання, символіки міських знаків, проблем, які постають при створенні й затвердженні нових гербів.

Частково сучасний процес муніципального герботворення відображений у монографіях А. Гречила¹ та дисертації Я. Іщенко². Геральдичного процесу безпосередньо в Донецькій області стосуються статті місцевих фахівців із геральдики, членів Українського геральдичного товариства: А. Малахи, О. Кіричка, В. Мартиненка³. Серія нефахових статей, присвячених окремим гербам області, була опублікована С. Платоненком протягом 2003–2004 рр. в одному з обласних видань⁴. Не можна обійти увагою видання, присвячене символіці міста Слов'янськ та Слов'янського району⁵. Місцеві краєзнавці Луганська зробили спробу створити довідник із місцевої символіки «Символіка Луганщини»⁶ з відомостями про герби та прапори міст, районів, міських районів і сіл області. Історія окремих міських гербів Луганської області знайшла своє відображення в публікаціях члена УГТ О. Житниченка, який є автором декількох гербів міст регіону⁷. Однак окремої узагальнюючої роботи, що була б присвячена аналізу сучасних міських гербів регіону, не існує.

Виходячи з цього, у даному дослідженні ми маємо на меті розглянути процес герботворення в містах Донбасу, проаналізувати тематику, кольорову гаму, символічний ряд сучасних міських гербів, а також визначити, чи відповідають вони геральдичним правилам.

Хронологічні рамки дослідження — від початку 90-х рр. до сьогодні. Географічні межі охоплюють територію Донбасу, тобто Донецьку та Луганську області.

Джерелами виступають актові матеріали (рішення міськрад про затвердження гербів), а також зображення та описи гербів, що містяться в гербових паспортах, повідомленнях місцевих газет, на офіційних сайтах міськрад та сувенірній продукції (зокрема значках).

Корпусом зображень для аналізу стали 58 гербів міст Донецької та Луганської областей, що на сьогодні офіційно затверджені та використовуються відповідними населеними пунктами, до яких застосовано кількісні методи дослідження. Розглянемо більш детально композиційні особливості та символіку. Перше, на що слід звернути увагу, це значне розширення кольорової гами та символічного ряду. Щодо кольорової гами гербів, то порівняно з попереднім (радянським) етапом вона однозначно є більш розмаїтою. Автори використовують усі емалі та метали, що пропонує класична геральдика. Як колір щита чи його частини, домінує лазуровий (36 випадків). Трохи рідше бачимо чорний, зелений та золото (25–26). Часто в описах вживається жовтий колір замість геральдичного терміну «золото». Зустрічається й використання умовно геральдичного малинового кольору (Дружківка, Лисичанськ, Новоазовськ, Сватове), що в усіх випадках історично обумовлене: він вказує на козацьке минуле міст, тобто пов'язаний із традиційним кольором, що використовувався в козацьких прапорах. У декількох випадках використано негеральдичні кольори: коричневий, бордовий. Досить часто зустрічається поєднання кольорів державного прапора (Алчевськ, Волноваха, Дружківка, Краматорськ, Первомайськ, Стаханов, Харцизьк, Ясинувата) і тріада червоний-чорний-зелений (Горлівка, Дебальцеве, Дзержинськ, Докучаєвськ), як найбільш просте й прийнятне відображення розвинутої металургійної й вугільної промисловості та сільського господарства чи багатого рослинного світу.

Звичайно, провідною залишається промислова тематика, зважаючи на специфіку регіону та його рівень індустріального розвитку, проте автори все ж таки намагаються позбутися однотипності використовуваних символів. Так, якщо майже на всіх гербах попереднього періоду вугілля символізували терикон, шахта, схрещені молот і ключ, то зараз автори роблять спроби знайти нові, більш цікаві образи, які б уособлювали промислову орієнтацію регіону: на гербі Дмитрова видобуток вугілля символізує листя папороті, на гербі Жданівки — чорна квітка троянди. Цікавим став уведений до системи геральдичних елементів О. Житниченком та А. Закорецьким символ вугілля-антрациту: чорний квадрат у срібному саяві. Автори пояснюють таку символіку тим, що антрацитом у словнику Даля називається камінь, що сяє⁸. Хоча популярні в радянську добу індустріальні елементи теж мають досить високий індекс використання: частини робочих механізмів (13), терикон, шахта

(12), шестірна (10). Символ схрещених молотків чи молота й ключа також є розповсюдженим і використовується на 9 гербах.

Астральна символіка, а саме сонце та зірки, також має місце: 16 гербів мають сонце серед складу своїх елементів, воно частіше за все уособлює свою традиційну символіку.

Рослинна та тваринна символіка стала частіше використовуватись як геральдичний елемент, перевага тут належить зображенням птахів та кленовому листю. Зустрічаються притаманні місцевості види птахів: птаха обрано символом для м. Волноваха, адже воно нагадує птаха своїми обрисами; на гербі Горлівки — відповідно горлиця, як гласний символ; двох лелек зображено на гербі Дружківки, і тут знову вказівка на назву (лелеку іноді називають «дружкою»)⁹.

Досить часто зустрічається зображення козацької зброї чи клейнодів (Дружківка, Новоазовьк, Селідово, Свердловськ), яка відображає козацьку добу в історії міста.

Повне заперечення релігійної символіки на радянському етапі сьогодні поступово змінюється зацікавленістю та увагою до таких символів. Про це свідчить їхня поява на деяких муніципальних гербах Донбасу. Хрест, піднесений над п'ятьма білими конусами на гербі Святогірська, уособлює головну пам'ятку міста — Святогірську лавру в крейдяній горі, а також вказує на назву «Святі гори»¹⁰.

Козацький (лапчастий) хрест став одним з елементів на гербах Красного Лиману, Слов'янська. Як носії та захисники православної віри, козаки зображували хрест на своїх прапорах, хоча його семантика й не вичерпується лише конфесійною приналежністю. Використання таких хрестів на муніципальних гербах Донбасу вказує, перш за все, на історичний вплив козацької доби, а не на віросповідання мешканців. Червоний колір у сполученні з золотим хрестом показує, що місто Красний Лиман засноване козаками Ізюмського слобідського полку¹¹. На гербі Слов'янська козацький хрест символізує побудовану тут козацьку фортецю. Наявність хреста та зеленого кольору щита відображає також те, що місто виникло на кордоні християнської та мусульманської релігій¹².

Крім хрестів, на гербах Донбасу можна знайти й зображення святих. Із ініціативи голови Українського геральдичного товариства А. Гречила, який залучився до розробки гербів, вони потрапили на герб Миколаївки та проект герба Краматорська.

На гербі Миколаївки, що затверджений 2004 р., «у червоному полі стоїть Святий Миколай у золотих ризах і срібній епитрахилі з червоними хрестами, у червоно-золотій митрі, навколо голови — золотий німб»¹³. Образ Святого Миколая обраний з огляду на назву села.

У проекті герба, що був поданий А. Гречилом та В. Коцаренком на конкурс, який проводила міськрада Краматорська 2008 р., було наявне зображення Святої Катерини. У геральдиці вона часто зображується з атрибутом — колесом, що дозволило геральдистам трактувати цей символ як покровительство машинобудуванню, яке розвинене в місті¹⁴. Щоправда, за біблійською традицією колесо має зовсім інше семантичне наповнення: воно є уособленням страждань Катерини, яку катували на споруді з чотирьох колес¹⁵.

Проект герба зайняв перше місце, але затверджений так і не був. Конкурсна комісія порадила авторам, котрі отримали першу й другу премії, об'єднати їх в один. Компромісний варіант був знайдений, але позиція місцевої влади не дала можливості затвердити його. Суперечки точилися саме навколо релігійного символу, що начебто буде незрозумілий пересічному громадянину та неприйнятний для невіруючих і представників нехристиянських конфесій. Результатом дискусії стало затвердження герба радянського періоду в оновленому вигляді¹⁶.

Ще одне зображення святого наявне серед зовнішніх прикрас герба Горлівки, правим щитотримачем якого є архангел Михаїл. Другим щитотримачем обрано шахтаря з відбійним молотком. Незважаючи на спробу через таку еkleктику показати, мабуть, зв'язок поколінь та однаково поважне ставлення як до радянського, так і більш давнього минулого, фігури погано гармонують між собою. Та й обґрунтування самого вибору досить невпевнене: фігуру архангела Михаїла авторами використано тому, що він «вважається покровителем східних земель»¹⁷.

Найстаріші геральдичні елементи, які можна побачити на сучасних гербах міст Донеччини, — це хрест, кадуцей і ключ. Традиційно емблема ключів вносилися до гербів майже всіх міст і фортець, ключових у стратегічному відношенні населених пунктів, ряду портів, що знаходяться в протоках. У радянській геральдиці ключ як емблема не вживався, оскільки свого часу потрапив у число скасованих старих емблем як знак, пов'язаний із завойовною політикою¹⁸. Сьогодні його зображення бачимо на гербі Красного лиману (місто — північні ворота області). Кадуцей — символ торгівлі, а також старий геральдичний символ уведено в поле щита міста Слов'янськ.

Герб м. Бахмута зразка 1811 р. був відновлений на початку 90-х для м. Артемівська. Він являв собою французький щит із нижнім чорним і верхнім зеленим полями, між якими зображено хімічний знак солі. Цей знак (срібне коло, розділене горизонтальною рисою) успадкував герб Соледара, в якому, як і в колишньому Бахмуті, видобувається сіль. Міста, пов'язані з виробництвом солі, успадкували від дореволюційних гербів також срібні ромби, що виступали символом цього мінералу. Уперше такі

ромби зустрічаються на проекті герба Бахмута 1857 р., який був створений геральдистом Кене¹⁹. Сьогодні срібні ромби присутні на гербах двох міст — Соледара та Слов'янська²⁰.

Схрещені молоти як геральдичний символ відомі здавна. У якості технічної емблеми молот у парі з іншими інструментами широко використовувався в європейській геральдиці. Молот у геральдиці розглядається як професійний інструмент і є емблемою промисловості. У радянській геральдиці ця емблема уособлювала робочий клас. Тож схрещені молоти можна побачити як на гербах імперської доби, так і на радянських²¹. У першому випадку вони символізували видобувну промисловість і використовувалися, наприклад, як позащитовий елемент для гербів промислових міст. Зокрема, два схрещених молоти можна побачити на проекті герба для Бахмута 1857 р. Сьогодні ця емблема для підкреслення промислової специфіки міста введена в герб Горлівки, Добропілля, Макіївки, Дзержинська.

До здобутків геральдики на сучасному етапі слід віднести збільшення в гербах кількості символів та фігур, які раніше не використовувалися. Це, наприклад, зображення фонтана на гербі Костянтинівки, або антрациту на гербі Ровеньків. Ще однією особливістю сучасного етапу є наявність позащитових елементів: для всіх гербів це корона, стрічка, обрамування, іноді щитотримачі.

Більшість сучасних міських гербів Донецької та Луганської областей була розроблена фахівцями: членами Українського геральдичного товариства, колекціонерами, фалеристами. Однак проблема якості та професіоналізму все одно залишається актуальною, адже багато сучасних гербів усе ж таки мають ряд недоліків. Причин тому декілька: інертність місцевої влади, її опортуністичне ставлення до змін. У деяких містах і сьогодні побутує практика конкурсів серед населення на проект герба, тож деякі герби й зараз створюються не фахівцями. Для місцевої влади, з огляду на фінансовий бік питання, це більш прийнятно, але ж, як показує практика, результати таких конкурсів рідко можуть задовольнити вимоги до сучасного герба.

Як відомо, геральдика має низку достатньо жорстких правил, без дотримання яких зображення взагалі не може вважатися гербом. Ці вимоги регламентують форму щита, його кольори, композицію, фігури, гербове оточення. Композиційних правил небагато, проте вони вважаються обов'язковими. Серед помилок, яких припускаються автори новостворених гербів, можна виділити наступні: введення назви міста чи дати в поле щита, використання негеральдичних кольорів, неправильне виконання фігур, неправильне блазонування та ін. Введення дати заснування та назви міста в поле щита було дуже популярною новацією радянського

етапу — у традиційній геральдиці цього робити не рекомендується. Сьогодні така помилка наявна на гербах Тореза, Макіївки, Маріуполя, Новоазовська, Северодонецька, Красного Луча, Алчевська, Первомайська, Брянки і є найбільш розповсюдженою.

Відомо, що геральдика використовує п'ять основних кольорів та два метали. На сучасних гербах регіону є випадки використання малинового, сірого, бордового, коричневого кольорів, що не є геральдичними (Новоазовськ, Дружківка, Кіровське, Красноармійськ, Краснодон).

Грубим порушенням правил геральдики є накладання металу на метал та емалі на емаль — такої помилки припустилися автори гербів Ясинуватої, де на золотому полі зображений срібний човен; Зугреса, де в центрі щита, розтятого золотим і червленим, зображено срібну лампу.

Деякі зауваження викликають і фігури на сучасних гербах, які бувають виконані з порушенням геральдичних правил чи просто є не досить вдалими. До таких можна віднести зображення веселки (червоний, золотий, зелений, лазуровий, пурпуровий) на гербі Рубіжного, тримірні зображення на гербі Привілля. Одним із елементів герба Новоградівки є зображення державного герба, яке, відповідно до рекомендацій УГТ, не бажано використовувати. Продовжують використовуватися популярні в радянській емблематиці фігури терикону й шахтних копрів, які знаходимо на гербах Шахтарська, Селідово, Новоградівки. У негеральдичний бік повернуте зображення на полі герба Северодонецька.

Іноді, намагаючись відтворити на гербі максимум інформації, автори використовують декілька геральдичних і негеральдичних фігур та кольорів, що переобтяжує герб. Можна навести, як приклад, герб Слов'янська, що має п'ять негеральдичних фігур: «У зеленому полі щита — золотий кадуцей, над кадуцеем — срібний сокіл, внизу — золотий козацький хрест, по боках — два срібних ромби»²¹; герб Новоазовська: «Щит розтятий і напівперетятий. У правій частині в лазуровому полі з синьою шипоподібною основою природного кольору човен зі срібним вітрилом. У другій частині в зеленому полі два золоті колоски. У третій частині в малиновому полі навхрест покладені золоті козацькі спис і шабля»²².

Ще один недолік — невиразність низки гербів. Основою новостворених гербів Тореза, Макіївки, Добропілля є майже одна й та ж композиція: сонце, що сходить на тлі терикону (чи гори), що робить їх схожими між собою²³.

Міські знаки Красноармійська, Вугледара, Сватового, Перевальська є скоріше емблематичними зображеннями, а не гербами. Герби перших двох населених пунктів містять назву міста й дату в полі щита та неприйнятні фігури: на гербі Вугледара «терикон на тлі золотого сонця з променями, що сходить, та золота рука, що тримає шахтарську кірку

сірого кольору»²⁴; на гербі Красноармійська зображено будівлю міського вокзалу, покладені навхрест молот і ключ, використані негеральдичні кольори. Герб Сватового переобтяжений елементами (підкова, сонце, бджола), що недоречно розташовані в полі щита й виходять за його межі. Герб Перевальська створений за радянським зразком і не має відповідної геральдичної форми та композиції.

У регіоні збережено два радянських герби, що викликають деякі зауваження — це герб Донецька та герб Сніжного. Герб Донецька, що в цілому визнаний вдалим, має недоречний опис. Порівняємо описи герба 1968 р. («Могутня вольова робоча рука, що міцно тримає високо піднятий молот, персоніфікує міць і велич робітничого класу, затверджує ідеї комуністичного будівництва. П'ятикутна зірка з міді в правому верхньому куті щита вказує, що місто одержало розвиток у роки Радянської влади»)²⁵ і 1995 р. («Робоча рука, що міцно тримає високо піднятий молот, символізує, що місто одне з найбільших індустріальних центрів країни. Золота п'ятикутна зірка символізує бережливе відношення до багатств, створених природою і працею народу, могутність, справедливість і віру в краще майбутнє»)²⁶. Якщо з тлумаченням першого символу (рука, що тримає молот) ще можна погодитися, то спроба подати п'ятикутну зірку як символ «бережливого відношення до багатств» є невдалою. Цей символ уже закріплений у масовій свідомості як атрибут радянського минулого, він є лаконічним, яскравим, насиченим конкретним змістом, і намагання змінити це символічне значення одним лише рішенням міськради виглядають недоречно.

Що ж до Сніжного, то 2003 р. було проведено конкурс на проект міського герба, результати якого не задовольнили місцеву владу, через що було прийнято рішення залишити герб радянського зразка, що має низку типових для свого часу недоліків: він виконаний у синьо-червоній кольоровій гамі, дата заснування міста введена в поле щита, основною фігурою є «золотий терикон, шахтний копер, увінчаний п'ятикутною зіркою, обрамлений праворуч частиною золотої шестерні»²⁷.

Отже, на сучасному етапі, у порівнянні з радянським періодом, символічна гама міських гербів набула більшого розмаїття, почали використовуватися забуті кольори та елементи, шляхом стилізації створюються нові символи. На сучасних гербах представлена рослинна, тваринна, промислова символіка, зброя, а також унікальні стилізовані зображення. Релігійна символіка ввійшла до кола актуальних знаків, але використовується обережно, не має яскравого конфесійного забарвлення, як, скажімо, в імперські часи. Проблема відповідності новостворених гербів вимогам геральдичної традиції все ще не вирішена. Комплекс сучасних міських гербів Донбасу відзначається низкою недоліків, серед яких:

побутування в якості міських знаків емблем радянського зразка, уведення дати й назви міста в поле щита, надмірна кількість геральдичних та негеральдичних фігур і кольорів, використання неприйнятних елементів, накладання металу на метал, невиразність.

¹ Гречило А., Савчук Ю., Сварник І. Герби міст України (XIV – I пол. XX ст.). — К.: Брама, 2001. — 400 с.

² Іщенко Я.О. Сучасний стан муніципальної геральдики в Україні // Укр. іст. журн. — 2006. — № 3. — С. 125–136.

³ Малаха Є. Геральдика Донеччини // Схід. — 2004. — Спеціальний випуск (№ 7). — С. 23–25.

⁴ Жизнь-неделя: орган Донецкого городского совета. — 2003–2004.

⁵ Славянск в коллекционных миниатюрах: Исторический справочник, каталог / Е.А. Малаха, Н.Н. Омельченко. — Славянск: Печатный двор, 2003. — 55 с.

⁶ Висоцький В.І., Соловійова М.В. Символіка Луганщини (герби, прапори). — Луганськ: б.в.; 2004. — 47 с.

⁷ Житниченко О. Геральдика не терпит искажений // Наша газета. — 1997, 12 липня. — С. 8; Його ж. Герб і прапор Святогірська. Знак. — 2003. — Ч. 31. — С. 6; Його ж. Луганському гербу — 100 лет // Наша газета. — 2003, 19 апреля. — С. 3.

⁸ Сорокин К. Геральдист Андрей Загорецкий: «Сейчас любой может придумать себе герб» // Реальная газета Ижица. — 2007. — № 4. — С. 14.

⁹ Малаха Є. Вказ. пр. — С. 24.

¹⁰ Сорокин К. Указ. соч.

¹¹ Сучасний герб Красного Лиману. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=286#verh>.

¹² Славянск в коллекционных миниатюрах... — С. 18.

¹³ Омельченко М. Герб і прапор міста Слов'янська // Знак. — 2004. — Ч. 13. — С. 7.

¹⁴ Выголов В. Какими будут атрибуты Краматорска? // Обще-Житие. — 2008, 3 апреля. — (№ 11). — С. 2.

¹⁵ Екатерина Александрийская // Православная энциклопедия. — М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2009. — Т. XVIII. — С. 114.

¹⁶ Рішення Краматорської міської ради від 24.09.2008 № 21/V-3 «Про затвердження герба та прапора територіальної громади м. Краматорська. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.krm.dn.ua/pg/uk/page/346/id=171>.

¹⁷ Сучасний герб Горлівки. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://heraldry.com.ua/index.php3?lang=U&context=info&id=257#verh>.

¹⁸ Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2004. — С. 193.

¹⁹ Панченко В. Геральдика Старої Донеччини // Науковий світ. — 2004. — № 3. — С. 10–11.

²⁰ Омельченко М. Герби Слов'янська // Донеччина. — 2006, 9 квітня. — С. 5; Луговой В. Соледар подарил себе герб и флаг // Вперед TV. — 2005, 19–20 жовтня. — С. 1.

²¹ Похлебкин В.В. Указ. соч. — С. 266–267.

²² Державний архів Донецької області (далі — Держархів Донецької обл.), Геральдика Донецької області: колекція документів (не описана).

²³ Малаха Є. Вказ. пр. — С. 24.

²⁴ Держархів Донецької обл., Геральдика Донецької області: колекція документів (не описана).

²⁵ Держархів Донецької обл., ф. Р–279, оп. 4, спр. 191, арк. 70–71.

²⁶ Герб Донецка: Донецк. История. События. Факты. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.infodon.org.ua/donetsk_gerb.

²⁷ Журинов В. Символика Снежного // Снежнянская жизнь. — 2003, 19 апреля. — С. 1.

Убо Црсног прсвѣтлѣгъ влаета
босна Запопотоу 1602. го

Писмо о полку изоресен
1. Занесе.
Или доборъ е дѣло, бранба,

Планъ Полковникова Ту
Млошца, Очмаиди.
рѣда Входа, Полковни
ко, Просили Насъ Деса
Въдѣжи, котораго
доушавано, захода
Ониъ, Ристура Ми
Ритмидъ, ради Деса
и Риститвора надъ
се ставио, захода
Артюданъ шанди и
Илларию. Зде тоу
Славоу радиети, мѣ
лвти пѣчи, дограбъ
Надъ Планъ Полковни
кована и доградна, и
Славоу и п. ладарво
таи Сна, Като Оми П.
Сила, и три силъ
баче замѣтливъ
Слаториъ Рони К. Фондъ жде.

Тѣкъ
о Канды Угренъ.

Надписанъ рукописи Мокану

Двадцати Месецъ
рукописи, АМ.

№ 19.

Handwritten signature and flourish
Свѣтлѣгъ влаета
Свѣтлѣгъ влаета

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ
ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ПОЄДНАННЯ ЧЕРЕЗ ВАЖКУ
ПАМ'ЯТЬ. ВОЛИНЬ 1943»)**

Події на Волині в роки Другої світової війни належать до найскладніших моментів польсько-українських відносин. Поданий до польського сейму в квітні 2013 року законопроект стосовно ОУН і УПА¹ є яскравим прикладом втручання політиків у історичні дискусії стосовно волинських подій. Однак щораз ширше коло польських і українських дослідників, громадських і культурних діячів із обох сторін намагаються по-новому підійти до складних моментів спільного минулого. Серед таких нових підходів — польові дослідження й проекти, спрямовані на пошук польсько-українського порозуміння, віднайдення таких сторінок спільного минулого, які поєднують обидва народи, зокрема польові дослідження зі збору та документальної фіксації усноісторичних інтерв'ю про порятунок і допомогу між українцями й поляками в роки Другої світової на Волині. Саме цій тематиці присвячений проект «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943». Він був організований люблінським науково-культурним осередком «Брама Гродська. Театр Н.Н.», із залученням польських та українських дослідників і студентів, які в спільних групах збирали свідчення серед мешканців Волині.

Пошук респондентів відбувався різноманітними методами. Зазвичай, керівники проекту намагалися налагодити контакти з місцевими дослідниками, активними громадськими діячами з метою отримати відомості чи контакти майбутніх респондентів. Спершу організатори планували опитувати респондентів за тематичним принципом (тих, кому відомі історії порятунку й допомоги), однак уже перші польові виїзди показали недосконалість запропонованого підходу. Групи студентів натрапляли на недостовірну інформацію, а також на те, що людей, яким були відомі історії порятунку, уже немає в живих. У такій ситуації було вирішено проводити виїзди в сільську місцевість без попереднього списку можливих респондентів. Населені пункти підбиралися за критерієм проживання в них польської громади під час війни. У пошуку респондентів для проекту допомогу надали співробітники Волинського національного університету

ім. Лесі Українки, Волинського обласного братства вояків ОУН і УПА, Нововолинської міської бібліотеки. Однак найчастіше контакти наполегливо пропонувалися безпосередньо по приїзді групи в той чи інший населений пункт. Слід відзначити доброзичливість місцевого українського населення до учасників проекту. Волиняни виражали своє зацікавлення й захоплення нашим проектом, допомагали знаходити старожилів і людей, яким відомі історії допомоги й порятунку поляків у роки війни. Місцеві жителі не одразу розуміли, що до них завітали мішані польсько-українські групи, але коли вони дізнавалися про наявність польських гостей, то раділи ще більше та хотіли допомогти ще дужче.

Основні методичні засади проведення польового дослідження було напрацьовано під час наукової конференції 23–25 травня 2012 р. в Любліні². В основу збору усноісторичних джерел покладено метод біографічного інтерв'ю, що охоплює життєвий шлях респондентів до завершення Другої світової війни, з доповненням проблемного інтерв'ю³. Заплановано, що оповідач має розповісти свою біографію, а потім відповісти на питання, дотичні до проблематики подій польсько-українських відносин на Волині.

Важливим елементом проведення усноісторичних польових досліджень є цілісне розуміння всієї вибірки респондентів, ступеня її репрезентативності. Вибірка складалася з мешканців колишнього Волинського воєводства II Речі Посполитої (далі — II РП. — *Я.Б.*) — переважно територія сучасних Рівненської й Волинської областей. Більшість респондентів була свідками подій польсько-українського протистояння в роки Другої світової війни, зрідка — учасниками національно-визвольного руху. Нижньої межею дати народження респондентів є 1914 рік, верхня межа завершується кінцем 30-х — початком 40-х рр. Переважна більшість респондентів народилися в 20–30-х рр. ХХ ст. Вибірка складається в основному з мешканців сільської місцевості на Волині. Домінування сільського населення видається логічним з огляду на те, що в містах цивільне польське населення не піддавалося такому винищенню зі сторони українців, як на селі. Респонденти різняться між собою за рівнем здобутої освіти — від неписьменних до випускників Львівського університету. Усі оповідачі добровільно зголосилися давати інтерв'ю для проекту. У гендерному вимірі переважають жінки, що зумовлене більшою тривалістю життя у представниць прекрасної статі. По-різному склалася повоєнна доля опитаних нами респондентів, для деяких із них польсько-українське протистояння було особистою родинною трагедією.

Життя залишило свій слід в індивідуальній пам'яті опитаних під час проекту волинян. Особливо міцно в пам'яті закарбовуються складні стресові ситуації, пов'язані з загрозою життю. Події Другої світової війни на

Волині, панування на цій землі сталінського й гітлерівського тоталітарних режимів залишили свій відбиток у свідомості опитаних нами респондентів. Протягом тривалого часу волиняни (як українці, так і поляки) не мали можливості висловити власну думку чи розказати про своє минуле. До того ж, більшість життя наші респонденти провели під впливом тоталітарної комуністичної ідеології й радянської політики пам'яті, де постійно нав'язувався й підтримувався дискурс міфу «Великої Вітчизняної війни».

Однак опитані нами респонденти мають дещо відмінний від офіційної радянської версії погляд на події Другої світової війни на Волині. По-перше, у свідченнях абсолютно не знаходять свого підтвердження міф «панської Польщі» й стереотипний негативний образ поляків. При відповіді на питання стосовно життя в ІІ РП опитані нами респонденти часто використовують схвальні відгуки. Образ життя міжвоєнної Волині зображується ними як один із кращих періодів їхнього життя, ІІ РП постає свого роду «прикладом» складного поліетнічного суспільства, де назагал мирно між собою живуть три найбільш чисельні народи — українці, поляки та євреї. Можливо, такі схвальні свідчення про ІІ РП пов'язані з присутністю польських гостей під час збору інтерв'ю та є прикладом сучасної політкоректності серед українців. Також це може бути пов'язане на емоційному рівні з ідеалізацією періоду власної молодості й дитинства, однак тоді аналогічні спогади мали б бути й стосовно Радянського Союзу, що немає свого відображення у свідченнях. Хоча в будь-якому випадку відсутність образу «поляка-ворога», «поляка-пана» слід віднести до позитивних особливостей пам'яті українських волинян. Негативні стереотипи стосовно поляків, які постійно підживлювалися радянською пропагандою, мають місце в сучасних шкільних підручниках; за логікою дослідників, які прив'язують метод усної історії до соціології, вони мали б бути міцно закорінені «соціальним рамками» колективної пам'яті⁴, однак матеріали проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» цього не підтверджують. Важливим елементом історичної пам'яті волинян є засудження вбивства польського мирного населення, жоден із опитаних респондентів не став якимось чином виправдовувати винищення цивільного польського чи українського населення, складалося враження, що серед частини опитаних нами респондентів існує навіть «комплекс провини» через те, що на цій землі люди гинули за національною ознакою. Також опитані нами свідки загалом були позитивно налаштовані до поляків — як у ті буремні роки Другої світової, так і тепер; багатьом із них були відомі історії допомоги й порозуміння з поляками, хоча з плином часу гідні для наслідування й прикладу справи швидше зникають з історичної пам'яті, ніж завдані в той же час кривди.

Стосовно пам'яті волинських поляків, то вона часто є більш травматичною. Загроза розправи з боку місцевих українців у 1940-х рр., вбивства їхніх близьких і рідних є неодмінною частиною їхньої пам'яті про Волинь. Однак навіть волинські поляки, які були піддані терору з боку частини загонів ОУН і УПА, знаходять якісь певні позитивні моменти у відносинах з українцями, як-от мирне життя за часів міжвоєнної Польщі або допомогу під час проведення антипольських акцій. Досить часто імена українців, які допомогли полякам, уже зникають з людської пам'яті; залишилися тільки коротенькі спогади про допомогу, лишень частина імен збереглася в пам'яті.

Події масового вбивства польського цивільного населення в роки Другої світової війни на Волині не належали до офіційного канону радянської політики пам'яті й не є частиною сучасного історичного дискурсу незалежної України. Історії допомоги та порятунку поляків на Волині взагалі є «білою плямою» як в українській історіографії, так і в історичній пам'яті українців. На Західній Україні до 1991 року пам'ять, пов'язана з українським підпіллям, у кращому випадку функціонувала й передавалася в межах малих соціальних груп, насамперед між членами однієї родини, або ж взагалі замовчувалася. Зі здобуттям незалежності на Західній Україні відбулося «відновлення» пам'яті, пов'язаної з діяльністю ОУН і УПА, у вигляді антитези до радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» й офіційної пропаганди, що беззастережно возвеличувало діяльність українського підпілля й героїзувало його діячів. По суті, на Західній Україні витворився міф «українця-повстанця», пов'язаний із діяльністю відділів ОУН і УПА. Цей міф має надзвичайно великий вплив на дослідників національно-визвольного руху, досить часто науковим працям не вистачає критичного підходу до аналізу діяльності повстанського руху.

Дослідження проявів людяності й допомоги полякам в роки Другої світової на Волині є «білою плямою» сучасної української історіографії. У переважній більшості джерелами для вивчення випадків допомоги є спогади свідків, які пережили ті страшні події. Письмові архівні джерела сфокусовані в основному на негативній інформації, хоча й тут також можна натрапити на історії допомоги та порятунку.

Польський історик Ромуальд Недзелько, автор «Кресової книги справедливих», який тривалий час досліджував прояви людяності серед українців на території Південно-Східних Кресів, запропонував схему для аналізу й опису спогадів про допомогу полякам⁵. Саме вона була застосована для остаточної систематизації зібраних спогадів під час проведення проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943». Слід також усвідомлювати, що отримані під час проекту інтерв'ю можуть містити одразу декілька видів допомоги зі схеми Ромуальда Недзелька,

наприклад, попередження про небезпеку, переховування поляків, надання їм одягу й харчів і т.д. Свідчення, які тематично пов'язані з допомогою чи порятунком однієї особи або цілої польської родини та які підпадають під декілька пунктів схеми Р. Недзелька, вважаються одним випадком порятунку чи допомоги полякам.

Розповіді мешканців колишнього Волинського воєводства II Речі Посполитої є унікальними й безцінними джерелами не стільки для реконструкції подій етнічних чисток польського населення, скільки для кращого розуміння й бачення польсько-українських відносин у роки Другої світової війни. Пам'ять мешканців Волині 40-х рр. XX ст., українців, як і поляків, виходить за рамки офіційних дискурсів про Волинську трагедію/Геноцид поляків на Волині. Незважаючи на офіційний радянський дискурс стосовно подій Другої світової війни, а також на відсутність політики пам'яті стосовно Волинської трагедії в незалежній Україні, індивідуальна пам'ять мешканців Волині 1940-х рр. зберегла в собі спогади про прояви людяності стосовно місцевого польського населення. Із плином часу пам'ять волинян перебувала під різноманітними впливами, зокрема під впливом негативного зображення Польщі й поляків. На щастя, теренні дослідження виявили відсутність принаймні відкритих упереджень щодо поляків серед місцевих українців, про що в щоденнику написали польські учасники проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»⁶.

Інтерв'ю різняться між собою за часом розповіді, інформативністю, насиченістю подіями й іменами поляків, котрі мешкали на Волині в той час. Це зумовлено об'єктивними причинами: відкритістю-замкнутістю респондентів, їхнім бажанням розповісти або приховати історію свого життя, здобутою освітою, пізнішою діяльністю по завершенню війни. Також повнота й розлогість спогадів залежала від психологічного типу, характеру оповідачів. Розповіді тривали від 10–20 хвилин і аж до 2 годин і більше. Отримані й зафіксовані на відео- та аудіоносіях 145 свідчень послужили подальшим джерелом для аналізу.

У проаналізованих інтерв'ю важко простежити впливи радянської політики пам'яті, особливо міфу «панської Польщі», «гноблення західних українців польськими панами». Хоча стверджувати про повне ігнорування офіційного радянського дискурсу неможливо. Пам'ять українців містить певні елементи міфу «Великої Вітчизняної війни», зокрема це проявилось у висловлюваннях типу «совєти визволили», «наші прийшли».

Зібрані під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» матеріали є прикладом конфлікту індивідуальної пам'яті з історіографією. Спогади українців, як і поляків, про життя в II РП входять у протиріччя з

напрацюваннями істориків, які подають польсько-українські відносини у світлі перманентного конфлікту, зокрема такі спогади важко вписуються в концепцію «другої польсько-української війни» Володимира В'ятровича⁷. До подібних висновків про мирне співжиття українців і поляків у Галичині приходить російський дослідник Климентій Федевич у праці «Галицькі українці в Польщі. 1921–1939»⁸. Образ мирного життя українців і поляків, який простежується в спогадах мешканців Волині 1920–1930-х рр., може послужити до нового концептуального переосмислення міжвоєнного періоду історії Західної України з відходом від радянської традиції «гніту українського народу під панською Польщею».

Індивідуальна пам'ять зберегла такі надзвичайно важливі та необхідні для польсько-українського порозуміння й примирення спогади про вияви допомоги та порятунку як зі сторони українців, так і зі сторони поляків. На жаль, 70 років, які відділяють нас від досліджуваних подій, наклали сильний відбиток на людську пам'ять про випадки допомоги й порятунку. Багато імен українців-волинян, гідних прикладу для наступних поколінь, уже стерлося з людської пам'яті, як й імена врятованих ними поляків. Особливістю свідчень є те, що вони показують, наскільки глибока прірва пролягла всередині українських волинян стосовно поляків. Часто ця прірва знаходиться всередині родин, коли одні члени української родини вбивали поляків, а інші — переховували й допомагали їм. Доходило до того, що в одному господарстві розміщувався штаб ОУН і УПА та переховувалася польська родина.

Зі 145 свідчень, зібраних під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943», переважна більшість польських і українських очевидців розповідає про мирне й дружнє життя українців і поляків на Волині в міжвоєнний період. Такі розповіді варіюються в залежності від особистого досвіду, від простого констатування того, що українці й поляки жили «добре», до наповнення цих узагальнень конкретним змістом, підтвердження їх прикладами чи історіями з життя, наприклад, коли українська родина залишала свою дитину на догляд польській родині, і ця дитина була безневинно вбита разом із поляками, які наглядали за нею.

Під час проекту отримано 18 спогадів українців про допомогу полякам, а також 8 спогадів поляків про надання їм допомоги з боку українців. Отримані спогади про допомогу полякам можна розділити за наступними видами схеми Ромуальда Недзелька: переховування та надання притулку полякам — 16 випадків; надання інформації про можливий напад чи небезпеку — 2 випадки; надання неправдивої інформації — 1 випадок; перевезення поляків у безпечніше місце — 2 випадки; допомога харчами — 2 випадки; посередництво між членами польських родин, які втратили зв'язок між собою — 1 випадок, опіка над польськими дітьми-сиротами

та їх усиновлення — 6 випадків; публічний протест проти репресій над поляками — 2 випадки. Свідчення, які є заплутаними, важкими для зрозуміння або які містять відповіді, на кшталт, «так, рятували поляків» і не мають подальшого підтвердження якимось випадком чи історією, до уваги не бралися. Також спогади про допомогу чи порятунок поляків, які містили в собі кілька видів допомоги (переховування, перевезення в безпечне місце, забезпечення їжею, опіка над сиротами), при аналізі вважаються як один прояв людяності.

Перевірка достовірності усних свідчень можлива декількома способами, зокрема, співставленням інформації зі свідчень між собою, особливо наданих із польської та української сторін. Інший спосіб — це співставлення зібраних під час проекту свідчень із доступними архівними матеріалами, який стане наступним етапом верифікації зафіксованих усноісторичних джерел. Порівняння наявної у спогадах інформації з інформацією, що міститься в архівних документах, є доволі трудомістким процесом, хоча вже зараз можна зробити наступні спостереження: документи автентичного волинського походження, незважаючи на те, що вони націлені переважно на збереження інформації про напади й масові розправи над мирним населенням, також містять інформацію стосовно історій допомоги й порятунку полякам⁹. Зібрана у спогадах інформація про мирне й приязне співжиття українців і поляків на Волині міжвоєнного періоду знаходить певне підтвердження в документах фонду Армії Крайової¹⁰. Зауваги опитаних нами респондентів стосовно провокування польсько-українського протистояння на Волині нацистськими й радянськими окупантами, які переважно абсолютно не сприймаються польськими дослідниками, співпадають із ситуаційними донесеннями польського підпілля на Волині¹¹. Верифікація усноісторичних інтерв'ю повинна охопити всі наявні й доступні архівні матеріали з метою спростувати або підтвердити інформацію зі спогадів очевидців.

Проведені польові дослідження під час проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943» засвідчили великий потенціал для дослідження історії допомоги й порятунку поляків у загальному контексті досліджень польсько-українських відносин на Волині часів Другої світової війни. На основі зібраних під час проекту свідчень було видано однойменну пам'ятну книгу «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»¹² польською, українською та англійською мовами з надією, щоб історії допомоги й порятунку поляків на Волині в роки Другої світової війни не були забуті й слугували поєднанню польського й українського народів. Подальші польові дослідження зі збору усних свідчень збагачуватимуть джерельну базу проблематики, сприятимуть польсько-українському діалогу, послаблюватимуть намагання розпалити конфлікт між

незалежною Україною та відродженою Польщею з використанням най-трагічніших моментів нашої спільної історії.

¹ Польський сейм готується засудити УПА за геноцид // Історична правда. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/04/19/121271/>

² Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943 / Під ред. А. Зінчук. — Люблін, 2012. — С. 294–295.

³ Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. — Харків, 2009. — Вип. 13–14. Спеціальне видання. — С. 151.

⁴ Хальбвакс М. Соціальні рамки пам'яті. — М., 2007. — С. 265–319.

⁵ Niedzielko R. Kresowa księga sprawedliwych. 1939–1945. — Warszawa, 2007. — С. 14.

⁶ Поєднання через важку пам'ять... — С. 299–300.

⁷ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. — К., 2012. — Вид. 2-е, доп.

⁸ Федевич К. Галицькі українці в Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-і рр.). — К., 2009.

⁹ Arcuhiwum Akt Nowych. Zespół Armia Krajowa. Komenda Lwów, sygn. 203/XV — 42, к. 11, 94–95: Wypadki na Wołyniu w powiecie włodzimierskim.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid, к. 7–8, 12, 47.

¹² Поєднання через важку пам'ять...

**ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Д.І. СВЯТОПОЛК-МИРСЬКОГО¹
ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ
У ТЕРСЬКІЙ ОБЛАСТІ ТА ДАГЕСТАНІ 1845–1878 рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДІАК УКРАЇНИ)**

Найважливіші події в Терському регіоні Північного Кавказу в зазначених хронологічних рамках досить широко висвітлені в історіографії й мають солідну джерельну базу, введена в науковий обіг вченими-кавказознавцями різних поколінь. Утім, історична наука потребує виявлення всіх можливих джерел із досліджуваної проблеми. Тільки в цьому випадку історик зможе максимально відтворити справжню картину минулого, об'єктивно простежити історичний процес і розкрити його закономірності². Одним із мало вивчених письмових джерел, що може серйозно доповнити відомі вже історичні факти та події в Терській області й Дагестані, є фонд Д.І. Святополк-Мирського, що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК України). Фонд складається з одного опису, куди внесено 1032 справи. Матеріали датуються 1836–1898 рр. Документи Д.І. Святополк-Мирського різняться за своїм інформаційним потенціалом, видом, походженням та змістом. Це — листи, записки, довідки, телеграми, його клопотання до царя, договори, розписки, господарчі документи, списки селян, проекти, звіти, доповіді, доручення, листування з різними особами, рапорти, спогади, які починаються під час вступу Д.І. Святополк-Мирського на військову службу на Кавказі, вірші, написані ним у різні роки, тощо. Більшість цих цікавих джерел досі не опрацьовано дослідниками й не залучено до наукових студій. Тому їхні вивчення та аналіз дозволять поглянути на події минулого очима генерала, колишнього начальника Терської області, князя Д.І. Святополк-Мирського й, можливо, позбутися стереотипів та однозначної інтерпретації історичних фактів.

Серед виявлених документів із фонду Д.І. Святополк-Мирського особливо цікавою є справа за 1844–1878 рр. під назвою «Записка о Терской области»³, що підтверджує критичне ставлення Д.І. Святополк-Мирського до діяльності графа М.І. Євдокимова, прибічника виселення горців до Туреччини й заселення їхньої території переселенцями із внутрішніх губерній Російської імперії. Мемуарист звинувачує М.І. Євдокимова в загостренні суспільно-політичного й військового становища на Кавказі,

що призвело до повстання мирних гірських аулів. При цьому про огульну критику опонента не йдеться. Д.І. Святополк-Мирський визнає військові здібності й заслуги графа М.І. Євдокимова, який володів, на його думку, усіма відповідними якостями воєнного полководця. Проте він твердо впевнений у тому, що масове переселення 1860 р. мусульман Терської області до Османської імперії стало результатом непродуманих дій М.І. Євдокимова.

Процесу переселення горців до Туреччини автор приділяє серйозну увагу. При цьому він відмовляється визнавати зрадниками лояльних раніше горців, які виїхали з Кавказу й перейшли на бік Туреччини. Зокрема, йдеться про кумицького князя Шоту Темірова. Д.І. Святополк-Мирський прямо звинувачує органи державного управління Росії: «В крае, где последние 10 лет правительство неоднократно поощряло жителей к переселению в Турцию и даже покупало у некоторых из них землю, чтобы облегчить им переселение, или давало для этого денежную помощь, нельзя называть изменником человека, который, отправившись с дозволения в Мекку, принимает турецкое подданство»⁴.

У «Записке» князь Д.І. Святополк-Мирський дає загальну характеристику адміністративному устрою Терської області, відмічає недоліки й пропонує шляхи їхнього подолання. Він виявляється прагматичним адміністратором, який мислить державними критеріями й вважає, що після закінчення війни треба шукати інші форми й методи управління, прагне до заспокоєння краю через довіру, шанобливе ставлення до віри та звичаїв, залучення горців до служби в постійній міліції, поступову інтеграцію їх у російське життя.

Окрім цієї записки, Д.І. Святополк-Мирський залишив нащадкам ще багато аналітичних документів. Це записки про спорудження залізниці між Владикавказом і Тифлісом⁵, повстання горців і придушення його 1861 р.⁶, заходи, які необхідно провести з метою остаточного підкорення Росією Кавказу⁷, війну з Туреччиною та повстання горців у той же час⁸, економіку Дагестану⁹ тощо.

Наступні матеріали фонду, на які хочеться звернути увагу, — це «Воспоминания Святополк-Мирского с момента его поступления на службу на Кавказе и принятие начальства над действующим корпусом»¹⁰. Цінність спогадів як історичного джерела залежить від багатьох чинників: від того, яку роль відігравав автор у подіях, що він описує, гостроти сприйняття ним дійсності, його здатності запам'ятати перебіг подій, часу написання мемуарів тощо¹¹. Як відзначав автор, «накануне достижения 50-летнего возраста, когда ум дозрел до беспристрастия», він наважився приступити до викладу спогадів, «отличительною чертою

которых будет истина»¹². При цьому князь підкреслює, що предметом записок є не його персону, а події, свідком яких він сам був.

Він не розповідає про дитинство й починає свої спогади з того, що виховувався за кордоном, майже не знав російської мови, повернувся до Росії в 19 років і після недовготривалих клопотів 1844 р. вступив у службу до Кабардинського егерського князя Чернишова полку.

Одним із найбільш цікавих місць у спогадах є коротка, але всебічна й докладна характеристика штаб-офіцерів і генералів Російської армії, з якими йому доводилося зустрічатися під час служби на Кавказі особисто. Як він писав, «приступая к этому в высшей степени щекотливому и совестливому делу, я должен заявить раз и навсегда, что суждения мои о людях в продолжение этих записок будут строго правдивы, невзирая на личные отношения, даже на дружбу и чувство благодарности. Я обязуюсь перед своей совестью говорить только правду, как в день страшного суда. В ней, повторяю, вся польза от моего труда и вся его цель»¹³.

Д.І. Святополк-Мирський, судячи з усього, наводить відомі йому дані із секретних атестацій вищих офіцерів і доповнює їх своїми власними спостереженнями й коментарями. До того ж, знаходячись у гушці подій, автор, напевно, володів інформацією про справжнє неофіційне ставлення до штаб-офіцерів і генералів з боку їхніх підлеглих — обер-офіцерів і рядових солдатів, що також могло враховуватися ним при написанні характеристик. Він висвітлює роль того чи іншого генерала у війні, їхні інтелектуальні, військові здібності, звертає увагу на відповідність або невідповідність командирів своєї посади, душевні якості, риси характеру, схильності, фінансову репутацію й навіть ставлення до жінок.

Характеристик удостоїлися відомі на Кавказі військові: О.І. Нейдгарт¹⁴, В.Й. Гурко¹⁵, О.М. Лідерс¹⁶, М.З. Аргутинський-Долгоруков¹⁷, В.О. Бебутов¹⁸, Ф.К. Клюки-фон-Клюгенау¹⁹, Р.К. Фрейтаг²⁰, І.М. Лабінцев²¹, Д.В. Пассек²², В.М. Козловський²³, М.П. Слєпцов²⁴. Критиці М.Т. Лорис-Мелікова²⁵, головнокомандувача російської армії під час війни з турками в 1877–1878 рр., Д.І. Святополк-Мирський присвятив чимало рядків. Він звинувачує Михайла Тарієловича в неспроможності й нездатності командувати Особливим корпусом російської армії, нерішучості й марнославстві та поширенні паніки серед своїх же військ²⁶.

Автор багато пише про безладність в управлінні військами, хаос, навіть у штаб-квартирі Гребенського козацького війська — станиці Червленої, про участь у чеченських походах під командуванням генерала Гурко й князя Орбеліані²⁷; наводить подробиці подій на Хубарських висотах, Чиркеї, Теренгульських ярах і на річці Аргун.

Записи Д.І. Святополк-Мирського дозволяють зробити висновок про часткову імітацію бойових дій як російськими військами, так і мюридами

Шаміля та одночасне пограбування як одними, так й іншими «замирених» або багатих чеченських аулів, що відкололися від повстання.

Рукописні спогади Д.І. Святополк-Мирського²⁸ про князя О.І. Барятинського²⁹ вперше були вивчені нами 2009 р. Досі ці матеріали не викликали особливого інтересу в наукових колах України й були переглянуті лише одним дослідником ще далекого 1950 р., коли проблему підкорення кавказьких народів старалися зайвий раз не порушувати. Між тим, у цих спогадах міститься детальна характеристика князя О.І. Барятинського й важлива інформація про історичні події на Кавказі, в яких він брав активну участь. Тут же Д.І. Святополк-Мирський знову повертається до своєї суперечки з графом М.І. Євдокимовим 1861 р. й описує поїздку до Парижа, де він виконував особисті доручення свого покровителя Олександра Барятинського.

Зрозуміло, що не міг обійти увагою Дмитро Святополк-Мирський і знаменний у житті князя Барятинського 1859 рік (полонення імама Шаміля та закінчення Кавказької війни на Терекі), значущий і для самого автора мемуарів. Цю подію він, один із її учасників, описує дуже детально. Як відомо, Д.І. Святополк-Мирський обіймав тоді посаду начальника штабу військ Дагестанської області, щодня спілкувався з О.І. Барятинським, знаходячись у наметі головнокомандувача під Гунибом, тобто був у курсі всіх серйозних подій. Як впливає зі спогадів, автор під час полонення Шаміля знаходився разом із бароном Врангелем і військами у 100 метрах від місця події³⁰. Він розмірковує про причини, що змусили Шаміля прийняти подібне рішення; роль князя Барятинського в підкоренні Східного Кавказу та його розрив з Д.О. Мілютіним.

У фонді зібралось чимало телеграм, адресованих князеві Святополк-Мирському від різних впливових осіб імперії. У числі кореспондентів — намісник царя на Кавказі великий князь Михайло Миколайович, генерал-ад'ютант Михайло Лорис-Меліков. Сам він адресував телеграми генералам Якову Алхазову, Івану Оклобжию, полковникам Краєвичу, Старосельському та іншим. Вони відправлялися з Одеси в Тифліс, з Ахалкалаки й Боржомі — у Каджари, з Петербурга — у Тифліс, Люблін і навпаки. Великий князь Михайло Миколайович просив повідомити його про придушення повстання горців у Дагестані, про направлення до генерала Тергукасова підкріплення, постачання провіанту для Кавказької армії тощо. Він же відправив 1877 р. Д.І. Святополк-Мирському кілька вітальних телеграм. Одна з них такого змісту: «Сердечно благодарю и искренно Вас поздравляю, как одного из виновников славного штурма Карса»³¹. Телеграми датуються 1871–1892 рр.

У своїх телеграмах Д.І. Святополк-Мирський віддавав розпорядження про доставку боєприпасів, транспортування поранених, будівництво шпи-

талів³² тощо. Депеші, адресовані Дмитру Івановичу генерал-ад'ютантом М.Т. Лорис-Меліковим, стосувалися військових дій під час російсько-турецької війни й селянських повстань у Терській області³³. У фонді міститься й послужний список М.Т. Лорис-Мелікова³⁴.

Збереглися також листи князя до генерала О.П. Карцова, в яких ідеться про внутрішнє становище Терської області, придушення селянських повстань у Дагестані, переселення частини населення Кавказу до Туреччини та створення військового відділу при Кутаїському генерал-губернаторстві³⁵.

У листі намісникові Кавказу великому князеві Михайлу Миколайовичу від 1874 р. Д.І. Святополк-Мирський порушує питання про будівництво залізниць у регіоні³⁶.

У фонді зберігається п'ять неопублікованих листів³⁷, написаних князем Д.І. Святополк-Мирським у червні–липні 1861 р. до генерала М.І. Євдокимова³⁸, в яких він звертає увагу на проблему переселення кабардинців до Туреччини, порушує питання внутрішнього становища в Чечні й Дагестані та облаштування доріг у гірській смузі. Рядки кореспонденції свідчать про існування між ними досить активного листування. Князь не приховує своїх поглядів відносно майбутнього Кавказу, які дуже відрізняються й навіть суперечать основній концепції його адресата. Він пише про просвіту горських народів, завоювання їхньої довіри, обов'язок імператора піклуватися в рівній мірі про благо всіх народів Російської імперії.

Отже, вивчені матеріали — спогади, записки, епістолярія — це види споріднених і близьких історичних джерел, які нерідко доповнюють один одного³⁹. Усім їм властивий яскраво виражений суб'єктивізм, але залежно від суспільно-політичного становища, поглядів і роду занять авторів їхнє значення як комплексу документів значно підвищується. Таким чином, можна впевнено говорити про те, що у фонді Д.І. Святополк-Мирського зосереджені документи, які безпосередньо відобразили історичний процес, зафіксували окремі факти й події на Північному Кавказі в 1845–1878 рр.

Лист князя Д.І. Святополк-Мирського графу М.І. Євдокимову із Владикавказу 7 липня 1861 р.

Милостивый государь граф Николай Иванович!

Нарочный с письмом Вашего сиятельства от 13 июня искал меня на старой линии в Хасавюрте, и потому я получил это письмо только сего дня поутру. Я возвратился во Владикавказ⁴⁰ 17 июня, был в Грозном⁴¹, Хасавюрте⁴², Чириюрте⁴³, где виделся с князем Меликовым (М.Т. Лорис-

Меликовым. — А.Д.), в Аухе и Зандакском обществе до Датыха⁴⁴. Как здесь, так и по дороге я получил донесения от окружных начальников о предполагаемых движениях Атабая⁴⁵, Уммы, Курмагомы для возмущения какой-либо части народонаселения и о мерах, предпринятых нами для поддержания спокойствия. Я приказал большого внимания на эти слухи не обращать — не мучить войска передвижениями и продолжать своё дело. Общее возмущение я считаю невозможным, а если бы оно и случилось, то скорее послужит нам на пользу, чем во вред. Так я объявил и туземцам, с которыми виделся, везде говорил много и откровенно, старался им доказать, что будущая их судьба зависит от них самих, и что чем больше будет в крае беспорядков и беспокойства, тем больше будет принято против них стеснительных мер и наоборот. Они мне сознались, что в Атабае и ему подобных видят для себя род защиты от предполагаемых притеснений с нашей стороны. Вообще, все они под влиянием страшного к нам недоверия, и это недоверие есть причина всей шаткости нашего положения. Пока умы будут в таком положении, не может быть спокойствия и порядка в крае. Довольно взглянуть на эту местность, обитаемую многочисленным вооруженным народонаселением, чтобы убедиться, что одной материальной силой нельзя достигнуть желаемого результата — разве всех истребить и обезоружить. Но как бы не умножать укрепления и посты, всегда останется довольно лесов и тущоб, чтобы служить убежищем для недовольных, возмутителей и разбойников, и пока они будут иметь сочувствие у народонаселения, нужно будет всегда присутствие значительных военных сил для удержания нашей власти. Между тем, если завладеть сердцем народа, заслужить его привязанность и доверие, то употребление всякой посторонней материальной силы сделалось бы излишним. Разумеется, я тут беру крайность, но из этого, по моему разумению, явствует, что нравственное влияние на народ важнее и полезнее употребления и присутствия военной силы. Нельзя также не заметить, что нравственное влияние ничего нам не стоит и достигается лишь справедливостью, законностью, вниманием и заботливостью о благе народа. Между тем, как военная сила здесь употребляемая, истощает огромную часть дохода России и её кровь. Воля Вашего сиятельства относительно переселения кабардинцев в Турцию будет исполнена. Благодарю Вас, что вместо прямого приказанья Вы объяснили мне Ваши мысли и убеждения. Но я, со своей стороны, считаю обязанностью объяснить Вам, что мои убеждения в этом отношении, к сожалению моему, не согласны с Вашими. Я полагаю, что переселение в Турцию возбуждает фанатизм, потому что оно не есть следствием естественного стремления в народе, а следствием фанатичной мусульманской пропаганды, которую мы допускаем, чтобы не мешать переселению,

считая его полезным, чтобы уговорить народ к переселению в Турцию. Муллы-фанатики уверяют его (народ. — *А.Д.*), что будут обращать в христианство, брать рекрутами и тому подобное. Народ в вере им делится на две части: одни, надеясь на недоступность местности, ими занимаемой, и на своё оружие, остаются, но держат ружье наготове; другие ищут спасения в бегстве и отправляются в Турцию. Доказательством верности этого взгляда служит то, что переселяются в Турцию только племена менее других воинственные и занимающие местности всегда для нас доступные. Таким образом, опасное для нас народонаселение остается, а безвредные уходят, и весь край кипит неудовольствием, недоверием и ненавистью к нам, считая нас причиною, заставляющей народ оставлять свою родину.

Есть еще другая веская причина несогласия моего взгляда с Вашим, в самом основании. Сколько я разумею, Вы видите в действиях наших на Кавказе одну только цель: приобретение этого края для России. Я вижу в этих действиях еще другую — высшую цель, которая их освещает и узаконивает — это просвещение кавказских народов и введение на путь христианской цивилизации. Я полагаю, что, отпуская народ в Турцию на верную гибель, мы делаем преступление, и убежден, что долг Государя, которого мы есть представители, заботиться далее о благе будущих поколений вверенных ему Богом народов, для всех в равной степени. Не знаю, как Вам покажутся эти мысли. Может быть, Вы их найдете мечтательными и неудобноисполнимыми, но я, во всяком случае, считаю нужным высказать их Вам, чтобы Вы знали мои убеждения и поняли основание моих мыслей. Я вообще не допускаю никаких действий без справедливого, искреннего нравственного основания. Указания Вашего сиятельства относительно возведения укреплений и прокладывания дорог будут в точности исполнены. Я совершенно разделяю мнение о том, что надо прочно устроиться в горной полосе края, чтобы оттуда угрожать всему чеченскому народонаселению. Аргунское ущелье есть ключ к Терской области, и чем больше мы будем иметь туда дорог, тем лучше. Как только кончатся покос и водворение станиц 2-го Владикавказского полка, примемся энергично за дорогу в Алирой (Алхорой. — *А.Д.*), где бы я хотел оставить часть войск на зиму.

Происшествие с куринцами⁴⁶ случилось в обществе Тандо в пределах Дагестанской области, но оно совершено жителями под предводительством Курмагомы (Ункратль). Поэтому главный штаб предписал сделать туда экспедицию войсками Терской области.

Князь Меликов уверяет, что в Ункратль делать экспедицию невозможно по случаю страшно затруднительной местности, и берет на себя как успокоение края, так и наказание виновных другим способом. Это тем

более рационально, что этот весь край на днях переходит в его ведение, мне же удаляться отсюда так далеко и заводить войска далеко неудобно. Войска и здесь необходимы, равно как и мое присутствие, потому что здесь некого оставить в замене себя. В таком смысле я и писал в Тифлис. Жду ответа.

По случаю предстоящего причисления к Дагестану четырех наибств Ичкеринского и Аргунского округов я условился с князем Меликовым в следующем: Дагестанский полк, за исключением одного батальона, который занимает Бартунай, переходит в его распоряжение. Преображенское⁴⁷ занимается войсками из Дагестана, а куринцы останутся временно в ... (Фортанге? — А.Д.). Когда со временем Дагестанский полк уйдет из Бартуная, то придется занять этот пункт несколькими линейными ротами, но зато куринцы...

Я, признаюсь Вам, буду очень рад, когда Лезгинские наибства от нас отойдут — они слишком удалены, образование округа в Преображенском и присутствие там более самостоятельного начальника, согласно предположению князя Меликова, будет весьма полезно, как для спокойствия Терской, так и Дагестанской областей.

Прошу Вас принять выражение глубокого уважения и преданности, с которым имею честь быть Вашего сиятельства покорнейший слуга Д. Святополк-Мирский.

Центральный державний історичний архів України в м. Києві,
ф. 2056, оп. 1, спр. 170, арк. 1–2 об.

¹ Дмитро Іванович Святополк-Мирський (1825–1899) — князь, генерал від інфантерії, учасник походів у Чечні і Дагестані, російсько-турецької війни 1877–1878 рр., колишній начальник Терської області, а пізніше харківський генерал-губернатор.

² Источниковедение истории СССР XIX — начала XX в. — М.: Изд-во Московского ун-та, 1970. — С. 5.

³ Центральный державний історичний архів України в м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 2056, оп. 1, спр. 96, 30 арк.

⁴ Там само, 19 арк.

⁵ Там само, спр. 55, 14 арк.

⁶ Там само, спр. 60, 47 арк.

⁷ Там само, спр. 63, 40 арк.

⁸ Там само, спр. 393, 10 арк.

⁹ Там само, спр. 394, 12 арк.

¹⁰ Там само, спр. 399, 61 арк.

¹¹ Историчне джерелознавство / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. — К.: Либідь, 2002. — С. 414.

¹² ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, спр. 399, арк. 1.

¹³ Там само, арк. 7.

¹⁴ Нейдгарт Олександр Іванович (1784–1845) — генерал від інфантерії, командир Окремого Кавказького корпусу (1842–1844), провів ряд невдалих військових експедицій проти непокірних кавказьких горців.

¹⁵ Гурко Володимир Йосипович (1795–1852) — генерал від інфантерії, з 1845 р. — начальник штабу Окремого Кавказького корпусу. Брав участь у Даргинському поході.

¹⁶ Лідерс Олександр Миколайович (1790–1874) — генерал від інфантерії, з 1837 р. — командир 5-го піхотного корпусу на Кавказі.

¹⁷ Аргутинський-Долгоруков Мойсей Захарович (1797–1855) — князь, генерал-лейтенант, з 1844 р. — командувач військами в Дагестані.

¹⁸ Бебутов Василь Осипович (1791–1858) — князь, генерал від інфантерії, з 1844 р. — командувач військами в Північному та Нагорному Дагестані.

¹⁹ Клюки фон Клюгенау Франц Карлович (1791–1851) — з 1844 р. начальник 21-ї піхотної дивізії на Кавказі.

²⁰ Фрейтаг Роберт Карлович (1802–1851) — генерал-лейтенант, з 1840 р. командир Куринського піхотного полку.

²¹ Лабінцев Іван Михайлович (1802–1883) — генерал від інфантерії, командир 1-ї бригади 19-ї піхотної дивізії.

²² Пассек Диомід Васильович (1808–1845) — генерал-майор, командир окремих загонів на Кавказі, загинув під час Даргинського походу.

²³ Козловський Вікентій Михайлович (1797–1873) — генерал від інфантерії, з 1841 р. командир Кабардинського полку.

²⁴ Слепцов Микола Павлович (1815–1851) — генерал-майор, учасник Кавказької війни, загинув під час чеченського походу.

²⁵ Лорис-Меліков Михайло Тарієлович (1825–1888) — граф, генерал від кавалерії, учасник Кавказької війни, з 1860 р. військовий начальник Південного Дагестану та Дербентський градоначальник, з 1863 р. начальник Терської обл. та наказний отаман Терського козацького війська, згодом міністр внутрішніх справ.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, спр. 399, арк. 22–28.

²⁷ Орбеліані Григорій Дмитрович (1804–1883) — князь, генерал від інфантерії, учасник Кавказької війни; Вахтанг Вахтангович Орбеліані (1812–1890) — князь, генерал-лейтенант, учасник Кавказької війни.

²⁸ ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, спр. 89, 101 арк.

²⁹ Барятинський Олександр Іванович (1815–1879) — генерал-фельдмаршал, головнокомандувач Окремого Кавказького корпусу. З його ім'ям пов'язано закінчення Кавказької війни й захоплення Шаміля 1859 р.

³⁰ ЦДІАК України, ф. 2056, оп. 1, спр. 89, арк. 80.

³¹ Там само, спр. 134, арк. 1–12.

³² Там само, спр. 106, 279 арк.

³³ Там само, спр. 131, 32 арк.

³⁴ Там само, спр. 104, 24 арк.

³⁵ Там само, спр. 177, 39 арк.

³⁶ Там само, спр. 184, 62 арк., спр. 185, 267 арк.

³⁷ Там само, спр. 170, 9 арк.

³⁸ Євдокимов Микола Іванович (1804–1873) — граф, генерал від інфантерії, автор плану завоювання Кавказу та виселення черкесів з Чорноморського узбережжя у межі Османської імперії.

³⁹ Источниковедение истории СССР XIX — начала XX в. — С. 351.

⁴⁰ Владикавказ — колишній центр Терської області, нині столиця Республіки Північна Осетія–Аланія.

⁴¹ Грозний — нині столиця Чеченської республіки.

⁴² Хасавюрт — місто на території нинішнього Дагестану.

⁴³ Чири-Юрт — смт в Шалінському районі Чеченської республіки.

⁴⁴ Колишня станиця Датихська Сунженської лінії.

⁴⁵ Атабай (Атаєв) — колишній народний кадій в Аргунській ущелині, здався особисто Святополк-Мирському, який прийняв його у присутності поважних горців і оголосив, якщо він явився, сподіваючись на пробачення, нехай повертається у свій притулок, оскільки пробачення він не отримає. Атабай відповідав, що підкоряється він, безумовно, і повергає свою долю милосердю Государя. Атабай був висланий (разом з Уммою Дуєвим, набіом Шаміля) у Вороніж. Звідси його перевели в Псков, а потім у м. Порхов (див.: Акты собранные Кавказской археографической комиссией / Под ред. А. Берже. — Тифлис: Тип. главного упр. наместника кавказского, 1904. — Т. 12. — С. 1226–1227, 1250, 1265).

⁴⁶ Куринський 79-й піхотний полк брав активну участь у Кавказькій війні.

⁴⁷ Преображенское — колишня назва хутора Дахадаївка в Кумторкалінському районі Дагестану.

**СТАРОДАВНІ КОРАБЛІ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ШЛЯХУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ДРАККАРІВ, ОСЛО,
НОРВЕГІЯ)**

Вікінгами в давнину називали скандинавських мореплавців, які жили у VIII–XI ст. Їхня епоха розпочалася з кінця VIII ст. й тривала майже 300 років. Існують версії, що слово «вікінг» походить від дієслова, що означало «покинути рідні краї, іти в море за багатством і славою». Інші варіанти трактовки цієї назви — «люди з фіорду, прибережні розбійники, морські люди, пірати»¹. Основну масу варягів склали язичники, представники бідного селянства, котрі мешкали на території сучасної Норвегії, Швеції та Данії. На шлях піратства їх штовхали можливість легкої наживи й край неродючі рідні землі².

Вікінги зі Швеції та Балтійського узбережжя здійснювали свої бойові й торгові походи та подорожі на Схід, до Русі та Візантії. У давньоруських літописах і візантійських джерелах вони отримали назву «варяги»³.

Вікінги, які мешкали в Норвегії та Данії, в основному подорожували на Захід. У середньовічних західноєвропейських трактатах за ними міцно закріпилося найменування «нормани»⁴. Данці та норвежці, котрі завжди нападали з боку моря, отримували за часи свого існування різноманітні найменування в багатьох народів. Так, тогочасні французи називали їх «норманами», тобто північними людьми. Англійці — «аскеманами», людьми, що припливли на ясеневих кораблях, бо палуби їхніх суден були зроблені з деревини ясеня (ascs). В Ірландії — «дубгалами», темнолоосими чужеземцями з Данії або «фіннгалами» — світловолоосими з Норвегії. У Візантії їх називали «варангами». В Іспанії — «мадхус», язичницькими чудовиськами. Зараз їх найчастіше називають «вікінгами». Найпопулярніша на сьогодні теорія походження слова «вікінг» — морський воїн, пірат, який полишив рідну домівку в пошуках легкої здобичі⁵.

Вважають, що епоха вікінгів розпочалася з 810 р., коли помер король Готтрик і розпалося велике датське королівство, до складу якого входили Норвегія та Швеція. Хоча принагідно треба зазначити, що перші напади вікінгів на Англію почалися ще наприкінці VIII ст. 793 р. вони несподівано вдерлися до англійського монастиря св. Кутберта на острові Ліндісфарн. Саме тоді хронологічно розпочалася ера вікінгів, що тривала 300 років. Останній похід вікінгів у 1036–1042 рр. здійснив Інгвар Мандрів-

ник, який подорожував до Каспійського моря. Через кілька років, а саме 1066 р., Харальд Хардрада вторгся до Англії — і її королем став Вільгельм Завойовник. Закінчилася епоха вікінгів.

Вікінгам тривалий час майже ніхто не міг протистояти на морі. Адже вони були вправними мореплавцями, які жили в країні фіордів, численних островів і мусили добре володіти навичками плавання. У цей час інші країни Європи були вкрай ослаблені міжусобними війнами й не могли дати достойну відсіч загарбникам, які завжди зненацька нападали з моря.

Тактика воєнних дій вікінгів була заснована на несподіваній агресії. Вони завжди нападали тільки на прибережні райони, ніколи не заходили далеко вглиб ворожої території. Грабували та швидко відходили у відкрите море, де їх уже ніхто не наважувався переслідувати. Цікавим і красномовним є той факт, що франки й англосакси ніколи не нападали ані на Норвегію, ані на Данію, аби заподіяти шкоду вікінгам у відповідь.

Військові походи вікінгів були спрямовані в основному проти Англії та Франції, проте історії відомі також експедиції й проти Візантії. Уперше під стінами Константинополя вони побували 860 р. Згідно з «Повістю врем'яних літ», 862 р. варяги були призвані до Новгороду. 895 р. 62 кораблі вікінгів на чолі з легендарним Хааштейном знову дійшли до Візантії. На початку X ст. від 20 до 30 тисяч норвежців переселилися для постійного проживання до відкритого ними острова Ісландія. Наприкінці IX ст. Ейрік Рауде дістався до берегів Гренландії, а близько 1000 р. Лейф Ейрікссон доплив до берегів Північної Америки, до Вінланда, що знаходився в районі сучасного Бостона. За часів епохи вікінгів вони неодноразово нападали на такі великі міста Європи, як Лондон, Париж, Гамбург та ін. У Європі вони нажили собі славу спритних, умілих, мужніх, безжалісних вояків, які могли дуже швидко перекидати своїх бійців до нового поля бою, завдячуючи своїм бойовим кораблям.

Вікінги з давніх-давен вважалися в Європі вправними мореплавцями й досягли на цій ниві неабияких успіхів і звершень. З покоління в покоління вони передавали набуті знання й досвід прийдешнім генераціям, тому, безсумнівно, їхні кораблі були справжніми витворами мистецтва та шедеврами інженерної думки⁶.

Драккар, снеккар, кнорр.

Для своїх морських подорожей і бойових походів вікінги створювали й успішно використовували декілька типів кораблів, кожен з яких мав певні особливості виготовлення й застосування. Так, для бойових цілей слугували драккари — стародавні кораблі, що використовувалися вікінгами в ратних походах і далеких мандрах. Вони були великі та дерев'яні, видовжені й вузькі за своєю формою. Інша назва цих суден пов'язана саме з

їхньою формою — langskip, тобто великий довгий корабель. Ще однією специфічною особливістю драккарів були дуже високий ніс і корма. Вважають, що назва судна походить від давньоскандинавських слів drage — «дракон» і kar — «корабель». Тобто буквально це означало — «корабель-дракон»⁷.

Довжина драккарів коливалася від 35 до 60 м. Ніс корабля прикрашала вирізьблена з дерева голова дракона, що й дало назву суднам цього типу⁸. Найчастіше за все його корпус виготовляли з дуба. Для створення щогли та весел використовували деревину сосни і ясеня.

Рис. 1. Голова дракона корабля «Осеберг». Фото автора

Драккари у відкритому морі могли пересуватися з достатньо великою швидкістю, що становила 10–12 морських вузлів (1 морський вузол дорівнює 1,852 км/год), тобто більше 20 кілометрів на годину. Таку високу швидкість вони набирали завдяки великій кількості весел (до 35 пар) і величезному прямокутному вітрилу. Рульове весло встановлювали по правому борту. Воно мало короткий поперечний румпель. Вітрила своїх кораблів вікінги виробляли з вовни й насичували тканину жиром. Виготовлення вітрил і корпусу драккарів було тривалим і дорогим процесом. Універсальна конструкція кораблів цього типу дозволяла широко використовувати їх як у бойових походах, так і в далеких експедиціях. Саме на драккарах вікінги плавали до Ісландії та Північної Америки⁹.

Біля входу до Музею кораблів вікінгів в Осло встановлено пам'ятник норвезькому мандрівнику, археологу й письменнику Хельге Маркусу Інґстаду та його дружині Анні Стіне. Вони довели, що вікінги відвідали Північну Америку на чотири століття раніше, ніж експедиція Христофора Колумба. У 1960-х роках ХХ ст. Х.М. Інґстад відкрив і дослідив поселення вікінгів у Л'Анс-о-Медоузі, у Ньюфаундленді, датоване приблизно 1000 р.

Драккари — бойові кораблі. Їхні борти були надійно захищені великими дубовими щитами. Осідання цих суден було незначним і складало лише один метр. Це неабияк сприяло маскуванню драккарів і їхньому малопомітному для ворогів пересуванню морськими й річковими просторами. Невисокі борти також допомагали швидкому десантуванню

воїнів на ворожий берег. Великі розміри драккарів дозволяли їм перевозити до 100–150 воїнів одночасно¹⁰.

Рис. 2. Музей кораблів вікінгів в Бюгдьо, Осло, Норвегія. Фото автора

Один із найбільших і найдовших кораблів вікінгів за всю історію їхнього існування описаний у творі «*Heimskringla* (Хеймскрингла), або *Kringla heimsins*» («Коло земне»). Вважають, що автором цього твору був ісландський письменник-скальд Сноррі Стурлсон (1178–1241 рр.). Це одна з найвидатніших пам'яток давньоскандинавської писемності. Зведення саг містить унікальну інформацію не тільки про скандинавські країни, але й про Давню Русь, Візантію, Англію тощо.

Саги про конунгів охоплюють великий період історії Норвегії, починаючи з легендарних часів і аж до кінця XII ст. Ця епоха включає походи вікінгів, Велике переселення народів і формування національних монархій у Європі. У центрі уваги твору «Коло земне» знаходяться правителі Норвегії. Королівські саги розповідають про бойові походи конунгів як усередині своєї країни, так і за її межами. А оскільки у всі свої походи вікінги відправлялися на кораблях, то саги таким чином стають нам у нагоді в якості джерела історичної інформації про їхні кораблі.

Так, зокрема в розділі CXLVII «Саги про Олафа Святого», можна знайти наступні рядки стосовно кораблів вікінгів: «Кнут Могутній спорядився в похід. У нього було дуже велике військо й величезна флотилія. У нього самого був такий величезний бойовий корабель, що на ньому вміщалося шістдесят лавок для веслярів. На штевнях у нього була

позолочена голова дракона. У Хакона ярла був інший корабель з сорока лавами для гребців. І в нього на штевнях також була позолочена голова дракона. На обох суднах були вітрила в червону, синю й зелену смугу. Надводна частина кораблів була пофарбована, і все корабельне оснащення було відмінним»¹¹.

У «Сазі про Олафа Трюггвасона» в главі LXXVIII також є посилання на драккари вікінгів: «Вони обидва були могутніми вождями. Коли вони дізналися, що Олаф конунг іде з півдня з військом на Халогаланд, вони скликали людей з кораблями, і зібралось велике військо. У Рауда був величезний корабель з золоченою драконячою головою на носі. На ньому було тридцять лавок для веслярів, і його розмір відповідав цьому. У Торірі Оленя теж був великий корабель»¹².

«Олаф конунг захопив корабель, який був у Рауда, і сам правив ним, так як цей корабель був набагато більший і красивіший за «Журавля». Попереду в нього була драконяча голова, і за нею вигин, який закінчувався як хвіст, а обидві сторони драконячої шиї та весь штевень були позолочені. Конунг назвав цей корабель «Змій», так як коли на ньому були підняті вітрила, він походив на крилатого дракона. Це був найкрасивіший корабель у всій Норвегії»¹³.

І нарешті про головне: звід саг «Коло земне» містить розповідь про найбільший корабель вікінгів з усіх, що коли-небудь існували. У розділі LXXXVIII такому суперкораблю присвячені наступні рядки: «У прийдешню зиму (в рік 999) після того, як Олаф (Трюггвасон) конунг повернувся з Халогаланда (Hålogaland), він звелів збудувати великий корабель під хладирськими скелями. Він був багато більше, ніж всі інші кораблі, які тоді були в країні, і ще зберіглися стапелі, на яких він будувався. Будівельник судна звався Торберг Стругач. Але багато інших допомагали йому — хто згуртовував дошки, хто тесав, хто забивав цвяхи, хто підвозив колоди. Усе в кораблі було дуже ретельно зроблено. Корабель був довгий і широкий, з високим бортом і з великих балок. Це був драккар з драконячою головою на носі й зроблений за зразком того «Змія», якого конунг привів із Халогаланда. Але він був набагато більше й у всіх відношеннях вельми ретельно зроблений. Конунг називав його «Ormina Langi» («Великий Змій»), а того — «Ormina» («Змій»). На «Великому Змії» було тридцять чотири лави для веслярів (guim). Голова і хвіст дракона були цілком позолочені, а борт був такий саме високий, як на морських кораблях. З усіх кораблів, побудованих в Норвегії, він був найкраще зроблений і зажадав найбільших витрат... Король Гаральд провів цю зиму (1061–1062 рр.) у Нідарсе. Узимку він звелів збудувати судно в Ейраре. Це було велике військове судно, такого ж типу й розмірів, що й «Довгий Змій», і прекрасно обладнане. Спереду воно несло

голову дракона, а ззаду — заокруглений хвіст. Обидві сторони форштевня були позолочені. Воно мало 35 відділень і було більше й красивіше, ніж усі інші кораблі»¹⁴.

Рис. 3. Драккар «Довгий Змій»

Принагідно слід зауважити, що слово «огт» у перекладі з норвезької дослівно означає «черв'як» або «хробак». Таким чином, виходить, що головний і найбільший королівський корабель вікінгів усіх часів називався «Довгий Хробак». Дуже сумнівною здається така версія. Більш доречним є переклад «Довгий Змій», хоча слово «змія» по-норвезьки буде «snake».

Сучасні спеціалісти вважають, що такий великий корабель, який мав до 35 пар весел, міг розвивати швидкість 10–12 вузлів. Можливості його використання були достатньо широкими: від безпосередньої участі в бойових діях на морі й до далеких мандрівок і вантажних перевезень (транспортування). Довжина цього судна могла складати 45–55 метрів.

За іншими відомостями корабель Олафа Трюггвасона мав довжину 72–74 лікті. Це єдина історична вказівка на його справжню довжину, яка й досі є предметом наукової дискусії. Існують досить серйозні розбіжності в тому, скільки складала міра «лікоть» у ті давні часи в скандинавських країнах. Він дорівнював і 47 см, і 63,2 см. Остання цифра була більш реалістичною й використовувалася протягом сотень років у Данії, Норвегії та Швеції. Тоді загальна довжина драккара складала 47 м. Проте деякі дослідники вважають, що судно було довше, аніж 57 м.

Що стосується ширини судна, то про неї в сагах немає жодного слова. При цьому слід враховувати, що драккари були довгими кораблями (longship), але не широкими. Якщо взяти класичне співвідношення довжини до ширини для кораблів вікінгів 11:1, то виходить, що при довжині

корабля 57 м його ширина складала 5 м. Разом із тим спеціалісти погоджуються, що довжина королівського драккара могла складати 45–46 м. Оснащення «Довгого Змія» доповнювали довжелезні весла (8–12 ліктів) і величезне вітрило, що, можливо, мало площу близько 200 м².

Екіпаж такого велетенського корабля, як «Довгий Змій», також був чималий. Адже відомо, що судно мало тридцять чотири лави для веслярів. Якщо гребці сиділи на них по двоє, то загальна кількість людей складала 68. Враховуючи той факт, що корабель був величезним і масивним, а для його пересування використовували довгі й важкі весла, то гребці могли сидіти по четверо на одній лавці, тобто по дві людини на одне весло. У такому разі загальна кількість веслярів дорівнювала 136. Крім того, у команді судна обов'язково були рульові та допоміжний персонал. І це все, не враховуючи воїнів, яких перевозив «Довгий Змій»¹⁵.

Щодо подальшої долі цього гігантського корабля, то відомо, що він брав участь в одній із найбільших битв епохи вікінгів — битві при Сволдері (Svolder). Ця морська баталія відбулася 1000 р. на заході Балтійського моря. Одинадцять кораблів норвезького короля Олафа Трюггвасона разом із його флагманським судном «Довгий Змій» потрапили в засідку, де на них чекали 70 ворожих кораблів коаліції данців та шведів. Королівський корабель «Довгий Змій» загинув останнім. Олаф Трюггвасон, аби не потрапити до полону, стрибнув у воду. Його тіло так і не знайшли...

Норвезький король Олаф Трюггвасон (963–1000 рр.) нажив собі славу як людина, котра принесла християнську віру в скандинавські країни. Його також поважають як славетного воїна. Головний корабель Олафа — «Ormina Langi» — увійшов в історію як найбільше судно часів вікінгів.

Зображення драккарів є на знаменитому гобелені з Байо (Bayeux). Цей унікальний килим являє собою величезну вишивку вовняними нитками на полотні з льону. Розміри картини вражають: її довжина складає близько 70 м, ширина — близько 50 см. Гобелен уключений ЮНЕСКО до списку «Пам'ять світу» і є національним надбанням Французької республіки. Він зберігається в спеціально побудованому для нього музейному комплексі в Нормандії. На килимі зображені сцени підготовки норманів до завоювання Англії Вільгельмом, а також битва при Гастингсі. Його було створено в XI ст., але перша письмова згадка про нього датується лише 1476 р. Вважається, що гобелен було вироблено за наказом королеви Матильди, дружини Вільгельма Завойовника¹⁶.

Для нашого дослідження особливо важливо, що на гобелені зображена велика кількість кораблів вікінгів. Тут є бойові драккари й великі вантажні кнорри, що перевозили людей, крам та коней. Можна добре розглядіти й вивчити оснащення кораблів, їхні щогли, весла, рулі. Окрім

того, на ньому відображено весь процес створення стародавніх кораблів. Це вельми допомогло сучасним дослідникам при створенні суден-реплік.

Рис. 4. Драккари на гобелені з Байо

Кораблі вікінгів, що були менші за своїми розмірами, аніж драккари, називалися снєккари. Ці судна отримали назву від слів снєкја — «змія» та каг — «корабель». Їхня команда налічувала близько 60 людей. Вони рухали судно вперед завдяки 25–30 парам весел. Окрім того, снєккар мав велике прямокутне вітрило, що дозволяло йому набирати швидкість 15–20 морських вузлів.

Окрім бойових, вікінги вдало використовували й інші кораблі, зокрема кнорри, призначені для торгівлі та вантажних перевезень. Від драккарів і снєккарів вони відрізнялися тим, що були більш місткими й мали більше осідання. Кораблі цього типу будували з деревини сосни або ясеня. Значно рідше в будівництві використовували дуб. Для управління кнорром застосовували, крім весел та вітрил, кормове весло-руль.

Кнорри були не такими швидкими кораблями, як драккари. Проте вони могли перевозити велику кількість товарів, припасів і навіть коней. Це були торгові кораблі, пристосовані для далеких мандрів. Саме на кноррі Ерік Рудий відплив до Гренландії 982 р.¹⁷ Через велике осідання кораблі такого типу були неспроможні плавати по міліні, тому навряд чи вікінги використовували їх на «шляху з варягів у греки».

Рис. 5. Голова змії. Музей кораблів вікінгів. Фото автора

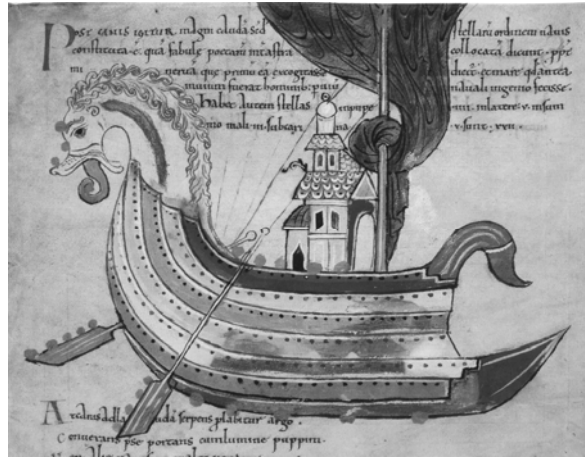

Рис. 6. Зображення драккару в манускрипті. Англія, X ст.

Тривалий час дослідники мали можливість вивчати стародавні кораблі вікінгів лише за їхніми рідкісними зображеннями в манускриптах, що дивом збереглися до сьогодення. Але згодом у другій половині XIX ст. пощастило віднайти справжні кораблі вікінгів.

Музей кораблів вікінгів (Норвегія).

Аби більш ретельно вивчити найвідомішу у світі колекцію кораблів вікінгів у Музеї культурної історії при університеті Осло, автор статті в січні 2013 р. особисто побував у столиці Норвегії. До складу Музею культурної історії входять: Історичний музей та Музей кораблів вікінгів. Останній було започатковано й урочисто відкрито 1926 р. на півострові Бюгдью (Bygdøy), що є частиною міста Осло. Зараз до музейної експозиції входять три великі кораблі вікінгів: «Осеберг» (Oseberg), «Гокстад» (Gokstad) і «Тюн» (Tune). Окрім цього, у музеї експонуються багато унікальних історичних знахідок, що були зроблені під час археологічних розкопок цих суден¹⁸.

Ще в далекому 1913 р. норвежці вирішили побудувати окрему будівлю для зберігання кораблів вікінгів, знайдених наприкінці XIX — початку XX ст. 1926 р. було зведено музейний зал для корабля «Осеберг». Трохи згодом, 1932 р., побудували зали для кораблів «Гокстад» і «Тюн». Остаточно будівництво музею завершилося лише 1957 р., коли були готові приміщення для всіх археологічних знахідок.

Рис. 7. Вхід до музею кораблів вікінгів. Фото автора

2000 р. в норвезьких наукових колах точилася жвава дискусія про можливість перевезення всіх знайдених кораблів вікінгів до новоствореного музею Бьорвіка (Bjørvika), Осло. Одна частина науковців і спільноти була категорично проти переміщення кораблів і серйозно побоювалася, що стародавні драккари не витримають такий далекий шлях і дорогою до нового місця свого експонування перетворяться на пилюку. Друга частина вважала, що недопустимо та ризиковано й надалі залишати унікальні кораблі у старій будівлі, де вони не мають належного догляду, де є їх велике скупчення та чималий ризик пожежі. Науковці провели дослідження корабля «Осеберг» щодо можливості його переміщення. Результати експериментів показали, що стародавні кораблі можуть-таки витримати рух. Проте й досі жодна зі сторін так і не отримала державну підтримку, і кораблі поки що залишилися на старому музейному місці.

Корабель вікінгів «Осеберг».

Головний експонат музею — корабель вікінгів «Осеберг» (Oseberg), адже не дарма саме він відкриває експозицію Музею кораблів вікінгів в Осло. Його цілком справедливо вважають одним із найвідоміших і найкраще збережених кораблів вікінгів. Цей драккар було знайдено під час археологічних розкопок поховального кургану Осеберггауген (Osebergshaugen) поблизу міста Тенсберга (Tønsberg) у норвезькій провінції Вестфолд (Vestfold) у 1904–1905 рр. на березі затоки Північного моря. Розкопки проводилися під керівництвом норвезького археолога Хокона Шетеліґа (Haakon Shetelig) і шведського археолога Габріеля Густафсона (Gabriel Gustafson).

Досить часто в популярних статтях і навіть у деяких наукових публікаціях можна знайти посилання на те, що корабель «Осеберг» було віднайдено на дні моря, де він пролежав серед мулу більше тисячі років. Проте це зовсім не відповідає дійсності: «Осеберг» було поховано не на дні моря або затоки, він знаходився на суходолі, у великому насипному кургані на достатньо великій відстані від води.

Курган Осеберг містив великий поховальний корабель, на якому знаходилися два жіночих погребіння. Судно було заповнено численними речами доби вікінгів. Його поховання в кургані датується 834 р. н.е., проте сам драккар вважається більш древнім. Хоча ще в давнину цей курган було пограбовано, археологам пощастило виявити в ньому рідкісні й коштовні речі, що представляли велику історичну цінність — багатий скарб дерев'яних предметів і текстилю, що зберігся, на диво, добре.

Корабель «Осеберг» класифікується як карфі (karfi), свого роду велика королівська яхта доби вікінгів. Судно було побудовано майже цілком із деревини дуба. Корабель вікінгів був завдовжки 21,58 м і 5,10 м завширшки. Вага судна складала близько 11 т. Щогла височіла над ним приблизно на 9–10 м, база щогли — 1,75 м. Розміри вітрила — 6x12 м. За розрахунками з вітрилом, площею 90 м², судно могло досягти швидкості до 10 морських вузлів.

Рис. 8. Корабель вікінгів «Осеберг». Фото автора

По бортах корабель мав 15 пар отворів для весел. Тобто, окрім вітрила, швидкий хід судна забезпечували 30 гребців. Інше оснащення включало широке рульове весло, залізний якір, сходні й черпак для води. Спеціалісти, які досліджували корабель, вважають, що «Осеберг» міг використовуватися тільки для каботажного плавання, адже мав дуже низькі борти, а великі морські хвилі легко б перекочувалися через них.

Ніс і корма корабля були багато прикрашені складним і вишуканим різьбленням по дереву в стилі, що згодом отримав назву «Осеберг»¹⁹.

У російськомовній версії Вікіпедії було помилково написано, що серед різьблених прикрас корабля «Осеберг» було знайдено зображення валькнута. Валькнут (valknut), або вузол убитих воїнів, — один із головних символів скандинавського язичництва, що пов'язують із богом вікінгів Одіном. Проте така інфор-

мація про знахідку валькнута на бортах корабля не відповідає дійсності. Насправді, його серед різьблення на кораблі «Осеберг» розшукати нікому не пощастило. Зображення у вигляді трьох трикутників, з'єднаних у валькнут, було виявлено на одній із речей, знайдених при розкопках, а саме на стовпчику ліжка²⁰. Через цю прикру неточність автору довелося виправляти Вікі-текст²¹.

На палубі корабля «Осеберг» біля щогли було знайдено поховання двох жінок. Ретельне дослідження скелетів дозволило встановити точний вік померлих. Старша жінка мала вік 60–70 років, вона сильно страждала від артриту та інших хвороб. Вік іншої був визначений як 25–30 років.

Корабель, вартий королів, багате погребіння й розкішне вбрання обох жінок — усе це дозволило з великим ступенем вірогідності припустити, що в поховальній камері знаходяться рештки жінок дуже високого статусу. Спочатку вчені вирішили, що одна з них могла бути королева Аса з династії Інглінгів, матір Халфдана Чорного та бабуся Харальда Довговолосого. Згодом ця гіпотеза була спростована, проте в неї й досі є чимало прихильників.

Зараз дослідники дотримуються більш поміркованої думки. Адже дуже важко визначити, яка з жінок займала більш високий соціальний статус. Хто з них міг загинути або померти своєю смертю, а хто міг бути принесений у жертву? Хто кого мав супроводжувати після смерті?

1948 р. рештки двох жінок з кургану Осеберг були перезахоронені, проте вчені залишили зразки для подальших досліджень у Анатомічному інституті в Осло. Серед норвезьких науковців існує думка про те, що варто якнайшвидше знову розкопати погребіння, аби досконально вивчити залишки, поки вони остаточно не зітліли.

Сучасні дослідження ДНК обох жінок із поховання Осеберг принесли неочікувані сенсаційні результати. Молода жінка мала ДНК, яке слід віднести до гаплогрупи U7, до якої належать іранці та яка практично не зустрічається в сучасних європейців²². Результати експертизи не дозволили позитивно відповісти на питання про родинні зв'язки померлих, скажімо, дочка та матір. Разом із тим, учені виявили, що обидві жінки харчувалися переважно м'ясною їжею (на той час це було ознакою розкішного життя, адже прості вікінги зазвичай їли рибу). Цей факт

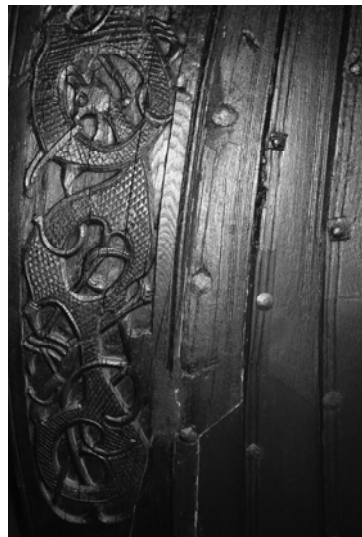

Рис. 9. Фрагмент різьблення на кораблі «Осеберг». Фото автора

зайвий раз підтвердив первинну думку про їхній високий сан. Оскільки в молодій жінки була зламана ключиця, спочатку припустили, що це є доказом того, що вона була принесена в жертву. Проте більш ретельна подальша експертиза показала, що зламані кістки зрослися, а рана загоїлася.

Дендрохронологічний аналіз деревини поховальної камери дозволив ученим установити точну дату поховання — осінь 834 р., а дубова деревина походила з південно-західної Норвегії. Курган Осеберг був розграбований ще в давнину, у XIII ст., тому вироби з дорогоцінних металів були відсутні. Тим не менш, ученим пощастило під час розкопок 1904–1905 рр. знайти велику кількість побутових предметів доби вікінгів. Серед знахідок окремо слід відзначити сани, багато прикрашені різьбленням, великий дерев'яний віз, ліжко, скрині тощо.

Грабіжники вдерлися до корабля через його носову частину, украли всі вироби з дорогоцінних металів і залишили на пам'ять по собі деякі свої речі, зокрема 14 дерев'яних лопат, ноші. Проте до корми судна грабіжники не дісталися, тому археологи знайшли там камбуз, а в ньому — два котли для приготування їжі, ложки, ножі, сокири, сковороди, великий прядильний станок та інше приладдя домашнього вжитку, а також чотириколісну повозку, четверо саней з прекрасним різьбленням по дереву. Неподаляк від судна «Осеберг» були кістяки 10 коней і чотирьох собак.

Корабель мав високі штевні, які погано збереглися. Носову частину вдалося реконструювати за знайденими уламками. Вона являла собою голову дракона. Вважають, що кормова частина судна закінчувалася хвостом дракона. Корпус було виготовлено з дуба, він мав 12 рівнів дошок. У верхньому дванадцятому рівні було вироблено 15 отворів для весел. На судні знайшли нові соснові весла, проте вони були непридатні для плавання, адже мали довжину лише три метри.

Несподіваною знахідкою для вчених стало відкриття дерев'яного цебра, окованого латунню. Відро мало прикрасу у вигляді Будди, що сидів у позі лотоса. Прикраса була майстерно виконана в техніці перегородчастої емалі. Окрім того, у похованні вченим пощастило знайти рештки унікального текстилю тих далеких часів²³. Зазвичай у таких умовах тканини повинні були б зотліти. Зараз їхні зразки часів вікінгів відвідувачі музею мають можливість побачити в окремому залі. Текстильні вироби представлені фрагментами вовняного одягу, зразками імпортованих шовкових тканин і шматками гобеленів²⁴.

Сучасні подорожі на репліках «Осеберг».

До корабля вікінгів «Осеберг» завжди існував великий інтерес з боку мандрівників, шукачів пригод — усіх, хто цікавився історією вікінгів і

Норвегії. У 1986–1987 рр. у Бьоркдалені (Bjørkedalen, Норвегія) була побудована репліка цього судна, яку нарекли «Dronningen» («Дроннінген»). Замовником виготовлення точної копії корабля «Осеберг» виступив знаний шукач пригод Рагнар Торсет (Ragnar Thorset), який неодноразово вдавався до спроб далеких мандрів на кораблях-копіях стародавніх суден вікінгів. Він плавав з Норвегії до Шетландських островів і перетинав Атлантичний океан, аби довести скептикам можливість відкриття вікінгами Північної Америки. У 1984–1986 рр. Р. Торсет здійснив навколосвітню подорож на кораблі-кноррі «Saga Siglar» («Сага Сіглар») ²⁵. 1991 р. він був капітаном на копії судна «Гокстад», що подорожувало з Норвегії до США, перетнуло Атлантику й успішно пришвартувалося в гавані Нью-Йорка.

У корабля «Dronningen» була нещаслива доля — під час першого випробування 1988 р. він перекинувся й затонув поблизу Норвегії. Ніхто з екіпажу судна не постраждав, а корабель трохи згодом підняли й відбуксировали до берега. Ця прикра аварія була великою несподіванкою як для мореплавців, так і для суднобудівників. Адже морехідні якості корабля «Осеберг» ні в кого ніколи не викликали жодних сумнівів. Погана погода не могла призвести до аварії, оскільки того дня на морі був майже цілковитий штиль. Щоб виявити можливу причину, спеціалісти провели додаткові дослідження та дійшли висновку, що судно-репліка мало недостатньо баласту, а на його борту знаходилося аж занадто мало людей. Зауважили й про непридатність конструкції для подорожі через океан. Основною причиною вважали відсутність високого надводного борту.

Після аварії репліку капітально відремонтували, до її конструкції внесли цілий ряд нововведень. Так, щогла була перенесена ближче до корми, площа вітрила була значно зменшена, баласт судна було збільшено. Але цього виявилось недостатньо, аби запобігти другій аварії. 17 травня 1991 р. в День Конституції Норвегії судно-репліку було перейменовано в «Oseberg». Майже за рік, у травні 1992 р., «Dronningen / Oseberg» і репліка кнарра «Saga Siglar» зазнали аварії й пішли на дно під час шторму в Середземному морі недалеко від Севільї, Іспанія. Після цієї катастрофи були знайдені лише деякі частини цих суден в уламках, не придатних до відновлення. На щастя, ніхто з людей не постраждав, усі члени обох екіпажів були врятовані.

Корабель вікінгів «Гокстад».

Корабель вікінгів «Гокстад» (Gokstad) було знайдено наприкінці XIX ст. на орних землях, неподалік від Сандефьорда (Sandefjord). Навесні 1880 р. видатний норвезький археолог і президент Норвезького товариства зі збереження стародавніх пам'яток Ніколай Ніколайсен (Nicolay Nicolaysen) розкопав великий курган, здавна відомий як Гокстадгауген

(Gokstadhaugen) (давньоскандинавське *kóngr* — «король» і *haugr* — «курган»). Через кілька років вчений видав монографію, в якій детально описав свої розкопки й дослідження корабля «Гокстад»²⁶.

Курган Гокстад мав майже 50 м у діаметрі й був 5 м заввишки. Вважають, що його висота значно зменшилася внаслідок багаторічної ерозії. Він був досить далеко розташований від води, від фіорду його відділяло понад 400 м. Археологи застосували оригінальний метод розкопок і почали копати не згори, а збоку. Майже відразу вони натрапили на рештки великого погребального корабля, що нарекли Гокстад.

Цей корабель був побудований в основному з дубових дошок, з'єднаних за допомогою великих залізних цвяхів. Судно призначалося як для бойових походів, так і для торгівлі, перевезення людей та вантажів. Воно було 23,24 м завдовжки при ширині 5,20 м. Це найбільше судно в Музеї кораблів вікінгів в Осло.

Рис. 10. Корабель вікінгів «Гокстад».
Фото автора

Сучасні дендрохронологічні дослідження корабля «Гокстад» дозволили визначити, що він був побудований із деревини, яку зрубали близько 890 р. поблизу Дубліна (Ірландія) і Йорка (Англія). Згідно з такою хронологією, корабель «Гокстад» був уведений в експлуатацію за часів правління Харальда Довговолового наприкінці IX ст.

Кермо корабля кріпилося із зовнішньої сторони корпусу, з правого боку. «Гокстад» мав 16 спеціальних отворів для весел із кожного боку. Таким чином, його швидкісний рух забезпечували 32 вправних гребці. Екіпаж складався з 40 осіб, але загалом на ньому могли розміститися максимум 70 людей²⁷. При сильному й попутному вітрові старання веслярів були ні до чого: прискорення драккару надавало велике вітрило, площею близько 110 м², з яким «Гокстад» набирал швидкість до 22 км/год. Власна маса судна складала 9 т.

Під час розкопок корабля «Гокстад» дослідники виявили скелет чоловіка, 50–70 років, високого зросту (185 см). Кістяк був знайдений у ліжку всередині збудованої з деревини поховальної камери. Тоді ж було висловлено припущення, що це — Олаф Гейрстад (Olaf Geirstad-Alf), цар Вестфолда з династії Інґлінґів. Згідно з королівськими сагами, він помер приблизно наприкінці IX ст.

Призначене для погребіння судно «Гокстад» було оснащено веслами, якорем, вітрилом для далекого плавання в потойбічний світ. Не забули

покласти навіть дубові сходні з корабля, понад сім метрів завдовжки. На палубі був розташований дубовий намет, прикрашений різьбленими головами драконів. Бойове судно надійно захищали 32 великих щити, кожен з яких мав один м у діаметрі. Вони були пофарбовані в жовтий і чорний кольори.

На кораблі були три човни в прекрасному стані збереженості, великі й малі сосуди з дерева, об'ємний мідний казан для приготування їжі, сталевий казан, чаші, блюда, тарілки з дерева. Три човни корабля «Гокстад» мали наступні розміри: 9,75 м, 8,0 м та 6,6 м. Їх усі вдалося відновити й реконструювати. Найбільший човен мав повне право називатися лоддею: при довжині майже 10 м він був завширшки 1,86 м. Імовірно, ці човни використовувалися командою корабля «Гокстад», коли їхнє судно ставало на якір. Великий човен, безумовно, застосовували як рибальський.

Високі штевні корабля «Гокстад» зовсім не збереглися, тому при реконструкції їм можна було надати будь-яку висоту й форму. Вважають, що вікінги прикрашали свої кораблі різьбленими головами звірів лише тоді, коли їхні судна підходили до берега; після закінчення плавання ці прикраси знову знімали. Вони повинні були оберігати мореплавців від злих духів і наводити жах на ворогів.

Довжина весел складала 5,3–5,8 метра. Проте вони були тільки допоміжним інструментом для цього судна. Адже воно мало велике вітрило, а веслярі були потрібні лише при відчалуванні від берега та швидкого подолання небезпечної полоси прибою.

У ході досліджень 1880 р. археологи не знайшли жодного виробу з дорогоцінних металів. Зброю вікінгів, яка, безумовно, супроводжувала їх як у земному житті, так і після смерті, також не

вдалося віднайти. Це переконливо засвідчило, що поховання кургану Гокстад було пограбовано ще в давнину. Проте дослідникам пощастило відшукати багато інших речей, що були вкрай важливі для вивчення доби вікінгів. Окрім того, знайшли сани та намети, предмети вжитку, серед яких був великий бронзовий казан, кухонне начиння, велику бочку (750 л) — усе це зараз експонується в Музеї кораблів вікінгів в Осло. Поза кораблем були знайдені рештки 12 коней і 6 собак, а також кості

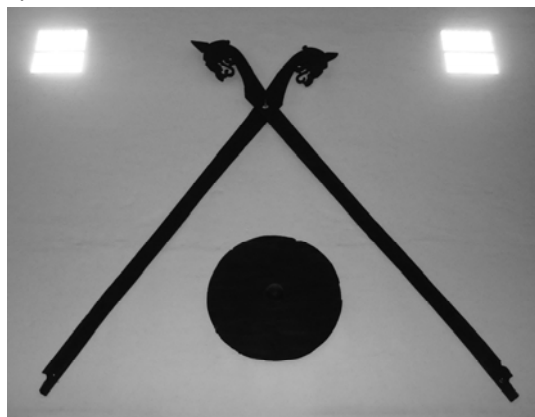

Рис. 11. Голови драконів і бойовий щит з корабля «Гокстад». Фото автора

павича. Рештки цієї рідкісної птиці, що зустрічається на Шрі-Ланці, опосередковано свідчать про знатний родовід похованої тут людини та про те, що вікінги вдавалися до далеких мандрів і вели жваву торгівлю із заморськими купцями. І знову російськомовна стаття Вікіпедії розмістила помилкову інформацію про те, що кості павича були знайдені на кораблі «Осеберг». Таким чином, недостатньо обізнаний читач міг би припустити, що вікінги мали звичку завжди класти павича до поховань знатних осіб. Насправді, рештки заморського птаха знайшли тільки на кораблі «Гокстад»!

Сучасна репліка «Гокстад».

Морехідні якості корабля «Гокстад» ніхто ніколи не ставив під сумнів, вони були очевидні (на відміну від корабля «Осеберг»). Саме тому за останню сотню років було зроблено достатньо велику кількість реплік цього судна. Так, 1892 р. зробили корабель-репліку «Вікінг», на якому 13 норвезьких моряків під командою капітана Магнуса Андерса перетнули Атлантику й дісталися до Чикаго, витративши на всю подорож 40 днів. Максимальна швидкість судна сягала 11 вузлів при плаванні під вітрилом. На веслах довго плисти не вдалося, як вважали, через недостатню підготовленість команди.

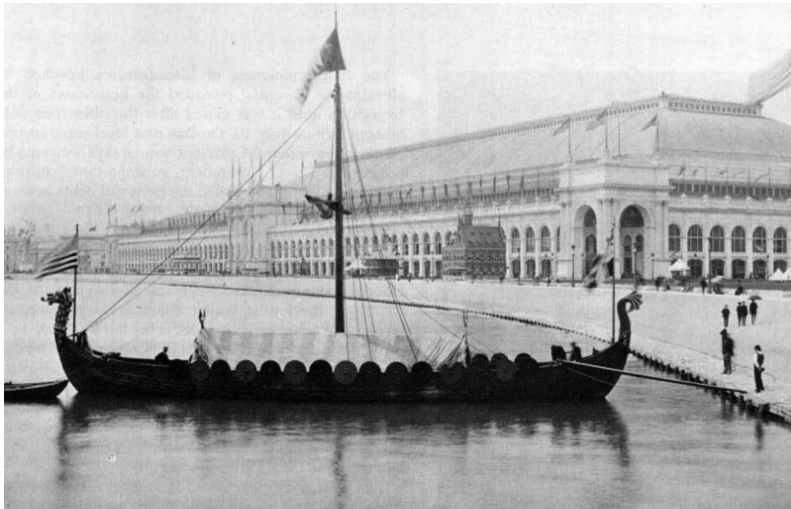

Рис. 12. Корабель-репліка «Вікінг», Чикаго, 1893 р.

1949 р. в Данії створили корабель «Хигин», який здійснив похід до Англії на веслах та під парусом. Тоді ж у Швеції було побудовано корабель «Ормен Фриске» (Ormen Friske), але його плавання було недовгим, а доля вельми сумною. 1950 р. він затонув у Північному морі,

при цьому нікому з його команди не пощастило залишитися живим. Загинули всі...

У 1989–1990 рр. на західному узбережжі Норвегії створили нову репліку корабля «Гокстад», яку назвали «Gaia», що означає «Матір Земля». 1991 р. Рагнар Торсет здійснив на ній плавання до берегів Південної Америки. Згодом корабель «Gaia» став символом захисту нашої планети від екологічної загрози, на його борту в якості почесних гостей побувало чимало відомих політиків і видатних людей.

Тюнський корабель.

Улітку 1867 р. при розкопках кургану в містечку Рольвсей (Rolvsey) у норвезькій провінції Естерфол (Østfold) знайшли так званий поховальний Тюнський корабель (Tunskipet). Археологічні розкопки проводилися протягом двох тижнів на чолі з професором Олуфом Рюге (Oluf Rygh) та інженером Б. Арнценом (B. Chr. Arntzen)²⁸. Головна знахідка археологів — великий корабель вікінгів, який у X ст. використовували в якості погребального.

Поховання розташовувалося у величезному кургані, який здавна називався Човновий курган (Båthaugen). Його по праву вважали одним із найбільших у Норвегії. Він мав діаметр близько 80 м і висоту — 4 м²⁹.

Корабель «Тюн» віднесли до класу суден вікінгів «Karv» («Карв»), конструкція була подібною до судна «Гокстад». Його дослідження показали, що виготовлений він наприкінці IX ст., а погребіння датоване 905–910 рр. На жаль, корабель «Тюн» зберігся лише фрагментарно, проте це не завадило вченим встановити його реальні розміри. Завдовжки судно було 22 м, а завширшки — 4,35 м. Проте дослідник К. Пааше вважає, що корабель «Тюн» був завдовжки лише 18,67 м при ширині 4,4 м, мав дуже пласке дно, що було добре пристосоване до прибережного плавання, 12 рядів весел і довжину кіля 14 м. Конструкція корабля «Тюн» була надійною та масивною. Обшивка була зведена з дубових дошок, закріплених залізними заклепками, а шпангоути зроблені з цілих дубових колод.

На момент розкопок корабля археологами однією з причин украй його поганого стану вважали шукачів скарбів. Поховання не дочекалося дослідників, воно було розграбовано в другій половині XIX ст. На початку 1860-х років мисливці за скарбами розкопали частину кургану й дісталися до поховання, з якого викрали найкоштовніші речі. Окрім цього злочину, вони заподіяли ще більшої шкоди стародавньому похованню. Кисень, що потрапив до поховальної камери разом із грабіжниками, за вельми короткий час зруйнував і безповоротно пошкодив усі дерев'яні предмети, що знаходилися в похованні, а насамперед — корабель «Тюн».

У поховальній камері корабля «Тюн», зроблений із дубових дошок, учені виявили лише деякі залишки речей, що повинні були супроводжувати їх господаря в інший світ. Також серед знайдених предметів були: частина сідла, кілька скляних намистин, повністю іржаві залізні вироби, зокрема обладунки, меч, два списи й металева частина щита. Вони також виявили рештки людини, майже зовсім зотлілі залишки тканини й одягу.

Навіть після відкриття корабля «Тюн» його подальша доля склалася досить непросто. Деякий час він експонувався просто неба. Лише 1930 р. корабель «Тюн» було перевезено до Музею кораблів вікінгів в Осло. Усі ці обставини вкрай негативно вплинули на збереження судна, сучасний стан якого добре видно на фото.

Рис. 13. Корабель вікінгів «Тюн». Фото автора

Не дивлячись на колосальний інтерес норвежців до власної історії та історії своїх стародавніх кораблів зокрема, до цього часу не робилися навіть спроби відновити корабель «Тюн» і побудувати його репліку. Причиною цього був незадовільний стан судна й дуже слабка документація про його розкопки. Деякі фахівці навіть звинувачували Олуфа Рюге в непрофесіоналізмі. Перші замальовки вцілілих частин судна була створені лише 1917 р. У наш час, 1995 р., а потім і 2000 р. були зроблені повні фотограмметричні обміри судна за допомогою лазерного сканування. Наукові матеріали щодо вимірювання корабля вікінгів були представлені Кнудом Пааше (Knut Paasche) у якості дисертації на докторський науковий ступінь, яку він успішно захистив 2011 р.³⁰ Трохи згодом ті ж

самі методи вимірювань були застосовані для дослідження корабля вікінгів «Осеберг». Сьогодні К. Пааше працює в Норвезькому інституті культурологічної спадщини (NIKU), де очолює археологічний відділ. Вважають, що новітні методи дозволять відновити корабель «Тюн» хоча б на папері.

Музей кораблів вікінгів (Данія).

Окрім всесвітньовідомого музею кораблів вікінгів в Осло, подібний існує й у Данському королівстві — це Данський національний музей кораблів, мореплавання й суднобудування доісторичного та середньовічного періодів (Vikingskibsmuseet), розташований у м. Роскілде (Roskilde)³¹.

Головні зали музею були відкриті для перших відвідувачів ще 1969 р. з метою ознайомлення з колекцією кораблів, що були знайдені в м. Скулделев (Skuldelev). 1997 р. він був значно розширений за рахунок музейної верфі. Тут стало можливо подивитися на те, як створювалися кораблі вікінгів. У гавані Музейного острова стоять на причалі п'ять реконструйованих суден-реплік стародавніх кораблів.

Про той факт, що неподалік від данського міста Роскілде на дні фіорду існують залишки старовинних кораблів, місцеві рибалки знали здавна. 1920 р. вони знайшли на глибині 2 м рештки кількох дерев'яних стародавніх суден, що затонули з вантажем каменів. 1957 р. співробітники історичного музею в Копенгагені провели в цьому районі дослідження та віднайшли уламки шести кораблів вікінгів. Але підняти їх на поверхню не вдалося через вкрай незадовільний стан і перспективу зовсім зруйнувати цінні історичні артефакти. На продовження археологічних робіт зібрали кошти від пожертв, а влітку 1962 р. розпочалися роботи. Розкопки суден тривали чотири місяці³². Територію морського дна навколо затонулих кораблів щільно оточили металевими палями та створили стінку зі сталевих шпунтів, а морську воду відкачали. За цей термін на поверхню підняли тисячі окремих уламків стародавніх кораблів, з яких згодом, як із шматочків смальти, відтворили мозаїку — зовнішній вигляд кораблів вікінгів, вік яких складав понад 1000 років. Усі звіти про морську археологію в районі Скулделева можна прочитати на сайті. Те, що вони складені датською мовою, не є зараз великою перешкодою на шляху допитливих дослідників³³.

Пощастило підняти на поверхню решки п'яти стародавніх кораблів. Трохи згодом вони отримали загальну назву «Скулделев», кожному з них було присвоєно свій номер. Знайдені кораблі вікінгів належали до різних класів: тут були й бойові, і вантажні судна. Завдяки радіовуглецевому методу археологи встановили, що найбільш вірогідний час побудови кораблів із Скулделева — 950–1050 рр. Вони були наповнені камінням і

фашинами (в'язанками хмизу) і умисно затоплені в Педерендені близько 1100 р., аби захистити місто Роскілде, тодішню столицю Данії, від ворожих нападів з боку моря й заблокувати фарватер.

Корабель «Скулделев 1» був вантажним судном, можливо, кнорром, 13–16 м завдовжки. «Скулделев 2» — найдовший і найбільший бойовий корабель 30 м завдовжки. «Скулделев 3» — вантажне судно 9–12 м завдовжки. «Скулделев 5» — військовий корабель вікінгів 15–18 м завдовжки. «Скулделев 6» — риболовне судно 9–11 м завдовжки.

Серед знайдених кораблів був драккар — «Скулделев 2» — одне із найдовших суден вікінгів на сьогоднішній день. Воно було близько 30 м завдовжки та 3,8 м завширшки, вага складала 8,3 т. Судно було таким довжелезним, що дослідники спочатку вважали, що його рештки належать відразу двом кораблям, тому присвоїли йому одночасно два номери — «Скулделев 2 й 4». Його збереженість археологи оцінили приблизно в 25%. Екіпаж складався із 70–80 осіб. Дендрологічні дослідження корабля визначили його вік — він був побудований близько 1042 р. біля Дубліна (Ірландія). Видовжена форма дозволяла йому набирати швидкість до 15 вузлів (28 км/год)³⁴.

Рис. 14. Корабель вікінгів «Скулделев 2». Музей кораблів вікінгів, Роскілде, Данія

Інший тип кораблів вікінгів являв собою «Скулделев 5»: це був військовий корабель снекар 17,3 м завдовжки й 2,5 м завширшки. Екіпаж складався з 30 осіб. Судно було зроблено з дуба, сосни та ясеня й побудовано в районі Роскілде (Данія). Корабель був спеціально призначений для плавання в прибережних данських водах, а також у Балтійському морі. Максимальна швидкість складала близько 6 вузлів (11 км/год).

На початку третього тисячоліття данцям вдалося відтворити стародавній корабель вікінгів «Скулделев 2». Його побудували на верфі Данського музею кораблів вікінгів. Побудова репліки корабля вікінгів у масштабі 1:1 коштувала чималих грошей, на яку було виділено 10 мільйонів крон. На будівництво репліки «Морський кінь з Глендалу» пішло близько 300 дубових колод, 7000 залізних цвяхів і заклепок, 600 л смоли та 2 км канатів.

Перше плавання драккара «Nahingsten fra Glendalough» (Sea Stallion from Glendalough) відбулося влітку 2007 р. Він успішно подолав відстань

до Дубліна, де брав участь у міжнародній виставці. Корабель-репліка цілком довів скептикам свою мореплавність навіть при триметрових хвилях, показав достатньо високу швидкість (до 11 вузлів). Через рік судно повернулося до рідного порту приписки в Данії³⁵.

Рис. 15. Корабель-репліка «Havhingsten fra Glendalough»

Будівництво сучасної копії великого корабля вікінгів і плавання на ньому мали на меті декілька важливих завдань: довести всьому світові високі морехідні якості драккарів; нагадати, що вікінги були вправними мореплавцями та суднобудівниками й відкрили Америку на кілька століть раніше за Колумба; відтворити втрачені з віками навички й традиції своїх далеких прашурів; піднятися на новий рівень знань про вікінгів; популяризувати наукові та практичні знання про вікінгів і їхні кораблі.

Давньоруські моноксіли.

Зазвичай, коли пишуть про стародавні кораблі часів Київської Русі, то досить вдало використовують термін «лодія». Лодія, або дубас — це традиційне слов'янське судно типу «річка-море». Від слова «лодія» походить слово «лодка», тобто невелика лодія, човен. З плином часу на українських теренах лодії перетворилися на козацькі чайки. Технологія їх виготовлення була цілком ідентичною. Спочатку видовбували стовбур дуба або липи, а потім нарощували борти судна з дошок. Довжина таких кораблів досягала 25 м. Завдяки невеликій власній вазі лодії достатньо просто було проводити по мілководдю, а на порогах їх витягали на берег і волочили по суходолу. Традиційно вважалося, що й вікінги-варяги припливали на Русь на своїх лодіях, хоча зараз нам стало зрозуміло, що їхні кораблі називались інакше³⁶.

На «шляху з варягів у греки», зокрема на водній частині — Дніпровському шляху, безумовно, домінували слов'янські кораблі. Найчастіше це були моноксили-однодревки.

Моноксил (грец. μονόξυλα) — давньоруський човен-однодревка, довбанка, тобто такий, що цілком видовбаний зі стовбура одного дерева. Історичне джерело, що детально описує моноксили на «шляху з варягів у греки» — це трактат «Про управління імперією», складений близько 950 р. візантійським імператором Костянтином Багрянородним. Опис водного шляху з Києва до Константинополя міститься в дев'ятій главі «Про русів, що відправляються на моносилах з Русі в Константинополь»: «Слов'яни ж, їх пактіоти, а саме — кривітеїни, лендзаніни та інші словинії — рубають у своїх горах моносіли під час зими й, спорядивши їх, з настанням весни, коли розтане лід, виводять у водойми, що знаходяться по сусідству. Так як ці [води́йми] впадають у річку Дніпро, то й вони з тамтешніх [місць] входять у цю саму річку й відправляються в Кіову [Київ]. Їх витягують для [оснащення] і продають росам. Роси ж, купивши ці довбанки й розібравши свої старі моносіли, переносять з тих на ці весла, кочети та інше оздоблення ... споряджають їх. І в червні місяці, рухаючись по річці Дніпро, вони спускаються до Вітечева, який є фортецею росів, і, зібравшись там протягом двох-трьох днів, поки з'єднаються всі моносіли, тоді вирушають у дорогу й спускаються по названій річці Дніпро»³⁷.

Слов'яни (кривичі та інші племена) вирубували взимку великі човни-однодревки (моноксили), розраховані на 30–40 осіб. Навесні вони зв'язували їх разом і спускалися до Києва. Костянтин Багрянородний назвав п'ять міст, з яких човни-однодревки спускалися плином Дніпра до Києва: Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород. Тут ці судна обладнували веслами, кочетами та іншим начинням і вирушали в подорож Дніпром униз за течією аж до міста Вітечева. Вважають, що це була остання фортеця на Дніпровському шляху, тому саме тут збиралися всі моноксили до купи. До човнів, що прийшли з Києва, приєднувалися мандрівники з Переяслава, котрі припливли по річці Трубіж³⁸.

Існує думка, що човни-моноксили збиралися в Києві в квітні. У травні їх готували до далекої й небезпечної подорожі. Від Вітечева до Константинополя вони пливли близько шести тижнів, тобто майже 42 дні³⁹.

Моноксили не мали кілю, на них пересувалися завдяки веслам, інколи встановлювали щогли з простим прямокутним вітрилом. Зазвичай, моноксили видовбували зі стовбура дуба. Це дерево, як і кожне інше в наших широтах, плаває на воді, проте має досить-таки велику питому вагу 700–750 кг/м³. Якщо брати до уваги чималу довжину моносила (до 10 м), ширину (до 1 м), товсті стінки його бортів (до 7 см), то виходить, що

плавати на цих важких і невисоких човнах можна було лише по річках із повільним плином течії у штильову погоду. Виходити у відкрите море на моносилах, а тим паче, завантажених товаром і рабами (!), дорівнювалося б до самогубства. Звичайно, ситуація змінювалася на краще, коли зв'язували докупи декілька моносилів. Саме це, вочевидь, і робили наші давні пращури. У всякому разі, Костянтин Багрянородний писав про це.

Окрім письмових згадок про моносили, науковцям відомі декілька дивом збережених цих стародавніх човнів. Так, 2011 р. на дні русла Старого Дніпра, у 2 км від острова Байда, виявили занесений піском човен-однодревку. У червні 2012 р. в рамках підводно-археологічної експедиції розпочалося детальне дослідження цього затонулого об'єкту. Як виявилося, човен було зроблено із суцільної деревини, стовбура дуба. Довжина однодревки становила 7,40 м, а ширина — до 1 м. За попередніми висновками, вік знахідки становив не менше, ніж 500 років. Більш точну дату виготовлення цього моносила можна встановити лише після проведення радіовуглецевого аналізу.

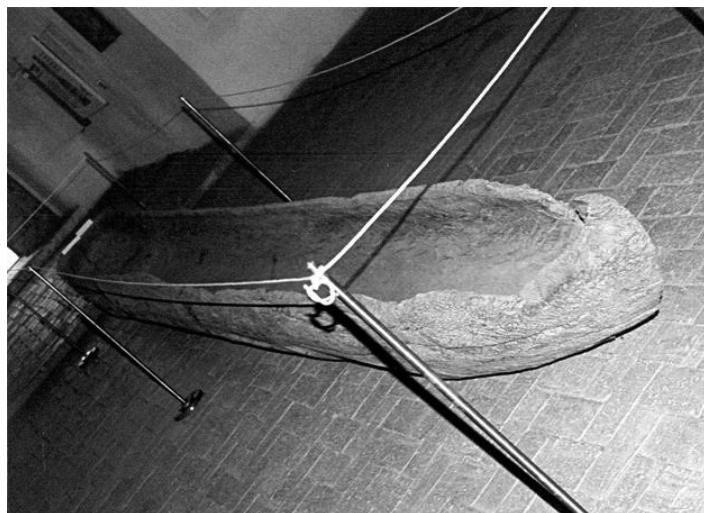

Рис. 16. Моносил, знайдений на дні Дніпра, 2011 р.

Цікаво, що неподалік від цього місця восени 2011 р. знайшли меч, що раніше належав високоповажному господарю, можливо, навіть князю. Його відразу охрестили як «меч Святослава». Дану знахідку метрової довжини датували приблизно X ст., належала вона до так званого каролінгського типу мечів з коротким перехрестям. Каролінги були королівською династією в державі франків із 751 р., а після розпаду Франкської імперії вони володорювали в Італії, Німеччині та Франції до кінця X ст.

Рис. 17. Меч, знайдений 2011 р.
на дні Дніпра поблизу о. Хортиця

що вони потрапили у воду під час битви. Реставрація меча Святослава тривала майже рік. У грудні 2012 р. в Києві була відкрита тематична виставка «Княжий меч на шляху з варяг у греки. Історія. Дослідження. Реставрація», організована Національним науково-дослідним реставраційним центром України за сприяння Міністерства культури України. У лютому 2013 р. меч Святослава повернувся до Запоріжжя й зараз зберігається в Музеї історії запорізького козацтва в Національному заповіднику «Хортиця». У цьому ж музеї експонуються п'ять стародавніх човнів часів Київської Русі.

Подібні знахідки моноксилів не поодинокі на теренах Східної і Західної Європи. Так, 2011 р. в Сербії, біля фортеці Петроварадін, на дні Дунаю було знайдено великий човен-моноксил. Його довжина дорівнювала 7,1 м, він був завширшки 85 см і завглибшки 98 см. Спеціалісти встановили, що судно було створено приблизно в XVII ст. Сьогодні цей моноксил перебуває в музеї міста Нови-Сад, Сербія⁴⁰.

Козацькі чайки.

Окрім моноксилів, на Дніпровському шляху за часів запорізького козацтва були широко розповсюджені чайки й байдаки. Чайка являла собою великий човен із пласким дном. Палуба на ньому була відсутня. Основу чайки складала видовбана липова або ж вербова колода, над якою нарощували борти з дошок. Зовні обв'язували очеретом, що надавало новому судну ще більшої плавучості.

Інколи довжина чайки перевищувала 20 м, а ширина бортів сягала 4 м. Швидкий хід чайка набирала завдяки 10–20 парам весел. Інколи на щоглі (5–10 м) піднімалося вітрило. Загалом козацька чайка була спроможна взяти на свій борт близько 70 озброєних людей.

Уже стало доброю традицією наводити в наукових дослідженнях цитати з «Опису України» Г. де Боплана. Не оминемо своєю увагою цей

твір і в нашій статті. Серед цілої низки вкрай важливих і цікавих для української історії моментів дана праця містить унікальну інформацію про козацькі човни — чайки: «будують тут судно близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки й 12 — завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа — це човен з верби або липи, довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається й вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки й до однієї стопи завширшки, які прибиті [дерев'яними] цвяхами, причому кожен ряд унапуск на наступний, як і в звичайних річкових судах, і так доти, доки [човен] не досягне 12 стіп у висоту та 60 — у довжину, розширюючись у міру підвищення»⁴¹.

Окрім цього достатньо детального опису, Г. де Боплан доклав у якості ілюстрації до тексту малюнок, що став у неабиякій нагоді дослідникам, які намагалися відтворити в наш час стародавнє козацьке судно.

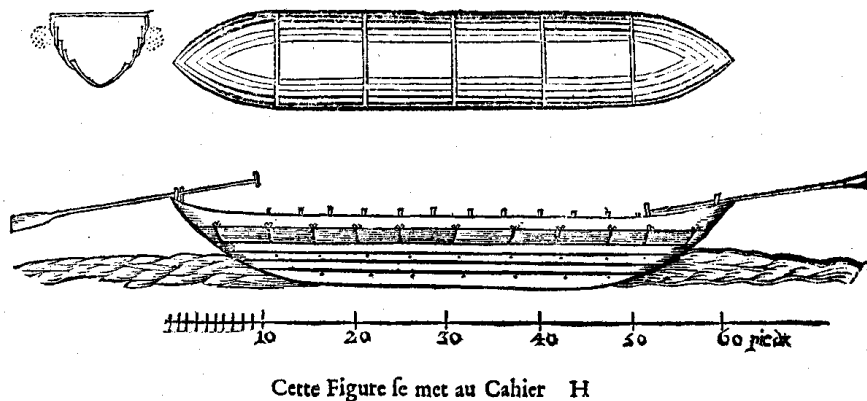

Рис. 18. Чайка запорізьких козаків. Г. де Боплан, 1660 р.

На зовнішніх бортах чайки по всій довжині кріпили товсті оберемки очерету. Чайки не мали верхньої палуби, і при високих хвилях очерет значно додавав плавучості козацькому судну, яке могло набрати води через край. Прискорення йому надавали 10 чи 15 пар весел, завдяки яким воно набирало значно більшу швидкість, аніж турецькі галери. Чайка мала щоглу й вітрило, проте козаки досить рідко їх використовували.

Достатньо оригінально було вирішено проблему керування судном. Чайка мала аж цілих два рулі. Вони були встановлені на носі судна й кормі. Це дозволяло дуже швидко вправлятися з чайкою на мілкій воді. Оскільки вона була достатньо довгим судном, то не було потреби розгортати її, втрачаючи дорогоцінний час бою або гонитви. Достатньо було веслярам пересісти — і чайка вже могла пливати в зворотному напрямку.

Згідно із твердженнями Боплана, будівництво нової чайки займало два тижні для команди з 60 осіб. Таким чином, менш ніж за місяць козаки могли збудувати цілу флотилію із сотні суден. Це була серйозна бойова сила, адже кожна чайка мала на борту від 50 до 70 козаків, озброєних шаблями, рушницями та фальконетами⁴².

1998 р. неподалік від острова Хортиця на дні Дніпра була виявлена затонула чайка. Через рік судно підняли на поверхню. За оцінками вчених, вік знахідки становив близько 300 років. Знайдений човен мав довжину 17,5 м і міг одночасно перевозити до 50 чоловік. Його ширина складала 3,6 м, висота кормової частини — 2,7 м, а висота борта в середній частині не перевищувала 1,7 м.

Знайдена чайка мала лише 7 пар весел, тоді як зазвичай судна цього класу мали 12 пар. Ближче до носа човна знаходилося місце для кріплення високої щогли (десятиметрової висоти), тоді як вітрило інших козацьких суден відіграло допоміжну роль (висота щогли не перевищувала 4 м). Очевидно, що знайдена чайка була розрахована насамперед на використання вітрової енергії.

Сучасні репліки козацької чайки.

Сучасна козацька організація України поставила собі за мету відтворити точну копію стародавньої чайки. За основу майбутньої конструкції взяли реальні креслення XVII–XVIII ст., що зберігалися в російських архівах. Судно побудували з модрини й дуба досить далеко від моря — у селі Раковець Львівської області. 2006 р. воно було успішно спущено на воду.

Новостворену репліку козацької чайки назвали «Спас». Вона мала довжину 20 м, була завширшки 3,8 м. Її вага складала 16 т. Чайка була обладнана великою щоглою, вітрилом і сучасним мотором. У свій перший похід вона вирушила в травні 2007 р. Проте, як і у випадку зі скандинавськими репліками кораблів вікінгів, дуже скоро вскочила в халепу — 2009 р. зазнала аварії й потонула поблизу берега, неподалік від Херсона.

Після цієї прикрої аварії чайку досить швидко відновили, і вона вирушила в далекі мандри. Їй пощастило побувати в Чорному морі й відвідати Грузію, потім був успішний похід до Середземного моря. Зараз екіпаж чайки «Спас» планує перетнути Атлантичний океан і дістатися Америки.

Окрім чайки, на Дніпровському шляху використовували байдак — безпалубний річковий човен із пласким дном, призначений для рибальства, перевезення людей, вантажу тощо. Вантажність байдаків досягала 200 т, а довжина — 30 м. Такі кораблі мали одну щоглу й несли

прямокутне вітрило. Після паводку 2010 р. на річці Десна на кордоні Київської та Чернігівської областей виявили великий байдак, який було досліджено й доставлено в Національний заповідник «Хортиця».

Дана тема настільки об'ємна, що розкрити її повністю в одній статті просто неможливо. Саме тому розвідки з цієї тематики будуть продовжені в наступних публікаціях. Адже окрім варязьких і слов'янських кораблів, на Дніпровському шляху були ще й візантійські судна, які тривалий час мандрували з греків у варяги й борознили дніпрові простори.

¹ Sawyer P. The Oxford Illustrated History of the Vikings. — New York, 1997. — P. 182.

² Гуревич А.Я. Походы викингов. — М., 1966. — С. 80.

³ Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. — Л., 1985. — 285 с.

⁴ Дуглас Д. Ч. Норманны: от завоеваний к достижениям. 1050–1100 гг. — М., 2003. — 288 с.

⁵ Гуревич А.Я. Там же. — С. 80.

⁶ Marcus G.J. Hafvilla: A Note on Norse Navigation / Speculum, Published by: Medieval Academy of America. — Vol. 30. — No. 4 (Oct., 1955). — P. 601–605.

⁷ Драккары викингов // Военно-исторический альманах «Новый Солдат». — Артемовск, 2002. — № 107.

⁸ Grimshaw P. Dragon Ships and Viking Sagas // Athena Review: Journal of Archaeology, History and Exploration. — 2000. — Vol. 2. — No 3.

⁹ Фиркс Й., фон. Суда викингов / Пер. с нем. А.А. Чебана. — Л., 1982. — 104 с.

¹⁰ Там же.

¹¹ Снорри Стурлусон. Круг Земной. — М., 1980. — Глава CXLVII. Сага про Олафа Святого.

¹² Там же. Глава LXXVIII. Сага про Олафа Трюггвасона.

¹³ Там же. Глава LXXX. Сага про Олафа, сина Трюггви.

¹⁴ Там же. Глава LXXXVIII. Сага про Олафа Трюггвасона.

¹⁵ Brøgger og Håkon Shetelig A.W. Vikingskipene: deres forgjengere og etterfølgere. — Dreyer, Oslo, 1950.

¹⁶ Berstein D. The Mystery of the Bayeux Tapestry. — London, 1986; Fowke F.R. The Bayeux Tapestry, a History and Description. — St. Clairs, Michigan, 1971; Gibbs-Smith Ch.H. The Bayeux Tapestry. London, 1973; Jewell B. Conquest & Overload, The Story of the Bayeux Tapestry and the Overload Embroidery. London and the Hague, 1981; Wilson D.M. The Bayeux Tapestry. New York, 1985; Anderson J.D. The Bayeux Tapestry: A 900-Year-Old Latin Cartoon // The Classical Journal. — Feb. / Mar., 1986. — Vol. 81. — No 3. — P. 253–257.

¹⁷ Seaver Kirsten A. The Frozen Echo: Greenland and the Exploration of North America, Ca. A.D. 1000–1500. — Stanford, 1996. — 407 p.

¹⁸ Електронний ресурс. — Точка доступу: <http://www.khm.uio.no/english/visit-us/viking-ship-museum/>

¹⁹ Christensen A.E., Ingstad A.S., Myhre B. Oseberg dronningens grav. — Oslo, 1992; Graham-Campbell J. Cultural Atlas of the Viking World. — Andromeda, Oxford, 1994.

²⁰ Wilson D.M., Klindt-Jensen O. Viking Art. — London, 1966. — 173 p.

²¹ Електронний ресурс. — Точка доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%81%D0%B5%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D1%80%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D1%8C

²² Holck P. The Oseberg Ship Burial, Norway: New Thoughts On the Skeletons From the Grave Mound // European Journal of Archeology. — Oslo, August 2006. — Vol. 9, № 2–3. — P. 185–210.

²³ Krafft S. Fra Osebergfunnets tekstiler. — Oslo, 1955.

²⁴ Christensen A.E., Nockert M. Osebergfunnet bind IV Tekstilene. — Oslo, 2006.

²⁵ Gundersen O.L. Den siste viking — Ragnar Thorseths eventyrlige liv. — Oslo, 2010. — 232 p.

²⁶ Nicolaysen N. Langskibet fra Gokstad ved Sandefjord. — Christiania, 1882. — 78 p.

²⁷ Kendrick T.D. A History of the Vikings. — New York, 1968. — P. 24–26.

²⁸ Arntzen B. Chr. Perspektivlaeren, kortfattet fremstillet af, Civilingenieur. — Christiania, 1870. — 69 p.

²⁹ Paasche K. Tuneskipet. Dokumentasjon og rekonstruksjon. Institutt for arkeologi, konservering og historie. — Oslo, 2010.

³⁰ Paasche Knut. Klink og seil: festskrift til Arne Emil Christensen. — Oslo, 2010.

³¹ Електронний ресурс. — Точка доступу: <http://www.vikingskibsmuseet.dk/>

³² Crumlin-Pedersen O., Olsen O. The Skuldelev Ships I. Topography, Archaeology, History, Conservation and Display. Ships and Boats of the North 4.1. — Roskilde, 2002. — 360 p.

³³ Dencker J. Marinarkæologisk forundersøgelse Kalundborg Ny Vesthavn Dykkerundersøgelse MAJ j.nr. 2506 KUAS j.nr. 2003-222-0141 Trykt d. 11/11 2007. Електронний ресурс. — Точка доступу: http://www.vikingskibsmuseet.dk/fileadmin/vikingskibsmuseet/_frontend_files/_documents/Marinarkaeologi/Rapporter_PDF/2506_Kalundborg_lille.pdf

³⁴ Durham K. Viking Longship. — UK, Oxford, 2002. — 48 p.

³⁵ Project: Thoroughbred of the Sea. The trial voyage to Dublin. — Denmark, Vikingskibsmuseet, 2006. — 14 p.

³⁶ Блонский Л.В., Титкова Т.В. Ладья // Флот России. — М., 2009. — С. 13.

³⁷ Константин Багрянородный. Об управлении империей // Древнейшие источники по истории СССР. — М., 1991. — С. 45.

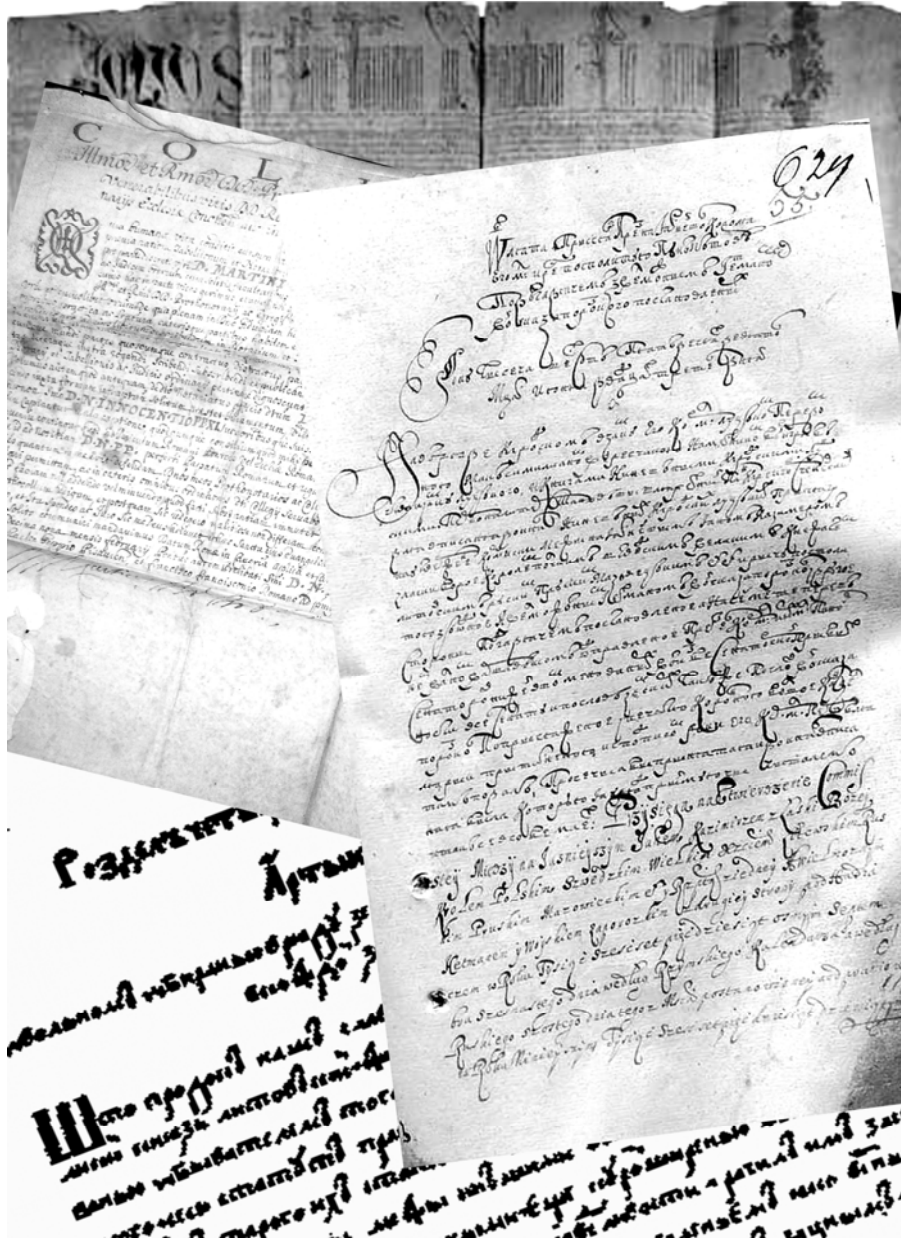
³⁸ Хведченя С.Б. «Шлях із Варягів у Греки»: історико-географічний аспект // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2012. — Число 19. — С. 148–168.

³⁹ Константин Багрянородный. Указ. соч. — С. 318.

⁴⁰ Електронний ресурс. — Точка доступу: <http://www.aquaetarchaeologia.org.rs>

⁴¹ Боплан Г.Л. Опис України / Пер. з франц., примітки та передмова Я. Кравця. — Львів, 1990. — С. 68.

⁴² Там само. — С. 69.

ДИПЛОМАТИКА

ДИПЛОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ
КІНЦЯ XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

Необхідність ґрунтовного різнобічного вивчення джерел з історії України литовської доби пов'язана, зокрема, з тим, що в цей період удосконалюються процес ведення ділової документації та староукраїнська мова. Саме тому сьогодні джерелознавство потребує звернення до дипломатичного аналізу документів. На жаль, у сучасній українській історіографії дослідження такого характеру є не популярними й малодослідженими. Проте це не означає, що праці з дипломатики відсутні взагалі.

За останнє десятиліття, наприклад, треба згадати фундаментальне видання «Галицько-Волинського літопису» М. Котляром¹. Велику увагу питанням дипломатики актів Волинсько-Галицького князівства приділено в ґрунтовній праці О. Купчинського². Дослідження формуляру актів XVI ст. здійснено у праці «Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст.»³. Окремі історики на сторінках своїх розвідок вивчали дипломатику джерел за XVII–XVIII ст.⁴ Означена проблематика присутня й в окремих наукових статтях⁵. Загалом відмітимо, що у вітчизняній історіографії всі роботи мають практичний і, в окремих випадках, методологічний характер. Натомість, теоретичні праці, на кшталт монографії російського вченого С. Каштанова⁶, відсутні.

Документи, які проаналізовані в цій статті, стосуються історії Волинської землі кінця XV — першої половини XVI ст. Усі вони є оригінальними та зберігаються в Архіві головному актів давніх (м. Варшава). Серед 29-и представлених актів три написано на папері — № 21 (водяний знак — «кабан» — Рис. 1), № 23 (водяний знак — «кабан» — Рис. 2), № 24 (водяний знак — «ліва рука» — Рис. 3)⁷, решта — на пергаменті. У праці П. Кеннеді-Грімстед вони об'єднані в групу «Акти Волинського воєводства»⁸, до складу якої ввійшло 27 пронумерованих актів. Ще два розташовано в інших групах: № 1.1. — в «Актах Литовських»⁹, а № 1.2. — в «Актах Польських»¹⁰.

Початковий протокол¹¹ вивчених документів складається з наступних складових. *Інвокація* (*invocatio*) представлена так: «Во имя Божье станся» (№ 1, 4), «In nomine Domini amen» (№ 2, 7, 16). Відповідно до *інтитуляції* (*intitulatio*) акти розподіляються на такі групи:

Рис. 1.

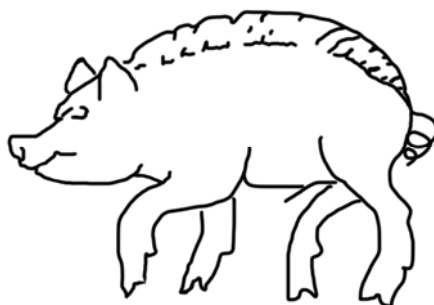

Рис. 2.

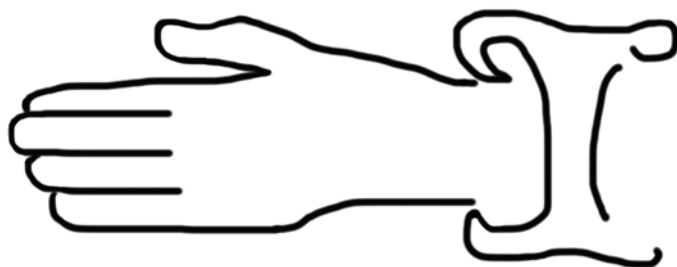

Рис. 3.

1) господарські (великокнязівські):

1.1. Олександра Ягеллончика — «Ad perpetuam Rei memoriam Alexandra dei gratia Magnus dux Lithuanie, Russie, Semogithie q[uae] d[omin]us et heres etc» (№ 2); «Самъ Александръ Божю милостью корол полский, великий князь литовский, руский, княжа пруское, жомоитский и иных» (№ 3);

1.2. Сигізмунда I Старого — «Жикгимонтъ, Божю м(и)л(о)стью корол полский, великий князь литовский, руский, княжа пруское, жомоитский и иных» (№5); «Proinde Nos Sigismundus dei gratia Rex Polonie, Magnus Dux Lithuanie, Russie, Prussie, Samogithie quae dominus et heres etc» (№ 7); також документи №№ 8, 9, 13, 15, 16, 18, 1.1, 1.2;

1.3. Бони Сфорци — «Бона, Божю милостью королаваая полская, великая княгиня литовская, руская, пруская, жомоитская, мазовецка и иных» (№ 25); також документи №№ 12, 24;

2) князівські — «Я, князь Андрей Михайлович Санкгушковича Коширский, маршалок господаря короля его милости» (№ 14); також документи №№ 17, 19, 22, 26;

3) **шляхетські (зем'янські)** — «Я, Івашко Сенковичъ Денисковича, землянин крем'янецький, зъ жоною и детми своими вжо лет дорослыми Солтаномъ а Петромъ» (№ 11); «Я, землянин его к(о)ролевской милости земли Дорогицкой Матыс Савицкий» (№ 27); також документи №№ 1, 4, 6, 10, 20, 21, 23.

Безсумнівна *інскрипція* (*inscriptio*), наприклад, «Дворянину короля его м(и)л(о)сти пану Семену Бабиньскому»¹², у проаналізованих джерелах відсутня. Проте її можна визначити разом із *нарацією* (*narratio*): «Биль намъ чоломъ землянинъ волыньский Митько Ивановичъ Бабиньский...» (№ 2), «Продад есми имене свое отчизное на имя Сомин князю Василию Михайловичу Санкнущковича Ковелскому...» (№ 6), «Иж которое зашстье мели промежку себе з обудву сторон староста володимерский, княз Федор Андреевич Сонкгушковича з братом своим князем Василием Михайловичом Сонкгушковича Ковелским» (№ 12) і т. п.

Елементом *салютації* (*salutatio*) можуть витупати такі слова: «Ознаймем тым-то нашим листом, хто на него посмотрит албо чтучи его вслышит, нинешним и напотом будучим, кому будет потреб того ведати» (№ 12), «Чинимъ знаменито симъ нашиъ листомъ, хто на него посмотрить, або чтучи его услышитъ, нынешнимъ и потомъ будучимъ, кому будетъ потребъ того ведати» (№ 18) тощо. В окремих випадках салютація об'єднана з інтитуляцією: «Я, князь Петръ Михайлович Острожецкий, чиню явно и сознаваю самъ на себе симъ моимъ листом, нинешнимъ и на потом будучим, кому будет потреб того ведати або чтучи его слышати» (№ 17).

Основний текст є найбільш змістовною частиною документів. Він складається з таких елементів: аренга, промульгація, нарація, диспозиція, санкція та коробрація. Далі розкриємо, які з цих позицій присутні в актах.

Аренга (*arenga*) визначається в латиномовних документах: «Quoniam ea que in humanis aguntur facile oblivionis obducuntur caligine nisi litterarum ministerio et monimentis posteritatis commendata fuerint noticie» (№ 16; майже дослівно у № 13). Значно ширше представлена в № 7: «Ad perpetuam rei memoriam Ne gesta aut alique ordinationes et principum concessionibus cum temporum labilitate pretereant et evanescant conveniens visum est ut litterarum apicibus sigillorum quae autenticorum appensione et testium annotatione ad posteritatis noticiam deducantur». У вигляді юридичної сентенції аренга присутня в двох продажних листах: крем'янецького зем'янина Івана Денисковича (№ 11): «Маючи и будучи в добромъ здорови и суполномъ умыслу своемъ»; князя Андрія Михайловича Сангушка: «Продад есми имене свое власное, отчизне, ничимъ никому непенное, без жадного припуженя и намовы, леч самъ своею доброю волею» (№ 14).

Промульгація (promulgatio) чітко визначається в рішенні комісарів Миколи Корабля та Богдана Семашка щодо справи між королівськими підданими міст Чернчі й Маневичі з князем Федором Андрійовичем Сангушком-Кошерським (№ 23): «... обьявлямы тымъ листом нашим, яко господарь корол его милость, пан наш милостивый, рачил нам, слугам своим, росказати выехати до имения его милости господарского повету Луцкого Чернче Городка и Маневич и кривдъ подданных его милости того-то имения Чернчегородского и Маневицкого, которые они менили починены себе быти от князя Федора Андреевича Санкгушковича, маршалка Волинское земли, старосты володимирского, з ыменя его Карасина осмотрети и справедливое розознане о кгрунт того имения, маючи Бога, и справедливост перед очима своими вчинити, и штобы было кгрунту справедливого его королевски милости, иж быхмо то при имену его милости господарском zostавили...».

Нарація (narratio), як правило, присутня в кожному акті. Наведемо декілька прикладів із різних, за своєю типологією, документів. У заставному листі (№ 1) вона характеризується викладом обставин, за яких Койца Ярославич Строчевич віддав у заставу свій маєток Липа дорогичинському старості Якубу Довойновичу: «... позычил есми оу пана Якуба Довойновича, оу тои час будучом старостою оу Дорогичине, пятисот злотых и сорока злотых и пяти злотых и десяти гроши широких по два, а ву тых злотых заставил есми пану Якубу Довоиновичу, старосте дорогицкому, имене свое двор ву Липой з людми зо всеми, и з бояры, и с челядю неволною, и з животиною дворною, и со все тыи, як же сам есми держал, ничего себе не оставля, и теж часть свою оу Дедковичах, десят человек з даню и з ыными доходы так, як сам есми держал, ничего себе не оставляючи».

У підтвердній грамоті Олександра Ягеллончика (№ 3) нараційна частина виглядає так: «Биль намъ чоломъ земянинъ волынський Митько Ивановичъ Бабинський, што перво сего дали есмо ему село в Кремьяницкомъ повете на имя Денятинъ со вьсимъ, што к тому здавьна прислухало, и онъ на то и листы, данину нашу первую, передъ нами вказываль, и биль намъ чоломъ, абыхъмо потвердили ему нашимъ листом».

У листі обміну маєтками між Івашком Сеньковичем Русиновичем з паном Левом Боговитиновичем (№ 4) маємо таке формулювання: «... менил есми и с паном Ильвом Боговитиновичом именьемъ своимъ Сомином у Володимерьском повете а фолварком своим Хмелником, который есми купил у Тимошка, мещанина володимерьского, а дворцем, што у Володимери у городе, на именье его милости на Берестечко у Луцком повете, а на Ляшки у Перемилскомъ повете, а на фолварок у

Луцку на Гнидави, которыи ж его милость выслужил на господари королі Александри подли двора тивунова. А менял есми изъ его милостью вечно и непорушно у тых именьях, ничого на себе не оставляючи, какъ ся тые имянья сами у собе и мають у своих границах из стародавна».

Нараційна частина листа продажного Богдана Львовича Боговитиновича виглядає так (№ 6): «Продал есми имене свое отчизное на имя Сомин князю Василю Михайловичу Санкнущковича Ковелскому, которое имене отець мой выменил у пана Русина за отчизну нашу за Берестечко а за Ляшки с подворьемъ, што у Володимери оу городе, и с фолварьком на передместьи Володимерскомъ и со всимъ с тым, как отець мой от предка нашего пана Русина мял и как я после отца своего то держал, за полпетаста коп грошей литовское монеты его милости самому и его милости княгини, и их милости детем, и на потом будучимъ ихъ щадком».

Досить цікаво сформульовано нарацію в жалуваній грамоті Сигізмунда I Старого вінницькому зем'янину Левону Берендею з братами (№ 1.1): «Бил нам чолом землянин веницкий Левонъ Берендей и з братьею своею о том, што перво сего брат наш, славное памяти Александро корол, дал был был им именеицо оу Веницкомъ повете на имя Вонячич и потом его милость тое именье от них отнемиши и дал дворянину своему Остафью Дашьковичу. И они били нам чолом, абыхмо ихъ напротивку того чим пожаловали».

Диспозиція (dispositio) характеризується розпорядженням по сутності справи. У підтвердних листах на нерухомість маємо таке формулювання: «И волен то он отдати, продати, заменить, розшырити къ своему вжиточному и лепшому обернути, как ся ему налепее оувидить» (№ 5); «Ино мы з ласки н(а)шоє на его чоломбитье то вчинили, на то дали ему нашъ листъ и потвержаем ему симъ нашимъ листом. Масть он самъ и его жона, и дети их, и на потом будучии щадки их тоє именье Сомин и двор в замку Володимирскомъ и фольварок на передместьи у Володимири держати вечно и на веки непорушно со всеми людми того именья, и зъ землями пашными и бортными, звериными и пташьими, и с посполитыми ловищи. Воленъ он тамъ прибавити и людми осадити и розшырити, и къ своему лепшому и вжиточному обернути такъ, какъ самъ налепей розумеючи водьлугъ купли своеє и листу купчого» (№ 8).

У продажных листах маємо інше формулювання: «А вжо чрез тоє я самъ ани жона моя, ани дети, ани ближнии мои не мают ся в тоє имене вступати и къ своему лепшому и вжиточному обернути, як сам налепей розумеючи» (№ 6); «Волен кн(я)зь Василей его м(и)л(о)сть и его м(и)л(о)сти кн(я)г(и)ня, и ихъ м(и)л(о)сти дети и потомки тоє вышшо мененоє именьє продати и отдати, и заменить, и на ц(е)рков Божю

записати, и къ своему лепшому пожитку обернути, яко самъ налпей розумети будеть, а я, кн(я)зь Петръ, жона и дети мои, и ближнии и потомки н(а)ши не маемъ ся в тоє именьє ничимъ вступати, а ни тоє купли его м(и)л(о)сти зрушити. И которьи листы, твердости привилія, г(о)с(по)даръський потверженя на Туличов и листъ судовый, што есми мел право з летовскими о землю туличовскую, тьи вси листы его м(и)л(о)сти есми дал» (№ 17).

Значно ширше диспозиція представлена в обмінних листах. Наприклад: «... и спустилмо тьи именья свои сполмо с кн(е)г(и)нею и з детми своими г(о)с(по)д(а)рини нашей м(и)л(о)стивой, королевой ее м(и)л(о)сти самой и их м(и)л(о)сти потомком г(о)с(по)д(а)ремъ нашим м(и)л(о)стивым, вечно и навеки непорушно, волна ее м(и)л(о)ст королевая сама и их м(и)л(о)сти потомки г(о)с(по)д(а)ри н(а)ши м(и)л(о)стивьи, тьи замки, места, дворы и именья мои вышей менены, отдати, продати, записати, заменити, розширити и прибавити, замки и места будовати, и люди садити, где наслушных местцах их м(и)л(о)сти ся подоба, и ку своему лепшому и вжиточному обернути, водле воли своей г(о)с(по)д(а)рской, якъ сами налпей розумеючи. А я сам, и жона моя, и дети, и потомки мои тоє умовы и мены своеє рушати, ани под ее м(и)л(о)стью и под потомки их м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ре н(а)шими м(и)л(о)стивыми, тых именьей поискивати немаем. Але вжо на тои мене, которую от ее м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)рини н(а)шое м(и)л(о)стивое одержал, переставам и досыт маю, и то от ее м(и)л(о)сти, г(о)с(по)д(а)рини н(а)шое м(и)л(о)стивое, вдячне приймаю» (№ 22); «Маєт вжо кн(я)зь Коширський и его потомки тьи два именья н(а)ши Красное и Ставрова на себе держати, кром землян н(а)ших шляхты Богуша Павловича з ыменем его Былчо, Богдана Зубовича з ыменем его Перекладовичи, в которых ся не маєт он ничим уступовати, але они пред ся то повинни будут ку замку Луцкому служити и его вживати, людми осаживати, и всякими пожитки тамъ себе прибавлят и от тол на себе брат. И волен будет то отдать, продат и што хотя с тым вчинит. А мы вжо переставаем и досыт маем на том имени их Речицы и за ровную отмену от него маемъ которое мены яко мы з нашеє стороны, так и княз Коширський с потомки своими ныне и напотомные часы не маемъ рушати» (№ 25).

Записні листи мають таку диспозицію: «А того, Б(о)же вховай, естли бы над зятєм н(а)шимъ, паномъ Яномъ або дочкою н(а)шою, жоною его, Б(о)жя воля стала смерть зашла, детей не мевши, а мы быхмо того имени в него не окупили, тогда в той сумє у трехсот копах грошей маемъ с паномъ Яномъ або братею его заховатися водле Статуту прав земскихъ и подлугъ листу его венонного, который он жонє своей, дочце н(а)шой, дал. А остатку сумы пенязей, то есть у двусот копахъ грошей и в полосмядесит

золотых черленых, которыи мы на томъ имени маемъ, мает намъ пан Ян Загоровский того имени поступити без каждого гамованя. И того теж, Б(о)же милый, рач вховати естли бы на нас обеюх смерть пришла, а тое бы имене в п(а)на Яна, зята н(а)шого, пред ся в той суме было, тогда сынове и дочки, або зяти н(а)ши мают ся в томъ с нимъ справовати водлугъ того листу и теперешнее вмовы н(а)шоє» (№ 21).

Цікава диспозиція міститься в рішенні королівських комісарів стосовно справи між королівськими підданими містечок Чернчі та Маневичі в Луцькому повіті з маршалком Волинської землі, володимирським старостою, князем Федором Андрійовичем Сангушком-Кошерським: «А так мы, видячи справедливост подданных короля его м(и)л(о)сти и выведавши от обаполних суседов тамошних, маючи Б(о)га и справедливост пред очима своими, а звлаща бачачи на то, иж кн(я)зь староста володимирский самъ сведецство на тых подданных своих выдал, што они не з уряду, але злодейским обычаем тыи границы клали, подданных короля его м(и)л(о)сти при тых гарницах их есмо zostавили, и межи старыми их гранми новыи границы им есмо казали позначити. А по болотом копцы по грудом казали есмо покопати. Нижли што ся дотычет того островка Дубровицы, выведали есмо от короля ж его м(и)л(о)сти подданных их. Тыи подданыи его карасинцы мяли в нем пол своих в заставе от сто лет и далей, и не хотячи есмо нарушити сумнения своего, придали есмо ему в том островку ку болоту земли» (№ 23).

Санкція (sanctio) — заборона порушувати диспозицію під загрозою Божого покарання чи штрафу — є нечисельною. Найчастіше зустрічається в документах судового характеру. Наприклад, у суддівському вироку зустрічаємо такий вираз: «Где ж княз Федор, и княз Василей ку всему тому, што панове едначи промежку них знашли и сказали приступили и тот вырок их приняли хотячи все то, як они промежку них знашли и сказали, и поровновали, держати на вечныи часы под закладом вышеменоным тысяча копами грошей на нас, гос(пода)р(и)ню, а под пятмасот копами грошей паном едначом, а под пятмасот копами грошей стороне, которая бы то держати и на том остати хотела» (№ 12). У комісарському рішенні санкцію сформульовано так: «... што ж кн(я)зь староста володимирский и подданыи короля его м(и)л(о)сти от нас вдячне приняли, и юж по тыи границы и по тыи копцы як кн(я)зь староста володимирский, так подданыи короля его м(и)л(о)сти спокойне вечне держати подняли и через оныи грани и копцы в тыи земли уступовали, не мают под закладом на короля его м(и)л(о)сти двумя тысяча копами грошей» (№ 23). Водночас у продажному листі вона виглядає так: «А я вжо от сего часу самъ, жона моя, дети и потомки и вси блиские мои не маемъ ся в тое имене Речицкое и в наменшую речъ, што ест и будет в

немъ причинено господарствомъ, вступовати и переказы держанью спокойному пана Матысовому и его потомьков чинити под закладомъ на г(о)с(по)дара короля его м(и)л(о)сти чотырма тисячи копъ грошей, а пану Матысу и его потомкамъ другими чотырма тисячами копами грошей. А естли бы хто пана Матыса або потомьковъ его в томъ находиль у тое имене якимъ выналязкомъ розуму або блискостю доискиваючи ся под нимъ от него отняти хотел и трудность в границахъ задавал, тогда я и потомькове пану Матысу и потомкамъ его за обосланемъ от него листомъ г(о)с(по)д(а)рскимъ або владовымъ без всякого позываня маемъ от такового позыскваня блискости у всякого права тое имене и границу очищати» (№ 26).

Завершує основну частину формуляру *короборація* (*corroboratio*), яка присутня практично в кожному документі. Ось найбільш цікаві приклади: «А при том были люде добрыє: пан Богушь, наместник володимерський кн(я)зя Андрея Александровича, а пан Сирота Бобицький, пан Федко, воить володимерський. И просили есмо г(о)с(по)д(и)на его м(и)л(о)сти вл(а)д(ы)ки печати. И его м(и)л(о)сть на наше чолобитье вчинил и печать свою привесил к сему нашему листу для лепшей твердости. А я, Ивашко, свою есми печат привесил к сему моему листу» (№ 4); «И жєдали нас кн(я)зь Федор Аньдрєевич, староста володимерський, княз Василей Михайлович Ковелський, абыхмо им для вечноє памяти и лепшого сведомя тоє рєчи, на то лист наш дали. Ино мы, на жєданє их то вчинили, сєсь наш листъ им на то дали с печатю н(а)шою привесистою» (№ 12); «И на то дал есми его к(о)ролевской м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ру моему м(и)л(о)стивому сєс мой листъ вызнанный з подписомъ власное моеє руки и з моею печатю» (№ 27).

У заключному протоколі кожного документа міститься лише *датування* (*datum*). Ось найбільш типові приклади: «П(и)сан у Дорогичин(є), в лет(о) 6999, м(є)с(я)ца июл(я) 10 д(є)нь, индик(т) 10» (№ 1); «Dat[um] in Vilno feria s[e]c[un]da in crastino sete[m] Trinitatis Anno Do[mi]ni Millesimo quadriugin[t]o nonagesimo quarto» (№ 2); «П(и)сан в Менску, лета Божєго тысяча пятьсот осмого м(є)с(я)ца июл(я) 27 д(є)нь, индикт 11» (№ 5); «П(и)сан в Кракове, подъ лєты Божєго нароженя тысяча пятьсот двадцать второго, мєсяца июля двадцатый д(є)нь, индикта девятый» (№ 8); «Actum et datum Vilne feria sexta in Vigilia Sanctorum omnium. Anno domini Millesimo Quingentesimo Tricesimo Tercio» (№ 13); «П(и)сан оу Смоленску, сен(тября) 29 д(є)нь, индикт 12» (№ 1.1.).

Завершують формуляр документів часткові свідчення. *Субскрипція* (*subscriptio*) наявна в таких документах: «А коли боудут розєзды, Коици под нас ся о своя часть мовити и покладати» (№ 1); «Тот листъ дал королевой еє м(и)л(о)сти княз Ковелський, з оного фримарку поспол з

ыншими листы» (№ 12). До субскрипції можна також віднести такі свідчення: «Прав(ил) воевод(а) тр(о)ц(кий) пан Мик(олай) Мик(олаевич) Рад(ивил), п(а)н стар(оста) луц(кий), мар(шалок) вел(икий) зем(ский) кн(язь) Констан(тин) Остроз(кий), пан тр(о)ц(кий), стар(оста) жом(оитский) пан Стан(ислав) Ян(ович)» (№ 5); «Яко ж заховываючи ся я, водле звичаю права посполитого, оповедал есми тую продажу мою его к(о)ролевской м(и)л(о)сти, г(о)с(по)д(а)ру моему м(и)л(о)стивому ч(о)л(о)мь бьючи, абы то его королевская м(и)л(о)сть ку ведомости своей г(о)с(по)д(а)рской припустивши до книгъ канцлярейскихъ розказать записати рачиль» (№ 26); «Пр(а)в(ил) г(е)т(ман), ст(а)р(оста) луц(кий), и бр(а)цлавский, и вен(ицкий), м(а)р(шалок) Вол(ынское) з(е)м(ли), кн(язь) Ко(н)с(тантин) Иван(ович) (Острожский)» (№ 1.1).

Сигнатура (signature) є в декількох актах: *Scriptsit aut[em] Laurentius Miedzileski p[rae]p[os]itus vilnen[si] et Secretarius Regie* (№ 7); Копоть Васкович, маршалок и писарь (№ 9); *Bona Regina* (№ 12, 24, 25); *Sigismundus Rex* (№ 13, 15); Михайло, писар, державца медницький и стоκληшский (№ 15); Михайло писарь (№ 18); Івань Шимкович (№ 24, 25); Александр, рука в(л)асне подпи(са)л (№ 26); Матыс Савицкий власною рукою (№ 27); *Paulus de Vola, R. P. Canc[ellarii]* (№ 1.2).

Отже, незважаючи на невелику кількість типологічно різних документів (публічно- та приватно-правові), їхній зміст практично повністю відповідає структурній частині актового формуляра. Водночас у представлених джерелах не ідентифікується лише один елемент заключного протоколу — *аптекація (apprecatio)*.

Реєстр документів

№ 1. 1492, липня 10. Дорогичин. — Лист заставний Койці Ярославича Строчевича старості дорогичинському Якобу Довойновичу на маєток Липа та частину в Дедковичах у сумі 545 злотих і 10 грошів, позичених у Довойновича до того часу, поки не віддасть борг.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4783. — К. 1.*

Пергамент. Розміри: 29,5x33,2 см. **Кількість рядків — 20.** Стан збереження — добрий. **Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглися залишки слідів від трьох печаток. Ім'я писаря відсутнє.**

№ 1.1. 1508, вересня 29. Смоленськ. — Жалувана грамота великого князя литовського Сигізмунда I Старого вінницькому зем'янину Левону Берендею з братами на маєток Кузьмин у Крем'янецькому повіті.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4637. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 34x24,5 см. Кількість рядків — 18. Стан збереження — відмінний. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглася печатка Сигізмунда I Старого під паперовою кустодією.

№ 1.2. 1539, лютого 27. Краків. Король Сигізмунд I Старий оголошує про те, що Беата, вроджена Костелецька, дружина Іллі Костянтиновича Острозького, надала посвідчення щодо повного отримання свого спадку.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4661. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 39,5x25 см. Кількість рядків — 17. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано писарем Павлом де Воля. Збереглася велика гербова печатка червоного кольору, яка прив'язана пергаментною стрічкою.

№ 2. 1494, червня 16. Вільно. — Жалувана грамота великого князя литовського Олександра Ягеллончика Анні, вдові троцького воєводи Мартина Гаштольда, на замок Дорогобуж на Смоленщині з містом і селами.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4784. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 34,5x29,5 см. Кількість рядків — 25. Стан збереження — відмінний. Чорнило світло-коричневе. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 3. 1506, липень 19. Ейшишки. — Підтвердна грамота великого князя литовського Олександра Ягеллончика волинському зем'янину Митьку Івановичу Бабинському на село Денятин у Крем'янецькому повіті на вічність.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4808. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 52x38 см. Кількість рядків — 17. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 4. 1509, березня 15. Володимир. — Лист обмінний Івашка Сеньковича Русиновича з паном Левом Боговитиновичем маєтку Сомин у Володимирському повіті з фільварком Хмельником і палацом у Володимирі на маєток Берестечко в Луцькому повіті, Ляшки в Перемільському повіті і фільварок у Луцьку в Гнідаві.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4782. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 34,5x24,6 см. Кількість рядків — 21. Стан збереження — відмінний. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Збереглося дві печатки чорного кольору, які прив'язані плетеними шнурками (перша — синього й зеленого кольору, друга — синього). Ім'я писаря відсутнє.

№ 5. 1508, червень 26. Мінськ. — Лист підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого дворянину господарському Івашку Денисковичу на пусте селище Демківці в Крем'янецькому повіті, палац Верх Вілії та двір під містом Ров навічність, які йому пожалував Олександр Ягеллончик.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4788. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 38x32,7 см. Кількість рядків — 22. Стан збереження — добрий. У верхній правій частині пляма. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 6. 1520, липня 1. Лист продажний Богдана Львовича Боговитиновича князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському маєтку Сомин у Володимирському повіті за 450 кін грошів.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4791. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 42x34,5 см. Кількість рядків — 16. Стан збереження — добрий. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглося шість плетених шнурків (кожен з яких складається із зеленого та бордового кольорів), на одному з них залишилась печатка чорного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 7. 1518, грудня 23. Берестя. — Дозвіл великого князя литовського Сигізмунда I Старого князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському заснувати на місці села Ковель у Волинській землі однойменне місто й надати його мешканцям (полякам, русинам, євреям, вірменам і татарам) магдебурзьке право.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4792. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 56x44 см. Кількість рядків — 33. Стан збереження — відмінний. Чорнило світло-коричневе. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком червоного кольору.

№ 8. 1521, липня 20. Краків. — Лист підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському купівлі маєтку Сомин у Володимирському повіті в зем'янина волинського Богдана Львовича Боговитиновича.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4793. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 56x28 см. Кількість рядків — 15. Стан збереження — добрий. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана двоколіровим (білий та коричневий) плетеним шнурком. Ім'я писаря відсутнє.

№ 9. 1523, квітня 12. Краків. — Лист підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого на обмін маєтка Тишковичі князя Василя Михайловича Сангушковича Ковельського на маєток Сядмярти владика володимирського Пахнотія.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — sygn. 4794. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 44,5x26,5 см. Кількість рядків — 16. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана двоколіровим (білий та коричневий) плетеним шнурком.

№ 10. 1532, квітня 8. Луцьк. — Лист продажний Тихна та Олехна Гриньковичів Козинських віленському біскупу Яну з князів литовських (позашлюбного сина короля) на дворище Ісаєвське разом із сіножатями Хотенове, Ловче та Гремяче в Крем'янецькому повіті за 60 кін грошів.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4789. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 43,5x33,5 см. Кількість рядків — 16. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера сильно виділена. Збереглося п'ять печаток чорного кольору, кожна з яких прив'язана плетеним шнурком червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 11. 1533, травня 20. Крем'янець. — Лист продажний крем'янецького зем'янина Івашка Сеньковича Денисковича віленському біскупу Яну з князів литовських (позашлюбного сина короля) на селище Демківці та двір Верх Вільї за 230 кін грошів.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4790. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 49x39,5 см. Кількість рядків — 23. Стан збереження — добрий. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Збереглося три печатки світло-коричневого кольору, які прив'язані плетеним шнурком коричневого кольору. Від першої та п'ятої печаток залишилися тільки шnurки. Ім'я писаря відсутнє.

№ 12. 1533, серпня 5. Вільно. — Лист підтвердний королеви Бони на рішення третейських суддів у справі між старостою володимирським Федором Андрійовичем Сангушковичем і князем Василем Михайловичем Сангушковичем Ковельським щодо різноманітних збитів та волинських маєтностей.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — sygn. 4796. — К. 1.

Пергамент. Розмір 63x51,5 см. Кількість рядків — 51. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано королевою Боною (латина). Збереглася особиста печатка королеви Бони, яка прив'язана двокольоровим (червоний та синій) плетеним шнурком. Ім'я писаря відсутнє.

№ 13. 1533, жовтня 31. Вільно. — Привілей підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого магдебурзького права місту Кременцю на Волині (за взірцем Кракова й Вільно) відповідно до попередніх привілеїв великого князя Свидригайла та свого батька — короля Казимира Ягеллончика.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — sygn. 4797. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 68x48,5 см. Кількість рядків — 31. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано Сигізмундом I Старим. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 14. 1534, березня 20. Вільно. — Лист продажний князя Андрія Михайловича Сангушовича Кошерського віленському біскупу, князю Яну з князів литовських, (позашлюбного сина короля) на маєток Цеценівці в Крем'янецькому повіті за 830 кп грошів.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — sygn. 4798. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 55x34,4 см. Кількість рядків — 15. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера написана олівцем. Збереглося чотири печатки чорного кольору, кожна з яких прив'язана плетеним шнурком червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 15. 1534, вересня 22. Вільно. — Лист підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого продажного запису маршалка господарського князя Андрія Михайловича Сангушовича Кошерського віленському біскупу, князю Яну з князів литовських (позашлюбного сина короля) маєтку Цеценівці в Крем'янецькому повіті за 830 кп грошів.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4799. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 66,5x46,3 см. Кількість рядків — 26. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Документ підписано Сигізмундом I Старим (латина). Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком малинового кольору.

№ 16. 1534, листопада 10. Вільно. — Лист підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого продажного запису Миколая та Яна Радзивілів віленському біскупу Яну, з литовських князів (позашлюбному сину короля), на маєтки Дунаїв, Куликів і Рудка в Крем'янецькому повіті за 560 кп грошів.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4795. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 62x45,3 см. Кількість рядків — 31. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано Сигізмундом I Старим. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана двокольоровим (жовтий та червоний) плетеним шнурком.

№ 17. 1535, травня 16. Туличів. — Лист продажний князя Петра Михайловича Острожецького князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському на маєток Туличів за 400 кін грошів.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4785. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 53,5x30 см. Кількість рядків — 15. Стан збереження — добрий. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Збереглися місця від п'яти печаток, а також два плетених шнурки (кожен з яких складається із зеленого та коричневого кольорів). На одному з них залишилась кустодія без печатки. Ім'я писаря відсутнє.

№ 18. 1536, травня 20. Вільно. — Лист підтвердний великого князя литовського Сигізмунда I Старого князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському на купівлю половини маєтка Туличова у Володимирському повіті на вічність.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4786. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 66x40,5 см. Кількість рядків — 24. Стан збереження — добрий. У верхній правій частині — дві плями округлої форми. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Збереглася печатка червоного кольору з гербом «Погоня», яка прив'язана плетеним шнурком червоного кольору.

№ 19. 1536, жовтня 12. Вільно. — Лист обміну маршалка Волинської землі, володимирського старости, князя Федора Андрійовича Сангушковича Кошерського з королевою Боною маєтку Ставрів біля Луцька на маєток Лепесовку Кременецького повіту.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych*. — Dz. X. — Sygn. 4800. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 56x33,5 см. Кількість рядків — 25. Стан збереження — добрий. У лівій та правій верхніх частинах — плями.

Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглося чотири плетених шнурки (кожен з яких складається із червоного та зеленого), на першому й третьому залишилися печатки. Перша — світло-коричневого, друга — чорного кольорів. Ім'я писаря відсутнє.

№ 20. 1538, січня 05. Миляновичі. — Лист продажний волинського зем'янина Левка Ласковича Задибського князю Василю Михайловичу Сангушковичу Ковельському отчинного маєтку Задиби у Володимирському повіті за 500 кін грошів.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4801. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 46x30,5 см. Кількість рядків — 18. Стан збереження — добрий. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглося п'ять плетених шнурків (кожен з яких складається з бордового та синього), на третьому та п'ятому залишилися печатки чорного кольору. Під третьою печаткою тріснула кустодія. Ім'я писаря відсутнє.

№ 21. 1538, листопад 7. Шумбар. — Лист записний Боговитуна Петровича Шумбарському з дружиною Софією зятю своєму, пану Яну Богдановичу Загоровському, маєтків Кокорева та Днятина вартістю 500 кін грошів та 40 золотих черлених замість приданого за дочкою Федорою в сумі 300 кін грошів до того часу, поки їх не віддадуть.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4787. — К. 1–2.

Папір. Водяний знак «кабан» — міститься на першому аркуші. Загальні розміри: 42,4x32,2 см. Розміри аркушів текстової частини: 21,2x32,2 см. Кількість рядків: арк. 1–32, арк. 2–15. Стан збереження — добрий. У місцях згину папір надірваний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглося п'ять печаток під паперовою кустодією. Ім'я писаря відсутнє.

№ 22. 1543, березня 04. Краків. — Лист обміну князя Василя Михайловича Сангушковича Ковельського з королевою Боною замку Ковель з усіма прилеглими населеними пунктами та землями на волость Горвол і двори Смолняни й Обольці.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4804. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 67x51 см. Кількість рядків — 33. Стан збереження — задовільний. У деяких місцях надірваний пергамент, частково пошкоджено текст документа. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглося

вісім плетених шнурків зеленого кольору, на яких залишилось вісім печаток. Перша, п'ята, шоста, сьома та восьма — світло-коричневого кольору; друга, третя й четверта — червоного кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 23. 1543, липня 6. Чернче. — Рішення комісарів стосовно скарги підданих королівських маєтків у містечку Чернчі та Маневичі Луцького повіту на утиски маршалка Волинської землі, володимирсько старости, князя Федора Андрійовича Сангушка Кошерського.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych.* — Dz. X. — Sygn. 4803. — К. 1–8.

Папір. Водяний знак — «кабан» — міститься на аркушах 5–6, 7–8. Два аркуші паперу зігнуті навпіл. Зверху та знизу зашиті білою ниткою. У нижній частині скріплені шнурком червоного кольору, який на арк. 8 закріплений печаткою з червоного сургучу з гербом Російської імперії 3-го Департаменту Урядового Сенату. Загальні розміри великого аркуша: 45x33 см. Розміри аркушів текстової частини: 22,5x16,5 см. Кількість рядків: арк. 1–24, арк. 2–24, арк. 3–23, арк. 4–23, арк. 5–21, арк. 6–20, арк. 7–4. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Збереглося дві печатки під паперовою кустодією. Ім'я писаря відсутнє.

№ 24. 1544, вересня 29. Берестя. — Лист обміну королеви Бони старості луцькому, маршалку господарському, князю Андрію Михайловичу Сангушковичу Кошерському та наступним луцьким старостам маєтків Бруховичі, Козлиничі й частини Головб, що стали належати до маєтку Мельниці, на луцьке вйітівство з усіма доходами.

Оригінал: AGAD. — *Zbiór Dokumentów Pergaminowych.* — Dz. X. — Sygn. 4805. — К. 1.

Папір. Водяний знак — «ліва рука». Великий аркуш паперу складений навпіл і закріплений паперовою стрічкою в місці печатки. Розміри: 42x29 см. Кількість рядків — 19. Стан збереження — відмінний. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано королевою Боною (латина). Збереглася особиста печатка королеви Бони під паперовою кустодією.

№ 25. 1544, вересня 30. Берестя. — Лист обміну королеви Бони старості луцькому, маршалку господарському, князю Андрію Михайловичу Сангушковичу Кошерському маєтків Красне і Ставрів Луцького повіту на маєток Річицю Володимирського повіту.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4802. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 57,3x36 см. Кількість рядків — 23. Стан збереження — відмінний. Чорнило темно-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Перша літера з візерунком. Документ підписано королевою Боною (латина). Збереглася особиста печатка королеви Бони, яка прив'язана плетеним шнурком малинового кольору.

№ 26. 1562, квітня 20. Вільно. — Лист продажний маршалка господарського князя Александра Андрійовича Сангушковича Кошерського, писарю пана Миколая Радзивіла пану Матису Савицькому маєтку Річиці Володимирського повіту за 4000 кін грошів.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4806. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 54,8x49,5 см. Кількість рядків — 37. Стан збереження — відмінний. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано Олександром Андрійовичем Сангушком-Кошерським. Збереглося п'ять плетених шнурків (кожен з яких складається із бордового та зеленого), на яких залишилось п'ять печаток темно-зеленого кольору. Ім'я писаря відсутнє.

№ 27. 1565, травень 23. Петриків. — Лист обміну дорогицького зем'янина Матиса Савицького великому князю литовському Сигізмунду II Августу маєтку Річиця Володимирського повіту на 60 волок землі в Унітській волості.

Оригінал: AGAD. — Zbiór Dokumentów Pergaminowych. — Dz. X. — Sygn. 4807. — К. 1.

Пергамент. Розміри: 70x59 см. Кількість рядків — 49. Стан збереження — добрий. Однак у декільком місцях є невеликі дірки в пергаменті. Чорнило світло-коричневе. Скоропис. Почерк писаря виразний. Натиск сильний. Документ підписано Матисом Савицьким. Збереглося чотири плетених шнурки малинового кольору, на яких залишились печатки темно-зеленого кольору. Ім'я писаря відсутнє.

Додаток до реєстру

Попередні публікації документів

№ 6. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № CCVIII. — S. 198–199.

№ 7. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № СХСІІІ. — S. 182–184. У цьому виданні документ помилково датується 24 грудня 1518 р.

№ 8. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № ССХІХ. — S. 209–210.

№ 9. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № ССLVI. — S. 248–249.

№ 12. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № CDL. — S. 421–426; Ващук Д. До історії родинної суперечки князів Сангушків на початку другої третини XVI ст. // Український історичний збірник. — К.: Інститут історії України НАН України, 2009. — Вип. 12. — С. 468–474.

№ 14. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № CDLXXX. — S. 458–459.

№ 15. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. III. (1432–1534) — Lwów, 1890. — № CDXCIV. — S. 474–475.

№ 17. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Lwów, 1890. — № VIII. — S. 11–12. У цьому виданні документ помилково датується 17 травня 1535 р.

№ 18. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Lwów, 1890. — № XXX. — S. 28–30; Блануца А.В. Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // Український історичний журнал. — 2010. — №1. — С. 62–63.

№ 19. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Lwów, 1890. — № L. — S. 52–54.

№ 20. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Lwów, 1890. — № XCVIII. — S. 123–124.

№ 22. Archiwum ksiąg Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Lwów, 1890. — № ССLXXVI. — S. 339–343. Документ вписаний у підтвердний лист Сигізмунда I Старого на С. 340–343 вказаного видання.

№ 23. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Лwów, 1890. — № CCLXXXIII. — S. 353–355.

№ 24. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Лwów, 1890. — № CCCXXIV. — S. 401–402; *Блануца А.В.* Ринок землі у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти // Український історичний журнал. — 2010. — № 1. — С. 61–62.

№ 25. Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie, wydane przez Bronisława Gorczaka, konserwatora tegoż archiwum. — Т. IV. (1535–1547). — Лwów, 1890. — № CCCXXV. — S. 402–404.

¹ Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф. Котляра. — К., 2002.

² *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004.

³ Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. — К, 2007. — Випуск 1 / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука.

⁴ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / Упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич. — К., 1998; Листи Івана Мазепи. 1687–1691 / Упоряд. та автор передмови В. Станіславський. — К., 2002. — Т. 1; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. — К.–Львів, 2004; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд. С.О. Павленко. — К., 2007; Військові кампанії доби гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. — К., 2009; Листи Івана Мазепи. 1692–1700 / Упоряд. та автор вступного дослідження В. Станіславський. — К., 2010 — Т. 2; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Зб. документів / Автори-укладачі: Ю.А. Мищик, С.В. Сохань, Т.В. Міцан, І.Л. Синяк, Я.В. Затилюк. — К., 2011; *Білоус Н.* Тестаменти киян середини XVI — першої половини XVII ст. — К., 2011.

⁵ *Степанков В.* «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1970 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. — К., 2002. — Число 8–9. — Ч. 2. — С. 164–177; *Василенко В.* Аналіз документальних відомостей про литовсько-московські угоди 70–80-х рр. XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / Відп. ред. М.Ф. Дмитрієнко. — К., 2003. — Число 10. — Ч. 2. — С. 131–142; *Міцан Т.* Актові документи з колекції архівних матеріалів Всеукраїнського історичного музею імені Т.Г. Шевченка як джерела з історії козацького землеволодіння України XVII–XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2007. — Число 15. — С. 16–24; *Ващук Д.* До питання про обіг нерухомого майна на Волині в середині XVI ст.: історія одного документу // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: історичні науки. — Кам'я-

нець-Подільський, 2008. — Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. — С. 84–97.
Попельницька О. Універсали гетьмана Івана Мазепи у зібранні Національного музею історії України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2009. — Число 16. — С. 36–45; *Її ж.* Писемні документи з історії Батурина кінця XVII–початку XVIII ст. у зібранні документів Національного музею історії України // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2011. — Число 19. — С. 117–121; *Сокирко О.* Мобілізаційні та оповіщувальні універсали і листи гетьманів середини XVII — першої третини XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г.В. Боряк. — К., 2011. — Число 19. — С. 122–134.

⁶ *Каштанов С.* Русская дипломатика. — М., 1988.

⁷ Прорисовки виконала І.К. Хромова.

⁸ *Kennedy-Grimsted P.* The «Lithuanian Metrica» in Moscow and Warsaw: Reconstructing the Archives of the Grand Duchy of Lithuania. — Cambridge, Massachusetts, 1884. — P. 238–243.

⁹ *Ibid.* — P. 216.

¹⁰ *Ibid.* — P. 220.

¹¹ «Розгорнутий вигляд акту» взято із видання: Князі Масальські: Документи і матеріали XVI ст. — С. 12–13.

¹² Российский государственный архив древних актов, ф. 389: Литовская метрика, оп. 1, д. 32. Листъ, писаный до дворанина г(о)с(по)д(а)рьского пана Семена Бабинского, ижъ вольно з ним правом чынити о имєне Городищо подскарбему князя Ильиному Ивану (20 червня 1547 р.), л. 2.

ЗБРОЄЗНАВСТВО

КЛЕЙМА РОСІЙСЬКИХ ЗБРОЙНИХ ЗАВОДІВ НА СТАТУТНІЙ ХОЛОДНІЙ ЗБРОЇ ХVІІІ–ХІХ СТ.

Традиції таврування зброї зародилися ще в X ст. н.е. Перші тавровані клинки археологи знаходили в германських поховальних комплексах Середньої Європи — це так звані «каролінзькі» мечі¹. Ці написи розміщувалися по долу клинка та представляли собою прізвище майстра або найменування його майстерні: Ulfbreht, Ingelrīi (Інгельрі), Lizo, Gizelin². Ще однією країною, де були знайдені власні підписані мечі, стала Київська Русь. 1964 р. було відкрито напис на мечі, знайденому 1890 р. поблизу селища Форщевата, Полтавської обл. — з двох сторін клинка після розчищення було виявлено по шість літер уставного слов'янського алфавіту, які вказували на професію та ім'я виконавця: «Коваль Людота»³ (рис. 1).

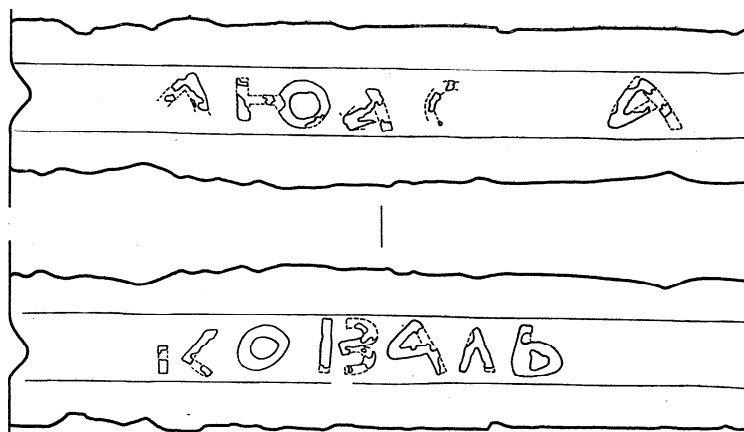

Рис. 1. «Коваль Людота». Напис на мечі з с. Форщевата

Окрім імен, в XI–XII ст. мечі таврували літероподібними геометричними фігурами, які віднаходять на холодній зброї в Естонії, Латвії, Скандинавії та Англії. Ці знаки могли бути як особистими клеймами майстрів, так і поширеними стародавніми символами вогню, сонця або оберегами проти злих духів⁴.

У пізньому Середньовіччі традиції таврування холодної зброї продовжувалися та поширювалися. З'явилися такі відомі клейма, як «Пассау-

ський вовк» (рис. 2) та «Гурда». Клейма поділялися на міські, або цехові, та особисті. Більшість майстрів та цехів використовувала у складі клейм знаки, закріплені за ними в офіційних документах.

Рис. 2. Вовк, що біжить. Клеймо майстрів міста Пассау (Німеччина)

Таким чином, фабричні, майстрові та особисті клейма до XVIII ст. утворили чітку систему таврування холодної зброї в Європі.

Унаслідок реформування російської військової системи та перетворення її із земського ополчення на регулярну армію Петро I повністю змінив систему її озброєння. Замість індивідуальних замовлень або виготовлення зброї невеликими партіями він призначив кожному роду військ окреме озброєння — піхота отримала коротку шпагу, а драгуни — важкі палаші, шпаги або шаблі⁵. Із 1699 р. всі військові частини регулярної армії почали отримувати обмундирування та озброєння від казни, а не замовляти власним коштом, як це робило земське ополчення⁶.

До побудови великих збройних фабрик у Росії система таврування холодної зброї була відсутня. Зброярі не мали особистих клейм, а замовники зброї не вважали за необхідне мати клинки з підписами майстрів. Однак зі збільшенням обсягів виробництва зброї постала проблема ідентифікації майстерень, які отримували державні замовлення на виготовлення зброї. За аналогією з іноземними зразками, які великими партіями завозилися до Росії, російські майстри почали ставити на клинках назви заводів, на яких виготовлялася зброя: так, Петровський завод в Олонецькій губернії з 1705 по 1724 рр. ставив клеймо «OLONEZ», яке наносилося на верхню частину клинка⁷ (рис. 3).

Рис. 3. Клеймо Петровського заводу в Олонецькій губернії на морському кортику

Побудований 1721 р. Сестрорецький збройний завод спочатку використовував клейма з латинських літер «SB». У першій половині XIX ст. клеймо змінюється — на ньому з'являється корона поверх слов'янських літер «СР», які розділені направленою до гори стрілою, нижню частину стріли, під літерами, перехрещують два пістолі (рис. 4). Водночас із появою нового клейма Сестрорецький збройний завод почав викорис-

Рис. 4. Клеймо Сестрорецького зброярського заводу

товувати контрольні клейма, що виконували разом із основним здебільшого на ефесах або п'яти солдатських тесаків. Вони представляли собою дві або три літери слов'янського алфавіту: ДК, ПДП, ПДГ, ПА, МВ, М, НМ, ЕЛ, ТЬ, АГ, МС, ИА, МНЕ⁸. Контрольні клейма вказують на те, що зброя проходила випробування та відбракіровку, і були, мабуть, особовими клеймами майстрів, відповідальних за якість продукції.

1849 р. на заводі заснована зразкова майстерня, яка контролювала випуск типової зброї. Із цього часу Сестрорецький зброярський завод використовував клеймо «С.О.З.», що складається з початкових (ініціальних) літер найменування заводу російською мовою — Сестрорецкий оружейный завод.

У кінці XIX ст. відбулася чергова зміна клейма заводу. Замість літер почали використовувати символ — стрілу, направлену праворуч. Це клеймо завод використовував протягом останнього десятиріччя XIX ст. та на початку XX ст. Воно зустрічається на штиках та солдатських тесаках⁹.

Тульські майстри-зброярі від XVII ст. розподілялися на дві окремі групи: оброчні та казенні¹⁰, але до XVIII ст. тульські ковалі зброю не таврували. Тільки у XVIII ст., після заснування в Тулі казенної збройної фабрики, на виробках з'являється напис «ТУЛА», на одному боці п'яти, та дата виготовлення, з іншого боку п'яти клинка¹¹. Єдиного таврування не проводилося, тому більшість написів відрізняються між собою за розмірами літер, нахилом та технікою виконання. Тульські майстри дуже рідко підписували свої витвори особистими клеймами¹². Серед відомих майстрів тульського збройного заводу особисті клейма використовували тільки деякі, котрі виписували своє ім'я та прізвище на клинку та додавали рік виготовлення клейма. Це майстер Осип Ротлоф, який працював у першій чверті XIX ст., та майстри Амелянов та Клюкин, виробу яких датуються другою чвертю XIX ст.

У другій чверті XIX ст. в тульських майстрів з'являється клеймо, що наносилося голкою по обуху клинка біля ефесу. На цьому клеймі прописними літерами вказувалося місце виготовлення — Тула — та рік¹³ (рис. 5, 6).

Ще один завод — Іжевський зброярський завод, що виготовляв холодну зброю від часу свого заснування 1807 р. до 1835 р., мав клеймо у вигляді лука зі стрілою¹⁴ (рис. 7, 8).

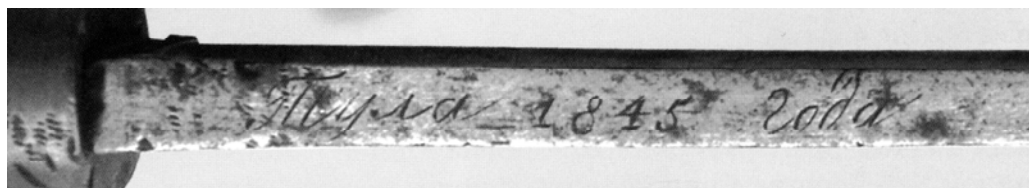

Рис. 5. Клеймо тульського зброярського заводу на шашці козацькій нижніх чинів зразка 1838 р., виготовленій 1845 р.

Рис. 6. Клеймо тульського зброярського заводу на шашці козацькій нижних чинів зразка 1838 р., виготовленій 1845 р.

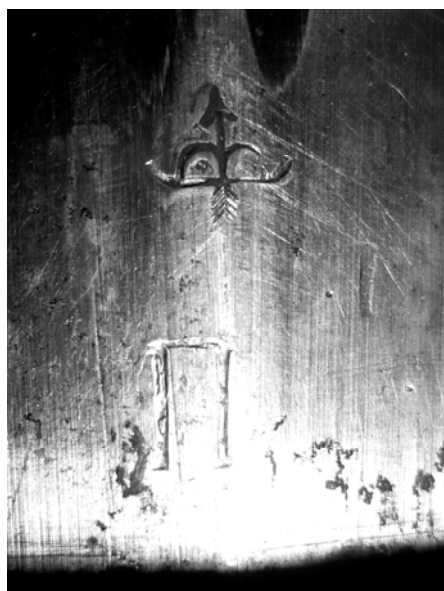

Рис. 7. Клеймо Іжевського зброярського заводу на кинджалі-бебуті зразка 1907 р., призначеному для артилерійських команд (НМК Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. інв. № ЗТ-444)

Рис. 8. Клеймо Іжевського збройного заводу на піхотному тесаку зразка 1848 р. (Одеський краєзнавчий музей)

Рис. 9. Клеймо Златоустівської зброярської фабрики

Найбільшу кількість клейм використовували на Златоустівській зброярській фабриці. Від часу її створення 1817 р. це підприємство змінювало свої клейма декілька разів. Перше клеймо почали ставити на обухах бойової зброї майстри ліквідованого 1834 р. відділу оздобленої зброї, яких перевели до клинкового відділення¹⁵. Воно представляло собою напис «Златоусть» із роком виготовлення та виконувалося методом гравірування голкою по лаку, із наступним протравленням¹⁶. Із середини ХІХ ст. зазначений напис виконувався в техніці протравлення, а під ефесом ставили прийомні клейма браковщики: Шрайбер — клеймо S у колі, Вольферц — W у колі та головний майстер заводу Ібах — клеймо J у колі¹⁷ (рис. 10). Особисті клейма з першими літерами прізвища ставили також клинкові ковалі, полірувальники: ИП, ПАМ. ЕС, ПАП, МТ, ПАК, ТБ, ІБ, ПАЖ, НП, КВ, ІАЖ, АЖ, ЯН, ЖЖЖ, НД, ГБ, ФЕ, ПП, КС, КА, К, ФГ, ХН, НЛ, ЯА, НАП, ЕГ, ВЕ, ФА¹⁸.

Рис. 10. Клеймо златоустівського браковщика Шрайбера середини ХІХ ст.

Рис. 11. Клеймо артилерійського прийомщика полковника Луди та прийомне клеймо П на п'яті піхотного тесака зразка 1848 р. (НВІМУ)

Для контролю за якістю виробів від середини ХІХ ст. було введено посаду артилерійських приймальників, які ставили особисті прийомні клейма та клеймо у вигляді літери «П», яке фіксувало проведення проби (рис. 11). Клеймо з літерою «А» та короною над нею вказувало, що зброя була прийнята у зборі¹⁹.

Літери «ЛПО» або «ЛСПО» перед словом «Златоуст», які ставилися з 1855 по 1864 рр., означали, що клинок було виготовлено з литої сталі Павла Матвійовича Обухова (рис. 12).

Рис. 12. Клеймо Златоустовської зброярської фабрики — лита сталь Павла Обухова

Від 1870-х рр. до назви міста додали схематичне зображення герба Російської імперії — двоголового орла, а самі клейма почали вибивати ударним способом на п'яті клинка²⁰ (рис. 13). З того часу й протягом першої чверті XX ст. клеймо фабрики містило напис «Златоустъ. оруж. фабрика» по колу, у центрі якого розташовано зображення двоголового орла.

Рис. 13. Клеймо Златоустівської зброярської фабрики із зображенням двоголового орла

Рис. 14. Клейма Златоустівської зброярської фабрики та Кубанського козацького війська. Кінець XIX ст.

1876 р. комісією генерал-майора В.Г. Перепеловського було розроблену шашку нового зразка, у тому ж році прийняту на озброєння Кубанським козацьким військом. На ній, а потім і на кинджалі-камі, було

нанесено абрєвіатуру «ККВ» — Кубанське козацьке військо, а з іншої сторони на п'яті штампувалося клеймо «З.О.Ф» — Златоустівська зброярська фабрика (рос. — Златоустовская оружейная фабрика)²¹. Ці абрєвіатури брали у віньєтки, що були ідентичні на обох написах.

Рис. 15. Клейма Златоустівської зброярської фабрики та Кубанського козацького війська. Початок ХХ ст.

Зазначені клейма проіснували до утвердження радянської влади. Тільки після зміни назв заводів та їхнього перепрофілювання на іншу продукцію старі клейма були скасовані. Їм на зміну прийшла система таврування зброї радянської доби.

¹ Петерсен Я. Норвежские мечи эпохи викингов: топохронологическое изучение оружия эпохи викингов. — СПб, 2005. — С. 90.

² Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие: в 3 вып. — М.–Л., 1966. — Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. — С. 21.

³ Там же. — С. 41.

⁴ Там же. — С. 40.

⁵ Военная одежда русской армии / Хренов М.М., Зубов Р.Т., Коновалов И.Ф. и др. — М., 1994. — С. 41, 43.

⁶ Там же. — С. 48.

⁷ Кулинский А.Н. Русское холодное оружие. — СПб., 2005. — С. 512.

⁸ Там же. — С. 518.

⁹ Там же. — С. 519.

¹⁰ Тульские оружейники: Сб. док-тов / Отв. ред. И.Н. Юркин, отв. сост. Н.К. Фомин. — М., 2003. — С. 15.

¹¹ Кулинский А.Н. Указ. соч. — С. 512.

¹² Миллер Ю.А. Оружейное искусство Тулы XVIII–XIX веков в собрании Эрмитажа: Каталог выставки. — СПб., 2005. — С. 9.

¹³ Фролов Б.Е. Холодное оружие кубанских казаков. — Краснодар, 2009. — С. 101.

¹⁴ Кулинский А.Н. Указ. соч. — С. 521.

¹⁵ Окунцов Ю.П. Златоустовская оружейная фабрика. — М., 2011. — С. 83.

¹⁶ Там же. — С. 247.

¹⁷ Там же. — С. 125.

¹⁸ Кулинский А.Н. Указ. соч. — С. 518.

¹⁹ Окунцов Ю.П. Указ. соч. — С. 247.

²⁰ Там же.

²¹ Там же. — С. 131.

КОНСТРУКЦІЯ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ З БУЛАТНОЇ СТАЛІ. ШАБЛЯ Й КИНДЖАЛ

Серед численних пам'яток матеріальної культури особливий інтерес представляють вироби з булатної сталі. До репрезентованого ними сегменту найбільш якісної для свого часу металургійної продукції слід, передусім, віднести робочі частини довгоклинкової зброї — булатні штаби. Саме конструкції булатних шабель й кинджалів, дослідженню клинків із цього унікального матеріалу присвячена наша стаття.

Одним із найбільш ранніх, надзвичайно поширених у всьому світі різновидів клинкової зброї є кинджал. Перші металеві зразки стають відомі вже від IV тис. до н. е. Саме основне цільове призначення кинджала як інструмента, спеціально сконструйованого для ведення бойових дій, дозволяє виділити цілу групу ознак, що відрізняють його від ножа. Тут і масивний розмір клинка, придатного для рубальних та колольних ударів, підсилення гранями й долами, а також обов'язкова зустрічна заточка. Більшість кинджалів оснащені упорами для кисті або редукованою гардою. Існують і такі різновиди, де остання збереглася повністю.

Безпосередніми попередниками кинджалів є ножі, від яких вони відділилися в період становлення перших професійних армій. Згодом клинок кинджала ще більше видовжився, перетворившись на меч. Утім, у багатьох народів кинджали поряд із ножами досі продовжують функціонувати як важлива частина щоденного вбрання. Чимало кинджалів, які в багатьох країнах Сходу й на Кавказі вважались обов'язковим елементом чоловічого костюму, швидко поширились у Європі, насамперед у Східній, де орієнтальна мода довгий час задавала приклади для наслідування в повсякденному та військовому вбранні, а також предметах озброєння.

Найбільш поширеними східними кинджалами на теренах Центрально-Східної Європи стали ханджар і кама.

Слово «ханджар» арабською означає «ніж». З часом цей термін на Сході стали пов'язувати саме з кинджалом характерної форми: це кривий дволезовий клинок із підсиленим ребрами бойовим кінцем та долами, оснащений руків'ям пістолетного або котушкового типу. У науковій літературі таку зброю нерідко звать також джамбія¹. Утім, ця назва отримала поширення насамперед на заході й півдні Аравійського півострова. Від

Східного узбережжя й далі на схід протягом століть використовують саме термін ханджар².

Попри те, що, на думку багатьох фахівців, батьківщиною ханджара є Туреччина, значно більше поширення цей різновид кинджалів отримав на теренах Ірану, де він був відомий ще за часів тимуридів. Ханджар по праву вважається одним із найелегантніших різновидів холодної зброї. Витончений вигин клинка він отримав, очевидно, уже в пізньому Середньовіччі. Бойовому кінцю часто надавали бронебійних функцій, підсилюючи його додатковими гранями. В оформленні І-подібного («котушкового») руків'я використовували різноманітні матеріали, частіше за все кістку й метал. Найвищого художнього розвитку ханджари досягли в епоху Каджарів, коли давня перська міфологія та символіка переживали стрімке відродження.

Ханджари нерідко оснащувалися булатними клинками, більшість яких походила з Індії. Загалом індійські кинджали вирізняються надзвичайною варіативністю форм. Утім, під впливом сусідніх народів тут міцно утвердилися перські й арабські ханджари, стилістика яких була переосмислена в руслі місцевих традицій. Яскравою самобутністю вирізняються кинджали із заокругленими верхів'ями та навершами у вигляді голів тварин, птахів та міфічних істот. У свою чергу, Індія стала постачальником клинків, які завжди залишалися серед кращих в Аравії та Персії й поширювалися далеко за їхніми межами.

В Османській імперії, Персії та Аравії отримали нову батьківщину також чимало різновидів кавказької зброї, серед яких особливе місце належить ками. Ці прямі дволезові кинджали практично не змінилися в нових умовах, здебільшого зберігши свою оригінальну стилістику.

На Кавказі кинджали-ками були невід'ємною частиною життя місцевих мешканців. За свідченням самовидців, горець «...їсть, п'є, розмовляє, розважається завжди з кинджалом при боці й спить, поклавши його у своєму узголів'ї, відтак він завжди озброєний»³. У результаті тісних контактів з імперіями Сходу на Кавказі та в Закавказзі склалася місцева зброярська культура роботи з булатами, проте сам метал тут не виготовляли — його постачали з Індії та Персії. Частіше ж місцеві зброярі тільки оправляли вже готові клинки.

Рис. 1

На *рис. 1* наведено ханджар у розібраному вигляді. Основні складові частини цієї нехитрої конструкції становлять клинок та руків'я. Останнє було суцільним і кріпилося у всадний спосіб або складалося з двох щічок, що утримувалися заклепками. Основну цінність ханджара складав високоякісний булатний клинок та коштовно оздоблене руків'я, нерідко декороване дорогоцінними металами й коштовним камінням.

Серед представницького розмаїття клинкової зброї, поширеної на теренах Сходу та Центрально-Східної Європи в XVI–XVIII ст., найпомітніше місце належить шаблі. У Речі Посполитій загалом та Україні зокрема цей вид зброї також став одним із найпопулярніших різновидів професійної холодної клинкової зброї.

Визначення поняття «шабля» — одне з «вічних» завдань зброєзнавства, навколо якого постійно точаться фахові дискусії. Це пояснюється складністю шляхів еволюції, великим розмаїттям форм цього типу зброї, що побутував у різні часи.

Для того, щоб якомога повніше охарактеризувати шаблю та знайти компроміс при вирішенні гострих термінологічних проблем, ми пропонуємо дати їй комплексне визначення.

Шабля — різновид наступальної холодної січної різально-колольної клинкової зброї, що сформувався в кінці VII — на початку VIII ст. н. е. Вона складається з довгого *клинка*, *ефеса* та *піхов*, є в першу чергу зброєю вершника й у використанні пов'язана зі специфічним комплексом кінського спорядження. Її клинок викривлений, з *лезом* на вигнутому боці та *обухом* на увігнутому, має *вістря* та *хвостову частину* для кріплення ефеса. Прямий перпендикулярний удар шаблі має круговий рубально-різальний характер і в більшості випадків дозволяє сполучити в єдиному русі обидві його фази (ураження — витягнення). Її, як правило, носили ліворуч (для правші), збоку біля стегна.

Саме від VII–VIII ст. можна чітко простежити процес розвитку шаблі на теренах сучасної України. Відтоді спостерігається її становлення як особливого різновиду холодної зброї, пов'язаного зі специфічним кінським спорядженням та тактикою бойових дій.

Шабля є новим, відносно пізнім різновидом клинкової зброї. Її поширення й масове застосування кочовими й осілими народами нерозривно пов'язане з докорінними змінами в комплексах озброєння та кінського спорядження, а також у військовій стратегії й тактиці бойових дій. Уже самі конструктивні особливості шаблі натякають на її пристосованість до січного удару воїна-вершника. Підтвердження того, що вона з'явилась і розвивалась, у першу чергу, як кавалерійська зброя, знаходимо в А.М. Кирпичникова. Проаналізувавши результати вивчення 48 описаних та документованих поховань із шаблями XI–XIII ст., учений виявив, що

83% похованих крім шаблі, мали коня, 50% — стріли, 33% — спис, 37% — захисне спорядження. Отже, зв'язок шаблі з конем та знарядям кінного бою не викликає сумніву.

Шабля має відмінний від меча, більш ефективний проти незахищеного обладунком воїна удар, що виконується приведенням у рух усієї верхньої частини тіла. На коні такий рух можливо виконати тільки за наявності *жорсткого сидла* зі *стременами*. Підносячись у сідлі, спершись на стремена, воїн підсилює удар, додатково отримуючи можливість досягати віддаленого супротивника. Основний шабельний удар має характерний рубально-різальний характер, причому кут розрізання шаблею гостріший за кут розрубання мечем. Основне навантаження при цьому припадає саме на останню третину клинка (часто підсилену елманню, яка визначає найбільш раціональний розподіл центру ваги). В останній фазі проведення удару воїн тягне шаблю на себе (що передбачено й полегшено конструкцією — кривим клинком та нахиленим у бік лева руків'ям), охоплюючи ще більшу площу поверхні тіла супротивника та поглиблюючи травму. Отже, ефективність удару зростає зі збільшенням довжини такого протягування (різання), яке також вимагає від вершника значної свободи рухів. Основна ознака шабельного удару, згідно з положенням А.І. Соловйова, виявляється в тому, щоб обидві його фази (ураження — витягнення) сполучалися в єдиному русі.

Баланс між різанням та рубанням встановлював сам вершник, завдаючи удар. Це завдання полегшувалося конструкцією руків'я, нахиленого в бік лева (мається на увазі кут між віссю верхньої третини шабельного клинка й віссю хвостовика), та завдяки ретельному визначенню розміщення центру ваги й удару.

Точно розрахована кривизна та зустрічне загострення останньої третини чи чверті клинка давали можливість завдати також колольного удару. Для підвищення його ефективності руків'я робили нахиленим до лева з таким розрахунком, щоб у момент удару повздовжня вісь клинка знаходилася під якомога більшим кутом (до 180°) до повздовжньої вісі витягнутої руки. Іншими словами, рука в цьому випадку ніби ставала продовженням клинка. У пішому бою колольний удар часто був ефективнішим за січний.

Необхідно зробити зауваження щодо неоднозначних наслідків нахилу руків'я в бік лева. Такий нахил полегшував колольний та різальний удар, проте негативно впливав на ефективність саме січного удару. Тому зброярі різних країн підходили до вирішення даної конструктивної проблеми по-різному, у залежності від національних традицій ведення шабельного бою та, звичайно, побажань замовника. Так, у більшості традиційних булатних шабель східного походження нахил руків'я в бік лева майже або зовсім відсутній.

Остаточна ефективність шабельного удару визначається правильно розрахованим співвідношенням кривизни клинка й нахилу руків'я, місцезнаходженням центру ваги та довжиною шаблі.

До зазначеного необхідно додати вагу шаблі, що була значно меншою, ніж у середньовічного кавалерійського меча. Цього вдавалося досягти за рахунок зменшення ширини штаби.

Усі описані особливості свідчать про великі можливості, які відкривала шабля для ведення ближнього бою: застосування різноманітних фехтувальних прийомів і високої швидкості рухів, збереження сил воїна в тривалому бою.

Варто зазначити, що важкий захисний обладунок, який обмежував рухи воїна, відсутність стремен та високофункціонального кінського спорядження звели б нанівець усі описані вище переваги шаблі. Для того, щоб її бойовий потенціал було повною мірою реалізовано, необхідно: спеціальний комплекс озброєння та кінського спорядження, наявність легкоозброєного супротивника, правильно підібране місце кінноти в тактичній схемі бойових дій.

Відтак, стає зрозумілим, наскільки важливе місце займала шабля в комплексі давнього озброєння й чому виготовленню якісного клинка для неї надавали стільки уваги.

Особливості конструкції шаблі, що добре ілюструють її бойові переваги перед іншими, більш давніми видами клинкової зброї, склалися історично внаслідок складного еволюційного процесу. Розглянемо їх на прикладі перського зразка XVIII ст. з булатною штабою з колекції Національного музею історії України.

Перська карabela, друга половина XVIII ст. (написи) НМІУ, інв. № 3-754. Булат, залізо, золото, ріг, мідний сплав. Параметри зброї: загальна довжина — 965 мм; довжина клинка — 830 мм; ширина при основі — 34 мм.

Характер виконання насічки та епіграфіки оправы зразка свідчить, що принаймні його декор виготовлено наприкінці XVIII ст. Шабля має якісний, очевидно, більш давній клинок, виконаний із хвилястого булату, прикрашений медальйонами із зображенням птахів і тварин, цитатами з Корану, а також традиційним для східної зброї знаком якості — написом «Робота Асад[уллаг]а Ісфгані».

Отже, шабля складається (рис. 2) з двох головних частин — кривого клинка (1) та ефеса (2). Клинок має дві бічні площини — зовнішню й внутрішню (3) та сторони — верхню (4) й нижню. Він завжди однолезовий, лезо на вигнутій частині (5). Площина його поперечного перерізу, якою він сполучається з ефесом, називається *п'ятою*, або *основою* (6). На ньому виділяються зони — неробоча, що прилягає до п'яти й

править за важіль для робочої частини, та кінцева — робоча зона (остання $\frac{1}{5}$ – $\frac{1}{3}$ від вістря); тут обух та доли зазвичай зводяться нанівець, поперечний переріз клинка набуває овальної форми.

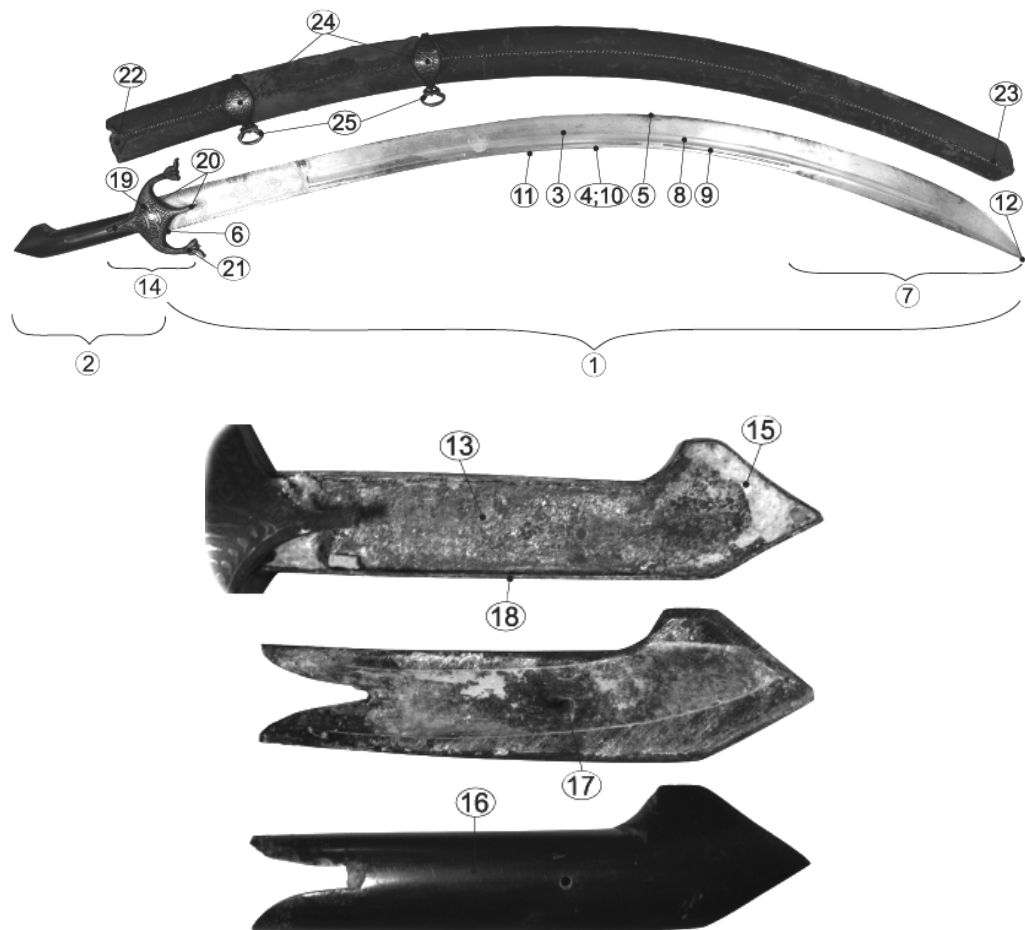

Рис. 2

Остання $\frac{1}{5}$ – $\frac{1}{3}$ частина шабельного клинка може бути дволезовою (із зустрічною заточкою) та розширюватись, утворюючи в такому випадку *перо* (7). Якщо ж перехід до пера має вигляд різкого уступу, то вважають, що клинок закінчується *елманню*. Клинки можуть відрізнятися за характером перерізу (плоский, угнутий тощо — *рис. 3*). На бічних площинах частини клинків нанесено повздовжні борозни — *доли* (8), призначені для зменшення ваги конструкції та підвищення міцності клинка. Дуже вузькі доли, вишліфовані різцем у тілі клинка, називаються *борозенками* (9). Якщо вздовж нього нанесено кілька дол або борозенок, між ними

утворюються *реберця*. Реберця, що виступають над бічною площиною, називаються *гранями*. Узагалі, вони більш властиві клинкам, позбавленим дол. Переріз таких клинків наближений до ромба або квадрата, утім, ця риса більш характерна для важкої середньовічної зброї.

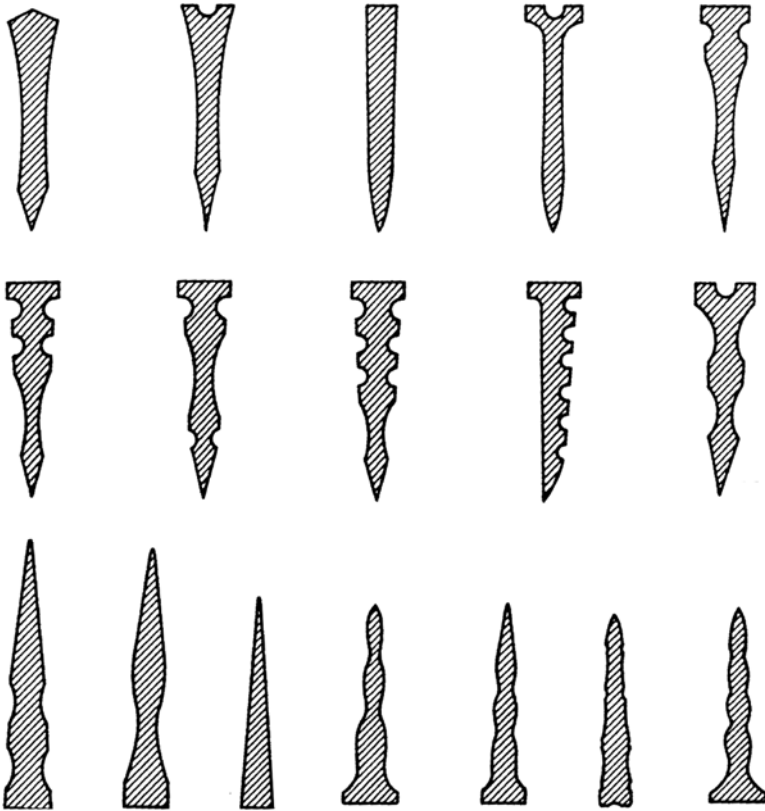

Рис. 3

Задня (увігнута) тупа сторона клинка називається *обухом* (10). Ближче до обуха він ширшає в перерізі й завершується *спинкою* (11) — кількоміліметровою площадкою, протилежною лезу, що тягнеться від п'яти до вістря. *Вістря* (12) називається загострений кінець клинка (точка сполучення леза й обуха), призначений для колольних ударів. *Бойовий кінець клинка* — його ділянка, що прилягає до вістря, може мати *зустрічне загострення*, тобто леза з обох сторін, незалежно від наявності пера чи елмані. Вістря могло знаходитися на середній лінії клинка або бути виведеним урівень з лінією обуха. В останньому випадку бойовий кінець зазвичай набував значної ширини й був погано пристосований до проникаючих колольних ударів.

Незначну частину клинка біля п'яти часто залишали незагостреною. Це — *рікасо*.

Продовження клинка за п'яту, під руків'я, має назву *хвостової частини*, або *хвостовика*. На ньому монтуються елементи ефеса.

Ефес складається з трьох основних частин: *руків'я* (13), *гарди* (14) та *верхів'я* (15).

Руків'я — несуча частина рубально-колольної зброї, призначена для утримання зброї. Його монтували на хвостовику клинка з двох дерев'яних або рогових пластин — *щічок*, закріплюючи їх *заклепками* (*нютами*). Часом воно являло собою пустотілу трубку, яка насаджувалася на хвостовик. Трубчасті руків'я зазвичай покривали шкірою та обмотували дротом. За довжиною розрізняють одноручне, півтораручне або дворучне руків'я. Останні більш характерні для середньовічної холодної зброї з кривим клинком, що за принципом дії радше нагадує меч, зокрема дворучні угорські шаблі XV ст.

Правильне припасування руків'я мало велике значення, оскільки воно, як продовження клинка, править за важіль для робочої частини шаблі. Отже, кут нахилу хвостовика (і, відповідно, руків'я) розраховують, беручи до уваги міру кривизни та розташування центру ваги клинка. При цьому намагалися досягти певного співвідношення між січним, різальним та колольним ударом, залежно від завдань, поставлених при виготовленні конкретного екземпляра. Відповідно й бойові якості шаблі в значній мірі залежать від успішності такого розрахунку.

Верхів'я (*голівка*) — верхня частина ефеса, необхідна для його скріплення, обмежувач, що запобігає втраті зброї при фехтуванні та підвищує надійність обхвату руків'я кистю. Верхів'я, що приклепане або пригвинчене на хвостовій частині клинка, або складає одне ціле з *щічками*, може мати різноманітну форму. Розрізняють *монолітне* та *складне* верхів'я. В останньому випадку воно складається з *основи* та *накладок*. Металево окуття, що є продовженням голівки й покриває частину руків'я, називається *каптурцем* (16) і зустрічається переважно в конструкції однолезової клинкової зброї.

Гардою називають сукупність захисних елементів ефеса (14). Ефес, у якому гарда захищає кисть тільки з боку клинка, належить до *відкритого* типу. У *напівзакритому* ефесі гарда частково охоплює кисть, підсилюючи захист, проте не сполучається з верхів'ям. Якщо ж захисні елементи сполучаються з голівкою чи торкаються її, утворюючи надійніший захист, то ефес вважається *закритого* типу.

Гарди ефесів відкритого типу, якими облаштована більшість давніх східних булатових зразків, складаються з *хрестовини* (17) з *перехрестям* (18) та *кільйонів* (19). Така *хрестоподібна* гарда має вигляд вузької мета-

лічної гранованої чи плоскої пластини або конусоподібної трубки, розташованої між руків'ям та клинком перпендикулярно до них.

Інші типи шабельної гарди характерні передусім для європейської зброї. У *дугоподібній* гарді хрестовина з одного боку переходить у *шийку*, що з'єднує пластину з голівкою, утворюючи закритий ефес. У *щитоподібній* гарді роль пластини виконує щиток, що може мати різноманітну форму. *Чашкоподібна* гарда теж набувала різноманітних, іноді дуже складних форм, вкриваючи кисть цілком або, принаймні, значну її частину.

Зустрічалися також мішані форми гарди, зокрема *дугоподібна щитова*. Деякі екземпляри хрестоподібної та дугоподібної гарди мають *дужки*, що відходять від хрестовини в різні боки. Вони можуть бути рівновіддалені від клинка та гарди, підніматися вгору, охоплюючи руків'я, або спускатися донизу вздовж площин клинка. Дужки можуть відходити від шийки й далі сполучатися з чашкою або хрестовиною. Як додаткові елементи, у конструкції ефеса могли бути присутні *дуги* з одного чи обох боків та *перстень (палюх)* для великого пальця, приєднаний до гарди зсередини.

Для хрестоподібної гарди зазвичай характерне *перехрестя* (18) — видовжені металеві пластини або накладки різноманітної форми, що розташовані в середній частині хрестовини перпендикулярно до неї. Функція перехрестя — захоплювати чи затримувати ворожу зброю, що ковзає по клинку, а також покращувати фіксацію клинка в піхвах. Видовження перехрестя називають шипами (19).

На клинку, ефесі, а також шаблі в цілому можна виділити два боки: зовнішній та внутрішній. Зовнішнім (правим) боком шаблі називається той, що знаходиться зовні, у той час коли зброя вкладається в піхви й перебуває при лівому боці власника (для правші). Протилежний (лівий) бік називається внутрішнім.

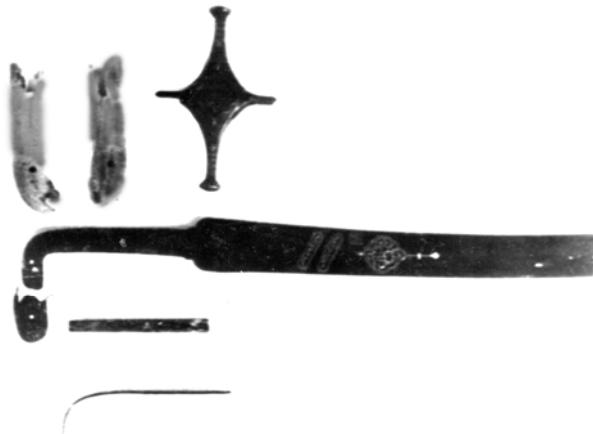

Рис. 4

На *рис. 4* наведено ще одну перську булатну шаблю — так званий шамшир — у розібраному вигляді. Шаблі цього типу майже без змін виготовляли на східних теренах протягом понад чотирьохсот років. Як і в розглянутому вище зразку, заовалені щічки руків'я закріплені на хвостовику заклепками, а знизу впираються в хрестовину з перехрестям. Порожини між цими частинами заповнені квасцем. Необхідно відзначити, що в багатьох виробках хвостовик з'єднувався з клинком за допомогою ковальського зварювання.

Надзвичайно важливе значення має місцезнаходження центру ваги зброї, що для забезпечення максимальної ефективності рубального удару теоретично мав би збігатися з його центром. На практиці так бувало рідко, адже шабля — не теслярська сокира. Окрім рубання, нею кололи, різали та фехтували, усе це вимагало перенесення центру ваги ближче до руків'я, хоча з певними втратами в рубальній ефективності.

Центр удару — спеціально передбачена конструкцією зброї ділянка клинка, оптимальна для нанесення удару. Коли напрям удару пролягав через зазначене місце, його енергія не розпорошувалась і рука фехтувальника не отримувала відчутного струсу.

Розташування центру удару залежало від довжини зброї та відстані від центру ваги до вісі обертання (фактично, зап'ястка руки фехтувальника). Його часто виділяли помітною позначкою на обусі, особливо коли клинок мав елмань — її основа зазвичай знаходилася біля центру удару, утворюючи розширення, що підходило для нанесення декору.

Нижче наведено таблицю параметрів шабел із булатними штабами, досліджених у праці Б.Г. Амаглобелі⁴. У ній продемонстровано взаємозв'язок кривизни клинка (довжина найбільшого відрізка перпендикуляра до лінії між основою п'яти й вістрям, який закінчується на спинці клинка, H) з його довжиною, L (*рис. 5*).

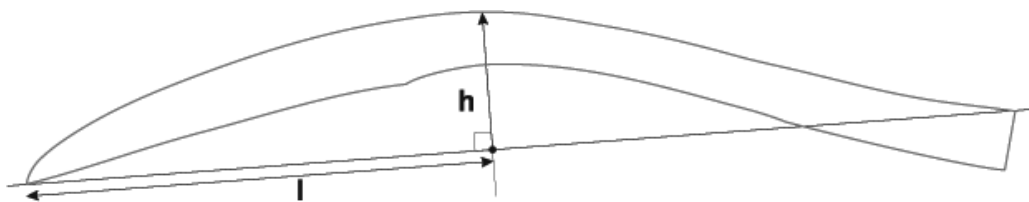

Рис. 5

З таблиці випливає, що виробки характеризуються високим ступенем кривизни, яка змінюється в залежності від довжини зразка. З цього можна зробити висновок, що стрілу вигину розраховували відповідно до розміщення центру ваги й центру удару, значно збільшуючи площу ураження й руйнівну силу зброї.

Таблиця 1.

№ з/п	Довжина клинка, L, см	I (відстань від вістря до перпендикуляра), см	H, см	H/I
1	88	35	13	13/35
2	87	36	14	14/36
3	85	35	12	12/35
4	90	41	14	14/41
5	82	32	11	11/32
6	84	32	12	12/32
7	90	43	14	14/43
8	88	33	13	13/33
9	90	37	15	15/37
10	85	31	10	10/31

Піхви становлять обов'язкову частину шабельного комплекту, являючи собою спорядження для зберігання та носіння шаблі. Обкладку піхв виготовляють, як правило, з дерева, обтягуючи шкірою, сап'яном чи оксамитом. Частиною конструкції піхів є *металева оправа*. Остання звичайно складається з *устя* (20), яке захищає верхню частину піхів, *наконечника* (21), іноді підсиленого *гребінцем*, що захищає піхви від пошкоджень знизу, та кількох *обоймиць* (22) з *кільцями* (23), у які просмикуються ремені *портупей*. Остання становить систему ременів, призначених для підвішування та носіння зброї.

Піхви завжди виконані в тих саме техніках, стилі та, як правило, з тих самих матеріалів, що й ефес. Піхви разом з ефесом ще називають *оправою* зброї.

У визначенні шаблі вказано на спосіб її носіння, оскільки він є характерною особливістю, що виокремлює шаблю серед інших різновидів клинкової зброї з кривим клинком. Так, спосіб носіння *шашки* суттєво відрізняється від шабельного й становить одну з характерних ознак, що відрізняє цей вид зброї від шаблі.

Шаблю носили, як правило, біля лівого стегна (для правші) у *піхвах*. Останні кріпилися за допомогою *портупей* через плече або на поясному ремені. Розміщення *обоймиць* на піхвах і закріплені на них кільця, через які просмикувалися ремені *портупей*, забезпечували нахилене положення шаблі під час носіння. Кут нахилу регулювали за допомогою *портупейної* пряжки.

Описаний вище спосіб, за допомогою якого носили шаблю, склався історично і є найбільш функціональним як для вершника, так і для пішого воїна.

Східні шаблі Середньовіччя й раннього Нового часу прийнято класифікувати як за формою клинка, так і руків'я. Виділяють шаблі з верхів'ям-ковпачком, карабелі, шамшири, килиджі та ін.

Величезна кількість шабель і кинджалів, які в багатьох країнах Сходу й на Кавказі вважались обов'язковим елементом військового та цивільного вбрання, швидко поширились у Європі, насамперед у Східній, де орієнтальна мода довгий час задавала приклади для наслідування в повсякденному та військовому вбранні, а також предметах озброєння. Звичайно, ідеться насамперед про багато оздоблені експонати, що прикрашали колекції місцевої шляхти, чимало з яких були булатними.

Що ж являє собою цей унікальний матеріал, булатна сталь? Булатом називатимемо надвисоко вуглецеву литу сталь, що після спеціальної механічної й термічної обробки отримує комплекс унікальних властивостей, сполучаючи надзвичайну твердість, зносостійкість із настільки ж високою пружністю й пластичністю. Поверхня булатних виробів характеризується неповторюваним «смугастим» візерунком, що формується ще на етапі виробництва зливка і являє собою прожилки цементиту в перлітній матриці або навпаки, м'які залізні дендритні структури в більш твердій матриці.

На відміну від булатної, дамаська сталь (штучний булат) — це будь-яка сталь, що має поверхневий візерунок унаслідок особливої багатосарової внутрішньої структури, яку отримують, зварюючи заготовки сталі з різним вмістом вуглецю.

Від часів винайдення технологій обробки заліза людству знадобилося чимало часу, аби винайти спосіб виробництва булатів. Місцем технологічних новацій, звідки вони поширювалися по всьому світу, була Індія. Фахівці визначають таку періодизацію:

- примітивна обробка заліза: 1000 р. до н. е. — 600 р. до н. е.;
- розвиток технологій науглецювання заліза: 600 р. до н. е. — 200 р. н. е.;
- розвиток виробництва сталі та поява булату: 200 р. до н. е. — 600 р. н. е.;
- широке виробництво й впровадження сталей: 200 р. н. е. — 600 р. н. е.⁵.

Поява булатної сталі стала найвищим досягненням розвитку технологій виготовлення давніх сталей. Перші згадки про булат у писемних джерелах належать до 68 р. н. е. в комплексі стародавніх рукописах, так званих «Сувоях Мертвого моря»⁶. Пізніше згадки про цей матеріал з'являються неодноразово. У Середньовіччя й ранній Новий час його виготовляли в містах Індії, Персії, а за деякими даними, також в окремих ремісничих центрах Османської імперії та Середньої Азії⁷.

У світлі дослідження булатних клинків особливий інтерес представляє робота вчених Інституту Академії наук Грузії на чолі з академіком Ф.Н. Тавадзе, в основу якої взяті натурні зразки холодного озброєння: шаблі, кортики, мечі, ножі.

Основними об'єктами даного дослідження були експонати Державного музею Грузії й Музею історії Азербайджану, а також численні експонати й фрагменти виробів із булатової сталі приватних колекціонерів. Після дослідження поверхневої морфології при малих збільшеннях ($\times 3-10$) і встановлення візерунчастості поверхні вивчалися форма, конструкція виробів, а на шаблях вимірювався ступінь кривизни, що визначалась безрозмірною величиною. У зв'язку з тим, що формозміни історичних експонатів виключались, мікроскопічні дослідження проводилися безпосередньо на виробках.

Стереометрично-лінійним способом Розівалія визначали кількість вуглецю. За допомогою окуляра — мікрометра — підраховували число розподілів лінійки, які припадають на кожну з фаз, і кількість вуглецю визначали за формулою:

$$C = (PnCn + PzCz) / 100,$$

де Pn — кількість поділів лінійки, що припадає на перліт,

Pz — кількість поділів лінійки, що припадає на цементит,

Cn — вміст вуглецю в перліті (0,81%),

Cz — вміст вуглецю в цементиті (6,67%).

Для отримання надійних результатів вимірювання проводилось як у повздожньому, так і поперечному напрямках. Кількість зерен, які входили в розрахунки, перевищувала 200.

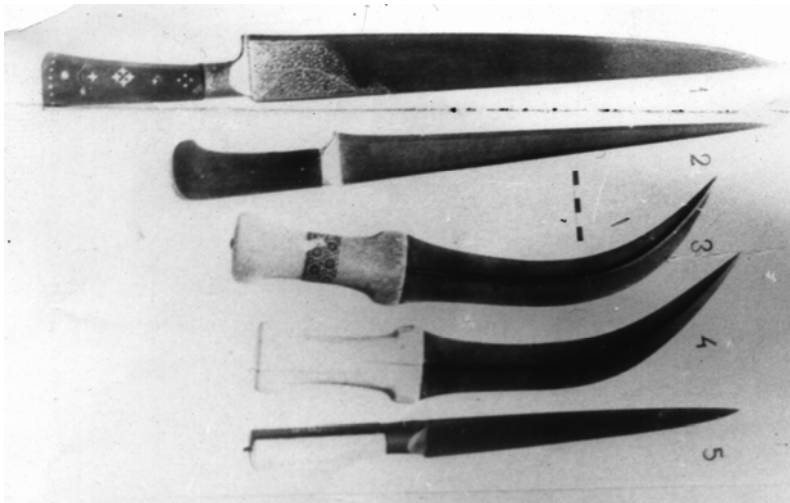

Рис. 6

Досліджені зразки були представлені кинджалами, шаблями, ножами та іншим холодним озброєнням роботи східних майстрів (рис. 6). Ці

вироби бездоганно викувані, особливу увагу привертає їхня своєрідна конструкція. Ребра й доли відшліфовані з великою точністю і якістю.

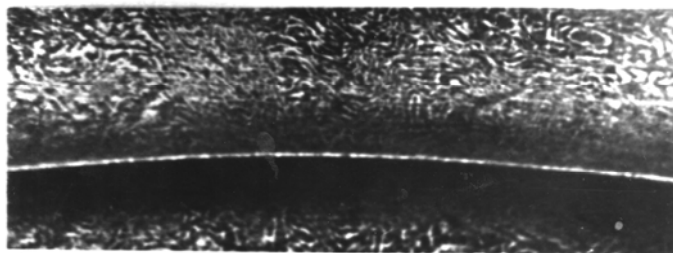

Рис. 7

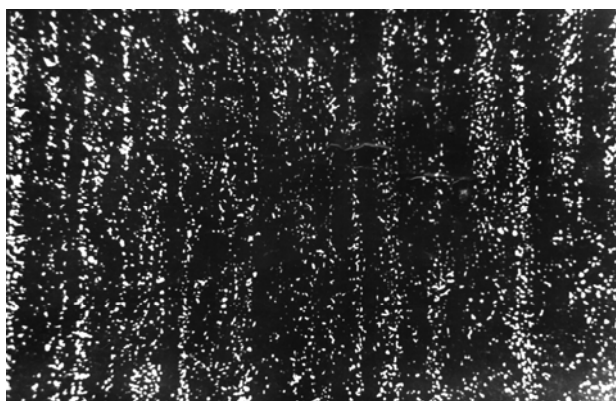

Рис. 8

Кинджал (рис. 1) з І-подібним руків'ям та кривим дволезовим клинком (так званий ханджар) був надзвичайно поширеним різновидом холодної зброї на східних теренах — від країн Магрибу й Аравійського півострова до Північної Індії, протягом усього Середньовіччя й Нового часу. Штаба вирізняється порівняно дрібним візерунком (рис. 7), а мікроструктура дослідженого кинджала має вигляд смугастості (рис. 8), відстань від смуг цементитних утворень складає 150–250 мкм. Довжина кинджала — 230 мм, ширина при основі — 55 мм. Реберця вздовж середньої лінії клинка утворюють ребра жорсткості, підсилюючи бойовий кінець, руків'я насадне.

Як ми вже відзначали, шабля — один із найдосконаліших виробів холодного озброєння, що в стародавні часи успішно поширювалося замість мечів.

Для більшості розглянутих експонатів шабель характерна хвиляста макроструктура, зустрічається колінчатий візерунок. Таким чином, у залежності від процесу кування (пряме або косе) на макроструктурі змінюється напрям смуг, і, звичайно, отримується візерунок трьох видів:

смугастих, хвилястих і колінчатих. Деякі фахівці розрізняють візерунки за іншим принципом: смугастих, ялинковий і квітковий. Хоча, на нашу думку, візерунки можна розрізнати за їхнім розташуванням: смугастих, хвилястих, ялинковий, квітковий і колінчатих. Усі зазначені типи можна побачити в історичних документах, досліджених у XVIII–XIX ст.

Необхідно відзначити, що поділ булатових виробів виключно за характером поверхневого візерунку є більш практичним і доцільним, аніж класифікації за стародавніми назвами: хорасан, хінді, кумхінді тощо, які пов'язані з місцевістю походження булата або зовнішніми показниками виробу. Незважаючи на це, стародавні назви й досі використовують уже на сучасному науковому рівні саме для характеристики поверхневого візерунку. Основу цієї традиції заклав ще П.П. Аносов. І хоча на сьогодні вік його класифікації вже перевищив 170 років, вона досі не втратила актуальності й активно використовується сучасними фахівцями — дослідниками давніх булатів. П.П. Аносов переосмислив стародавні традиційні класифікації булатної сталі, виділивши 5 основних її типів⁸. У таблиці 2 подаємо назви й описи історичних типів булатів, згідно з термінологією, прийнятою сучасними дослідниками⁹.

Таблиця 2

Назва	Інші назви. Коментар	Виявлені в музеях України й РФ в ході досліджень 2013 р.
1	2	3
Смугастих	«Шам». Вважається одним із найдавніших булатів низького сорту. Складається здебільшого з прямих, часом майже паралельних смуг.	НМІУ 3-133; ДІМ 57526/763 оп.
Струмений	Прямі смуги коротшають, збільшується кількість довгих кривих.	НМІУ 3-754; ЧІМ И-2893
Хвилястих	Основний малюнок — довгі хвилясті смуги; з'являються ламані лінії та цятки.	ЧІМ И-2907
Сітчастий	Малюнок складається з великої кількості округлих елементів, що нагадують сітки або структуру зрізаного дерева серед хвилястих, надзвичайно викривлених смуг. До цього типу належать відомі різновиди булату: «кара-хорасан» та «кара-табан».	НМІУ 3-1365; МПКФ М30-415

Закінчення таблиці 2

1	2	3
Драбина Магомада	«Кірк Нардебан», «Драбина Пророка», «Драбина Якоба», «40 кроків». Основна характеристика — у малюнку присутній послідовно повторюваний геометричний елемент у вигляді поперечної смуги.	Не виявлено
Троянда	Основна характеристика — у малюнку присутній послідовно повторюваний округлий геометричний елемент.	Не виявлено

Наведену вище схему використано нами при класифікації булатних клинків шабелів із музеїв України та Російської Федерації в ході їх дослідження¹⁰ (рис. 9).

Металографічне дослідження структури булатових клинків показало, що смугасто-хвилястий візерунок пояснюється паралельним розташуванням округлих карбідових колоній. Різномічне направлення карбідових колоній, які зароджуються при деформації й пов'язані зі зміною її напрямку, визначають появу колінчатого візерунку.

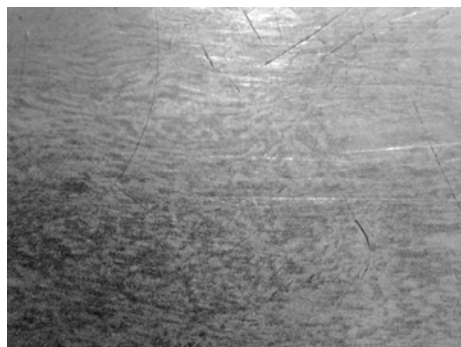

Рис. 9.1

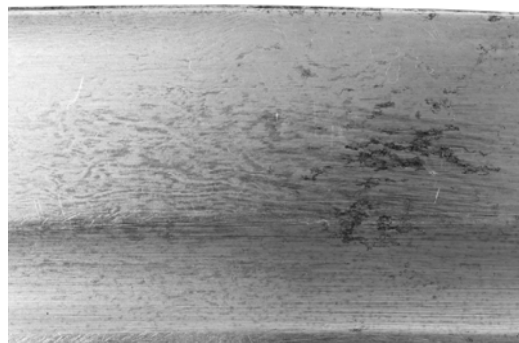

Рис. 9.2

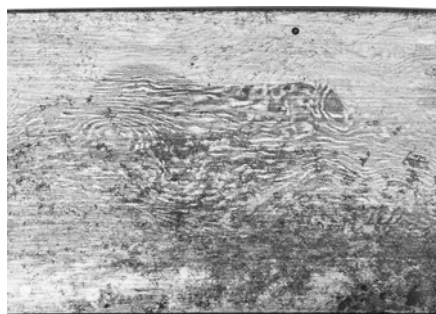

Рис. 9.3

Рис. 9.4

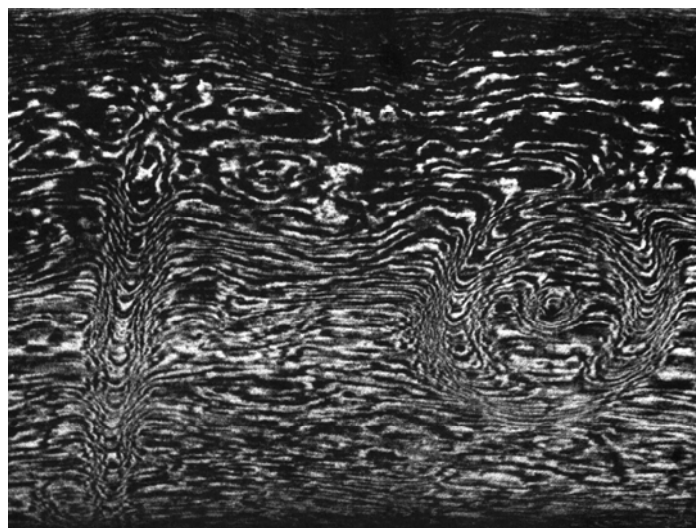

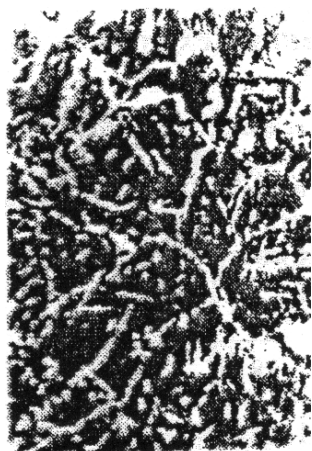
Рис. 9.5

Рис. 9

1. Структура смугастого булату (ДІМ, інв. № 57526/763 оп.).
2. Структура струменистого булату (НМІУ, інв. № 3-754).
3. Структура хвилястого булату (ЧІМ И-2907).
4. Структура сітчастого булату (НМІУ 3-1365).
5. Структура булату «Драбина Магомада» та «Троянда»¹¹.

Хімічний склад деяких експонатів, досліджених грузинськими дослідниками, вкладається в такі межі, у % по масі:

С — 1,0–1,7; Мп — сліди — 0,221; Si — сліди — 0,39; Cu — сліди; Al — сліди, є мало; Ni — сліди; P — сліди — 0,041; S — сліди — 0,022. Решта — залізо.

Кількість вуглецю в більшості виробів з булатової сталі складає близько 1,35%. Вуглецеві сталі такого хімічного складу мають температуру плавлення 1460°C, після охолодження характерна лита структура, представлена на *рис. 10*.

Механічні властивості булатової сталі з різною кількістю вуглецю представлені в таблиці 2, визначені безпосередньо з металу шабель, які було дозволено музеями Грузії й Азербайджану використати для визначення механічних властивостей.

Рис. 10

Таблиця 3

№ з/п	Кільк. вуглецю, % по масі	Механічні властивості							
		У повздовжньому напрямку				У поперечному напрямку			
		σ_b 10 МПа	$\sigma_{0,2}$ 10 МПа	σ , %	φ , %	σ_b 10 МПа	$\sigma_{0,2}$ 10 МПа	σ , %	φ , %
1.	1,37	74	55	14	22	60	45	14	23
2.	1,38	77	58	12	24	59	53	9	22
3.	1,41	81	56	14	21	77	53	9	15
4.	1,51	75	58	8	13	74	53	4	10
5.	1,24	64	43	14	20	55	40	13	17
6.	1,47	79	52	11	18	66	49	7	13
7.	1,46	85	59	5	17	81	58	4	14
8.	1,50	66	48	10	16	63	41	10	14
9.	1,17	70	46	17	28	56	43	23	33

Як неодноразово відзначалось, булат характеризується неоднорідним смугастим розподілом порівняно крупних включень карбідів заліза в матриці, що обумовлює анізотропію механічних властивостей по перерізу. Як видно з таблиці 3, механічні властивості в повздовжньому напрямку виробу набагато кращі від механічних властивостей у поперечному. Різниця в механічних властивостях повздовжніх і поперечних зразків пояснюється наявністю смугастої структури, направлення якої залежить від температури й напрямку кування. Електронно-мікроскопічні дослідження булатових зразків виявили перевагу сфероїдальної форми вторинних карбідів (діаметр 1–15 мкм), які в напрямку деформації утворюють фіксовані колони, однак у локальних місцях виробу спостерігається їх скупчення (рис. 11). Ці карбіди розташовуються в порівняно міцній основі (σ_b 850 МПа) і внаслідок кування й наступної заточки неодноразово виходять на різальну кромку клинка (рис. 12).

Рис. 12. Меч із булатної сталі з кількістю вуглецю 1,05%, виготовлений на заводі «Більшовик» (м. Київ) із витисненими карбідами заліза на лезо (білі плями)

Отже, утворюється мікроскопічна композиційна пилка, яка обумовлює високу зносостійкість і різальну здатність зброї (рис. 13).

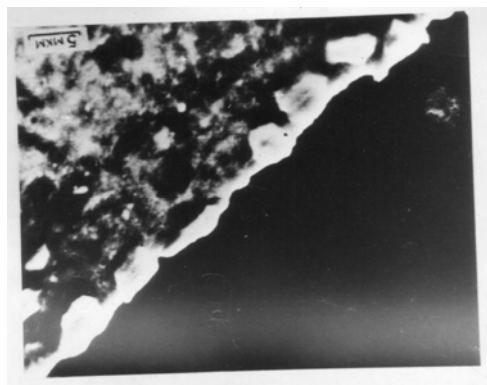

Рис. 13

Відомо, що індійський вуц, вагою 900 г і діаметром 125 мм, розділяли на дві частини й із кожної з них виводили той чи інший зразок холодної зброї. У працях Тавадзе відмічається, що твердість клинка зростає від хвостовика до бойового кінця; найбільша вона в різальній кромці виробу. Відмічено також, що тонка передня частина клинка має більш дисперсну структуру, на формування якої впливає ступінь укову, який із підвищенням температури забезпе-

чує більшу дисперсність складових металу. Ступінь укову передньої частини клинка досягає 90%, а при основі штаби — 80%.

Відомо, що площа перерізу клинка (шаблі, кинджала) збільшується від передньої частини до хвостовика. Таким чином, по всій довжині штаби забезпечується однакова міцність, що досягається внаслідок більшого укову й меншого перерізу в передній частині виробу й меншого укову та більшого перерізу при основі. Так, давні майстри, не усвідомлюючи процесу формування властивостей булатової сталі, створювали зразки холодного озброєння, що до сих пір хвилюють учених, які не втратили надію відновити технологію виробництва цього чудового озброєння.

Вивчивши мікро- й макроструктуру, хімічний склад і механічні властивості виробів із булатової сталі, грузинські вчені розробили технологію її виготовлення в лабораторних умовах. Плавки булатової сталі проводили у високочастотній тигельній електропечі з магнезитовою футеровкою, а також у лабораторному горні в корундових тиглях. Як шихту, застосовували армко — залізо й синтетичний чавун з кількістю вуглецю 3,2–4,2%, а також цементоване армко — залізо й цементоване археологічне залізо прямого відновлення. Після плавки у високочастотній електропечі частина готової сталі розливалася в корундові тиглі, які переносились у піч, наперед нагріті до визначених температур (900–1400°C). Регулюючи процес охолодження печі, зливки охолоджувалися з різними швидкостями. Частина сталі розливалась у чавунні виливниці, охолодження яких проводилося на повітрі. Гаряча деформація заготовок проводилася в інтервалі температур 600–1000°C через кожні 50°C. Отримані поковки досліджувалися на властивості сталі. Механічні властивості булатової сталі корелюються зі ступенем дисперсної перлітової

складової. Зі збільшенням швидкості охолодження зразка дисперсність структури зростає і, звичайно, підвищується твердість і міцність сталі, водночас знижується пластичність. У таблиці 3 наводимо механічні властивості булатової сталі в залежності від швидкості охолодження зразків.

Таблиця 4

Швидкість охолодження °C/c ^o	Температура аустенізації, °C	Повздожній переріз			Поперечний переріз			
		σ_b 10 МПа	$\sigma_{0,2}$ 10 МПа	$\delta, \%$	σ_b 10 МПа	$\sigma_{0,2}$ 10 МПа	$\delta, \%$	Нм
0,43	800	70	46	16	41	37	13	180
4	— // —	73	56	12	50	39	10	195
19	— // —	82	60	9	55	45	8	240
0,52	1050	70	50	8	71	53	7	221
5,3	— // —	75	54	6	73	52	5	236
15	— // —	87	59	6	83	58	6	274

За всіма швидкостями охолодження (0,43°C/c, 4°C/c, 15°C/c) дисперсність продуктів розпаду аустеніту при малих збільшеннях не диференційована. Підвищення температури аустенізації до 1050°C викликає розчинення вторинних карбідів. Порівняння мікроструктур зразків із різними швидкостями охолодження показало, що при швидкості охолодження 15°C/c цементитових випадань менше, ніж при швидкостях охолодження 5.3°C/c і 0.5°C/c. Такі зміни механічних властивостей і мікроструктури добре пояснюються зменшенням розміру колишнього аустенітового зерна й дисперсністю феритової й цементитової складових. Необхідно відмітити, що з підвищенням температури аустенізації, тобто розчинів карбідів, різниці в міцності й пластичності зразків, виготовлених у повздожньому й поперечному напрямках, не спостерігається.

У таблиці 5 наведено мікротвердість булатової сталі після гартування з різних температур.

Таблиця 5

Температура гартування, °C	700	750	800	900	1000	1100
HV, кг/мм ²	151	572	724	572	514	512

Найбільший показник мікротвердості досягається при температурі гартування 800°C — 724 кг/мм². Подальше підвищення температури гартування супроводжується зменшенням твердості, що пов'язане з розчином

вторинних карбідів і збільшенням кількості залишкового аустеніту. У ході дослідження виявлено, що повільне охолодження булатової сталі (зливків) після виплавки повинно мати аустенітове зерно розміром більше від 500 мкм, що забезпечує утворення візерунку на поверхні виробу. Визначення розміру колишнього аустенітового зерна проводилося за допомогою заевтектоїдного цементиту, виділеного у вигляді сітки. При деформації сітка руйнується, карбіди витягуються в смуги, відстань між ними складає 200–400 мкм, що можна спостерігати неозброєним оком. При меншому розмірі аустенітового зерна відстань між смугами буде менша за 200 мкм, і людське око не помітить візерунку. Грузинські вчені досліджували булатну сталь з кількістю вуглецю 1,05–1,75%, вироби з якої піддавалися термічній обробці — нормалізації. Один із авторів цієї статті (В. Назаренко) особисто працював зі сталлю з кількістю вуглецю 0,4–6,67% і не має заперечень проти висновків грузинських учених щодо візерунків з булатної сталі з кількістю вуглецю 1,05–1,75%. Що ж до булатної сталі з кількістю вуглецю до 0,75%, коли спостерігаються дві фази, то візерунок можна отримати шляхом складного всебічного кування й проведення термічної обробки — нормалізації.

А коли в булатній сталі з кількістю вуглецю понад 1,75% спостерігаються дві чи три яскраво виражені фази — перліт, цементит, ледебурит, — то, як і в булатній сталі з кількістю вуглецю до 0,75%, отримується візерунок при будь-якій величині аустенітного зерна. За даними В. Назаренка, візерунок типу «колінчатий» одержується в булатній сталі з кількістю вуглецю 2,0–4,0%. З більшим вмістом вуглецю в сталі, коли фіксуються тільки дві фази з однаковим (світлим) кольором — цементит й ледебурит — отримується візерунок іншого характеру: світлий візерунок на темнішому тлі (ледебурит).

Дослідники відзначають, що доевтектоїдні сталі (вміст вуглецю 0,4–0,6%) з крупним зерном колишнього аустеніту після деформації у двофазній області за рахунок витягнутих рядків фериту дають видимі неозброєним оком візерунки. Сталь евтектоїдна з вмістом вуглецю 0,81% зі структурою перліту — порівняно однорідна й не може утворювати візерунки.

Оптимальною кількістю вуглецю для отримання булату за даними грузинських учених є 0,95–1,7% по масі. Підвищення кількості вуглецю понад 1,7% начебто погіршує деформування, при цьому втрачається чіткість візерунку на виробках. Це твердження є доволі полемічним. Грузинські вчені правильно зробили свої висновки щодо впливу домішок на формування булатової структури й механічних властивостей сталі, що узгоджуються з дослідженнями інших науковців. Вони рекомендують проводити термічну обробку — нормалізацію, тому що гартування у воді

або маслі сприяє утворенню мартенситової структури, яка крихка й непридатна для виробів із булатової сталі. Але й у цьому питанні грузинські дослідники помиляються. Найбільше ж слід дорікнути їм у тому, що, отримавши булатову сталь у лабораторних умовах, провівши велику роботу з вивчення натурних зразків, розробивши технологію виплавки й переробки булатів, дослідники зупинилися перед найзаповітнішим. Вони відмовилися визнати, що булат коли-небудь буде використаний у виробництві. Саме така думка висловлена ними в науковій статті, оприлюдненій 1984 р.¹² Перспективи застосування булату пов'язувалися дослідниками хіба що зі споживчою продукцією (зокрема сокирками для подрібнення м'яса та овочів, *рис. 14*).

Така позиція не є оригінальною. Першим схожу думку висловив М.І. Беляєв ще 1911 р., потім О. Шербі й Д. Уодсворт, Л.В. Смирнов, С.Н. Соколов, В.Д. Садовський, Ю.Г. Гуревич і, нарешті, група грузинських учених на чолі з академіком Ф.Н. Тавадзе. А кому ж іще було під силу розв'язати зазначену проблему, як не їм, продовжувачам традицій славетних грузинських майстрів — Геурга Єліярова, Кохта й Карамана Елізарашвілі та інших? Висловлена відомими вченими думка робила ведмежу послугу таким ентузіастам, як В.Р. Назаренко, які вірили в промислові перспективи булату, обґрунтовані численними авторитетними свідченнями неймовірної зносостійкості булатної сталі в усіх можливих сферах її застосування з давніх часів.

Працюючи в Інституті проблем матеріалознавства НАН України, В. Назаренко також зіткнувся з ситуацією, коли керівництво установи не радило займатися проблематикою булатної сталі. Головним аргументом виступала наявність розроблених легованих сталей, які задовольняли всі потреби промисловості й сільського господарства. Булатну сталь вважали минулим, до якого немає сенсу повертатися. За власною ініціативою узявшись за розробку цієї проблематики, працюючи поза робочим часом (адже тема не входила до наукових планів Інституту), В. Назаренко досяг результатів, які спростували цю думку. Виявилося, що булат цілком здатен замінити в промисловості й сільському господарстві та перевершити в ефективності сучасні леговані сталі, сплави й наплавочні матеріали.

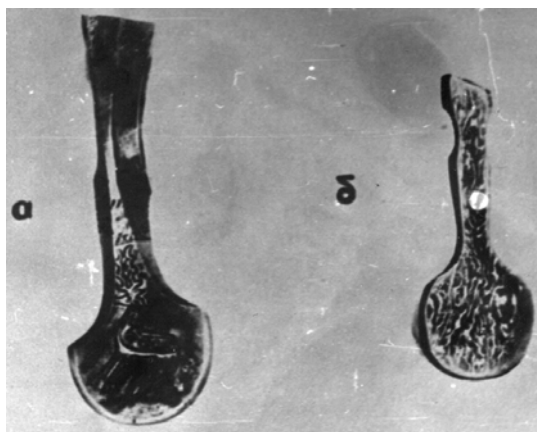

Рис. 14

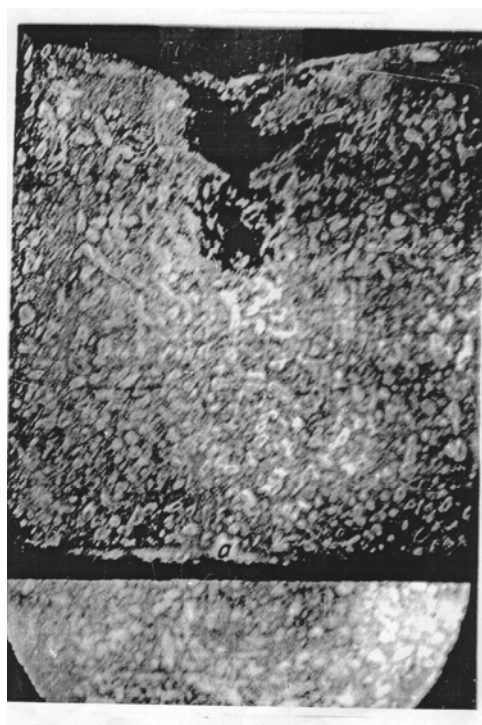

Рис. 15

чавуну сталевій стружки в кількості 60–70%. Після охолодження металу винахідники отримали структуру зливка (рис. 15), на якому можна побачити, власне, нерозплавлену сталеву стружку, вкраплену в закристалізований чавун. Структура сталевій стружки являє собою суміш фериту й перліту, чавуну — суміш перліту, ладебуриту й цементиту.

Окрім грузинських учених, які досліджували натурні зразки холодного озброєння в 90-х рр. XX ст., до проблематики булатів у СРСР звертались і раніше. Нерідко такі експерименти закінчувались черговим «винайденням» способів виготовлення «справжнього булату», що на ділі виявлявся лише імітацією. З найвідоміших випадків варто згадати працю златоустівських дослідників, які ще 1955 р. отримали авторське свідоцтво на виготовлення «булатної сталі» (№ 116334). Серед винахідників було зазначено Ю.Г. Гуревича (нині доктор технічних наук, професор Курганського державного університету). Тоді з ініціативи завідувача заводської лабораторії, кандидата технічних наук І.М. Голікова було проведено виплавку «булатної сталі», суть якої полягала у введенні до розплаву

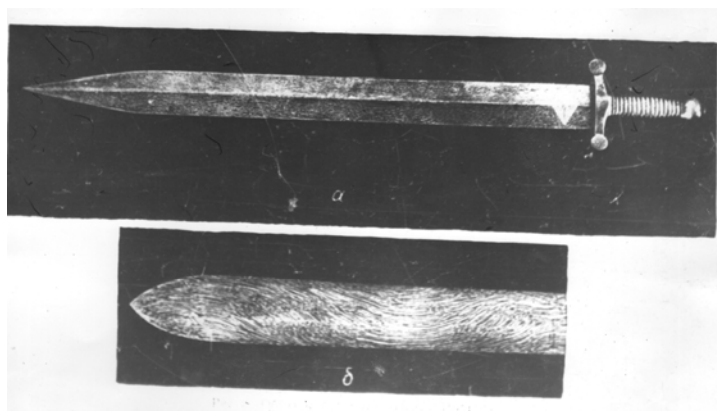

Рис. 16

Прокувавши зливок, златоустівці перетворили його на заготівку, подібну до клинка меча. Після шліфування, протравлення й полірування винахідники отримали візерунок, схожий на булатний (рис. 16), проте цілком відмінний за структурою від справжньої булатної сталі.

З групи згаданих вище винахідників Ю.Г. Гуревич донині нагадує про себе книгами та статтями про «булатну сталь». Причому за основу її отримання дослідник досі приймає результати діяльності златоустівського колективу 50-х років минулого століття. Це підтверджує остання праця Ю. Гуревича¹³, у якій він описує фактично спосіб виготовлення дамаської сталі, видаючи його за отримання булату. Адже понад 60 років тому златоустівські дослідники отримали не справжню булатну сталь, а дамаську. Причому досягнуто це було не куванням пакету заготовок із різним вмістом вуглецю, а їх переплавою. Як справедливо зазначав у своїй статті В. Кузнецов¹⁴, узявши й переплавивши декілька типів різновуглецевої сталі, отримаємо не булат, а лише дамаск.

Проблематика вивчення булатної зброї є актуальною в Україні не лише з огляду на необхідність атрибутувати зразки «козацьких» шабель та кинджалів, що зберігаються в місцевих музеях. У процесі реконструкції та всебічного дослідження комплексу козацького озброєння велике значення має бути приділене реконструкції давніх технологій, що не тільки поглибить наші знання з історії виробничих технологій і торговельних зв'язків, але дозволить вивести дослідження, зброєзнавчі дослідження, на цілком новий рівень.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ ТА СПЕЦІАЛЬНИХ ТЕРМІНІВ, ВИКОРИСТАНИХ У РОБОТІ

Аустеніт — твердий розчин вуглецю й легуючих елементів в гамма-залізі; одна зі структурних складових залізовуглецевих сплавів. А. пластичний, але міцніший за ферит, проте стійкий лише при температурі від 727°C.

Булат — надвисоко вуглецева лита сталь, що після спеціальної механічної й термічної обробки отримує комплекс видатних властивостей, сполучаючи надзвичайну твердість, зносостійкість із настільки ж високою пружністю й пластичністю.

Дамаск (штучний булат, зварний булат) — будь-яка сталь, що має поверхневий візерунок унаслідок особливої багат шарової внутрішньої структури, яку отримують, зварюючи заготовки сталі з різним вмістом вуглецю.

Ладебурут — структурна складова залізовуглецевих сплавів, евтектична суміш аустеніту й цементиту, що утворюється при температурі

нижче від 1145°C (для чистих залізовуглецевих сплавів). *Л.* — єдиний із усіх залізовуглецевих сплавів, який кристалізується при постійній температурі з утворенням механічної суміші, що виникає в чистих залізовуглецевих сплавах в інтервалі концентрацій вуглецю від 2% до 6,67%. *Л.* характеризується високими твердістю та крихкістю, а також хорошими ливарними властивостями.

Перліт — механічна суміш фериту й цементиту; одна зі структурних складових залізовуглецевих сплавів.

Ханджар — кинджал із І-подібним руків'ям та кривим дволезовим клинком.

Цементит — хімічна сполука заліза з вуглецем (Fe₃C); одна зі структурних складових залізовуглецевих сплавів. Для *Ц.* характерні висока твердість і низька пластичність.

ДІМ — Державний історичний музей, м. Москва, Російська Федерація.

МПКФ — Музей приватних колекцій О. Фельдмана, м. Харків, Україна.

НМІУ — Національний музей історії України, м. Київ, Україна.

ЧІМ — Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського.

¹ The Complete Encyclopedia of Arms&Weapons / [Ed. by Leonid Tarassuk, Claude Blair]. — N.Y.: Simon and Schuster, 1982. — P. 296; Stone J.C. A Glossary of the Construction, Decoration and Use of Arms and Armor in All Countries and in All Times. — N.Y.: Dover Publications, Inc. — P. 310.

² Elgood R. The Arms and Armour of Arabia in the 18th–19th and 20th Centuries. — Vermont, USA: Scolar Press, 1994. — P. 70–71.

³ Хан-Гирей. Записки о Черкессии. — Нальчик, 1978. — С. 243.

⁴ Амаглобели Б.Г. Гетерогенная структура булатной стали и возможность ее получения: дис. ... канд. техн. наук: спец. 05.16.01 «Металловедение и термическая обработка металлов» / Ин-т металлургии им. 50-летия СССР. — Тбилиси, 1984. — 117 с.

⁵ Bhardwaj H.C. Aspects of Ancient Indian Technology. — Delhi: Motilal Banarsidass, 1979. — P. 143.

⁶ Назаренко В.Р. Булатна сталь. Індія, Росія, Україна. — К.–Черкаси: Інлес, 2013. — С. 5.

⁷ Khorasani M.M. Arms and Armor from Iran: The Bronze Age to the End of the Qajar Period. — Tubingen, Germany: Legat-Verlag GmbH&CoKg, 2006. — P. 101–111.

⁸ Аносов П.П. О булатах // Аносов П.П. Собр. соч. / [Ред. кол.: акад. И.П. Бардин, чл.-кор. АН СССР А.М. Самарин (отв. ред.) и др.]. — М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1954. — С. 142.

⁹ Див., напр.: Sachse M. Damascus Steel. Myth, History, Technology, Application. — Düsseldorf: Verlag Stahleisen, 2008. — P. 72–73; Feuerbach A.M. Crucible Steel in Central Asia: Production, Use and Origin: a dissertation in fulfilment of the requirements for the

degree of Doctor of Philosophy / Anna Marie Feuerbach; University College London; Institute of Archaeology. — London, 2002. — P. 204–206.

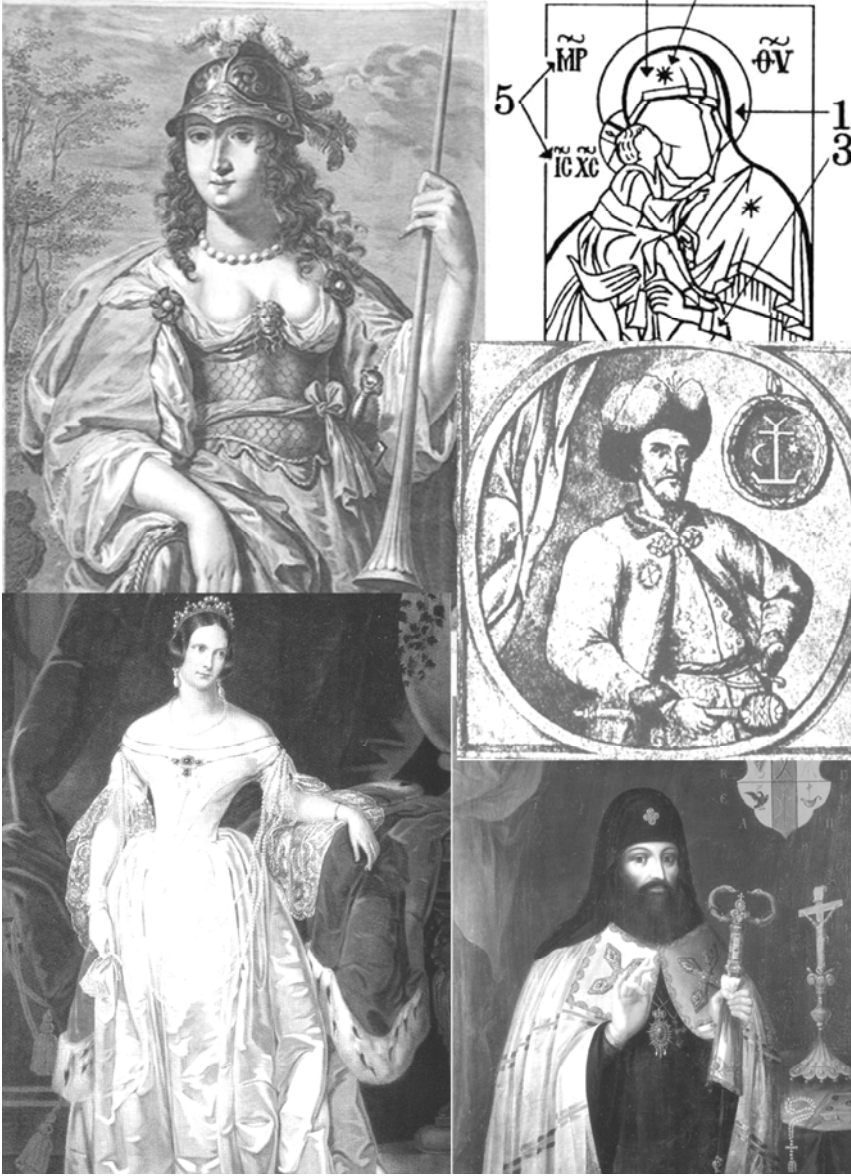
¹⁰ Тоїчкін Д.В. Клинок зброї козацької старшини XVI — першої половини XIX ст.: проблеми атрибуції та класифікації. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2013. — С. 25.

¹¹ Figel L.S. On Damascus Steel. — N.Y.: Atlantis Art Press, 1991. — P. 75.

¹² Тавадзе Ф.Н., Амаглобели Б.Г., Ананишвили Г.В. К вопросу исследования булатной стали // Сообщения АН ГССР. — 1984. — № 2.

¹³ Гуревич Ю.Г. Булат. Структура, свойства и секреты изготовления. — Курган: Изд-во Курганского государственного университета, 2006. — 158 с.

¹⁴ Кузнецов В. О булатах // Калашников. Оружие, боеприпасы, снаряжение. — 2007. — № 2. — С. 94–98.

ΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ

**ВІЗУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІКОНОГРАФІЯ:
ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ОБ'ЄКТА, МЕТОДУ
ТА ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ**

Сучасна гуманітаристика в цілому та історична наука зокрема, маючи єдиним об'єктом історичного пізнання інваріантну реальність минулого людства, постійно розширюють джерельну базу своїх досліджень. Одними з видів джерел, якими активно послуговуються історики, філософи, мистецтвознавці, соціологи та інші дослідники, є візуальні. Особливу увагу на них почали звертати вже з 1930-х рр. Так, Л. Февр, визначаючи коло джерел історика, заявив, що це може бути все (у тому числі й візуальне), що, належачи людині, залежить від неї, служить їй, виражає її, указує на її присутність, діяльність, смаки й способи буття: «Історія використовує тексти — це ясно як день. Але не лише тексти. Але й усі джерела, якою б не була їхня природа. Ті, що перебувають в обігу здавна, та особливо ті, що народжені бурним розквітом нових дисциплін: статистики [...], демографії [...], лінгвістики [...], психології [...] — усього не перелічити»¹.

Розвиваючи думку про те, що саме слід вважати історичним джерелом, Є. Топольський зазначав, що це — будь-який предмет, який дозволяє пізнавати історичні факти, конструювати образ минулого, аргументувати подібну конструкцію. Тобто все, що може надати історикові інформацію — джерело. Важливо тільки навчитися «ставити питання» цим носіям інформації, аби вони перетворилися на повноцінні історичні джерела². Це стосується й візуальних, перевага яких над іншими, зокрема наративними, полягає якраз у тому, що вони фіксують історичну інформацію в момент, коли подія відбувається. Хоча це не означає перетворення їх на «абсолютне» джерело та нехтування джерелознавчою критикою.

Оскільки візуальними джерелами на сьогодні займається велика кількість фахівців, вони не лише по-різному визначають їхню сутність, але й по-різному з ними працюють, аби отримати ті результати, які вимагають від них дослідницькі завдання.

Саме цим зумовлена актуальність цієї статті, метою якої стало чітке визначення двох основних понять: «візуальна історія» та «іконографія», розмежування їхніх об'єктів та методів, окреслення головних категорій, з якими працюють спеціалісти, наголошуючи на спільному та окремому у «візуальних» та «іконографічних» дослідженнях.

Отже, *візуальна історія* — це напрям досліджень, який веде свій початок від другої половини ХХ ст., коли в історієписанні відбувся так званий «візуальний поворот» («pictorial turn») і сформувалася парадигма «візуальних студій» («visual studies»). Особливість цих візуальних досліджень, які є реконструкціями «історії образів», що базуються на семіотичному понятті репрезентації³, полягає в тому, щоб показати специфіку співвідношення бачення й мови, візуального та текстуального, перекладу «мови зображення» на мову лінгвістичну тощо⁴. Гаслом представників цього напрямку стало: «Навчитися бачити!», аби потім інтерпретувати побачене так само, як цій процедурі піддається прочитаний текст⁵. Водночас існує інше розуміння візуальної історії, яку вважають «соціологією візуальної культури» або «соціальною теорією візуальності»⁶. Об'єктом подібних досліджень є все, що має візуальну природу. Перевага надається фотодокументам, оскільки саме фотографія вважається «серцевиною візуальності»⁷. Відповідно, дослідницьким полем (предметом дослідження) у даному випадку стають газети, журнали, кіно, телебачення, реклама, інтернет-ресурси, явища масової візуальної культури, які одночасно формують образ минулого, а також ідентичність суб'єктів сучасного соціуму.

Іконографія належить до допоміжних або спеціальних історичних дисциплін, які почали формуватися в класичній моделі науки, починаючи з ХVІІ ст.⁸ Спочатку вона виникла як субдисципліна з метою атрибуції та критики історичних джерел, установлення їхньої достовірності й лише з часом набула самостійного статусу. Цікаво, що за радянських часів іконографія не фігурувала в переліку допоміжних дисциплін⁹. Багато її завдань було «делеговано» мистецтвознавству, що фактично призвело до вилучення зображувальних джерел із загальної джерельної бази істориків. Натомість, сама роль візуальних засобів у ХХ ст. суттєво зросла у зв'язку з необхідністю ідеологічної «обробки мас», що було притаманне тоталітарним системам та суспільствам із низьким рівнем писемності. Як зазначала Г. Янковська: «В умовах, коли більша частина населення до початку другої чверті ХХ ст. не володіла навичками читання світської літератури, саме візуальні об'єкти — торгові марки, сувеніри, географічні карти, дрібна фарфорова пластика, дитячі іграшки, лубки, фотографії, одяг, дизайн публічних місць — виконували функції символічних скріп національно-державної ідентичності»¹⁰.

Нині іконографія розуміється як дисципліна, що «досліджує такий тип джерел, у якому інформація про людину, історичну подію, побут та певну територію зафіксована у вигляді зображень»¹¹, тобто має своїм об'єктом зображувальні джерела. Відповідно, предметом уваги фахівця в іконографічному дослідженні можуть бути: твори живопису, графіки, скульптури, незалежно від виду, жанру, техніки виконання; наскельні малюнки,

настінні розписи, мініатюри, гравюри (графіка). Специфіка іконографії також полягає в тому, що під цим поняттям можна розуміти опис і вивчення різноманітних зображень певної особи, події, сюжету та загальну їх сукупність. Це дозволяє говорити про іконографію конкретної історичної постаті (наприклад, княгині Ольги чи Володимира Великого, гетьманів — П. Конашевича-Сагайдачного, Б. Хмельницького, І. Мазепи, діячів науки та культури — М. Гоголя, Т. Шевченка, М. Костомарова, політиків — В. Леніна, Й. Сталіна тощо), коли можна простежити особливості зображення персонажа в численних творах мистецтва (тобто зображувальних джерелах). Або коли, досліджуючи загальну сукупність усіх виявлених джерел, можна говорити про відтворення реальних рис зовнішності зображуваного чи створення його образу.

Як видно із зазначеного вище, візуальна історія та іконографія мають схожі об'єкти дослідження. Різниця полягає лише в тому, що для першої важливе «все, що має візуальну природу», а для другої — переважно те, що є зображеним у будь-який спосіб. Відтак, у певних дослідженнях об'єкти можуть збігатися, в інших — відрізнятися. Найчастіше відрізняється предмет дослідження. Наприклад, реклама як засіб комунікації та творення образу кращого продукту, послуги, політичного лідера тощо є об'єктом візуальних досліджень (предмет дослідження в цьому випадку — реклама як така на будь-яких носіях: папір, тканина, банерне полотно, скло, дерево, пластик, а також телереклама). Водночас вона може бути об'єктом дослідження іконографії. У цьому випадку предметом дослідження стають рекламні зображення, котрі створені на одному чи кількох видах матеріалів (носіїв) і мають певні особливості.

Візуальна історія, як напрям гуманітарних досліджень, та іконографія, як допоміжна спеціальна історична дисципліна, послуговуються поняттями «візуального» та «зображувального» («зображального»)¹² джерела (при перекладі з англійської на українську це розмежування нівелюється). Чіткого й однозначного визначення візуального джерела не існує. Фахівці з візуальної соціології під цим поняттям розуміють джерела, які дозволяють вивчати статичні образи, хоча останнім часом з'явилися такі ключові напрями візуального аналізу в соціології, як дослідження кіно, реклами, течій у мистецтві, сексуальності, еротизму, образів мужності та жіночності, аналіз візуальних матеріалів у ЗМІ, аматорської фотографії, вивчення культури повсякдення¹³. Лінгвісти візуальним вважають «пряме джерело інформації, коли той, хто розповідає, безпосередньо спостерігав ситуацію»¹⁴. На думку істориків, візуальні джерела — це «не просто ілюстрації, вони — невід'ємна складова аргументації історика», унікальне свідчення минулого¹⁵.

Натомість існує й більш чітке поняття — «зображувальне джерело», яким послуговуються джерелознавство та іконографія. На думку фахівців,

це «матеріальне втілення художнього мислення, що відображає в одній із зображувальних форм сприйняття дійсності за допомогою певних виразних засобів, які відповідають цільовому призначенню твору щодо сфер суспільного життя, а також часу та місця його створення»¹⁶. Л. Терентьева запропонувала класифікацію зображувальних джерел: *документально-графічні* (плани, карти, креслення, технічні й архітектурні проекти, технічні плакати), *документально-зображувальні* (замальовки з натури, документальне фото та кіно, малюнки наукових експедицій), *твори мистецтва* (живопис, графіка, художня ілюстрація, книжкова мініатюра, художнє фото й кіно, карикатура, політичний плакат)¹⁷. Повністю погоджуючись із таким підходом до систематизації та класифікації зображувальних джерел, дозволимо дещо уточнити складові третьої групи. До творів мистецтва варто було б віднести: живопис (монументальні, театральні-декораційні, мініатюрні, станкові твори), графіку (станкова гравюра, екслібриси, карикатури, виробничо-художня (етикетки, поштові марки, грамоти), книжкова (ілюстрація) графіка), плакат (афіші, графічні зображення рекламного, агітаційного, політичного характеру), художнє фото й кіно. Жанри, в яких виконано мистецькі твори, дозволяють досліджувати цілком конкретні питання. Так, пейзажі дають змогу вивчати історико-географічне середовище; жанрові картини — соціально-економічне становище окремих верств населення, їхній побут, особливості повсякденного життя; портрети — етнічний та соціальний склад населення, зовнішній вигляд представників різних верств суспільства, народні строї, смаки та вподобання, розвиток моди тощо.

Крім поняття візуального та зображувального джерела, ключовою для візуальної історії та іконографії є категорія «образ» (від англ. «image»). У мистецтві — це «спосіб і форма втілення дійсності, що характеризується нероздільною єдністю суб'єктивних та об'єктивних начал художньої творчості, її чуттєвих і змістових аспектів»¹⁸. Як специфічна форма пізнання й оцінки світу, вираз духовного сенсу та художньої ідеї нових естетичних об'єктів образ має складну природу, яка відображає багатство людського буття та свідомості.

Візуальні образи здатні відтворювати дійсність, поширювати стереотипи, руйнувати або підтверджувати письмові повідомлення, відображати соціальні ілюзії, страхи, сподівання, надії, створювати та підтримувати ідентичність, сприяти формуванню колективів і забезпечувати комунікацію між їхніми членами, схильні викликати емоційні реакції у глядача тощо.

Образ, відтворений засобами мистецтва чи будь-яким іншим джерелом, може «віддзеркалювати» минуле, тобто розкривати всі шари інформації, закладені у джерелі; «відобразити» минуле, тобто показувати

образ реальної дійсності; а також «виражати», тобто репрезентувати позицію автора¹⁹. Завдяки цьому візуальні й зображувальні джерела можуть виступати історичними для вивчення тієї дійсності, частиною якої вони є. Таким чином, джерелознавча функція подібних джерел може проявлятися в тих випадках, коли, як зазначала Н. Миронець, «автори є сучасниками подій, які покладено в основу сюжету; коли твори, що виступають як свідoctва сучасників, як документи тієї доби, містять реалістичні картини побуту, звичаїв, портрети соціальних типів та ін., виражають безпосереднє ставлення до них авторів»²⁰. До того ж, візуальні та зображувальні джерела здатні передавати «закодовану» в них інформацію. Відповідно, при їх аналізі, крім необхідності встановлення часу, місця, супутніх обставин створення та функціонування, авторства джерела, треба вміти «дешифрувати» відомості, закладені у візуальних образах. Цікаво, що протягом тих історичних періодів, коли більша частина населення не мала можливості читати, люди чудово розуміли семантику зображень ікон, стінопису, антимінсів, церковних хоругв тощо²¹. Ці навички з часом та під впливом певних обставин політичного та ідеологічного характеру було втрачено. Невміння «читати» візуальні образи в ХХ ст. вилилося в неправильне тлумачення багатьох із них та маніпуляцію, до якої вдавалася влада різних країн. Недарма нині пояснення візуальних образів вважається необхідною складовою елементарної грамотності, що навіть знайшло своє відображення в рекомендаціях Ради Європи «Про силу візуальних образів»²².

Якими б реалістичними не були образи, відображені візуальними чи зображувальними джерелами, вони є лише інтерпретацією реальної події чи баченням тієї чи іншої історичної постаті. Для роботи з візуальним (зображувальним) джерелом сучасні фахівці пропонують наступний алгоритм: опис, первинна інтерпретація, вторинна (історична) інтерпретація. *Опис* передбачає визначення: кого, що зображено, якою є композиція джерела, які використані художні засоби, опис зображених осіб (вік, одяг, соціальний статус, співвідношення зображених між собою, додаткові предмети), визначення «позиції спостерігача» (художника, фотографа, оператора), фіксацію написів. *Первинна інтерпретація* вимагає визначення того, ким є зображені постаті, яку ситуацію, подію відображено в сюжеті, які символічні предмети, зображення присутні у джерелі, яке інформаційне навантаження вони несуть. Крім того, вона має за мету «розшифровку послання», закладеного у джерело, а отже, визначення постаті самого автора, спробу з'ясування його наміру, цілі, ідеї, яку він прагнув донести до глядача, а також типовість або унікальність самого джерела.

Вторинна (історична) інтерпретація передбачає з'ясування історичних обставин виникнення джерела, визначення його співвідношення з

іншими видами джерел, перш за все нарративними. Її результатом є висновки, які стосуються ідентифікації постаті або постатей, відображених джерелом, визначення історичного контексту постання та побутування джерела, значення цього документа для загального розуміння історичного періоду, що вивчається, наукової проблеми, яка досліджується²³.

Натомість, існує проблема «інтерпретаційного конфлікту». Його сутність полягає в різних підходах до візуального матеріалу. З одного боку, це описаний нами традиційний, який дозволяє інтерпретувати джерело з позицій автора та його сучасників, тобто в контексті історичної епохи. Інший підхід, на думку А. Гаскелла, містить три різні складові, які суперечать одна одній: підхід, що визначає можливість безпосереднього інтуїтивного доступу до «художньої особистості» й «творчого процесу»; підхід, який передбачає «інтерес до візуальної герменевтики на підставі теорій семіотики, реконструкції чи психоаналізу»; підхід, який «підкреслює цілісність мистецтва, тобто неможливість розуміння будь-якого твору з минулого поза контекстом його відношення до сучасної мистецької практики»²⁴.

Отже, візуальна історія та іконографія по-різному підходять до процесу інтерпретації джерела. Іконографія наполягає на збереженні історичного підходу або «погляду часу» на зображувальне джерело, інтерпретуючи його в контексті епохи створення, намагаючись наблизитися до достовірності. Візуальна історія дозволяє відступати від історизму й адекватно інтерпретувати візуальні джерела «завдяки створенню нового візуального матеріалу, тобто розуміє мистецтво як частину сфери репрезентаційної поведінки»²⁵. Таким чином, виходячи з того факту, що нам доступно тільки мистецтво сучасності, в якому дещо збереглося від минулого, ми можемо мати лише «незначний і недостовірний доступ до цього минулого»²⁶. У цілому ж використання різних варіантів інтерпретацій залежить винятково від дослідницьких завдань і тих питань, що їх дослідник ставить до своїх джерел.

Щодо методів, які використовують візуальна історія та іконографія, ситуація також характеризується двоїстістю, адже їх набір суттєво впливає на інтерпретації. Іконографія послуговується трьома основними методами: порівняльним (дозволяє виявляти загальне та відмінне), документальним (передбачає залучення значної кількості документальних, нарративних та інших зображувальних джерел із метою визначення достовірності досліджуваного джерела), візуально-просопографічним (передбачає аналіз супутніх зображень, які дозволяють визначити соціальну належність портретованих, географічну локалізацію події тощо)²⁷. Окрему групу методів становлять науково-технічні (іноді їх визначають як техніко-технологічні²⁸), без яких сьогодні неможливо уявити роботу з

візуальними (зображувальними) джерелами. До них належать: метод оптичної мікроскопії в ультрафіолетовому випромінюванні за допомогою променів Вуда, методи інфрачервоної рефлектографії, рентгено-флуоресцентного аналізу, інфрачервоної спектроскопії з перетворенням Фур'є, авторадіографії тощо. Їх використання дозволяє побачити деталі малюнків, схованих під шарами фарби, відтворити замальовані об'єкти, частини інтер'єру, фрагменти одягу, авторські підписи, що не збереглися або були втрачені, складові фарби й типи сполучних матеріалів, за якими можна встановити вік твору мистецтва, а також розташування інгредієнтів фарби в серії радіографічних образів.

Ці ж методи є визнаними й для істориків-візуалістів, хоча вони використовують їх не стільки для отримання висновків до своїх досліджень, скільки як складову експертної оцінки опрацьованого джерела²⁹. Маючи на меті інтерпретувати джерело, ці фахівці часто залучають до своєї творчої лабораторії численні методи, розроблені іншими галузями науки, у тому числі лінгвістикою, мистецтвознавством, психологією, естетикою. Хоча останнім часом теоретики джерелознавства дедалі частіше говорять про існування єдиного методу праці науковця з джерелом — герменевтичного, який дозволяє подолати культурну віддаленість, дистанцію, що відділяє читача (глядача) від далекого йому тексту (зображення), аби поставити його на один із ним рівень і, таким чином, включити смисл цього джерела в сучасне розуміння, яким володіє читач (глядач)³⁰.

Отже, проаналізувавши спеціальну літературу, присвячену візуальним дослідженням та іконографії, вдалося розмежувати їхній об'єкт, предмет, визначити основні категорії, що ними оперують фахівці з візуальної історії та іконографії; показати, яку роль у цих дослідженнях відіграє інтерпретація, а також яким чином залучення тих чи інших методів призводить до розмаїття інтерпретацій.

¹ Февр Л. Суд совести истории и историка // Бои за историю. — М., 1990. — С. 20.

² Topolski J. Jak się pisze i rozumie historię: Tajemnice narracji historycznej. — Poznań, 2008. — S. 281–282 (є також український переклад: *Топольський Є.* Як ми пишемо і розуміємо історію. Таємниці на рації. — К., 2012).

³ Такий підхід до вивчення візуальної культури розвивали у своїх дослідженнях Н. Брайсен, М. Голлі, К. Моксі та ін. (докл. див.: *Усманова А.* Визуальные исследования как исследовательская парадигма: [Електронний ресурс] // Визуальные и культурные исследования. — Минск, 2012. — Доступ: <http://viscult.ehu.lt/article.php?id=108>).

⁴ Рабенчук О. До питання про візуальне як джерело історичних досліджень: [Електронний ресурс]. — Доступ: http://histans.com/JournALL/xxx/xxx_2012_17/4.pdf.

⁵ Там само.

⁶ Візуальні дослідження як соціологію візуальної культури, або соціальну теорію візуальності, розглядали К. Дженкс, Г. Поллок, Ф. Джеймсон, Дж. Вулф та ін. (докл. див.: *Усманова А.* Указ. соч.).

⁷ *Колодий В.В.* Визуальность как феномен и её влияние на социальное познание и социальные практики: [Електронний ресурс]. — Доступ: <http://sun.tsu.ru/mminfo/2011/000413532/000413532.pdf>.

⁸ *Румянцева М.Ф.* Вспомогательные исторические дисциплины в системе субдисциплин современной исторической науки: приглашение к дискуссии: [Електронний ресурс]. — Доступ: <http://ivid.ucoz.ru/publ/obsuzhdenija/rumianceva2012/12-1-0-126>.

⁹ Визначення та опис іконографії як допоміжної дисципліни відсутні у таких виданнях: *Вспомогательные исторические дисциплины*: Сб. ст. — М.—Л., 1937. — 435 с.; *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни. — К., 1963. — 207 с.; *Введение в специальные исторические дисциплины*: Учеб. пособие / Т.П. Гусарова, О.В. Дмитриева, И.С. Филиппов. — М., 1990. — 280 с. та ін.

¹⁰ *Янковская Г.* Рец. на кн.: *Picturing Russia: Explorations in Visual Culture* / Ed. V.A. Kivelson and J. Neuberger. — New Haven, 2008. — XV. — 284 p. // *Ab Imperio*. — 2009. — № 1. — С. 440–441.

¹¹ *Томазова Н.* Іконографія // Спеціальні історичні дисципліни: Довідник: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І.Н. Войцехівська (кер. авт. кол.), В.В. Томазов, М.Ф. Дмитрієнко та ін. — К., 2008. — С. 276–280.

¹² В українській мові припустимо використовувати обидва ці слова, які походять від різних дієслів, що, однак, не впливає на їхній зміст. Отже, слова/поняття «зображувальний»/«зображальний» використовуємо як синоніми.

¹³ Візуальна соціологія: [Електронний ресурс]. — Доступ: http://znaimo.com.ua/Визуальна_социология.

¹⁴ *Словарь лингвистических терминов*: Изд. 5-е, испр. и доп. — Назрань, 2010: [Електронний ресурс]. — Доступ: http://lingvistics_dictionary.academic.ru/498.

¹⁵ *Коляструк О.* Визуальные документы как особые источники истории повседневности: [Електронний ресурс]. — Доступ: <http://www.photovision-club.ru/ar227.html>.

¹⁶ *Терентьева Л.А.* Методические рекомендации к изучению курса «Источниковедение истории СССР»: Тема «Изобразительные источники и методика их использования в исторических исследованиях». — М., 1991. — С. 31.

¹⁷ Там же. — С. 60.

¹⁸ *Аполлон: Изобразительное и декоративное искусство: Архитектура: Терминологический словарь* / Под общ. ред. А.М. Кантора. — М., 1997. — С. 399.

¹⁹ *Миронец Н.И.* Методологические основы источниковедческого анализа произведений искусства // *Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения специальных исторических дисциплин*: Тезисы докл. и сообщ. V Всесоюз. конф. 30 мая — 1 июня 1990 / Ред. И.Д. Ковальченко. — К., 1990. — С. 32–33.

²⁰ Там же. — С. 32.

²¹ Л. Деліль у книзі «Книги з картинками, призначеними для настановлення у вірі й релігійних відправ мирян» чітко визначив значення зображень для тогочасної людини: «Наша доба надто полюбляє живописні зображення [...] й ніхто не може вважати поганим те, що вони замінюють мирянам книги; прості люди можуть черпати з них відомості про божественні таємниці, а освіченим вони додають любові до Священного Писання» (цит. за: *Февр Л.* Бои за историю. — М., 1990. — С. 411–412).

²² Рекомендація 1276 (1995) «Про силу візуальних образів»: [Електронний ресурс]. — Доступно з: <http://www.coe.kiev.ua./docs/page/rec1276%2895%29.htm>.

²³ Колястярук О. Візуальні документи як особливі джерела історії повсякденності: [Електронний ресурс]. — Доступно з: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Uxxs/2008_14/16.pdf; Комаров Ю. Методи роботи з візуальними джерелами: [Електронний ресурс]. — Доступно з: <http://www.novadoba.org.ua?node/67>.

²⁴ Гаскелл А. Візуальна історія // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка. — К., 2004. — С. 250–251.

²⁵ Там само. — С. 354.

²⁶ Там само. — С. 256.

²⁷ Питання використання методів дослідження портретів, а також критеріїв визначення їх достовірності окремо досліджували О. Ковалевська та О. Суховарова-Жорнова. Див.: Ковалевська О. Портрети Мазепи: критерії достовірності та проблеми ідентифікації // Матеріали міжнародної конференції «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава). — К., 2008. — С. 395–406; Суховарова-Жорнова О. Методи дослідження історичних портретів XVII–XVIII століть як джерела інформації // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. праць. — К., 2003. — Число 10. — Ч. I. — С. 136–160.

²⁸ Томазова Н. Вказ. пр. — С. 280.

²⁹ Дж. Гір не вважає експертний аналіз (оцінку) «чистою» наукою, тобто «раціональною системою висновків на підставі даних, що їх можна перевірити». На його думку, він складається з: 1) зорової пам'яті композиції та її деталей; 2) усебічного знання певної школи чи періоду; 3) розгляду всіх можливих відповідей; 4) відчуття художньої якості твору; 5) здатності оцінити відомості; 6) емпатії щодо творчого процесу кожного окремого художника; 7) позитивного розуміння його постаті як індивідуальної художньої особистості. Натомість, на думку А. Гаскелла, експертна оцінка дуже потрібна як «шлях осягнення різних результатів, а не результат сам у собі» (докл. див.: Гаскелл А. Вказ. праця. — С. 238).

³⁰ Рикёр П. Конфликт интерпретаций: Очерки о герменевтике. — М., 1994. — С. 4.

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЛИСТІВКИ МИХАЙЛА ГРЕЙМА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Одними з найбільш об'єктивних візуальних джерел, що зафіксували міські архітектурні ансамблі Поділля (пам'ятки місцевого зодчества) і характерні типи окремих етносів, котрі мешкали на теренах краю, стали світлини видатного представника східноєвропейського фотомистецтва Михайла Грейма (1828–1911 рр.). Його життєвий шлях висвітлювався в працях О. Будзея¹, Ю. Гажтецького², О. Завальнюка³, Н. Козлової⁴, Є. Назаренка⁵, А. Паравійчука⁶, І. Підгурного⁷, С. Щепанського⁸ та ін.

У жовтні 1894 р. Міністерство внутрішніх справ Російської імперії дозволило приватним видавцям випуск бланків відкритих листів⁹, що змінило зовнішній вигляд листівки: одна сторона цілком відводилася для написання адреси (вважалася лицьовою. — *І.П.*), на іншій розміщувалася художня репродукція, а за рахунок зменшення зображення висвітлювався простір для тексту¹⁰. Це дало можливість талановитому фотомитцю М. Грейму більш широко популяризувати свої світлини на бланках документальних листівок.

У пропонованій статті зроблені спроби виокремити й проаналізувати окремі серії документальних листівок з видами міста Кам'янця-Подільського, видані М. Греймом, із фондів і музейної колекції НІАЗ «Кам'янець», відділу естампів Російської національної бібліотеки (м. Санкт-Петербург), колекції історико-культурологічного Подільського братства (м. Кам'янець-Подільський) та приватних зібрань.

М. Грейм народився 15 вересня 1828 р. в м. Желехові Привіслянського краю (нині Гарволінського повіту Мазовецького воєводства Польщі) у родині міщанина¹¹. Трудову діяльність розпочав в одній із друкарень Варшави, а 1848 р. склав іспит та отримав диплом на звання складача й згодом працював в одній із друкарень м. Любліна. 1852 р. він був запрошений подільським віце-губернатором В. Пфелером і призначений старшим складачем губернської друкарні, посаду наглядача (керівника) якої займав з 1856 — по 1872 рр.¹² 1853 р. М. Грейм одружився на Октавії Вагнер, батько якої в містечку Мінківці був власником пересувної друкарні, що 1832 р. розміщувалася в губернському центрі Поділля й працювала як перша польська друкарня¹³.

1872 р. М. Грейм викупив фотографічний заклад Йосипа Кордиша та відкрив власне фотоательє¹⁴, що розташовувалось у Старому місті за

адресою: Татарська, 12 Б. Невдовзі він добудував фотографічний павільйон з односкатним дахом, частина якого була вкрита черепицею, а інша, для кращого освітлення, була заскленаю. Також обладнав невелику друкарню, організував літографську майстерню, в якій і випускалися листівки¹⁵. Згодом одна з великих вертикальних стін також була повністю засклена. Між першим і другим поверхами майже по ширині всього будинку великими літерами французькою мовою було розміщено напис «PHOTOGRAPHIE», прізвище фотографа й отримані ним в різні роки медалі¹⁶.

У родині М. Грейма було п'ятеро дітей: три сини — Йосиф, Ян, Фелікс, а також дві доньки — Модеста й Вергілія¹⁷. Дівчата проживали з батьками й отримали освіту в Кам'янець-Подільській гімназії¹⁸.

Упродовж 1889–1911 рр. М. Грейм близько 23 разів видавав фотографії з видами Кам'янця-Подільського, неодноразово — поштові листівки з видами міста, а також 1901 р. випустив альбом «Види Кам'янця-Подільського». Він експонував свої роботи на виставках у Львові (1895 р.), Києві (1897 р.), Варшаві (1900 р.), де вони були відзначені срібними медалями.

І. Пігурний, дослідник творчості М. Грейма, на основі аналізу його світлин виокремив у їх складі наступні групи (категорії): окремі пам'ятки архітектури; пейзажі природи, панорами міст і містечок; сюжетно-тематичні композиції; портретні зображення; етнографічні типи — представники різних народів Поділля в національному вбранні; соціальні групи населення; фотофіксація живописних і графічних творів; колажі¹⁹. Для нас найбільший інтерес мають фотографії двох перших груп, хоча основою виданих ним листівок були фотографії інших категорій. Його заслуга полягала в тому, що фотографічне відтворення архітектурної забудови Кам'янця-Подільського здійснювалося на основі панорамно-композиційної фотографії міста з усіх чотирьох боків — півночі, півдня, заходу та сходу, а також окремих видів околиць, міських майданів, вулиць тощо. Автор підбирав для зйомок такі позиції, з яких досить вдало фіксувалася міська забудова, трасування вулиць, розташування храмів, майданів, адміністративних і оборонних споруд тощо.

На сьогодні нами виявлено й опрацьовано 22 листівки з видами міста Кам'янця-Подільського, видані М. Греймом. Зображення на них відповідають фотографіям з його альбому «Види Кам'янця-Подільського» (1901 р.). Аналіз цих листівок дозволяє виділити вісім серій, що різняться між собою оформленням адресної (лицьової) та зворотної сторін.

Адресну сторону першої сувенірної серії умовно можемо розділити на п'ять зон:

- перша, де російською та французькою мовами вказувалися країна та видавець листівки («**ВСЕМИРНЫЙ ПОЧТОВЫЙ СОЮЗЪ. РОССИЯ. — UNION POSTALE UNIVERSELLE RUSSIE.**»);
- друга, де вказувалася двома мовами назва документа («**ОТКРЫТОЕ ПИСЬМО. — CARTE POSTALE.**»);
- третя, де у верхньому правому кутку виділялося місце для марки («**Мѣсто для марки.**»);
- четверта, де в центрі розміщувалися п'ять горизонтальних ліній для написання адреси;
- п'ята, де в нижній частині зліва направо по горизонталі зазначалася двома мовами пересторога: («**На этой сторонѣ пишется только адресъ. — Côté réservé exclusivement à l'adresse.**») Тексткування та лініювання адресної сторони були виконані в синьому кольорі на бланках коричневого тону (див. Рис. 1).

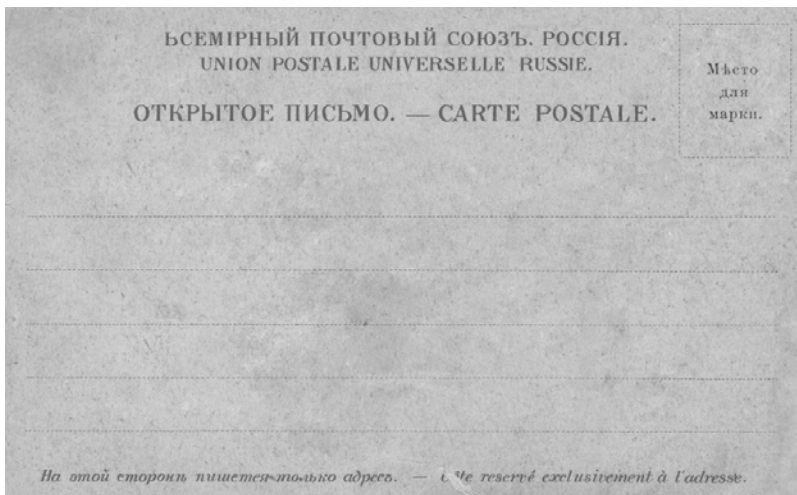

Рис. 1

Зворотна сторона першої серії листівок була видрукувана хромолітографічним способом (на кам'яну плиту наносили відбитки зображень та декоративних елементів, з такої форми друкували кольорові листівки. — *І.П.*) у друкарні Луїса Глезера (Лейпциг). Зображення листівок було представлено поєднанням видів пам'яток міста. Бланк прикрашався гербом, квітами та написом «Souvenir de Kamenetz-Podolie». На цьому ж боці зазначалися замовник (M. Greim, photo-typogr. Kamenetz-Podolie), видавець (Drukvr. Louis Glaser, Leipzig) та виділялося місце для текстового повідомлення (див. Рис. 2). Листівки даної серії були одними з найперших, оскільки прикрашання видових листівок квітами та гербами

набуло поширення після 1894 р. Одна із сучасниць писала, що з того часу відкритий лист змінив свій зовнішній вигляд із звичайного бланка на художньо прикрашену поштову картку²⁰. Проте ці листівки були надруковані не раніше 1897 р., коли обов'язковим стало зазначення на лицьовій стороні позначення «открытое письмо»²¹.

Рис. 2

Адресна сторона листівок другої серії відповідала попередній. Лише колір текстування та лінування виконані в чорному кольорі, а замість п'яти — чотири горизонтальні лінії для написання адреси (див. Рис. 3).

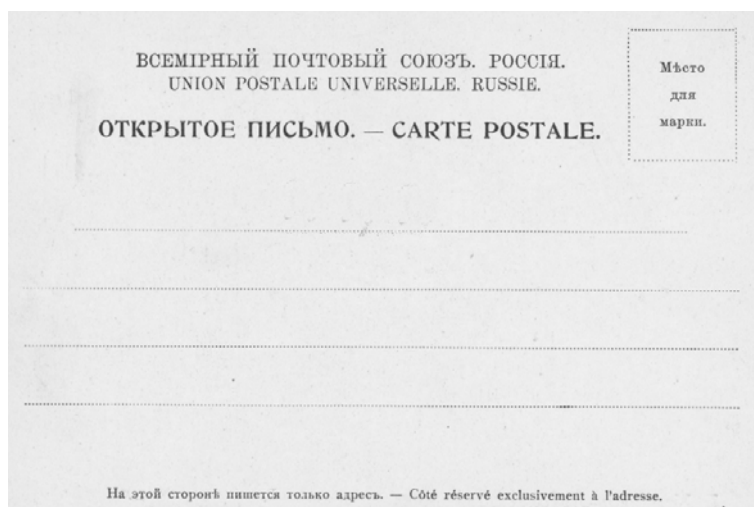

Рис. 3

В основі зворотної сторони листівок цієї серії були фотографії видів м. Кам'янця-Подільського кольору сепії (коричневого тону. — І.П.), виготовлені на підставі негативів М. Грейма. Він першим розпочав широку популяризацію міста шляхом видання листівок за допомогою фотоофсетного друку, а його роботи вирізнялися високим художнім і технічним виконанням сфотографованих пам'яток і видів міста. У нижньому лівому куті листівки містився напис російською та французькою мовами: «Г. Каменець-Подольскій — *La ville de Kamienie-Podolie.*», а у нижньому правому — назва зображуваного об'єкту. Дані про видавця зазначалися зліва по вертикальній лінії французькою мовою: «M. Greim, photo-typogr. Kamieniec-Pod.» М. Грейм використовував буквений спосіб позначення видавничого знаку (за класифікацією сучасного українського дослідника М. Забоченя²²). З правого боку виділялося місце для написання тексту. Текстування листівки було виконане червоним кольором (див. Рис. 4).

М. Грейм, фото-тупогр. Камієнец-Под.

Г. Каменець-Подольскій
La ville de Kamienie-Podolie.

Русскія городскія ворота
La porte russe.

Рис. 4

Документальні листівки третьої серії відрізнялися від попередньої відсутністю на адресній стороні третьої зони («М'єсто для марки»). На звороті напис «Г. Каменець-Подольскій — *La ville de Kamienie-Podolie.*» було перенесено з лівого нижнього кута в правий верхній, що дало можливість написання тексту як у правій, так і нижній частині листівки (див. Рис. 5).

Рис. 5

Адресна сторона четвертої серії була аналогічна попередній, а зворотна вирізнялася тим, що місце для тексту висвітлювалося розмитими краями, отже, на всіх серіях листівок М.Грейма воно відводилося за рахунок зображення. На листівках даної серії інформацію про видавця з крайньої лівої горизонталі було перенесено в ліву нижню частину, а рукописний напис «сієрієн 1902» (з пол. — серпень 1902) вказував, що дана серія була видрукувана протягом 1897–1902 рр. (див. Рис. 6).

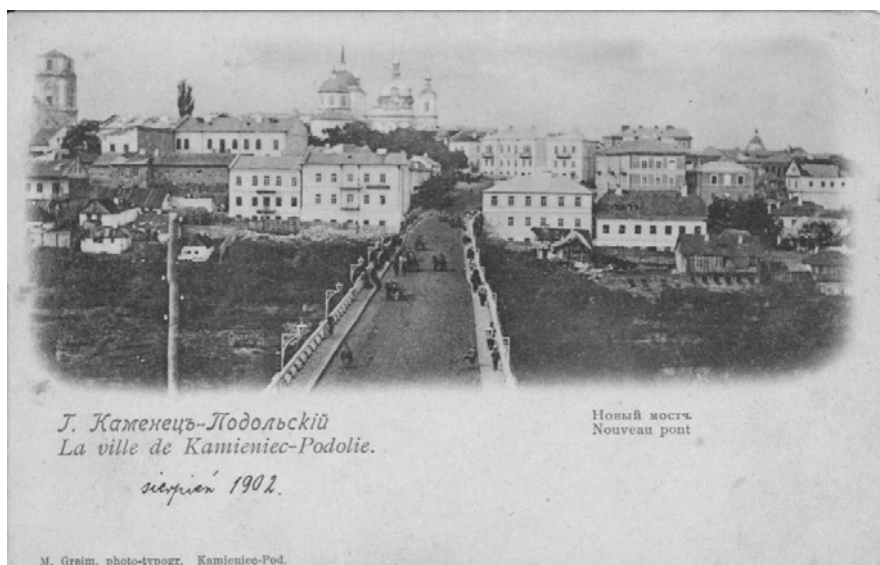

Рис. 6

Оформлення адресної та зворотної сторін листівок п'ятої серії відповідало четвертій. Різниця полягала в тонуванні: четверта серія була виготовлена в коричнюму тоні, а п'ята — у чорно-білому (див. Рис. 7, 8).

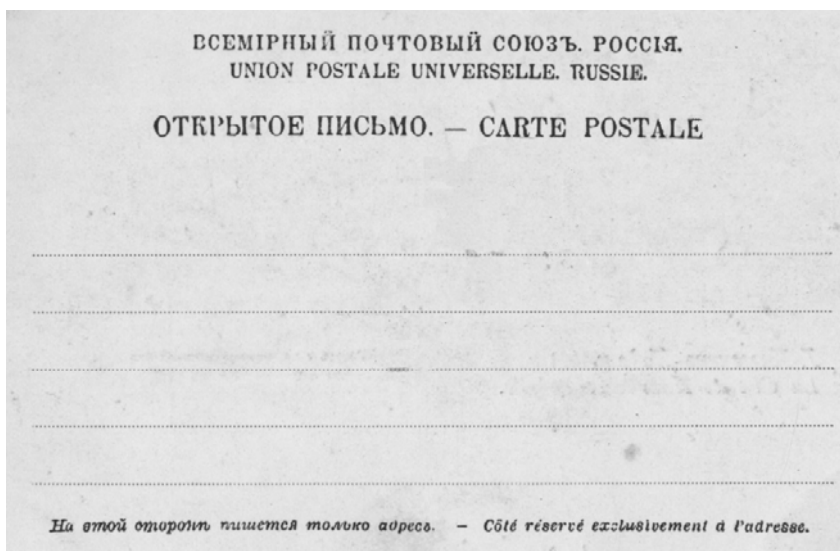

Рис. 7. Адресна (лицьова) сторона листівки

Рис. 8. Зворотна сторона листівки

Адресна сторона документальних листівок шостої серії ідентична листівкам другої, а зворотна сторона відповідала четвертій серії. Проте

листівки останньої висвітлювалися з усіх сторін, створюючи ефект обрамлення, а зображення шостої — лише в нижній частині, зменшуючи тим самим місце для написання тексту (див. Рис. 9).

Рис. 9

Сьома та восьма серії видових листівок М. Грейма за стилістикою відповідали попередній, а відмінність полягала у відсутності місця для марки на адресній стороні. Сьома серія, як і шоста, мала коричневе тонування, а восьма — чорно-біле (див. Рис. 10).

Рис. 10

Спільною ознакою листівок восьми серій було те, що всі вони видавалися в період від 1897 до початку 1904 рр. (? — *І.П.*). На це вказувала відсутність вертикальної смуги, що з'явилася на листівках у результаті зняття заборони писати що-небудь, крім адреси, на другій стороні 1903 р., коли в Росії було видано поштовий циркуляр «Про отримані з закордону ілюстровані відкриті листи з письмовим повідомленням на лицьовій стороні». У ньому зазначалося, що у відповідь на клопотання деяких іноземних поштових управлінь у Російській імперії дозволяється пересилка листівок, відправлених з закордону, з незвичною адресною стороною, розділеною на дві частини²³. Проте листівки без роздільної смуги залишалися в користуванні протягом кількох наступних років, поки не був розпроданий їх видрукований наклад, що знаходився у видавців. Крім того, нові листівки не могли бути відправленими за кордон, поки нововведення не прийняли інші країни-члени Всесвітнього поштового союзу. Зрештою, листівки старого зразка використовувалися до 1907 р., коли запропонований варіант адресної сторони набув широкого розповсюдження у всьому світі. Використання поділу адресної сторони листівок на дві частини було започатковано у Великобританії (1902 р.), Франції (1904 р.), Німеччині (1905 р.)²⁴.

Отже, вивчення документальних листівок з видами м. Кам'янця-Подільського, виданих М. Греймом, дозволяє визначити вісім серій. Їх особливість полягає в тому, що в основу листівок були покладені фотографії видів міста, зроблені видавцем власноруч. Вони є важливим джерелом для вивчення історико-архітектурного розвитку м. Кам'янця-Подільського періоду нової історії. М. Грейм разом зі своєю фотодрукарнею відіграв значну роль у популяризації історичних пам'яток архітектури стародавнього Кам'янця-Подільського, які він розпочав фотографувати 1865 р., до того, як їх було перебудовано в 1874–1876 рр. Саме в цьому полягає цінність його світлин. Вони також використовувалися В. Варгафтіном та Д. Лахмановичем при виданні документальних листівок з видами міста Кам'янця-Подільського.

¹ Будзей О. Подільський фотограф № 1: Ювілеї // Подолянин. — 2008, 12 вересня. — С. 9.

² Garztecki J. Mistrz zapomniany. O Michale Greime z Kamieńca. — Krakow, 1972. — 408 s.

³ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Михайло Йосипович Грейм // Минуле і сучасне Кам'янця-Подільського: Історичні нариси. — Кам'янець-Подільський, 2003. — Вип. 1. — С. 52–56.

⁴ Козлова Н. Об'єктивом Грейма // Прапор Жовтня. — 1990, 7 липня. — С. 7.

⁵ Назаренко Є. Кам'янецькі митці Михайло та Іван Грейми // Подільські вісті. — 1993, 25 листопада. — С. 7.

⁶ Паравійчук А. Від друкаря до вченого: Наші славетні // Прапор Жовтня. — 1979, 10 лютого. — С. 4; Його ж. Краєзнавець М. Грейм і перша фотодрукарня у Кам'янці-Подільському // Матеріали III історико-краєзнавчої конференції. — Кам'янець-Подільський, 1968. — С. 68.

⁷ Підгурний І.С., Урсу Н.О. Культурно-мистецька спадщина Поділля у художніх фотографіях Михайла Грейма (друга половина XIX — початок XX ст.): монографія. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 232.

⁸ Щепанський С. Друкар-фотограф Михайло Грейм: Фотолітописці Кам'янця // Кам'янець-Подільський вісник. — 1997, 12 квітня. — С. 7.

⁹ Распоряжение Министра Внутренних Дел по почтовой части, 19 октября 1894 г. // Правительственный вестник. — СПб., 1894. — № 257. — 23 листопада. — С. 1.

¹⁰ Ларина А.Н. Документальная открытка конца XIX — начала XX вв. как источник по истории и культуре Москвы: дис. кандидата ист. наук: 07.00.09 «Историография, источниковедение и методы исторического исследования». — М., 2004. — С. 89.

¹¹ Garztecki J. Op. cit. — S. 52.

¹² А.П. [Прусевич]. М.О. Грейм // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. — Каменец-Подольск, 1911. — Вып. XI. — С. 411.

¹³ Garztecki J. Op. cit. — S. 181.

¹⁴ А.П. [Прусевич]. Указ. соч.

¹⁵ Завальнюк О.М., Комарницький О.Б. Вказ. праця. — С. 52.

¹⁶ Підгурний І.С., Урсу Н.О. Вказ. праця. — С. 58.

¹⁷ Garztecki J. Op. cit. — S. 184.

¹⁸ Державний архів Хмельницької області, ф. 244, оп. 1, с. 9, арк. 201 зв.

¹⁹ Щепанський С. Вказ. праця. — С. 7.

²⁰ Шабельская Н.Л. Новая отрасль художественной промышленности // Искусство и художественная промышленность. — 1899. — № 8. — С. 670–671.

²¹ 25-летие Всемирного почтового союза // Почтово-телеграфический журнал Главного управления почт и телеграфов. — 1899. — Сентябрь. — С. 100.

²² Забочень М., Поліщук О., Яцюк В. На спомин рідного краю: Україна у старій листівці. Альбом-каталог. — К., 2000. — С. 12.

²³ Пантюхин В. Фирма «Оттомар Циер» для филателистов // Филателия. — 1996. — № 3. — С. 54.

²⁴ Ларина А.Н. Указ. соч. — С. 92–94.

КНИГОЗНАВСТВО

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОБЛЕМИ ВПОРЯДКУВАННЯ БІБЛІОТЕЧНОГО ЗІБРАННЯ БАРОНА Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ У ФОНДАХ НБУВ

На основі документів з фондів Інституту рукопису історичної колекції Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського¹ (далі — НБУВ), а також залучення спеціальної літератури висвітлено значення приватної бібліотечної колекції науковця, громадсько-політичного та культурного діяча барона Ф.Р. Штейнгеля.

На сучасному етапі розвитку історичної науки стає все актуальнішим вивчення приватних книгозбірень не лише видатних, а й маловідомих громадських діячів, бо вони певною мірою доповнюють знання про культурно-освітній рівень нашого народу того чи іншого періоду.

Порівняно небагато дослідників минулого займалися вивченням життєвого шляху Федора Штейнгеля, ще менше — його спадком — книжково-рукописним зібранням. Це, наприклад, такі історики, як Н. Миронець, Г. Бухало². Частково ця тема в науково-популярній формі висвітлювалася на шпальтах газет, зокрема рівненських: «Слово правди», «Червоний прапор», «Вільне слово»³.

Доволі своєрідна й цікава доля цієї людини. Понад 100 років минуло відтоді, як 9 грудня 1870 р. в с. Городок Рівненського повіту Волинської губернії в сім'ї балтійського німця Рудольфа Васильовича Штейнгеля (1841–1892) і українки за походженням Марії Федорівни Штейнгель, уродженої Камінської (1843–1890)⁴, народився син Федір. Батько служив інженером шляхів сполучення спочатку на будівництві Петроградської, а потім Московсько-Рязанської, Московсько-Курської, Балтійської та Ростово-Владикавказької залізниць, мав чин статського радника.

На початку 1879 р., коли Федькові виповнилося вісім років, Рудольф Штейнгель придбав маєтність у Городку. Однак тільки 1892 р. йому видали офіційний документ на право володіння нею⁵. Федько разом із братом Іваном мешкали головним чином у Києві й лише під час літніх вакацій* приїздили в Городок. У «стольному» граді діти жили в особняку по вул. Бульварно-Кудрявській (нині — Воровського, 27), побудованому батьком. 1901 р. його продали лікарю Михайлу Лапінському⁶.

* Вакація — канікули.

Вищу освіту Федір здобував на фізико-математичному факультеті Київського, а згодом — Варшавського університетів. Завершити навчання завадив стан здоров'я, адже юнак страждав від періодичних нападів епілепсії й мусив часто проходити спеціальні курси лікування в Швейцарії⁷.

1896 р. Ф.Р. Штейнгель у черговий раз повернувся до родинного маєтку, де реалізував свій давній задум і заснував своєрідний музей — фактично науковий центр історико-краєзнавчих досліджень Волині. Завдячуючи його наполегливій суспільно-політичній діяльності, 1906 р. був обраний депутатом I Державної думи від Києва й долучений до складу української парламентської фракції. Після заснування М. Грушевським 1907 р. в Києві Українського наукового товариства барона обрали заступником голови цієї установи. 1908 р. він активізував діяльність, ставши членом Товариства українських поступовців і ввійшовши до складу Ради. Згодом його обрано головою Комітету Всеросійського союзу міст (з 1915 р.), а також членом загальноросійської партії кадетів. У березні 1917 р. він обійняв посаду голови виконавчого комітету Київської міської думи. У квітні 1917 р. в якості члена президії брав участь у роботі Всеукраїнського національного конгресу. Федір Рудольфович також входив до першого складу Центральної Ради (7 березня — 7 квітня 1917 р.). Наполегливо працював у комітеті охорони пам'яток старовини та мистецтва в Києві. А за часів Гетьманату був призначений послом Української держави в Німеччині. У міжвоєнний період він проживав у Західній Україні, а 1939 р. емігрував до Німеччини, де провів останні роки свого життя. Помер Федір Рудольфович 11 лютого 1946 р. у Дрездені⁸.

Відомі українські краєзнавці та етнологи високо оцінили багатогранну діяльність Ф.Р. Штейнгеля, особливо його внесок у музейну практику та культурно-освітнє життя свого рідного міста.

Однією зі складових частин Городоцького музею, що заснував Федір Рудольфович, стала бібліотека, яка забезпечувала інформаційні потреби численних місцевих користувачів. Завдяки архівним матеріалам і опублікованим документам, що зберігалися в ній, ними написано чимало наукових праць, а також проведено багато спеціальних досліджень. Серед таких, зокрема, слід назвати археографічну розвідку С. Шевчука «Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею»⁹, де вперше проаналізовано стан деяких рукописних матеріалів з етнографічної колекції зібрання Ф. Штейнгеля.

Колишня бібліотечна колекція Федора Рудольфовича на даному етапі є вкрай розпорошеною, а тому існує нагальна потреба виявлення її окремих книг і послідовної комплектації. Вона припинила своє існування як

комплексна одиниця після 1918 р. (унаслідок подій Великої війни 1914–1918 рр., Української революції та встановлення радянської влади), коли багато архівів і книжкових колекцій було кинуте на призволяще. Зокрема, більшу частину книжкових зібрань різних установ і деяких діячів науки, що спочатку опинилась у фондах бібліотеки університету Св. Володимира, пізніше передано або викуплено Всенародною (Національною) бібліотекою України*. Питання ж про долю бібліотеки барона Штейнгеля та її долучення до Всенародної (Національної) бібліотеки України (ВБУ) неодноразово порушувалося на засіданнях Тимчасового комітету**. У той період, власне, була сформульована ідея комплектування національного фонду, що могла стати чи не єдиним порятунком багатьох книжкових колекцій і зібрань. Тодішній голова Тимчасового комітету В. Вернадський наполіг на тому, щоб якомога швидше передати київську частину бібліотечної спадщини Ф. Штейнгеля до Всенародної (Національної) бібліотеки для запобігання її втрати¹⁰. Очевидно, у результаті таких дій основну частину книжкових зібрань і архівних матеріалів Штейнгеля передано до Київського університету, а пізніше — до Всенародної (Національної) бібліотеки України. Це сталося за найактивнішої участі М. Біляшівського, який очолював Художньо-промисловий музей і був одним із найближчих друзів Федора Рудольфовича.

З огляду на процес поступової передачі, можна зробити припущення, що частина особистих зібрань, що потрапили до університету, перед тим зберігалася в одному із власних будинків Штейнгелів у Києві, а саме в Липках, де родина мешкала в роки лихоліття війни. Цілковитим усвідомлюючи наукову цінність такої спадщини барона Штейнгеля, керівництво ВБУ мало твердий намір долучити її до фондів власної установи. З приводу цього питання Тимчасовий комітет неодноразово звертався до новоутворених установ. На засіданні Тимчасового комітету від 4 березня 1919 р. постановили: збереження бібліотеки барона Штейнгеля доручити Є. Ківлицькому. Завдяки підготовчій роботі з'ясували, що частина бібліотеки знаходиться у відомстві Книжкової ради. А тодішнім пред-

* Всенародна (Національна) бібліотека України. Заснована 2 (15) серпня 1918 р. як *Національна бібліотека Української Держави* на підставі Закону про утворення фонду «Національної бібліотеки Української Держави», ухваленого Радою Міністрів Української Держави. 3 травня 1919 р. Спільне зібрання Академії наук ухвалило змінити назву, тож бібліотека стала називатися «Всенародна бібліотека України при Всеукраїнській академії наук у м. Києві» (ВБУ)

** Тимчасовий Комітет було утворено 23 серпня (5 вересня) 1918 р. для заснування Національної бібліотеки Української Держави в м. Києві. Перший склад Тимчасового комітету: голова В.І. Вернадський (перший президент Української академії наук) і його члени: С.О. Єфремов, А.Ю. Кримський, Г.П. Житецький і В.О. Кордт.

ставником від неї був Д. Багалій. Тому саме йому й доручили подбати про те, щоб частина зібрання Штейнгеля потрапила до фондів бібліотеки. За результатами обговорення проблеми на засіданні Тимчасового комітету 16 травня 1919 р. було вирішено про остаточну передачу бібліотеки Штейнгеля до ВБУ¹¹.

Нині у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ знаходиться чимала частина з колишньої приватної колекції барона Штейнгеля. Насамперед, це книжки, що подарували йому колеги, а також придбані ним особисто в різні періоди подорожей за кордон. Деякі з них раніше належали його батькам і перейшли до нього як спадщина. Структурно особиста бібліотека барона складалася з багатьох тематичних відділів, усього їх нараховується 14: словесність, технічний, довідковий, періодичних видань, природничі науки, географія, філософія, мистецтво, медицина, педагогіка, історія, богослов'я, правознавство, сільське господарство.

Якщо розглядати рубрикації відділів за абетковим порядком, то, очевидно, слід почати з відділу богослов'я, де представлено всього 4 томи з 20-томного видання «Великия Минеи Чети, собранныя всероссийским митрополитом Макарием», що є однією з дорогоцінних пам'яток слов'янсько-російської писемності. У ньому детально описано життя деяких святих, учителів і церковних письменників, містяться урочисті похвальні та повчальні слова на свята та в дні пам'яті всіх святих, «Книги святого Писання», різні сказання, повісті, притчі, послання та грамоти.

Враховуючи той факт, що «Великия Минеи Чети...» має дуже важливе значення для науки, то друк цієї праці свого часу взяла на себе Археографічна комісія. Для збереження оригінальності тексту «Великия Минеи Чети...», особливостей стародавнього письма було залишено основні знаки та літери, що використовували писарі. Водночас деякі дати, зображені слов'янськими літерами, замінено на відповідні ним арабські цифри. Ті ж окремі слова, що писарі написали разом, належним чином роз'єднали. Зверху в кутку на берегах кожної сторінки всіх томів зазначена нумерація листів і столбців з оригіналу.

Найвні чотири томи мають великий формат, тверду обкладинку жовто-зеленого кольору та шкіряний корінець. На форзаці кожного з томів «Великия Минеи Чети...» є екслібрис, на якому зазначено: «Бібліотека барона Ф.Р. Штейнгеля», а також назву відповідного відділу, номер, під яким книга знаходилася в ньому, номери шафи та полиці. Наприклад, напис на першій частині 9-го тому (вересень, дні 1–13) виглядає так: «Отдел Богословие, № 619, шкаф № 52, полка № 1». На другій частині 9-го тому (вересень, дні 14–24) читаємо: «Відділ Богословие, № 620, шкаф 52, полка № 1». На частинах 10-го тому (жовтень, дні 4–18 та 19–31)

містяться № 622 та № 623. Розмір екслібрису 10x12 см. На кожному титульному аркуші є овальної форми печатка фіолетового кольору — «Киевский музей». У кінці всіх томів вміщено іменний покажчик, а також додатки. Усі вони видруковані в Санкт-Петербурзі, але в різних типографіях і в різні роки. Зокрема, дві частини 9-го тому — у Тип. Імператорської академії наук, відповідно 1868 і 1869 рр.; перша частина 10-го тому — у «Типографии и литографии А. Траншеля», а друга — у «Типографии Ф.Г. Слеонского и К°, Невский просп., № 140», рік видання — 1880. Як бачимо, серед томів у відділі відсутній № 621. Швидше за все він мав бути за вересень (дні 25–31). Однак чи дійсно це так, і чи він існував узагалі, на жаль, невідомо. Кожне видання відділу богослов'я має власний інвентарний номер і зберігається за шифром в електронному каталозі: 9-й том за вересень, дні 1–13 — шифр «Штейнгель 619»; 9-й том, 2-га частина за вересень, дні 14–24 — шифр «Штейнгель 620»; 10-й том за жовтень, дні 4–18 — шифр «Штейнгель 622» та 10-й том за жовтень, дні 19–31 — шифр «Штейнгель 623»).

Одним із захоплень Федора Рудольфовича стали описи життя та діяльності видатних діячів. Одночасно він переймався створенням різного роду програм, настанов для вчителів міських шкіл, а особливо нотаток власних вражень від подорожей, творчих відряджень. Тому цілком законним є той факт, що в особистій бібліотеці письменника наявний відділ географія, до складу якого входили ілюстровані путівники, книги з описами різних країн, а також наукові праці з природознавства. До нашого часу з цього відділу збереглося лише чотири видання, зокрема путівник по Берліну — «Guide à Berlin, avec le plan de Berlin», який створено упорядниками «Brasch & Rothenstein» («Браш и Розенштейн»). Він написаний французькою мовою та видрукований у Берліні 1887 р. видавництвом «Уго Стейниц» і був незамінною річчю мандрівника, адже в ньому докладно описано всі історико-культурні та релігійні пам'ятки міста, які варто побачити. Водночас на перших сторінках книги вміщено три таблиці: у першій наведено курс валюти в Британії, Франції, Голландії, Австрії й Америці; друга — це показники ваги, а третя — співвідношення температури за цельсієм і фарингейтом. Назви всіх пам'яток у путівнику розташовані за абеткою — для більш зручного користування. Також наведено списки готелей, ресторанів і кав'ярень. У кінці — перелік вулиць і площ, які відзначені на мапі, яка є додатком до видання. Путівник виготовлено в кишеньковому форматі, у твердій обкладинці червоного кольору. На форзаці є екслібрис (розміром 10x12 см): «Библиотека барона Штейнгеля. Отдел География, № 414, шкаф № 31, 2-я полка». Перед титульною сторінкою вміщено рекламку, поставлена овальна печатка з таким самим написом. Загальна кількість

сторінок XII+148. Примірник має інвентарний номер, введений до каталогу за шифром **«Штейнгель 414»**.

У період правління гетьмана Скоропадського Ф.Р. Штейнгель перебував за кордоном як посол у Берліні. У Німеччині й залишився. Отже, не дивно, що відтоді його особиста бібліотека поповнилася значною кількістю європейської літератури. Одна з книг має назву «Illustrirter Führer k. k. Österr. Staatsbahnen für die Strecken». Це путівник із найпривабливіших місць Австро-Угорської імперії. У ньому дуже чітко та поетапно розписано, як дістатися з одного міста до іншого, а також надані поради, що слід оглянути в першу чергу, де зупинитися на відпочинок і які сувеніри краще придбати. Водночас подано лапідарний опис міст, їхня стисла історія. За структурою видання є конвалютом і вміщує фактично три путівники за окремою тематикою. До першого ввійшла інформація про групу провідних міст, а саме: Przemyśl–Lemberg, Lemberg–Stryj–Lawoczne, Stryj–Dolina–Stranislau, Dolina–Wygoda, Lemberg–Rawa Ruska–Sokal, Rawa Ruska–Bełżec (Heft 31). Його упорядник — Освальд Обогі. Друга група — це такі міста, як: Lemberg–Krasne–Podwołoczyska, Krasne–Brody, Lemberg–Stanislau–Klomea–Sniatyn–Czernowitz, Kolomea–Sloboda Rungurska, Kolomea–Kniaźdwór, Stanislau–Buczacz–Husiatyn, Stanislau–Woronienka, Podolische Bahnen (Heft 32). Упорядником зазначено Адольфа Інлендера. І нарешті третій конвалюот, що містить описи таких міст, як Hliboka–Meżyhroby mit Karapcziu a. S.–Czudyn, Hliboka–Sereth, Hadikfalva–Brodina mit Karlsberg–Putna, Hatna–Kimpolung mit Wama-Russ. Moldawitza und Itzkany–Suczawa (Heft 33). У книзі розміщено за відповідною тематикою 20 ілюстрацій, на яких зображено видатні історичні та культурні пам'ятки (здебільшого костьоли, собори, палаци тощо). До кожного конвалюота додано мапу зі схемами проїзду від одного міста до іншого, а в кінці зазначено відстань між ними. Наведено їхній загальний список за абеткою. Цікавою тут є інформація про різні народи, котрі заселяли тогочасну територію Австро-Угорської імперії, їхні побут та звичаї. Загальна кількість сторінок 1-го конвалюота — 125, 2-го — 94, а 3-го — 71 сторінка. Видрук здійснено у Відні 1912 р. видавництвом «Druck und Verlag der Buch- und Kunstdruckerei Steyermühl». Видання має кишеньковий формат, темну обкладинку та шкіряний корінець, на якому є екслібрис із № 6426. Такий самий номер стоїть на форзаці біля печатки «Киевский музей». Також є екслібрис із позначкою «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел География, № 4751, шкаф 31, полка № 2». Формат екслібриса — 10x12 см. Кожен конвалюот введений до електронного каталогу й зберігається під єдиним шифром **«Штейнгель 4751»**.

Інша книга з відділу географія — «Italie Manuel du voyageur. Première Partie: Italie Septentrionale Jusqu'a Livourne, Florence et Ravanne et les

routes menant de France, de Suisse et D'autriche en Italie», німецького видавця, упорядника перших путівників Карла Бедекера (1801–1859). Цей путівник по Італії для мандрівників написано французькою мовою, надруковано в Лейпцигу та Парижі 1886 р. широковідомими на той час видавництвами автора Карла Бедекера та Паула Оллендорфа. Працюючи над його створенням, Бедекер безпосередньо намагався вмістити якомога докладнішу інформацію про країни, якими він подорожував особисто. Путівник складається зі вступу, де вміщено необхідну інформацію про результати власного мандрування, а також про курси валюти, види паспортів, що використовуються в країнах; зазначено розміщення митниць і які сезони більш комфортні для подорожей тощо. Також автор охарактеризував готелі, ресторани, церкви, музеї, театри, магазини, навіть пошту та телеграф. Описав клімат та його специфіку в різних містах. У вступі наведено найважливіші дати з історії Італії XIX ст. У 7-ми розділах ідеться про найбільші міста північної частини Італії — Турин, Модену, Флоренцію, Верону, Мілан, Венецію та деякі ін. До них додано таблицю — список, де наведено інформацію про відстань між усіма містами та вулицями, а також названі місця для відпочинку та найбільш цікавих пам'яток. У путівнику вміщено 13 мап, одна з яких загальна — Північної Італії, інші — її окремих міст, а також 26 планів-схем головних адміністративно-політичних осередків. Загальна кількість сторінок — 432+LIV. Примірник має тверду оправу, обкладинку червоного кольору із тканини з написом золотом на титулі й корінці. На форзаці написано чорними чорнилами від руки: «Баронъ Николай Николаевичъ Штейнгель», а далі олівцем, але, на жаль, не розбірливо. З цього можна зробити такий висновок: швидше за все, книга спочатку належала родичу Федора Рудольфовича по материнській лінії. Біля назви на титульному аркуші в правому кутку є запис «en 163», на форзаці — екслібрис «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел География, № 482, шкап 31, 2 полка». Його формат стандартний — 10x12 см. Цей примірник введений до електронного каталогу під шифром «Штейнгель 482».

Третій том путівника — «Italie Manuel du voyageur. Troisième Partie: Italie Méridionale, Sicile et Sardaigne suivies d'excursions a Malte, a Tunis et a Corfou» — видруковано теж у Лейпцигу та Парижі 1890 р. видавництвом Карла Бедекера та Паула Оллендорфа. Путівник складається теж з 5-и розділів, де рекомендовано відвідати південь Італії — Сицилію та Сардинію, а також Мальту, Туніс і Карфаген. Значну увагу приділено описам 43-х маршрутів, що спеціально визначені на мапах. Усього в путівнику 26 кольорових мап і 16 планів-схем чорно-білого кольору, що знаходяться на розворотах і складені декілька разів. Вони безпосередньо зображують структуру таких міст, як Неаполь, Палермо, Помпей, а також

острова Сицилія тощо. Один із підрозділів спеціально присвячено розвитку стародавнього мистецтва Неапольського королівства. Загальна кількість сторінок: вступ XLVI+423 загального змісту. На титулі — екслібрис білого кольору, 10x12 см, на якому зазначено: «Библиотека Ф.Р. Штейнгеля. Отдел География, № 417, шкаф 31, полка № 2». Обкладинка примірника: тканина червоного кольору з написом назви золотими літерами «Baedeker Italie Méridionale». Примірник знаходиться в гарному стані, має власний інвентарний номер і введений до електронного каталогу під шифром «Штейнгель 417».

Найзначнішу частину особистої бібліотеки власника становлять книги історичної та етнографічної тематики. З історичного відділу до фондів НБУВ потрапив лише перший том трьохтомного видання «Les origines de la France Contemporaine» відомого французького вченого та письменника Іполита Тена (Hippolite Taine, 1828–1893), який створив культурно-історичну школу в мистецтвознавстві. Праця «Походження сучасної Франції» (у якій автор критикує діячів Великої французької революції і яacobінської диктатури) написана французькою мовою протягом 1876–1892 рр. Перший із них видано в Парижі 1880 р., складається зі вступу, де автор розповів про власний пошук архівних джерел і використану літературу. Перший том складається з 5-и частин, які поділяються на параграфи, що розкривають окремі аспекти розвитку тогочасної Франції. На титульному аркуші примірника стоїть печатка «Киевский музей», виконана чорною фарбою. На форзаці є екслібрис із позначкою «Библиотека Ф.Р. барона Штейнгеля. Отдел История, № 810, шкаф № 57, 2-я полка», а також печатка — «Переплетчик М. Буймистров в Киеве». Формат екслібриса стандартний — 10x12 см. Видання має шкіряну обкладинку, тиснення золотом на корінці, а також порядковий № 6690. Можна припустити, що цей номер означає загальну нумерацію книг із колекції власника. Загальна кількість сторінок — 7+560. Примірник введений до електронного каталогу за шифром «Штейнгель 810».

Спеціальний відділ, зазначений у бібліотеці барона Штейнгеля, — медичний. Нині з нього представлена лише одна праця відомого швейцарського психіатра та невропатолога Августа Фореля (1848–1931) — «Der Hypnotismus seine psycho-physiologische, medicinische, strafrechtliche bedeutung und seine Handhabung» (видання третє). У ній пояснюється, що таке гіпноз та карна відповідальність за його неправомірне застосування. Слід зазначити, що А. Форель служив директором психіатричної лікарні в Бургхольці, поблизу Цюриха, а згодом став професором Цюрихського університету та займався анатомією центральної нервової системи. Саме він популяризував у Швейцарії метод гіпнозу, розробив методи лікування від алкоголізму за допомогою навіювань і переконань. Праця написана

німецькою мовою, надрукована 1895 р. у Штутгарті видавництвом «Verlag von Ferdinand Enke». Вона складається з передмови до трьох видань (1889, 1891, 1895) і 12-и розділів. 1-й та 2-й розділи, де трактується, що таке гіпноз і свідоме буття, мають загальний характер і найбільші за обсягом. В інших розділах пояснюються окремі поняття з психофізіології. Примірник знаходиться в гарному стані, має тверду обкладинку із шкіряним корінцем, на форзаці — екслібрис (форматом 10x12 см), з написом «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел № 4516, шкаф 61, полка № 4». Загальна кількість сторінок — XII+223. Введений в об'язковому порядку до електронного каталогу, має свій інвентарний номер і зберігається за шифром **«Штейнгель 4516»**.

У ході опрацювання особистої бібліотеки барона Штейнгеля виділено відділ «Мистецтво», в якому знаходяться книги про архітектуру, історію створення оперного театру в Парижі тощо. Одна з них має назву «Le Nouvel Opéra», автором якої є Шарль Луї Етьєн Нюїтер, (Charles-Louis-Étienne Nutter, 1828–1899). Паризька опера — один із найвеличніших театрів опери та балету світу, описаний у відомому романі письменника Гастона Леру «Примара Опері» (1910). Власне, її будівлю фахівці вважають еталоном еkleктичної архітектури, а час будівництва визначають добою розквіту міста за правління Наполеона III (1852–1870).

Структурно книга розпочинається з листа-звернення автора до архітектора Шарля Гарньє (1825–1898), де висловлена подяка за натхнення, що зумовило написання, хоча й у стислому вигляді, історії створення знаменитого театру. У п'яти розділах, поділених на підрозділи, Ш. Нюїтер описав, як непросто вирішувалося питання щодо місця розташування споруди, охарактеризував її конструкцію та внутрішнє оздоблення й зазначив, хто безпосередньо працював над проектом. До кожного розділу вміщено ілюстрації (загалом 59 гравюр), що відтворюють елементи оформлення опери. На сторінках вміщено детальний план-схему головної зали, а також сходів до неї, вестибюлю, фойє, ложі, бальної зали та інших частин. Видання написано французькою мовою, побачило світ у Парижі 1875 р. Має оправу темного кольору зі шкіряним корінцем, на якому золотими літерами тиснено власне назву праці. На форзаці — екслібрис «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля», а також зазначено відділ мистецтва № 3525, шафа 32, полиця № 3. Формат екслібриса — 10x12 см. На титульному аркуші внизу біля позначки видавництва стоїть печатка фіолетового кольору «Всенародная Библиотека ВУАН України». Загальна кількість сторінок — 255. Зберігається у відділі бібліотечних зібрань, введена до електронного каталогу за шифром **«Штейнгель 3525»**.

Друга книга про створення оперного театру має назву «Le Nouvel Opéra de Paris», автором якої є відомий архітектор Жан Луї Шарль Гарньє

(1825–1898). Її написано французькою мовою. Вона складається зі вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, у кінці вміщено список підприємців і «заключне слово» автора до читача. Вийшла друком у паризькому видавництві «Ducher et C**» 1881 р. Загальна кількість сторінок — 424. Праця є одним із найцінніших джерел із архітектури та мистецтва XIX ст. До неї ввійшла велика кількість гравірованих малюнків, атласів і фотографій, що відтворюють уподобання тогочасного суспільства щодо архітектури. В окремих розділах безпосередньо описано технологію створення ліпки, скульптур та іншого оздоблення опери. Примірник має тверду обкладинку темного кольору та шкіряний корінець. На титульному аркуші знаходиться друкарська марка чорно-білого кольору. На форзаці — екслібрис із написом «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел искусства, № 3549, шкаф 32, полка № 3». Формат екслібриса — 10x12 см. Книга знаходиться в належному стані, введена до електронного каталогу під шифром **«Штейнгель 3549»**.

Одним із найбільших в особистій бібліотеці Федора Рудольфовича був відділ журналів, що включав тематичний підвідділ із педагогіки. Саме з останнього надійшли № 5–10 профільного часопису «Семья и школа: Родителям и воспитателям» 1872 р, редагованого Ю. Симашком. Номери 5, 9 і 10 побачили світ у Санкт-Петербурзі в типографії «П.П. Меркулева» (Графский пер., № 5), а номери 6, 7, 8 видруковано в типографії «Министерства путей сообщения, по Фонтанке № 99». Кожен номер журналу складається з п'яти розділів: 1-й — «Педагогія, дидактика та методика», 2-й — «Критика й бібліографія, бібліографічні очерки», 4-й — «Хроніка» та 5-й, змішаний. У них висвітлюється порядок викладання уроків у школі, зокрема німецької, англійської та французької мов. Також уміщено рекомендації щодо розвитку навичок малювання, історичні нариси тощо. В окремих примірниках наводяться ілюстрації, та в кожному номері на початку змісту оголошення. Сторінки всіх номерів за певний рік мають суцільну нумерацію. Зокрема, у № 5 вона починається з 964 сторінки. № 6, 7 та 10 у кінці містять додатки та списки нової літератури, № 5 та № 8 без закінчення. Зшиток має тверду обкладинку сірого кольору, на форзаці екслібрис — «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел Педагогика, шкаф 21, полка № 3» (формат екслібриса — 10x12 см). Книга в гарному стані, має інвентарний номер, зберігається за шифром **«Штейнгель 4532»**.

В Інституті рукопису НБУВ також був виявлений каталог книг бібліотеки матері Федора Рудольфовича — баронеси Марії Федорівни¹². Її помітки знаходяться на форзаці журналу «Семья и школа» 1872 р, що пояснює, яким саме чином видання потрапило до бібліотеки барона.

Вивчаючи творчі вподобання й наукові інтереси Ф.Р. Штейнгеля, можна зробити висновок, що він був людиною різнобічних поглядів і цікавився багатьма науками. А тому не дивно, що один із відділів його бібліотеки тематично означений як «технічний». Серед інших до історичних колекцій потрапила праця французького фізика та математика Жюля Гауніна «Tables Trigonométriques pour le tracé des chemins de fer exprimant le longeurs naturelles des sinus, sinus verse, cosinus, cosinus verse, tangentes, cotangentes, sécantes et cosécantes; des arcs et de leurs compléments; des demi-cordes et des flèches: des abscisses et des ordonnées du cercle en fonction des tangentes». Це видання є збіркою 179-и тригонометричних таблиць, необхідних при будівництві залізниць. Французькомовний посібник видруковано 1874 р. в Парижі видавництвом «Dunod, éditeur». Загальна кількість сторінок — XXXI, 181. Видання має оправу чорного кольору із золотим тисненням на корінці, зверху зазначено **номер 181**. На форзаці — екслібрис із записом «Библиотека барона Р. Штейнгель. Отдел технический, № 2». Цей екслібрис дещо відрізняється від попередніх і має формат поштової марки (приблизно 3x4 см). Книга в доброму стані та містить власний інвентарний номер, її введено до каталогу за шифром «Штейнгель 2».

Одним із найбільш вагомих за своїм наповненням був відділ «Філософія». Нині з нього маємо в колекції дві праці професора, доктора філософії Фрідріха Ріхнера (1848–1900) «Ethik. Katechismus der Sittenlehre» та «Katechismus der Logik». Перша з них написана німецькою мовою, видрукована в Лейпцигу 1881 р. Структурно вона складається зі звернення автора до читача, 3-х розділів, що поділені на 30 параграфів, і висновків. За своєю формою та змістом ця книга є навчальним посібником, в основі якого лежать положення віровчення. Останні викладені у формі питань і відповідей на них. Перші вісім сторінок позначені римськими цифрами, загальна ж кількість сторінок праці — 257. Після висновків уміщено термінологічний словник, що нараховує 6 сторінок. Видання виконане в кишеньковому форматі, у твердій оправі рудого кольору, на якій зазначено назву праці та місце друку. Зверху на обкладинці зазначено № 98. На форзаці є екслібрис — «Библиотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел Философия, № 645, шкапъ 52, полка 2». Формат екслібриса — 10x12 см. Примірник знаходиться в доброму стані, введений до електронного каталогу й зберігається за шифром «Штейнгель 645».

Зміст філософської праці Фрідріха Ріхнера «Katechismus der Logik» теж викладено німецькою мовою. Надрукована вона в Лейпцигу 1881 р. видавництвом «Werlagsbuchhandlung on J.J. Weber» і становить цінний посібник із питань культури та філософії. Зокрема, у ній ідеться про

мислення та логіку пізнання, систему понять і взаємозв'язку: Бог — людина — духовна рівновага. Містить чотири розділи, поділених на 27 параграфів, і термінологічний словник у кінці книги. Має кишеньковий формат, тверду оправу рудого кольору, на якій зазначено 100 (над назвою). Загальна кількість сторінок — VIII, 240+8. На форзаці знаходиться екслібрис білого кольору форматом 10x12 см з позначкою: «Бібліотека барона Ф.Р. Штейнгеля. Отдел Философия, № 647, шкаф 52, полка № 2». Примірник має інвентарний номер та зберігається за шифром «Штейнгель 645».

Отже, досліджена нами частина книжок і журналів з особистого зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля засвідчила, що його колекція пройшла складний шлях: довго збиралася, потім розпорошувалася за різних обставин, а нині її залишки зосереджені у сховищах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Проте пошуки літератури з особистої бібліотеки Ф.Р. Штейнгеля тривають, досі ведеться ретельне вивчення його спадщини. Цьому неабияк мають посприяти актуалізація доробку Федора Рудольфовича та увічнення пам'яті про нього.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. 109, 744 од. зб; ф. 3, № 8115, 11198, 57480–57486.

² Миронець Н.Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча Ф.Р. Штейнгеля // Бібліотечний вісник. — 2003. — № 3. — С. 32–36; Бухало Г.В. Музей барона Федора Штейнгеля // Наукові записки. — Рівне, 1996. — Вип. 1. — С. 11–16.

³ Слово правди. — 1989, 25 жовтня; Вільне слово. — 1995, 9 грудня.

⁴ ІР НБУВ, ф. 109, спр. 181, арк. 1–1 зв.

⁵ Там само, спр. 21, арк. 1, 2.

⁶ Звід пам'яток історії та культури України. — К., 1999. — Кн. 1. — Ч. 1. — С. 299–300.

⁷ ІР НБУВ, ф. 31, спр. 2183, арк. 2.

⁸ Довідник з історії України (А–Я) / Заг. ред. І. Підкови та Р. Шуста. — К., 2002. — С. 1096–1097.

⁹ Шевчук С.І. Фольклорно-етнографічні студії Городоцького музею // Народна творчість та етнографія. — 1983. — № 6. — С. 60–64.

¹⁰ Дубровіна Л.А., Онищенко О.С. Історія Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, 1918–1941. — К., 1998. — С. 66–67.

¹¹ ІР НБУВ, ф. 1, № 6, пункт 3.

¹² Там само, ф. 109, спр. 742, арк. 8.

**СТАРООБРЯДСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVII–XVIII ст.**

Старообрядська література другої половини XVII–XVIII ст. належить до числа розроблених тем російської історіографії та літератури, однак узагальнюючих праць з цього приводу обмаль. Дану проблему вивчали представники різних наукових центрів, зокрема Бібліотеки Російської академії наук, Інституту російської літератури (Пушкінський дім), Сибірського відділення Інституту історії АН СРСР тощо. Серед вагомих досліджень слід назвати праці М.Ю. Бубнова, який займався вивченням творчої спадщини ченців Соловецького монастиря Ігнатія, Феоктиста, Спиридона, Герасима Фірсова, пустозерських в'язнів, протопопа Авакума Петрова, диякона Федора Іванова, священника Лазаря, ченця соловецького монастиря Єпіфанія, праці Н.С. Гур'янової, яка досліджувала вплив української полемічної літератури на формування ідеології раннього старообрядства, Д.С. Лихачова, який досліджував російську культуру цього періоду загалом, О.М. Панченка, котрий вивчав творчість Микити Добриніна, Іоанна Неронова, священника Лазаря, ченця Авраамія, А.Т. Шашкова, який займався творами Феодора Трофимова й Косьми Ларіонова, Д.М. Буланіна та К.В. Орлова, які вивчали творчий доробок Сави Романова, Н.В. Понирко, яка досліджувала творчість Трифона Петрова, Андрія Денисова, Івана Філіппова, Петра Прокопієва, Данила Викуліна, Данила Матвеева, Феодосія Васильєва, Тимофія Лисеніна, О.М. Юхименко, яка відкрила кілька сотень нових імен старообрядських письменників XVIII ст. та ін.

На відміну від язичництва, прийняте на Русі християнство принесло високорозвинену культуру писемності. Це були книги, обов'язкові для здійснення богослужінь, монастирських читань, місіонерської діяльності, навчання церковнослужителів тощо. Водночас з'явилися твори різного соціального навантаження — від богослужбових та книг піснеспівів до історичних. Книжна культура вимагала не лише елементарної грамотності, але й високорозвиненої писемності, яка вважалася богоугодною справою й цілком була прийнята старообрядцями. Однією з основних причин появи рукописів у старообрядському середовищі була вимушена відмова від виготовлення книг за допомогою друкарського верстата, що призвело до виникнення низки рукописних шкіл у багатьох російських регіонах.

Особливу роль у формуванні старообрядської ідеології відіграли збірники: «Книга Кирила Иерусалимского», або «Кирилова книга», і «Книга о вере», до яких увійшли твори українських, білоруських та московських авторів, зокрема С. Зизанія, З. Копистенського, І. Вишенського, а також деякі переклади переказів грецьких богословів.

Від інших збірників «Кирилова книга» відрізнялася ґрунтовністю в підборі матеріалів. Її антипротестантська спрямованість досягалася за рахунок відповідних полемічних статей. Вона мала великий вплив на катехизацію населення Росії, особливо шанувалася в старообрядському середовищі.

«Книгу о вере» упорядкував та видав у Києві 1644 р. ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Нафанаїл. У її московській редакції було надруковано переказ ієромонаха Києво-Печерської лаври З. Копистенського «Полінодія» як відповідь на твір віленського архімандрита Л. Кревзи «Оборона унії».

В основу «Книги о вере» лягли твори українських та білоруських авторів кінця XVI — початку XVII ст. Збірник був перекладений з української російською мовою та виданий для захисту православ'я від католицизму, уніатства та протестантизму. У главі «О антихристе, и о скончании мира, и о Страшном суде. Свидетельства от Святого Писания» сформульовано гостроту очікувань кінця світу, проголошено близьке пришествя антихриста, указано час і місце останнього відступу від віри — 1666 р., Росія. До кінця XVIII ст. «Книга о вере» для старообрядців була абсолютним авторитетом.

Українські книги, які видавав московський уряд та офіційна Церква за реформи патріарха Никона, були для старообрядців (за винятком вищевказаних) джерелом антицерковних ідей. Старовіри активно використовували ці видання у своїй полеміці з панівною Церквою, визначали авторитетні тексти, доказували незаконність перетворень патріарха Никона¹. Водночас старообрядці вважали спотвореними майже всі книги, які видав київський митрополит П. Могила.

Перед повстанням Соловецького монастиря було сформовано соловецький літературно-книжковий центр, до складу якого ввійшли книжник Герасим Фірсов, скарбник Геронтій Рязанов, архімандрит Никанор та ін. Як відомо, цей монастир був великим ідеологічним та культурним центром Росії, мав багату бібліотеку, яка нараховувала понад дві тисячі томів книг та рукописів. Архімандрит Ілля та ченці вкрай незадоволено зустріли реформу патріарха Никона. У 1666 та 1667 рр. соловецькі мешканці написали декілька важливих творів, які мали значний вплив на формування старообрядської ідеології. Серед них слід назвати четверту та п'яту соловецькі чолобитні скарбника Геронтія царю Олексію Михай-

ловичу (найпопулярнішого в народі старообрядського твору), «Сказание о новых книгах», «Послание» Герасима Фірсова та «Ответ вкратце Соловецкого монастыря».

Основним твором Герасима Фірсова, який приніс йому славу, стала книга «О сложении перстов, еже которыми персты десныя руки подобает всякому православному христианину воображати на себе знамение честнаго креста», яка була написана з використанням книг багаті бібліотеки Соловецького монастиря. Також йому належить цикл творів, присвячених пам'яті митрополита Філіппа II².

Автором «Сказания от божественных писаний, от апостольского предания и правил святых отец и о новых книгах», а також четвертої та п'ятої соловецьких чолобитних був ієромонах та хранитель книг цього монастиря Г. Рязанов, який твердо дотримувався давніх обрядів і не прийняв нововведень патріарха Никона.

Ідеологом старообрядського руху та вчення про титул на хресті став чорний монастирський диякон Ігнатій. Він написав чолобитну, або «Плач о погубленном монастыре к царю Феодору Алексеевичу», «Исповедание», у яких зобразив відчай російських людей, які зважилися на самоспалення³.

У 1667–1682 рр. у Пустозерську виник і успішно діяв найпродуктивніший старообрядський письменницький центр. Його засновниками були такі видатні діячі раннього старообрядства, як протопоп Авакум, ієрей Лазар, диякон Федір та соловецький чернець Єпіфаній. Творча спадщина в'язнів земляної ями виявилася надзвичайною як за обсягом написаних ними творів, так і за їхнім впливом на читацьку аудиторію⁴. Упродовж 1667–1682 рр. вони створили близько 100 оригінальних публіцистичних творів, які мали значний вплив на читачів з народу⁵. Зокрема, протопоп Авакум написав «Возвешение от сына духовного ко отцу духовному», «Гимн о пресвятой Богородице», «Житие», «Книгу бесед», «Первую челобитную царю Алексею Михайловичу», «Пятую челобитную царю Алексею Михайловичу»; чернець Єпіфаній — «Житие», ієрей Лазар — «Челобитную патриарху Иосифу», диякон Федор — «Послание к Иоанну Аввакумовичу на Мезень», «Сказание о патриархе Никоне» та багато ін. Ці твори зайняли провідне місце у формуванні ідеології старообрядства⁶.

Визначним діячем раннього старообрядства став письменник і публіцист Авакум Петров. Академік Д.С. Лихачов називав його «першим генієм у російській літературі»⁷. А. Петров започаткував школу демократичного напрямку в російській літературі, став загальноновизнаним лідером старообрядської опозиції, увірував у своє виняткове призначення на Землі, вважав себе посередником між Богом та людьми, присвоїв собі

право одноосібно відлучати від Церкви тих, які, на його думку, є еретиками. Авакум не терпів інакодумства, критики та заперечень⁸.

Матеріалом для його «Книги бесед» послужив епістолярний архів пустозерських в'язнів. Ця праця є найбільшим та значущим твором протопопа Авакума. Пам'яткою світового значення стало цінне джерело з історії російського суспільства середини — другої половини XVII ст. — автобіографічне «Житие» протопопа Авакума. Єдиний справжній автограф «Жития» Пушкінському Дому РАН передав відомий діяч старообрядства ХХ ст. І.Н. Заволоко. Твір перекладено багатьма мовами світу. Загалом А. Петрову належить понад 80 робіт, більшість яких автор створив під час пустозерського заслання.

Помітним старовірським письменником другої половини XVII ст. був колишній диякон Московського Благовіщенського собору Федір Іванов, котрий також був в'язнем і духовним сином протопопа Авакума. У 60-х роках названого століття він рішуче відмовився від духовної кар'єри, став на шлях боротьби із церковними перетвореннями патріарха Никона. Ф. Іванов був знайомий з багатьма поважними персонами свого часу, зокрема єпископом Олександром В'ятським, бояриною Ф.П. Морозовою, Іоанном Нероновим, священником Микитою Добриніним, архімандритом Спиридоном Потьомкіним. Його твори є важливими пам'ятками ідеології раннього старообрядства, видатними творами свого часу.

Діяч раннього старообрядства, пустозерський товариш по ув'язненню протопопа Авакума чернець Єпіфаній був автором власного «Жития». 1666 р. він написав «Книжицу» й «Записку» — початковий варіант свого майбутнього «Жития», яке вирішив зачитати в Москві та передати цареві Олексію Михайловичу. 1667 р. Єпіфаній відкрито заявив про свою незгоду із церковними реформами патріарха Никона, унаслідок чого його позбавили чернецтва, піддали анафемі, вислали в Пустозерськ, де він і написав власне «Житие».

Значною літературно-публіцистичною школою старообрядського руху виявився московський центр старовірів — як за кількістю письменників, які там працювали, так і за значенням створених ними публіцистичних творів⁹. Власне, московські старообрядці написали основні догматико-полемічні твори, у яких критикували церковні реформи та нововведення в богослужбових книгах та обрядах. У середині 60-х років XVII ст. в Москві накопичилася значна кількість документів, яка дозволяла на високому рівні вести письмову дискусію.

Одним із ранніх догматико-полемічних творів, що вплинули на формування старообрядської ідеології, стала чолобитна ченця Чудівського монастиря Саватія, адресована цареві Олексію Михайловичу, а найважливішим твором, у якому повно й досить детально розглянуто результати

церковної реформи патріарха Никона, є чолобитна суздальського священника М.К. Добриніна, більш відомого за прізвиськом Пустосвята.

У «Великой челобитной царю» М.К. Добринін виступив на захист старої віри, за що його позбавили сану та піддали анафемі в Успенському соборі Московського Кремля. Однак невдовзі він зрікся своїх переконань і написав кілька покаянь. Під час стрілецького повстання 1682 р. М.К. Добринін редагував чолобитну царям, для розгляду якої вимагав влаштування публічного диспуту, за що й поплатився життям¹⁰.

Як старообрядський письменник відомий зачинатель «боголюбського» руху Іоанн (Гаврило) Неронов. Свої заняття книжною наукою він розпочав в Устюзі Вологодської єпархії. І. Неронов закріпив за собою славу найвидатнішого послідовника з «ревнителів благочестя», завдяки чому потрапив у близьке оточення царя Олексія Михайловича, став протоієреєм Казанського собору в Москві та ввів там живу проповідь Божого слова. Він був автором близько десятка зошитів, адресованих цареві¹¹.

З пустозерськими в'язнями вів таємне листування ранній старообрядський письменник і поет чернець Авраамій. Певний час він був хранителем нелегальної рукописної бібліотеки та архіву Московської старообрядської громади, що 1669 р. спричинило його обшук і арешт. Знаходячись у в'язниці, Авраамій підтримував зв'язки зі своїми однодумцями, листувався з ними. Він написав «Послания к боголюбцу», «Вопрос и ответ», «Послание к боярыне Морозовой», а також знамениту чолобитну цареві Олексію Михайловичу, непримиренний тон якої остаточно вирішив його долю. 1672 р. Авраамія стратили на Болотній площі в Москві.

Головним твором ченця Авраамія став полемічний збірник «Христианский щит веры против еретического ополчения», написаний ним у 1667–1669 рр. Збірник є взірцем старообрядської книги історико-літературного жанру й репрезентує єдиний по своєму замислу твір, зображає етапи боротьби старообрядців з офіційною Церквою та державою¹².

Активним діячем раннього старообрядства був обдарований стиліст, священник з Романова-Борисоглібська Лазар, який став автором чолобитних та полемічних творів. Його погляди відомі із залишених «розписів» та критики церковної реформи патріарха Никона. Лазар відомий чолобитною цареві Олексію Михайловичу (1668 р.) та «Сказкою патріарху Іосифу II». Як письменник він вніс істотний вклад у розвиток старообрядського вчення про антихриста¹³.

Твори старообрядських письменників — ігумена Московського Златоустинського монастиря Феоктиста та Феодора Трохимова (у чернецтві — Філіппа)¹⁴ — відомі своєю непримиренною позицією щодо реформи

патріарха Никона. Феоктист належав до письменників ранньої пори російського старообрядства й написав декілька творів, які згодом були опубліковані М.І. Субутіним¹⁵.

Старообрядським письменником виявився виходець із вищих кіл боярської аристократії архімандрит Московського Покровського монастиря Симеон Потьомкін (у чернецтві — Спиридон), котрий також виступав проти церковної реформи патріарха Никона. У 1656–1658 рр. він уклав так звану «Книгу», що полемізувала з никонівською «Скрижалю». Письменник розглядав реформу з точки зору апокаліптичних передбачень українських богословів кінця XVI ст., згідно з якими прихід антихриста на Русь очікували 1660 р. Його «Книга» мала успіх у старообрядців, тому широко розповсюдилася у списках¹⁶.

Про стрілецьке повстання 1682 р., або так звану хованщину, було складено книгу Сави Романова «История о вере и челобитная о стрельцах», у якій автор не лише описав дану подію, але й указав вимоги стрільців та старообрядців щодо влаштування в Грановитій палаті Московського Кремля дискусії про віру¹⁷. В «Истории» С. Романова розповідалося про виступи стрільців та інших соціальних груп населення Росії на захист старої віри під час стрілецького повстання 1682 р., яке завершилося відомою дискусією про віру в Грановитій палаті. Цей твір виявився надзвичайно популярним у старообрядському середовищі й справедливо вважається одним з основних джерел з історії хованщини. «История» складається з трьох частин. У ній висвітлюються події, коли повсталі стрільці та посадські люди під проводом князя І.О. Хованського радилися з приводу відновлення старої віри, вимагали соборного змагання з духовною владою, а також описано події до припинення заколоту та покарання учасників повстання¹⁸.

Дискусії про віру сформували урало-сибірський літературний центр. Найвідомішими його представниками були один з керівників раннього урало-сибірського старообрядства А.І. Венгерський (у чернецтві — Авраамій) та сибірський селянин Іван Бархатов. При ньому сибірська Троїцька Кондинська пустинь на р. Ісеті стала одним із центрів старовір'я Сибіру та Уралу. У полемічних творах А.І. Венгерський дотримувався концепції приходу у світ чуттєвого антихриста, критикував послання невідомого старообрядського автора «Об антихристе и тайном царстве его», який намагався обґрунтувати теорію духовного антихриста. У співавторстві з Ф. Іноземцевим Авраамій написав «Сказку», у якій автори аргументували категоричну відмову від присяги царям Іванові та Петрові. Авраамій полемізував з іншим ідеологом старообрядства Я. Борисовим про допуск самоспалень та сутність антихриста¹⁹.

Одним із провідних літературних та книгописних центрів старообрядства було Виго-Лексинське гуртожитство, а одним із найвідоміших письменників цієї літературної школи став його керівник Трифон Петров, який прийняв старовір'я в результаті дискусій про віру та став уставщиком цього монастиря. Т. Петров входив до братії кіновії, але через непорозуміння всередині колективу залишив пустинь і переселився в один із її скитів. Невдовзі він повернувся і став одним із лідерів пустині. Т. Петров був вихованцем А. Денисова. Він допомагав йому в написанні «Духовных ответов», разом з А. Денисовим став автором першої редакції поморського «Торжественника», «Повести о житии Варлаама Керетского» та двох житій Корнилія Вигівського. Крім того, йому належать надгробні «Слова», присвячені А. Денисову, Д. Викуліну та ін. Т. Петров є автором близько десяти «Слов» на церковні свята, творів з обрядово-догматичних питань²⁰.

1722 р. за указом Петра I Святійший синод для ведення полеміки зі старообрядцями відправив у Вигівське гуртожитство ієромонаха Неофіта, який склав 106 запитань та зобов'язав жителів пустині відповісти на них. Оскільки вигівчани з відповіддю не поспішали, то ієромонах почав вимагати тамтешніх грамотіїв з'явитися на усні змагання. Для дискусій з питань віри з Вигу відправили М. Петрова та І. Акиндінова, які кілька днів у присутності народу та представників влади вели дебати про розбіжності в старому та новому обрядах. Письмовою відповіддю на запитання Неофіта стали «Поморские ответы», складені А. Денисовим, С. Денисовим, Т. Петровим, М. Петровим та Л. Федосєєвим.

За визначенням М.Ю. Бубнова, створені 1723 р. у Вигівській старообрядській пустині «Поморские ответы» стали гігантською апологетичною відповіддю на запитання ієромонаха Неофіта, головною книгою старообрядців, яка підсумувала результати церковної реформи патріарха Никона. Це була остання спроба старообрядців та царського уряду налагодити діалог протилежних сторін, мир ідеологічної та церковної єдностей.

У «Поморских ответах» знайшов відображення високий рівень книжної культури, яким у той час володіли старообрядці, котрі надали достатньо вагомні аргументи на користь своєї точки зору²¹. З цією метою старовіри вели відповідні пошукові роботи, знайшли вихідні тексти, аби, крім потрібних їм цитат, представити ще й детальний археографічний опис рукописів та друкованих видань. «Поморские ответы» стали унікальною пам'яткою взаємодії двох культурно-ідеологічних світоглядів, книгою, ідеологічно небезпечною для офіційної Церкви, і тому такою, що не друкувалася²². У ній було сформульовано основні пункти старообрядського віровчення, яке було сприйняте всіма старообрядськими згодами, детально розроблено питання про богослужбові книги старого та

нового друків, указано обрядові відмінності між старообрядською та новообрядською церквами, обговорено питання догматичного порядку.

Водночас «Поморские ответы» стали першою російською науковою роботою, яка була написана відповідно до строгих наукових методів, у якій брати Денисови відкидали ідею уявлення про Москву як святе місто та про царя як духовного правителя нації й заступника перед Богом. Вони змінили суть цієї формули, поставивши на місце Москви — «Русь православну Росію», а на місце царя — власне російський народ²³.

Згодом «Поморские ответы» стали основною книгою старообрядської полеміки. Своїм змістом вони порушили проблему не лише перед ієромонахом Неофітом, але й розумним та освіченим архієпископом Феофілактом Лопатинським²⁴.

Автором догматичних творів, проповідей та послань був засновник та перший настоятель Вигівської кіновії, творець вигівської літературної школи Андрій Денисов, який став першим російським палеографом та лінгвістом, завоював авторитет серед старообрядців усіх згод, став «патріархом» поморської церкви, мав неординарний аналітичний розум та літературний талант. Заслуга А. Денисова перед старообрядством полягає в тому, що він чітко, логічно та послідовно пояснював положення старої віри²⁵.

Перу А. Денисова належать «Собрание вкратце о браце», «Собрание... о написании животворящего креста», «Разрушение на доводы нынешних учителей, хулящих древнюю Церковь», а також листи Ф. Васильєву, Є. Федосєєву, статути, чини та правила для Виго-Лексинського гуртожитства, урочисті слова та послання проповідницького характеру, силабічні вірші. Загалом А. Денисов написав понад 100 творів²⁶.

Семен Денисов був автором «Винограда Российского», найпопулярнішої в старообрядському середовищі «Истории об отцах и страдальцах соловецких», у якій розповідається про облогу Соловецького монастиря в 1667–1674 рр., трьох послань митрополиту Іову на захист старої віри та понад десятка послань вигівської братії.

До управлінської верхівки монастиря належав історик та настоятель Виго-Лексинського гуртожитства Іван Філіппов, автор основної праці — «Истории Выговской пустыни». У рукописній традиції існують два варіанти цієї роботи — розширений та скорочений. І. Філіппов написав «Слово об Андрее Денисове», а також «Слова», присвячені іншим наставникам кіновії. 1733 р. він був редактором Кирило-Єпіфаніївського житійного циклу²⁷.

Перший уставщик Вигівського старообрядського гуртожитства Петро Прокопєв був автором послань і творів. З його творчої спадщини відомо «Послание к Даниле Викулину о самоубийственных смертях», «Послание

к некоему Михаилу Степановичу о суете и прелести жизни и о необходимости более заботиться о спасении душевном, нежели о внешнем украшении, ризах и прочем», «Послание Семену Денисову в заточение», а також декілька духовних заповітів, звернених до вигівських братів та сестер²⁸.

«Духовное завещание» та «Прощальное слово» написав один із засновників Виго-Лексинського гуртожитства Данило Викулін. Крім того, йому належать два ділові послання²⁹. Вигівському письменнику Данилові Матвееву належить декілька послань, спрямованих проти антистарообрядських творів «Скрижаль», «Жезл правления» Симеона Полоцького й «Увет духовный» Афанасія Холмогорського. Він написав кілька надгробних слів, зокрема Данилу Викуліну, Семену Денисову, а також полемічну відповідь федосіївцю Іллі Ковиліну, яка стосувалася неможливості одружуватися в старовір'ї. Д. Матвеев брав участь у впорядкуванні «Духовных ответов»³⁰. На початку XVIII ст. на Вигу старообрядці опанували наукові методи роботи із джерелами³¹.

Засновник безпопівської федосіївської згоди Феодосій Васильєв був автором послань та творів про антихриста. Активним проповідником старої віри він став після переходу в старообрядство. На Новгородських соборах 1692 та 1694 рр. Ф. Васильєв відіграв провідну роль і став автором соборних «Приговоров». Він написав кілька творів щодо внутрішньоконфесійної полеміки між федосіївцями та поморцями, виклав нове вчення про шлюб та «про догмати й титулу» на хресті Христовім. «Послание о браке» стало відповіддю на послання А. Денисова. У документі перераховувалися протиріччя в обрядах та в побуті, які склалися між обома деномінаціями. Переказ Ф. Васильєва про антихриста, написаний у формі запитань та відповідей, доводив, що антихрист царює у світі з 1666 року³².

Автором «Жития Феодосия Васильева» й «Исповедания веры» став його син Євстрат Федосеев. Перший твір є важливим джерелом історії ранньої федосіївщини.

Важливим центром старообрядської полеміки був поволзький Керженець. Серед його представників — один із керівників керженських попівців Тимофій Лисенін, диякон Олександр, ієромонахи Герасим, Тихон та Андрій, ієрей Дмитро, старець Никодим, миряни В. Власов та І. Іларіонов.

Т. Лисенін у дискусіях із відомим старцем Онуфрієм викривав «неправе мудрування» в листах протопопа Авакума. 1709 р. він написав «Книгу» з 51-ї глави, у якій виклав пункти вчення дияконової згоди. Особливістю цією згоди було те, що її послідовники визнавали за істинний не лише хрест восьмикінцевий, але й чотирикінцевий, вважали

спасительною молитву «Господи Ісусе Христе, Боже наш, помилуй нас» поряд з «Господи Ісусе Христе, сыне Божий, помилуй нас». Наперекір усім попівцям дияконівці проповідували двократне хрестообразне каїння: два рази — прямо, а третій — поперек³³.

Автором «Послания» став глава одного з нижньгородських керженських попівських скитів диякон Олександр, з іменем якого пов'язане написання «Дьяконовых ответов». Цей твір було створено 1716 р. представниками дияконової згоди. Він став відповіддю на 130 запитань ігумена Переяслав-Заліського Нікольського монастиря Питирима (Потьомкіна). Авторство «Дьяконовых ответов» належить дияконівці Олександрові, ієромонахам Герасиму, Тихону та Андрію, ієрею Димитрію, старцеві Никодиму, а також мирянам В. Власову, І. Іларіонову та Т. Лисеніну.

Як відомо, 1706 р. Петро I доручив колишньому старообрядцеві Питириму зайнятися в Нижньгородській губернії наверненням старовірів в офіційне православ'я³⁴. На Керженці, неподалік від старообрядських скитів, Питирим заснував Успенський монастир. У січні 1716 р. він відправив старообрядцям 130 запитань із вимогою письмового пояснення, чому вони відокремилися від офіційної Церкви. Ця подія поклала початок досить активному листуванню між ними. У липні цього ж року Питирим відправив дияконівцям нагадування про відповіді, однак ті, посилаючись на свою неготовність, мовчали. Нижньгородці звернулися по допомогу на Ветку та Виг, а замість відповіді прислали архієпископу 240 своїх запитань щодо віри та переказів православної Церкви. 1717 р. Питирим сповістив своїх ідеологічних супротивників, що підготував відповіді на їхні запитання й готовий до полеміки. 1721 р. ці відповіді опублікували в книзі «Пращица».

Відомою фальшивкою нижньгородського архієпископа Питирима й, можливо, царя Петра I виявилася копія «Соборного деяния на еретика Мартина», яка використовувалася в цій полеміці як один з основних доказів давності триперстя. У переказі засуджувалося двоперстя, яке проповідував у Києві еретик Мартин. Старообрядці вимагали від архієрея оригіналу, який нібито віддали для друку на Московський печатний двір. Достовірність копії рукопису засвідчили вісім єпископів офіційної Церкви, проте старообрядці засумнівалися. 1717 р. вони відправили до Києва ченця Феофілакта, у результаті чого на Вигу А. Денисов, М. Петров та Л. Федосєєв переконливо довели, що ні Київського собору 1157 р., ні персони еретика Мартина просто не існувало³⁵. 1845 р. підробку «Соборного деяния на еретика Мартина» також визнав чиновник М.І. Надеждін під час відвідин Білокриницької митрополії³⁶.

Через суперечки з керженськими дияконівцями в білоруській Ветці утворилася власна літературна школа, представниками якої були ієро-

монах Феодосій (Ворипін), архімандрит Йосиф, священник Патрикій Патрикійович та ін.

Глава ветківського старообрядства ієромонах Феодосій був автором декількох послань. Перебравшись на Дон, він листувався із впливовими донськими козаками, прибічниками протимосковської старообрядської партії. Це тривало аж до 1686 р., коли московська влада почала енергійно викорінювати розкол на Дону. Феодосія заарештували та ув'язнили в Кирило-Білозерському монастирі, проте звідти він втік спочатку до поморців, а потім на Керженць, де став одним із лідерів старої віри, однак і звідти йому довелося тікати до Калуги, а невдовзі стати главою старообрядців на Ветці. На соборі 1710 р. Феодосій засудив учення дияконівців і написав низку послань на Керженець³⁷.

Дискусії про кінець світу поклали початок донському літературному центру, представниками якого стали К. Ларіонов, К. Сидоров, ченці Никифор та Іона. Старообрядець Козьма Ларіонов (Косой) став автором «Листов» про близький кінець світу. Свої есхатологічні побудови він ґрунтував на традиційному тлумаченні числа 666, 12-ї глави пророцтва Данила та «Откровениї» Мефодія Патарського. Однак московським старовірам його вчення здалося надто шкідливим, адже К. Ларіонов стверджував, що точно знає «останній день і час», що до кінця світу залишилося лише п'ять років. Москвичі спалили твори Косого, проте, незважаючи на це, вони дійшли до нас у документах допитів, опублікованих В.Г. Дружиніним у додатках до його монографії³⁸.

У другій половині XVIII ст. у Виго-Лексинській поморській пустині намагалися створити власний пантеон мучеників за стару віру, до складу якого ввійшли вигівські кіновіархи, зокрема Корнилій Вигівський, Данило Викулін, Петро Прокопів, Андрій та Семен Денисови³⁹. Крім того, відома російська дослідниця літератури старовірів О.М. Юхименко знайшла ще понад 560 творів, слів, послань, записок, листів, повчань вигівських письменників⁴⁰, у т. ч. твори Тимофія Андреева, Андрія Борисова, Василя Данилова та ін.

Авторами полемічних творів були представники панівної Церкви або колишні старообрядці. 1765 р. архімандрит Платон написав «Увещание к раскольникам», а 1779 р. в Херсонській єпархії грек Никифір Феотокій склав «Окружное послание ко всем находящимся в епархии мнимым старообрядцам», у результаті чого старообрядські слободи Знаменка та Злинка Єлисаветградського повіту приєдналися до панівної Церкви⁴¹.

Отже, уже в другій половині XVII ст. старовіри сформували книжність, яка стала справжньою ідеологічною зброєю активних борців із церковною реформою. Вони зуміли протиставити власну культуру спочатку придворній, а потім дворянській культурі, створити паралельну культуру

народно-демократичного напрямку. Старообрядська література другої половини XVII–XVIII ст. виникла й розвивалася в умовах боротьби з панівною ідеологією, вона склала важливу частину російської культурної спадщини, помітно вплинула на багатомільйонного російського читача. «Тасмна» культура низів вийшла за межі старообрядського руху та широко розповсюдилася серед народу, а багато старообрядських творів увійшло до «золотого фонду» давньоруської літератури, зокрема пам'ятками світового значення стали автобіографічне «Житие» протопопа Авакума, фундаментальні твори, які були спрямовані на захист старої віри: «Ответ православных», «Послание из Пустозерска сыну Максиму» та чолобитна цареві Олексію Михайловичу Ф. Іванова, «Великая» чолобитна царю М.К. Добриніна, збірник «Христианский щит веры против еретического ополчения» ченця Авраамія, «История о вере и челобитная о стрельцах» С. Романова, книга «Виноград Российский» С. Денисова, найпопулярніша в старообрядському середовищі «История об отцах и страдальцах соловецких» та «История Выговской пустыни» історика й настоятеля Виго-Лексинського гуртожитства І. Філіппова, «Дьяконовы ответы» керженських старовірів. Проте найважливішою книгою старообрядців, що підсумувала результати церковної реформи патріарха Никона, стали «Поморские ответы», створені 1723 р. у Вигівській старообрядській пустині.

Особливу роль у формуванні старообрядської ідеології відіграли збірники «Книга Кирила Иерусалимского», або «Кирилова книга», і «Книга о вере», які стали справжніми авторитетами для старообрядців і в яких аналізувалися відступи католицької Церкви від православних догматів, надавався їм сакральний зміст. Ці книги пояснювали читачам особливості православного віровчення, вирішували глибокі богословські питання, зокрема в них сформовано гостроту очікування кінця світу, проголошено близьке пришествя антихриста, указано місце й час останнього відступу. Серед найважливіших ересей називалися зміни в сповідуванні символу віри, форми хресного знамення, створення вчення про чистилище, вживання під час причастя опрісноків, зміни в календарі тощо. Водночас старообрядці вважали спотвореними майже всі книги, що їх видавав київський митрополит П. Могила.

Усі виправлення богослужбових книг були перевірені старовірами згідно з рукописами та ретельно проаналізовані. У пошуках аргументів вони зверталися до давніх рукописів і стародруків, у яких вдавалося віднайти багато текстів, що свідчили про правильність їхньої точки зору. Із цього погляду ранніх російських старообрядців можна вважати першими російськими джерелознавцями, які критично підходили до вивчення документів⁴².

Захисники старого обряду з успіхом використовували пам'ятки давньої писемності, знаходили в них цитати, складали їх у потрібній послідовності, засвідчували близький прихід «останнього часу». Завдяки фрагментам текстів перед читачем поставала картина воцаріння та діянь у світі антихриста. Апологети старовірів тлумачили Святе Письмо, завдяки чому актуалізували для читача не завжди чіткі уявлення, пов'язані з темою воцаріння антихриста⁴³.

У другій половині XVII–XVIII ст. в Росії сформувалося вісім ідеологічних та літературних центрів старообрядців, зокрема соловецький, московський, пустозерський, вигівський, керженський, ветківський, донський, урало-сібірський. Соловецький літературно-книжковий центр було започатковано напередодні повстання в найбільшому ідеологічному центрі Росії — Соловецькому монастирі. До його складу ввійшли книжник Г. Фірсов, скарбник Г. Рязанов та архіандрит Никанор. Монастир украй незадоволено зустрів реформу патріарха Никона, а його мешканці написали найпопулярніші в народі четверту та п'яту соловецькі чолобитні цареві Олексію Михайловичу, які помітно вплинули на формування старообрядської ідеології.

Унікальним явищем давньоруської культури, яке не мало аналогів ні до її виникнення, ні в наступний період російської історії, став невеликий гурток письменників-старообрядців Пустозерського острогу, де за 14 років існування в'язні створили близько ста публіцистичних творів, які мали неабиякий вплив на російську читацьку аудиторію. Засновниками пустозерського літературного центру були видатні діячі раннього старообрядства: протопоп Авакум, ієрей Лазар, диякон Федір та соловецький чернець Єпіфаній. Однією з важливих книг, підготовлених у Пустозерську, був рукопис «Ответ православных», у якому було розглянуто видані при Никоні богослужбові книги.

Відомою літературно-публіцистичною школою старообрядського руху був московський центр старовірів, репрезентований творами апологета старовірів, письменника-полеміста М. К. Добриніна, письменником та зачинателем «боголюбського» руху І. Нероновим, письменником-ченцем Авраамієм, священником Лазарем, архіандритом Симеоном (Потьомкіним), Є. Потьомкіним, С. Романовим та ченцем Сергієм.

Одним із провідних літературних та книгописних центрів старообрядства стало Виго-Лексинське гуртожитство, яскравими представниками якого були засновник та перший наставник Вигівської кіновії, творець вигівської літературної школи А. Денисов, а також Т. Петров, С. Денисов, І. Філіппов, П. Прокоп'єв, Д. Викулін, Д. Матвєєв, Т. Андреев, А. Борисов, В. Данилов (Шапошников) та ін. Псковсько-Новгородські землі представляли засновник федосіївської згоди Ф. Васильєв, який став автором

послань і творів про антихриста, та його син Є. Федосєєв, який написав «Житие Феодосия Васильева». Дискусії про віру сформували уралосибірський літературний центр. Найвідомішими його представниками були керівник регіонального старообрядства А.І. Венгерський та сибірський селянин І. Бархатов.

Важливим центром старообрядської полеміки став поволзький Керженець. Його представниками були один із керівників керженських поповців Т. Лисенін, диякон Олександр, ієромонахи Герасим, Тихін і Андрій, ієрей Дмитро, старець Никодим, миряни В. Власов та І. Іларіонов, які написали знамениті «Дьяконовы ответы». У білоруській Ветці утворилася своя літературна школа. До її складу ввійшли ієромонах Феодосій, архімандрит Йосиф і священник Патрикій Патрикійович. Дискусії навколо кінця світу поклали початок донському літературному центру, представниками якого стали К. Ларіонов, К. Сидоров, ченці Никифір та Іона.

Старообрядська література є помітним явищем вітчизняної культури. Вона не перетворилася в літературу конфесійного характеру та масштабу, почала обслуговувати потреби не лише старообрядських громад⁴⁴.

¹ Гурьянова Н.С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии / Отв. ред. Н.Н. Покровский. — Новосибирск, 2007. — С. 70.

² Бубнов Н.Ю. Герасим Фирсов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 195.

³ Его же. Игнатий // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 26.

⁴ Его же. Старообрядческая книга 3-й четверти XVII в. как историко-культурный феномен // Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 27.

⁵ Его же. Рукописное наследие пустозерских узников // Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 133.

⁶ Его же. Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. Источники, типы и эволюция. — СПб., 1995. — С. 249.

⁷ Лихачев Д.С. Русская культура. — СПб., 2007. — С. 367.

⁸ Бубнов Н.Ю. Протопоп Аввакум в сибирском аду (к специфике жанра «Жития») // Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 189.

⁹ Его же. Старообрядческая книга в России... — С. 105.

¹⁰ Панченко А.М. Никита Константинов Добрынин // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 382.

¹¹ Ее же. Иоанн (Гавриил) Неронов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 72.

¹² Панченко А.М., Шухтина Н.В. Авраамий // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 33.

¹³ Панченко А.М. Лазарь // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 216.

¹⁴ Парфентьев Н.П., Шаиков А.Т. Феодор Трофимов // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 133.

¹⁵ Бубнов Н.Ю. Феоктист // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 147.

¹⁶ Его же. Спиридон // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1998. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 3: П–С. — С. 491.

¹⁷ Его же. Старообрядческая книга в России... — С. 175.

¹⁸ Буланин Д.М., Орлов К.В. Савва Романов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1998. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 3: П–С. — С. 323.

¹⁹ Шаиков А.Т. Авраамий // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 46.

²⁰ Поньрко Н.В. Трифон Петров // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 47.

²¹ Гурьянова Н.С. Старообрядцы и творческое наследие Киевской митрополии / Отв. ред. Н.Н. Покровский. — Новосибирск, 2007. — С. 126.

²² Бубнов Н.Ю. Поморские ответы — главная книга старообрядцев // Бубнов Н.Ю. Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 112.

²³ Зеньковский С.А. Идеологический мир братьев Денисовых // Русское старообрядчество. Семнадцатый — девятнадцатый века. — М., 2009. — Т. 2. — С. 601.

²⁴ Мельников Ф.Е. Что такое старообрядчество // Собрание сочинений. — Барнаул, 2007. — С. 28.

²⁵ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество. Духовные движения семнадцатого века. — М., 2009. — Т. 1. — С. 334.

²⁶ Поньрко Н.В. Андрей Денисов Вторушин // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 80.

²⁷ Ее же. Иван Филиппов // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 22.

²⁸ Ее же. Петр Прокопиев // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1998. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 3: П–С. — С. 35.

²⁹ Ее же. Даниил Викулин // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 249.

³⁰ Ее же. Даниил Матвеев // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 1: А–З. — С. 250.

³¹ Гурьянова Н.С. Указ. соч. — С. 127.

³² Поньрко Н.В. Феодосий Васильев // Словарь книжников и книжности Древней Руси. — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 146.

³³ Ее же. Лысенин Тимофей Матвеев // Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 310.

³⁴ Макарий (Булгаков). История русского раскола известного под именем старообрядчества. — СПб., 1855. — С. 338.

³⁵ *Морохин А.В.* Архиепископ Нижегородский и Алатырский Питирим. Церковный деятель эпохи перемен. — Нижний Новгород, 2009. — С. 34.

³⁶ Раскол, как орудие враждебных России партий // *Русский вестник*. — СПб., 1866. — Т. 68. — С. 693.

³⁷ *Поньрко Н.В.* Феодосий // *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. — СПб., 2004. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 4: Т–Я. Дополнения. — С. 142.

³⁸ *Шашков А.Т.* Козьма Ларионов // *Словарь книжников и книжности Древней Руси / Отв. ред. Д.С. Лихачев*. — СПб., 1992. — Вып. 3 (XVII в.). — Ч. 2: И–О. — С. 174.

³⁹ *Маркелов Г.В., Панченко Ф.В.* О литургическом творчестве выговцев // *Труды Отдела древнерусской литературы*. — СПб., 1996. — Т. L. — С. 223.

⁴⁰ См.: *Юхименко Е.М.* Новонайденные сочинения выговских писателей // *Труды Отдела древнерусской литературы*. — СПб., 2003. — Т. LIII. — С. 289–417.

⁴¹ *Макарий (Булгаков)*. Указ. соч. — С. 352.

⁴² *Бубнов Н.Ю.* Старообрядческая книга в России во второй половине XVII в. Источники, типы и эволюция. — СПб., 1995. — С. 90.

⁴³ *Гурьянова Н.С.* Указ. соч. — С. 103.

⁴⁴ *Бубнов Н.Ю.* Старообрядческая книга 3-й четверти XVII в. как историко-культурный феномен // *Бубнов Н.Ю.* Книжная культура старообрядцев. Статьи разных лет. — СПб., 2007. — С. 29.

ЛІТОПИСОЗНАВСТВО

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ 1918–1935 рр.

Великий внесок українських науковців у вивчення українського літописання давно вже потребує ґрунтовного історіографічного опрацювання. На жаль, через різні несприятливі обставини ми все ще не маємо узагальнюючих праць з історіографії українського літописознавства. У зв'язку з цим, перш ніж безпосередньо приступити до створення оглядових монографій або навчальних посібників, необхідно скласти повну бібліографію українського літописання та у спеціальних статтях висвітлювати історію вивчення літописних пам'яток протягом окремих періодів розвитку вітчизняної історіографії.

Проблема дослідження давньоруських літописів у державницький період української історіографії (1918 — поч. 1930-х рр.) певною мірою привертала увагу істориків науки. Однак, головним чином, вони зверталися до узагальнюючих праць Д. Багалія, М. Возняка, М. Грушевського, Д. Дорошенка й С. Єфремова з історіографії та історії української літератури. Численні ж спеціальні студії, що побачили світ протягом вказаного часу й були присвячені розробці тих чи інших конкретних питань давньоруського літописання, на жаль, і досі мало цікавлять вітчизняних історіографів. Зокрема, невинувато малопомітним в українській історіографії залишається творчий доробок глибокого знавця слов'янських літописів і хронік, професора-емігранта Є. Перфецького. Це ж саме стосується спадщини члена-кореспондента АН СРСР Д. Абрамовича, члена-кореспондента Всеукраїнської академії наук А. Ляценка тощо.

Аналіз російської історіографії показує, що в цьому плані вона може похвалитися більшими успіхами. Так, деякі аспекти означеної проблематики певною мірою висвітлені в узагальнюючій монографії В. Буганова «Отечественная историография русского летописания»¹. Правда, за винятком книжки Є. Перфецького «Русские летописные своды и их взаимоотношения», студій А. Ляценка «Летописные сказания о смерти Олега Вещего» та В. Щербини «Лаврентій чи Діонісій? Чиім іменням належало б називати найстаріший список літопису?», яким приділено достатню увагу, інші праці українських науковців із давньоруського літописання розглянуті автором побіжно. Наприклад, про об'ємну розвідку Є. Пер-

фецького «Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша» тут згадано всього трьома реченнями. Природно, що через великий обсяг матеріалу, опублікованого протягом 1918–1935 рр., частина студій українських учених взагалі залишилася поза межами даного огляду. До того ж, оцінка В. Бугановим монографії Д. Багалія «Нарис української історіографії», статті Є. Перфецького «Новгородський княжий літопис і його відношення до українського літописання XII ст.» і, особливо, вищезгаданої замітки В. Щербини, носить тенденційний характер.

У опублікованій нещодавно змістовній статті В. Вовіна-Лебедева не тільки охарактеризувала монографію Є. Перфецького «Русские летописные своды и их взаимоотношения», а й порівняла висновки її автора з висновками іншого учня О. Шахматова, видатного дослідника володимиро-суздальського літописання М. Присьолкова².

Як бачимо, попри наявність певної літератури, на сьогодні все ще відсутнє дослідження, в якому в повному обсязі було б розглянуто внесок, що його протягом 1918–1935 рр. зробили українські науковці у вивчення давньоруського літописання. Основним завданням даної статті є аналіз спеціальних публікацій із різних питань історії давньоруського літописання, підготовлених у державницький період розвитку вітчизняної історичної науки. Працям узагальнюючого характеру з історіографії, джерелознавства та історії літератури, на сторінках яких охарактеризовано літописні твори XI–XIII ст., ми плануємо присвятити окрему розвідку.

На хвилі національного відродження протягом 20-х рр. ХХ ст. в системі ВУАН було створено цілу мережу структурних підрозділів, котрі вивчали українську історію, мову, літературу, фольклор, етнографію, мистецтво тощо. Літописознавчі студії проводилися, зокрема, на кафедрах давньої української історії (керівник Д. Багалій) та давнього українського письменства (керівник В. Перетц), у комісії давнього українського письменства (керівник В. Перетц), а також у ленінградському Товаристві дослідників української історії, письменства та мови (керівник В. Перетц), яке було філією ВУАН. Значний внесок у вивчення літописання зробив професорсько-викладацький склад українських вишів. Також плідною в цьому напрямку виявилася діяльність науковців, котрі мешкали в Західній Україні або опинилися в еміграції.

Протягом 1918–1935 рр. побачили світ кілька статей, де порушувалися питання історіографії давньоруського літописання і йшлося про публікацію або переклади літописних пам'яток.

Так, про виконаний у 1814–1820 рр. ректором Львівської генеральної духовної семінарії Іваном Лаврівським переклад частини «Повісті вре-

менних літ» (далі — ПВЛ) польською мовою розповідає А. Андрохович³. Пізніше втрачений рукопис був відомий польському історикові й археографу А. Бельовському. На думку А. Андроховича, І. Лаврівський став перекладати літопис із метою познайомити польську громадськість Галичини з високим рівнем української середньовічної історіографії та культури.

Про роботу голови Археографічної комісії А.Ф. Бичкова з підготовки до видання «ПСРЛ» ідеться в розгорнутій статті Д. Абрамовича⁴.

1922 р. в збірнику, присвяченому пам'яті академіка О. Шахматова, була надрукована стаття Д. Абрамовича «Труды А.А. Шахматова в области истории русской литературы»⁵. У ній автор спочатку коротко зупиняється на шахматовських прийомах і методах дослідження історико-літературних пам'яток, а потім переходить до характеристики наукової спадщини свого вчителя. При цьому він особливо підкреслює заслуги Олексія Олександровича на ниві вивчення московських літописних зведень і редакцій Російського хронографа XV–XVI ст. «Но в центре историко-литературных интересов А.А. Шахматова, — цілком справедливо зазначає Д. Абрамович, — несомненно, стояло древнерусское летописание, в частности “Повесть временных лет”. Этот замечательнейший памятник нашей книжности был неразлучным спутником А. А. на всём протяжении его научной жизни и деятельности»⁶. Тому Д. Абрамович також зупиняється на характеристиці таких праць О. Шахматова, як «Сказание о призвании варягов», «Житие Антония и Печерская летопись», «Толковая Палея и Русская летопись», «Один из источников летописного сказания о крещении Владимира», «Корсунская легенда о крещении Владимира», «Мстислав Лютый в русской поэзии».

Про здійснений у XVII ст. польський переклад літопису Нестора, що потрапив до збірника уніатського київського митрополита Льва Кишки, згадує Й. Скрутень⁷.

В. Пархоменко оприлюднив уривки з 10 листів, які 1912, 1913, 1914 й 1920-го рр. написав до нього О. Шахматов⁸. Завдячуючи цій публікації, ми можемо, зокрема, довідатися про роботу академіка над ПВЛ, познайомитися з його думками стосовно монографії М.Д. Присьолкова «Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.» та цінними зауваженнями щодо методики дослідження давньоруського літописання.

Наступного року після кончини А. Лященка з'явилася стаття В. Перетца, присвячена пам'яті покійного⁹. У ній академік наголошує, що його колега «принадлежал к числу лучших знатоков древнерусского летописания, соединяя с гражданской начитанностью в нем также и прекрасное знание скандинавских саг и обладая выдающейся проницательностью и

остротою анализа»¹⁰. Далі В. Перетц викладає зміст статей А. Ляценка «"Eumunder Sage" и русские летописи» й «Летописные сказания о смерти Олега Вещего».

Найбільшу групу серед літописознавчих студій 1918–1935 рр. Становлять спеціальні розвідки, у яких розглядаються питання авторства літописів, історичної достовірності та джерельної основи окремих літописних статей. Сюди ж можна зарахувати й ті праці, автори яких простежують вплив літописних пам'яток на інші твори красного письменства або фольклору.

Так, спеціальну розвідку Є. Перфецький присвятив з'ясуванню авторства ПВЛ¹¹. На думку вченого, Нестор не був причетний до укладання даного твору, оскільки літописні статті 1015, 1051 й 1091 рр., у яких розповідається про князів Бориса та Гліба, початок Печерського монастиря і його ігумена Феодосія, мають суттєві розбіжності з безперечно належними Нестору «Житієм Феодосія» та «Читанням про Бориса і Гліба». Для вирішення цього складного питання науковець активно використовує результати виконаного О. Шахматовим порівняльно-текстологічного аналізу статей 1015 й 1051 рр. у Київському зведенні 1074 р., Початковому зведенні та ПВЛ. Коли б Нестор був укладачем ПВЛ, на думку Є. Перфецького, то коротеньке сказання про вбивство Бориса та Гліба з Початкового зведення він замінив би власним розлогим оповіданням високої історичної вартості — «Читанням про Бориса і Гліба», а не чужим, глибоко протилежним за суттю матеріалом. По-друге, за Київським зведенням 1074 р. й «Житієм Феодосія» Києво-Печерський монастир отримав студійський статут від Єфрема-скопця, у той час як за Початковим зведенням і ПВЛ — від ченця Михайла. І в цьому випадку, переконаний Є. Перфецький, Нестор Літописець повинен був виправити своє першоджерело — Початкове зведення за власним твором — «Житієм Феодосія».

Традиція про авторство Нестора склалася протягом XV–XVII ст. Для її створення особливо прислужився киево-печерський чернець Полікарп. Згідно з Є. Перфецьким, Нестор був автором не лише двох вищезазначених житій, а, імовірно, і згаданого Полікарпом «Житія про блаженних отців, про Дам'яна, Ієремію, Матвія та Ісакія». Останнє, можливо, навіть з іменем автора могло пізніше потрапити до складу ПВЛ, що й спонукало Полікарпа приписати все зведення перу Нестора. Порівняння обох Касіянівських редакцій Києво-Печерського патерика дозволило Є. Перфецькому категорично стверджувати, що вставки з іменем Нестора Касіян зробив не на підставі якихось писемних джерел, а використавши власний домисел.

Суттєвим недоліком розглянутої статті, на наш погляд, є асиметричність її загальної аргументаційної побудови. Адже, зібравши значну кількість доказів, які свідчать проти авторства Нестора, С. Перфецький не врахував чимало аргументів «за», а саме — відмінності жанрової природи житійної та літописної літератури, можливості появи різночитань внаслідок пізнішого редакторського втручання в первісний текст тощо. Згодом, переглядаючи свою схему східнослов'янського літописання, учений відмовився від попередніх висновків і визнав Нестора автором першої редакції ПВЛ.

У невеликій замітці В. Щербина торкнувся питання впливу суздальсько-нижегородсько-городецького єпископа Діонісія на розвиток літописної справи Північно-Східної Русі¹². Авторська версія базується на зробленому під 6885 р. записі в Лаврентіївському літописі й біографічних відомостях про Діонісія (бл. 1300–1385). Цей уродженець Київщини свого часу прийняв постриг у Києво-Печерській лаврі, а згодом перебрався до Нижнього Новгорода, заснував там Вознесенський монастир і став його настоятелем. Отримавши 1371 р. сан єпископа, Діонісій брав активну участь у церковних і політичних справах Північно-Східної Русі, зокрема відзначився під час боротьби за митрополичий престол, котра спалахнула 1378 р. після смерті митрополита Олексія. «Не вважаючи на те, — підкреслює В. Щербина, — що більшу частину свого життя він провів у Суздальському краю, Діонісій ніколи не поривав зв'язку з Києвом й умер Київським митрополитом»¹³. Тому науковець дозволив собі висловити припущення, що Діонісій не тільки благословив складання Лаврентіївського літопису, а й міг бути його ініціатором і безпосереднім учасником. Літописна робота скоріше за все велася в улюбленому монастирі владики — Нижегородському Вознесенському. А всю необхідну літературу, очевидно, привіз із Києва сам Діонісій. Підбиваючи підсумки, В. Щербина запропонував для більш точної відповідності назви й історії твору перейменувати Лаврентіївський літопис на літопис Діонісія.

Питання історичного змісту літописного оповідання про захоплення Києва варягами розглядається в невеликій розвідці В. Пархоменка «Русь в IX веке»¹⁴. Як намагається довести автор, київська літописна традиція докорінно переробила первісну усну інформацію про взаємини прибулих з Приазов'я полян із уличами й деревлянами. Через тісне об'єднання названих племен у XI ст. місцеві книжники нібито не могли сприйняти факт порівняно недавнього завоювання Києва полянами. Тому «Летописцы, а может быть, даже и...их предшественники, творцы нового предания, «переодели» героев старого предания — Аскольда, Олега, Игоря в норманнов...»¹⁵. При цьому вони не зуміли повністю стерти «історичне ядро» оповідання (боротьба полян із уличами й деревлянами),

хоча всупереч дійсності зобразили варягів «в неестественной роли — мирных завоевателей более культурного юга и насадителей здесь государственности»¹⁶. Однак переважна більшість науковців не підтримали запропоновану В. Пархоменком таку інтерпретацію літописного тексту.

Для спростування припущення В. Брімма, котрий допускав існування як південного — старшого, так і північного — норманського етнонімів «Русь», які злилися в Києві після появи тут варягів, В. Пархоменко спирається поряд із іншими аргументами й на Початкове зведення. Обстоюючи теорію приазовського походження Русі, історик стверджує, що з літописного тексту можна зробити такі висновки стосовно назви «Русь»: «во-первых, это имя возникло на юге в связи с Византией и походами туда и, во-вторых, позже затем уже оно принесено было в Киев»¹⁷. Причому переміщення Русі з Приазов'я до Наддніпрянщини В. Пархоменко пов'язує з діяльністю князя Ігоря Старого, який у його працях має не північне, а південно-східне коріння.

Звертаючись до оповідання про Олега, уміщеного в ПВЛ, науковець постійно підкреслює його тенденційність і позаісторичний характер¹⁸. Судячи з Початкового зведення, у другій половині XI ст. в Києві побували неясні перекази про Олега, що, як припускає В. Пархоменко, ще не пов'язували цю особу з князівським урядуванням. І лише укладач ПВЛ, отримавши у своє розпорядження договір 911 р. з Візантією, зробив, відповідно до тодішніх уявлень, цього «руського» князя київським і, до того ж, об'єднувачем східнослов'янських земель. На думку В. Пархоменка, нагромадження імен і фактів, відсутність навіть легендарних подробиць і суперечливість змісту свідчать про штучну скомбінованість та історичну недостовірність оповідання ПВЛ про похід Олега на Київ. Дослідник також торкнувся питання відображення північної (новгородської та ладозької) традиції в літописному образі Олега.

Однак рішуча перевага історичної критики джерел над філологічною суттєво знижує якість спостережень В. Пархоменка. Незважаючи на зумовлений неоднорідністю джерельного матеріалу суперечливий характер відомостей про Олега, і Початкове зведення, і ПВЛ, нехай і різною мірою, але все-таки відображають реальні історичні факти. На жаль, поставившись упереджено до історичної достовірності названих пам'яток, дослідник у світлі своєї концепції намагається представити Олега не київським князем, а історичним діячем виключно Приазовської Русі.

Відомості про Олега на сторінках ПВЛ і Новгородського I літопису молодшого ізводу порівняв А. Лященко¹⁹. При цьому він не погоджується з гіпотезою О. Шахматова про те, що в основі вступної частини другої пам'ятки лежить Початкове зведення 1093 р; натомість підтримує В. Істріна, який доводив відрубність історії київського й новгородського літо-

писання XI ст. Коли виникла потреба датувати в Новгородському І літописі й ПВЛ статті X ст., то цей процес також відбувався паралельно. Кращою хронологією відзначається ПВЛ, редактори якої користувалися візантійськими джерелами й договорами Русі з греками. На противагу В. Істріну, А. Лященко вважає, що тексти останніх не були відомі редактору Новгородського І літопису молодшого ізводу. Також дослідник не поділяє версії О. Шахматова, за якою, відповідно до варязької генеалогічної легенди, новгородський книжник перетворив київського князя Олега на воєводу Ігоря. Тому А. Лященко робить висновок про існування в X ст. двох Олегів — київського князя й воєводи Ігоря Рюриковича. Інформація про діяльність першого збереглася на сторінках ПВЛ, а згадки про другого містяться в Новгородському І літописі молодшого ізводу та опублікованому 1912 р. гебраїстом С. Шехтером листі хозарського єврея середини X ст.

У спеціальному відгуку А. Лященко переглянув заперечення А. Брюкнера стосовно накресленої О. Шахматовим генеалогії Володимира Святославича по материнській лінії²⁰. На думку польського історика, ім'я «Нискиня» не вживалося в давньоруському літописанні й потрапило до хроніки Я. Длугоша через непорозуміння. Натомість А. Лященко перераховує наведені О. Шахматовим випадки використання цього імені в східнослов'янських джерелах XVII–XVIII ст. Однак при цьому він не врахував залежності цих пам'яток, зокрема Густинського літопису, від польської історіографії XVI ст., що, у свою чергу, активно використовувала працю Я. Длугоша. Не знайшла в А. Лященка підтримки й спроба А. Брюкнера довести, ніби Нестор об'єднав у одне оповідання різні версії народного переказу про помсту Ольги деревлянам. У даному випадку український науковець цілковито на боці О. Шахматова, який розглядав оповідання про чотири помсти Ольги як пізніші штучні вставки до первісного літописного тексту. Заперечуючи гіпотезу О. Шахматова про Мала — Нискиню й Малушу — Малфредь, польський дослідник намагається вивести ім'я деревлянського князя Мала з вестготської формули шлюбу — *meth mund ok meth maeli*, тобто древляни пропонували Ользі шлюб з вином і урочистими заручинами. Однак, зауважує А. Лященко, така версія була переконливо спростована ще 1912 р. С. Сиромятниковим у статті «Древлянский князь и варяжский вопрос». Разом із цим, А. Лященко не погоджується й з деякими непереконливими висновками О. Шахматова, зокрема про тотожність Люта Свенельдича — Мискині — Мстиші — деревлянського князя Мала.

Еволюцію фактичної основи оповідання Іпатіївського, Лаврентіївського, Воскресенського й Густинського літописів про захоплення Києва Батиєм побіжно висвітлив Т. Сушицький²¹. Він показав, як унаслідок

поступового обростання реальної історичної інформації матеріалами з переказів, авторським домислом і художніми деталями в XVII ст. склалася книжна легенда про цілковите запусіння Києва й Наддніпрянщини після монголо-татарської навали, що знайшла остаточне втілення в Київському «Синописі».

За припущенням А. Ляценка, у вміщеному під 1148 р. до Никонівського літопису оповіданні про богатиря Дем'яна Куденевича, можливо, відобразилося свідчення місцевого Переяславського літопису про боротьбу Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава з Глібом Юрійовичем за Переяслав²². Укладач Никонівського літопису зберіг епічний характер і фактичну основу першоджерела, хоча й модернізував його мову, доповнив новими легендарними подробицями й моралізаторськими роздумами.

Сліди двох давньоруських героїчних пісень (предтечі українських дум) виявив у оповіданнях ПВЛ про походи Олега та Ігоря на греків 907 й 941 рр. Т. Коструб²³. Виконавши розбивку літописних уривків на ритмічні рядки, він спробував реконструювати обидва народнопоетичні твори. На наявність величальної пісні князю Святославу, прихованої в літописі, раніше вказав М. Грушевський. Усе це дало підстави Т. Кострубу стверджувати про існування давньоруської героїчної поезії вже в X ст., коли християнство на землях Київської Русі ще не набуло загального поширення. Тому дослідник більше схиляється до гіпотези Ф. Колеси, котрий виводив форму дум від похоронних голосінь, і вимагає обережного ставлення до спроб В. Бирчака поставити давньоруську героїчну пісню під вплив візантійського церковного гімну.

Спіраючись на подібність покаяння промов князя Ігоря Святославича й Олексія Поповича, які містяться в оповіданні Київського літопису про похід Ігоря на половців 1185 р. й думі про Олексія Поповича Пирятинського, В. Перетц вважає їх відгомонам давньоруської епічної традиції, обробленої в літописі «книжником у церковно-повчальному дусі відповідно до випадку з князем Ігорем, а в думі — народним співаком, у смаку й дусі козацької епохи»²⁴.

Спробу дослідити історію переказу про Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь і з'ясувати його взаємини зі старогерманським епосом зробив М. Тершаковець²⁵. Текст Іпатіївського зведення свідчить, що в часи складання ПВЛ на Київщині існували дві версії легенди про Кия. На думку дослідника, старша з них, яка починала вже виходити з ужитку, представляла Кия простим човнярем-перевізником, натомість у молодшій, що набирала все більшої популярності, ідеться про полянського князя Кия. Як припускає науковець, корені першого варіанту сягають останніх століть передхристиянської — перших століть християнської ери — часу побуту кельтів у Південно-Східній Європі. Звертаючись за

допомогою до етимологічного аналізу, він виводить слово «Либідь» від кельтського «lu(p)et» — «весло» через посередництво германського «lubed», а «Кий» — також від первісного кельтського слова, схожого за значенням із сучасним французьким «quai» — гребля на річці, корабельна пристань, місце вивантаження товарів, висадки та посадки. Зауважимо, що, на відміну від М. Тершаковця, абсолютна більшість дослідників схильна розглядати тезу про човняра-перевізника як результат свідомого спотворення історичної перспективи новгородськими книжниками XI–XIII ст. М. Тершаковець охарактеризував також вміщені до пізніших літописних пам'яток інші варіанти легенди, що суттєво відрізнялися від викладених у ПВЛ. Простеживши літературну долю легендарного сюжету в старогерманському фольклорі, творах Йордана й Саксона Грамматика, він показав, що реальне історичне підґрунтя становлять мотиви боротьби придністровських слов'ян із готами в IV ст.

У спеціальній статті А. Лященко проаналізував літописні оповідання про смерть князя Олега у зв'язку зі скандинавськими сагами про смерть норвезького витязя Одда²⁶. Як показує автор, відповідне сказання ПВЛ становить собою народний переказ, доповнений запозиченнями з «Хроніки» Георгія Амартола й власними коментарями літописця. Зіставлення різних версій сказання у складі Іпатіївського, Радзивілівського, Супрасльського, Архангелогородського літописів, Новгородського I літопису молодшого ізводу, літописця Переяслава-Суздальського й літопису Авраамки дозволило науковцю слідом за О. Шахматовим відтворити етапи його редакторської обробки на сторінках Найдавнішого київського зведення 1039 р., Новгородського зведення XI ст. й ПВЛ. Розглянувши сагу про Одда, головний герой якої тривалий час жив на Русі, був київським князем і після повернення на батьківщину помер від укусу змії, А. Лященко виявляє її зв'язки зі східнослов'янським літописанням. Причому найближче текст пам'ятки скандинавського епосу стоїть до Архангелогородського літопису. Різні сюжетні деталі саги, а особливо той факт, що Одд носив прізвисько «Віщий» (скандинавське «Helgi», тобто «Олег») дають підстави науковцю ототожнити його з князем Олегом і поставити в залежність від саги рядки реконструйованого О. Шахматовим Найдавнішого київського зведення: «Иде Олегъ к Новугороду и оттуда за море, и уклюну и зміа въ ногу, и с того умре». Коли звістка про смерть Олега-Одда дійшла на Русь, то для урочистої тризни на честь покійного князя в Ладозі й Києві були насипані кургани, які в давньоруській мові називалися могилами (замість сучасного слова «могила» в старовину вживалося слово «гроб», а замість сучасного «труна» — «корста»). Знаючи про існування цих могил, укладачі пізніших зведень стверджували, ніби Олег помер у Ладозі або Києві.

В. Пархоменко підкреслив цінність даної статті для вивчення взаємовпливів між давньоруським літописанням і скандинавськими сагами. Однак зроблені її автором історичні висновки не задовольняють рецензента, оскільки для встановлення реального факту «не досить лише з'ясувати історію походження літописного тексту про цей факт»²⁷, а слід залучити весь комплекс доступних джерел.

Зіставивши текст саги про Олафа Трігтвасона з оповіданнями ПВЛ, А. Лященко зробив висновок, що ні сага, ні літопис не послужили джерелом один одному²⁸.

У третій статті шляхом порівняння відомостей ПВЛ, Новгородського І літопису й Еймундової саги цей же автор встановлює історичну основу сюжету скандинавського епічного твору про боротьбу Ярослава зі Святополком і Брячиславом і участь у ній загонів конунга Еймунда та ярла Рагнара²⁹. У результаті А. Лященко приходиться до висновку, що «Хронологія саги, йдущая по годам договоров Эймунда с Ярославом, соответствует хронологии летописи, начиная с 1016 года...»³⁰. З погляду науковця, свідчення саги про вбивство Святополка варягами виглядає більш правдоподібним за літописну версію. Воно могло не потрапити до літописів через «чернечу традицію», що вимагала зображувати Ярослава Мудрого у винятково позитивному плані. «Трудно было поэтому летописцам-сводчикам, — міркує А. Лященко, — допустити свідчення, хоча б о косвенном участии Ярослава в убийстве Святополка, когда летопись заклеила Святополка прозвищем «Окаянного»³¹.

Питання про стилістичну залежність давньоукраїнського літописання від пам'яток перекладної літератури поставив В. Перетц. Причому він цікавився не стільки використанням фактичного матеріалу, скільки тим, «чи можна за кожним словом літопису, за його оповіданням про події — бачити справжні події, або — чи не маємо ми часом замість реальних подій лише готові стилістичні формули, що їх літописець запозичив цілком зі свого джерела, або такі, що виникли з бажання літописця подати дещо подібне, аналогічне до того, що він вчитав у своєму джерелі»³².

За В. Перетцом окремі біблійні стилістичні формули та вислови відобразилися на сторінках ПВЛ і Київського літопису в деяких батальних сценах і картинах руйнування міст. Можна припустити, що, змальовуючи звичай деревлян, літописець також спирався на Біблію (XXI розділ Книги Суддів). Вторгнення в літописний текст деталізації з «Хроніки» Георгія Амартола академік помічає в розповіді про чашу, зроблену печенізьким князем із черепа Святослава. Розглянувши зображену автором ПВЛ сцену вбивства князем Глібом Святославичем новгородського волхва, В. Перетц зазначає, що, незважаючи на її реальне історичне підґрунтя, «вигляд, мотивування та самий ефект вчинку князя сформульовано, на нашу

думку, не без впливу Хроніки Амартола»³³. Літописні оповідання про виловлену в річці Сітомлі дитину-виродка й мерців, які 1092 р. вбивали жителів Полоцька, також побудовані на запозиченнях із цього джерела, а можливо, і з «Олександрії». Оскільки пов'язані з птахами знамення не були властиві язичницьким релігійним уявленням східних слов'ян, то зображення хмари орлів і воронів, котрі, кружляючи над військом, віщували нищівну поразку одній зі сторін у Ярославській битві, постало в Галицько-Волинському літописі під впливом візантійської літературної традиції.

В іншій своїй статті В. Перетц наводить приклади збігу літописної термінології військового побуту з військовою лексикою та фразеологією біблійних книг³⁴.

Досліджуючи протягом 1918–1935 рр. у різних аспектах «Слово о полку Ігоревім», українські науковці зупинялись і на такій важливій проблемі, як «Слово» й літописання. Так, А. Лященко спробував встановити час і місце написання поеми, а також з'ясувати її відношення до літописних оповідань про похід Ігоря Святославича на половців 1185 р.³⁵ Спільні сюжетні подробиці й близькість «Слова о полку Ігоревім» до відповідного уривку Київського літопису дозволили автору порушити питання про вплив однієї пам'ятки на іншу. При цьому він не погоджується ні з К. Бестужевим-Рюїніним, котрий заперечував безпосередній зв'язок між обома творами, ні з тими, хто вважав, що поема вплинула на літопис. За допомогою вибраного з Іпатіївського зведення матеріалу А. Лященко доводить, що вже на початку XII ст. для змалювання боротьби з половцями давньоруські книжники виробили особливий стиль, який не міг не позначитися на «Слові». Наведені в статті текстуальні паралелі переконливо свідчать про мовно-стильову схожість Київського літопису й «Слова» та дають досліднику додаткові підстави розглядати цей літопис як одне з джерел поеми.

З іншого боку, В. Перетц підтримує й розвиває думку І. Хрущова й В. Міллера про вплив «Слова» на давньоруське літописання³⁶. У фундаментальній монографії «Слово о полку Ігоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку» він вказує на композиційну та стилістичну схожість «Слова» й оповідання Київського літопису про похід 1185 р., знаходить лексичні відповідники в тексті обох пам'яток. Особливу образну співзвучність із героїчною поемою академік вбачає у сповнених очищаючого трагічного змісту літописних рядках: «и тако во день святого воскресения наведе на ня Господь гнѣвъ свой, в радости мѣсто наведе на ны плачь и во веселья мѣсто желю на рѣцѣ Каялы».

Давньоруським пам'яткам про князів Бориса та Гліба, у тому числі й літописному оповіданню, присвятив спеціальну розвідку С. Бугослав-

ський³⁷. Оскільки стаття 1015 р. стилістично не випадає із загальної канви, то він має можливість розглядати її як органічну частину літописного тексту, а не готову вставку. Через відсутність у анонімному «Сказанні про Бориса та Гліба» іншого фактичного матеріалу, крім того, який є в літописі, С. Бугославський вважає малоімовірним припущення О. Шахматова, за яким в основі обох пам'яток лежало спільне джерело. Детально зіставивши Лаврентіївський літопис зі «Сказанням про Бориса та Гліба», науковець переконується в тому, що останнє повністю засноване на літописному тексті. З наведених ним прикладів неважко помітити, що автор «Сказання» «сливе переписав літописні статті; дуже небагато він проминув, багато поширив, додавши риторичних чи житійних формул. Він зумів де-не-де з літописного натяку зробити цілий образний епізод. А втім, часто, покинутий на свої власні сили, він розгублюється, суперечить собі, губить нитку зв'язного оповідання»³⁸.

З огляду на мету твору, відсутність у його літописному джерелі «Пам'яті й похвали Володимиру», якої не було й у Початковому зведенні 1093 р., а також авторську згадку біографічного характеру С. Бугославський датує «Сказання» початком 50-х рр. XI ст. й ставить його в пряму залежність від Найдавнішого київського зведення 1039 р. Серед додаткових джерел «Сказання про Бориса та Гліба» Нестора в розвідці названо й літописне зведення, одне з попередників першої редакції ПВЛ.

Спробу розкрити літописну джерельну основу шести житійних оповідань Дмитра Ростовського про давніх українських святих зробив Д. Абрамович³⁹. Він встановив, що головними джерелами «Успіння великого князя Володимира» були: Густинський літопис, Київський «Синопис» і меншою мірою ПВЛ; «Життя й успіння княгині Ольги» — ПВЛ, Київський «Синопис» і просторе «Житіє Ольги» зі «Степенної книги»; «Страждання варягів-мучеників» — ПВЛ; «Вбивства Ігоря Ольговича, князя Чернігівського та Київського» — Київський літопис і «Пролог». Оповідання ж про мучеників Михайла, князя чернігівського, та його боярина Федора складено на основі «Великих четьїх-міней» митрополита Макарія, доповнених двома цитатами з «Синопису». І лише в «Повісті про смерть митрополита Константина», усупереч запевненням автора «Четьїх-міней», Д. Абрамович не виявляє слідів літописних пам'яток. У своїй розвідці науковець висловлює також кілька зауважень стосовно способів опрацювання Дмитром Ростовським запозиченого матеріалу. Проведений порівняльно-текстологічний аналіз дав можливість досліднику констатувати, що Дмитро Ростовський використав ПВЛ і Київський літопис у складі якогось нині втраченого південно-західного зведення, що, можливо, лягло в основу Густинського літопису. Свої спостереження Д. Абрамович щедро ілюструє численними розлогими текстуальними

паралелями, які за браком ґрунтовних коментарів і пояснень місцями переобтяжують статтю.

У списку Златоструя XII ст. Д. Абрамович виявив уривок з X книги хроніки Іоанна Малали (диспут апостола Петра з Симоном волхвом) і порівняв його з текстом хроніки в Архівському Хронографі та обох редакціях Еллінського літописця⁴⁰. Як вважає дослідник, наявність двох різних перекладів свідчить, що хроніка Малали поширювалася на Русі не тільки у складі хронографічних компіляцій.

Про особливості передачі Я. Длугошем власних імен і географічних назв, які потрапили до «Історії Польщі» з давньоруського літописного матеріалу, розповідає А. Лященко⁴¹.

До іншої групи належать, як правило, об'ємні синтетичні публікації, в яких здійснено дослідження літописної традиції XII–XIII ст. окремих удільних центрів давньоруської держави — Перемишля, Переяслава, Новгородова, Володимира-на-Клязьмі тощо.

Одним із вершинних досягнень українського літописознавства 1918–1935 рр. є монографія Є. Перфецького, присвячена, головним чином, володимирським літописним зведенням 1189 і 1193 рр.⁴² Дотримуючись в основному конструкції О. Шахматова, автор поділяє весь залучений літописний матеріал за відображенням у ньому Володимирського зведення 1189 р. на три редакції: південну (Іпатіївське, Хлебниківське, Погодінське, Єрмолаївське зведення тощо), північну (Лаврентіївське, Радзивілівське, Троїцьке, Переяславо-Суздальське зведення тощо) та групу Володимирського Поліхрону (Тверське, Львовське, Воскресенське, Никонівське, Новгородське IV, Софійське I та зведення, використане Я. Длугошем у «Історії Польщі»). До особливої редакції належить Новгородський I літопис старшого й молодшого изводів. I, нарешті, осторонь від спільної літописної кодифікації стоять Новгородський II, III, Псковський I літописи тощо, що мають переважно місцевий характер.

Дослідник помітив, що виділений ним зі зведень південної та північної редакцій новгородський матеріал XII ст. схожий або дослівно збігається з відповідними рядками зведень Володимирського Поліхрону, зате суттєво відрізняється від тексту Новгородського I літопису. Спільноруські й новгородські статті Новгородського IV, Софійського I, Тверського та Львовського літописів закінчуються в першій чверті XV ст. Це ж саме стосується й спільноруських повідомлень Воскресенського й Никонівського літописів. Отже, усі перераховані пам'ятки походять від одного протографа — спільноруського зведення, в основі якого лежить Володимирське зведення 1189 р. Незважаючи на тотожність новгородських звісток, наявність різночитань у спільноруських записах «показывает, что своды северной и южной редакции положены на иной древней лето-

писной традиции, нежели первоисточник Тверской, Львовской, Новгородской IV, Софийской I и сх. (т.е. свод перв. четв. XV ст.)»⁴³.

Шляхом порівняння текстів Воскресенського й Никонівського (в основі яких поряд із найдавнішим Володимирським зведенням лежить Московське зведення кінця XV ст. та ін.), Тверського і Львівського (що, крім цього ж найдавнішого Володимирського зведення, спиралися на південний літопис середини XIII ст., новгородський початку XIV ст. тощо), а також Лаврентіївського, Радзивілівського й подібних літописів Є. Перфецький відновлює склад найдавнішого Володимирського зведення 1189 р., тобто Володимирського Поліхрону. Він доводить, що, незважаючи на своє доволі пізні походження, складений на початку XV ст. протограф групи Володимирського Поліхрону зберіг у собі давніші риси, ніж протограф північної редакції, але, з іншого боку, на відміну від останнього, він містить і ряд пізніших доповнень. Відштовхуючись від результатів текстологічного аналізу звісток XII ст., науковець, на відміну від О. Шахматова, датує створення найдавнішого Володимирського зведення не 1185, а 1188–1189 рр. На користь такого припущення свідчить інформація про ростовсько-володимирського єпископа Луку (1185–1189) і використання володимирським книжником доведеного до 1186 р. Переяславського зведення. По-третє, з 1189 р., за спостереженням Є. Перфецького, змінюється концепція володимирського літописання, головним завданням якого стало уславлення Володимира-на-Клязьмі та моральне виправдання діяльності князя Всеволода Юрійовича.

Розглянувши склад Володимирського зведення 1189 р., Є. Перфецький приходять до висновку, що його основним джерелом було Переяславське зведення 1186 р. Він дає характеристику виділеним із літописних текстів переяславським звісткам і поділяє Переяславський літопис на дві частини. Перша — «Єпископський Переяславський літопис» — включає лаконічні повідомлення, що тягнуться до початку 1150-х рр. і стосуються історії місцевої єпархії. Розгорнуті образні статті за 1160-80-і рр., які відображають авторське ставлення до подій і головним чином пов'язані з особою переяславського князя Володимира Глібовича, утворюють «Княжий Переяславський літопис».

Перший переяславський літописний запис датується 1118 р., коли переяславську єпископську кафедру очолив колишній ігумен Києво-Видубицького монастиря, укладач 2-ї редакції ПВЛ Сильвестр. Такий збіг дозволяє Є. Перфецькому розглядати його зачинателем переяславського літописання, в основу якого була покладена привезена ним з Києва ПВЛ.

Безпосереднім продовжувачем ПВЛ у межах київської літописної традиції дослідник вважає Київське зведення 1174 р. Крім ПВЛ і Першого київського літопису, до нього ввійшов також Новгородський княжий

літопис першої редакції. Ідейний та стилістичний аналіз київських літописних записок дає можливість ученому пов'язати їх укладання з послідовною роботою двох-трьох літописців. Беручи до уваги згадки в порічних записах 1127 і 1145 рр. про Андріївський Янчин монастир і його ігумена Григорія, він припускає, що до 1145 р. Київський літопис вівся саме в цій фамільній обителі Мономаха. У межах з 1146 по 1154 рр. даний твір становить цілісне розгорнуте оповідання, створене сучасником подій, близьким до київського князя Ізяслава Мстиславича. При аналізі цієї частини літопису вчений перш за все зупиняється на характеристиках, які автор дає князям Ізяславу Мстиславичу та Юрію Володимировичу. На думку Є. Перфецького, остання частина «Первой Киевской летописи (1155–1174), если ведётся, быть может, и не тем лицом, что и предыдущая, то всё-таки ведётся искренним сторонником Мономахова рода»⁴⁴. Перший київський літопис 1174 р. ввійшов до зведень Володимирського Поліхрону, північної та південної редакцій, натомість Другий київський літопис 1198 р. — тільки до останньої групи пам'яток.

Наявність перерви за 1161–1173 рр. в новгородських записах Володимирського зведення 1189 р., які загалом тягнуться до 1182 р., свідчить, що книжник черпав їх не безпосередньо з новгородського джерела, а користувався якимось спільноруським зведенням, молодшим за Київське зведення 1174 р. «Таким общерусским сводом, в котором составитель древнейшего Владимирского свода (1189-го года) нашел все эти новгородские сведения, — вважає Є. Перфецький, — мог быть только Переяславский свод 1186 года»⁴⁵. Серія новгородських звісток у Київському зведенні 1174 р. закінчувалася 1160-м роком. Переписавши це джерело, переяславський книжник протягом 1174–1186 рр. самостійно продовжував його інформацією різного походження, у тому числі й новгородського. Як переконливо показує дослідник, до складу Переяславського зведення 1186 р. входили відредагована в Переяславі ПВЛ, Київське зведення 1174 р., місцевий Переяславський літопис, новгородський літописний матеріал 1174–1182 рр. і, можливо, елементи народного епосу. У наступних параграфах II розділу він характеризує інші джерела Володимирського зведення 1189 р. — суздальські літописні записки 1140–50 рр., «Сказання про вбивство Андрія Боголюбського» та Володимирський літопис другої половини XII ст.

Як бачимо, історію давньоукраїнського (переяславського й київського) літописання XII ст. Є. Перфецький розглядає, головним чином, з точки зору його використання у Володимирському зведенні 1189 р. Саме через це він не приділяє достатньої уваги Київському зведенню 1198 р.

Безперечною заслугою науковця була висунута ним цікава гіпотеза про існування в новгородській літописній традиції XII — першої половини

XIII ст. не лише владичного, а й княжого літописання. Вивчення складу Новгородського зведення першої половини XIV ст., покладеного в основу Новгородського I літопису старшого ізводу, дозволяє автору зробити висновок, що, крім новгородського владичного, до нього увійшов ще й новгородський княжий літопис, а також спільноруське зведення, на якому базується північна редакція. Виконане дослідником зіставлення текстів показує, що вміщений до Новгородського I літопису новгородський матеріал за 1117–1160 і 1174–1182 рр. цілковито відрізняється від аналогічного тексту зведень північної та південної редакцій і групи Володимирського Поліхрону. Натомість майже всі інші новгородські записи із залучених для порівняння пам'яток майже або дослівно співпадають. Отже, у XII ст. в Новгороді існував відмінний від владичного літопис, який висвітлював життя й діяльність новгородських князів і відобразився у зведеннях Володимирського Поліхрону, північної й південної редакцій. Відповідаючи на питання про авторство новгородського княжого літопису, Є. Перфецький пов'язує укладання його статей за 1130–60-й рр. з ім'ям ієродиякона й доместика новгородського Антонієвого монастиря Кирила. На думку вченого, княже літописання в Новгороді тривало від першої чверті XI ст. до 1216 р. І лише після цього року виразні змістові й текстуальні паралелі новгородського матеріалу Новгородського I літопису й редакції Володимирського Поліхрону свідчать, що весь цей матеріал походить із спільного першоджерела — новгородського владичного літопису.

Торкаючись питання виникнення зведень північної та південної редакцій, Є. Перфецький доводить, що спільний текст, котрий лежить у їх основі, у свою чергу походить від Володимирського зведення 1189 р. Наявність у Лаврентіївському, Радзивілівському, Троїцькому, Переяславо-Суздальському літописах ряду київських, переяславських звісток, відсутніх у пам'ятках групи Володимирського Поліхрону, свідчить, що протограф північної редакції було створено пізніше, ніж Володимирське зведення 1189 р. На думку дослідника, «Этот свод мог появиться не позднее 1193-го года»⁴⁶, оскільки «на этом году кончается заимствование южными редакциями суздальско-володимирских известий, кончаются дословно общие тексты обеих редакций — северной и южной»⁴⁷. До того ж, після 1193 р. володимирське літописання втрачає свою тенденційність, яка проявлялась у моральному обґрунтуванні права Володимира-на-Клязьмі бути столицею Північно-Східної Русі. Під час характеристики Володимирського зведення 1193 р. Є. Перфецький зупиняється й на його взаєминах із київським літописанням. Наявність повторних дослівних читань у Володимирському зведенні 1193 р. свідчить, що його додаткове джерело мало у своєму складі той же київський текст, що й Київське

зведення 1174 р., який був доповнений літописними записами, що велися при Київському Софійському соборі, та переяславським літописним матеріалом. Цим південноруським зведенням, що вплинуло на Володимирське зведення 1193 р., дослідник вважає другу редакцію Київського зведення 1174 р. Сам факт такого впливу, на думку Є. Перфецького, «показывает, какое громадное значение на Руси в то время всё ещё имело киевское летописание, и что значение Киева, как летописного центра, все ещё было первенствующим...»⁴⁸.

Проведені студії дозволяють ученому вважати 1193 р. «переломом, критическим моментом в истории всего русского летописания. С этого года, после создания во Владимире-на-Клязьме общерусского свода, летописание расходится по двум путям. Создаются две редакции, южная и северная»⁴⁹. На півночі Володимирське зведення 1193 р. було покладене в основу Ростовської редакції першої половини XIII ст., а на півдні воно ввійшло до складу Київського зведення 1198 р.

У процесі дослідження Є. Перфецький поєднує порівняльно-текстологічний і логічно-смісловий аналіз літописного тексту, а також за необхідності залучає історичні дані. Щоправда порівняльно-текстологічний аналіз не завжди носить у нього системний характер. До того ж, застосування кон'єктурної критики й реконструкцій іноді призводить до перенасичення монографії занадто сміливими гіпотезами, на що свого часу вказав М. Грушевський⁵⁰. На жаль, у праці немає й генеалогічної схеми, необхідної для наочної ілюстрації складних текстологічних побудов. У цілому ж, спираючись на методологічні досягнення О. Шахматова, його учень накреслив струнку, логічно зв'язану та структурно завершену картину історії давньоруського літописання XII–XIII ст. Тому його монографію можна зарахувати до найбільших здобутків не тільки українського, а й усього східнослов'янського літописознавства 1918–1935 рр.

Викладені в ній погляди про новгородське літописання Є. Перфецький пізніше розвинув у спеціальній статті⁵¹. Автор насамперед прагнув «вияснити головне те, який новгородський літопис увійшов в українське літописання і в які відносини став цей великоруський новгородський літопис до українського літописання»⁵². Із цією метою в північній, південній редакціях літописних зведень і в групі Володимирського Поліхрону він виділяє ряд записів за 1117–1160 і 1174–1182 рр., зміст яких не залишає сумнівів щодо їхнього новгородського походження. Зіставлення їх із відповідними рядками Новгородського I літопису показало, що «Текст цих подій північної і південної або української редакцій майже дослівно сходиться зі Львівським, Тверським, Новгородським IV і Софійським I літописами — у той самий час, коли в Новгородським I літописі в відповідних місцях бачимо або повні різниці тексту, або зовсім інше

представлення цих подій»⁵³. Між пам'ятками перших трьох груп з одного боку та Новгородським I літописом з іншого Є. Перфецький виявив також значні розбіжності хронологічного характеру.

Наявність новгородських звісток у Тверському, Новгородському IV, Львівському й Софійському I літописах дозволила науковцю стверджувати, що вони були й у самому Володимирському Поліхроні — зведенні 1189 р. Їхня ж присутність у зведеннях північної й південної редакцій пояснюється тим, що й ці зведення базуються на Володимирському Поліхроні, щоправда, на його пізнішій редакції. Увесь масив новгородської інформації за 1117–1160 і 1174–1182 рр. з Володимирського Поліхрону висвітлює політичну діяльність та життя новгородських князів, не торкаючися при цьому історії місцевої єпархії. На підставі цього Є. Перфецький робить такий висновок: у Новгороді одночасно з владичним літописанням, яке відобразилося в Новгородському I літописі старшого ізводу, велося й княже літописання. Довівши, що новгородський владичний літопис безпосередньо користувався новгородським княжим літописом, науковець виявляє сліди останнього в статтях Новгородського I літопису за 1135–1137 рр. й в оповіданні 1134 р. про похід Всеволода й Ізяслава Мстиславичів на Суздаль. До новгородського княжого літопису дослідник відносить і деякі новгородські звістки XI ст.

Факт перерви в новгородських текстах між 1160 і 1174 рр., на думку Є. Перфецького, свідчить, що укладач Володимирського Поліхрону взяв їх не безпосередньо з новгородського джерела, а скористався Переяславським зведенням 1186 р., котре поклав у основу своєї праці. Але й Переяславське зведення ввібрало в себе Київське зведення 1174 р., в якому новгородські записи перериваються на 1160 р. Після ж 1174 р. переяславський книжник самостійно продовжував роботу, використовуючи матеріали різного походження, у тому числі й новгородські. Таким чином, новгородський княжий літопис відобразився у Володимирському Поліхроні через Київське й Переяславське зведення.

Відштовхуючись від переконливих аргументів О. Шахматова, що статті 1136–1137 рр. Новгородського I літопису, а також «Учення, иже вѣдати челоуѣку числа всѣх лѣтъ» належать перу доместика Антонієвого монастиря ієродиякона Кирила, Є. Перфецький розглядає останнього як одного з укладачів новгородського княжого літопису.

Велику наукову цінність для вітчизняного літописознавства становить об'ємна праця Є. Перфецького, що присвячена вивченню перемишльської літописної традиції⁵⁴. Відправною точкою для її автора послужило положення О. Шахматова про існування в XII ст. самостійного галицького літописання, яке велося в Перемишлі або Галичі. Під час студій Є. Перфецький спирається на розроблену О. Шахматовим схему східнослов'ян-

ського літописання, дотримується його методики аналізу літописних текстів, хоч у разі необхідності доповнює, уточнює або переглядає висновки свого вчителя.

Для реконструкції тексту Перемишльського зведення 1100 р. і встановлення його зв'язків з іншими зведеннями науковець залучив практично весь відомий на той час літописний матеріал — зведення південної (Іпатіївський, Хлебниковський, Погодінський, Єрмолаєвський літописи), північної (Лаврентіївський, Радзивілівський, Троїцький, Переяславо-Суздальський, Московський академічний літописи), північно-західної (Софійський I, Новгородський IV, Тверський, Львівський літописи) редакцій, I і II Псковські, II і III Новгородські літописи, а також Новгородський I літопис старшого й молодшого ізводів.

Провівши аналіз руських звісток, які містяться у складі «Історії Польщі» Яна Длугоша, він дійшов висновку, що основне руське джерело, що використав польський історик, охоплювало події від найдавніших часів до 1225 р. Далі його текст було продовжено статтями 1227–1297 й 1316–1392 рр., запозиченими відповідно зі зведення південної редакції та західноруських літописів. Ознайомлення з творчою лабораторією Я. Длугоша дозволило Є. Перфецькому говорити про точну, часто буквальну передачу автором «Історії Польщі» тексту свого основного руського джерела, завдяки чому значно полегшуються перспективи дослідницької роботи.

Виявивши в праці Я. Длугоша сліди перемишльського, київського, галицького й володимиро-суздальського літописання, дослідник визначає основне руське джерело «Історії Польщі» як спільне літописне зведення, оскільки в XIV — першій половині XV ст. вже завершилася первісна кодифікація спільноруського літописного матеріалу. Порівняльно-текстологічний аналіз показав, що найстарша частина зведення 1225 р., що охоплює виклад подій від найдавніших часів до 1100 р., найбільше відрізняється від літописних пам'яток, які збереглися до нашого часу. Деякі відповідності вона знаходить у Новгородському I літописі молодшого ізводу, I і II Псковських, Софійському I і Новгородському IV літописах. Зате стосовно статей 1126–1225 рр. зведення 1225 р. найбільше відповідає текстові зведень південної редакції. Відсутність перемишльських звісток зі зведення 1225 р. в інших джерелах «вказує на безумовний зв'язок зводу 1225 р. з Перемишлем. Цей звід нізвідки не міг узяти ці перемишльські звістки... як тільки з літопису, який в Перемишлі вівся та який ввійшов до складу зводу зложеного там же (коло 1100 року)...»⁵⁵. Згідно з Є. Перфецьким, Перемишльське зведення 1100 р. було складене з початкових статей київського літописання (про події X ст.), київського літописного матеріалу XI ст., перемишльських статей за 80–90-і рр. XI ст. й продов-

жене місцевими записами до 1140 рр., коли Володимир Володаревич переніс столицю з Перемишля до Галича. Другою частиною Перемишльського зведення 1225 р., як вважає Є. Перфецький, є друга частина зведення 1206 р., зрадаганого у Володимирі-на-Клязьмі. Однак твердження науковця, ніби укладач Перемишльського зведення 1225 р. відкинув набагато повнішу першу частину зводу північної редакції, «бережучи текст 1100 року яко дорогу реліквію свого рідного міста та країни»⁵⁶, виглядає малопереконливим.

Далі Є. Перфецький переходить до характеристики суспільно-політичних і культурних умов, що викликали в XIII ст. появу в Перемишлі спільного східнослов'янського літописного кодексу. Він розглядає це місто як потужний центр очоленої місцевим єпископом опозиції князівській владі в Галичині. На думку вченого, кодифікаційна робота розпочалася не раніше 1225 р., бо під ним у тексті вміщено останній запис про перемогу князя Ярослава над Литвою. Є. Перфецький висловлює припущення, що її ініціатором був владика Антоній (1220–1225), який перед прибуттям до Перемишля й після виїзду звідти обіймав посаду новгородського архієпископа. Завершилося ж складання зведення при його наступникові, не пізніше 1241 р., коли князь Данило Романович розгромив резиденцію перемишльського єпископа.

І частину своєї праці Є. Перфецький присвячує встановленню зв'язків між ПВЛ і текстом найдавнішої частини хроніки Я. Длугоша. Спочатку він проводить порівняльно-текстологічний аналіз списків ПВЛ у зведеннях південної, північної та північно-західної редакцій для встановлення спільних читань і розбіжностей. Після чого, ідучи за О. Шахматовим, шляхом порівняння трьох редакцій ПВЛ із текстом Новгородського І літопису молодшого ізводу, на ранніх відомостях якого відобразилося джерело, що передувало ПВЛ, встановлює взаємини між ними й час їхнього складання. Дослідник підкреслює, що статті ПВЛ другої половини XI — початку XII ст. з північної й південної редакцій, що відсутні в північно-західній, за своїм змістом стосуються Києво-Печерського монастиря й були тут записані. Отже, це свідчить про те, що протягом указанного часу в Печерській обителі вівся літопис. Оскільки ніяк не можна припустити, щоб редактор ПВЛ північно-західної редакції свідомо вилучав зі свого зведення інформацію, котра стосувалася Києво-Печерського монастиря, то звідси випливає, що він просто не мав під руками Печерського літопису. Відповідні звістки пізніше потрапили до другої (збереглася у зведеннях північної групи) та третьої (збереглася у зведеннях південної групи) редакцій пам'ятки. Отже, найстаршою редакцією ПВЛ є її текст у зведеннях північно-західної редакції. На базі накресленої схеми історії тексту ПВЛ дослідник пропонує свій варіант вирішення питання її

авторства. За Є. Перфецьким, Нестор був автором первісної редакції пам'ятки, що не мала у своєму складі статей про заснування Києво-Печерського монастиря й смерть Феодосія, які за змістом суперечать творам, безсумнівно, належним Нестору.

Зіставлення руського тексту хроніки Я. Длугоша з трьома редакціями ПВЛ показало, що найближче він до тієї, яка відобразилася в Софійському I й Новгородському IV літописах. Причому ПВЛ першої редакції розходиться з ПВЛ другої та третьої редакцій саме там, де вона дослівно відповідає «Історії Польщі». Однак після 1097 р. текст Я. Длугоша в ряді статей буквально сходиться з другою та третьою редакціями ПВЛ. Усе це, а також факт відсутності на сторінках «Історії Польщі» використаних Нестором іноземних і вітчизняних джерел (хроніки Георгія Амартола, життя Василя Нового, откровення Мефодія Патарського, «Сказання про грамоту слов'янську», договорів із греками, легенди про апостола Андрія та ін.) дозволило Є. Перфецькому зробити висновок про те, що Я. Длугош не користувався ПВЛ.

Особлива ж близькість «Історії Польщі» до тексту ПВЛ у складі Софійського I й Новгородського IV літописів, а також до Новгородського I літопису молодшого ізводу є свідченням відповідності найстаршої частини праці Я. Длугоша Київському зведенню 70-х рр. XI ст., яке через Софійський літопис (Софійский временник) відобразилося у вищезазначених творах. Однак відсутність у хроніці новгородських звісток показує, що Київський літопис 1074 р. потрапив до неї не через Софійський літопис. Крім того, у тексті Перемишльського зведення 1100 р. є місця, що кардинально відрізняються від відповідних фрагментів Новгородського I літопису й ПВЛ. Таким чином, в основі Перемишльського зведення 1100 р. лежить старовинний Київський літопис початку XI ст., доповнений матеріалами Київського зведення 1074 р. До складу ж Новгородського I літопису та ПВЛ матеріали останнього потрапили після тенденційної обробки, здійсненої в Новгороді. На думку Є. Перфецького, безпосереднім поштовхом для складання Перемишльського кодексу 1100 р. стало осліплення теребовлянського князя Василька Ростиславича. Зведення було написане в Перемишлі за дорученням перемишльського князя Володаря Ростиславича, імовірно, священником Васи́лієм — автором відомого оповідання про осліплення князя Василька. На жаль, це припущення не обґрунтоване ні інформацією із самого Перемишльського зведення, ні даними з інших джерел.

У II частині розвідки Є. Перфецький розглядає включені до Перемишльського зведення 1100 р. оповідання про Кия, Щека й Хорива та Рюрика, Синеуса та Трувора. Для зіставлення він залучає тексти Новгородського I літопису молодшого ізводу й ПВЛ. Результати порів-

няльно-текстологічного й логічно-сміслового аналізу дали йому «можність ствердити, що в основі Початкового зводу, руського тексту Длугоша та ПВЛ лежить одне і те саме, більше або менше використане джерело, а саме — Старовинний Київський літопис»⁵⁷. Деякі ж вставки (про місця осідку Рюрика та його братів, їхні князювання та смерть) потрапили до Перемишльського зведення 1100 р. з особливої редакції Початкового зведення 1093 р., яка повніше відобразила в собі текст Новгородського зведення 1050 р., ніж та редакція Початкового зведення, що ввійшла до Новгородського I літопису молодшого ізводу. Оскільки перемишльський книжник безпосередньо користувався київським зведенням початку XI ст., його кодекс із більшою повнотою відображає зміст останнього, ніж ПВЛ. Зокрема, звістки про Аскольда й Діра, невдоволення новгородців їхнім пануванням і запрошення варягів не мають відповідників у Початковому зведенні й ПВЛ. Однак до «Історії Польщі» не потрапило запозичене Перемишльським зведенням 1100 р. з Київського зведення початку XI ст. повідомлення про війну Аскольда й Діра з полочанами, що збереглося в Никонівському літописі. Наявність у ПВЛ багатьох місць, які є в «Історії Польщі», але відсутні в Початковому зведенні, Є. Перфецький логічно пояснює тим, «що Повість временних літ помимо Початкового зводу безпосередньо користувалася також і текстом Перемишльського зводу 1100 року, який лежить також і в основі руського тексту Яна Длугоша»⁵⁸.

Порівнявши оповідання ПВЛ і хроніки про Кия, Щека, Хорива й заснування Києва, дослідник зробив висновок, що його початковий текст «в зводі 1100 року читався так, як читається це місце і в Повісті временних літ»⁵⁹. Наявне в Я. Длугоша різночитання (ідеться про заснування власних міст Щеком і Хоривом. — *І.Д.*) він пояснює неспроможністю польського історика до кінця зрозуміти в цьому місці зміст свого першоджерела. Висвітлюючи редакторську роботу Нестора, дослідник наголошує, що саме місцевий патріотизм змусив книжника віддати рішучу перевагу Перемишльському зведенню 1100 р. перед фольклорною традицією, що представляла Кия простим перевізником, а також перед Новгородським і Початковим зведеннями, укладачі яких намагалися понизити соціальний статус засновника «матері городів руських». Шляхом внутрішньої інтерпретації звісток про радимичів і в'ятичів, князя Дулебу й дулебян та їх порівняння з відповідними уривками ПВЛ науковець доводить, що в Перемишльському зведенні 1100 р. вони читалися так само, як читаються в «Історії Польщі». Характеристика ж полян та інших племен зі зведення 1100 р. знаходить аналогії у відповідних рядках не лише хроніки Я. Длугоша, а й ПВЛ. А ось пропущену ним звістку про уличів і тиверців можна відтворити, залучивши матеріал літопису

Нестора. Наприкінці II частини своєї праці Є. Перфецький подає реконструйований за допомогою зіставлення «Історії Польщі», ПВЛ, Новгородського I літопису молодшого ізводу та Псковського II літопису уривок оповідання Перемишльського зведення 1100 р. про Кия, Щека й Хорива та Рюрика, Синеуса й Трувора.

У наступній частині дослідник проаналізував оповідання Я. Длугоша про вбивство Аскольда й Діра та реконструював відповідний уривок Перемишльського зведення 1100 р. Як і перед цим, найважливіші висновки вченого засновані на порівнянні текстів «Історії Польщі», Новгородського I літопису молодшого ізводу, ПВЛ, а також Псковського I літопису, літопису Авраамки й Рогозького літописця. У результаті Є. Перфецький відзначив відсутність будь-яких звісток про князя Олега на сторінках Київських зведень 1074 й 1039 рр. Дві вставки про його похід на Царгород і смерть у Ладозі потрапили до Початкового зведення з новгородського літописання. Оскільки Я. Длугош не подає ніякої інформації про Олега, то її не було й у його першоджерелі — Перемишльському зведенні 1100 р., заснованому на Найдавнішому київському зведенні 1039 р. Включивши до складу ПВЛ договір Олега з греками, Нестор був вимушений докорінно переробити зміст свого першоджерела — Початкового зведення. «...до 6420 року включно... — пише Є. Перфецький, — ...усюди, де в самім Початковім зводі стояло ім'я Ігоря, — в Повісти вр. літ це ім'я Ігоря змінено іменем Олега. Де складач Повісти вр. літ не міг тут зробити заміни імени Ігоря на ім'я Олега...там просто викидав він такий текст зі свого основного тексту... Коли ж складач Повісти вр. літ і згадує тут, — в тексті своїм до 6420 року, — ім'я Ігоря, то тільки в тексті ним самим тут внесеним, — з ціллю показати, що Ігор був тоді ще «вельми дѣтськимъ»⁶⁰.

Продовжуючи далі своє дослідження, Є. Перфецький доводить, що хоч Початкове зведення й ПВЛ називають Аскольда й Діра звичайними варягами, мужами Рюрика, однак у Перемишльському зведенні 1100 р. відповідно до первісної літописної традиції вони виступають законними київськими князями. Подібно до Я. Длугоша розповідають про похід Ігоря на Київ і вбивство ним Аскольда й Діра літопис Авраамки, Псковський I літопис і Рогозький літописець, у яких через Новгородське зведення 1079 р. відбилосся найдавніше київське зведення 1039 р. Таким чином, відсутність у Я. Длугоша багатьох подробиць, зокрема маршруту Ігоря, хитрощів, до яких він удався під Києвом, його слів до київських князів і вказівки на місця поховання загиблих, можна пояснити тим, що їх не було й у першоджерелі «Історії Польщі» — Перемишльському зведенні 1100 р. Усі ці деталі «внесені були... в текст статті про вбивство Аскольда й Діра укладачем Початкового зведення в наслідку тенденції

його — представити Ігора єдиним законним претендентом на Київський стіл, а рід Рюрика — єдиним законним на Руси родом княжим»⁶¹.

У IV частині Є. Перфецький поставив за мету з'ясувати відношення між Печерським літописом з одного боку й Перемишльським зведенням 1100 р., Початковим зведенням і ПВЛ з іншого. Порівняльно-текстологічний аналіз Синодального списку Новгородського I літопису старшого ізводу, Софійського I й Новгородського IV літописів показав відсутність статей Печерського літопису на сторінках ПВЛ першої редакції, Початкового зведення й Київського зведення 1074 р. Укладач Другого київського літопису поклав у основу своєї праці ПВЛ другої редакції, до складу якої входили й статті Печерського літопису по 1111 р. включно, і Печерський літопис другої редакції, котрий закінчувався оповіданням 1182 р. про смерть архімандрита Полікарпа. При цьому під впливом останнього джерела й меншою мірою першої редакції ПВЛ та інших матеріалів до тексту другої редакції ПВЛ були внесені правки й додатки, які призвели до утворення нової — третьої редакції ПВЛ. Підтвердженням того, що третя редакція ПВЛ виникла в останній чверті XII ст., тобто не раніше оформлення Другого київського літопису, на думку Є. Перфецького, слугує іменування під 6690 р. настоятеля Києво-Печерського монастиря не ігуменом, а архімандритом, «бо тільки в самому кінці XII стол., — а власне: не раніше послідньої чверти його, — печерські ігумени набули прав на титул архімандрита»⁶².

Враховуючи наявні в Печерському літописі першої редакції реальні подробиці, а також негативне ставлення його автора до ігумена Никона, котрий помер 1088 р., дослідник датує цей твір часом між кінцем 90-х рр. XI ст. й 1112 р. Усі літописні статті належать перу однієї особи, яка була сучасником-очевидцем зображуваних подій. Оскільки Печерський літопис першої редакції з'явився пізніше, ніж Початкове зведення й Київське зведення 1074 р., що були джерелами Перемишльського зведення 1100 р., то й не дивно, що його матеріали не змогли потрапити на сторінки хроніки Я. Длугоша.

Як відомо, у ПВЛ другої редакції відобразилися ПВЛ першої редакції та Печерський літопис першої редакції. Тому поділ її статей на «київські» й «печерські» дозволив Є. Перфецькому віднести складання ПВЛ першої редакції до 1106–1112 рр. Адже остання суто «київська» стаття ПВЛ другої редакції розповідає про перемогу 1106 р. над половцями біля Заріченська, і нею ж закінчується київський матеріал у північно-західних зведеннях, у складі яких міститься ПВЛ першої редакції. Насамкінець Є. Перфецький вказує конкретні шляхи до реконструкції первісного тексту ПВЛ.

На жаль, науковець чомусь не об'єднав основні результати своєї надзвичайно цікавої студії в окремих висновках. Як бачимо, завдяки скрупульозно точному порівняльно-текстологічному й досконалому логічно-смысловому аналізу Є. Перфецькому вдалося виявити та відтворити два перемишльські літописні зведення, які не збереглися до наших днів. Унаслідок цього було відкрито існування ще одного центру давньоукраїнського літописання — міста Перемишля. Однак стосовно ПВЛ деякі положення вченого виявилися недостатньо вмотивованими. Так, найбільш вразливою виглядає запропонована ним схема складання третьої редакції ПВЛ, що передбачає її датування кінцем XII ст.

Невдовзі дослідник опублікував поглиблений і відшліфований варіант своєї розвідки чеською мовою у вигляді окремої монографії⁶³.

С. Томашівський вказав на відсутність надійного документального підґрунтя в картині суспільно-політичного й культурного життя Перемишля першої половини XIII ст., яку Є. Перфецький відтворив для пояснення причин і обставин появи місцевого літописного кодексу⁶⁴.

Натомість С. Гаєвський відзначив велику привабливість реконструкції Є. Перфецького й безперечну наукову вартість її окремих фактичних моментів⁶⁵. Так, важливу роль для дослідження норманського питання та з'ясування достовірності ряду літописних пам'яток мають збережене Я. Длугошем свідчення Перемишльського зведення 1100 р. про князівський статус Кия, Щека й Хорива, повідомлення про київських князів Аскольда й Діра, їхню боротьбу з деревлянами, уличами й конфлікт з новгородцями, наслідком якого стало покликання варягів, характеристика врожайності полянської землі тощо. Віддаючи належне досягненням Є. Перфецького, рецензент водночас зауважив, що найістотнішим недоліком його праці є інтерпретація тексту «Історії Польщі» та східнослов'янських літописів відповідно до створеної гіпотези. А тому до занадто далекосяжних висновків і проблематичних побудов автора слід ставитися з обережністю.

Продовжуючи кращі традиції вітчизняного літописознавства, українські науковці протягом 1918–1935 рр. істотно розширили й поглибили доробок своїх попередників. Особливо вагомий внесок було зроблено у вивчення перемишльського, переяславського та київського літописання XII ст. Не оминули своєю увагою вчені й початкове літописання, зокрема ПВЛ. На жаль, такий видатній пам'ятці, як Галицько-Волинський літопис, увага приділялася лише на сторінках узагальнюючих праць з історіографії, джерелознавства та історії літератури.

До непересічних здобутків на ниві дослідження давньоруського літописання безперечно слід зарахувати дві об'ємні роботи Є. Перфецького. У монографії «Русские летописные своды и их взаимоотношения» він

накреслив масштабну картину взаємин давньоруських літописних зведень XII–XIII ст., зокрема охарактеризував київське й переяславське літописання XII ст. Друга його праця присвячена надзвичайно цікавій, раніше не дослідженій проблемі — перемишльському літописанню XI–XIII ст. На підставі детального, глибокого вивчення літописного матеріалу автору вдалося відновити Перемишльське літописне зведення 1100 р. Загалом для студій Є. Перфецького притаманне комплексне дослідження літописних текстів, органічне поєднання порівняльно-текстологічного, логічно-сміслового й історичного аналізу.

Проте переважна більшість публікацій 1918–1935 рр. була присвячена вивченню часткових питань, пов'язаних із давньоруським літописанням. Прикладом таких студій можуть бути статті А. Ляценка, В. Пархоменка, В. Перетца, Є. Перфецького, М. Тершаковця, В. Щербини та ін. про окремі джерела ПВЛ і Київського літопису, деякі літописні повісті, сказання, авторство списків і редакцій тощо. Серед них особливий інтерес викликають спроби В. Перетца й А. Ляценка встановити тематичні та стилістичні аналогії між давньоруським літописанням з одного боку та Святим письмом або скандинавськими сагами з іншого. До «вузьких» спеціальних публікацій належать також розвідки Д. Абрамовича, С. Бугославського тощо, у яких літописи розглядаються як джерела інших літературних пам'яток. Підбиваючи підсумки, слід згадати й рецензії, що також відображали тодішній стан українського літописознавства та сприяли перетворенню його на окрему допоміжну історичну дисципліну.

За методикою вивчення літописних пам'яток охарактеризовані праці є неоднорідними. Так, Є. Перфецький спирався на методичні новації свого вчителя О. Шахматова, В. Пархоменко та інші історики послуговувалися спеціально-історичними та джерелознавчими методами дослідження. Натомість філологи — В. Перетц, Д. Абрамович, С. Бугославський, А. Лященко тощо — в основному використовували методіку порівняльно-історичного літературознавства.

Загалом протягом 1918–1935 рр., попри появу двох ґрунтовних студій Є. Перфецького та серйозних узагальнюючих праць Д. Багалія, М. Возняка, М. Грушевського, Д. Дорошенка й С. Єфремова, вивчення українськими науковцями давньоруського літописання не велося з особливою інтенсивністю. Проте розглянуті публікації засвідчили загалом високий рівень вітчизняного літописознавства й відкрили широкі перспективи для його подальшого розвитку. На жаль, унаслідок політичних переслідувань з боку більшовицької влади, які розгорнулися наприкінці 1920 — на початку 1930-х рр., переважна більшість українознавчих установ ВУАН була ліквідована, частина науковців репресована, а вивчення українського літописання в УРСР фактично призупинене.

¹ См.: Буганов В.И. Отечественная историография русского летописания. — М., 1975. — С. 25, 62–64, 69–79, 84–86, 93, 98–99, 128.

² См.: Вовина-Лебедева В.Г. Е.Ю. Перфецкий — исследователь летописания // Вспомогательные исторические дисциплины / Отв. ред. В.Н. Плешков. — СПб., 2010. — Т. 31. — С. 436–455.

³ Див.: Андрохович А. Иван Лаврівський. Один з піонерів українського відродження в Галичині (1773–1820) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1919. — Т. 128. — С. 115–116.

⁴ См.: Абрамович Д.И. Памяти Афанасия Фёдоровича Бычкова: (К столетию со дня его рождения) // Сборник Российской публичной библиотеки. — Петроград, 1920. — Т. 1. — Вып. 1. — С. 128–130.

⁵ См.: Его же. Труды А.А. Шахматова в области истории русской литературы // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. 1920 г. — Петроград, 1922. — Т. 25. — С. 112–127.

⁶ Там же. — С. 122–123.

⁷ Див.: Скрутьень Йосафат. Життєписи Василян: (Віомок з рукописного збірника митр. Льва Кишки) // Записки чина Святого Василя Великого. — Жовква, 1924. — Т. 1. — Вип. 1. — С. 105, 107, 116.

⁸ Див.: Пархоменко В. Из листування з акад. О.О. Шахматовим // Україна / Під ред. акад. М. Грушевського. — К., 1925. — Кн. 6. — С. 125–128.

⁹ См.: Перетц В.Н. Памяти Аркадия Иоакимовича Лященко. Очерк его жизни, научной и общественной работы // Труды Института славяноведения АН СССР. — Ленинград, 1932. — Т. 1. — С. 354–376.

¹⁰ Там же. — С. 360.

¹¹ Див.: Перфецький Є. До питання про Нестора Печерського // Україна. — К., 1918. — Кн. 1–2. — С. 11–20.

¹² Див.: Щербина В. Лаврентій чи Діонісій? Чийм іменням належало б називати найстаріший список літопису? // Україна / Під ред. М. Грушевського. — К., 1924. — Кн. 3. — С. 10–13.

¹³ Там само. — С. 13.

¹⁴ См.: Пархоменко В. Русь в IX веке // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. 1917. — Петроград, 1918. — Т. 22. — Кн. 2. — С. 127–140.

¹⁵ Там же. — С. 139.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Пархоменко В. Норманизм и антинорманизм: (К вопросу о происхождении имени «Русь») // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. 1923. — Ленинград, 1924. — Т. 28. — С. 74.

¹⁸ См.: Его же. У истоков русской государственности. — Ленинград, 1924. — С. 73–82.

¹⁹ Див.: Лященко А.Я. Два Олеги на сторінках літопису X століття // Науковий збірник Ленінградського товариства української історії, письменства та мови / За ред. акад. В.М. Перетца. — К., 1931. — Вип. 3. — С. 3–10.

²⁰ См.: Его же. Летописное сказание о мести Ольги древлянам: (По поводу статьи проф. А. Брюкнера) // Известия по русскому языку и словесности. 1929. — Ленинград, 1929. — Т. 2. — Кн. 1. — С. 320–336.

²¹ Див.: Сушицький Ф. До історії поетичних оповідань про Михайлика й Золоті ворота та про Батія // Записки Історично-філологічного відділу УАН / Гол. ред. Д.І. Багалій. — К., 1919. — Кн. 1. — С. 91–93.

²² См.: Лященко А.И. Былина о Дюке Степановиче // Известия Отделения русского языка и словесности Академии Наук Союза Советских Социалистических Республик 1925 года. — Ленинград, 1926. — Т. 30. — С. 135–137.

²³ Див.: Коструб Т. Ще до генези українських дум // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1928. — Т. 149. — С. 194–196.

²⁴ Перетц В. Ще раз дума про Олексія Поповича // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1925. — Т. 141–143. — С. 5.

²⁵ Див.: Тершаковець М. Переказ про Кия, Щека і Хорива та їх сестру Либідь // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — Т. 2. — С. 399–425.

²⁶ См.: Лященко А.И. Летописные сказания о смерти Олега Вещего // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук 1924 года. — Ленинград, 1925. — Т. 29. — С. 254–288.

²⁷ Пархоменко В. Рец. на: А. Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. Відбитка із т. 29 «Известий отделения русского языка и словесности Российской Академии Наук», стор. 254–288, Ленінград, 1925 р. // Червоний шлях. — 1926. — № 2. — С. 190.

²⁸ Див.: Лященко А. Сага про Олафа Тріггвасона й літописне оповідання про Ольгу // Україна / Під заг. ред. М.С. Грушевського. — К., 1926. — Кн. 4. — С. 3–23.

²⁹ Его же. «Eumundar Saga» и русские летописи // Известия Академии наук Союза Советских Социалистических Республик. VI серия. — Ленинград, 1926. — № 12. — С. 1061–1086.

³⁰ Там же. — С. 1086.

³¹ Там же. — С. 1081.

³² Перетц В. До питання про літературні джерела давнього українського літопису // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. — К., 1928. — Т. 2. — С. 213.

³³ Там само. — С. 217.

³⁴ См.: Его же. «Слово о полку Игореве» и древнеславянский перевод библейских книг // Известия по русскому языку и словесности. 1930. — Ленинград, 1930. — Т. 3. — Кн. 1. — С. 291–292.

³⁵ См.: Лященко А.И. Этюды о «Слове о полку Игореве» // Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук Союза Советских Социалистических Республик 1926 года. — Ленинград, 1926. — Т. 31. — С. 137–158.

³⁶ Див.: Перетц В. Слово о полку Игоревім. Пам'ятка феодальної України-Руси XII віку. — К., 1926. — С. 36–37.

³⁷ Див.: Бугославський С. Пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса та Гліба: (Розвідка та тексти) / За ред. В. Перетца. — К., 1928. — XXXIII, 206, II с.

³⁸ Там само. — С. XXI.

³⁹ Див.: Абрамович Д. Літописні джерела Четьїх-Міней Дмитра Ростовського // Науковий збірник за рік 1929. Записки Історичної секції Всеукраїнської академії наук / Під. ред. М.С. Грушевського. — К., 1929. — Т. 32. — С. 32–61.

⁴⁰ См.: Его же. Отрывок из хроники Иоанна Малалы в Златоустре XII века // Сборник статей в честь академика Алексея Ивановича Соболевского / Под. ред. акад. В.Н. Перетца. — Ленинград, 1928. — С. 19–24.

⁴¹ Див.: *Лященко А.* Кілька власних імен в «Історії» Длугоша. Матеріяли до історії української мови в XV ст. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1930. — Т. 99. Ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. — Ч. 1. — С. 317–321.

⁴² См.: *Перфецкий Е.Ю.* Русские летописные своды и их взаимоотношения. — Братислава, 1922 — 101 с.

⁴³ Там же. — С. 19.

⁴⁴ Там же. — С. 41.

⁴⁵ Там же. — С. 42.

⁴⁶ Там же. — С. 79.

⁴⁷ Там же. — С. 80.

⁴⁸ Там же. — С. 87.

⁴⁹ Там же. — С. 85.

⁵⁰ Див.: *Грушевський М.С.* Рец. на: Е.Ю. Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения. Братислава. 1922, ст. 101 (Spisy filozofickej fakulty univerzity v Bratislave) // Україна / Під заг. ред. М.С. Грушевського. — К., 1928. — Кн. 2. — С. 133–134.

⁵¹ Див.: *Перфецький Є.* Новгородський княжий літопис і його відношення до українського літописання XII століття // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Львів, 1924. — Т. 134–135. — С. 1–18.

⁵² Там само. — С. 17.

⁵³ Там само. — С. 6.

⁵⁴ Див.: *Перфецький Є.* Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша // Там само. — Львів, 1927. — Т. 147. — С. 1–54; Львів, 1928. — Т. 149. — С. 31–83; Львів, 1931. — Т. 151. — С. 19–56.

⁵⁵ Там само. — Львів, 1927. — Т. 147. — С. 19.

⁵⁶ Там само. — С. 21.

⁵⁷ Там само. — Львів, 1928. — Т. 149. — С. 80.

⁵⁸ Там само. — С. 63.

⁵⁹ Там само. — С. 81.

⁶⁰ Там само. — Львів, 1931. — Т. 151. — С. 30.

⁶¹ Там само. — С. 41.

⁶² Там само. — С. 48.

⁶³ Див.: *Perfekcyj Eugen.* Historia Polonica Jana Dlugosza a ruske letopisectvi. — Praha, 1932. — 120 s.

⁶⁴ Див.: *Томашівський С.* До історії Перемишля і його єпископської катедри. Критичні замітки // Записки чина Святого Василя Великого. — Жовква, 1928 — Т. 3. — Вип. 1–2. — С. 179–190.

⁶⁵ Див.: *Гаєвський С.* Рец. на: Д-р Є. Перфецький. Перемишльський літописний кодекс першої редакції в складі хроніки Яна Длугоша. Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, 1928, т. СXLVII, сс. 1–54, т. СXLIX, сс. 31–83 // Україна / Під заг. ред. М.С. Грушевського. — К., 1929. — Травень–червень. — С. 131–134.

МЕТРОЛОГІЯ

ІСТОРИЧНА

О.Ф. СИДОРЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ

Історична метрологія — спеціальна історична дисципліна, яка досліджує походження, еволюцію давніх мір, установлює їх величини та співвідношення із сучасними мірами. Значний внесок у вивчення проблем цієї науки здійснила Олена Федорівна Сидоренко.

Деякі відомості про її життя й наукову діяльність наведені в біобібліографічному довіднику «Вчені Інституту історії України»¹, де О. Сидоренко присвячена невелика замітка, в якій, проте, є окремі неточності щодо біографічних відомостей. Отже, її наукова біографія та внесок у розробку складних і актуальних проблем історичної метрології залишаються малодослідженими. Цьому питанню й присвячена дана стаття.

Народилася Олена Федорівна 27 серпня 1940 р. в м. Києві. Закінчивши Київську середню школу № 65, 1957 р. вступила на історико-філологічний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка. За роки навчання в даному закладі О. Сидоренко оволоділа ґрунтовними знаннями з історії, а також вивчила декілька іноземних мов: польську, англійську, французьку, португальську, іспанську. Крім цього, вона опанувала латину, знання якої було необхідно при дослідженні середньовічних пам'яток. 1962 р. Олена Федорівна закінчила університет і отримала спеціальність «історик-архівіст (учитель історії)»².

Після закінчення університету в 1962–1963 рр. О. Сидоренко працювала за отриманою спеціальністю — науковим співробітником Центрального державного історичного архіву УРСР в м. Києві. У 1963–1964 рр. вона перейшла на роботу до Київської середньої школи № 172 й за сумісництвом працювала лаборантом і викладачем Київського вечірнього відділу Українського поліграфічного інституту. Наступні два роки — 1965–1966 — у дитячих яслах-садку № 310³.

1966 р. О. Сидоренко вийшла заміж за М. Сорокіна та переїхала на постійне проживання до Москви. Того ж року вона влаштувалася бібліотекарем до відділу рукописів Державної бібліотеки ім. В. Леніна (тепер Російська державна бібліотека), у якому зберігалася значна кількість матеріалів з історії України. Зацікавившись ними, Олена Федорівна підготувала реферат на тему: «Матеріали з історії України XVIII ст. в колекції М. Маркевича» й 1968 р., успішно склавши іспити, була зарахована до аспірантури Інституту історії АН УРСР (наказ № 131 від

7 жовтня 1968 р.). Науковим керівником аспірантки було призначено члена-кореспондента Академії наук УРСР Ф. Шевченка. Тему кандидатської дисертації вона обрала таку: «Торгівля на Лівобережній Україні в першій половині XVIII ст.»⁴.

1970 р. опублікувала статтю, в якій проаналізувала стан вивчення історичної метрології, тобто історіографію проблеми⁵.

У вступі йдеться про міри, які були поширені в давні часи на території України, про вплив на них метричних систем тих держав, до яких входили окремі українські землі, наголошено на недостатній розробленості проблем історичної метрології через складність їх дослідження. Авторка проаналізувала відомі їй на той час найважливіші праці з історичної метрології. Це, насамперед, стаття А. Лобка, опублікована в журналі «Киевская старина» 1889 р (№ 7. — С. 232–239), в якій досліджувалися заходи російського уряду щодо уніфікації мір на Лівобережній Україні на початку XVIII ст. й запровадження російських мір⁶.

Значну увагу О. Сидоренко приділила працям з історичної метрології архіваріуса Віленського архіву М. Горбачевського. Вона зазначала, що стаття «Литовсько-польська метрологія з перекладом її на російську» й таблиці, які становлять розділ «Археографічного календаря на 2000 років», підготовлені М. Горбачевським за матеріалами російської урядової комісії зразкових мір та ваг, яка діяла в 1825–1835 рр. Дослідниця також відмітила, що значний матеріал з історичної метрології є в його «Словнику давньої актової мови», опублікованому 1874 р.⁷

У статті також проаналізовано хронологічно-метрологічні таблиці й праці з історичної метрології польського історика К. Соханевича, присвячені безпосередньо українським мірам. О. Сидоренко відзначила недоліки метрологічних таблиць К. Соханевича й М. Горбачевського, які були складені на основі законодавчих матеріалів, а тому зафіксували лише окремі моменти в розвитку метрологічних систем. На її думку, історична метрологія, зокрема й українська, вимагає точності у визначенні місця та часу дії одиниць виміру та ваги, а також змін, які з ними відбувалися⁸.

Значну увагу О. Сидоренко приділила працям істориків 20–60 рр. ХХ ст. Вона проаналізувала розвідку О. Неселовського, присвячену дослідженню подільської міри третинника, статтю І. Єрофієва про старі українські міри, вагу та грошовий обіг. Зазначила, що висновки останнього вимагають обережного ставлення та перевірки їх відповідності для кожної конкретної місцевості та часу дії мір⁹.

Дослідниця встановила, що в 30–40 рр. ХХ ст. проблеми історичної метрології практично не розроблялися. Лише 1949 р. з'явилася стаття Д. Похилевича, в якій було розв'язане важливе для історичної науки питання про міру площі волоку. О. Сидоренко вважала, що вона була

поширена на Правобережній Україні в XVI–XVIII ст.¹⁰, що не зовсім правильно. Волока як міра площі в першій половині XVII ст. була запроваджена і на півночі Лівобережної України, зокрема на Стародубщині, Чернігівщині й у деяких районах Західної України¹¹.

О. Сидоренко проаналізувала дослідження з історичної метрології, опубліковані в середині 50-х рр. XX ст.; відзначила посилення інтересу до цієї науки, чому сприяли журнали «Історичні джерела та їх використання» й «Архіви України»; дослідила статтю Я. Ісаєвича, в якій наводилася думка про специфічність українських мір, і складену автором таблицю одиниць виміру, які були поширені в XVI–XVIII ст. на українських землях у складі Речі Посполитої¹².

Не пройшли повз увагу дослідниці розвідки А. Барабоє, Я. Сеніка, М. Котляра, статті етнографів Л. Дорошкевич та Л. Граціанської про народні міри, а також мовознавців Й. Дзензелівського, М. Худаша, В. Винника та Е. Балецького, в яких досліджувалася термінологія української метрології¹³.

Авторка статті висловила слушну думку про доцільність видання довідника, що увібрав би та підсумував увесь розпорошений по різних історичних дослідженнях матеріал, що підвищило б, на її думку, інтерес до історичної метрології та стимулювало б її розвиток. Вона також вважала, що одночасно треба збирати фактичний матеріал для створення узагальнюючих праць¹⁴.

У статті О. Сидоренко є певні недоліки й неточності. Авторка не проаналізувала ряд важливих праць, які були опубліковані до часу виходу у світ її власної статті. Це праця О. Ханенка, в якій наведені відомості про міри земельних площ, стаття В. Зінича про народну метрологію, стаття Б. Сидора про міри, поширені на території Буковини, польської дослідниці Я. Шевчик про міру волоку, а також праці дослідників історичної метрології Росії: М. Устюгова, Б. Рібакова, Л. Черепніна, О. Каменцевої та ін., в яких є відомості про міри, поширені на сучасних українських землях у складі Київської Русі й Російської імперії¹⁵.

Незважаючи на це, стаття О. Сидоренко про стан вивчення історичної метрології стала важливим етапом у розвитку історіографії проблеми. Уперше в українській історіографії були проаналізовані праці, в яких досліджувалися питання історичної метрології України, висловлені ґрунтовні оцінки цих праць та необхідність підготовки довідника й монографій з даної науки.

1971 р. О. Сидоренко опублікувала статтю, в якій досліджувала міри об'єму, поширені на Лівобережній Україні у XVIII ст. Головну увагу вона приділила мірі відро¹⁶.

У статті зазначено, що найпоширенішими мірами об'єму на Лівобережній Україні у XVIII ст. були: бочки, відра, кварта. Відмінності в місткостях окремих мір серед цих груп авторка статті пояснювала тим, що вони вживалися для вимірювання різних за призначенням рідин. У цій системі виміру головною, на її думку, була міра відро. Про це свідчить факт існування торговельного податку з проданих рідин — повідеркового, ряд прикладів обсягу оподаткування якого наведено в статті¹⁷.

За даними О. Сидоренко, міра відро на Лівобережній Україні у XVIII ст. мала регіональні відмінності. Вона встановила, що в тогочасній метрологічній практиці існували ніжинське, лубенське, переяславське, прилуцьке, полтавське та київське відра. Такі місцеві зразки мір були тавровані печатками місцевих урядовців і зберігалися в магістратах і ратушах міст. Місцева влада боролася проти різних зловживань купців, які могли користуватися власними відрами. Іноді, як зазначає авторка статті, цим зловживали й деякі місцеві урядовці, вдаючись, наприклад, до встановлення подвійного дна в зразкових мірах¹⁸.

У статті проаналізовано поширення на території Лівобережної України у XVIII ст. київської магістратської міри відро. Зазначено, що поряд із ним на території Київщини застосовували, наприклад, в окремих монастирях, власну міру відро, яка відрізнялася від магістратської. О. Сидоренко вказала й на запровадження на Лівобережній Україні за царським указом від 8 серпня 1734 р. російських мір. Аналіз значного документального матеріалу дав змогу авторці статті встановити місткість київського відра, яке, на її думку, становило у XVIII ст. 8570 г. Міра відро поділялася на 10 кварт, кожна з яких була місткістю у 857 г. Відповідно до реформи 1734 р., кварту в джерелах стали іноді називати кружкою, як це було в Росії, незважаючи на те, що її місткість була зовсім іншою¹⁹.

Отже, невелика за обсягом стаття О. Сидоренко про одну з одиниць виміру місткості — київське відро — створена на ґрунтовній джерельній базі. У ній 28 посилань, серед яких значна кількість на архівні джерела. Для її написання авторка використала фонди Центрального державного історичного архіву УРСР в м. Києві (ф. 51, 52, 59, 269, 1632), а також матеріали рукописної збірки М. Маркевича в Державній бібліотеці ім. В. Леніна. Тому можна погодитися з думкою дослідниці, що «різноманітність українських мір значно ускладнює їх вивчення, бо вимагає роботи з величезною кількістю історичних джерел»²⁰.

1971 р. О. Сидоренко опублікувала ще одну статтю, в якій дослідила реформу мір, проведену російським урядом на Лівобережній Україні у XVIII ст. з уніфікації українських мір, встановлення співвідношення між українськими й російськими мірами та запровадження останніх²¹.

1971 р. О. Сидоренко закінчила аспірантуру Інституту історії АН УРСР, і її, як перспективного дослідника, з 1 грудня 1971 р. було зараховано на посаду в. о. молодшого наукового співробітника відділу історіографії та джерелознавства (наказ № 163). У грудні того ж року дослідницю призначено молодшим науковим співробітником інституту²².

У січні 1972 р. в Інституті історії АН УРСР Олена Федорівна захистила кандидатську дисертацію на тему: «Одиниці виміру в торгівлі на Лівобережній Україні XVIII ст.». Того ж року вона отримала диплом кандидата історичних наук (від 27 вересня 1972 р.)²³.

Після захисту кандидатської дисертації О. Сидоренко продовжила дослідження проблем історичної метрології. 1973 р. вона опублікувала розгорнуту рецензію на працю польського історика В. Кулі «Міри й люди»²⁴.

Рецензент зазначила, що В. Куля коротко простежив основні етапи розвитку мір від найдавніших часів, зосередивши головну увагу на системах вимірювання в європейських країнах у XVI–XVIII ст. Його праця є підсумком багаторічних історико-економічних досліджень, в яких сформувалася метрологічна концепція вченого. Значна увага в рецензії приділена аналізу його методики оцінки торговельних мір та методу їх картографування, питанням «інертності мір та їх змінюваності», а також метрологічній практиці в містах і сільській місцевості²⁵.

Причини уніфікаційних тенденцій середньовічної метрології В. Куля, на думку О. Сидоренко, справедливо вбачав, перш за все, у потребах торгівлі, а вже потім — у державних заходах. Погоджується рецензент і з думкою польського вченого, що важливим об'єднуючим фактором, який стандартизував міри на конкретній території, було магнатське господарство. Будучи значною мірою натуральними, такі господарства об'єднувалися загальнодержавними економічними зв'язками. Це, на думку рецензента, позначилося на формуванні вимірювальних систем (як на їх локальних відмінностях, так і на подібності), а також на виділенні загальнодержавних стандартів²⁶.

На численних прикладах В. Куля довів, що уніфікація мір у Польщі з боку держави обмежувалася міськими ринками. Уряд залишав магнатам і шляхті свободу впливу на міри у власному господарстві. Рецензент також підкреслила, що праця дослідника написана на польському матеріалі XVI–XVIII ст. Проте висновки, до яких він дійшов, на її думку, можна більшою або меншою мірою віднести й до України, насамперед Правобережної, українські землі якої довгий час перебували в складі Речі Посполитої²⁷.

У рецензії зазначено, що підхід В. Кулі до вирішення проблем історії економіки позначився й на його ставленні до предмету історичної метрології. Він вважав її завданням не тільки визначення конкретних

величин мір, а й їх вивчення, яке пов'язував із загальними закономірностями економічного й навіть політичного розвитку суспільства. О. Сидоренко високо оцінила працю В. Кулі як одну з найбільш важливих подій в історіографії історичної метрології й середньовічної історії взагалі²⁸.

1975 р. О. Сидоренко опублікувала рецензію на працю білоруського дослідника К. Скурата про походження назв давніх білоруських мір²⁹, де відзначила особливий інтерес до названої роботи через спільне давньоруське походження значної кількості українських і білоруських метрологічних термінів. Крім того, обидва народи довгий час перебували в складі спільних державних об'єднань — Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої³⁰.

О. Сидоренко проаналізувала структуру монографії, визначила, що К. Скурат дослідив міри довжини, площі, місткості й ваги, а також міри лічби, які, на її думку, залишаються найменш вивченими метрологічними одиницями. І це можна вважати творчим успіхом автора³¹.

Рецензент виявила в праці білоруського вченого окремі неточності. Проте, на її думку, його дослідження, написане на ґрунтовній джерельній базі, може розглядатися як повноцінний внесок в історичну метрологію³².

1975 р. О. Сидоренко опублікувала монографію, в якій дослідила одиниці виміру рідин, сипких тіл, ваги й довжини, які були поширені на Лівобережній Україні у XVIII ст.³³

Монографія складається зі вступу, п'яти розділів і висновків. У вступі авторка дала визначення історичній метрології як спеціальній історичній дисципліні, яка досліджує процеси й закономірності виникнення та історичного розвитку мір, а також указала на значення історичної метрології. Знання про міри, на думку О. Сидоренко, допомагає «глибше збагнути суть явищ економічної історії минулого, розкрити сенс джерел, що її відображають, і застосувати до їх вивчення статистичний метод»³⁴.

У вступі пояснені хронологічні межі дослідження, обмежені XVIII ст., бо саме в цей період історії, на думку авторки монографії, міри та їхні системи відзначаються найбільшою різноманітністю й складністю. О. Сидоренко зупинила свій вибір об'єкта дослідження на одиницях виміру, що використовувалися в торгівлі, і аргументувала це³⁵.

У даному розділі зазначено, що питання історичної метрології України XVIII ст. «поки що залишаються мало розробленими». Тому дослідниця обмежилася лише переліком праць, в яких висвітлювалися окремі проблеми історичної метрології України взагалі й Лівобережжя зокрема. Крім того, вона зазначила, що свідомо оминула «питання про міри площі, оскільки в торгівлі на Лівобережжі XVIII ст. розміри земельних ділянок визначалися описово»³⁶.

У першому розділі О. Сидоренко проаналізувала стан внутрішньої та зовнішньої торгівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. й стан тогочасної метрології. Вона зазначила, що метрологічна служба Лівобережної України перебувала в прямій залежності від організації торгівлі, і детально проаналізувала її систему: право нагляду за мірами, місце зберігання зразків мір, організацію міських важниць, основне їх призначення й право контролю за ними³⁷.

Наступні розділи монографії присвячені дослідженню одиниць виміру й ваги, які були поширені на Лівобережній Україні у XVIII ст. відповідно до прийнятої в сучасній науці класифікації. Їх характеризує ґрунтовна джерельна база — це, передусім, опубліковані й архівні джерела. Серед останніх, які були вперше введені авторкою до наукового обігу, матеріали збірки М. Маркевича, які зберігалися в Російській державній бібліотеці (ф. 159), документи з фондів 51, 52, 53, 59, 98, 269, 1632 Центрального державного історичного архіву України в м. Києві³⁸.

Важливе значення в монографії О. Сидоренко відіграє підготовлена нею таблиця «Основні одиниці вимірювальних систем, що використовувалися на Лівобережній Україні XVIII ст.». Вона є цінним довідником з історичної метрології Лівобережної України XVIII ст.³⁹

1976 р. О. Сидоренко опублікувала статтю, присвячену дослідженню народної метрології⁴⁰, де проаналізовані такі міри, як віршовка сіна, папуша тютюну, руно вовни, ступка (толпка) солі, голова цукру.

Публікація монографії та статей дала можливість О. Сидоренко претендувати на посаду старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР. Рішенням Вченої ради інституту від 10 січня 1978 р. вона була обрана на цю посаду, а наказом директора інституту від 30 січня 1978 р. (№ 10) призначена з 1 лютого того ж року⁴¹.

1978 р. О. Сидоренко опублікувала статтю, в якій значну увагу приділила мірам сипких тіл, які застосовувалися в торгівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст.⁴² Вона зазначила, що найпоширенішою мірою сипких тіл на цій території була осьмачка та її четверта частина — четверик. Одночасно російський уряд здійснив ряд заходів по запровадженню на Лівобережній Україні загальнодержавних, тобто російських мір: четверть (8 пудів) і четверик (один пуд)⁴³.

У повсякденній торгівлі, як встановила дослідниця, на сільських та міських базарах-торгах крупи, наприклад, продавали в звичайному побутовому посуді. Крім того, користувалися в торгівлі поширеною на Лівобережній Україні у XVIII ст. мірою гарнець — фракцією четверика, в якому вміщувалося 20 гарнців. На ньому вимірювали сіль, борошно, конопляне сім'я. О. Сидоренко порівняла також міру четверик і міру корець. В останньому, як встановила дослідниця за матеріалами галицьких

королівських маєтностей XVI ст., уміщувалося 20 мірок — гарнців, у той час як у Польщі — 32 гарнці⁴⁴.

У статті встановлено розмір українського четверика, який дорівнював близько 4 пудам жита, а гарнець — близько 8 фунтам і був значно більший за російський. У Росії гарнець дорівнював 1/8 четверика й 1/64 четверті. З 1679 — по 1734 рр. четверть, як державна міра, становила 131,544 кг жита, а гарнець — 2,05. Комісія мір та ваги (1736–1742 рр.) збільшила обсяг четверті до 141,69 кг, гарнця — до 2,21 кг⁴⁵.

О. Сидоренко зазначила, що в дрібній торгівлі на Лівобережній Україні у XVIII ст. використовували такі міри як кварту, мірочку й ківш. Зі збіжжя, яке продавалося на ярмарках і торгах, стягувався натуральний податок — поковшеве, величина якого була різною. Отже, на думку дослідниці, у господарстві й торгівлі Лівобережжя діяла струнка система одиниць виміру сипких тіл, основні ланки якої становили осьмачка й четверик, міри невеликої ємкості — гарнці, кварта, а також звичаєві міри⁴⁶.

1979 р. О. Сидоренко опублікувала статтю, присвячену дослідженню колекції писемних пам'яток М. Маркевича як джерела до вивчення давніх мір⁴⁷. Авторка зазначила місцезнаходження колекції — Російська державна бібліотека, в якій найповніше представлені міри сипких тіл. Вона охарактеризувала матеріали збірки як писемні пам'ятки з історії Лівобережної України першої половини XVIII ст., тому відомості в ній переважно про міри даного регіону й цього історичного періоду⁴⁸.

У цей час, на думку авторки статті, Лівобережна Україна переживала період економічного піднесення в складі Російської держави, що сприяло консолідації місцевих систем мір у регіональні й приведенню місцевої метрології у відповідність до загальнодержавної російської метрологічної системи. У колекції М. Маркевича зібрані справи про заходи російського уряду з упорядкування на Лівобережній Україні у XVIII ст. місцевих вимірювальних систем і спроби запровадження загальнодержавних вимірювальних стандартів (ідеться про реформу О. Шаховського, проведenu 1734 р.)⁴⁹.

Досліджуючи матеріали збірки М. Маркевича, О. Сидоренко прийшла до висновку, що локальна приналежність мір визначалася за містами — економічними й торговельними центрами, де міри вважалися стандартами й нагляд за якими, за давніми звичаями, здійснювали органи місцевого самоврядування. Тому, на її думку, місцеві відмінності в метрологічній термінології самі по собі не можуть бути доказом існування великої різноманітності мір, а місцеві стандарти одиниць виміру досить часто співпадали за розміром⁵⁰.

Документи збірки, як зазначено в статті, переконують у тому, що міри сипких тіл, як і інші одиниці виміру, становили систему з єдиною структурою майже для всього Лівобережжя XVIII ст. На початку століття основною мірою сипкого вважалася осьмачка, локальні міри якої коливалися навколо єдиного стандарту — близько 65 кг жита. Торговельний податок стягувався «от осьмачки всякого хлеба по ковшу»⁵¹.

У 20–30 рр. XVIII ст., як свідчать документи збірки, осьмачка як основна міра сипкого поступається перед своїми фракціями четвериком та іншими мірами меншого об'єму, які використовували в практиці вимірювання. Крім того, у збірці М. Маркевича четверик використовують при стягненні податків, торговельних зборів — помірною, поколодного, поковшового, при стягненні натуральних зборів на утримання полкових і сотенних служителів⁵².

За даними джерела, О. Сидоренко встановила, що четверик — четверта частина осьмачки — у Стародубському, Полтавському й Київському полках мав також назву чвертка. Четверик (чвертка) поділявся на 20 гарнців, а на Стародубщині ще й на 3 третники. Гарнець, який виготовляли з дерева, був місткістю близько 3,2 кг жита й поділявся на 4 кварта. У дрібній торгівлі застосовувалися мірочки, ковші (близькі за об'ємом до кварта). Традиційним був продаж сипких тіл мішками або кулями⁵³.

Куль був мірою російського походження й тарою для зберігання сипких тіл. Його місткість дорівнювала четверті або 8 пудам жита. Від нього стягувався податок — вагове. Куль було зручно зважувати, тому він набув поширення на Лівобережній Україні у XVIII ст. Це свідчило, на думку О. Сидоренко, про характерні тенденції до заміни мір сипких тіл мірами ваги як більш точними⁵⁴.

1980 р. О. Сидоренко опублікувала два документи з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, в яких є відомості про міри на Лівобережній Україні⁵⁵. Це донесення Стародубської полкової канцелярії гетьману К. Розумовському від 19 жовтня 1759 р. про опір бурмістрів і райців міста упорядкуванню місцевих мір, які використовували в торгівлі через встановлення співвідношень з російськими. Крім того, опубліковано наказ Генеральної військової канцелярії, підготовлений у відповідь на донесення для розсилки в полкові канцелярії, магістрати й ратуші Лівобережної України⁵⁶.

У передмові до публікації О. Сидоренко зазначила, що на Лівобережжі існувала значна розмаїтість мір, породжена натуральним господарством «з притаманною йому замкненістю окремих виробничих комплексів та місцевих ринків». Проте, на її думку, торговельні міри мали, порівняно з іншими, відносно точність і тривалість існування. Вона відзначила існування в Російській імперії загальнодержавних мір, які запровад-

жувалися на Лівобережній Україні за царським указом від 8 серпня 1734 р.⁵⁷

О. Сидоренко зазначила, що в документах ішлося про опір міських урядовців м. Стародуба запровадженню уніфікованих мір. На її думку, причиною таких дій були махінації з мірами, а також пасивність старшинської адміністрації через причетність її до експлуатації міських важниць і великі розміри відкупного за право на їхню оренду⁵⁸.

З 1 липня 1982 р. О. Сидоренко стала працювати в секторі Київської Русі (наказ № 72 — від 1 липня 1982 р.)⁵⁹. Темою дослідження вона обрала проблеми міжнародної торгівлі Давньоруської держави, а також українських земель у складі Великого князівства Литовського й Речі Посполитої.

Одночасно О. Сидоренко взяла участь у підготовці збірника документів про стан торгівлі в Україні в XIV — середині XVII ст. Її було призначено членом редакційної колегії. Крім того, вона підготувала коментарі до тексту збірника документів. 1988 р. вона взяла участь у підготовці колективної монографії «Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория»⁶⁰.

1992 р. О. Сидоренко завершила дослідження проблем міжнародної торгівлі Давньоруської держави, а також українських земель у складі Великого князівства Литовського й Речі Посполитої та опублікувала монографію, в якій на ґрунтовній джерельній базі висвітлила ці питання.

1997 р. вона захистила з цієї проблеми докторську дисертацію (диплом доктора наук від 28 лютого 1997 р.)⁶¹.

1 вересня 1998 р. О. Сидоренко звільнилася за власним бажанням з посади старшого наукового співробітника відділу історії середніх віків Інституту історії України НАН України (наказ № 51 від 28 серпня 1998 р.)⁶².

Отже, у монографії та статтях О. Сидоренко досліджено значну кількість проблем історичної метрології України. Вона проаналізувала історіографію проблеми, на ґрунтовній джерельній базі визначила величини багатьох мір рідин, сипких тіл, ваги, довжини, які були поширені на Лівобережній Україні у XVIII ст., і встановила їхній взаємозв'язок із сучасними мірами.

¹ Комаренко Т. Сидоренко Олена Федорівна // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». — К., 1998. — Вип. 1. — С. 290.

² Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Особова справа Сидоренко Олени Федорівни. — арк. 1.

³ Там само. — арк. 1 зв., 7.

⁴ Там само. — арк. 10, 11.

⁵ *Сидоренко О.Ф.* Про стан вивчення історичної метрології // Укр. іст. журн. — 1970. — № 5. — С. 106–111.

⁶ Там само. — С. 106, 107.

⁷ Там само. — С. 107.

⁸ Там само.

⁹ Там само. — С. 108.

¹⁰ Там само. — С. 108, 109.

¹¹ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі: ЦДІАК України), ф. 51, оп. 3, спр. 611а, арк. 20 зв.; ф. 57, оп. 1, спр. 122, арк. 166, 167, 169, 172 зв., 173, 173 зв.; *Герасименко Н.О.* Міри земельних площ Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.) — К., 1998. — С. 75–85.

¹² *Сидоренко О.Ф.* Вказ. пр. — С. 109.

¹³ Там само. — С. 109, 110.

¹⁴ Там само. — С. 110–111.

¹⁵ *Ханенко А.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. — Чернигов, 1864. — 108 с.; *Его же.* Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии. — Чернигов, 1870. — 126 с.; *Сидор Б.Й.* Міри в документальних матеріалах XVIII–XIX ст. Чернівецького обласного державного архіву // Історичні джерела та їх використання. — 1966. — Вип. 2. — С. 215–221; *Зинич В.* Народна математика та метрологія // Народна творчість та етнографія. — 1967. — № 2. — С. 57–63; *Szewczyk Janina.* Włoka. Pojęcie i termin na tle innych średniowiecznych jednostek pomiaru ziemi // Prace geograficzne. — Warszawa, 1968. — № 67. — 113 s.; *Черепнин Л.В.* Русская метрология. — М., 1944. — 94 с.; *Устюгов Н.В.* Очерк древнерусской метрологии // Исторические записки. — М., 1946. — Т. 129. — С. 294–348; *Рыбаков Б.А.* Русские системы мер длины XII–XV веков: (Из истории народных знаний) // Советская этнография. — 1949. — № 1. — С. 67–91; *Каменцева О.І.* Організація системи мір і контрольна справа в Росії наприкінці XVII — I чверті XVIII ст. // Укр. іст. журн. — 1966. — № 7. — С. 87–94.

¹⁶ *Сидоренко О.Ф.* З давньої української метрології («відрор») // Укр. іст. журн. — 1971. — № 4. — С. 74–77.

¹⁷ Там само. — С. 74.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. — С. 75–77.

²⁰ Там само. — С. 74.

²¹ *Сидоренко О.Ф.* Про стан упорядкування мір на Лівобережжі у XVIII ст. // Історичні джерела та їх використання. — К., 1971. — Вип. 6. — С. 154–165.

²² Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Особова справа Сидоренко Олени Федорівни. — Арк. 21, 25.

²³ Там само. — Арк. 46.

²⁴ *Сидоренко О.Ф.* (рец.) Witold Kula. Miary i ludzie. — Warszawa, 1971. — 667 s. // Укр. іст. журн. — 1973. — № 2. — С. 149–151.

²⁵ Там само. — С. 149–150.

²⁶ Там само. — С. 151.

- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ Сидоренко О.Ф. (рец.) К.У. Скурат. Даунія беларускія меры. — Мінск, 1974. — 192 с. // Архіви України. — 1975. — № 6. — С. 81, 82.
- ³⁰ Там само. — С. 81.
- ³¹ Там само.
- ³² Там само. — С. 82.
- ³³ Сидоренко О.Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — 159 с.
- ³⁴ Там само. — С. 3.
- ³⁵ Там само. — С. 4, 5.
- ³⁶ Там само. — С. 5–7; Про міри площі див.: Герасименко Н.О. Вказ. пр.
- ³⁷ Сидоренко О.Ф. Вказ. пр. — С. 16–18.
- ³⁸ Там само. — С. 20–155.
- ³⁹ Там само. — С. 158–159.
- ⁴⁰ Сидоренко О.Ф. Традиційна народна метрологія // Народна творчість та етнографія. — 1976. — № 4. — С. 61–68.
- ⁴¹ Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Особова справа Сидоренко Олени Федорівни. — Арк. 48.
- ⁴² Сидоренко О.Ф. Міри сипкого в торгівлі на Лівобережній Україні в XVIII ст. // Вісник Київського університету. Історичні науки. — 1978. — № 20. — С. 85–91.
- ⁴³ Там само. — С. 85.
- ⁴⁴ Там само. — С. 85–86.
- ⁴⁵ Там само. — С. 86–87.
- ⁴⁶ Там само. — С. 90, 91.
- ⁴⁷ Сидоренко О.Ф. Колекція писемних пам'яток М.А. Маркевича як джерело з історичної метрології // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. — 1979. — Вип. 5. — С. 101–108.
- ⁴⁸ Там само. — С. 101, 102.
- ⁴⁹ Там само. — С. 102.
- ⁵⁰ Там само. — С. 104.
- ⁵¹ Там само. — С. 104, 105.
- ⁵² Там само. — С. 105.
- ⁵³ Там само. — С. 106–108.
- ⁵⁴ Там само. — С. 108.
- ⁵⁵ Сидоренко О.Ф. Українська метрологія пізнього феодалізму // Укр. іст. журн. — 1980. — № 9. — С. 114–117.
- ⁵⁶ Там само. — С. 116, 117.
- ⁵⁷ Там само. — С. 114.
- ⁵⁸ Там само. — С. 116.
- ⁵⁹ Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Особова справа Сидоренко Олени Федорівни. — Арк. 49–50.
- ⁶⁰ Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. — К., 1990. — 405 с.; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. — М., 1988. — 278 с.

⁶¹ Сидоренко О.Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 229; Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Особова справа Сидоренко Олени Федорівни. — Арк. 96.

⁶² Науковий архів Інституту історії України НАНУ. Особова справа Сидоренко Олени Федорівни. — Арк. 97.

МУЗЕЄЗНАВСТВО

ВНЕСОК К.Г. ГУСЛИСТОГО В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЙНИЦТВА

Покликання музеїв — це не тільки збереження історико-культурної спадщини, а й дослідження та транслявання її прийдешнім поколінням. У цьому сенсі варто відзначити роль саме етнографічних музеїв, які відображають історико-культурні та етнографічні процеси певних регіонів, демонструють різноманіття їхньої архітектури та побуту й таким чином впливають на формування духовних цінностей нації.

Дослідженню історії етнографічного музейництва було присвячено чимало праць українських науковців: З. Гудченко, В. Шмельова, Г. Скрипник, Л. Прибеги та ін.¹ Однак визначення персонального внеску діячів науки й культури в розвиток цього напрямку залишається актуальним і до сьогодні. Такої оцінки заслуговує науково-громадська діяльність Костя Григоровича Гуслистого (1902–1973 рр.) у галузі української музейної справи, яка й досі не знайшла належного висвітлення в роботах вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Музезнавча проблематика простежується в його діяльності, починаючи з навчання в аспірантурі при кафедрі українознавства Дніпропетровського інституту народної освіти (1928–1930 рр.), якою керував Дмитро Яворницький. «Науково-дослідницька праця кафедри була дуже різноманітною й охоплювала широке коло питань із різних галузей знань: історії місцевого краю, України та світової, археології, етнографії»², а її керівник навчав учнів «дослідженню першоджерел, підкреслюючи незаперечну наукову цінність музейного предмету як прямого свідка історичних подій»³. Тому не дивно, що саме з часів навчання в Дніпропетровську К. Гуслистий назавжди пов'язав своє життя з історією, етнографією та охороною історико-культурних пам'яток. Перебуваючи на посадах завідувача відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії (далі — ІМФЕ) АН УРСР, заступника голови Президії та першого голови науково-методичної ради пам'яток мистецтва, етнографії й фольклору Українського товариства охорони пам'ятників та культури, К. Гуслистий долучався до створення науково-методичного підгрунтя Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяслав-Хмельницькому, Музею історії запорізького козацтва на о. Хортиця, брав активну участь у роботі Львівського

музею народної архітектури та художнього промислу; однак, не обмежуючись лише цим, став ще й одним із сподвижників створення Музею народної архітектури та побуту України в с. Пирогово, що під Києвом⁴. Саме цим аспектам діяльності вченого й буде присвячена пропонована стаття.

Плідна робота науковця над розвитком краєзнавчих та етнографічних музеїв в Україні почалася 1954 р., коли він перейшов на роботу до ІМФЕ АН УРСР, став заступником директора з наукової частини з питань фольклору та етнографії, завідувачем відділу етнографії цього Інституту та очолив групу науковців, яка працювала над створенням історико-етнографічної монографії «Українці». У межах цього масштабного проекту проводилися етнографічні експедиції, збір польового матеріалу, до якого залучали працівників музеїв. З метою координації та підвищення продуктивності співпраці музеїв та відділу етнографії проходили спільні наради. На одній із них 1958 р. Кость Гуслистий наголосив на недостатній етнографічній роботі в краєзнавчих та історичних музеях⁵.

Варто зауважити про плідну співпрацю К.Г. Гуслистого з Українським державним музеєм етнографії та художнього промислу (далі — УДМЕХП) АН УРСР, працівники якого брали активну участь у створенні «Українців»⁶. Вони стали авторами декількох розділів I тому монографії: у II частині «Культура та побут українських селян у період капіталізму» І.Ф. Симоненко підготував розділ «Сільськогосподарська культура селян» (окрім параграфу про народний сільськогосподарський календар), «Рибальство», «Мисливство», «Засоби пересування»; у III частині «Культура та побут робітників України в період капіталізму» К.І. Матейко — «Особливості робітничого одягу», М.Т. Ломова — «Зародження нових сімейних відносин»; у IV частині «Народна творчість українців у період капіталізму» Л.М. Суха — «Українське народне мистецтво»⁷. На плідну співпрацю з львівськими етнографами під час написання цієї роботи вказує епістолярна спадщина науковця⁸.

Співробітники цього музею разом із відділом етнографії ІМФЕ АН УРСР працювали над створенням «Регіонального історико-етнографічного атласу України, Білорусії та Молдавії». Цим, як і попереднім, науковим проектом керував Кость Гуслистий. Дослідження західних областей УРСР в основному лягло на плечі дослідників із УДМЕХП АН УРСР на чолі з Юрієм Гошком. З метою вчасної підготовки атласу К.Г. Гуслистий просив львівських колег зробити його центром своїх наукових студій⁹.

1956 р. на засіданні Бюро відділу суспільних наук АН УРСР обговорювалося питання про відкриття при Львівському музеї Відділу народної архітектури на відкритому повітрі. Від імені дирекції ІМФЕ АН

УРСР надійшов лист за підписом К.Г. Гуслистого, у якому йшлося про підтримку даної пропозиції, оскільки це підвищить експозиційні можливості музею, сприятиме збереженню пам'яток народної архітектури та розгортанню досліджень у цій галузі¹⁰. Окрім того, Кость Гуслистий був у складі комісії, яка мала підготувати й подати до Бюро конкретні пропозиції стосовно цього питання¹¹.

На початку 1960-х рр. Кость Гуслистий був призначений головою комісії, яка за постановою Бюро відділу суспільних наук АН УРСР перевіряла стан наукової та науково-організаційної роботи в УДМЕХП АН УРСР. У матеріалах комісії позитивно оцінюються наукові видання колективу, однак указується на певні дублювання та паралелізми в порівнянні з плановими темами ІМФЕ АН УРСР, а також недостатню музейну роботу. Тому комісія винесла рішення про потребу підпорядкування цього музею безпосередньо профільному науковому інституту — ІМФЕ АН УРСР, обов'язкове спільне створення етнографами двох установ принципів нової експозиції з радянського періоду¹².

На співпраці з УДМЕХП АН УРСР К. Гуслистий не зупинився й разом із О. Апанович брав участь у створенні тематичної структури Музею історії запорізького козацтва на о. Хортиця. Також про науково-методичу допомогу вченого згадують у дослідженні історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяслав-Хмельницькому¹³.

Однак внесок К.Г. Гуслистого в розвиток етнографічного музейництва в Україні на цьому не обмежився, адже вчений вважав, що в умовах перетворення традиційного села недалеко той час, коли воно стане частиною історії, тому потрібно й надалі створювати етнографічні музеї, які є найважливішою формою збереження й показу пам'яток народної архітектури та побуту¹⁴. Він зазначав, що в СРСР після закінчення Вітчизняної війни поживався інтерес до створення музеїв просто неба. Подібні вже існували в Ризі (Латвія), Талліні (Естонія), Кижі (Карелія, Росія). З середини 50-х рр. ХХ ст. на засіданнях Бюро відділу суспільних наук АН УРСР К.Г. Гуслистий часто згадував про потребу створення етнографічного музею в Києві, однак просування цієї справи сам він характеризував виразом «а воз и ныне там»¹⁵. В Україні цей процес розпочався лише на початку 60-х рр. ХХ ст. Планувалося створити музеї в Переяслав-Хмельницькому, Львові, Косові, Ужгороді та Києві¹⁶. Однак, якщо в деяких місцях спорудження проходило дуже жваво (наприклад, у Переяслав-Хмельницькому¹⁷), то в Києві значно затримувалося, що викликало хвилювання громадськості, зокрема відомої радянської поетеси й письменниці Ванди Василевської, з якою листувався Кость Гуслистий¹⁸.

Цей процес дещо активізувався в лютому 1967 р. після прийняття постанови Ради Міністрів УРСР «Про стан та заходи по подальшому поліпшенню охорони та збереження пам'яток історії й культури в республіці». Кость Гуслистий покладав багато надій на створення таких музеїв, які мали стати не тільки культурними, а й науково-освітніми закладами, що демонструватимуть усе багатство й різноманітність української народної архітектури, сприятимуть поживленню збиральницької роботи в регіонах, налагодженню співпраці музейників і етнографів, у цілому допомагатимуть розвитку та популяризації етнографії як науки¹⁹.

З листа К.Г. Гуслистого до П.Т. Тронька (заступника голови Ради Міністрів України й голови Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, внесок якого вважають вирішальним у створенні музею²⁰) від 8 квітня 1968 р. видно, що він слідкував за просуванням справи зі створення київського скансену та бажав, «щоб Міністерство культури УРСР, Українське товариство охорони пам'ятників історії й культури, Академія наук УРСР та інші організації зрештою приділили більше уваги розвитку етнографічних музеїв на Україні...»²¹.

У листопаді 1968 р. Міністерство культури УРСР видало постанову, у якій йшлося про початок (з січня 1969 р.) виявлення, обстеження, підбору та збереження експонатів до часу відкриття музею. До неї додавався перелік об'єктів, які мали стати етнографічними експонатами для майбутнього закладу. Судячи з його змісту, він розроблявся відділом етнографії ІМФЕ АН УРСР, який очолював К.Г. Гуслистий, але йшов за підписом тодішнього директора цього Інституту М.Є. Сиваченка. До вищезгаданого переліку входили об'єкти, що мали відображати житло, двір, поселення, сільськогосподарську культуру, промисли, ремесла, атрибути цехової організації, народний одяг, прикраси, головні убори, взуття, засоби пересування й транспорту, умеблювання селянських хат, кухонне та господарське начиння, предмети народного мистецтва, музичні інструменти, речі громадського та сімейного побуту, релігійний реквізит тощо. Також укладачі переліку акцентували увагу збирачів на прискіпливому документуванні зібраних експонатів, аби вони не втратили своєї музейної, історичної та мистецької цінності²². У лютому 1969 р. К. Гуслистому надійшла ще одна постанова Міністерства культури УРСР, де вказувалося, що розробка проектування та завдання зазначеного музею мала закінчитися до 1 серпня 1969 р.²³. На активну участь науковця в цій справі вказують і запрошення на засідання науково-методичної ради з питань створення музею, членом якої він був²⁴.

Важлива справа появи київського скансену перебувала на постійному контролі Президії АН УРСР, яка своєю постановою від 14 березня 1969 р. «Про участь Академії наук у створенні Державного музею народної

архітектури та побуту Української РСР» зобов'язала ІМФЕ АН УРСР, а також ряд інших наукових установ (Інститут історії та Інститут археології АН УРСР) разом із Міністерством культури УРСР, Держбудом УРСР та Українським товариством охорони пам'ятників історії та культури взяти участь у проектуванні музею. Окрім цього, ІМФЕ АН УРСР доручалося також уключитися в роботу зі збору експонатів, для чого установі були виділені додаткові кошти та автотранспорт²⁵.

З метою розробки детального планового завдання майбутнього музею при ІМФЕ АН УРСР було створено комісію зі спеціалістів республіки — етнографів, архітекторів, мистецтвознавців, істориків, археологів і представників інших професій, суміжних із тематичним профілем музею. К. Гуслистий вважав, що також треба залучити видатних архітекторів і знавців українського народного житла П. Юрченка та В. Самойловича, які брали участь у створенні Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини в Переяслав-Хмельницькому. До того ж В. Самойлович у жовтні 1968 р. захистив в ІМФЕ АН УРСР докторську дисертацію на тему «Народна творчість в архітектурі сільського житла України»²⁶.

Планувалося, що київський музей буде складатися з трьох секторів:

1) експозиція пам'ятників народної архітектури й побуту, де будуть представлені як оригінальні творіння, так і науково обґрунтовані реконструкції;

2) етнографічний музей павільйонного типу з залами для постійно діючої експозиції, великим залом для періодичних виставок, фондосховищем, бібліотекою та архівом, конференцзалом-лекторієм, фото-кінофонолабораторією, реставраційною майстернею;

3) сектор обслуговування та відпочинку, де Кость Григорович пропонував побудувати кемпінг, кафетерій, літній театр, спортивний майданчик. Усе це дало б можливість проводити тут концерти, свята, фестивалі, олімпіади, ярмарки та сприяти популяризації українського народного мистецтва не тільки в республіці, але й за її межами²⁷.

Експозиція мала будуватися на основі поділу території України на такі етнографічні зони: Києво-Черкаське Правобережжя, Полтавсько-Переяславське Лівобережжя, Слобожанщина, Східне та Західне Полісся, Західний лісостеп та Прикарпаття, Буковина й Поділля, Карпати й Закарпаття, Нижнє Подніпров'я та Південна Україна. Він був розроблений Я.П. Прилипком, В.П. Самойловичем та К.Г. Гуслистим, однак останній з авторів указував на потребу його подальшого обговорення²⁸, а також відображення на кожній ділянці у відповідності до етнографічного районування рельєфу та флори природної зони, у якій знаходиться об'єкт²⁹.

К.Г. Гуслистий ґрунтовно підходив до питання створення етнографічного музею під відкритим небом. Для вивчення іноземного досвіду в цій справі він став учасником Міжнародного симпозіуму «Організація етнографічних музеїв під відкритим небом — принципи й методологія», що проходив у Бухаресті 1966 р.; цікавився описами Латвійського етнографічного музею в Ризі та Музею румунського села в Бухаресті; вивчав північник Рейнського музею просто неба в Німеччині³⁰.

17 липня 1976 р. Музей народної архітектури та побуту УРСР відкрив свої ворота для перших відвідувачів, однак, на жаль, серед них не було К.Г. Гуслистого, який не дожив до цієї знаменної події три роки³¹.

Вбачаючи в етнографічних музеях велику науково-освітню місію, учений чимало часу присвятив їхнім проблемам, формував науково-методичну основу; намагався залучати музейних працівників до створення масштабних наукових проектів, як-то історико-етнографічна монографія «Українці» та «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії»; займав активну громадську позицію, а тому його внесок у розвиток етнографічного музейництва на Україні є досить вагомим, проте недостатньо актуалізованим у сучасних дослідженнях.

¹ Гудченко З.С. Музеї народної архітектури України. — К.: Будівельник, 1981. — 136 с.; Шмелев В.Г. Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития. — К.: Наукова думка, 1983. — 118 с.; Скрипник Г.А. Етнографічні музеї України. — К.: Наукова думка, 1989. — 304 с.; Її ж. Українське етнографічне музейництво: становлення та розвиток: дис. ... д-ра іст. наук / НАН України, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського. — К., 1998. — 407 арк.; Прибсга Л. До історії створення архітектурної експозиції Музею народної архітектури та побуту України // Відлуння віків. — 2009. — № 1(11). — С. 14–18.

² Удод О.А. Кость Гуслистий — історик України. — К.: Генеза, 1998. — С. 24.

³ Маньковська Р. Музей у дослідженнях Інституту історії України НАН України // Історіографічні дослідження в Україні. — К.: Ін-т історії України НАН України, 1968 — Вип. 22: «Інститут історії України на зламі епох, у світлі традицій та перетворень. 75 років інституціонального буття»: доп. та матеріали: Міжнар. наук. конф., 20–21 жовт. 2011 р. — 2012. — С. 499–518.

⁴ Козій Г. Першому в Україні музею просто неба — 45 // Красзнавство. — 2009. — № 1–2. — С. 132; Трофімова С.О. Музей історії запорозького козацтва на о. Хортиця: передумови та концепція створення // Гуманітарний журнал. — 2011. — 3–4. — С. 231–240; Інститут архівознавства Національної бібліотеки ім. В.І. Вернадського (далі — ІА НБУВ), ф. 32, оп. 2, спр. 54, арк. 1–42; Удод О.А. Вказ. пр. — С. 58; Тронько П. Музей народної архітектури та побуту України // Звід пам'яток історії та культури України. — К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2003. — Кн. I. — Ч. II. — С. 751; Ходаківський М.С. Роль академіка П.Т. Тронька у створенні київського скансену // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. — 2012. — № 2. — С. 67–70.

⁵ Гончар Г.В. Роль К.Г. Гуслистого у підготовці історико-етнографічної монографії «Українці» // Український історичний збірник. — 2010. — Вип. 13. — С. 118–119.

⁶ Там само. — С. 118, 120–121, 125; Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-Р, спр. (Отчеты учреждений Отделения общественных наук за 1955 г.), арк. 203; Гілевич І. «Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії» і польові дослідження в Україні (середина 1960-х — початок 1970-х рр.) // Народознавчі зошити. — 2011. — № 3. — С. 402.

⁷ Українці: історико-етнографічна монографія (Макет) / Відп. ред. К.Г. Гуслистий. — К.: Вид-во АН УРСР, 1959. — Т. 1 — 830 с.

⁸ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 3, спр. 36, арк. 1, 3; спр. 63, арк. 4–6; спр. 71, арк. 1–4; спр. 88, арк. 1–3; спр. 96, арк. 5.

⁹ Гончар Г.В. Регіональний історико-етнографічний атлас України, Білорусії та Молдавії: історія створення // Етнічна історія народів Європи. — 2013. — № 39. — С. 72–77; Гілевич І. Вказ. пр. — С. 401–412; ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 43, арк. 153.

¹⁰ Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-Р, оп. 8, спр. 547, арк. 99–100.

¹¹ Там само, спр. 608, т. II, арк. 72.

¹² ІА НБУВ, ф. 32, оп. 2, спр. 54, арк. 1–42.

¹³ Трофімова С.О. Вказ. пр.; Мірущенко О. Про створення Музею історії запорозького козацтва // <http://www.ostrov-hortica.org.ua/uk/muzej2012ua.html>; Козій Г. Вказ. пр. — С. 132.

¹⁴ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 1–2; Гуслистий К. Республіканський музей народної архітектури та побуту // Народна творчість та етнографія. — 1969. — № 3. — С. 74.

¹⁵ Науковий архів Президії НАН України, ф. 251-Р, оп. 8, спр. 614, арк. 207, 46.

¹⁶ Гуслистий К. Вказ. пр. — С. 75.

¹⁷ Козій Г. Вказ. пр. — С. 128–134.

¹⁸ Василевська В. Необыкновенный музей // Правда Украины. — 1960, 11 декабря; ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 6, 24–32.

¹⁹ Ходаківський М.С. Вказ. пр. — С. 67–68.

²⁰ Там само. — С. 67–70.

²¹ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 4–5, 38–40.

²² Там само, арк. 42–50; Шмелев В.Г. Вказ. пр. — С. 91.

²³ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 8, 69–70.

²⁴ Там само, арк. 75, 197.

²⁵ Там само, арк. 71–74.

²⁶ Там само, арк. 8, 12; Козій Г. Вказ. пр. — С. 129, 132.

²⁷ Гуслистий К. Музей под открытым небом // Рабочая газета. — 1969, 29 июня. — С. 3; ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 10–11; Гуслистий К. Республіканський музей... — С. 77.

²⁸ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 9; Гуслистий К. Республіканський музей... — С. 76.

²⁹ Гуслистий К. Музей под открытым небом...

³⁰ ІА НБУВ, ф. 32, оп. 1, спр. 87, арк. 33–36; 67–68; 91–105.

³¹ Ходаківський М.С. Вказ. пр. — С. 70; Герасименко Н.О. Гуслистий Кость Григорович // Енциклопедія історії України. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. 2: Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — С. 259.

**ВПЛИВ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО:
СПРОБА АНАЛІЗУ**

Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, завдяки своїм унікальним колекціям, без перебільшення є скарбницею української культури. Він належить до найбагатших музеїв країни, налічуючи нині у власних фондах майже 200 тисяч експонатів. За час свого існування заклад пройшов шлях від приватної колекції колекціонера й мецената В.В. Тарновського-молодшого до загальнодоступного музею, що сьогодні має обласне підпорядкування, хоча можна з упевненістю говорити про його національне значення. А відтак, вивчення окремих напрямів діяльності музею залишається актуальним.

Власне, історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського та його колекції неодноразово були об'єктом дослідження науковців (Г. Арендар, В. Зайченко, С. Лаєвський, Л. Линюк, С. Лихачова, С. Половникова, І. Ситий, Є. Черненко та інші)¹. Проте поза увагою істориків і краєзнавців залишилася сфера взаємодії музейного закладу з органами державної та місцевої влади, вплив статусу музею, його підпорядкування на особливості діяльності культурно-освітньої установи. Названі аспекти і є предметом представленої наукової розвідки.

В основі музейної збірки Чернігівського історичного музею знаходиться колекція українських старожитностей В.В. Тарновського-молодшого, який усе своє життя збирав пам'ятки матеріальної культури, що відображали побут та історію його Батьківщини — Малоросії. Оскільки колекція старовини Тарновського була приватною власністю, то, зрозуміло, органи влади не мали ніякого впливу на її формування. Взаємовідносини із владними структурами виникли тільки тоді, коли меценат 1898 р заповів свою унікальну збірку Чернігівському земству, висунувши три умови: музей має розташовуватися в будинку над Десною, бути загальнодоступним для відвідувачів і називатися на честь засновника². Хоча колекція Тарновського вже була відома серед поціновувачів української культури, її називали унікальною та безцінною, окремі представники Чернігівської земської управи сумнівалися в доцільності безкоштовного прийняття такого дару, оскільки музей постійно вимагатиме додаткових витрат³. Пізніше земська управа займалася впорядкуванням

колекції, перевезенням її до Чернігова, виділенням приміщення та відкриттям музею. Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського відкрив свої двері для відвідувачів 1902 р.⁴

Водночас інший музей, збірка якого також стала складовою історичного музею в Чернігові — музей губернської архівної комісії, — мав безпосередню підтримку влади. 1895 р. чернігівський губернатор Є.К. Андрієвський розгорнув роботу зі створення архівної комісії, яка повинна була мати при собі архів, бібліотеку та історичний музей, і в березні наступного року отримав відповідний дозвіл від Міністерства внутрішніх справ⁵. Музей архівної комісії був першим загальнодоступним музеєм Чернігова й відкрився на шість років раніше (1896 р.), аніж Музей українських старожитностей, тож саме від нього бере початок сучасний Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського. 2011 р. колектив музею відзначив 115-річчя з часу заснування закладу.

Третій музей, створений у Чернігові на початку ХХ ст., мав вузько релігійне спрямування й був заснований 1900 р. Чернігівською духовною консисторією, яка прийняла рішення «... для запобігання в майбутньому випадків знищення та втрати старовинних речей створити у Чернігівській єпархії «Єпархіальне Давньосховище», щоб у цьому сховищі збиралися та зберігалися старовинні церковні речі, що мають археологічну й історичну цінність»⁶. Однак офіційною датою створення музею можна вважати 1906 р., коли Статут установи після обговорення на єпархіальному з'їзді затвердили єпископ чернігівський і ніжинський Антоній та чернігівський губернатор М. Радіонов⁷.

Часткове об'єднання чернігівських музеїв завершилося 1909 р. — так виник Чернігівський з'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії, у пам'ять 1000-ліття літописної згадки про м. Чернігів⁸. Хоча попередньо розглядалася можливість назвати музей на честь В. Тарновського. Експозиція об'єданого музею містила сім відділів — доісторичний, історичний, церковної старовини, цехів та етнографічний. Як бачимо, втручання владних структур у діяльність музейних закладів Чернігова наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. було мінімальним.

Про цілеспрямований вплив влади на діяльність музейних установ, власне формування музейної політики можна говорити тільки в радянський період. Ідеться про цілковитий контроль діяльності культурного закладу, включаючи всі напрямки його роботи та підбір керівних кадрів. 1918 р. радянська влада видала ряд декретів, що стосувалися збереження музейних колекцій. Згідно з постановами історичні й музейні цінності передавалися у відання Народного комісаріату освіти, пам'ятки охоронялися державою, їх заборонялося вивозити за кордон. 1919 р. при Народному комісаріаті освіти республіки було створено Всеукраїнський

комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (ВУКОПМИС). Він був наділений широкими повноваженнями: відав музеями, архівами, книжковою палатою, проводив археологічні та інші наукові експедиції, розробляв плани реєстрації цінних пам'яток тощо⁹. Свою роботу комітет проводив через губернські відділи (губкопмиси), які мали секції музейного фонду, музейно-виставкову, архітектурну, облікову, художньо-кустарну й етнографічну.

Декрет РНК УСРР від 1 квітня 1919 р. «Про передання історичних та культурних цінностей у відання Народного комісаріату освіти» заклав організаційні засади державного управління в галузі культурного будівництва¹⁰. У документі, зокрема, зазначалося, що приміщення та будівлі історико-мистецького значення (монастирі, палаци), а також речі художньо-мистецької цінності (приватні, громадські збірки картин, скульптур, колекції зброї, книг), архівні документи знаходяться під охороною Наркомосу й не підлягають без його дозволу ревізії, зайняттю або використанню будь-якими відомствами та установами¹¹. Визначення історико-художньої вартості предметів покладалося на відділ мистецтва при Наркомосі, який формував спеціальні комісії за участю компетентних фахівців і вчених.

У Чернігові в 1919–1921 рр., зважаючи на політику держави, спрямовану на націоналізацію культурних цінностей, створюються нові музейні заклади — музей поміщицького побуту й мистецтва (заснований з ініціативи губернського Комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини), етнографічний, або селянського побуту, музей культів (на основі епархіального сховища старожитностей). Кожен із музеїв отримав назву радянського й мав свій номер. Тільки 1-й Радянський музей (колишній Музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського) був одним із дев'яти музеїв республіки, переведених на державне утримання, як такий, що мав загальнодержавне значення.

1923 р. відбувається їхнє формальне, а 1925 р. — фактичне об'єднання¹². З того часу Чернігівський історичний музей працює як єдине ціле. У 1925–1932 рр. Чернігівський державний крайовий музей підпорядковувався Народному комісаріату освіти УРСР¹³.

У 1920-х роках губернський відділ освіти визначав своїм завданням «енергійне придбання», а то й конфіскацію, предметів старовини, оскільки залишити їх у неосвіченого міського й сільського населення — приректи на загибель, що, у свою чергу, «може завдати збитків історичній науці, які не підлягають грошовій компенсації, та ускладнити нормальний хід суспільного розвитку»¹⁴. Із приходом до влади більшовиків музеї насамперед почали розглядатися як осередки пропаганди та ідеологічної роботи.

Об'єднаному музеєві виділили будинок колишнього Селянського банку (нині Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека імені В. Короленка). Відповідне рішення ухвалила Президія Чернігівського облвиконкому в серпні 1925 р.¹⁵ Музей отримав на той час один із кращих будинків міста, що був придатним для розміщення наукової й культурно-освітньої установи, адже приміщення мало сигналізацію, протипожежні засоби та парове опалення. Проте після утворення Чернігівської області в жовтні 1932 р. в ньому розмістився обласний комітет КП(б)У. А музей 1933 р. переїхав на Чернігівський дитинець — Вал — у будинок колишньої класичної чоловічої гімназії.

У 1920-і роки музей виконував функції з охорони пам'яток історії та культури. Музейні працівники врятували від загибелі частину церковних цінностей, які діячі радянської влади мали намір знищити. Хоча часто до пропозицій науковців представники влади просто не дослухалися. Так, директор музею М. Ванштейн наполягав не знімати дзвони зі Спасо-Преображенського та Борисо-Глібського соборів у Чернігові, оскільки це могло призвести до руйнування унікальних архітектурних пам'яток, зберегти всі дзвони Єлицького монастиря й забезпечити охорону найцінніших пам'яток ливарства в соборах округи¹⁶. На жаль, його наукова аргументація залишилася поза увагою влади. Загалом, поряд із встановленням пам'яткоохоронної роботи з перших років радянської влади простежувалася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини.

У постанові ВЦВК і РНК РРФСР «Про музейне будівництво» від 20 серпня 1928 р. наголошувалося, що вся робота музеїв повинна сприяти загальним завданням розвитку індустріалізації та колективізації сільського господарства. Одночасно вказувалося на «рутину й незадовільне відображення завдань соціалістичного будівництва»¹⁷. Жертвами «індустріалізації» в Чернігові стали торгові ряди XVII–XVIII ст., які місцева влада вирішила перебудувати під тимчасові потреби кооперативно-виробничої артілі «Ткач». Протести музейних співробітників були безрезультатними. Представник сектору науки Народного комісаріату освіти України мистецтвознавець П. Жолтовський, який прибув до Чернігова, констатував, що «факт самочинної перебудови пам'ятки засвідчив про формальне ставлення Чернігівської міської ради до охорони пам'яток»¹⁸.

У 1930-х роках Чернігівський історичний музей переживав не найкращий період своєї діяльності. Більш відчутними стали ідеологічний тиск, адміністрування в музейництві, що, у свою чергу, було наслідком негативних тенденцій, які домінували в галузі суспільних наук. Часто побудова експозицій на основі історичного матеріалізму суперечила логіці та здоровому глузду, супроводжувалася невиправданою заміною

оригінальних документів однотипними схемами, графіками, діаграмами. Саме вони, на думку партійних діячів, мали демонструвати соціалістичні перетворення, які сприяли формуванню в трудящих марксистсько-ленінського світогляду. Не винятками стали випадки, коли унікальні пам'ятки повертали з експозицій до фондів¹⁹.

Кращі працівники установи зазнавали переслідувань та цькування, музейні фонди було частково розпорошено через рішення про передачу експонатів іншим музеям країни. Зокрема, спеціальна комісія, яка працювала в музеї, констатувала 1931 р., що «склад співробітників музею в науковому відношенні кваліфікований», але музей звинуватили у відірваності від сучасного соціалістичного будівництва²⁰. Через це директора історичного музею М. Ванштейна змусили залишити музей. Змінили своє місце роботи й кращі співробітники закладу.

1934 р. Чернігівський державний крайовий музей, згідно з наказом Народного комісаріату освіти УРСР, перейменовано в Чернігівський державний історичний музей²¹. Він став одним із найкращих у республіці за кількістю цінних речей, включав відділи докласового суспільства, феодалізму, капіталізму, соціалістичного будівництва й відділ фондів. Та все одно музейним працівникам доводилося боротися проти нігілістичного ставлення з боку представників влади до культурних надбань народу.

Загалом ситуація в Чернігівському державному історичному музеї щодо впливу влади на роботу установи не особливо відрізнялася від інших музеїв УРСР. Ставлення влади до музеїв було насторожено-негативним. Так, у доповідній записці до ЦК КП(б)У «Про стан музейної справи в Україні» заступник наркому освіти УРСР А. Хвиля підкреслював, що музеї республіки перебували у віданні «махрових націоналістів-контрреволюціонерів». Роком пізніше голова РНК П. Любченко видав постанову, в якій Наркомат освіти отримав право вилучати з музеїв УРСР особливо цінні історичні пам'ятки загальнодержавного значення для передачі їх до центральних історичних музеїв України²². У цей час із фондів музею вилучено дорогоцінні пам'ятки, місцезнаходження яких невідоме й до цього часу (серед них — культові речі: хрести, Євангеліє, архієрейський посох; предмети, пов'язані з історією козацтва, зокрема бандура І. Мазепи; архівні матеріали та стародруки з колекції В. Тарновського, що датуються XVII–XVIII ст.)²³.

Інститут Т.Г. Шевченка в Харкові в той час отримав унікальну шевченківську колекцію музею. До вилучених потрапили як експонати, що були зібрані протягом останніх тридцяти років, так і ті, що заповідав Чернігову без права передачі В. Тарновський²⁴.

Регламентування роботи музеїв тривало й у подальшому, вони розцінювалися владою насамперед не як осередки збереження культурних цінностей, а як центри ідеологічної пропаганди, що накладало відбиток на всю їхню діяльність. 1938 р. голова РНК УРСР Д. Коротченко підписав постанову «Про музеї України», в якій зазначалося, що «внаслідок шкідницької роботи банд викритих ворогів народу в органах Народного комісаріату освіти УРСР — Управлінні у справах мистецтв — всі музеї і пам'ятки культури та природи знаходяться у незадовільному стані»²⁵. Тому й надалі основним завданням у сфері музейного будівництва було визначено очищення закладів від «класово ворожих елементів» та підготовка нових кадрів.

Водночас 7 березня 1939 р. постановою РНК УРСР «Про впорядкування справи відомчої підпорядкованості музеїв України» Чернігівський державний історичний музей був визнаний об'єктом республіканського значення й переведений на республіканський бюджет²⁶. Напередодні Великої Вітчизняної війни музей нараховував у сховищах 60-тисячне зібрання різних пам'яток і майже 40-тисячну наукову бібліотеку. Під час бомбардування німецькими військами в приміщенні музею виникла пожежа, що завдала значних збитків колекціям. Влада не змогла забезпечити належну евакуацію культурних цінностей Чернігівського державного історичного музею. Директор В. Датчук відправився в евакуацію раніше, ніж музейні експонати²⁷. Під час окупації Чернігова музейні колекції перебували в Башкірії та Росії. Під час Великої Вітчизняної війни музей втратив близько 29 тисяч експонатів та бібліотеку із фондом майже 37 тисяч примірників²⁸.

Після визволення обласного центру Чернігівщини від фашистських загарбників історичний музей відновив свою діяльність згідно з постановою бюро Чернігівського обкому КП(б)У та виконкому обласної ради депутатів трудящих від 2 грудня 1943 року № 187²⁹. Постановою Раднаркому УРСР музей включили до переліку музеїв республіканського значення³⁰. Розташовувався заклад на околиці міста по вул. Револуції, 9 — у колишньому будинку Музею українських старожитностей В.В. Тарновського, додатково для нього було виділено ще одне приміщення, яке під час війни слугувало житлом. Будівля перебувала в занедбаному стані й не була пристосована для потреб музею, утім, це не стало на заваді наполегливій роботі колективу.

Основними перешкодами для нормальної роботи музею в післявоєнний час стали: відсутність необхідних матеріалів (скла, фотоматеріалу, художніх фарб, паперу), недостатня площа для побудови експозиції, віддаленість музею від міста (3 км від центру). 1945 р. в музеї укомплектовано штат, місцевими органами влади надано додаткове приміщення, проведено інвентаризацію фондів.

У перші післявоєнні роки музей мав статус закладу республіканського значення, знаходився під опікою народної освіти, а потім перейшов у підпорядкування Комітету у справах культурно-просвітницьких установ, згодом — Управління музейних установ Міністерству культури УРСР. За спогадами працівників, безпосереднє перебування музею у сфері впливу республіканських органів влади позитивно позначалося на діяльності закладу, оскільки місцева влада не могла контролювати його роботу, та й фінансувався він з Києва, що теж якнайкраще впливало на стан справ Чернігівського історичного музею.

Однак органи місцевої влади прагнули теж впливати на музей. 1950 р. питання про поліпшення роботи музеїв Чернігівської області розглядалося на засіданні виконкому обласної ради депутатів трудящих. У відповідній постанові органу влади, зокрема, зазначалося, що музеї покращили експозиційну та культурно-освітню діяльність, що сприяє комуністичному вихованню трудящих. Але найбільшим недоліком було визнано відсутність повноцінних експозицій радянського періоду. Керівників музеїв краю, у тому числі й директора Чернігівського історичного музею, зобов'язали висвітлювати «героїчну історію українського народу у зв'язках з історією великого російського народу і показувати історичні перемоги в області соціалістичного господарства, а також досягнення трудящих»³¹. Крім цього, облвиконком вимагав від керівників підприємств, голів колгоспів надавати музеям допомогу в комплектуванні фондів необхідними експонатами, насамперед продукцією місцевих підприємств.

Виконуючи вказівки влади, працівникам музею доводилося займатися не зовсім властивою їм діяльністю. 1950 р. під час виборів до Верховної Ради СРСР усі наукові співробітники працювали агітаторами, провели 144 заняття й бесіди³². Кожний науковий працівник мав організувати відвідування музею виборцями. У приміщенні музею розташовувалася виборча дільниця, до складу виборчої комісії входили й співробітники музею. Спеціально для виборів була розгорнута виставка на тему: «Сталінська конституція — найдемократичніша у світі». Заступника директора було відряджено для проведення агітаційної роботи в західній області України.

У 1950-і роки продовжувала існувати практика вилучення з фондів Чернігівського історичного музею експонатів та передачі їх до столичних закладів. Так, у листі до секретаря Чернігівського обкому К. Лисиці колектив музею скаржився на передачу експонатів до Київського музею Т.Г. Шевченка, Харківського історичного музею, Полтавського музею імені І.П. Котляревського³³. Музейники, зокрема, зазначають, що «скромні фонди музею роздаються Комітетом у справах культурно-освітніх

установ при Раді Міністрів УРСР іншим музеям в ущерб інтересам Чернігівського музею», вони вважають таку установку неправильною, що не відповідає «турботам партії та уряду про розвиток місцевих музеїв»³⁴. Найбільше нарікань викликали спроби вилучити з колекцій музею дореволюційне видання Т. Шевченка та книгу записів В. Тарновського, яка ілюструє перебування геніального сина українського народу на Чернігівщині.

Як і раніше, історичний музей залишався осередком ідеологічної роботи та пропаганди радянських цінностей. Основне завдання діяльності музею полягало у виконанні рішень КПРС у справі комуністичного виховання трудящих і мобілізації творчої активності мас на створення матеріально-технічної бази комунізму шляхом розкриття з позицій марксизму-ленінізму закономірностей історичного розвитку, пропаганди революційних, трудових і бойових подвигів народу³⁵.

1959 р. в Чернігівському історичному музеї було відкрито художній відділ, а з 1965 р. він розмістився в будинку полкової канцелярії, який музей отримав після багаторічної бюрократичної тяганини³⁶. Листування з органами влади тих часів свідчить про намагання колективу музею отримати приміщення для художнього відділу, оскільки у фондах музею знаходилися цінні твори живопису та скульптури XVIII–XIX ст. В одному з листів навіть звучить погроза, що якщо не буде відкрито музей, то картини передадуть іншим музеям — «Чернігів же назавжди залишиться без художнього музею, чого трудящі Чернігова та Чернігівщини не зможуть пробачити музейним працівникам і не лише їм»³⁷.

Тривалою була боротьба за нове приміщення для історичного музею. Директор музею А. Левенко постійно писав листи про необхідність поліпшення умов, у яких перебуває музей, але впродовж багатьох років заклад знаходився в «тісному та сирому приміщенні», яке задовольняло потреби закладу за площею тільки на 15–20%. Листи до Міністерства культури УРСР та виконкому Чернігівської міської ради не зрушили справу. Виконком вважав, що приміщення має забезпечити Міністерство культури УРСР, а Міністерство, у свою чергу, перекладало цю місію на місцеву владу. На думку А. Левенка, висловлену в численних листах до органів вищої інстанції, керівники місцевого виконкому недооцінюють значення музею як важливого засобу виховання трудящих у дусі радянського патріотизму, забули, що збереження пам'яток вітчизняної культури є їхнім службовим обов'язком³⁸. Тільки у другій половині 1970-х років музей повернувся до будинку колишньої чоловічої гімназії, у своє довоєнне приміщення, де перебуває й до сьогодні.

Переведення музею до обласного підпорядкування внесло свої корективи, які, на думку співробітників закладу, не сприяли його успішній

діяльності. Так, колишня працівниця музею О. Повод згадувала, що «облуправління культури завжди вважало, що музей — це група нероб, котрим загалом нічого робити, і вони повинні їздити по області та займатися справами клубів, бібліотек, самодіяльності й іншими речами, далекими від музейної справи»³⁹.

У 1980-х роках діяльність історичного музею в Чернігові, як більшості закладів республіки, була спрямована на успішне завершення планів чергової п'ятирічки, гідну зустріч XXVII з'їзду КПРС й XXVII з'їзду Компартії України, удосконаленню форм і методів роботи, відповідно до вимог постанови ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв»⁴⁰. Сучасні дослідники вважають, що система музейної мережі за радянської влади передбачала обов'язкову наявність у кожному обласному центрі обласного краєзнавчого музею, тематика залів якого, здебільшого, була типовою⁴¹. Проте Чернігівський історичний музей, завдяки цінним колекціям та унікальним експонатам, якісно відрізнявся від інших регіональних музеїв.

З набуттям Україною незалежності працівники Чернігівського історичного музею поставили питання про повернення із забуття імені його засновника. Через засоби масової інформації колектив музею звернувся до громадськості з проханням підтримати клопотання про присвоєння Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського⁴². Постановою Кабінету Міністрів України від 27 листопада 1991 р. № 345 музеєві повернуто ім'я В.В. Тарновського. 1997 р. при реєстрації відповідно до Закону України «Про музеї і музейну справу», враховуючи розмежування форм власності, музей отримав повну титульну назву — Чернігівський обласний історичний музей імені Василя Васильовича Тарновського⁴³.

На сьогодні згідно з Законом України «Про музеї та музейну справу» центральним органом виконавчої влади у музейній сфері є Міністерство культури, яке забезпечує організаційно-методичне керівництво. Саме Міністерство культури реалізує національну музейну політику в Україні⁴⁴. За владною вертикаллю Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського підпорядковується Департаменту культури й туризму, національностей та релігій Чернігівської обласної державної адміністрації. Проте згідно з Положенням про Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського засновником закладу виступає Чернігівська обласна рада, яка делегує свої повноваження щодо управління музеєм облдержадміністрації⁴⁵.

На початку ХХІ ст. музей мав два міські (народного декоративного мистецтва та військово-історичний) відділи й десять позаміських. Музей народно-декоративного мистецтва розташовувався в приміщенні Катерининської церкви, яка є найвизначнішою в Україні пам'яткою українського (козацького) відродження ХVІІ–ХVІІІ ст.

Серед рішень влади, які суттєво вплинули на долю історичного музею імені В.В. Тарновського, можна назвати розпорядження Чернігівської облдержадміністрації № 151 від 5 квітня 2006 р., в якому йшлося про передачу Катерининської церкви козацькій громаді Української православної церкви Київського патріархату⁴⁶. Навколо храму почалося протистояння, прихильники Московського патріархату встановили похідний намет і тривалий час не дозволяли працівникам музею увійти до приміщення церкви, аби забрати експонати, які через порушення режиму зберігання почали псуватися шкідниками й руйнуватися. Конфлікт на релігійному ґрунті намагалися використати представники різних політичних сил, біля храму, що знаходиться на балансі Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», здійснювалося цілодобове чергування правоохоронців. Урешті-решт працівникам музею вдалося врятувати предмети народно-декоративного мистецтва. На думку директора музею С. Лаєвського, історичний музей втратив унікальну експозицію відділу народно-декоративного мистецтва. До цього часу не вирішено питання щодо приміщення для експозиції. Попри всі численні обіцянки — музей не має приміщення, аби представити цю колекцію⁴⁷.

Кілька останніх років набула поширення практика, коли з музеїв вилучалися історико-культурні цінності задля розміщення їх у кабінетах посадовців різних рівнів. За даними Державного комітету статистики, з музеїв країни до владних кабінетів станом на 2007 р. було передано понад 450 експонатів⁴⁸. На щастя, стосовно Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського таких випадків не встановлено.

2011 р. до складу музею ввійшов музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград», розташований у с. Єліне Щорського району⁴⁹.

У сучасних умовах музей є залежним від органів влади у фінансових питаннях. Адже відповідно до чинного законодавства, фінансування музеїв, залежно від форм власності, здійснюється за рахунок Державного бюджету України, місцевих бюджетів, коштів підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян. Додатковими джерелами фінансування музеїв є дохід від продажу квитків; кошти, одержані за науково-дослідні та інші види робіт, які виконує музейний заклад на замовлення підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян; прибутки від реалізації сувенірної продукції, видавничої діяльності; плата за кіно- й фотозйомки; інші джерела⁵⁰. Однак музей не розпоряджається коштами від реалізації музейних послуг, зокрема й вхідних квитків. За Бюджетним кодексом, ці гроші вважаються бюджетними, «спеціальним фондом бюджету». На переконання фахівців, сьогоднішні відносини в музейній сфері мало відрізняються від тих, що склалися за часів «розвинутого» соціалізму⁵¹.

За прогнозами, державні музеї й надалі залишатимуться основним місцем збереження пам'яток матеріальної й духовної культури, які входять до складу музейного фонду України. Повноцінне життя музеїв залежить від багатьох чинників. І перш за все — від усвідомлення державою, суспільством, владними структурами колосальних можливостей музею як організму, що концентрує уроки історії та культури, вивчає їх, передає наступникам інформацію про минуле. Некомплексне вирішення проблем музейної справи на державному рівні, відсутність цілісної державної культурної політики породжують низку проблем, без вирішення яких неможливе збереження й популяризація історичної спадщини⁵².

Для подальшого якісного розвитку музейної справи в Україні треба затвердити програму її розвитку. Така програма діяла в 2000–2005 р. Її метою було зміцнення матеріально-технічної бази музеїв та забезпечення збереження історико-культурної спадщини, охорони та збереження пам'яток Музейного фонду України, впровадження в діяльність музеїв сучасних автоматизованих інформаційних технологій⁵³. Нині в Україні розробляється програма розвитку музейної справи на 2012–2017 рр. Хочеться сподіватися, що Чернігівському історичному музею імені В.В. Тарновського в цьому документі буде приділено значну увагу.

Таким чином, на всіх етапах функціонування Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського органи влади різних рівнів безпосередньо впливали на діяльність культурно-освітньої та науково-дослідної установи. Відносини між музеєм і владою регламентуються законодавством та відповідними рішеннями місцевих владних структур. Якщо в радянські часи колекції та експозиції формувалися під суворим ідеологічним наглядом — усе мало бути підпорядковано класовій боротьбі на всіх етапах і в усіх аспектах, — то в сучасних умовах на перший план виходять проблеми матеріально-технічного забезпечення музейних установ — ремонт і розширення приміщень для повноцінної експозиційно-виставкової діяльності, виділення коштів для реалізації нових проєктів, забезпечення сучасною технікою. Можливо, варто звернутися до європейського досвіду, де метою всіх музейних реформ є економія бюджетних коштів та пошук принципово нових фінансових джерел. А філософією їхніх реформ є передача більших прав музеям, створення незалежних від чиновників музейно-громадських рад, «оскільки державна бюрократія найнеефективніший і бізнесмен, і менеджер, і музейник»⁵⁴.

¹ *Линюк Л.* Музей Чернігівської губерньської вченої архівної комісії // Родовід. — 1996. — Число 14. — С. 39–44; *Половникова С.* Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Родовід. — 1996. — Число 2. — С. 36; *Арендар Г.* Якби не війна //

Чернігівські відомості. — 1994, 23 вересня. — С. 4; *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. із збірки ЧІМ. Каталог / Упоряд. І. Ситий. — Львів–Чернігів, 1995. — 24 с.; *Зайченко В.* Датовані гапти з колекції Чернігівського історичного музею // Образотворче мистецтво. — 1990. — № 2. — С. 16–19; *Черненко О.* Виставка XIV Археологічний з'їзду в Чернігові: (доісторичний період) // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. — Чернігів, 2009. — Вип. 11. — С. 148–150.

² *Лаєвський С.* Три умови Василя Тарновського // Дзеркало тижня. — 2005, 30 липня — № 29. — С. 14.

³ *Уманец С.* Музей Тарновского в Чернигове // Историко-литературный журнал. — Год тридцать первый. — Август 1910 г. — С. 6.

⁴ *Половникова С.* Вказ. пр. — С. 34.

⁵ Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1897–1898гг. — Чернигов, 1914. — Вып. 1. — 167 с.

⁶ *Ісаєнко Л., Мудрицька В.* Історія Чернігівського єпархіального давньосховища // Родовід. — 1996. — Число 14. — С. 60.

⁷ Черниговские епархиальные известия. — 1908. — № 14. — С. 510–518.

⁸ *Неділя А.* До історії Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського. — Чернігів, 1996. — С. 3.

⁹ *Мезенцева Г.* Музеєзнавство (на матеріалах музеїв Української РСР): курс лекцій. — К., 1980. — С. 27.

¹⁰ *Акуленко В.* Охорона пам'яток культури в Україні. — К., 1991. — С. 36.

¹¹ Там само. — С. 37.

¹² *Арендар Г., Лихачова С.* Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського // Чернігівщина краєзнавча: Календар 2005 / Авт.-упор. І. Корбач, В. Устименко. — К., 2004. — С. 350.

¹³ Державний архів Чернігівської області (далі — Держархів Чернігівської обл.), ф. Р–2124, оп. 1, передмова, арк. 1.

¹⁴ Зі звіту підсекції охорони історичних пам'яток старовини і мистецтва Чернігівського губернського відділу народної освіти за 1919–1920 рр. // Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927 рр. Зб. документів і матеріалів. Головне арх. упр. при Раді Міністрів УРСР / Упоряд.: В. Волковинський, П. Гончарук та ін. — К., 1979. — С. 172–174.

¹⁵ *Арендар Г., Лихачова С.* Вказ. пр. — С. 51.

¹⁶ *Нестуля О.* Доля церковної старовини в Україні (1917–1941 рр.). — К., 1995. — С. 118.

¹⁷ *Маньківська Р.* Репресії серед музейних працівників в кінці 20–30-х рр. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.sbu.gov.ua/sbu/doccatalog/document?id=43137>.

¹⁸ *Арендар Г., Лихачова С.* Вказ. пр. — С. 49.

¹⁹ *Ковтанюк Н.* Головний музей країни // Пам'ять століть. — 2005. — № 1. — С. 123.

²⁰ *Арендар Г., Лихачова С.* Чернігівський історичний музей у 20–90-і роки // Родовід. — 1996. — Число 14. — С. 50.

²¹ Там само. — С. 51.

²² *Ковтанюк Н.* Вказ. пр. — С. 124.

²³ Вялець А. Світ має почути: (список предметів з музеїв України в збірках музеїв та інших сховищ Росії) // Пам'ятки України. — 1994. — № 1–2. — С. 84–85.

²⁴ Див. Синельник І. Історія Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. праць / Відп. ред. М. Дмитрієнко. — К., 2003. — Число 10. — Ч. 2. — С. 299–316.

²⁵ Ткаченко В. Музеї Чернігівщини в історико-краєзнавчому русі 20–30-х років // Скарбниця українських старожитностей. — Чернігів, 1996. — С. 88.

²⁶ Акуленко В.І. Вказ. пр. — С. 42.

²⁷ Лихачова С. Повоєнна історія Чернігівського історичного музею у спогадах О.Д. Повод // Скарбниця української культури: зб. наук. праць. — Чернігів, 2006. — Вип. 7 / Редколегія: О. Коваленко (голова) та ін. — С. 174.

²⁸ Сто років Чернігівському історичному музею // Краєзнавство та шкільний туризм. — 1997. — № 2. — С. 3.

²⁹ Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2124, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

³⁰ Там само, спр. 4, арк. 2.

³¹ Там само, спр. 66, арк. 15.

³² Там само, спр. 388, арк. 2.

³³ Там само, спр. 66, арк. 30.

³⁴ Там само.

³⁵ Там само, передмова, арк. 6.

³⁶ Арендар Г., Лихачова С. Вказ. пр. — С. 55.

³⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р–2124, оп. 1, спр. 216, арк. 21.

³⁸ Там само, спр. 174, арк. 2–11.

³⁹ Лихачова С. Вказ. пр. — С. 190.

⁴⁰ Поточний архів Чернігівського історичного музею, звіт про роботу Чернігівського історичного музею у 1985 році, арк. 1.

⁴¹ Новикова В. Музейна справа в Україні: стан, тенденції, проблеми та шляхи вирішення // Музейна справа на Житомирщині: історія, досвід, проблеми: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. — Житомир, 2005. — Т. 33 / Гол. ред. М.Ю. Костриця. — С. 127–130.

⁴² Линюк Л. Повернути музею ім'я Тарновського // Деснянська правда. — 1990, 4 грудня. — С. 3.

⁴³ Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Департаменту культури і туризму, національностей і релігій Чернігівської обласної державної адміністрації. — Режим доступу: <http://www.cult.gov.ua/blog/2008-04-16-200>.

⁴⁴ Закон України «Про музеї та музейну справу» від 29 червня 1995 року № Н 249/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 25. — С. 191.

⁴⁵ Положення про Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського від 23 березня 2011 року.

⁴⁶ Молоді націоналісти зробили спробу штурму Катерининської церкви у Чернігові [Електронний ресурс] // Права людини у Чернігівській області [сайт]. — Режим доступу: <http://protection.org.ua/index.php?module=pages&act=page&pid=810>

⁴⁷ Кириченко С. Інтерв'ю з директором Чернігівського історичного музею Сергієм Лаєвським // 7 днів. — 2010, 17 серпня. — № 32. — С. 7.

⁴⁸ Романова Н. Музеї і влада: «не плутати біле з гострим» // Народний депутат. — 2007. — № 2. — С. 36–38.

⁴⁹ Рішення Чернігівської обласної ради від 10 червня 2011 року «Про затвердження передавального акту балансових рахунків, матеріальних цінностей та активів комунального закладу «Музейно-меморіальний комплекс партизанської слави «Лісоград» Чернігівської обласної ради» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.chernihivoblrada.gov.ua/index.php?th=cat&cat_id=208&item_id=1523.

⁵⁰ Закон України «Про музеї та музейну справу».

⁵¹ Крочець С. Ніч у музеї // Дзеркало тижня. — 2011, 9 вересня. — № 32. — С. 16.

⁵² Погорєлова А. Музейна справа: орієнтири розвитку // Українська культура. — 1996. — № 2. — С. 2–4

⁵³ Постанова КМУ від 30 березня 2002 р. № 442 «Про затвердження Програми розвитку музейної справи на період до 2005 року» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP020442.html.

⁵⁴ Крочець С. Вказ. пр.

НУМІЗМАТИКА

**СУЧАВСЬКИЙ МОНЕТНИЙ ДВІР У XVII ст.:
ЕМІСІЇ МОНЕТ І ФАЛЬШИВОК-«ДОМНІЦ»
(на монетному та архівному матеріалі)**

Останнім часом проблема Сучавської монетарні перестала бути предметом детального розгляду — історики вважають її розв'язаною після ґрунтовних археологічних робіт К. Ромсторфера, Е. Фішера, В. Флайшера, нумізматичних пошуків Р. Гассауера, І. Цабрі та О. Ілієску, А. Платбардздіса, С. Пивоварова та І. Чеховського, каталогу Г. Буздугана, аналізу А. Міколайчика, нових знахідок Л. Дергачової та архівної праці В. Шлапінського тощо (див. нижче¹). Проте навіть побіжне ознайомлення з матеріалом досліджень засвідчує його неузгодженість. Незрозумілі або багатоваріантні відповіді на проблемні питання (на основі врахування зазначених праць) — хто, коли, де, чому, з чийого дозволу проводив карбування фальшивих чи офіційно дозволених монет, наскільки ці монети були розповсюджені на Північній Буковині й коли, яке було їхнє курсове співвідношення — завдання пропонованої статті.

1. Монетні знахідки

Як відомо, фальшиві соліди досить часто трапляються у складі монетних скарбів і поодиноких знахідок XVII ст. на території Східної та Центральної Європи². Такі монети відомі й за буковинським монетним матеріалом, виявленим археологічними експедиціями за керівництва С. Пивоварова³, зокрема в поселенні Калічанка (на правому березі Прута, у передмісті Чернівців). Їхню присутність, за архівними та документальними свідченнями, зафіксовано у скарбі із с. Лехичени (Припруття), де з 1463 монет значну частину складали підроблені польські, литовські, ризькі та лівонські шеляги⁴. Не виключено, що вони були в тезаврації з Онута—1836, до якої входив 2901 солід (у тому числі 582 соліди Швеції прибалтійського карбування), та Онута—1843 (7 кг 125 г дрібних монет, серед яких, за авторськими розрахунками, понад 6 тис. монет Крістіни та Густава Адольфа)⁵. Можливо, що й серед 7200 монет Хотинського скарбу, загальною вагою понад 5 кг, що складався, головним чином, із солідів⁶, були фальшиві шеляги. Проте відсутність точних описів цих скарбів не дозволяє з упевненістю про це говорити.

Лише вивчення скарбових знахідок дозволяє спеціалістам належно судити про обсяги обігової фальшованої монетної маси. У скарбі з 250 монет, знайденому в Чернівцях (Садгора) 1997 р., п'яту частину становили фальшиві прибалтійські та польські шилінги⁷. 2003 р. автору принесли для перегляду скарбову знахідку 1990 р. з Чернівців (знайдена в куті Шанці, біля Спиридонівської церкви), де серед 130 стертих солідів вирізнялися своїми імітаційними написами, зменшеними ваговими показниками та мідною основою щонайменше 30 монет-імітацій прибалтійських солідів та 5 імітацій польських монет (ще 30 монет виявилися значно стерті для їхньої точної атрибуції). До числа безсумнівних фальшивок належав і литовський солід Яна II Казимира (1649–1668) із датою 1615 р. (замість 1651), вагою лише 0,3 г та діаметром 14 мм (замість ваги 0,55–0,6 г та діаметра 15,5–15,8 мм) тощо. У комплексі монетних знахідок XVII ст. із с. Романківці (кут Карлики: 2008–2012), досліджених автором, фальшовані прибалтійські, пруські та польські соліди займали близько третини (35 із 110). Як бачимо, наведені матеріали засвідчують, що фальшиві шеляги масово знаходилися в місцевому грошовому обігу в другій половині XVII ст. разом із монетами державних випусків, обслуговуючи потреби дрібної торгівлі.

Разом із тим, масові знахідки фальшивок другої половини XVII ст. (на противагу поодиноким фальсифікатам XVI ст.) спонукають до ряду питань: хто, коли й де їх виготовляв, яким обсягом та з якою метою — лише для наживи чи були ще якісь задуми тощо? Зупинимось на історико-економічних аспектах цієї проблеми, враховуючи показники монет.

2. Особливості грошового обігу середини XVII ст.

Як відомо, на грошовий обіг XVII ст. на території Східної Європи наклалися значною мірою фінансові видатки на війни: П'ятнадцятилітню (1593–1606), Тридцятирічну (1618–1648) та Раднотську кампанію (Швеції, Трансільванії, Бранденбурга та України проти Речі Посполитої: 1656–57). Видатки покривалися масовим карбуванням низькопробної білонової та й зовсім мідної монети, необхідної для розміну більших номіналів (до 1644 р. — початку інтенсивного карбування в Ризі — за дрібну монету давали навіть 2% надбавки)⁸, що незабаром спричинило інфляцію. У цих умовах на грошовий ринок Молдавського князівства, крім невеликої кількості монет власних випусків, потрапляли розмінні білонні номінали Речі Посполитої, дрібні емісії Прусьсько-Бранденбурзької держави, монети Швеції та її прибалтійських володінь. Серед них переважали низькопробні прибалтійські соліди, карбовані в 1623–1697 рр. у Ризі (міські випуски та емісії князівства Лівонії) і в Ельблонзі, що містили лише 0,05 г

чистого срібла (польські соліди Сигізмунда III 1623 р. мали 0,084 г, Яна II Казимира — 0,07 г, а бранденбурзько-пруські — від 0,084 до 0,061 г)⁹.

За тогочасними польськими джерелами¹⁰, шведи з гривні чистого срібла карбували шелягів на 53 злотих, у той час, коли поляки випускали монети з тієї кількості срібла не більше, ніж на 23 злоті (тобто збитки складали 29–30 злотів). Тому поляки спочатку намагалися заборонити обіг неповноцінної монети, а потім 1650 р. безуспішно прирівнювали їх до тернарія (половини соліда). Попри вжиті заходи, вплив цих солідів, що надходили величезними емісіями — лише в Ризі за 1644–1666 рр. шведи викарбували близько 1,2 млрд. шелягів¹¹, — не припинився. Таке карбування мало економічні підстави — дрібні монети завозилися в сусідні країни для закупівлі високоякісної монети: талярів, ортів тощо, які вивозилися для перекарбування на неповноцінні соліди, які ще більшим обсягом з'являлися на грошовому ринку свого сусіда. Різниця від карбування повноцінної монети на монетний двір складала 25 злотих на вкладених сто¹², що сприяло інтенсивному карбуванню такої монети. Завдяки великим обсягам карбування ці монети часто зустрічаються на різних землях не лише Руського князівства й відомі, як серед матеріалів скарбів, так і в поодиноких знахідках.

3. Молдавське солідове карбування XVII ст.: типи

Враховуючи явну прибутковість подібного карбування, у Молдові було офіційно розпочато карбування солідових монет. Водночас економічною підставою відродити національні випуски була, на думку Р. Гасауера¹³, та ж оплата найманцям. У молдовських літописах другої половини XVII — початку XVIII ст. розповідалося про відновлення монетного карбування саме в Сучаві, що сталося після 60-річної перерви за правління Істратіє Дабіжі Води (1661–1664). «Зробив Дабіжа Вода монетний двір (банаріє) для карбування грошей з міді у Сучаві», — згадував у 1700-х рр. літописець Н. Костін¹⁴. Про кардинальне відродження монетного двору свідчить повна зміна його назви — раніше, у 1572–1574 рр., позначали іншим терміном — «херегіє: гхерегіє»¹⁵.

Карбування, що розпочалося не раніше вересня 1661 р., коли на престол піднявся албанець (за походженням) Істратіє Дабіжа Вода (1661–1665), було своєрідною спробою господаря (чи його радників?) офіційно компенсувати нестачу розмінної монети, яка вже почала інтенсивно фальшуватися на цій території, і заробити на цьому за зразком прибалтійсько-шведських монетних дворів, з одного боку, та зберегти чи ввозити на цій підставі повноцінну талярну монету, з іншого. Молдавські монети Дабіжа Води, що називалися шалеями («шалеу» до пол. «szelag»;

укр. «шеляг»), карбувалися з міді середньою вагою 0,60 та діаметром 15–16 мм і були за своїми показниками типовими середньовічними кредитовими солідами — відомі 24 їх види та модифікації (див. каталоги та сайти)¹⁶. Проте в умовах панування маси іноземних солідів карбування власної монети було недоцільним, і тому після правління Дабіжа Води офіційне карбування припинилося¹⁷. Проте за датами, наведеними на монетах (типу 168?), можна припустити й пізніші карбування цих солідів.

Таблиця 1

Типи офіційних молдавських солідів

			
1.1.	1.2.	1.3.	1.4.
Тип Дабіжа		Тип Дуки (?), 168? р.	

У пошуках нових джерел грошових надходжень начебто той же господар, за слухним міркуванням дослідників¹⁸, імовірно, через орендарів, іноземних чи місцевих (відомий його тогочасний орендар Г. Гіца¹⁹), — сам він правив у Яссах — організував у ближній до польського кордону Сучаві масове виробництво імітацій німецьких, шведських та польських монет. Враховуючи тогочасний альянс між Швецією та Молдовою (у межах Раднотської коаліції), К. Ромсторфер припускає певну можливість того, що саме шведи дозволили карбувати Молдові прибалтійську шеляжну монету²⁰. За зміненою версією Р. Гассауера²¹, прибалтійські соліди виготовлялися за ініціативою поляків для оплати гарнізонів — транспортування монети на великі відстані було не лише небезпечним, а й незручним*. Наплив розмінної монети із сусідніх країн сприяв тому, що місцеве та польське населення охоче сприймало сучавські підробки та розмінювало їх на крупні номінали повноцінних монет — у тогочасній брошурі Т.Л. Боратіні наводяться дані про існування лажу в 5 грошах при обміні дрібної монети на таляри в Речі Посполитій — дрібними грошима там давали за таляр не 90, а 85 грошів²².

* І перша, і друга гіпотези поки що не знайшли документального підтвердження, проте архівні пошуки тривають.

Цю, на перший погляд, вигідну справу продовжили наступники — Ляш Александр (1666–1668) та Георгій Дука (1665/66, 1668–72 та 1678–1683)²³. Проте поява такої маси монет посилила революцію цін на архаїчному грошовому ринку Молдови та сусідніх країн. Це викликало багато скарг сусідів в Оттоманську Порту, яка остаточно заборонила молдовським господарям у 1680-х рр. взагалі карбувати будь-яку монету²⁴.

Таблиця 2

Типи сучавських фальшивок-домніц

			
2.1.	2.2.	2.3.	2.4.
Ризький солід, 1620–30 рр.	Польський солід, 1652 р.	Пруський солід, 1650-х рр.	

Порівняння метрологічно-графічних показників фальшивих монет з їх прототипами показує, що: а) їхня вага набагато — на 40% менша (0,27–0,37 г) від справжніх ризьких, пруських чи польських солідів тих часів; б) фальшиві монети карбовано в міді, на відміну від білону справжніх солідів; в) простеженим зображенням та написам характерна примітивна стилізація, грубість і спрощення. За цими характеристиками, як описує А. Платцбардздіс²⁵, фактично визначаються тогочасні сучавські соліди-фальсифікати другої половини XVII ст.

4. Місце карбування

Країна та місце карбування для сучасників, за численними згадками в тогочасних документах, залишалися довгий час невідомими. 1665 р. в магістраті Риги стримано писали, що фальшування відбувається «у Валахії (Wallacheu: нині Румунія), як кажуть, чи ще десь»²⁶. У червні 1664 р. швед А. Оксенштіерна вважав, що карбування фальшивок мало місце в Молдові та Валахії*, тобто Wollochei (Молдова) та Wallachei (Румунія). 22.01.1665 р. Ян Казимир заборонив обіг *Wallachische Schil-*

* За сучасними даними, професійне карбування фальшивок засвідчено як у Молдові (Сучава), так і у Валахії (Снягов).

linge (валаських солідів) для Пруссії, інші ж сучасники підозрювали Україну, що мало певні підстави, якщо згадати фальшивомонетний двір П. Дорошенка* в Лисичанці²⁷. Зрідка згадували й Молдову. Так, на час карбування тогочасні поляки (як свідчить постанова суду комісії львівської від 12 серпня 1662 р.²⁸) вважали Ясси місцем карбування молдавських солідів (*Declaratio ratione solidorum valachicorum*).

Лише наприкінці XIX — на початку XX ст. була розкрита таємниця походження фальшивих молдавських шелягів. Сталося це завдяки археологічним розкопкам відомого буковинського архітектора, краєзнавця та археолога К. Ромсторфера, який проводив археологічні роботи на території резиденції (замку) молдавських господарів у м. Сучаві. Досліднику вдалося виявити місце карбування, розташоване в частині замку навпроти церкви. Це засвідчують віднайдені в Княжому дворі Сучавської фортеці лише за час розкопок 1901 р. понад 3000 як цілих солідів, так і фрагментів фальшивих шведських, польських, лівонських та пруських солідів XVII ст. в різній стадії виготовлення і свинцеві форми²⁹. Разом із монетами було знайдено мідні смуги з відтиснутими при допомозі вальцювального станка зображеннями аверсів та реверсів шелягів різних типів і держав, відходи виробництва у вигляді обрізок пластин, монетний брак тощо³⁰. Ці знахідки точно локалізували місце, де вироблялися фальшиві шеляги цього гатунку, завдяки чому князівський замок, орендований у 1660-х рр. боярином Георге Гіца³¹, визнала місцем карбування переважна більшість дослідників³².

Поряд із тим, монетні відходи такого ж типу знайдено й у монастирі Снягов (поблизу Бухареста), що дозволяє припустити існування декількох центрів фальшування (зокрема в м. Нямц).

5. Технологія карбування

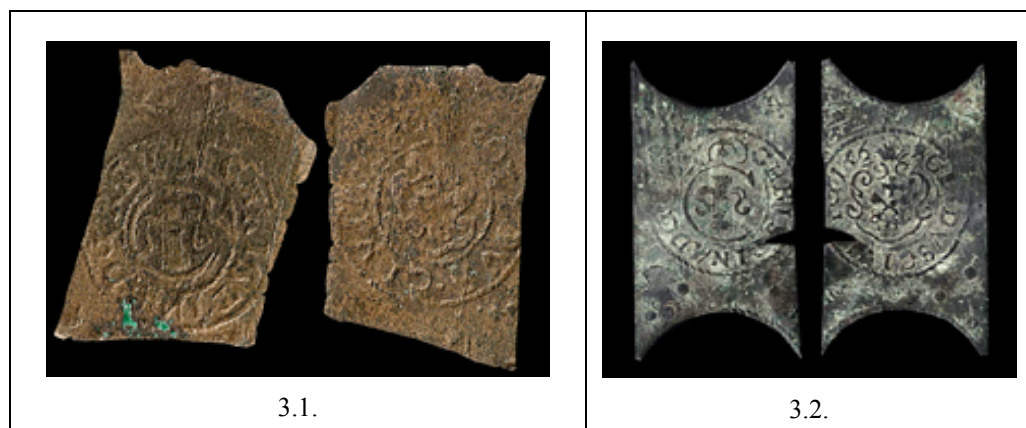
Дослідження решток монетного виробництва (на основі виявлених 3382 мідних смуг-цанів із відтисками зображення 1–5 монет, що зберігаються в Сучавському музеї³³, та монетного браку, який складав основу монетних знахідок К. Ромсторфера) дало змогу встановити технологію виготовлення монет. Ці рештки засвідчують, що при виготовленні шелягів сучавські монетники (на противагу своїм попередникам) користувалися тогочасною новинкою — вальцювальним станком для карбу-

* Петро Дорошенко (1627–1698), гетьман Правобережної України (1665–1676), відчував потребу в монеті. Ян Гранковський, колишній монетарій Львівського монетного двору, який у 1669–1673 рр. очолював монетарню Петра Дорошенка в Лисичанці (на Черкащині), фальшував здебільшого польські шеляги, шостаки та півтораки (чехи), найпоширеніші в Україні.

вання (вальцверком). Такі пристосування склалися з двох залізних (!) валів, з'єднаних між собою за допомогою зубчатих коліс у такий спосіб, щоб при обертанні (у межах 7–15 секунд) завжди дотикалися одними й тими ж місцями. На циліндричні вали (щонайменше діаметром від 5 до 7,5 см) наносилися, за наявними монетними смугами, від 5 до 8 дзеркальних зображень аверсу та реверсу монет³⁴. При проходженні монетної смуги між валами чи вальцювальними кільцями (нім. *Walzwerk*) на ній відкарбовувалися позитивні відбитки штемпелів, яких, за розрахунками дослідників, було до 500. Суто карбування 10 млн. шилінгів 500 штемпелями мало зайняти 5000 хвилин, тобто 80 годин³⁵. Проте після вальцювання монети треба було ще й вирізати із цану (монетної пластини-заготовки), що означало нові часові затрати.

Таблиця 3

Зразки цанів для солідів Крістіни

Аналіз відходів виробництва Сучавської монетарні дозволяє припустити, що на 75-міліметрових монетних валках розташовувалося не менше 5–8 (до 18) штемпелів шелягів, причому на одних і тих же валах знаходилися штемпелі від різних монет. Наприклад, за монетними матеріалами, на одному з валів могли бути аверси солідів Карла X Густава (1654–1660) та Крістіни Августи Вази (1632–1654), а на іншому — реверси тільки одного типу³⁶. Місцевим монетним майстрам не завжди вдавалося точно настроїти вальцверк, і тому зображення аверсу та реверсу на багатьох монетах не збігалися. Ця обставина, на думку С. Пивоварова, пояснювалася поспіхом, з яким виготовлялися фальшиві шеляги³⁷. Відкарбовані таким чином мідні монети, для того, щоб надати їм схожість із білоноювою монетою (яка на початку обігу мала білий колір), покривалися зверху тонким шаром олова, на що вказувалося в

тогочасних документах³⁸. Присутність останнього на монетах доведена лабораторними аналізами й у Польщі, і в Швеції. На сучавські фальшивки, крім усіх інших запасів міді, перекарбовувалися значною мірою великі мідні акче Івоні (1572–1574), унаслідок чого ті майже повністю зникли через 100 років після їх появи великим обсягом³⁹.

6. Типи фальшивок

За напрямом імітування можна виділити, враховуючи дані каталогів⁴⁰, (1) імітації солідів прибалтійських Крістіни (97 типів: 72 монетний двір (далі — м.д.) Риги та 25 м. д. Лівонії), Густава II Адольфа (11 типів: 10 м. д. Риги та 1 Лівонії), Кароля XI (23 типи: 17 м. д. Риги та 6 Лівонії); (2) імітації солідів Речі Посполитої: Сигізмунда III (9 типів: карбування Риги (3), Литви (3) та Кракова (3)); Яна II Казимира (11 типів литовського соліда 1652–1653 рр.); (3) імітації бранденбурзько-пруських солідів: Георга-Вільгельма (1619–1640: 5 типів); Фрідріха-Вільгельма (1648–1688: 8 типів) та різнотипні гібриди (Вільгельм–Крістіна; Крістіна–Карл-Густав). Їхня загальна сукупність, без урахування гібридів, 164 типи* (в А. Платцбардздіса — 162 типи, репрезентовані 500 штемпелями)⁴¹, що засвідчує широку діяльність фальшивомонетного двору, спрямовану здебільшого на імітацію прибалтійської продукції (за типовими штемпелями 79,88%, тобто 131 тип із 164; за монетною масою із скарбових знахідок більше 85%). Крім того, Р. Гассауер⁴², ґрунтуючись на даних Караджі, який вивчив нові матеріали, вказував на карбування в Сучаві й плакованих сріблом мідних півгрошів Сигізмунда II Августа (1548–1572) та солідів 1658 р. валаського господаря Міхні, які також трапилися, хоча значно менше, у скарбовій знахідці 1919 р. з ґрунту замку.

Враховуючи не завжди оптимальну технологію виробництва, більшість із фальшивих монет мають різноманітні помилки в зображеннях, написах, датах та невідповідність аверсу до реверсу тощо. За типом фальшування, як засвідчують ґрунтовні дослідження⁴³, з-поміж сучавських шелягів виділяють 4 групи монет.

До I групи відносяться шеляги з помилками в датах: RIGA: Густав II Адольфа: 3, 5 (?), 16, 40, 58, 59; Крістіна: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 9, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 21, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 83, 85, 88, 91, 120, 165, 166, 168, 185, 668, 1628; Карл X Густав: 1, 2, 3, 4, 5, 6, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 45, 53, 61, 62, 66, 68, 85, 120, 121, 122, 163, 166, 168, 188, 1628; Карл XI: 1, 5, 6, 12, 16, 19, 55, 58, 66, 67, 68, 69, 166.

* В автора статті є дані, за місцевими знахідками, про дещо більшу кількість різновидів.

LIVLAND: Крістіна: 4, 8, 12, 16, 18, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62; Карл X. Густав: 12, 18, 61, 62, 185; Карл XI: 6, 12, 14, 16, 55.

До II групи належать шеляги, на яких наявні дати, проте помилкові легенди: RIGA: Gustav II Adolf (16)25: Vs.: «. . . VS GVSTAV . . .» замість «GVST.ADO»; Karl X Gustav (16)60: Vs.: «GAROLVS» замість «CAROLVS»; Rs.: «. . . GIVI . . .» замість «CIVI»; Vs.: «. . . RSS» замість «. . . RS» (Abb. 35); LIVLAND: Karl X Gustav (16)60: «LIVONIA» замість «LIVO-NLE»; Karl XI (16)60 Rs.: «LIVONIAT» замість «LIVONLE».

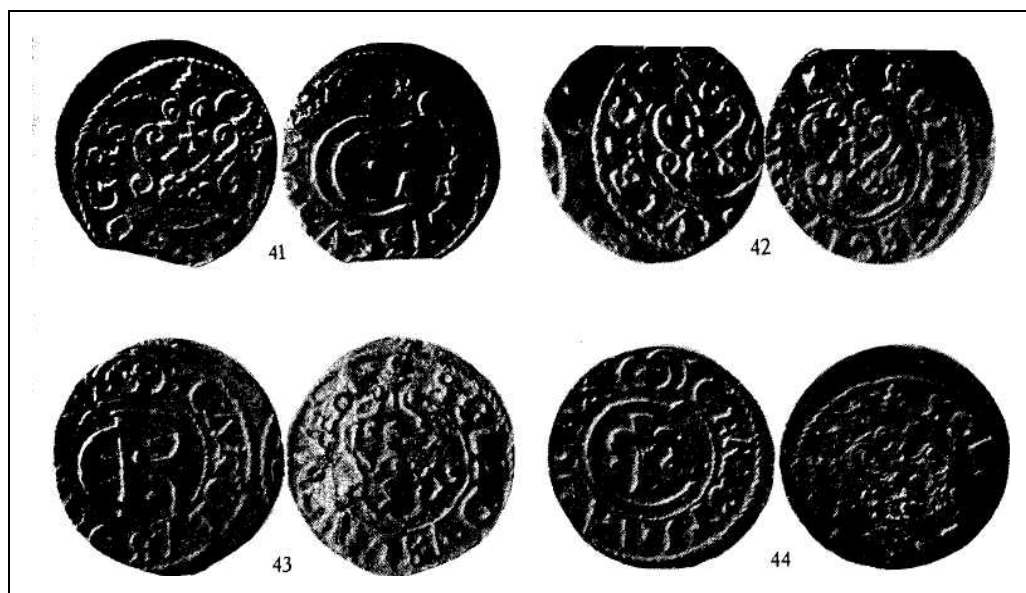
До III — гібридні монети з відсутніми датами та незрозумілими легендами (аверс бранденбурзьких, а реверс солідів Крістіни тощо): RIGA: Gustav II Adolf: Vs.: «GST» замість «GVST»; «RSX», чи «RFX», чи «RES» замість «REX»; Christina: Vs.: «DGDRS» замість «DGRS»; Rs.: «RIGS» замість «RIG»; Karl X Gustav: Rs.: «OIDVS» замість «SOLIDVS»; «RIGENSI» замість «RIG».

До IV — шеляги із спотвореними легендами (аверс бранденбурзьких, а реверс солідів Крістіни тощо) і зображеннями (перевернуті монограми, дзеркальні відтиски штемпелів, однакові зображення аверсу та реверсу, позначення цифр чи дат літерами або знаками тощо)⁴⁴.

Попри це, справжність ряду солідів визначається за умови їх потертості, коли написи не читаються, саме металом, який може бути міддю (у фальшивок) чи білоном (у справжніх монет).

Таблиця 4

Типи фальшивих солідів (за: *Platbardzdis, 1968, с. 290*)

7. Час та етапи фальшування

Доказово — за свідченням архівних документів — початок карбування фальшивих монет цього типу в Молдові припадає на кінець 1659 — початок 1660 рр., коли правив малолітній Штефаніца Лупу (1659–1661), син Василя Лупу та брат вдови Тимоша Хмельницького — Розандри (Руксанди) Лупу, яка, на недоведену думку сучасників, була замішана у фальшивомонетних аферах⁴⁵. Тогочасне фальшування в Молдові підтверджує універсал короля Яна II Казимира від 5 жовтня 1660 р., в якому говорилося про необхідність докласти максимум зусиль для викорінення фальшивих «шелягів волоських, циганських*, які у великій кількості з Волох привозять»⁴⁶.

Не виключено, однак, що перші випуски прибалтійсько-шведських солідів розпочинав, за гіпотезою Р. Гассауера⁴⁷, наприкінці свого правління, чи ще не з дозволу шведів, «великий їх друг» Георгі І Штефан (13.04.1653–8.05.1653; 16.07.1653–13.03.1658). Як аргумент, Р. Гассауер навів розрахунковий чек Георгі Штефана від 1654 р., де говориться про 449 угорських дукатів та 17 «парале», які є не здачею, а шилінгами «з дому». За шведськими документами відомо, що 1652 р. шведські найманці на боці Георгі Стефана та Ракоці під час їхньої боротьби з В. Лупу брали в облогу Сучаву. Після завоювання Сучави Георгі Стефан відпустив найманців, і ті, за тогочасними повідомленнями з балтійських провінцій, через привезені шилінги мали на базарах великі проблеми — доходило навіть до вбивства. За припущенням дослідника, ці монети зі слабим срібним (а не пізнішим олов'яним) покриттям, наявні в Сучавському музеї й у приватних колекціях, карбували ще тоді в сучавській твердині. Це карбування могли продовжити згодом Георгі II Гіка (13.03.1658–11.1659) та Костянтин Басараб (Щербан) (11.1659; 31.01–02.1661). Однак саме за Штефана Х Лупу (1.12.1659–31.01.1661) фальшиві «циганські шеляги» масово почали поступати в Польщу. Свідченням цього є той факт, що Дж.-Б. Аморетті, управляючого-орендаря Львівським монетним двором, уже в документі про оренду від жовтня 1660 р. зобов'язали боротися з поширенням фальшивої монети, особливо шелягів «волоських і циганських», що надходили з Волохії (Молдови) та Валахії (Мунтенії, центральної Румунії)⁴⁸.

* Очевидно, саме до цього типу відноситься частина фальшивок типу IV, виконана в примітивному стилі. Велика кількість таких солідів — близько третини відомих автору — припадає на знахідки із с. Романківці-Карлики, де, за місцевими легендами, жили «цигани».

Знахідки решток монетного виробництва фальшивих солідів у Сучаві дозволило наочно переконатися у великих масштабах і добре налагодженому карбуванню фальшивої монети. Переважна більшість учених вважає, що виявлені фальшиві шеляги почали масово карбуватися в роки правління господаря Дабіжа Води, який, за міркуваннями ряду дослідників⁴⁹, здобув право на монетне карбування шляхом спеціального договору (*concession personalis*), хоча цей договір міг бути укладений із орендарями. Доказовим є карбування за його часів, бо відомий документ (без дати.), за яким Дабіжа посадив у боргову вежу монетного майстра Єнакія Златаря (постають запитання: свого чи орендарів?; які монети він карбував?), поки той не поверне привласнені 1000 талярів. Після відпущення на поруки той утік до Рашкова*, «у країну козаків», внаслідок чого 1667 р. майно майстра було розпродано⁵⁰.

Науковці вважають найбільш вірогідним часом початку налагодженого функціонування монетарні в Сучаві кінець 1661 — початок 1662 рр. На думку І. Цабря, Дабіжа забажав карбувати власні монети, проте виявилося, що в Молдові більшим попитом користувалися іноземні — шведські та польські, унаслідок чого їх, за згоди воеводи, почали карбувати на дворі. Оскільки це приносило значний прибуток, то карбування монет Дабіжа було припинено, а фальшивок — інтенсивніше продовжено.

Монетарня продовжувала, поза сумнівами, функціонувати й після правління Дабіжа Води. Літописець Ніколає Мусте записав, що «від часів Дабіжа Води залишалася банарія (монетний двір) у Сучавській фортеці»⁵¹, тобто вона функціонувала й після завершення його правління (1665). Дослідники⁵² звернули ще увагу на дати карбування так званих солідів Дабіжа Води, переважаючи більшість яких має дати «16–18» чи

* Нині Рашків розташований у Молдові, у південно-східній частині Кам'янського району, на лівому березі Дністра, за 16 км від Кам'янки й за 30 км від залізничної станції Рибниця. До 1648 р. Рашків (літописні згадки з 1402 р.) був у складі Брацлавського воєводства Польщі, а під час Визвольної війни увійшов як сотенне містечко до складу Української держави. Саме в Рашкові 1653 р. мешкав В. Лупу, князь Молдавський, під час свого тимчасового вигнання з Молдови. По смерті Тимоша Хмельницького (1653 р.) гетьман Богдан Хмельницький надав маєток у Рашкові його удові — Розанді, дочці В. Лупу. Саме напрямок втечі майстра посилює підозру, що й Розанда Лупу, яка там проживала, була причетна до фальшивомонетництва, бо чомусь покинула Рашків 1666 р. За умовами Журавненської польсько-турецької угоди 1676 р., Рашків залишився у складі Османської імперії, а Розанді Лупу 1686 р., під час військового походу Я. Собеського на Молдову, після довгих катувань «польські козаки», намагаючись дізнатися про місцезнаходження її скарбів, відрубали голову. Вони забрали в неї 19 тис. дукатів (66,5 кг золота!) — чи то рештки багатства Васіле Лупу та Тимоша Хмельницького, чи то гроші, зароблені на сучавських фальшивках...

«1668», що спонукало Р. Гассауера до припущення про карбування цих монет його наступниками (Іляш Александр чи Георгій Дука) — ті, на його думку, намагалися перекинути вину за фальшування на померлого. Монетарня, імовірно, пробувала займатися випуском фальшивої польської монети (боратинок та ортів, що засвідчує універсал Яна II Казимира від 16 листопада 1664 р.). Фальшивомонетна діяльність продовжувалася й у роки правління Іляша Александра (1666–1668), бо ще 1667 р. поляки скаржилися в Порті на господаря за те, що той фальшує польську монету⁵³, мовчазно визнаючи попередні карбування, та Георгія III Дуки (1668–1672). За рапортом Язловецького від 11 лютого 1672 р. Георгій Дука пропонував у Константинополі карбувати фальшиві голландські таляри⁵⁴. На думку ряду дослідників⁵⁵, жадібний Дука карбував ці монети й під час свого третього правління (1678–1683). У Р. Гассауера⁵⁶ дата самої скарги викликає певну настороженість, чому поляки не поскаржилися на фальшування раніше — чи не мала Молдова права карбувати ці фальшивки з відома Польщі?

Дискусійним є, однак, час припинення карбування. Повну ліквідацію такої діяльності на підставі відсутності штемпелів на розкопаній Сучавській монетарні А. Міколайчик (як і Р. Гассауер та К. Ромсторфер) відносить до 1672 р.⁵⁷ — саме на той час припадало вторгнення поляків та облога Сучави, і монетарня могла бути перенесена у зв'язку з польською облогою до іншого міста. На думку інших дослідників⁵⁸, у цілому карбування припинилося 1664 р. через знецінення «сучавських шелягів» та відмовою населення Речі Посполитої приймати справжні монети. Є дослідники⁵⁹, котрі вважають, що карбування відбувалося до 1685 р., і, як аргумент, наводять викуплений колекціонером Г. Сіоном⁶⁰ шведський солід Крістіни, датований цим роком, як і прусський солід Фрідріха Вільгельма. На нашу думку, це підтверджують численні емісії 168? рр., зокрема і молдавські шеляги, карбовані, очевидно, за правління Дуки (див. Табл. 1).

Це свідчить про те, що на території князівства функціонували й інші монетні двори, де виготовлялися фальшиві шеляги, а можливо, й інші номінали до пізнішого часу — турки заборонили Молдові карбувати монету лише 1680 р. Одним із таких вірогідних пунктів розташування ще однієї подібної монетарні називають Четатя Нямцулуй та Ясси⁶¹, що може бути підтвержене лише археологічними розкопками (за зразком сучавських). Крім того, фальшиві прибалтійські монети карбувалися й у Валахії — у монастирі Снагов поблизу Бухареста, де на початку XX ст. знайшли як самі фальшивки, так і білонні обрізки⁶². Їх зіставлення із

сучавським матеріалом (як за складом металу, так і за технікою) має стати предметом подальших досліджень.

8. Обсяги карбування

Карбування монет-підробок у Сучаві було досить добре налагоджене, а сама монетарня забезпечена необхідним тогочасним устаткуванням та матеріалами. На мінниці працювали досвідчені фахівці, які були знайомі з передовою європейською технологією в монетній справі та добре розбиралися в особливостях грошового обігу сусідніх держав. Проте випуск власної монети (шалеїв) в умовах панування на грошовому ринку дрібних іноземних номіналів був не вигідним. Набагато більше прибутку надходило від підроблених шелягів, які вивозилися за кордон князівства й обмінювалися на повноцінну талярну монету. Тому основні зусилля сучавських монетників були направлені на карбування саме фальшивих шелягів, а не молдавських шалеїв. Будучи одним із джерел додаткових доходів господаря й приносячи йому величезні прибутки, ці неповноцінні монети справили негативний вплив на економіку сусідніх держав⁶³.

Стосовно кількості відкарбованих у Сучаві фальшивих шелягів, то вона достеменно невідома. З огляду на те, що в руїнах замку виявлено монети та монетні пластини з відбитками 164 типів монет понад 500 різними штемпелями, масштаби цього виробництва були величезні. Мільйони сучавських імітацій заповнили грошові ринки сусідніх країн — на початку 1660-х рр. їх 10 мільйонів (тобто на суму близько 33 тис. талярів), за свідченням тогочасного літописця А. Залуського, який посилався на кульмського єпископа А. Ольшевського, протиправно потрапили лише в Польщу⁶⁴. У дійсності, ця кількість була значно більшою* — за розрахунками А. Платцбардздіса⁶⁵, 10 млн. солідів можна було відкарбувати 500 штемпелями за 80 годин, тобто фактично за 8 днів. Певним підтвердженням цьому є той факт, що тільки 1664 р. державними органами Речі Посполитої було вилучено в населення 12 млн. злотих «валаських шелягами», що відповідає 1 млрд. 80 млн. шелягам чи 330 тисячам райхсталярам (по 300–500 солідів за таляр). Значні суми цих монет залишилися (зокрема в населення Молдови) на руках. Це означає вищий розмір емісій, ніж 700 млн. мідних солідів, що припускав О. Ілієску⁶⁶, а саме — 1,08 млрд. штук фальшивих шелягів, для карбування яких було використано понад 1000 т міді⁶⁷. На нашу думку⁶⁸, цей великий обсяг (1,08 млрд.) був достатнім, щоб дисбалансувати та знецінити обіг

* У дійсності, обсяг боратинок був значно більшим — за наявними даними, було емітовано 180 млн. мідних шелягів лише до 2 червня 1661 р.

1,2 млрд. прибалтійських солідів 1644–1665 рр. принаймні вдвічі. Знецінення шелягів втричі суто арифметично мало виражатися обсягами карбованої продукції до 2 млрд. фальшивок. Точніше встановлення їх кількості залежатиме від визначення у скарбовому матеріалі різних регіонів процентного співвідношення між фальшивками та оригінальними карбуваннями, обсяг яких для Прибалтики відомий, а для інших регіонів варто визначити.

9. Монетні майстри та управителі монетарні

Оскільки до Дабіжа Води офіційний монетний двір тривалий час не функціонував, а карбування монет одразу ж почало здійснюватися згідно з щонайновішими технічними досягненнями тих часів, усе це свідчить про присутність на монетарні іноземних управителів та майстрів. Нині щодо можливих іноземних управителів склалися дві точки зору. Більшість нумізматів (А. Міколайчик, Е. Фішер, Р. Гассауер, А. Платбардздіс, Л. Дергачова, Г. Буздуган та ін.) схильна пов'язувати організацію монетарні в Сучаві з діяльністю відомого в Речі Посполитій Тіта Лівія Боратіні (1620–1682), найкращого знавця монетної справи Польщі⁶⁹.

Італієць за походженням, архітектор Боратіні переїхав до Польщі 1641 р. Він став добре відомим у європейському науковому світі як висококласний фізик та метролог, конструктор оптичних приладів, математик і астроном, який робив свого часу обміри пірамід та 1648 р. сконструював літаючий апарат, що зробив його знаменитим, а 1650 р. навчився гравіюванню на міді в Парижі⁷⁰. Спираючись на постанову сейму 1650 р. про запровадження мідних монет, він незабаром запропонував польській скарбниці шлях до стабілізації грошового ринку та швидкого збагачення через масову емісію полегшених мідних солідів (90 млн. солідів на 2 млн. злотих). Заява авторитетного вченого справила враження на сейм, і йому на умовах оренди за 35 тис. злотих (разом із П. де Боно, який помер 1659 р.), поряд із емісіями шостаків, ортів та дукатів, дозволили здійснити випуск мідної коронної та литовської монети. На відкритому Боратіні монетному дворі в Уяздові, під Варшавою, розпочалося карбування мідних солідів, які, на противагу срібній монеті, дали високий прибуток, унаслідок чого оренда на 30.04.1659–09.1661 рр., що збільшилася в чотири рази, склала 150 тис. злотих. Випуск цих монет, відомих за архівними записами 1660-х як «boratynczaku» та після 1845 р. як «боратинки», здійснювався в Уяздові та, очевидно, і в Кракові, з 1659 по 1661 рр. Вже перші їх випуски викликали гостре незадоволення населення, яке виступило проти мідної валюти, звинувачуючи реформатора в махінаціях. Тоді ж ненависний люду Т.Л. Боратіні, за інструкцією сей-

мика Галицької землі від 8 жовтня 1664 р., зобов'язався припинити карбування монети та залишити назавжди Польщу⁷¹.

Вважається, що Боратіні, оренду якого перебрав А. Тимф (1661–1667), з кінця вересня 1661 р. втік від розлючених поляків до «Włoch», тобто до Італії. Проте дослідники припускають його поїздку до «Wołoch», так називали тоді поляки Молдову. Певним підтвердженням цієї гіпотези є та ж інструкція сеймика Галицької землі, де наголошується причетність Боратіні до Сучавської монетарні та випуску молдавських шелягів⁷². Певною мірою не суперечить цій версії і хронологія подій. Так, 2 червня 1661 р. Боратіні залишив монетарню в Уяздові, а 30 вересня чи 1 листопада того ж року, за різними джерелами, був вимушений відмовитися від Краківського монетного двору на користь Т. Тимфа. Тоді ж, у вересні, на господарський трон у Молдові сів Дабіжа. За багатьма дослідниками, Боратіні не було в Польщі з кінця 1661 по січень 1663 рр., за винятком короточасних приїздів для підписання договору з литовським скарбничим про відкриття монетного двору в Бресті, де управляючим залишався його уповноважений К. Бандінеллі. Лише з січня 1663 р. Боратіні повернувся та продовжив карбування мідних шелягів⁷³. Тому ряд дослідників⁷⁴ вважає, що Тіт Лівій Боратіні за згодою польського сенату, якому потрібно було зменшити дефіцит дрібної монети та й заробити на цьому, і був безпосереднім організатором монетного двору в Сучаві. Тоді знаходить пояснення й стає зрозумілою технічна досконалість монетного виробництва та застосування вальцверків.

Інші сучасники фальшування, як і нині деякі вчені (А. Гнілко, Р. Рибарський, В. Зварич, В. Рябцевич)⁷⁵, вважали більшою мірою причетним до організації сучавської мінниці співвітчизника Боратіні, орендаря львівського монетного двору в 1660–1662 рр. Джованні Баттіста Амуретті. Ця версія потребувала подальшого дослідження, яке на багатих матеріалах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові (далі — ЦДАЛ України) здійснив В. Шлапінський⁷⁶. За вивченими документами, Дж. Амуретті, уродженець м. Амелія (нині Аньелі) поблизу Риму, згадувався 1656 р. ще як житель Кракова та тамтешній купець. 1659 р. він (уже як львівський купець та торговий агент королеви Марії Людовіки) разом із патрицієм М. Боймом, жителем Львова, взяв на відкуп державну митницю у воєводствах Руському, Подільському, Волинському, Люблінському, Сіверському та Люблінському (за 40 тис. злотих), а 1660 р. Амуретті самотужки заключив зі скарбницею контракт на управління монетним двором у Львові, не маючи до цього часу жодного відношення до

монетної справи*. У цьому контракті, підтвердженому в універсалі короля Яна II Казимира від 5 жовтня 1660 р., він мав докласти максимум зусиль для викорінення фальшивих «шелягів волоських, циганських, яких у великій кількості з Волох привозять»⁷⁷. Монетний двір у Львові запрацював уже наприкінці 1660 р. Однак у лютому 1662 р. шляхта Руського воєводства порушила першу судову справу щодо вивезення Амуретті червоних золотих. Більше того, у квітні 1663 р. він постав перед судом зі своїм компаньйоном та митником Й. Венявським (нобілітованим вірменином Торосовичем). Дж. Амуретті, визнавши те, що за певну плату дозволяв купцям перевозити через митницю «валаські домніци», перед судом присягнув, що жодної угоди з молдовським господарем щодо карбування фальшивих монет не укладав, такої монети не скуповував та не ввозив на територію Речі Посполитої, а золотої та срібної монети, як власної, так і отриманої з митниці, за кордон не експортував. Проте вже в червні цього року затримали помічників Амуретті, які довели до будинку того 16 мішків «шелягів волоських», а 8 відібрали в них ще на митниці. Сам Дж. Амуретті робив позики, які віддавав «тонкими шелягами волоськими = *w szeliagach cienkich albo woloskich*» (5000, 3000, 1000, 10000 злотих). Поява таких важливих свідчень показала вину Амуретті, і суд комісії львівської постановив конфіскацію його рухомого та нерухомого майна. Великий комбінатор, однак за допомоги хабарів та знайомств, відкупився від вироку (державній скарбниці було позичено 224 369 злотих) і навіть залишився, попри скарги шляхти на невиконання постанови, орендарем митним «на Русі та на Україні». Недарма 1664 р. послі сеймика Руського воєводства мали задати, за даною їм інструкцією, запитання до членів Львівської комісії: «Чому від Амуретті, який великі суми в шелягах волоських за золото до корони віз, взяли лише гроші та товари?»⁷⁸, тобто чому над злочинцем не було виконано смертний вирок.

Улітку 1664 р., за повідомленнями львівських міщан, Амуретті загинув у Придніпров'ї, де він намагався збути «волоські шеляги». В. Шлапінський не виключає, однак, можливість того, що цей авантюрист міг перебратися за настановою своїх польських покровителів, яких турбували скандали, назад до Італії, де розгадки таємниці можуть критися в архівах м. Аньєли. Враховуючи сукупність обставин (італієць був водночас купцем, митником та управителем монетного двору, оперував величезними сумами як якісної монети, так і «волоських шелягів»), дослідник (як і шляхта 1664 р. на сеймику Руського воєводства) вважає Амуретті якщо не ініціатором, то безпосереднім організатором карбування фальшивок у

* Це спонукало сучасних дослідників запідозрити його в задумі фальшувати монети.

Сучаві (*autores wniesienia woloskich piniadzy*) — занадто узгодженими видаються його дії та лавиноподібна поява фальшивок⁷⁹.

Спільником Дж. Аморетті, очевидно, був його племінник, домініканський монах Блажей Аморетті, який згодом успадкував майно покійного дядька. 1666 р. молдаванин Конрад Димитрович звернувся до війтівського суду з позовом проти того. Він заявив, що Б. Аморетті був представником свого дядька в Сучаві. За запискою Дж. Аморетті, зі Львова Блажей видав Конраду Димитровичу 3 тис. галбінів волоськими шелягами. Агент королівського камердинера також отримав у Сучаві вексель Дж. Аморетті на 5 тис. злотих у волоських солідах⁸⁰. На жаль, така всесильність Аморетті в Сучаві, його зв'язок із керівництвом монетного двору тощо залишилися поза аналізом суду; невідомі донині й відповідні документи з яських архівів.

На нашу ж думку, не виключена співпраця спритного Амуретті, якому не вистачало фахових знань для карбування монет, та Т.Л. Боратіні, який 1662 р. провів у «волохів»(?) — занадто фаховими були роботи, здійснені в Сучаві (на противагу багатьом неякісним «циганським» фальшивкам, виявленим на Буковині). Підставою для цього могла бути як образа Боратіні безпідставними звинуваченнями шляхти в наживі, так і замовлення можновладців (див. нижче).

Які фахівці працювали на монетному дворі — невідомо й досі. Більш-менш точно відомо про причетність до карбування в Сучаві 1660–70-х рр. майстра Єнакія Златаря, а пізніше Іона та Александра Банарів, які, очевидно, були місцевими вихідцями — їхні прізвища румунські та вказують на професійні заняття — «ювелір» та «монетарь»⁸¹. Ці фахівці мали різну кваліфікацію — поряд із примітивними монетами (див. Типи фальшивок та знахідку з Калічанки) литовські соліди Яна II Казимира з Копичинецького скарбу мали добрий вигляд, виразні дати 1652 чи 1653 рр., але були карбовані в міді⁸².

10. Карбування: замовники та організатори

Найбільшою проблемою залишається визначення дійсного ініціатора карбування монет. При всій вигідності справи, важко вважати ініціатором самого господаря Дабіжа Води, неосвіченого албанця, який як звичайний селянин дудлив вино у великих дозах із глиняного посуду (а не зі звичного для князів кришталю чи золота)⁸³. Р. Гассауер навіть свого часу висловлював гіпотезу, що монетним карбуванням займалися його наступники — Г. Дука, який випустив посмертно монети із зображенням Дабіжа, щоб відвести від себе підозри у фальшуванні прибалтійських солідів, бо на «шалеях» зафіксовано дату «68», тобто 1668, час правління Дуки. Паралельно з тим, Р. Гассауер припустив дозвіл шведів на кар-

бування монети для розрахунку з найманцями. Однак подібний дозвіл, враховуючи не таку вже й значну кількість найманців, не міг стосуватися величезної кількості емітованих монет.

Цікавим є протилежне міркування А. Платбардздіса⁸⁴, який, детально вивчивши обставини справи та ряд королівських інструкцій (зокрема від 8 жовтня 1664 р.), довів подвійні стандарти польської знаті та управлінців. За його припущенням, організацією сучавської мінниці Т.Л. Боратіні виконував замовлення польського уряду з винищення прибалтійської солідової монети, що підривала основи економічного благополуччя Речі Посполитої. Ряд дослідників⁸⁵ дещо логічніше вважає, що Тіт Лівій Боратіні карбував у Сучаві за згодою польського сенату, якому було потрібно зменшити дефіцит розмінної монети та й заробити на виготовленні нових грошей. На користь цієї ідеї свідчать факти досить лояльного ставлення уряду до талановитого науковця та монетарія Боратіні, який мимохіть випустив «джина інфляції з пляшки фальшування».

На нашу ж думку, мало місце ланцюжкове поєднання декількох факторів (на тлі тогочасних подій). Спроби сучавського фальшування органічно вписуються в тогочасне функціонування як прибалтійських та бранденбурзько-пруських монетних дворів, що випускали погіршену, напівфальшиву монетну продукцію, так і роботу фальшивомонетного двору П. Дорошенка в Лисичанці (1669–1673). Від 1656–1660-х рр. — часів Георге Штефана та Штефаніци Лупу (1656–1660) — очевидно, розпочалося кустарне карбування примітивних фальшивих — «циганських» солідів, — покритих сріблом, яким, імовірно, опікувалися саме представники роду Лупу (Штефаніца та Розанда Лупу, яка мешкала на території Речі Посполитої). Можна припустити, що в цей період орендарем князівського замку, де буде розміщено монетарню, став боярин Георге Гіца, прибічник Лупу. Справжнього розмаху фальшування набуло (чи не за посередництва Розанди, до якої чомусь тікав монетний майстер?) за правління Дабіжа та його наступників. Цілком можливо, що за ініціативою польського сейму, очевидно, погодженою з молдавським князем Дабіжа Водюю, спокушеного можливістю карбування власної монети, розпочалося виробництво на нових технологіях, запропонованих Т.Л. Боратіні. Розповсюдження монет, очевидно, організував Г.Б. Амуретті. Отриманий зиск, контрольований Річчю Посполитою до 1664–1667 рр. (поляки вперше поскаржилися Порті на Молдову 1667 р.), спонукав наступних правителів Молдови продовжити фальшування.

11. Проблеми обігу фальшивок

Фальшивки, карбовані з міді на справжньому монетному дворі, як переконливо доводять дослідники⁸⁶, майже нічим не відрізнялися (не

лише для неписьменних жителів давнини, а й для сучасних спеціалістів) від справжніх потемнілих білонних шелягів. 1662 р. поляк Я. Пасек занотував у своєму щоденникові, що **szelagie wolowskie** були завезені до Польщі спекулянтами, які не заслуговують називатися поляками й понесуть божу кару, бо ці шеляги призвели до великого зубожіння народу — мов жахлива сарана розповзлися вони від Львова до Балтійського моря⁸⁷.

Це виявилось правдою. Ризькі купці заробляли на перепродажі рейхсталерів від 15 до 23 % прибутку за соліди, які потрапили до Риги ще до січня 1664 р.⁸⁸ Спроба польського уряду боротися проти засилля фальшивок «через людську жадобу» (Сигізмунд III) довго не приносила результатів. Польські та молдавські купці (А. Кайдер, А. Прівер, С. Нестерович та ін.) інтенсивно обмінювали «шеляги волоські» не лише на шкіру та інші цінні товари, а й на червоні золоті та срібні монети, карбовані у Львові в кінці 1661 — на початку 1662 рр. У лютому 1663 р. перемишлівський жид Лазар, який їздив до Молдови (чи не до Чернівців, де був відомий торг худобою?) купувати биків та коней, привіз до Корони 900 злотих волоською монетою, а шляхтич Габанський, податківець, відправив до Сучави помічників, щоб ті обміняли спочатку орти, отримані з податків (1 орт оцінили вдвічі більше, ніж у Львові — 36 гр. шелягами волоськими), а потім і дукати⁸⁹. Наприкінці 1663 р. вірменин С. Нестерович вивіз до Молдови золота та срібла на 10 тис. злотих⁹⁰. У грудні 1663 р. підскарбій коронний від імені короля Яна II Казимира наказав не приймати та нищити фальшиві шеляги, не вказуючи на їхнє походження⁹¹, а вже 8 лютого 1664 р. уряд категорично заборонив обіг фальшивої волоської монети⁹². 9 червня 1664 р. король і підскарбій знову заборонили «монету волоську, фальшовану на кштальт польської: monete wołoską, falszowane naksztalt polskieї»⁹³, що дозволяє припустити й фальшування боратинок. Варшавський хорунжий О. Кросновський звинуватив у листопаді 1664 р. коронного скарбничого Й.К. Красінського в тому, що той за домовленістю з господарем Молдови завіз до Польщі за гроші, зібрані за рахунок податків зі львівської землі, 200 тис. злотих шелягами волоськими⁹⁴.

Такий обмін був дуже вигідним для Молдови, що засвідчують розрахунки В. Шлапінського⁹⁵ на прикладі таляра, вартість якого складала у Львові 1662–1663 рр. 90 грошів (29 г 800 проби). Рівноцінні йому 270 «шелягів волоських», що важили 140 г (270x0,52 г), не маючи срібного вмісту, могли коштувати за тогочасною ціною міді (1 фунт 1663 р. — 13 грошів) лише 5,2 гроші (тобто 4 % вартості таляра). Тому за розпорядженням львівської судової комісії від 12 серпня 1662 р. Заборонявся ввіз на територію Речі Посполитої «фальшивих шелягів, що наслідують польські, литовські, шведські та пруські», а купці, у яких

було виявлено більше ніж 300 злотих шелягами волоськими*, мали бути відправлені з товаром до Львова, де їм (А. Прівер, А. Кайдер) загрожували: конфіскація наявних грошей, грошовий штраф (від 100 гривень польських) тощо⁹⁶. 1664 р. король Ян II Казимир звернувся в письмовій формі до євреїв Львова, Перемишля, Городенки, Бучача, Снятина із заборонаю завозити фальшиві соліди. На сеймі 15 жовтня 1664 р. проти Дж.Б. Аморетті, орендаря монетного двору, митника та купця водночас, було висунуте звинувачення, що той ввозить до Корони великі суми волоських шелягів в обмін на золото⁹⁷, які почали зникати з обігу ще 1662 р. Генеральний стражник майор Малиновський робив рейди біля кордону з Молдовою, з перемінним успіхом затримуючи з солідами молдавських та львівських купців⁹⁸.

Враховуючи величезну кількість цієї монети в Речі Посполитої, у вересні 1663 р. скарбничий дозволив обіг монети за курсом два шеляги волоські за один коронний до 10 грудня 1663 р.⁹⁹ Через величезні емісії курс фальшивок на землях Польського королівства почав різко падати — фальшиві шеляги вимінювалися по курсу 3 сучавські шеляги за один добрий, а в грудні 1663 р. — перед обміном — аж по 5 солідів за один справжній — люди хотіли позбутися непевної монети¹⁰⁰ (на той час курс у Молдові був 1 до 4). З 10 грудня 1663 р., за документами, виявленими В. Шлапінським¹⁰¹, обіг «волоських шелягів» у Речі Посполитій повністю припинився, унаслідок чого на руках у частини львів'ян залишилися по 100–1000 злотих мідними фальшивками, які в 1680-х рр. здавали на виготовлення дзвонів.

Водночас справжня білонова монета зазнавала обструкції — за записом у щоденнику малопольського шляхтича Голінського від кінця 1664 р.¹⁰²: «Хоч ... прибито на міській брамі універсал, щоб брати шеляги снопкові (тобто Крістіни зі зображенням герба Ваз. — *О.О.*), проте брати їх не хочуть ... ні перекупки за хліб, ні м'ясники за м'ясо та за рибу, ні за пиво ... І голод великий постав між людьми в містах та містечках, ... від чого сила-силенна людей померла». На початку 1665 р. він дописав: «Всякі шеляги наказано брати, але була велика бійка, бо їх брати не хочуть, лише нові мідні» — боратинка лише набувала своєї сумнозвісної популярності. Наприкінці 1665 р. така ж картина спостерігалася в Литві, де за «старі» (тобто коронні та литовські) та ризькі шеляги «нічого не можна було придбати, а червоний шеляг, як і червоний золотий, було важко дістати».

* Близько 15 кг монетами, якщо робити перерахунок за середньою вагою солідів.

Проте незабаром інший шляхтич, Залуцький, напише: «Фальшиво-монетники та добрі сусіди використали добру нагоду — грошову нестачу Польщі — і переробили всю мідну посуду в боратинки»¹⁰³. У відомому універсалі Яна II Казимира від 16 листопада 1664 р. згадуються: «szelagi nowy u orte Tymfowe na stemple Koronne w Woloszech bite»¹⁰⁴, тобто Молдова вже продукувала нещодавно запроваджені боратинки та фальшиві тимфи. Згодом польський посол продовжував скаржитися, що в Молдові часів господаря Дуки (1672) карбували «погані гроші з польськими знаками», імовірно, соліди та боратинки¹⁰⁵, не згадуючи конкретно ортів — карбування цієї монети могло вже стати не вигідним для банарії. Як і в Польщі, де фальшиві соліди йшли за зниженим курсом (1:2 чи 1:3), неякісні гроші в Молдові різко впали в ціні — один добрий бан (імовірно, коронний солід) коштував 4 шалеї (сучавських домніц)¹⁰⁶. «Грошей було багато, а їсти не було чого», — писали тогочасні літописці в 1680-х рр. Мільйони низькоякісних імітацій до кінця XVII ст. заповнили грошові ринки сусідніх країн, «викликавши неодноразові скарги в Оттоманську Порту, яка врешті-решт остаточно заборонила молдовським господарям карбувати будь-яку монету взагалі»¹⁰⁷.

Присутність фальшивої монети в грошовому обігу Руського воєводства яскраво підтверджується поодинокими монетними знахідками та чотирма скарбами, тезаврованими в регіоні після 1663 р. (див.: скарб із Копичинців), де було до 173 фальшивих монет¹⁰⁸. Загалом білонові монети для Польщі складала на той час 5,5% грошової маси, а пізніше, у поєднанні з бора тинками, лише 1%. Поширеність фальшивої монети на Буковині (див.: зазначені скарби з Легучен, Чернівців, Онута–1836 та 1843, Хотина тощо), у прикордонній зоні із землями, які входили до складу Польщі, пояснюється ще й тим, що саме через цю територію здійснювалося транспортування фальшивих шелягів до королівства. Через регіон проходили важливі торгові комунікації (у першу чергу, Молдавський торговий шлях), міжнародне значення яких істотно зменшилося після 1670-х рр. — чи не через наплив фальшивок? Крім того, тут у XVII ст. активно функціонували ярмарки в Хотині та Чернівцях¹⁰⁹, за посередництва яких фальшива монета могла потрапляти до сусідніх держав.

12. Позначення солідів та етапи їх карбування

У Молдові «шеляги» отримали звуконаслідувальну назву — «шалеу» (до пол. *szelag*), або рівноцінну назву «бан», який міг мати означення «добрий» (бан бун) чи вживатися без означення. У Речі Посполитій натомість з'являлося в документах польською — *szelagach Woloskich*, а німецькою — *Wollachische Schillinge* (1665). Подібну назву зафіксовано в

домовленості 1705 р. між Швецією та Польщею про зняття з обігу поганих «*solidi Vallachici*».

За позначеннями фальшивих монет у давніх архівних справах ЦДІАЛ України можна відзначити декілька типів відмінних уживань, які, імовірно, відносяться до різних типів монет. Ще до приходу Дабіжа Води до влади та офіційного карбування молдовських «шалеїв» у жовтні 1660 р.¹¹⁰ на територію Речі Посполитої (особливо сусіднього Руського князівства) з Молдови почали поступати великі партії фальшивих «шелягів волоських, циганських, яких у великій кількості з Волох привозять (*szelagach Woloskich, cyganskich ktorymi ut plurimum z Woloch przez subtelne wprowadzenie ...*)»¹¹¹. Означення «циганський», очевидно, маркує невисоку якість виконання монети місцевими молдавськими майстрами-одинаками.

Монети, карбовані паралельно з «шалеями», відзначалися, попри покриття оловом, вищою якістю штемпеля, проте меншою товщиною монетного кружка. У 1662–1666-х рр. вони отримали позначення латиною: *solidorum valachicorum* та польською мовою: *szeliagie cienki albo woloski* (соліди талаські) або *woloski piniadzy* (гроші волоські). За універсалом львівської комісії від 12 серпня 1662 р.¹¹², Ясси вважалися місцем карбування молдавських солідів (*Declaratio ratione solidorum valachicorum*). За свідченнями 1662–1666 рр., сам Дж. Амуретті робив позики, які віддавав «тонкими шелягами волоськими = *w szeliagach cienkich albo woloskich*»¹¹³. Означення «тонкий» вказувало на товщину монетного кружка, карбованого, очевидно, ще в Сучавській монетарні.

Проте після 1664 р. в Литві за «старі» (тобто коронні та литовські) і ризькі шеляги нічого не можна було придбати, а червоний шеляг, як і червоний золотий, було важко дістати, але, за Залуським, «добрі сусіди допомогли». Уже в універсалі Яна II Казимира від кінця 1664 р. згадуються: «*szelagi nowu y orte Tymfowe na stemple Koronne w Woloszech bite*»¹¹⁴. Цей запис маркує перехід Молдови на нову фальшивомонетну політику — емісію боратинок, відходи до карбування яких у Сучавському замку не було виявлено (див.: розкопки К. Ромсторфера). Імовірно, що до 1672 р. там продовжувалося фальшування вже непопулярних білонних монет. Фальшування «боратинок» могло відбуватися й у іншому місті до турецької заборони 1680 р.

Надлишок монетної продукції, що почала за плином років темніти, покриватися плівкою, кинувся у вічі в час переговорів між Станіславом Лещинським та Карлом XII, які проводилися 18 листопада 1705 р. Саме в статті 26 відзначається необхідність вилучення з обігу фальшивої монети (*moneta depravata*) і (*solidi Valahici vulgo Dumnicze*) — тобто валаських солідів, у народі «домніц». В іншому місці домовленості 1775 р. зазна-

чаються «die wallachischen Schillinge gemeinglich dumnicze genandt» — валаські соліди, названі в народі «домніцями». Останній термін «домніца» викликав масу дискусій (зокрема в Румунії). Паралелі О. Ілієску та ін. з румунською (*domnite* — «належна молдавському воєводі» чи *domnica* — «плавильня») видаються менш переконливими порівняно з прибалтійськими формами: лит. *Dumijis*, пол. *Dymnoszary* «темнокоричневий», тобто слово означало — «темні» та являлося синонімом «чорних шелягів»¹¹⁵, як називали в народі фальшиву молдавську монету.

13. Наслідки карбування

У Молдові карбування дало негативні наслідки. За літописцем Мусте: «Від часів Дабіжа Води була банарія (монетний двір) у Сучавській фортеці», де «робили **шалеї** погані з міді, які ходили тільки тут у землі (Молдовській) по 4 шалеї на один бан добрий» (4 шалґї ла ун бан бун), яким за курсом, імовірно, був польський півторак. Звично ж **бан** (без означення «добрий») був польським чи прибалтійським солідом¹¹⁶. Величезний випуск молдовських солідів Дабіжа Води й поряд з тим потім чисельних сучавських «домніц» (1 млрд. 80 млн. підроблених у Сучаві прибалтійсько-шведських та бранденбурзько-пруських солідів загальною вартістю в 12 млн. злотих, а згодом і польських боратинок) завдав у кінцевому результаті страшний економічний удар Молдові, її консервативному ринку з традиційно невисокими цінами — «грошей було багато в краї, а їсти було нічого», — писав згодом літописець Іон Некулче¹¹⁷.

Тиражування солідів у Молдавському князівстві нанесло значну шкоду й грошовому господарству сусідніх держав, і в першу чергу — Польському королівству. Через наплив фальшивок Річ Посполита втратила, за розрахунками В. Шлапінського¹¹⁸, близько 6 млн. злотих якісною монетою, яку вивезли до Молдови, а справжня білонова монета зазнала повної дискримінації. 1664 р. серед простого люду розпочалися сварки та вбивства через фальшиву монету, яку населення категорично відмовилося приймати. Більше того, населення, яке не могло розрізнити справжні емісії від сучавських «домніц», почало інтенсивно споживати мідні польські монети в більших кількостях (*in dest grösseren quantitet*)¹¹⁹.

Наплив фальшивок викликав постійні скарги на молдавських господарів до уряду Турецької імперії. Не маючи змоги проконтролювати процес карбування монети, Оттоманська Порта 1680 р. заборонила молдавським господарям взагалі карбувати будь-яку монету.

Водночас слід відзначити, що поява фальшивок призвела в Польщі й до позитивних наслідків: до витіснення з обігу прибалтійських солідів, з

чим раніше даремно боровся польський уряд; до утвердження монетної міді, чим уможливилася сплата давніх військових боргів. Це викликало у В. Шлапінського закономірне запитання за принципом «*sui prodest*», тобто чи польські власті не спровокували це масштабне фальшування?¹²⁰.

Згодом фальшування солідів дало Польщі, що скаржилася в численних агітаційних посланнях латинською та німецькою мовами на порушення Швецією умов мирного договору 1700 р., підставу звинуватити ту в карбуванні «в Ризі в 1667 р. великою кількістю відомих та звичних шилінгів польського імені та роду, чим заразила республіку та всю Литву, зіпсувала торгівлю з сусідами...» тощо¹²¹.

Сучавські фальшиві монети, карбовані величезною кількістю, залишалися (поряд з іноземними випусками) у грошовому обігу Молдови (з Буковиною) та й сусідньої Польщі до кінця XVII — середини XVIII ст., що й засвідчують поодинокі знахідки та багатокілограмові скарби (Василев, Лехичени, Чернівці-Шанці¹²²). Надлишок фальшивої монетної продукції (як «*moneta depravata*» і «*solidi Valahici vulgo Dumnicze*»), що почала за плином років темніти, покриватися темною плівкою, зберігався щонайменше до переговорів між Станіславом Лещинським та Карлом XII, які проходилися 18 листопада 1705 р. На території Буковини «домніци» (балт. «темні») затрималися щонайменше до початку — середини XVIII ст., свідченням чого є скарб стертих солідів із Чернівців-Шанці, а боратинки — до 1770-х рр. (скарб із с. Ширівці), де їх вживали для «округлення» рахунку. У нещодавно виявленому гаманці із с. Каплівка (квітень 2013 р.) зліплені боратинки та «домніци» Густава Адольфа й Фрідріха Вільгельма знайдено разом із грошами Августа III, карбованими в 1750-х рр.¹²³ Такі знахідки фальшивих солідів у регіоні показують, що в умовах кризи грошового господарства неякісна монета також знаходила використання й навіть потрапляла до скарбів.

Узагальнення та висновки

Як бачимо, на підставі аналізу монетних знахідок і спеціальних робіт (К. Ромсторфер, Е. Фішер, В. Флайшер, Р. Гассауер, О. Ілієску, Г. Буздуган, А. Міколайчик, В. Шлапінський та ін.) пропонується нове системне розуміння того, хто, коли, де, чому, з чийого дозволу виробляв чеканку фальшивих або офіційно дозволених монет, наскільки й коли ці монети були поширені на Північній Буковині, яке було їхнє курсове співвідношення. За цим аналізом молдавське фальшування мало місце ще з кінця 1650-х рр. Виробництво офіційних монет почав наприкінці 1661 р. молдавський господар Дабіжа Вода, який відновив у Сучаві (1661–1672) після 60-річної перерви карбування «шалеї» («шалеу» до пол. «*szelag*»;

укр. «шеляг») у міді середньою вагою 0,60 г і діаметром 15–16 мм. Карбування монет проводилося у відповідності з технічними досягненнями тих часів, що свідчить про присутність на монетному дворі іноземних майстрів і управителів (якими за вивченими архівними матеріалами могли бути італійці Дж.-Б. Амуретті й Т.Л. Боратіні). Враховуючи кон'юнктурну ситуацію (брак розмінних монет на грошовому ринку Речі Посполитої) і користуючись наявними технічними потужностями (розглянутими в роботі), за правління цього же господаря (чи не за ініціативи польського сенату?) розпочалося імітування розмінних білонних номіналів Польщі та Литви, дрібних емісій Прусько-Бранденбурзької держави, монет Швеції та її прибалтійських володінь (1611–1660-х рр.). Заробляючи на різниці в курсі, вигідну справу продовжували наступні господарі: Ілляш Олександр та Георгій Дука до початку 1680-х рр. Велика грошова маса (1,2 млрд. солідів) повністю заповонила грошовий ринок Польщі, внаслідок скарг якої 1680 р. Оттоманська Порта повністю заборонила чеканку в Молдові. Молдавські фальшиві «валаські шеляги» або «домніці» залишилися в обігу Молдови та Речі Посполитої до середини XVIII ст., про що свідчать місцеві монетні знахідки.

У перспективі доцільно не лише зіставити оригінальні та фальшиві монети, виявлені в різних регіонах України та Румунії, а й вивчити архіви Ясс та Кракова на предмет функціонування монетного двору в Сучаві.

ДОДАТОК: знахідки з Сучави

Сучава (1896: т): у червні 1896 р., за повідомленням К. Ромсторфера, проводився розкоп муру Сучавської фортеці. Поруч із небагатьма молдавськими, турецькими та іншими монетами у великій кількості були знайдені монети — соліди Крістіни шести типів, у меншій кількості — соліди Карла Густава, Густава Адольфа, Карла XI, погано прочеканені, з неякісно підігнаними сторонами та багато монетних відходів [Romstorfer 1896: 138].

Сучава (1897: ск; т): 1897 р. К. Ромсторфер проводив розкопки замку, при якому виявилася величезна кількість монет:

срібні турецькі, іспанські та інші монети (?);

22 мм мідна монета 1628 р. з монограмою AGNL та перехрещеними I.V.V (?);

20½ мм мідна монета з орлом у поганому стані (?);

16–18 мм соліди Сигізмунда III Вази (1587–1632) типу С/герб: роки 1–2; 1–4; 1–9; 2–2; 2–3; 2–4; 2–6; 2–7; соліди б. р.;

ризькі соліди 1614; 1615; 1616; 1623; 16124; 1625; 1627; б. р.;

литовські соліди 1623 р.;

півторак (16)16 р.;

фрагмент пруського соліда Георг-Фрідріха 16?? р.

У смітті ще було зібрано близько 1000 екземплярів 15–16 мм тонких мідних фальшивок з іменами Крістіни (емісії 166; 60; 58; 55; 16; 12), Карла Густава, окремі монети Густава Адольфа, один солід Фрідріх-Вільгельма 1652 р. Про виготовлення цих монет у фортеці засвідчують олов'яні відливки численних штемпелів. Велику кількість польських солідів для Чернівецького крайового музею К. Ромсторфер закупив додатково [Romstorfer 1897: 39–57].

Сучава (1919: ск): у Сучаві було виявлено під час робіт на території замку «1880 мідних монет: шилінги королів польських Сигізмунда III та Іоанна Казимира; королів шведських Густава Адольфа, Крістіни, Карла XII; електора Бранденбурга Фрідріха Вільгельма; князя валаського Міхні Води», зокрема багато фальшивок [Gramarius 1934, 2: 2].

Сучава (1959: ск): наприкінці 1950-х рр. у Сучаві був виявлений скарб із 1440 монет XV–XVII ст.:

Річ Посполита Польська: 940 монет (491 монета відносилася до правління Сигізмунда III Вази, а наймолодшою монетою був польський дрейпелькер 1650 р. Яна Казимира);

Угорщина: 453 угорські денарії від Владислава до Фердинанда III;

Пруссія: 13 пруських дрейпелькерів Георга Вільгельма;

Швеція: 1 шведський дрейпелькер; 13 шведських дрейпелькерів;

Прибалтика: 6 дрейпелькерів Густава-Адольфа м. д. Рига; 7 дрейпелькерів м. д. Ельбінг, 1 дрейпелькер Лівонії;

Священна Римська імперія: 41 півгріш Людовика м. д. Свідниця (Швейдніц);

Трансильванія: гріш Георгія Ракоці, гріш Штефана Бочкаї.

[Foit 1960: 511–516].

Сучава (1901: т): 1901 р. К. Ромсторфер [Romstorfer 1901], підводячи підсумки археологічних робіт 1895–1901 рр., повідомляє про знахідки та часткову передачу до Чернівецького крайового музею ряду монет:

Турецькі, польські, литовські, шведські, угорські монети в міді та сріблі;

3000 шведських монет та монетних фрагментів Крістіни, Карла.

Враховуючи альянс між Швецією та Молдовою й олов'яні відливки монет — штемпелі монет так і не знайшлися, — К. Ромсторфер припускає можливість того, що шведи дозволили карбувати Молдові прибалтійську шеляжну монету. Відсутність штемпелів, на його думку,

мабуть, пояснювалася тим, що монетарня могла бути перенесена у зв'язку з польською облогою до іншого міста.

Сучава (1998): т): у результаті чергових розкопок Сучавського замку (у районі Лицея мистецтв) було виявлено 51 різночасову монету та 27 монетних фрагментів. До монет XVII ст. відносилися: литовський солід (16)23 р. та перфорований коронний півторац 1623 р., карбовані за правління Сигізмунда III (1587–1632); 3 сучавські імітації ризьких солідів Крістіни (1632–1654) та 1 імітація прусько-бранденбурзького соліда Фрідріха-Вільгельма (1648–1688). [Gogu 2003: 201–212].

¹ Див. огляд літератури в: *Огуй А., Пивоваров С.* Подделывание билонных монет на Сучавском монетном дворе в XVII в. // *Numizmatica* 21. — Bratislava, 2006. — S. 149–157.

² *Mikołajczyk A.* Falszerska mennica w Suczawie // *Wiadomosci numizmatyczne*. — Warszawa 1980. — Rok XXIV. — Zeszyt 4 (94). — S. 198, 218–220; *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — С. 121; *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiskiej SRR: Materiały. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975. — S. 167, 181, 186, 193; *Рябцевич В.М.* О чем рассказывают монеты. — Минск, 1977. — Изд. 2-е. — С. 117.

³ *Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). — Чернівці, 2002. — 248 с.

⁴ *Balan Th.* Tezaurul dela Lehaceni // *Codrul Cosminului: Buletinul Institutului de Istorie și Limba / Dr. I. Nistor (red.)*. — Cernaufi, 1940. — Т. X: 1936–1939. — P. 507–508.

⁵ Державний архів Чернівецької області, ф. 1026, оп. 1, спр. 704, арк. 1–4; спр. 621, арк. 55–69; спр. 1817, арк. 43–53.

⁶ *Kotlar M.* Op. cit. — S. 156.

⁷ *Єсін П.М., Огуй О.Д.* Скарб монет XVII ст. з м. Чернівці // *Питання історії України: Зб. наук. праць*. — Чернівці, 1997. — С. 63–64.

⁸ *Platbardzis A.* Die königliche schwedische Münze in Livland. Das Münzwesen 1621–1710. — Stockholm, 1968. — S. 217.

⁹ *Огуй А., Пивоваров С.* Указ. соч. — С. 150; *Огуй О.Д.* Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові в кінці 14 — першій третині 19 ст.: Проблема поліномінацій в адаптивних термінологічних системах. — Чернівці, 1997; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 525; *Żabiński Z.* Rozwój systemów pieniężnych w Europie zachodniej i północnej. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, 1989. — S. 98, 100, 112–113, 126, 166.

¹⁰ *Szlapinskij W.* Fałszywe szelągi wołoskie na rynku pieniężnym województwa Ruskiego w sześćdziesiątych latach XVII w. // *Wiadomości Numizmatyczne*. — 1997. — 41 (3–4/161–162). — S. 113–114.

¹¹ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 219, 415.

¹² *Синчук И.* Оболганный молвою (о Тите Ливии Боратини, ученом и предпринимателе) // *Нумізматика і фалеристика*. — 2004. — № 1. — С. 15.

¹³ *Gassauer R.* Der gegenwärtige Stand der moldauischen Münzkunde // Archiv für Landeskunde der Bukowina (Neue Folge) / A. Nobio (ed.). — Radautz, 1930. — Heft 1. — P. 36.

¹⁴ *Когьліччану М.* Летописіциле църїї Молдовїї. — Іашїї, 1845. — Т. 1.1. — С. 5.

¹⁵ *Огуй О.Д.* Вказ. пр. — С. 47.

¹⁶ *Buzdugan G., Luchian O., Oprescu C.C. et al.* Monede și banknote românești. — București, 1977. — P. 93–94 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://romaniancoins.org/selector.html>; <http://monederomanesti.cimec.ro/>

¹⁷ *Нудельман А.А.* Топография кладов и находок единичных монет // Археологическая карта Молдавской ССР. — Кишинев, 1976. — Вып. 8. — С. 35.

¹⁸ *Fischer E.* Beitrag zur Münzkunde des Fürstentums Moldau // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. — 1901. — № 9. — S. 42; *Moisil C.* Banaria lui Dabija-Voda // Buletinul Societății Numismatice Române 12. — București, 1915. — Nr. 23–90. — P. 53–79.

¹⁹ *Шуст Р.* Нумізмати́ка. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні. Навч. посіб. — К., 2007. — С. 157; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 240.

²⁰ *Romstorfer C.A.* Die Forschungsarbeiten am alten Wojewodenschlosse in Suczawa // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. — 1897. — № 5. — S. 39–57; *Id.* Das alte Fürstenschloss in Suczawa // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. — 1901. — № 9. — S. 77–142, 115.

²¹ *Gassauer R.* Op. cit. — S. 25.

²² *Синчук І.* Указ. соч. — С. 15.

²³ *Buzdugan G. et al.* Op. cit. — P. XVIII, 93.

²⁴ *Нудельман А.А.* Указ. соч. — С. 36.

²⁵ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 294–303.

²⁶ *Ibid.* — S. 227.

²⁷ *Шуст Р.* Вказ. пр. — С. 166, 174.

²⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Львів (далі — ЦДІАЛ України), ф. 9, оп. 1, спр. 847, арк. 201.

²⁹ *Romstorfer C.A.* Das alte Fürstenschloss in Suczawa. — S. 115.

³⁰ *Id.* Die Forschungsarbeiten am alten Wojewodenschlosse in Suczawa. — S. 39–57; *Id.* Das alte Fürstenschloss in Suczawa. — S. 115.

³¹ *Шуст Р.* Вказ. пр. — С. 157.

³² *Fischer E.* Op. cit. — S. 40, 42–44; *Romstorfer C.A.* Das alte Fürstenschloss in Suczawa. — S. 113; *Gassauer R.* Op. cit. — S. 15; *Moisil C.* Op. cit. — S. 53.

³³ *Dergaciova L.* Fälschungen schwedischer Münzen des 17. Jh. in der Sammlung des Institutes für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien // Numismatische Zeitschrift / Red. Prof. Dr. G. Dembski. — Wien, 2007. — Bd. 115. — S. 76.

³⁴ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 304–305.

³⁵ *Ibid.* — S. 290.

³⁶ *Mikolajczyk A.* Op. cit. — S. 200, 215.

³⁷ ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 413, арк. 438; *Пивоваров С.В.* Указ. соч.

³⁸ *Mikolajczyk A.* Op. cit. — S. 202; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 288.

³⁹ *Gassauer R.* Op. cit. — S. 33.

⁴⁰ *Fischer E.* Op. cit. — S. 44; *Buzdugan G. et al.* Op. cit. — S. 93–102.

⁴¹ *Platbardzis A.* Op. cit.

⁴² *Gassauer R.* Op. cit. — S. 35, 37.

- ⁴³ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 297–303.
- ⁴⁴ *Ibid.* — S. 297–303; *Mikołajczyk A.* Op. cit. — S. 200; *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 125–126.
- ⁴⁵ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 119.
- ⁴⁶ *Ibid.* — S. 114–115; ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 405, арк. 66.
- ⁴⁷ *Gassauer R.* Op. cit. — S. 42–43.
- ⁴⁸ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 121.
- ⁴⁹ *Fischer E.* Op. cit. — S. 12.
- ⁵⁰ *Gassauer R.* Op. cit. — S. 42.
- ⁵¹ *Козьмичеву М.* Op. cit. — Іашіі, 1846. — Т. 3. — S. 10; *Озюй О.Д.* Вказ. пр. — С. 73.
- ⁵² *Gassauer R.* Op. cit. — S. 40–41.
- ⁵³ *Mikołajczyk A.* Op. cit. — S. 224.
- ⁵⁴ *Ibid.* — S. 206.
- ⁵⁵ *Dergaciova L.* Op. cit. — S. 76.
- ⁵⁶ *Gassauer R.* Op. cit. — S. 39.
- ⁵⁷ *Mikołajczyk A.* Op. cit. — S. 202–209; *Romstorfer C.A.* Das alte Fürstenschloss in Suczawa. — S. 77–142, 115.
- ⁵⁸ *Romstorfer C.A.* Das alte Fürstenschloss in Suczawa. — S. 35; *Fischer E.* Op. cit. — S. 43; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 280–281; *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 126.
- ⁵⁹ *Dergaciova L.* Op. cit. — S. 76–77.
- ⁶⁰ *Sion G.* Monete suedeze falsificate în monetaria din Suceava // *Buletinul Societății Numismatice Române* 11. — București, 1914. — Nr. 22. — P. 49.
- ⁶¹ *Fischer E.* Op. cit. — S. 13.
- ⁶² *Rosetti D.V.* Banaria de la Snagov // *Buletinul Societății Numismatice Române* 29–36. — București, 1935/42. — Nr. 83–90. — P. 150–152; *Sköld H.E.* Mynten från Suceava (1–2) // *Myntkontakt.* — 1984. — Nr. 1. — S. 4–10; Nr. 2. — S. 28–33; *Dergaciova L.* Op. cit. — S. 77.
- ⁶³ *Озюй О.Д.* Вказ. пр. — С. 67–68.
- ⁶⁴ *Fischer E.* Op. cit. — S. 43; *Moisil C.* Op. cit. — P. 60.
- ⁶⁵ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 290.
- ⁶⁶ *Iliescu O.* Solidi vallachici vulgo dumnicze // *Studii și cercetări de numismatică.* — 1966. — № 3. — P. 223–272; *Id.* Din nou despre solidi valachici vulgo dumnicze. *Studii și cercetări de numismatică.* — 1975. — № 6. — P. 259–261.
- ⁶⁷ *Mikołajczyk A.* Op. cit. — S. 209–212.
- ⁶⁸ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 968–289.
- ⁶⁹ *Buzdugan G.* Op. cit. — P. 93; *Gassauer R.* Op. cit. — S. 41; *Mikołajczyk A.* Op. cit. — S. 212; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 280–286.
- ⁷⁰ *Синчук И.* Указ. соч. — С. 14; *Dergaciova L.* Op. cit. — S. 74.
- ⁷¹ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 279, 283.
- ⁷² *Mikołajczyk A.* Op. cit. — S. 212–213.
- ⁷³ *Ibid.* — S. 214; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 281.
- ⁷⁴ *Dergaciova L.* Op. cit. — S. 75.
- ⁷⁵ *Рябцевич В.М.* Указ. соч. — С. 142.
- ⁷⁶ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 116.
- ⁷⁷ *Ibid.* — S. 114–115; ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 405, арк. 66.

⁷⁸ Akta grodzkie i ziemskie (дали — AGZ) z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego wo Lwowie. W skutek fundacji sp. AC-ra Stadnickiego wydane staraniem galicyjskiego wydziału krajowego / Ed. A. Stadnicki. — Lwow, 1911. — Т. XXI. — S. 385.

⁷⁹ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 121–123; ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 849, арк. 1100.

⁸⁰ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 130.

⁸¹ *Озуй О.Д.* Вказ. пр. — С. 72; *Fleischer J.* Zur Geschichte von Suczawa // Jahrbuch des Bukowiner Landesmuseums. — Czernowitz, 1896. — № 4. — S. 36.

⁸² *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 126.

⁸³ *Iorga N.* Negoțul și meșteguriile în trecutul românesc. Formînd volumul III din istoria Romînilor în chipuri și icoane. — București, 1906. — P. 141.

⁸⁴ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 286.

⁸⁵ *Dergaciovă L.* Op. cit. — S. 75.

⁸⁶ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 220–221.

⁸⁷ *Fleischer J.* Op. cit. — S. 38.

⁸⁸ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 225.

⁸⁹ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 116; ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 849, арк. 452–453, 850–853.

⁹⁰ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 122.

⁹¹ AGZ. — 1884. — Т. X. — S. 297, Nr. 4934.

⁹² Ibid. — S. 297, Nr. 4938.

⁹³ Ibid. — S. 297, Nr. 4946.

⁹⁴ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 123.

⁹⁵ Ibid. — S. 127.

⁹⁶ Ibid. — S. 115; ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 847, арк. 201.

⁹⁷ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 122.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 124; ЦДІАЛ, ф. 9, оп. 1, спр. 415, арк. 620.

¹⁰⁰ *Mikolajczyk A.* Op. cit. — S. 216; *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 124.

¹⁰¹ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 124–125; ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 847, арк. 201.

¹⁰² *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 128–130.

¹⁰³ *Fischer E.* Op. cit. — S. 43.

¹⁰⁴ ЦДІАЛ України, ф. 13, оп. 1, спр. 399, арк. 36–40; *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 126.

¹⁰⁵ *Мохов Н.А.* Молдавия эпохи феодализма: от древнейших времен до начала XIX в. — Кишинев, 1964. — С. 269.

¹⁰⁶ *Когьліччану М.* Op. cit. — Том. 3. — С. 10.

¹⁰⁷ *Худельман А.А.* Указ. соч. — С. 36.

¹⁰⁸ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 125, 132.

¹⁰⁹ *Подградская Е.* Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках. — Кишинев, 1968. — С. 107–108.

¹¹⁰ Цей запис наведено в документі про оренду Дж.-Б. Аморотті Львівського монетного двору, що пропонується у статті: *Szlapinskij W.* Op. cit. — С. 125.

¹¹¹ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 114–115; ЦДІАЛ України, ф. 52, оп. 2, спр. 405, арк. 66.

¹¹² ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 847, арк. 201.

¹¹³ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 121–123; ЦДІАЛ України, ф. 9, оп. 1, спр. 849, арк. 1100.

¹¹⁴ ЦДАЛ України, ф. 13, оп. 1, спр. 399, арк. 36–40; *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 126.

¹¹⁵ *Mikolajczyk A.* Op. cit. — S. 223; *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 312–313.

¹¹⁶ *Moisil C.* Op. cit. — P. 12.

¹¹⁷ *Козьмичеву М.* Op. cit. — Том. 1.1. Див.: *Єсін П.М., Озуй О.Д.* Вказ. пр. — С. 123; *Озуй О.Д.* Вказ. пр. — С. 92.

¹¹⁸ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 127.

¹¹⁹ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 222, 230.

¹²⁰ *Szlapinskij W.* Op. cit. — S. 130–131.

¹²¹ *Platbardzis A.* Op. cit. — S. 365.

¹²² *Озуй О.Д.* Вказ. пр. — С. 47.

¹²³ Такі ж знахідки сучавських домніц, боратинок та міді Августа III властиві фактично для всіх західних і центральних регіонів України, що належали і до Молдови, і до Речі Посполитої. Це засвідчують знахідки з Одещини (р-н Білгорода та Килії), з Вінниччини (с. Писарівка Калинівського р-ну), з Житомирщини. Відмінності полягають у пропорціях — для території колишньої Молдови властиво більше сучавських «домніц», а для земель Речі Посполитої — монети Августа III (уже в супроводі російської срібної монети).

**К ВОПРОСУ О МОНЕТНОМ ДЕЛЕ «ИМПЕРАТОРОВ СОЛХАТА»
В 20-е годы XV века**

На прошедших в Москве традиционных ежегодных чтениях в Государственном историческом музее (далее — ГИМ) заметно выделялись своим содержанием два доклада¹. Обе темы касались интересного для многих исследователей истории и монетного дела Великого княжества Литовского (далее — ВКЛ) и Улуса Джучи периода — 20-х годов XV века. Напомню кратко, именно в то время, когда активная политика Витовта достигла пределов Крымского улуса, он смог оказывать политическую, экономическую и вооруженную помощь своим ставленникам и союзникам в Крыму, взявшим себе титул «императоры Солхата».

Решение объединить критические замечания возникло сразу же, поскольку одинаковые и наиболее важные выводы, содержащиеся в обеих работах, были сделаны по недостоверным фактам. О них мы поговорим отдельно, после рассмотрения остальных спорных моментов, которые носят характер случайных.

Под титулом «императоры Солхата» мы понимаем ряд имен ханов, правивших в Крымском улусе в 20-е годы XV в. В настоящий момент нам представляется целесообразным включить в этот список трех правителей Крымского улуса, известных по нумизматическим данным²:

- Дервиш. Монеты чеканены в Крыму в 822 г. х. (1419/1420);
- Бек-Суфи. Монеты чеканены в Крыму в 822 г. х. (1419/1420), 823 г. х. (1420), 824 г. х. (1421);
- Давлат-Берди. Монеты чеканены в Крыму в 824 г. х. (1421), 825 г. х. (1422), 827 г. х. (1423/1424), а также в Каффе без указания даты выпуска.

Выделение крымских правителей происходит, по сообщению ал-Айни, с начала XV в.³ Бадр-ад-Дин ал-Айни выделяет «государей Дешта» и «государей Крыма». Титул «l'empereur de Solhat» впервые употребил бургундский дипломат Жильбер де Ланнуа, который посетил Крым в 1421 г. и сообщил о смерти «друга Витовта», носившего титул «император Солхата»⁴. По сообщению Романа Беспалова⁵, в счетной книге канцелярии Каффы под 1423 и 1424 гг. упомянут «imperator Dolatberdi»⁶.

Еще одним знаковым моментом является начало чеканки в Каффе во время правления хана Бек-Суфи двуязычной серебряной монеты — татаро-генуэзского аспра. Таким образом, как правильно отметил А. По-

номарев в докладе на чтениях, суть совместной эксплуатации монетной регалии в колонии свелась к тому, что «на её (Каффы. — К.Х.) новые данги с тамгой ... естественно распространялась гарантия стоимости от ханов, замок же указывал на гарантию от Генуи»⁷. Разве что следует добавить, что помимо гарантий стоимости эмитент также гарантировал её пробу и вес в рамках оговоренных допусков.

Также это время характеризуется активным вмешательством правителей ВКЛ в политику и экономику Крымского улуса. Помимо явных моральных и / или материальных симпатий великих князей литовских к тем или иным своим ставленникам в Крыму, в 1420-е годы продолжается активная экономическая акция ВКЛ по наложению «клейма Витовта» на татарские монеты. «Клеймо» большинство нумизматов отождествляет с надчеканкой «колюмна». Эта надчеканка, датированная В. Зайцевым 1420 г.⁸, затем трансформируется в различные варианты (с одной, 4-мя точками)⁹. Впоследствии происходит её постепенная деградация в совершенно неузнаваемое изображение вертикальной черты с 2-мя точками¹⁰. Время нанесения таких деградированных надчеканок определяется монетами, служившими для них основой, как 1460-е годы, т.е. время правления первого крымского хана из династии Гераев — Хаджи I Герая.

Кроме «колюмны», на территории Крымского улуса, как и на территории русских княжеств, входящих на тот момент в состав ВКЛ, в 1420–1430-е годы производится контрамаркирование джучидских монет неизвестными нам эмитентами. В качестве примера можно привести надчеканку «ал-Джедид»¹¹ и некоторые неатрибутированные надчеканки на поздних денгах и акче Улуса Джучи, выявляемые время от времени среди различных находок.

Фото 1. Надчеканка А-1 на крымской монете Узбека, 720 г. х.

Еще одним примером может служить многочисленная группа разновидностей надчеканки с арабоязычной легендой (фото 1, рис. 1, А-1).

Вариантов прочтения надчеканки пока два: 1 — слегка преобразованное начертание слова «Адл» («Законный»), известное на более ранних надчеканках; 2 — имя «Али». Оба варианта прочтения имеют свои вопросы без ответа, и поэтому окончательное решение нами пока не найдено.

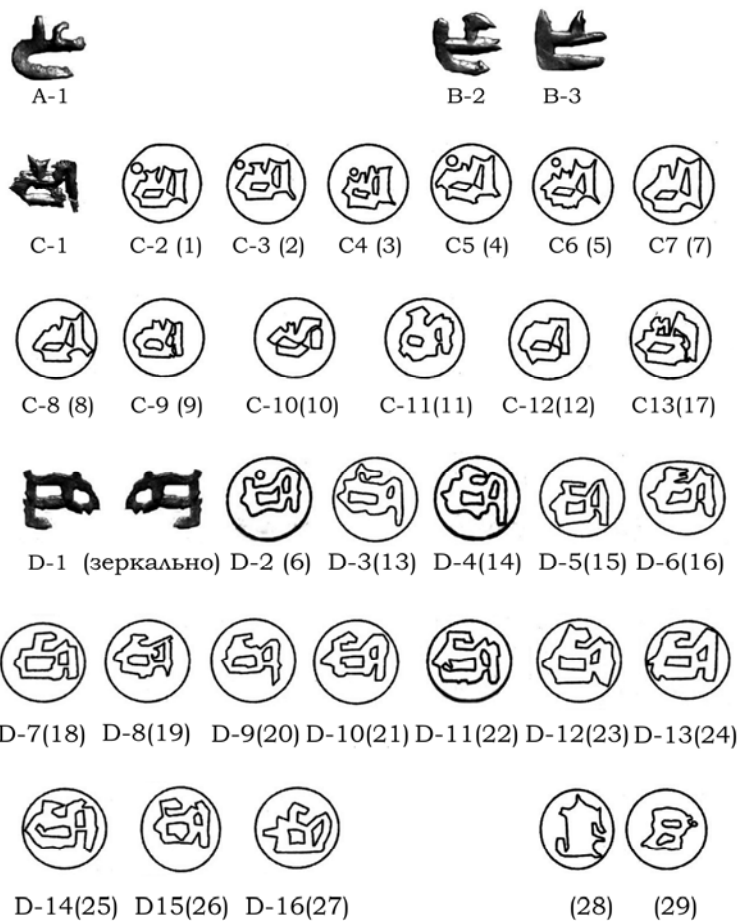

Рис. 1. Генезис двух групп имитаций джучидской надчеканке.

Рисунки воспроизведены по: Зайончковский, Пономарев. — 2013. — С. 71, рис. 1

Один из вариантов этой надчеканки (фото 2–3, рис. 1, В-1, В-2) в силу разных причин послужил прообразом большого количества деградирующих искажений в своем начертании (к примеру, фото 4–5, рис. 1, С-1, D-1).

Атрибуция многочисленных вариантов искажений этой надчеканки долго муссировалась на разных околонучных интернет-форумах в поисках её «готических» корней. Несмотря на отсутствие точного определения её В. Зайцевым¹², в каталоге «Русские монеты 1353–1533» подобная контрамарка объявлена «готическим В» и приписана к акциям князя

Болеслава-Свидригайла во время правления того на Северщине с 1420 по 1430 годы¹³.

Фото 2. Надчеканка В-1 на крымской монете Узбека, 720 г. х.

Фото 3. Надчеканка В-2 на крымской монете Узбека, 713 г. х.

Фото 4. Надчеканка С-1 на крымском денге Бек-Суфи, 822 г. х.

Фото 5. Надчеканка D-1 на крымском недатированном денге Бек-Суфи

В конечном итоге, эти поиски вылились в откровенно футуристическое определение этой контрамарки, как генуэзской надчеканки «законный» на денгах Золотой Орды и Крыма¹⁴.

Рассматривая несуразности этого совместного доклада, можно отметить следующее:

– «с помощью «тамги», «хана» и «замка» местные власти...» в 742 г. х.¹⁵ ничего никому не подтверждали. Время наложения этих надчеканок наступает после объединения западной части Улуса Джучи эмиром Мамаем с его ханами-ставленниками в середине 60-х годов XIV в. Надчеканки «хан» и «тамга» сосуществуют одновременно, большинство вариантов надчеканки «тамга» полностью идентичны медным монетам с именем хана Абдаллаха и анэпиграфным монетам времени правления ханов Абдаллаха и Гийас ад-Дин Мухаммада, а надчеканка «портал» появляется не ранее прихода к власти Токтамыша;

– мифологемой является утверждение о каких-либо мероприятиях Джанибека по снятию переоценки с монет¹⁶, ведь никаких документов (указов Джанибека etc.), подтверждающих данные действия, в настоящее время не известно;

– ошибочными остаются упоминания авторов и о барикатах — никогда не существовавших в монетном деле Улуса Джучи названиях джучидских монет. Такое чтение арабских легенд на медных и серебряных крымских монетах XIII в., предложенное одним из авторов¹⁷, является ошибочным и основано на самоназвании некоторых аспров в генуэзских письменных источниках. С таким же успехом можно объявить название денежной единицы России «рубль» глубоко ошибочным. Ведь во всех официальных бумагах и документах Национального банка КНР написание денежной единицы России 盧布 произносится как «Lúbù»;

– утверждение о том, что «...именно в генуэзской Каффе был финансовый и банковский центр Крыма»¹⁸, противоречит политическим ре-

лиям того времени и, по сути, является откровенным мифом. Каффа являлась колонией Генуи и никакого отношения к финансовому и банковскому делу суверенного, относительно Генуи и её колоний, Крымского улуса иметь не могла;

– посыл «чуждое монетному делу Западной Европы контрамаркирование»¹⁹ оказывается ложным — нумизматам прекрасно известны надчеканки имперских городов и других эмитентов на пражских грошах²⁰;

– топография находок монет с рассмотренными надчеканками указывает, что большинство находок происходит с территории нынешних Сумской и Полтавской областей Украины²¹, а также Курской области, РФ²². Надчеканка, в силу своей ограниченности действия территорией, находящейся под юрисдикцией эмитента, не может рассматриваться на основе данных топографии как «генуэзская».

Гораздо проще и объективнее, учитывая литовское влияние в крымских делах, предположить экономическую подоплеку и массового ухода крымской монеты на Северские земли, и переноса туда своих традиций контрамаркирования, как и образцов для подражания. Особенно, если учесть такую политическую фигуру, как Свидригайло Ольгердович, его политическую биографию и один из самых загадочных периодов его жизни — внезапное возвращение из Венгрии под гарантии германского императора и дальнейшее спокойное, без каких-либо проявлений непокорности и сепаратизма, княжение на протяжении 10 лет с 1420 по 1430 гг. на территории, где, в это же время, и происходило интенсивное обращение джучидских монет, в том числе и крымских.

Что касается места, где осуществлялась надчеканка с видоизмененной до неузнаваемости легендой, то им, на основании топографии находок, следует считать территорию Чернигово-Северской земли, которой с 1420 по 1430 годы владел Свидригайло Ольгердович. Так, становится очевидной правильность определения эмитента, проведшего надчеканку, предложенную Д. Гулецким²³, с поправками на описание изображения на надчеканке.

Таким образом, можно с большой долей уверенности предположить, что надчеканка в виде «колюмны» наносилась на джучидские денги по инициативе Витовта, а далее, после сокращения притока денгов на территорию Северщины во второй половине 1420-х годов, контрамаркированием, в том числе и уже надчеканенных «колюмной» монет, занимался Свидригайло. Выбранный в качестве рисунка для надчеканки тип деградировавшей в неузнаваемое изображение джучидской надчеканки был, вероятнее всего, случаен. Возможно, если предположить все же чтение прототипа надчеканки, как «законный» — именно так было и интерпретировано подобное изображение советниками князя.

А что же генуэзская колония Каффа? Каффа, видимо, просто пропустила налаживание торговых связей литовцами между своими ставленниками на троне «императоров Крыма» и утихомирным, и, возможно, экономически мотивированным потомком Ольгерда. Все, что она успела — это «вскочить на подножку уходящего поезда» — выпустить малочисленную эмиссию с именем хана Бек-Суфи. Позже финансисты метрополии, просчитав упущенные выгоды и возможное дальнейшее развитие событий, сумели временно восстановить экономику своей колонии и насытить рынок Крыма и сопредельных к нему земель своей монетой, уходящей своими стандартами и весовыми нормами, принятыми на восточноевропейском рынке. Каким образом и по каким формулам они привязывали эти нормы к своим, нам не известно, и, с точки зрения истории монетного дела Улуса Джучи, особо не интересно. На огромной карте Восточной Европы, где разворачивался финал драмы развала Улуса Джучи, а также происходило возникновение новых политических и экономических союзов между Польшей, Литвой, Крымом, Москвой и Новгородом, значение Каффы оказалось сведенным к одному из многих, пусть и большому, каналу для извлечения прибыли. В дальнейшем выпуск татаро-генуэзских аспров стал относительно заметным явлением в экономически связанных с Каффой странах. Но это был, по сути, последний успех Генуи в Крыму.

Что касается приведенных в работе прорисовок надчеканок²⁴, то их следует разделить на две группы, каждая из которых имеет свои прототипы (фото 4 и 5). Их отличие — наличие справа или вверху черты, которая в дальнейшем определяет весь внешний облик уже нечитаемого рисунка. Это разделение приведено на рис. 1. Рисунки повернуты на 90 градусов против часовой стрелки относительно изображения их в первоисточнике. Следует подчеркнуть, что группа D представляет собой подражание легенде D-1, отображенное зеркально (показано на рис. 1). Две последних надчеканки (28, 29) представляют собой крайнюю степень деградации и выделению в группы уже не подлежат.

В дальнейшем следует ожидать значительного дополнения группы В изображениями надчеканок, выявляемых в Крыму, и окончательного насыщения групп С и D. Возможно также, что группа А в конечном итоге окажется не самой первой, а прочтение этой надчеканки будет сделано окончательно.

Если же рассмотреть то, что на сегодня известно собственно о монетном деле «императоров Солхата», то, помимо выделения последовательности и датировки их монетных выпусков²⁵, квинтэссенцией исследований данной темы стал доклад А. Пономарева на прошедших чтениях в ГИМ²⁶.

Сразу отметим, что в этой работе не будет критического разбора лингвистических особенностей употребления арабского алфавита для передачи легенд джучидских монет. Базовых знаний арабского языка и способов передачи букв арабского алфавита на джучидских монетах у автора достаточно, чтобы утверждать, что на сегодня нет оснований для пересмотра прочтения реверса одного из типов крымских денгов Дервиша и Бек-Суфи, предложенного А. Марковым²⁷, т.е. «Амир Идику бек, чекан Крыма». В рассматриваемой легенде нет ни слова о «дозволенных данниках»*. В то же время остается несомненным то, что некоторые типы реверсов крымских монет с именами Дервиша и Бек-Суфи нуждаются в тщательной, дополнительной вычитке.

Что касается якобы непривычного для джучидского чекана начертания слова «Крым» как «Кырым»²⁸, то следует заметить, что подобное написание давно было известно не только нумизматам, но и резчикам штемпелей монет в Крымском улусе и использовалось на ярмаках Крыма с именем наместника и анонимных фракциях эмиров Крыма еще в середине XIII в.²⁹ Следующий случай подобного написания известен для крымского денга Шадибека (фото 6), а затем уже подобная форма написания становится обычной и единственно известной для всех типов крымских денгов Дервиша, Бек-Суфи и Давлат-Берди, а также анонимной крымской меди 823 г. х.³⁰ Такое же правописание сохраняется в дальнейшем и на монетах Крымского ханства династии Гераев.

Фото 6. Шадибек, недатированный денг, «чекан Крыма ал-Джедид (новый)»

* Таким образом, анекдот о «поручике Кижее», о котором упомянул А. Пономарев, легко отсылается к рассказчику, превращаясь в анекдот о поручике Ржевском, пытавшемся пересказать на балу своими словами известную скороговорку о флиппере и шкипере.

Еще одно написание легенды аверса с именем Бек-Суфи содержит непривычный для А. Пономарева титул «султан, сын султана»³¹. Эта непривычность тем более удивительна, что в изданных тезисах нашего доклада 2002 г.³², который так охотно критикует автор, представлена прорисовка аверса монеты с именем предшественника Бек-Суфи хана Дервиша с аналогичной легендой «султан, сын султана...». Учитывая, что употребление титула «султан, сын султана...» оказывается не первым, дальнейшие построения и выводы А. Пономарева, связанные с употреблением такого титула, нуждаются в пересмотре и вероятной серьезной корректировке.

Не менее удивительно заявленное ожидание автором доклада штемпелей с именем Бек-Суфи и датой 824 г. х. В уже упомянутых тезисах доклада³³ приведена прорисовка монеты, имеющей одинаковый реверс, соединенный аверсами с именем Бек-Суфи и Давлат Берди. Легенда на реверсе имеет единственный вариант прочтения «чекан четыре / восемьсот / двадцать», т.е. «чекан 824 (года)». Тем не менее, автор полностью игнорирует этот интересный и редкий тип монеты. Следует отметить, что в публикации полной версии доклада в 2006 г.³⁴ допущена досадная опечатка в читаемой на этой монете дате. Фотографии этих монет, а также прорисовка реверса с датой 824 г. х. прописью приведены на фото 7–9. К сожалению, это не совсем правильное прочтение цитировано во многих публикациях и требует дальнейшей корректировки.

Фото 7. Бек-Суфи, денг с датой прописью «824»

Что касается двора, на котором отчеканены эти типы монет, то он может быть достаточно уверенно определен, как Каффа. Основание для такой уверенности дает нам стиль оформления аверса монеты с именем Давлат-Берди, полностью соответствующий стилю каффинских монет с именем этого хана (фото 8).

Фото 8. Давлат-Берди, денг с датой прописью «824»

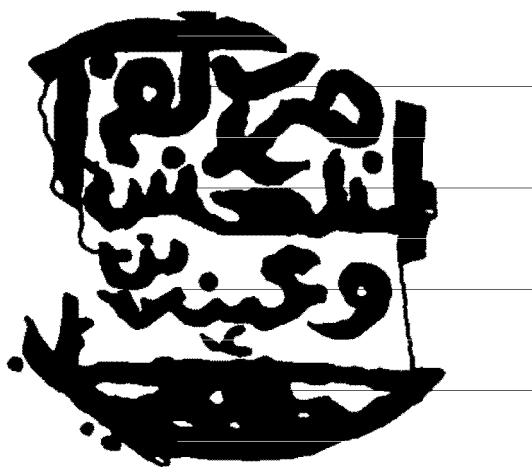

Фото 9. Прорисовка штемпеля реверса денга Давлат-Берди с датой прописью «824»

Утверждение о применении матриц для изготовления штемпелей³⁵ без анализа оттисков одноштемпельных монет, в результате которого возможно выявление употребления матриц, на основании предоставленных автором доклада данных является всего лишь гипотезой, требующей фактических доказательств.

Мифологемой являются ставшие уже привычными утверждения А. Пономарева о «сроке жизни штемпеля (около двух недель) и о размерах монетного фонда Крыма»³⁶. В настоящий момент науке по-прежнему не

известно ни одного официально применявшегося штемпеля для чеканки монет на территории Улуса Джучи вообще, как и для Крыма в интересующий нас период в частности. Т.е. ответить даже на элементарный вопрос, из какого металла изготавливались штемпеля для официальной чеканки, мы пока не можем.

Даже если предположить наличие такого штемпеля для изучения, любые предположения будут оставаться опять же на уровне мифологем (т.е. непроверяемых опытным путем гипотез) в виду невозможности учета или расчета всех критических факторов, повлиявших на химические и физические свойства того или иного металла штемпеля в конкретном месте его нахождения за отрезок времени между его утратой и находкой.

Нельзя не упомянуть также некоторую вольность с доказательной базой, на которой автор доклада пытается строить выводы. Категория фактов, таких как «...известный Ю.В. Зайончковскому крымский данг Дервиша» и многозначительная стрелка на рис. 1, указывающая на наличие монеты с именем Давлат Берди и датой 822 г. х. на реверсе, без предоставления качественных фото этих самых «фактов» либо ссылок на публикацию таких фото остается пустым звуком.

Все эти мелкие и случайные неточности, несоответствия и игнорирования при реконструкции монетного дела в отдельности мало влияют на критерии надежности научного исследования. Совершенно другое дело, когда количество всех этих погрешностей в исследовании переходят определенную количественную черту и употребление их становится основой его методологии.

Еще хуже, если вместе с использованием в научном познании мифологем и гипотез, требующих проверки, умышленных или случайных ошибок в интерпретации данных, полученных в результате исследования, ученый, опираясь на результаты непроверенных, а потому часто недостоверных фактов, начинает на их основе строить собственные теории и реконструкции событий. Это приводит к созданию собственной, виртуальной модели никогда не существовавшей на самом деле реальной истории.

Таких критических ошибок в двух рассматриваемых докладах выявлено две. На основании неверных данных авторами для рассматриваемого отрезка времени и места воссоздана цепь событий, которые никогда не имели места в реальности. Анализируя эти ошибки, стоит отметить, что они не являются результатом современного умысла. Это всего лишь халатный подход к постановке и осмыслению результатов опыта в одном случае и слишком большое доверие к источнику, который в силу своих изначальных задач уже на время своего составления являлся zaangażированным в пользу своего составителя.

По сообщению А. Пономарева, «Дервиш же начал денежную реформу, в ходе которой на смену сарайскому стандарту в 0,975 г пришла монета, чеканенная по норме 0,873 г, базировавшейся уже на генуэзских мерах (5 монет из саджо Генуи 4,366 г). Этот вес был определен по эмиссиям Бек-Суфи, как сказано, наследовавшим типологию монет Дервиша (средний вес 89 монет — 0,859 г, модальный вес — 0,864 г)³⁷. Далее, со ссылкой на Массарии Каффы, А. Пономарев сообщает, что «сведения о пробе татарской монеты дают генуэзцы: они переплавили 202 данга и после аффинажа получили 18½ саджо, т.е. проба дангов была 500 и переоценены они были фактически вдвое»³⁸.

Выводы о начавшейся в 822 г. х. в Крыму монетной реформе, убравшей с рынка монету сарайского стандарта, содержатся и в совместном докладе Ю. Зайончковского и А. Пономарева о «генуэзской» надчеканке³⁹. Эти выводы вместе с утверждением, что во время смуты в Орде и Крыму ходили наполовину медные денги с прокламированным курсом⁴⁰, берутся для основы дальнейших реконструкций исторических событий.

Мы предлагаем остановить бурный полет литературного таланта и попробовать проверить сияющие блеском превосходства Генуи над неразумными и хитрыми татарами, приведенные авторами докладов «факты».

Начнем с пробы монет.

Как уже цитировалось, генуэзцами татарские монеты были переплавлены и подвергнуты аффинажу (по разъяснению А. Пономарева, под аффинажем следует понимать способ очистки драгоценного металла от примесей, известный как купелирование). К сожалению, ни генуэзцы, ни автор, строящий на основании записей в средневековой книге свои далеко идущие выводы, не упоминают, о каких, собственно, татарских монетах идет речь. Напомним, что вместе с денгами XV века в обращении в Крыму находились и низкопробные крымские монеты Узбека, типа 720 г. х.

Учитывая это, дело оставалось лишь за малым — взять и проверить пробу на имеющихся монетах. Тем более, что заявлены результаты взвешиваний 89 монет, следовательно, это количество, надо полагать, всегда имеется в руках исследователя и позволяет проделать с ними все необходимые опыты и измерения повторно, сколько угодно раз.

В нашем распоряжении имеются проверенные весовые данные чуть более 230 монет, чеканенных на монетных дворах Крыма и Каффы с именами Дервиша, Бек-Суфи и Давлат-Берди. Около 150 таких монет доступны для проведения разного рода исследований. Большинство из этих монет происходит из разоренных кладовых комплексов и не имеет видимых следов износа либо обрезки.

Поэтому нами было принято решение проверить сведения средневековых генуэзцев на практике. Пока апробировано всего 10 экз. монет с

именем Бек-Суфи и с датами 822, 823 и 824 гг. х. По заключению Центрального казенного предприятия пробирного контроля Министерства финансов Украины (акт экспертизы № 688) наименьшая проба среди этих монет соответствует 800, наибольшая 900, средняя проба равна 844.

Мы понимаем, что выборка из 10 экз. мала для полноценной статистической обработки. Пробирование будет нами продолжено в самое ближайшее время. Однако она дает нам главный вывод — никакой речи о наполовину медных монетах 500 пробы, чеканенных на монетном дворе Крыма в 822–824 гг. х., нет и быть не может. По сути, проба монет ничем не отличается от пробы пражских грошей Вацлава IV⁴¹, которые, вместе с обращавшимися в ВКЛ местными трехгранными и новгородскими слитками, с большой долей вероятности, и послужили сырьем для крымской чеканки литовскими ставленниками в Крымском улусе.

Остается выдвинуть несколько предположений, требующих безусловной проверки и, вероятно, повлиявших на появление подобной записи у генуэзцев:

– большие потери серебра при купелировании достаточно высокопробного металла, что маловероятно;

– в записи речь идет о совершенно другой татарской монете — крымских монетах с именем Узбека и датой 720 г. х., которые действительно практически все выполнены из низкопробного серебра (билона);

– умысел в действиях генуэзцев, которые таким способом пытались извлечь какую-либо материальную выгоду для себя либо «во благо стипендиатов на жаловании у коммуны».

Следующим этапом проверки было взвешивание монет. Взвешивание происходило на весах высокого класса точности с погрешностью измерений в диапазоне 0,5–1 г менее 0,01 г. Результаты взвешиваний представлены на 5 диаграммах.

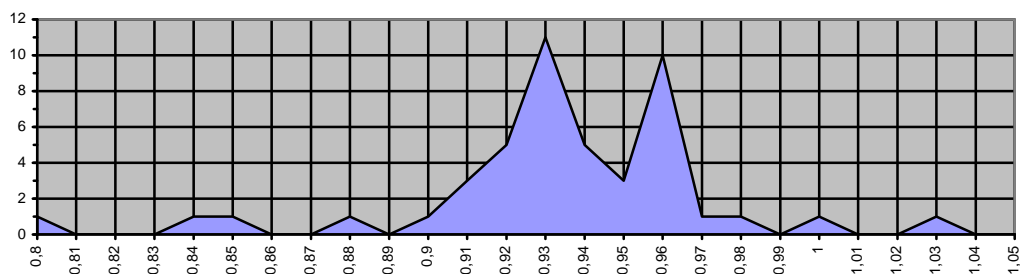

Диаграмма 1. Денги с именем Дервиш, Крым (46 экз.)

Диаграмма 1 содержит весовые данные 46 экз. серебряных монет с именем Дервиша, чеканки Крым. Мы имеем бимодальную диаграмму с

модами 0,96 и 0,93 (максимум) г и средним весом — 0,938 г (средний вес высчитывался по весовым данным выборки в весовом диапазоне от 0,86 до 0,99 г, учтено 41 экз.). На заявленный А. Пономаревым «сарайский стандарт» в 0,975 г приходится 2 монеты, на «новый, генуэзский» в 0,873 г — ни одной.

Что мы видим на такой диаграмме? По нашему мнению, мы видим обычную картину распределения весовых значений мало истертых монет в рамках существовавших тогда допусков на отклонение от весовой нормы чеканки. Этот зазор лежит, примерно, между значениями 0,91–0,97 г. Истертых монет, происходящих из удаленных от места чеканки областей, нами зафиксировано мало, они не влияют на распределение значений. Никаких соответствий «сарайским» и «генуэзским» (по А. Пономареву) нормам нет.

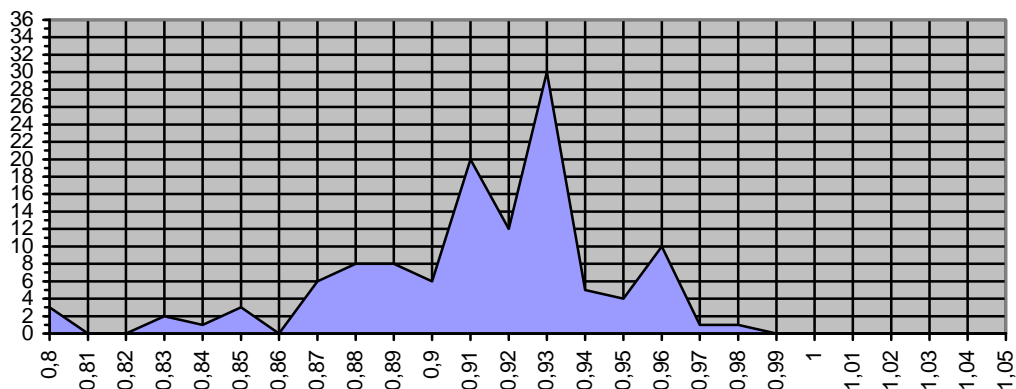

Диаграмма 2. Денги с именем Бек-Суфи, Крым (118 экз.)

Диаграмма 2 содержит весовые данные 118 экз. серебряных монет с именем Бек-Суфи, чекан Крыма и датами 822, 823 и 824 гг. х. Перед нами мультимодальная диаграмма с ярко выраженными модами 0,96, 0,93 (максимум) и 0,91 г, с достаточно равномерно расположенным слева массивом весовых данных 28 монет, находящимися в диапазоне от 0,86 до 0,90 г. Средний вес 0,919 г (средний вес высчитывался по весовым данным выборки в диапазоне от 0,86 до 0,99 г, учтено 111 экз.). На этой диаграмме мы видим практически повторение предыдущей, с небольшим дополнением — это появившаяся третья мода (0,91 г) и равномерно расположенные слева весовые значения 28 монет.

Анализируя результаты, мы обратили внимание, что наибольшее число монет, попадающих в значения от 0,86 до 0,91 г, приходится на монеты, происходящие из находок в Сумской, Полтавской и Черкасской областях. Логично предположить, что перед нами та же естественная картина

распределения весовых значений около весовой нормы чеканки с допусками, на которую наложились результаты взвешивания сильно потертых в обращении монет. При этом никаких изменений установленной при Дервише весовой нормы не наблюдается.

На заявленную А. Пономаревым «генуэзскую» норму в 0,873 г приходится всего около 14 монет, т.е. не более 10% от общего числа взвешенных монет, на «сарайскую» — всего 2 экз.

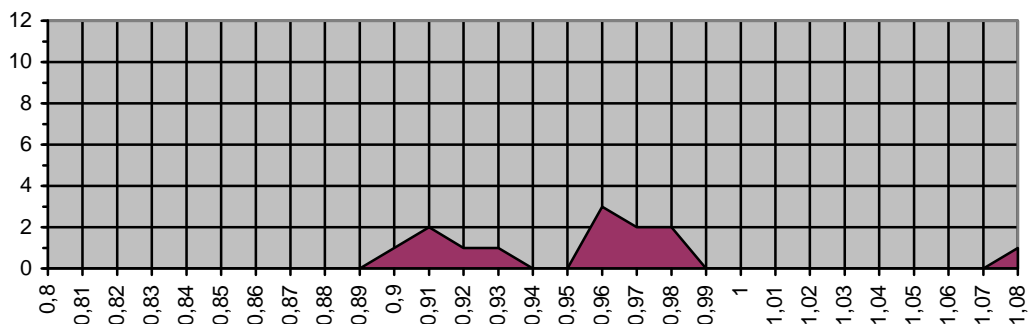

Диаграмма 3. Бек-Суфи, аспры, Каффа (13 экз.)

Стоит добавить также, что из известных автору на сегодня 13 весовых значений подлинных аспров с именем Бек-Суфи 12 лежит в диапазоне от 0,90 до 0,98 г, образуя две подгруппы с начинающимися выделяться модами 0,91 г и 0,96 г. Средний вес этой группы — 0,945 г.

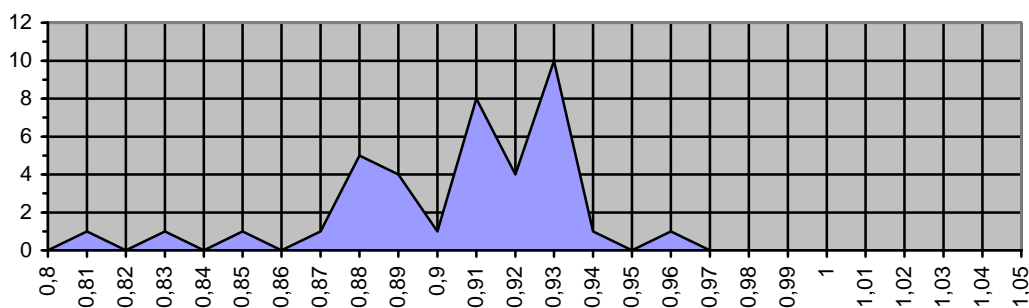

Диаграмма 4. Денги с именем Давлат Берди, Каффа (36 экз.)

Диаграмма 4 содержит весовые данные 36 экз. недатированных денгов с именем Давлат Берди, чеканенных на монетном дворе Каффы. Диаграмма с ярко выраженными модами 0,93 (максимум), 0,91 и 0,88 г, средний вес 0,903 г (средний вес высчитывался по весовым данным выборки в диапазоне от 0,86 до 0,99 г, учтено 35 экз.). Перед нами два события, отображенных на одномерной диаграмме. Разделить их пока не

представляется возможным. Первое — с самого начала чеканки монет от имени Давлат Берди в Каффе весовая норма соответствовала принятой ранее норме с допусками (Дервиш, Бек-Суфи) с модой 0,93 г. На всех приведенных диаграммах для джучидских монет (Диаграммы 1, 2, 4) это значение является максимальным. Судя по всему, в первый год правления Давлат Берди (824 г. х.) наиболее обильной чеканка джучидской монеты была в Каффе. Крымских монет с этой датой и именем Давлат Берди известно очень мало. Второе — во время правления этого хана происходит уменьшение весовой нормы чеканки. Искать её значение следует в диапазоне 0,88–0,90 г. Опять же, на «генуэзскую» норму приходится всего 1 экз.

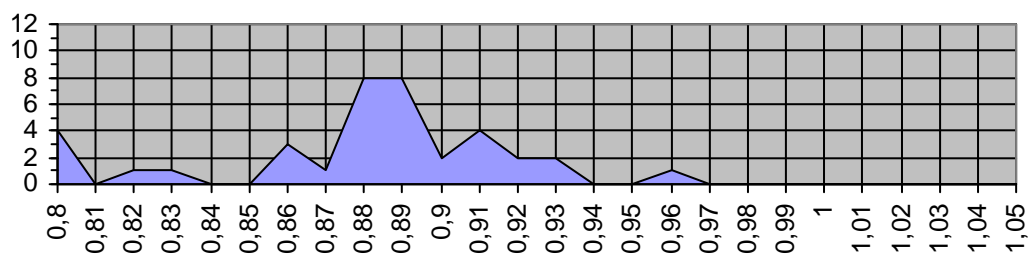

Диаграмма 5. Денги с именем Давлат Берди, Крым (37 экз.); под 0,8 обозначены четыре значения: 0,71; 0,73; 0,75; 0,8)

На Диаграмме 5 представлены весовые значения 37 экз. денгов, чеканенных с именем Давлат Берди в Крыму с датами 824, 825 и 827 гг. х. Диаграмма с максимумом на двух значениях, 0,89 и 0,88 г, средний вес 0,897 г (средний вес высчитывался по весовым данным выборки в диапазоне от 0,86 до 0,99 г, учтено 31 экз.). Диаграмма иллюстрирует окончательный переход весовой нормы выпуска крымских денгов с именем Давлата Берди на новый весовой стандарт со значением в пределах 0,88–0,90 г. По нашему предположению, это было сделано в 825 г. х. ввиду сокращения поставок серебра для чеканки монеты и связано, прежде всего, с разрывом политических и торговых отношений Давлат Берди с Великим князем Литовским Витовтом. Традиционно уже, на «генуэзскую» норму приходится один экземпляр из взвешенных монет.

Выводы из исследования могут быть сделаны следующие.

1. Контрамарка, которая названа в совместном докладе⁴² как генуэзская надчеканка «законный», таковой не является. Не имеет она также никакого отношения ни к «готике», ни к каким-либо средневековым европейским шрифтам.

Учитывая цепочки развития подражательного характера изначально джучидской надчеканки и топографии находок максимального коли-

чества надчеканок этого типа (территория Северщины), территорией её наложения следует признать земли Северщины и Брянщины, входившие на тот момент в состав Великого княжества Литовского.

Эмитентом, осуществившим контрамаркирование, следует считать князя Свидригайла Ольгердовича, который в 1420–1430 гг. являлся наместником Великого князя Литовского на этих землях. Тем самым подтверждаем правильность определения, сделанного Д. Гулецким и К. Петруниным⁴³, за исключением их неверной интерпретации изображения, как готической буквы.

Время наложения, на основании того, что многие монеты с контрамаркой имеют следы обрезки, а в некоторых случаях контрамарка нанеслась поверх литовской контрамарки «колюмны»⁴⁴, следует считать 1422 г. и позже, когда крымский чекан Давлат Берди переходит на более низкую весовую норму чеканки денга. Возможно, это также связано с изменениями (унификацией?) весовых норм в чеканке самого ВКЛ и его торговых партнеров — Новгорода, Пскова и Москвы.

2. Чеканка серебряной монеты (денга) от имени ханов, правящих в Крымском Улусе и именованных в некоторых документах как «императоры Солхата», с самого начала осуществляется по единой весовой норме. Никакого отношения к заявленным в докладе А. Пономарева «сарайским» или «генуэзским» нормам эта норма не имеет и находится в весовом диапазоне 0,93–0,95 г. Эти монеты, наряду с обслуживанием местного рынка, были ориентированы на развитие усиливающегося в условиях «единого экономического пространства» товарооборота между Крымом и ВКЛ. В силу этого весовые нормы крымской монеты были выбраны таким образом, чтобы легко пересчитывать на нормы, принятые на территории ВКЛ и, вероятнее всего, были привязаны к пробе и весу пражского гроша.

3. Доклад А. Пономарева⁴⁵ не содержит ни одного достоверного, подтвержденного экспериментальными исследованиями вывода.

Известно, что научный метод исследования в своей основе ставит опытные исследования выше теоретических суждений, не подтвержденных фактографически. Метрологические данные нумизматического материала, на которых построена вся теория исследования А. Пономарева в данном докладе (эти же самые данные представляют основу для большинства выводов совместного доклада⁴⁶), не соответствуют результатам проведенных нами опытов по взвешиванию и пробиранию исследуемых монет.

Единственным объяснением, хоть как-то оправдывающем столь разительное расхождение приведенных в докладе метрологических данных, является то, что, возможно, взвешенные 89 экз. монет могли происходить из находок на территории Северщины. По нашим данным, именно оттуда

происходят известные нам монеты Бек-Суфи меньшего веса. Все они имеют следы длительного обращения, а часть — следы обрезки и не могут служить базой для вычисления весового стандарта чеканки без поправок на потерю веса вследствие обращения.

Что касается пробы монет, то налицо слепая вера автора доклада средневековому источнику без какой-либо попытки проверки сообщаемых данных.

Ошибочны также попытки нового прочтения содержания легенды на одном из типов денгов Бек-Суфи. Никакого упоминания о «Сарае», «дозволенном даннике» на данном типе монеты нет — есть упоминание «эмира Идику». Все построения нового чтения основаны на любительском анализе подражательно выполненных легенд и / или оттиска на монете штемпеля со следами начинающегося разрушения.

Часть данных, приведенных в работе, является откровенной мифологемой, некоторые утверждения для доказательства нуждаются в серьезной практической проверке (к примеру, вывод об использовании матрицы).

¹ *Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л.* Генуэзская надчеканка «законный» на дангах Золотой Орды и Крыма // ГИМ. Нумизматические чтения 2013 года. Сб. докладов и сообщений. — М., 2013. — С. 70–76; *Пономарев А.Л.* Хан Крыма Бек-Суфи, его законные данги и лже-Едигей // ГИМ. Нумизматические чтения 2013 года. Сб. докладов и сообщений. — М., 2013. — С. 76–84.

² *Хромов К.К.* Правление ханов в Крымском улусе Золотой Орды в 1419–1422 гг. по нумизматическим данным // Историко-географічні дослідження в Україні. Зб. наук. праць. — К., 2006. — Число 9. — С. 366–372.

³ Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды в переводах В.Г. Тизенгаузена. — М., 2003. — С. 234–235.

⁴ *Брун Ф.К.* Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1339–1450 // Записки Одесского общества истории и древностей. — 1853. — Т. 3. — С. 442.

⁵ *Беспалов Р.А.* Хан Улу-Мухаммед и государства Восточной Европы: от Белёва до Казани (1437–1445) // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. — Казань, 2012. — Вып. 5. — С. 54.

⁶ Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle. — Т. I. / Publiés par N. Jorga. — Paris, 1899. — P. 30–32.

⁷ *Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л.* Указ. соч. — С. 74.

⁸ *Зайцев В.В.* О находке трех кладов джучидских монет с литовскими надчеканками // Средневековая нумизматика Восточной Европы: Нумизматический сборник. — М., 2009. — Вып. 3. — С. 193.

⁹ *Гулецкий Д.В., Петрунин К.М.* Русские монеты 1353–1533. — Минск, 2013. — С. 308, № 2625 В, С. 309 № 2632 А.

¹⁰ *Гулецкий Д.В., Петрунин К.М.* Указ. соч. — С. 308, № 2635 В.

¹¹ *Хромов К.К.* К проблеме интерпретации эпитета «ал-Джедид» на джучидских монетах // Восточная нумизматика на Украине. — К., 2013. — Часть 3. — С. 157, фото 3.

¹² *Зайцев В.В.* Указ. соч. — С. 191.

- ¹³ Гулецкий Д.В., Петрунин К.М. Указ. соч. — С. 307, 309; №№ 2628 А, 2628 В.
- ¹⁴ Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч.
- ¹⁵ Там же. — С. 71.
- ¹⁶ Там же.
- ¹⁷ Пономарев А.Л. Эволюция денежных систем Причерноморья и Балкан в XIII–XV вв. — М., 2011.
- ¹⁸ Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч. — С. 74.
- ¹⁹ Там же. — С. 76.
- ²⁰ Castelin K. Grossus Pragensis. Der Prager Groschen und seine Teilstücke 1300–1547. — Berlin, 1967; Katz V. Kontranarki na Pražských Gročích // Knihovna numasmatického časopisu československého. — Praha, 1927; Smolík J. Pražské groše a jejich díly: 1300–1547. — Praha, 1894.
- ²¹ Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч. — С. 72.
- ²² Зайцев В.В. Указ. соч.
- ²³ Гулецкий Д.В., Петрунин К.М. Указ. соч. — С. 309, рис. 268 А, 268 В.
- ²⁴ Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч. — Рис. 1.
- ²⁵ Хромов К.К. Правление ханов в Крымском улусе Золотой Орды...
- ²⁶ Пономарев А.Л. Указ. соч.
- ²⁷ Марков А.К. Инвентарный каталог мусульманских монет Государственного Эрмитажа. Дополнение четвертое. — СПб., 1906. — С. 1028.
- ²⁸ Пономарев А.Л. Указ. соч. — С. 82.
- ²⁹ Хромов К.К., Настич В.Н. Два редких типа серебряных монет Крыма золотоордынского периода // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 14–18 апреля 2003 г. Тезисы докладов и сообщений. — СПб., 2003. — С. 77–79.
- ³⁰ Лебедев В.П. Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды // Вестник Одесского музея нумизматики. — 2002. — Вып. 2. — С. 12–34, М 56.
- ³¹ Пономарев А.Л. Указ. соч. — С. 78.
- ³² Хромов К.К. О правлении джучидских ханов в Крыму в 1419–1422 гг. по нумизматическим данным // Десятая Всероссийская нумизматическая конференция, 15–20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений. — М., 2002. — С. 92–94, рис. 1.
- ³³ Там же. — Рис. 6.
- ³⁴ Хромов К.К. Правление ханов в Крымском улусе Золотой Орды...
- ³⁵ Пономарев А.Л. Указ. соч. — С. 78.
- ³⁶ Там же. — С. 84.
- ³⁷ Там же. — С. 77.
- ³⁸ Там же. — С. 77.
- ³⁹ Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч. — С. 73.
- ⁴⁰ Там же. — С. 74.
- ⁴¹ Шталенков И. Литовские «трехгранные» слитки-гривны. Реферат (Суспраль 2004). [Электронный ресурс] // Скарбонка [сайт]. — Режим доступа: <http://skarbkhoz.ru/>
- ⁴² Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч.
- ⁴³ Гулецкий Д.В., Петрунин К.М. Указ. соч. — С. 307.
- ⁴⁴ Зайцев В.В. Указ. соч. — С. 191.
- ⁴⁵ Пономарев А.Л. Указ. соч.
- ⁴⁶ Зайончковский Ю.В., Пономарев А.Л. Указ. соч.

**ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КАРБУВАННЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: МІСЦЕВІ НАСЛІДУВАННЯ
ДЖУЧИДСЬКИХ МОНЕТ XIV ст.**

Вивчення економічного розвитку українських територій, що в середині XIV ст. увійшли до складу Великого князівства Литовського, але при цьому залишалися прикордонням між Литовською державою та Улусом Джучі, буде неповним без аналізу умов формування власної монетної системи. В умовах, що історично склалися для цих територій, важливу роль відіграв східний фактор. Активна участь джучидських монет у грошовому обігу земель литово-ординського прикордоння стала однією з основних передумов активного розвитку власного монетного карбування. У цьому відношенні особливий інтерес для дослідження становлять як аналіз самого виробництва монет-наслідувань офіційних випусків, що відбувався поза правом монетної регалії Улусу Джучі, так і основні етапи їхньої еволюції в самостійну монету.

Отже, місцеві наслідування, поряд із розповсюдженням монет власне оригінального джучидського карбування, розглядаються як показник ступеня впливу східної монетної традиції на розвиток регіонального карбування. Водночас кількісно ці монети поступаються джучидським у знахідках, що не дивно — зважаючи на роль і призначення таких наслідувань у місцевому грошовому обігу.

Для обраних територіальних меж одним із яскравих прикладів регулярних випусків стали наслідування денгам Джанібєка (карбованих у Гюлістані 753 р. х.) у 50–60-х рр. XIV ст. (рис. 1).

В українській нумізматичній літературі загальноприйнятою вважається локалізація емісій таких монет на території Київського князівства. Першим критерієм слугує топографія більшості знахідок. Це, переважно, сучасна Київська область, де за відносно короткий проміжок часу серед випадкових знахідок було знайдено більше 100 екземплярів. Саме вони стали приводом до більш детального вивчення. Звернення до музейних колекцій дозволило дослідникам виявити ці наслідування у складі того ж Борщівського скарбу 1948 р. (17 екз.). Монети як перші випуски монет київського князя Володимира Ольгердовича опублікував 1994 р. Георгій Козубовський¹, який і досі дотримується цієї точки зору. Його висновки ґрунтуються на таких аргументах:

- наявність зображень зірок (тут проведені аналогії з елементами оформлення київських денаріїв);
- перебування у складі скарбового матеріалу цих наслідувань в одному масиві із сіверськими наслідуваннями й денаріями Володимира Ольгердовича.

Дослідником на основі цього побудована теорія про використання таких монет в якості дрібної розмінної монети, а вибір прототипу обумовлений економічними потребами й фінансовими реаліями внутрішнього життя князівства, населення якого звикло до джучидської монети².

Інший український археолог — Сергій Климовський — також слідує київській локалізації емісії, однак пропонує іншу версію щодо можливого емітента. Ним, за його словами, могла виступати громада міста на чолі з виборним князем. Такий характер розподілу влади міг би пояснити відсутність імені правителя на монетах³. У будь-якому випадку, на думку С. Климовського, ці наслідування стали першими випусками українських/київських князів і появи своїй зобов'язані кризі в Орді кінця XIV ст., через яку призупинилося поповнення місцевого ринку джучидською монетою. У такій ситуації місцеві правителі й проявили ініціативу з підтримки грошового ринку. І вже згодом монетна справа часів Володимира Ольгердовича ввібрала в себе попередній досвід київського карбування, додавши свої характерні особливості⁴.

Типологічна класифікація київських наслідувань монетам Джанібєка на сьогодні розроблена Костянтином Хромовим. Принцип її побудови спирається на іконографічний аналіз (якість імітації легенди оригіналу) та метричні показники (вага) і складає 3 варіативних типи. Така типологія відображає й умовну періодизацію випусків. Даючи коротку характеристику, можна відзначити, що найбільш якісно оформлені монети 1 типу, що дозволяє припустити першість їхніх випусків; 2 тип — відповідно виконані гірше, без використання як зразка оригінальної монети, однак при цьому мають найбільший варіативний ряд із усіх типів; 3 — двосторонні наслідування реверсу. Є припущення, що останні випуски монет виготовлялися за зразком 1 типу, однак при цьому не використовувалися ті самі штемпелі, оскільки якість відтворення легенди значно гірша. Характерною особливістю виготовлення київських наслідувань за такого оформлення слід також назвати високу якість металу, чого вимагала дрова технологія, а також велику кількість штемпельних заготовок (більше 100 монет, серед відомих на сьогодні, виготовлені різними парами штемпелів)⁵.

У результаті проведеної дослідниками порівняльної характеристики вагових груп виявилася відповідність київським наслідуванням не тільки інших розповсюджених на території Київського князівства наслідувань

монетам Абдаллаха й Мухаммеда (випадкові знахідки з території сучасної Сумської області), Мухаммеда (Борщівський скарб), але й вагових показників монет Володимира Ольгердовича зі складу Сосницького скарбу, що дало підстави для припущення К. Хромовим щодо формування саме в період карбування київських наслідувань монет Джанібєка місцевої оригінальної грошової системи, котру пізніше було взято за основу при карбуванні монет Володимира Ольгердовича, однак подальшого розвитку вона вже не отримала⁶.

Нумізматичний матеріал, як і письмові джерела того часу, не містить інформації щодо емітента цих монет. Зображення зірок, аналогії з якими Г. Козубовський шукав серед деферентів на денаріях Володимира Ольгердовича, як формування основи його княжої символіки, на нашу думку, виглядає малоімовірним. Такі диференти — широко розповсюджене явище в оформленні джучидського карбування й швидше свідчать про запозичення цих елементів і наступне їхнє входження в місцеву монетну традицію. До того ж, попередніми дослідниками вже відзначалось, що навіть хронологічно ці наслідування не могли бути випущені в період правління Володимира Ольгердовича в Києві, оскільки прототип їх випускався ще 1352 р. У такому випадку дивним виглядав би вибір прототипу імітування за наявності більш пізніх випусків оригінальних джучидських монет, які в той проміжок часу мали куди більше розповсюдження на територіях Київського князівства, ніж монети Джанібєка та ще й зразка десятирічної давнини.

Звертаючись до хронології, як можливий емітент цих монет у період 1354–1363 рр. дослідниками пропонуються згадуваний у літописах київський князь Федір або, враховуючи відсутність будь-якої князівської символіки на монетній продукції, — представники ханської адміністрації⁷. В останньому руслі, однак із поглибленням в особливості життя та побуту литовських татар на території Великого князівства Литовського, деякі дослідники розвивають теорії походження цих монет. Наприклад, білоруська дослідниця Наталія Курбанова, описуючи знахідку такої монети 2007 р. на території Гродненської області Білорусі (рис. 2а), пов'язує участь наслідувань монет Джанібєка в грошовому обігу на території ВКЛ з економічною активністю місцевих татарських поселень у період 50–60-х рр. XIV ст.: «Знахідка монети-наслідування на території Білорусі свідчить про триваючу тоді залежність татар-переселенців від джучидських грошей, що були для них близькі передусім символікою та оформленням, знайомим для корінних татар. Населення їх добре знало і до них звикло, тому немає нічого дивного у тому, що на таких монетах-наслідуваннях малюнок був повною копією татарських грошей. Про це свідчить і орнаментальний малюнок (розетка Тохтамиша на одній зі

сторін монети). [...] Таким чином, знахідка монети-наслідування свідчить про можливу участь таких монет у грошовому обігу ВКЛ (XIII–XIV ст.), економічну активність на території татарських поселень у даний період, проникнення монетної продукції Джучидів у регіон, де вона могла б курсувати поряд з монетами місцевого карбування»⁸.

Дозволимо зробити тут кілька уточнень. Враховуючи те, що авторка згаданого вище дослідження так само визначає карбування київських наслідувань на території Київського князівства (Лівобережжя) у 1350–60-х рр. — до часів князювання Володимира Ольгердовича. Однак припущення щодо орієнтування такого примітивного типу імітації офіційних ординських випусків для татарських переселенців у ВКЛ, на наш погляд, малоімовірне. Навіть з огляду на їхнє соціально-економічне становище, охарактеризоване в тій же роботі так: «Білоруські татари ніколи не робили спроб завоювати панівне становище в політичному чи економічному становищі країни»⁹, це ніяк не відображає їхню економічну активність за рахунок перебування в обігу наслідувань джучидських монет, якщо тільки вони не були карбовані за їхньої ініціативи та на цих територіях. Однак тут і цю можливість не доводиться розглядати. До того ж, історії відомі приклади карбування наслідувань з татарської місцевої ініціативи, орієнтованих на місцеві ринки, виконання яких у рази якісніше від представлених наслідувань гюлістанських випусків Джанібека. Для прикладу можна навести наслідування мідній монеті Сараю ал-Джедід із квітковою розеткою на аверсі, а також кілька серій мідних монет з *підкреслено* точною імітацією срібних денгів Сараю ал-Джедід з іменами ханів Бердибека та Хизра, з датами — 760 і 762 р. х., що походять з території Нижнього Побужжя (Миколаївська обл.) і карбовані в той же проміжок часу, що й київські наслідування — 50 — поч. 60-х рр. XIV ст., умовно визначені дослідниками як татарські «військові гроші» напередодні Синьоводської битви¹⁰. У нашому ж випадку представлена лише візуальна, більш-менш наближена імітація головних елементів легенди без спроб її точного відтворення як власне написів. Тому й серед дослідників прийнято вважати, що майстри карбування були з місцевого — руського — населення, неосвічені в арабській чи уйгурській абетці, які вирізали штемпелі за зразками монет, про написи в легенді й їхнє смислове навантаження нічого не знали.

Що ж стосується згадки про «розетку Тохтамиша», то її на київських наслідуваннях немає. Очевидно, мова йде про татарську плетінку, так званий «вузол щастя», розташовану на аверсі як оригінальних гюлістанських випусків, так і їхніх наслідувань, тоді як розетка — це елемент оформлення у східній монетній традиції, що являє собою складно виконаний квітковий орнамент (орнамент у вигляді квітки з пелюстками різної

форми й конфігурації загальної композиції залежно від емітента й типу), котрий розміщували на одній зі сторін монет, причому мідних, якщо вже говорити про часи Тохтамиша.

Повертаючись до питання про знахідки таких монет на території сучасної Білорусі, треба відзначити, що їх дійсно мало. Крім згаданої вище, відома ще одна випадкова знахідка, що зараз знаходиться в місцевій приватній колекції (рис. 2б).

Загалом, говорячи про топографію знахідок київських наслідувань, варто відзначити поповнення джерельної бази останнім часом — з моменту останньої систематизації знахідок 2011 р. (106 екз.) нами було відстежено до 70 екземплярів. Ареал їхніх знахідок, у порівнянні з попередніми даними, розширився до території сучасних Волинської та Рівненської областей, відомі знахідки на Поділлі. Однак це лише одиничні випадки. Більшість знахідок випадкові й походять переважно з території Лівобережжя Київської області (рис. 3). Звичайне явище — знаходження в одному матеріалі поряд із денаріями Володимира Ольгердовича. Ново знайдені екземпляри вповні вписуються в раніше розроблену класифікацію й переважно представляють 2 тип (таблиця 1).

Стосовно можливого емітента, літописні відомості про князя Федора відображають контроль Києва литовцями, адже Федір виступав в інтересах Гедиміна¹¹ (а на думку деяких дослідників, міг взагалі бути його братом, поставленим намісником у Київському князівстві після походу Гедиміна 1324 р.)¹². Тобто монети були карбовані в період, коли ВКЛ активно утверджувало свій вплив у Київській землі, згоджуючись, водночас із присутністю ординської адміністрації (інститут баскаків). Враховуючи неоднозначність обстановки, шукати політичне підґрунтя в емісіях місцевих монет-наслідувань (і це стосується не тільки розглянутих нами «київських») у той час усе ж не варто, рівно як і національну складову.

Нагадаємо, що залишків, які б прямо свідчили про монетне виробництво наслідувань на території самого Києва, досі знайти не вдалося. Однак основну кількість монет знайдено на території Вишгородського й Бориспільського районів, що свідчить про можливе місце виробництва саме в центрі Київського князівства.

Різноманітність штемпелів відомих на сьогодні екземплярів підкреслює масовий характер карбування, а висока якість металу й багаторазовість випусків, про що свідчить типологічна різниця в їхньому оформленні й вагових показниках, додатково вказують на користь санкціонованого карбування.

Враховуючи рівень оформлення легенд, майстри карбування цих монет були однозначно місцевими, перед якими не стояло завдання точної імітації оригіналу — відтворювалася лише загальна рядність і окремі

близькі до сприйняття літери-символи, що також свідчить на користь орієнтації продукції виключно на місцеве населення.

Ініціатором карбування дійсно могла виступати князівська адміністрація, яка при здійсненні емісій не спиралася на політичні розрахунки. Єдиними причинами були саме економічні потреби князівства.

Основний масив знахідок, включно з останніми, сконцентрований по основних торговельних шляхах, що проходили територією Київського князівства. Враховуючи номінал монет — це напряду свідчить про їх основне призначення, уже обговорене попередніми дослідниками, — головним чином для дрібних роздрібних торговельних операцій на місцевих ринках. Взагалі, питання розмінної монети дискусійне як для Київської, так і для Сіверської земель. Враховуючи традиції торгівлі, усі операції того часу проводилися тільки за участі основних джучидських грошових номіналів або крупнішої привозної монети (празький гріш, львівський півгріш). Водночас розмінної срібної монети східний ринок не знав. Для дрібних розрахунків слугувала мідь, але обмеженість її знахідок далеко від офіційних джучидських монетних центрів Подніпров'я, Приазов'я та Побужжя свідчить про неприйняття такої місцевими ринками. За таких умов додалася ще й політична смута в Орді, що стала причиною дефіциту джучидського срібла. Тому місцева князівська адміністрація змушена була вживати заходи зі збереження економічної активності в князівстві. На входження наслідування до грошового обігу вказує й достатньо широка топографія їхніх знахідок (хоч і не масових) і за межами територій Київського князівства.

Таким чином, хоча питання можливого емітента досі лишається відкритим, призначення цих випусків, на нашу думку, визначається, у першу чергу, точкою зору економічної необхідності — для підтримки життєдіяльності локальної торгівлі, від якої залежала економіка Київського князівства і яка відчула на собі негативний вплив внутрішньополітичної кризи в Золотій Орді.

Описані екземпляри стали унікальними свідченнями етапу переходу від так званого «безмонетного періоду» до формування місцевої традиції карбування в період послаблення політичного та економічного впливу Улусу Джучі на вказаних територіях. Враховуючи аргументи попередніх дослідників про те, що наслідування монет Джанібєка в подальшому продовжили розвиток у системі номіналів монет київського князя Володимира Ольгердовича, то детальне вивчення таких монет дозволить отримати більше інформації про процеси становлення регіональних монетних систем і типів.

Ілюстрації:

Рис. 1. Срібний денг, Джанібек — Гюлістан, 753 р.х.
(Борщівський скарб. НМИУ Інв. № 6537-5)

Рис. 2. Знахідки з території Білорусі
а. За публікацією Н. Курбанової (С. 55), аналогічний екземпляр міститься в публікації К. Хромова¹³

б. Знахідка 2008 р.

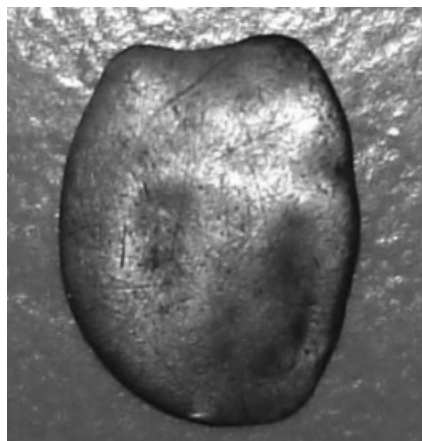
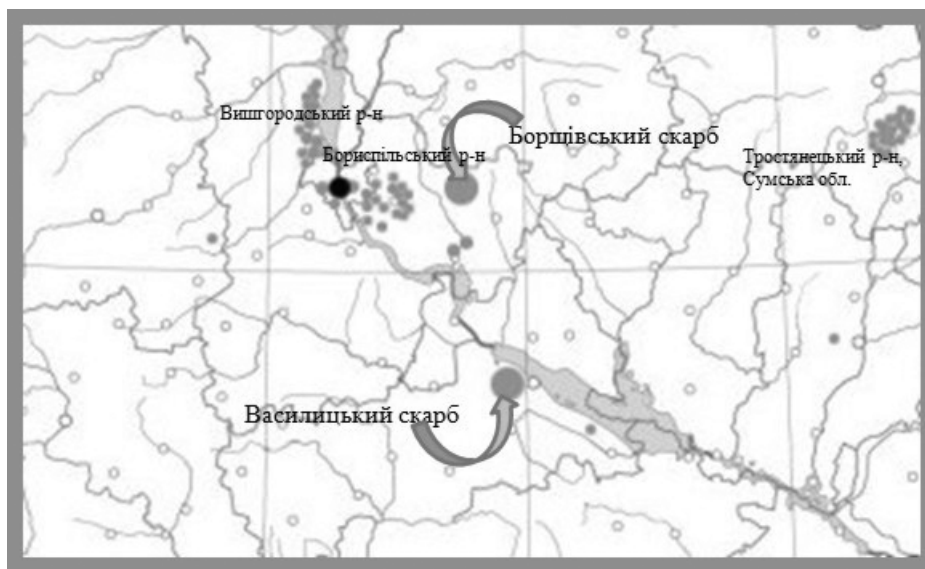

Рис. 3. Місця концентрації знахідок на карті

Таблиця 1. Вибрані екземпляри із нових знахідок. Приватні колекції

1. I тип

2. I тип

3. I тип

4. II тип

5. II тип

6. II тип

7. II тип

8. II тип

9. III тип

10. III тип

¹ *Kozubowski G.* Monety księstwa Kijowskiego XIV w. // *Wiadomości Numizmatyczne*. — Warszawa, 1994. — R. XXXVIII. — Z. 3–4 (149–150). — S. 121–139.

² *Козубовський Г.* Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України // *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях* / Наук. ред. Ф.М. Шабульдо, упор. О.Д. Брайченко. — К., 2005. — С. 96.

³ *Климовський С.* Київські монети Володимира Ольгердовича: пріоритет політики чи економіка? // *Історико-географічні дослідження в Україні* / Відп. ред. О.А. Удод. — К., 2007. — Число 10. — С. 371.

⁴ Там само. — С. 372.

⁵ *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века // *Восточная нумизматика на Украине*. — К., 2007. — Часть II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. — С. 62.

⁶ Там же.

⁷ Там же. — С. 62.

⁸ *Курбанова Н.* Находка подражания монете Джанибека // *Банкаўскі веснік*. — 2012, сакавік. — С. 56.

⁹ Там же.

¹⁰ *Хромов К.* Об одной группе медных подражаний джучидским денгам из Николаевской области [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.hordecoins.folgat.net/Rpubl_Vulgar2005-conf-2.htm — Назва з екрану.

¹¹ *Московский летописный свод конца XV в.* // *Полное собрание русских летописей*. — М.–Л., 1949. — Т. 25. — С. 170.

¹² *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К., 1987. — С. 29–30.

¹³ *Хромов К.К.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества... — С. 68 (з посиланням на Інтернет-ресурс).

СКАРБИ МОНЕТ XV–XVIII ст. ІЗ МЕДЖИБОЖА ТА ЙОГО ОКРАЇН

Автори статті, використавши відомі наукові праці М. Котляра¹, М. Ягозінського², археологічну карту Подільської губернії, складену Ю. Сіцінським³, Н. Стрижаквою⁴, фонди історико-культурного заповідника «Меджибіж», роблять спробу детально проаналізувати 12 скарбів, знайдених у різний час у Меджибожі та його околицях, прослідкувати процес поширення в грошовому обігу краю західноєвропейських та російських монет.

Розвиток товарно-грошових відносин на Поділлі, що перебувало у складі Великого князівства Литовського в другій половині XIV–XVI ст., під владою Речі Посполитої з 1569 р., призвів до входження їх у систему тісних торгових контактів із країнами Західної Європи й до появи в грошовому обігу золотих та срібних іноземних монет. Складність економічної ситуації була обумовлена відсутністю своєї національної монети, окрім незначної кількості «подільських півгрошків» Костянтина Каріатовича, карбованих у Смотричі в кінці XIV ст.⁵ Але, незважаючи на це, на теренах Правобережної України проходив інтенсивний розвиток міст, промислів, сільського господарства, ремесел, торгівлі, грошового обігу, який відобразився у скарбах західноєвропейських монет, датованих XV–XVIII ст.

Серед міст-замків, які були центрами ремесла й торгівлі та, як правило, резиденціями королівських і магнатських урядів, було багато торговельних центрів місцевого та міжнародного значення. Серед Подільських міст, як відзначає О. Компан, виділялися: Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець, Жванець, Могилів-Подільський, Новий Костянтинів, Уланів, Сатанів, Студениця, Скала, Проскурів, Меджибіж, Щедриків, Смотрич, Городок, Гусятин, Лютичів, Хмільник. Кількість населення середніх міст складала від 3 до 6 тис. осіб⁶.

На початку XVI ст. в Речі Посполитій, і відповідно на Поділлі, існувала така лічильна система: 1 злот польський = 1 золотому дукатові = 1 талеру = 2 півталерам = 5 шостакам (6 грошів) = 10 троякам (3 гроші) = 15 півторакам (1,5 гроша) = 30 грошам = 60 півгрошам (1/2 гроша) = 90 шелягам (1/3 гроша) = 180 тернарам = 540 денарам⁷.

Одним із найбільших середньовічних скарбів Меджибізького краю та найбільш чисельним за своїм національним складом є монетний комп-

лекс, детально описаний М. Ягодзинським⁸. Скарб був виявлений восени 1970 р. під час польових робіт між селами Аркадіївці й Редвинці Хмельницького району (за 15 км від Меджибожа). Збережена частина скарбу нараховує 915 західноєвропейських монет 30 держав, міст та абатств кінця XV — початку XVI ст.

Із майже 1000 грошових одиниць — 834 монети були виявлені учителем Редвинецької восьмирічної школи О. Ткаченком і передані ним до Меджибзького музею-фортеці. Під час подальших розкопок на місці знахідки О. Приходнюк зібрав у місцевих жителів ще 31 срібну монету. Більшість монет Аркадівецького скарбу (624 одиниці) сьогодні зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж», а 291 монета — в Інституті археології НАН України.

Монети скарбу датуються 1492–1623 рр. Найстарішими є монети польського короля Казимира (1447–1492) — коронний півгріш та сильно стерті соліди, відкарбовані в Гданську, і 2 срібні гроші Тевтонського ордену grosмейстера Іоганна (1489–1498). Наймолодшою монетою скарбу є півторак (1,5 гроша) Сигізмунда III Августа (1587–1632) 1623 р. Аналіз монет свідчить про те, що основну частину знахідки складають монети XVI ст. Це — литовські півгроші Олександра (1501–1506), Сигізмунда I (1505–1545) і Сигізмунда II Августа (1545–1572), які нараховують 381 одиницю.

Польські соліди кінця XVI ст. представлені карбуванням Стефана Баторія (1576–1586) і виявлені всього в 3 екземплярах, Сигізмунда III (1587–1632) — у 7. 30 польських грошів і півгрошів були відкарбовані за час правління Сигізмунда III.

Другими за кількістю в скарбі представлені угорські денарії (1/10 гроша) Фердинанда I (1526–1564), Максиміліана II (1564–1576) та Рудольфа II (1576–1612). Усього зафіксовано 338 монет, що свідчить про значні торговельні зв'язки Меджибожа з Угорщиною.

У скарбі також зафіксовані 24 монети німецьких держав, міст та абатств XVI ст. — Пруссії, Сілезії, Бранденбурга, Брауншвейга, Кельна, Юліха, Леве, Тіроля, Оснабрюка, Страсбурга, Бреслау та інших.

У 1999–2001 рр. за 2,5 км на схід від Меджибожа під час археологічних розкопок на місці залишків укріплення — «замку Ракочі» — гостинного двору (караван-сарая)⁹ знайдено 65 середньовічних монет, які карбовані в період між 1468–1564 рр. Укріплення представляє собою задернований майданчик, оточений валами й ровом. Він знаходиться на невисокому підвищенні в заплаві річки Південний Буг.

Археолог С. Стопенчук поряд із монетами тут виявив цілий комплекс торгово-побутових речей XVI ст. — фаянсовий та порцеляновий турецький посуд, ваги, ключі, замки, підкови для ваговозів, що свідчить про активну зовнішню та внутрішню торгівлю купців Меджибожа¹⁰.

За державною приналежністю монети розподіляються так: 36 монет були відкарбовані на монетних дворах Великого князівства Литовського, 15 — у Польщі, 10 — у Пруссії та 2 — у Кримському ханстві. Серед знахідок є один талер 1541 р. Серед нумізматичних знахідок у скарбі наявний шилінг Тевтонського ордену, відкарбований у Кенігсберзі за часів Реффле фон Ріхтенберга (1470–1477), а також дві срібні кримські монети — акче Менглі Гірея (1504–1515) та Девлет-Гірея I (1550–1577) із зображенням тризуба — геральдичного знака Гіреїв. Якщо монета Тевтонського ордену кінця XV ст. була присутня в Аркадівецькому скарбі, то кримські монети відсутні у всіх 12 досліджуваних меджибзьких скарбах, що свідчить про їхнє незначне перебування в грошовому обігу Поділля.

Інший скарб монет цього ж періоду був знайдений у результаті археологічних розкопок на території Меджибзької фортеці в 2008–2009 рр. Ю. Толкачевим та Р. Радченком — 10 срібних та мідних монет. Їх можна віднести до трьох періодів: польсько-литовського, часів Речі Посполитої та Російської імперії. Монети зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж»¹¹. Проаналізуємо державну приналежність знахідок.

Польща: Ян Ольбрахт (1492–1501), срібний денарій. Монета карбувалась у період з 1499 до 1501 р.; Олександр Ягеллончик (1501–1506), срібний півгріш (2); Сигізмунд I Старий (1506–1548), срібний півгріш, срібний солід; Сигізмунд III Август (1587–1632), срібний гріш 1624 р.

Річ Посполита: Станіслав Август Понятовський (1764–1795), мідний гріш 60-х рр. XVIII ст.

Росія: Катерина II (1762–1796), срібний рубель 1768 р.; Павло I (1796–1801), мідна копійка 1798 р. (2). Найстаріша монета скарбу — срібний денарій Яна Ольбрехта 1499 р., наймолодша — мідна копійка Павла I 1798 р. Можна припустити, що монети цього скарбу не є традиційними, а потрапили на територію фортеці в різний час і за різних обставин.

У Національному музеї історії України в Києві зберігається Меджибзький скарб 1950 р., який складається з 27 одиниць, переважно талерів¹². Усього в скарбі виявлено 27 срібних монет: 11 талерів (левендаальдерів), 1 півталер, 14 ортів (1/4 талера), 1 шостак. Найстарішою монетою скарбу є левендаальдер 1609 р., провінції Зеландія Голландської республіки. Наймолодшою монетою — левендаальдер 1666 р., провінції Гельдерн Голландської республіки. На 27 монет скарбу припадає 11 (51,8%) левендаальдерів. Усі левендаальдери — 800 проби срібла, вага — від 23,4 до 27,2 г. Скарб належав, на нашу думку, місцевому купцеві або заможному реміснику.

Досить різноманітним за своїм складом виявився скарб із західноєвропейських срібних монет XVII ст., який був виявлений 1984 р. в

с. Юрченки Летичівського району Хмельницької області й переданий жителем села В. Тарасенком до Меджибізького історичного музею. За нашими підрахунками, скарб нараховує 207 монет середніх номіналів: 4 орти, 2 шостаки, 5 трояків, 51 півторак, 15 драйпелькерів (західноєвропейська назва півтораків), 33 гроші, 7 тернаріїв (3 денарії) та 90 солідів. У скарбі представлені держави: Річ Посполита, прибалтійські володіння Швеції, Литва, Бранденбург, Пруссія; міста Рига, Ельбінг та Гданськ¹³. Найстарішою монетою Юрченківського скарбу є срібний солід 1613 р. Сигізмунда III Вази (1587–1632) з гербом м. Риги, наймолодші монети скарбу — соліди 1643 р. шведської королеви Христини Августини (1632–1654) карбування м. Риги та Ельбінга. Можна припустити, що даний скарб був захований на початку 40-х рр. XVII ст. місцевим селянином, так як у ньому переважають півтораки, драйпелькери та срібні соліди. У знахідці відсутні талери й півталери, дуже мала кількість ортів, шостаків та трояків. Період накопичення скарбу складає 27 років.

Аналіз скарбів, знайдених у селах Горбасове, Попівці, Варенка, Терешівці, Станіславчик, показує домінування в XVII ст. на території, прилеглої до Меджибожа, срібних та мідних монет Речі Посполитої часу правління королів Сигізмунда III Августа (1587–1632) та Яна II Казимира (1648–1668) (див. Додаток 1). За свідченням Ю. Сіцінського в с. Варенка Летичівського повіту Подільської губернії 1892 р. поблизу р. Згар знайдено скарб із 240 срібних польських монет XVII ст. У с. Горбасове 1890 р. на селянському полі знайдено 350 монет, з яких більшість — польських часів Сигізмунда III (1587–1632), менше — шведських Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1640–1688). 1888 р. в цьому ж селі виорано великий скарб західноєвропейських монет, який нараховував 348 монет. З них 146 одиниць (42%) належали Речі Посполитій: Сигізмунд III (1587–1632), орти коронні 1622–1623 — 2, півтораки 1620–1627 — 82, гроші 1623–1624 — 12, литовські гроші 1626 — 3, шеляги 1623–1627 — 28, шеляги ризькі 1618–1621 — 19.

Прибалтійським володінням Швеції належало 155 монет (44,5%): Густав II Адольф (1621–1632) — драйпелькери ельбінгські 1632 (2), шеляги ельбінгські й ризькі 1626–1634 (87); Христина (1632–1654) — шеляги ельбінгські й ризькі 1635–1654 (66). У скарбі були присутні також 47 пруських монет (13,5%) Георга Вільгельма (1619–1640) — драйпелькери 1622–1625 (10), шеляги 1625–1630 (7). «Монети зовсім витерті» — 30.

У період кризи грошового господарства Речі Посполитої за Яна II Казимира розпочинається карбування замість білонних мідних солідів — боратинок польського та литовського типів. Так, у с. Попівці Летичів-

ського повіту Подільської губернії 1870 р. на городі знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет — боратинок 1659–1663 рр. Яна II Казимира (1648–1668), а в с. Терешівці, яке знаходиться за 17 км від Меджибожа, під час копання картоплі на городі Ю. Бакальця в кінці серпня 1979 р. знайдено 3 мідних шеляги Яна II Казимира (1648–1668): коронний 1663, один зі стертою датою та литовський 1666.

Таким чином, розглянувши раніше опубліковані та нові скарби монет XV–XVIII ст. на території Меджибіжчини, автори прийшли до висновку, що в грошовому обігу краю, як і всього Поділля, переважали срібні монети середніх номіналів — орти, шостаки, трояки, півтораки, драйпелькери, гроші, півгроші, соліди та денарії. Рідко в скарбах зустрічаються срібні талери, особливо Речі Посполитої. Майже відсутні московські, турецькі та татарські монети, що свідчить про незначний їхній вплив на розвиток внутрішньої торгівлі даного регіону, особливо в XVII ст. Найбільше монет серед досліджених 12 меджибізьких скарбів припадає на Річ Посполиту, Прибалтійські володіння Швеції, Пруссію, Бранденбург, Голландську республіку, Угорщину. У скарбах зустрічаються монети майже всіх держав та земель Європи. Це яскраво свідчить про наявність у тогочасній Європі єдиного торговельного та фінансового простору, у якому певну роль відігравали Поділля та Меджибіж зокрема.

Додаток 1.

Скарби монет XV–XVIII ст. із Меджибожа та його окраїн

№ 1. смт **Меджибіж I** (2,5 км на Схід по лівому березі р. Південний Буг), Летичівський р-н, Хмельницька обл. Західноєвропейські срібні монети виявлені на місці залишків укріплення так званого «замку Ракочі» в результаті археологічних розкопок у 1999–2000 рр. Укріплення представляє собою задернований майданчик, оточений валами й ровом, що знаходиться на підвищенні в заплаві річки Південний Буг. На думку С. Стопанчука, це був караван-сарай XV–XVI ст., де були розміщені складські приміщення, магазини та будинки для іноземних купців. З другої половини XV — до кінця 60-х рр. XVI ст. по цій лінії проходив кордон між Польським королівством та Великим князівством Литовським.

За час досліджень у 1999–2000 рр. виявлено **65** монет, які карбовані в період між **1468–1564 рр.**

Велике князівство Литовське: 36 срібних монет.

Польща: 15 срібних півгрошів та грошів.

Священна Римська імперія: срібний талер 1541 р. ландграфства Лангтенберг.

Тевтонський орден: Кенігсберг, Реффле фон Ріхтенберг (1470–1477), шилінг.

Кримське ханство: Менглі Гірей (1504–1515), акче; Девлет-Грей I (1550–1577), лакче.

Джерела: *Стопенчук С.М.* Облаштування Волино-Подільського порубіжжя на Верхньому Побужжі у XV–XVI століття за матеріалами розкопок замку Ракочі... — Ч. 1. — С. 157–158.

№ 2. смт **Меджибіж II**, Летичівський р-н (тодішній Летичівський повіт Подільської губернії), **1893** р. Срібні монети разом із **15** ф. мідних шелягів коронних і литовських **1659–1666** рр. Яна II Казимира (1648–1668).

Джерела: *Kotlar M.* — S. 160, № 668.

№ 3. смт **Меджибіж III**, Летичівський р-н, **1950** р. Знайдено скарб із **27** срібних монет західноєвропейських держав: Речі Посполитої — 14 екз., Бранденбурга — 1 і Голландської республіки — 12, із яких 11 левкових талерів та 1/2 талера. Усі левендаальдери 800 проби срібла, їхня вага складає від 13,4 до 27,2 г. Скарб зберігається в Національному історичному музеї України.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), коронні орти 1622 — 4, 1623 — 3, гданські орти 1616 — 1, 1617 — 1, 1623 — 3, 1624 — 1, шостак 1625 — 1.

Бранденбург: Георг Вільгельм (1619–1640), орт 1623 — 1.

Голландська республіка: левендаальдери — Гельдерн 1648, 1651, 1666; Голландія 1645; Фризія 1617; Західна Фризія 1637, 1640, 1651; Зеландія 1609; м. Кампен 1647; Оверіссель 1717; Утрехт 1/2 левендаальдера 1617. Найстаріша монета скарбу — левендаальдер **1609** р., провінції Зеландія, наймолодша — левендаальдер **1666** р. провінції Гельдерн Голландської республіки.

Джерела: Національний музей історії України, фонди, інв. № AP-11834; *Стрижасова Н.* Талери в грошовому обігу України. — С. 322.

№ 4. смт **Меджибіж IV**, Летичівський р-н. В результаті археологічних розкопок на території Меджибізької фортеці в **2008–2009** рр. знайдено 10 срібних та мідних монет. Їх можна віднести до трьох періодів: польсько-литовського, часів Речі Посполитої та Російської імперії. Монети зберігаються у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибіж».

Польща: Ян Ольбрахт (1492–1501), срібний денарій. Монета карбувалася в період з 1499 до 1501 р.; Олександр Ягеллончик (1501–1506), срібний півгріш (2); Сигізмунд I Старий (1506–1548), срібний півгріш, срібний солід; Сигізмунд III Август (1587–1632), срібний гріш 1624 р.

Речі Посполитої: Станіслав Август Понятовський (1764–1795), мідний гріш 60-х рр. XVIII ст.

Росія: Катерина II (1762–1796), срібний рубель 1768 р.; Павло I (1796–1801), мідна копійка 1798 р. (2).

Найстаріша монета скарбу — срібний денарій Яна Ольбрехта 1499 р., наймолодша — мідна копійка Павла I 1798 р.

Джерела: *Толкачов Ю.І., Радченко Р.І.* Археологічний матеріал з розкопок на території Меджибізької фортеці... — Ч. 2. — С. 11–12.

№ 5. с. Аркадіївці, Хмельницький р-н, Хмельницька обл. Скарб виявлений за 15 км від Меджибожа в **70-х рр. XX ст.** Збережена частина скарбу нараховує **915** західноєвропейських монет 30 держав, міст та абатств.

Велике князівство Литовське: Олександр (1501–1506), пігроші (180); Сигізмунд I (1506–1548), півгроші 1509 (2), 1510 (4), 1511 (6), 1513 (13), 1514 (5), 1515 (7), 1516 (1), 1517 (2), 1518 (2), 1519 (4), 1520 (3), 1521 (6), 1523 (1) 1524 (1) 1526 (1), зі стертими датами (33); Сигізмунд Август (1545–1572), півгроші 1546 (1), 1547 (7), 1548 (2), 1549 (1), 1550 (7), 1551 (1), 1555 (1), 1556 (4) 1557 (8) 1558 (8), 1559 (16), 1560 (14), 1561 (12), 1562 (8), 1563 (9), 1564 (6), 1565 (14); Стефан Баторій (1576–1586), соліди 1581 (1), 1583 (1), 1584 (1).

Польща: Казимир (1447–1492), півгроші (2); Ян Ольбрахт (1492–1501), півгроші (8); Олександр, півгроші (10); Сигізмунд I (1506–1548), півгроші 1507 (6), 1508 (3) 1509 (5), 1511 (1), зі стертими датами (4); гроші 1527 (1), 1529 (1), 1548 (1), Стефан Баторій, соліди 1582 (1), 1583 (1), 1584 (1), 1585 (1), 1586 (2); Сигізмунд III (1587–1632), соліди 1590 (1), 1592 (4), 1593 (1), 1599 (1), 1616 (1), півторак 1623 (1).

Пруссія (під владою Польщі): Сигізмунд I, солід (1), гріш 1531 (1).

Пруссія (герцогство, лен Польщі): Альберт II (1525–1569), соліди 1530 (1), 1531 (1), 1553 (1), зі стертими датами (2); гроші 1542 (1), 1545 (1).

Гданськ: Казимир, соліди (2); Сигізмунд I, соліди 1530 (I), 1540 (1).

Ельблонг: Сигізмунд I, соліди 1532 (2).

Рига: Стефан Баторій, соліди 1582 (5), 1586 (1); Сигізмунд III, соліди 1588 (2), 1591 (2), 1594 (1), 1595 (4), 1596 (10), 1597 (5), 1598 (7), 1599 (4), 1600 (12), 1601 (7), 1602 (4), 1603 (9), 1604 (2), 1605 (5), зі стертими датами (9), підробки солідів із нечіткими написами (2).

Сілезія, м. Свидниця: Людовік II (1516–1526), півгроші 1520 (2), 1521 (1), 1525 (1), 1526 (3), зі стертими датами (3).

Тевтонський орден: Іоганн (1489–1498), гріш (1), зі стертим іменем grosмейстера (1).

Угорщина: Фердинанд (1526–1564), денарії 1528 (1), 1529 (1), 1532 (2), 1535 (2), 1536 (1), 1537 (1), 1538 (1), 1539 (2), 1540 (6), 1541 (2), 1542 (1), 1543 (9), 1544 (4), 1545 (3), 1546 (3), 1547 (2), 1548 (1), 1549 (10), 1550 (4), 1551 (4), 1552 (6), 1553 (1), 1554 (5), 1555 (7), 1556 (5), 1557 (10), 1558 (3), 1559 (3), 1560 (3), 1561 (3), 1562 (2), 1563 (2), 1564 (4), 1565 (3), зі стертими датами (8); Максиміліан II (1564–1576), денарії 1565 (1), 1566 (1), 1567 (3), 1568 (1), 1569 (2), 1570 (8), 1571 (9), 1572 (6), 1574 (3), 1575 (6), 1576 (8), 1577 (7), 1578 (10), зі стертою датою (1); Рудольф II (1576–1612), денарії 1579 (5), 1580 (11), 1581 (10), 1582 (1), 1583 (7), 1584 (9), 1585 (13), 1586 (7), 1587 (4), 1588 (2), 1589 (7), 1590 (3), 1591 (10), 1592 (3), 1593 (6), 1594 (3), 1595 (2), 1596 (6), 1597 (1), 1599 (4), 1601 (5), 1602 (7), 1603 (6), 1604 (3), 1605 (1), 1606 (1), 1607 (3), зі стертими датами (6).

Бранденбург, маркграфство: Іоахим II (1535–1571), крейцер 1552.

Брауншвейг, місто: марієнгріш 1550.

Брауншвейг-Каленберг, герцогство: Еріх II (1540–1584), марієнгріш 1550.

Бреслау, єпископство: Іоанн (1506–1520), гріш 1508.

Вормс, єпископство: Георг (1580–1595), 1/2 батцена 1588.

Гамельн, місто: марієнгріш 1546, гріш 1573.

Голштейн-Готторп, герцогство: Іоанн Адольф (1590–1616), гріш 1602.

Гослар, місто: марієнгріш 1553.

Кельн, місто: альбус 1584 — 1, 1595 — 1.

Корбах, місто: марієнгріш, б.д.

Корей, абатство: марієнгріш 1544–1554 рр., Каспар (1547–1555), марієнгріш 1549 — 1.

Лійніц-Бриг, герцогство: Фрідріх II (1495–1547), гріш б.д. — 1, 1543 — 1, 1545 — 1.

Нейсе, місто: 6 гелерів, рік стертий — 1.

Оснабрюк, єпископство: Еріх II (1508–1532), 1/4 шиллінга б.д.

Пфальц-Вельден, графство: Георг Іоанн (1544–1592), 1/2 батцена 1577 — 1.

Сольмс-Ліх, графство: Ернст, Еберхард і Герман Адольф (1562–1590), 1/2 батцена.

Страсбург, єпископство: Іоанн (1569–1592), 1/2 батцена 1575 — 1.

Тіроль, графство: Фердинанд (1521–1564), 1/2 батцена б.д.

Шпейер, єпископство: Марквард (1560–1581), 1/2 батцена 1575 — 1.

Юліх-Клеве-Берг, герцогство: Вільгельм (1539–1592), штюбер 1577 — 1.

Монети скарбу датуються **1492–1623**. Найстарішими є монети польського короля Казимира (1447–1492) — коронний півгріш та сильно стерті соліди, відкарбовані в Гданську, і 2 срібні гроші Тевтонського

ордену гросмейстера Іоганна (1489–1498). Наймолодшою монетою Аркадівецького скарбу є півторак (1,5 гроша) Сигізмунда III Августа 1623 р.

Джерела: Ягодзінский Михайло Йосипович... — С. 19–22.

№ 6. с. Горбасове I, Летичівський р-н (тодішній Летичівський повіт Подільської губ.), **1890** р. На селянському полі знайдено **350** польських монет Сигізмунда III (1587–1632), шведських Густава Адольфа (1621–1632) і Христини (1632–1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1640–1688).

Джерела: Сіцінський Ю. — С. 212.

№ 7. с. Горбасове II, Летичівський р-н (тодішній Летичівський повіт Подільської губ.), **1888** р. Виорано великий скарб, який розійшовся по руках. Залишилося **348** монет.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), орти коронні 1622–1623 — 2, півтораки 1620–1627 — 82, гроші 1623–1624 — 12, литовські гроші 1626 — 3, шеляги 1623–1627 — 28, шеляги ризькі 1618–1621 — 19.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав II Адольф (1621–1632), драйпелькери ельбінгські 1632 — 2, шеляги ельбінгські й ризькі 1626–1634 — 87; Христина (1632–1654), шеляги ельбінгські й ризькі 1635–1654 — 66.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери 1622–1625 — 10, шеляги 1625–1630 — 7. «Монети зовсім витерті» — 30. Скарб переплавлено.

Джерела: Сіцінський Ю. — С. 210; Kotlar M. — S. 157, № 656.

№ 8. с. Попівці, Летичівський р-н (на той час — Летичівський повіт Подільської губ.), **1870** р. На городі знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок **1659–1663** рр.) Яна II Казимира (1648–1668).

Джерела: Сіцінський Ю. — С. 211; Kotlar M. — S. 160, № 673.

№ 9. с. Варенка, Летичівський р-н (тодішній Летичівський повіт Подільської губ.), **1892** р. Поблизу р. Згар знайдено скарб із **240** срібних польських монет XVII ст.

Джерела: Сіцінський Ю. — С. 211.

№ 10. с. Юрченки, Летичівський р-н, червень **1984** р. Скарб виявив В. Тарасенко й передав його до Меджибізького історико-культурного заповідника. Скарб нараховує **207** срібних та білонних монет середніх номіналів: Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції, Бранденбурга та Пруссії. У комплексі наявні: 4 орти, 2 шостаки, 5 трояків, 51 півторак, 15 драйпаелькерів, 33 гроші, 7 тернарів, 90 шелягів.

Річ Посполита: Сигізмунд III (1587–1632), орти коронні 1622, 1624, орти гданські 1618, 1629; шостаки коронні 1625, 1627; трояки 1620 — 5; півтораки 1623 — 3, 1620–1630 — 48, гроші коронні 1623–1624 — 8, 1627 — 1, гріш литовський 1625–1626 — 14, гроші м. Гданська 1613–1624 — 8, 1626 — 1, тернарії 1627–1630 — 7; шеляги коронні 1621, 1626 — 4, шеляги литовські 1616–1627 — 25, шеляги ризькі 1613–1620 — 8.

Прибалтійські володіння Швеції: Густав Адольф (1621–1632), шеляги ельбінгські 1630–1633 — 12, шеляги ризькі 1625–1631 — 19; Христина (1632–1654), драйпелькери 1633–1635 — 8, шеляги ризькі 1630–1648 — 11, шеляги ельбінгські 1634 — 3, 1635 — 3, 1648 — 2.

Пруссія: Георг Вільгельм (1619–1640), шеляги 1630 — 3.

Бранденбург: Георг Вільгельм (1619–1640), драйпелькери 1622–1625 — 7.

Найстаріша монета Юрченківського скарбу — шеляг **1613** р. Сигізмунда III, наймолодша — шеляг **1643** р. Христини, карбування м. Риги.

Джерела: Державний історико-краєзнавчий заповідник «Меджибіж», фонди, інв. № НМ–297–505; *Бакалець О.А.* Фінансова політика, грошовий обіг Гетьманщини та Поділля в XVII–XVIII ст. ... — С. 88–89.

№ 11. с. **Терешівці**, Хмельницький р-н, Хмельницька обл. Під час копання картоплі на городі Ю. Бакальця в кінці серпня **1979** р. знайдено **3** мідних шеляги Яна II Казимира (1648–1668): коронний **1663**, один зі стертою датою та литовський **1666**.

Джерела: Колекція монет Бакальця О.; *Бакалець О.А.* Скарби монет яке джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини... — С. 245.

№ 12. с. **Станіславчик**, Летичівський р-н (тодішній Летичівський повіт Подільської губ.), **1893** р. На вулиці викопано **207** білонних і мідних монет вагою 25 золотників 72 долі. Скарб складався із солідів ризьких і литовських Сигізмунда III (1587–1632), ризьких і ельблонгських Густава II Адольфа (1621–1632), ризьких Христини (1632–1654), пруських Георга Вільгельма (1619–1640) разом із оболами кейсунськими. Скарб передано місцевій владі села.

Джерела: *Сіцінський Ю.* — С. 214; *Kotlar M.* — S. 161, № 675.

Додаток 2

Таблиця № 1

Меджибізький скарб 1950 р. Летичівського району Хмельницької області,
який зберігається в Національному музеї історії України

№ з/п	Назва країни, правителя	Назва монети	Рік карбування	Кількість
I.	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1. Орт, м. Гданськ	1622	4
			1623	3
			1616	1
			1617	1
			1623	3
			1624	1
			1625	1
II.	Бранденбург, Георг Вільгельм (1619–1640)	1. Орт	1623	1
III.	Голландська республіка			
	1) Гельдерн	1. Левендаальдер	1648	1
			1651	1
			1666	1
	2) Голландія	1. Левендаальдер	1645	1
	3) Фризія	1. Левендаальдер	1617	1
	4) Західна Фризія	1. Левендаальдер	1637	1
			1640	1
			1651	1
5) Зеландія	1. Левендаальдер	1609	1	
6) м. Кампен	1. Левендаальдер	1647	1	
7) Оверіссель	1. Левендаальдер	1617	1	
8) Утрехт	1. ½ Левендаальдера	1617	1	
Всього:	3 держави	–	–	27

Монетний скарб із с. Юрченки Летичівського району
Хмельницької області

Реєстрацій- ний номер НМ	Назва монети	Країна, правитель	Рік карбу- вання	Вага (г)	Діаметр (мм)	Товщи- на (мм)
1	2	3	4	5	6	7
373	Орт, м. Гданськ	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1618	6,54	29,05	1,05
374	Орт м. Гданськ	« – »	1620	6,41	29	1,1 (з отв.)
375	Орт (коронний)	« – »	1622	6,75	29,60	1,05
376	« – »	« – »	1624	6,30	29,50	1,1
377	Шостак (коронний)	« – »	1625	3,75	25,20	0,80
378	« – »	« – »	1627	3,72	25,70	0,80 (з отв.)
379	Трояк	Річ	1620	1,68	18,95–	0,75
380	« – »	Посполита,	1620	1,80	20,50	0,75
381	« – »	Сигізмунд III	1620	1,76		0,75
382	« – »	(1587–1632)	1620	1,88		0,75
383	« – »	« – »	1620	1,55		0,75
384–386 3 монети	Півторак	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1623 « – » « – »	0,96 1,03 5 1,250	19,25– 19,55	0,50 « – » « – »
384–434 48 монет	Півторак	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1620– 1630	0,80– 1,395	19,05– 19,90	0,50
435–442 8 монет	Драйпелькер	Прибалтійські володіння Швеції, Христина Августа (1632–1654)	1633– 1635	0,930	19,40– 20,25	0,45– 0,50
443–446 4 монети	Драйпелькер	Бранденбург, Георг Вільгельм (1619–1640)	1622– 1624	0,895 1,065 1,080 1,220	18,75– 19,80	0,45– 0,60

Продовження таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7
447–449 3 монети	Драйпелькер	Бранденбург, Георг Вільгельм (1619–1640)	1624– 1625	0,65 1,020 1,060	19,30 « – » « – »	0,50
450–458 9 монет	Гріш (коронний)	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1623– 1624, 1627	0,760 –1,50	18,50– 18,85	0,50
459–472 14 монет	Гріш литовський	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1625– 1626	0,63– 1,19	18,40– 18,50	0,50
473–480 8 монет	Гріш м. Гданська	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1623, 1624, 1626	0,805 –1000	18,40– 20,05	0,40– 0,55
297–303 7 монет	Тернарій (коронний), третяк	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1627– 1630	0,460 – 0,660	15,75– 17,20	0,35– 0,40
304–307 4 монети	Солід (коронний)	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1621, 1626	0,78	15,00	0,65
308–319 11 монет	Солід (ризький)	Прибалтійські володіння Швеції, Христина (1632–1654)	1630– 1640	0,785	15,00	0,65
320–325 6 монет	Солід литовський	« – »	1616– 1620	0,43 0,500 0,550 0,620 0,700 0,736	15,75– 16,25	0,30– 0,40
326–333 8 монет	Солід ельблон- ський	Прибалтійські володіння Швеції, Христина (1632–1654)	1634, 1635, 1643	0,500	16,00	0,30– 0,45

Закінчення таблиці 2

1	2	3	4	5	6	7
334–352 19 монет	Солід литовський	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1616– 1627	0,415 – 0,685	15,90– 17,40	0,30– 0,45
353–364 12 монет	Солід ельблон- ський	Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1621–1632)	1630– 1633	0,385 – 0,675	14,95– 17,20	0,30– 0,40
365–372 8 монет	Солід (ризький)	Річ Посполита, Сигізмунд III (1587–1632)	1613– 1620	0,500 0,531 0,598 0,632 0,640 0,690 0,749	15,45– 16,85	0,60
483–485 3 монети	Солід (пруський)	Пруссія, Георг Вільгельм (1619–1640)	1630	0,550	16,00– 16,50	0,30– 0,35
486–505 19 монет	Солід (ризький)	Прибалтійські володіння Швеції, Густав Адольф (1621–1632)	1625– 1631	0,435 – 0,755	15,50– 16,95	0,35– 0,55
Всього: 207 монет						

¹ *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971. — С. 95–96; *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obzazse Ukrainskiey SSR. — Wroclaw, 1975. — S. 160.

² Ягодзінський Михайло Йосипович (1923–2008): історик, археолог, музейник / Упорядник А.М. Трембіцький. — Хмельницький, 2011. — С. 19–22.

³ *Сицинський Ю.А.* Археологическая карта Подольской губернии / Сост. О.Л. Баженов. — Каменец-Подольский, 2001. — С. 210–214.

⁴ *Стрижакова Н.* Талари Західної Європи в українських скарбах // Українська нумізмати́ка і боністика. — 2000. — № 2. — С. 322.

⁵ *Погорілець О., Саввов Р.* Про нові знахідки монет подільського князівства // Нумізмати́ка і фалеристика. — 2007. — № 4. — С. 28–31.

⁶ *Компан О.* Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 23.

⁷ *Бакалець О.А.* Скарби монет яке джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781). — К., 2012. — С. 245.

⁸ Там само. — С. 18–19.

⁹ *Трембіцький А.М.* Караван-сараї (гостинні (заїжджі) двори на Поділлі // Науковий вісник «Меджибіж»: Матеріали другої науково-краєзнавчої конференції «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України» / Під ред. О.Г. Погорільця, Л.В. Баженова, А.М. Трембіцького. — Меджибіж–Хмельницький, 2009. — Ч. 1. — С. 89–90.

¹⁰ *Стопенчук С.М.* Облаштування Волино-Подільського порубіжжя на Верхньому Побужжі у XV–XVI століття за матеріалами розкопок замку Ракочі // Там само. — С. 273.

¹¹ *Толкачов Ю.І., Радченко Р.І.* Археологічний матеріал з розкопок на території Меджибізької фортеці // Там само. — Ч. 2. — С. 11–12.

¹² Там само. — С. 322.

¹³ *Бакалець О.А.* Грошовий обіг та фінансова політика на території Гетьманщини та Поділля в другій половині в XVII–XVIII ст. (за скарбовими та письмовими джерелами). — Бар, 2010. — С. 158–160.

СФРАГІСТІКА

ЖІНОЧІ ПЕЧАТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Жіночі печатки періоду Київської Русі ніколи не ставали предметом окремого дослідження. Для українського медієвіста вони виникають у XVI ст.¹ зі сталим враженням, на яке мала вплив російська історіографія, що це радше наслідки чужоземного впливу. Юридичний захист печатки артикулами Литовського статуту, який відображав, окрім права писаного, право звичаєве, засвідчує: на українських теренах жіночі печатки вживались і до XVI ст.² Зокрема, ця теза підтверджується широким використанням булл давньоукраїнськими княгинями. Свого часу видатний сфрагіст В.Л. Янін писав: «Буллы, принадлежавшие женщинам, в древнерусской сфрагистике крайне редки, однако даже тот незначительный материал, который собран к настоящему моменту, позволяет утверждать, что во всех случаях владельцами печатей были княгини»³. На час написання цієї тези були відомі 9 молівдовулів, що належали представницям прекрасної статі. На сьогодні ця кількість значно зросла, і ми можемо говорити про 20 опублікованих жіночих сфрагісів.

Основна проблема дослідження жіночої печатки — визначити спектр її вживання. Молівдовули Київської Русі не тільки запечатували листи, але й привішувалися до княжих актів. Із джерел нам не відомо, чи мала княгиня компетенцію видання від свого імені актів. З іншого боку — земельні пожертви на храми мали засвідчуватись, очевидно, не тільки словесно. У свою чергу, це питання потребує дослідження княжого землеволодіння, що не є метою цієї публікації. На нашу думку, жіноча печатка використовувалася так само, як і чоловіча — для завірення слова та захисту написаного. Про це опосередковано може свідчити те, що молівдовули княгинь, не дивлячись на свою специфіку, відповідали сфрагістичним типам, прийнятим у Київській Русі.

Молодші князі змінювали свій тип булли в залежності до прийнятого київським володарем зразка власної печатки. У наведеній таблиці нами перераховані основні сфрагістичні типи, які вдалося зафіксувати⁴.

Судячи з відомих нам екземплярів жіночих булл, останні відсутні в типі «святий/свята — княжий знак», що побутував за Всеволода Ольговича. Очевидно, у цьому криється ще одна підказка на форму власності жінок у Київській Русі. Після 1146 року князі продовжували використовувати попередній сфрагістичний тип або періодично вживаний ще з кінця XI ст. тип із зображенням двох святих — патронів власника молівдовула та його батька.

Таблиця сфрагістичних типів XI–XII ст.

Ім'я князя	Роки правління	Лицьова сторона	Зворотна сторона
Ярослав-Георгій Володимирович	1016–1054	святий патрон	грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ”
Ізяслав-Дмитро Ярославич	1054–1068 1069–1073 1077–1078	святий патрон	зображення Богородиці
Святослав-Микола Ярославич	1073–1076	святий патрон	зображення князя
Всеволод-Андрій Ярославич	1078–1093	1. святий патрон; 2. святий патрон.	1. Грецька формула “Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ”; 2. Проквітлий хрест.
Святополк-Михаїл Ізяславич	1093–1113	святий патрон	кирилична формула “Дніслово”
Володимир-Василь Всеволодович	1113–1125	святий патрон	кирилична формула “Господи помози...”
Всеволод-Кирило Ольгович	1139–1146	святий патрон	княжий знак

Булли киево-руських княгинь або відповідали загальній типології, і тоді їх вдається датувати, або ж використовували тип «свята — святий», де зображували небесну патронесу власниці та патрона чоловіка.

Коротко охарактеризуємо опубліковані печатки княгинь (подані за абеткою):

Єлизавета Кирилова. Сфрагістичний тип: свята — святий⁵. Атрибуція ускладнена відсутністю відомостей про хрестильне ім'я Кирило в період XII–XIII ст. Окрім Всеволода Ольговича, достовірно не можемо ідентифікувати інших представників династії Рюриковичів, які б отримали у святому хрещенні це ім'я. Натомість у літературі відома печатка з княжим знаком індивідуальної форми та зображенням небесного патрона власника молівдовула — св. Кирила⁶, яка свідчить про існування інших князів із цим іменем. Згідно інформації публікаторів печатки Єлизавети вона походить із Брянської області Російської Федерації — території колишнього Чернігівського князівства. Припускаємо, що хрестильне ім'я Кирило могло стати одним із важливих елементів у генеалогічній стратегії Ольговичів, покликаної апелювати до пам'яті про київського князя

Всеволода-Кирила. У цьому контексті місце знахідки так само вказує на власницю печатки, як дружину одного з князів Чернігівської землі.

Євфимія Феодосіїва. Сфрагістичний тип: свята — святий⁷. Відомо кілька штемпелів цієї печатки. У Любицькому синодику є запис поминання князівської пари «Великого князя Феодосія Чернігівського та княгиню його Євфросинію»⁸. Молівдовул та пом'яник перехресно засвідчують автентичність обох джерел. Серед дослідників не існує одностайної думки, хто з Рюриковичів був хрещений іменем Феодосій. Дослідники Любицького синодику висловили дві версії, хто з чернігівських князів був наречений Феодосієм — Олег Святославич, онук Олега Святославича, чи Олег Святославич, онук Всеволода Ольговича⁹.

Євфимія. Сфрагістичний тип: свята — грекомовний напис¹⁰. Молитовна легенда печатки наступна: «Богородице, помози рабі своїй Євфимії». Датувати печатку слід XI ст. Публікатор печатки висунув версію про її приналежність дружині Володимира Мономаха. На нашу думку, така атрибуція достатньо смілива, проте, на жаль, не підкріплена жодним аргументом. Молівдовул вказує на ім'я, яке не відоме в княжій сім'ї в XI ст.

Єлизавета Гавриїлова. Сфрагістичний тип: свята — святий¹¹. Свого часу В. Янін висунув версію про приналежність печатки з цими зображеннями Олисаві, дружині київського князя Ізяслава Ярославича, якою після смерті чоловіка опікувався син Ярополк. Ця гіпотеза, щоправда, потребувала зміни в Ярополка хрестильного імені з Петра на Гавриїла. Автор атрибуції запропонував версію про перехрещення під час коронації в Римі Ярополка на Петра. Ця думка породила історіографічний міф, що перекочував до всіх наступних історичних праць, де він згадувався, про існування в князя двох хрестильних імен — Петра та Гавриїла. Виявлені печатки Ярополка Ізяславича із зображенням лише св. Петра, як небесного патрона князя¹², спростовують атрибуцію Яніна й самої печатки Олисави.

Євфросинія Полоцька. Сфрагістичні типи: свята — іконографічна композиція; свята — напис; Христос — напис¹³. Атрибуція цієї печатки належить В. Яніну¹⁴. Нещодавно О. Майоров здійснив спробу переатрибувати печатки Євфросинії Галицькій¹⁵. Аргументи дослідника не завжди переконливі, проте підтверджують нашу думку про те, що групою печаток з іменем Євфросинія можуть володіти дві різні княгині, які жили не в один хронологічний період. Ще один різновид печатки Євфросинії, опублікованої В. Яніним та П. Гайдуковим, «свята — напис» не відповідає дійсності. На половині молівдовула, що ввійшов до 3-го тому Актових печаток Давньої Русі, зображення Христа було помилково сприйнято за «погрудное изображение святой мученицы»¹⁶.

Ірина Святополкова. Сфрагістичний тип: свята — формула «Дніслово»¹⁷. Атрибуція була здійснена В. Яніним.

Марія. Сфрагістичний тип: портрет — кириличний напис¹⁸. Згідно атрибуції, запропонованої В. Яніним, Марія була дружиною Всеволода Ольговича¹⁹.

Марія Дмитрієва. Сфрагістичний тип: свята — святий²⁰. Публікатори печаток обмежуються лише зазначенням зображених святих. Існує версія про приналежність печатки Марії дружині Всеволода Юрійовича, який був у святому хрещенні Дмитрієм²¹.

Марія Всеволодова з роду Мономах. Сфрагістичний тип: святий — грекомовний напис²². Печатка отримала атрибуцію в статті В. Яніна та Г. Литаврина²³. Небезпечним моментом ідентифікації артефакту є вкрай дивна подача родового імені власниці печатки: «Σφραγ[ίς] Μαρίας Μον[ομ]άχης τῆς εὐγενεστάτης ἀρχοντίσ[σ]ης», що має перекладатись як «Печатка Марії, монахині (слід Мономахині. — О.А.), шляхетної архонтіси». Подібні скорочення допускались у родових іменах, але, зазвичай, вони позначалися спеціальними знаками.

Марія Костянтінова. Сфрагістичний тип: свята — святий. Без атрибуції²⁴.

Олена Василіва. Сфрагістичний тип: свята — святий²⁵. Публікатор обмежується лише описом. Судячи із загальних рис, печатку слід датувати другою половиною XII ст. Можливо, це печатка невідомої на ім'я дружини Рюрика-Василя Ростиславича. На це може вказувати й місце знахідки молівдовула — Київська область. Рюрик Ростиславич уперше одружився 1162 р. з донькою половецького хана Белука. Шлюб тривав до 1172 р. У цей проміжок часу князь посідав Вишгородський та Овруцький столи²⁶. Судячи з жіночого іменослова Рюриковичів, популярне ім'я Олена могло надаватися новохрещеним представницям тюркських родів, яких віддавали заміж за руських династів. Проте будь-які висновки з теорії вибору імен у жінок правлячого дому передчасні.

Олена Георгієва. Сфрагістичний тип: свята — святий. І. Жуков атрибує її дружині Юрія Володимировича Довгорукого²⁷.

Олена Ярополкова. Сфрагістичний тип: свята — святий²⁸. Остаточо розсіяти сумніви атрибуції цієї печатки вдалося після публікації булли Ярополка Володимировича, де в легенді, окрім хрестильного імені, було вказано й династичне²⁹. До цього існували лише просопографічні реконструкції на основі печаток із хрестильним іменем Іоанн³⁰.

Олена. Сфрагістичний тип: свята — кириличний напис. І. Жуков відносить її приналежність до Олени Ярополкової³¹. Другий публікатор Є. Ейдель ухилився від конкретної атрибуції й лише подав її фаховий опис³². Датувати печатку слід часом правління на київському столі

Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), коли побутував сфрагістичний тип «святий — кириличний напис». Ярополк Володимирович одружився з Оленою (донькою яського князя) 1116 р³³. Очевидно, що вона могла використовувати цю печатку.

Софія Георгієва. Сфрагістичний тип: свята — святий. Печатка була атрибутована Г. Штиховим Софії, дружині полоцького князя Святослава Всеславича, який мав хрестильне ім'я Георгій³⁴.

Софія. Сфрагістичний тип: свята — кириличний напис³⁵. Публікатор В. Нечитайло атрибутує цей молівдовул княгині Софії Георгієвій, яка згадана вище. Кирилична легенда на печатці, яка лише вказує хрестильне ім'я, та зображення св. Софії на лицьовій стороні не дають змоги ідентифікувати княжну. Печатки цього типу були знайдені на території Київської та Черкаської областей. Натомість відомі сфрагіси Софії Георгієвої були віднайдені на території колишнього полоцького князівства та Новгороду. Очевидно, що цю печатку слід віднести до іншої представниці княжої сім'ї. Датувати цю пам'ятку слід 1113–1125 рр. — часом побутування сфрагістичного типу «святий — кириличний напис».

Феодосія. Сфрагістичний тип: свята — напис. Публікатори В. Янін та П. Гайдуков обережно відносять цю печатку до дружини Давида Святославича. Печатка відома у двох екземплярах: перша була знайдена в Смоленську, друга — у Брянську³⁶ (цим містом Давид володів у 1093–1097 рр.). Цей час характерний зміною сфрагістичного типу зі «святий — грецький напис» на «святий — формула Дніслово». Останнім часом стало відомо про новий екземпляр цієї печатки, що походить із Чернігівської області. Дві знахідки приналежні до розлогих земель колишнього Чернігівського князівства. Давид Святославич посідав Чернігівський стіл у 1097–1123 рр., що підтверджується атрибуцією В. Яніна та П. Гайдукова.

Нам відомо про два екземпляри печатки із зображенням на лицьовій стороні св. Давида й написом під титлою **ДДД** (Давид) та написом кириличної легенди зворотної сторони «Господи, помози раб... сво... Феодос...». Останній рядок не видний. Ця печатка ще чекає на своє дослідження, але її атрибуція, у контексті відомої печатки Феодосії Давидової, дозволяє сміливо віднести її саме до цієї княжни. Читати напис у такому разі слід «Господи, помози рабі своїй Феодосії». Один екземпляр цієї печатки був опублікований В. Нечитайлом, але автор відніс її до князя Мстислава Володимировича, не зумівши розрізнити зображення воїна Феодора та царя Давида³⁷.

Феофано Олегова з роду Музалон. Сфрагістичний тип: іконографічна композиція — грекомовний напис³⁸. Печатка довгі роки викликає жваві дискусії в науковому середовищі. Нова знахідка молівдовула «руської архонтіси», що зберігається в колекції О. Шереметьєва, дозволила

В. Ульяновському підтвердити її приналежність саме дружині Олега Святославича³⁹.

Христина Гавриїлова. Сфрагістичний тип: свята — святий⁴⁰. Публікатором не атрибутована. До цієї ж княжни В. Нечитайло відносить печатку із зображенням святих Бориса та Гліба, помилково ідентифікуючи св. Гліба як св. Христину⁴¹.

Христина Мстиславова. Сфрагістичний тип: свята — грецький напис. Атрибутована М. Лихачовим як дружина Мстислава-Феодора-Гарольда Володимировича⁴².

До неправильно атрибутованих печаток належить екземпляр із написом грецькою мовою «Господи, помози Анні, монахині» та зображенням архистратига Михаїла на лицьовій стороні. Публікатор І. Жуков відносить цю пам'ятку до руської сфрагістики, хоча вона походить із Севастополя, та атрибутує її Янці Всеволодівні. Свої міркування автор обґрунтовує наступним чином: «Данную печать нельзя отнести к византийской сфрагистике, т.к. для греческих печатей не характерно изображение святого на женских печатях, а также не характерны такие сокращения в благопожелательной надписи»⁴³. Справді, для візантійських жіночих печаток характерно зображувати на лицьовій стороні Богородицю, але не для всіх. Скорочення, задіяні на легенді печатки, є абсолютно характерними для візантійської сфрагістики⁴⁴. За два роки її переопублікував із тією ж атрибуцією, але без поклику на першоджерело В. Нечитайло⁴⁵.

Окрім опублікованих жіночих печаток, пропонуємо до уваги раніше невідомі екземпляри, що зберігаються у сфрагістичній колекції О. Шереметьєва.

1. Печатка Марфи.

Опис: неправильно продовгуватої форми свинцева печатка. Канал для шнура розташований горизонтально з виходом назовні зі зворотної сторони. Заготовка одинарна, нестандартна, можливо, виготовлена з продовгуватого відрізка свинцю та з пробитим каналом для шнура (Див. фото. 1).

Л.С. Погрудне зображення св. Марфи. Мучениця тримає в правій руці, притиснутій до грудей, невеликий хрест. Навколо голови — крапковий німб. Ліворуч — залишки стовпчастого напису:

М

АР

Мар[фа] — Марфа.

Навколо — залишки крапкового обідка.

З.С. У полі печатки зображено п'ятикінцевий хрест на прямокутному підніжжі, між раменами якого — залишки кириличного напису п'ятьома рядками:

ПО

ЗИ

РАБ ЪСВО

НМ АРЪ

Ф Ъ

[Г(оспод)н] по[мо]зи рабѣ сво[є]и Марѣфѣ — Господи, помози рабі своїй Марфі.

Навколо — залишки крапкового обідка.

Р. — 30x20/21 мм. Т. — 4,5 мм. В. — 16,9 г.

М.з. — с. Березна, Менський р-н, Чернігівська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-428.

Коментар: Ім'я Марфа не характерне для Рюриковичів. Серед жіночого іменослова руської династії воно не зустрічається. Існує версія, що так була названа дружина Всеволода Юрійовича, але остання відома з джерел як Марія⁴⁶. Можемо припустити, що печатка могла належати духовній особі, наприклад, ігумені монастиря. Про це свідчить нестандартне оформлення сфрагіса — вписання кириличної молитовної формули між рамен хреста. Хоча це може вказувати й на прийнятий князівною постриг із новим іменем Марфа (за таких обставин княжна, приміром, могла раніше мати ім'я Марія).

Не дивлячись на іконографічні особливості цього молівдовула, можемо його віднести до сфрагістичного типу «свята — кириличний напис». Цей тип був поширений у час посідання Володимиром Мономахом великокнязівського столу (1113–1125 рр.).

2. Печатка княжни Ірини Святополкової.

Опис: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка — пластинчата, без отвору, канал проходить уздовж вигину пластини (Див. фото. 2).

Л.С. Поясне зображення св. Ірини, яка тримає перед грудьми мученицький хрест, ліва рука в жесті благословення. На голові — діадема, навколо голови — крапковий обідок. Обабіч — стовпчастий напис:

О Н
Р А
И

Орина — Ірина.

Навколо — крапковий обідок.

З.С. Кириличний напис шістьома рядками:

ГНПО
М[О]ЗИ
РАБѢ
СВОЄ
ИОРИ
НИИ

Г(оспод)и пом[о]зи рабѢ своен Орини — Господи, помози рабі своїй Орині (Ірині).

Перший та п'ятий рядки починаються з крапки. Початок третього та четвертого рядків прикрашений чотирма крапками, розташованими у формі хреста. Напис завершується крапкою. Навколо — обідок із перлів.

Р. — 26x28/21 мм. Т. — 4,5 мм. В. — 26 г.

М.з. — с. Пересопниця, Рівненський р-н, Рівненська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-575.

Коментар: Датувати печатку слід 1113–1125 рр., коли Володимиром Мономахом був запроваджений сфрагістичний тип із кириличним написом-молитвою на зворотній стороні. Атрибуція печатки уможливлена завдяки близькому аналогу печатки княгині Ірини, дружини київського князя Святополка Ізяславича, сфрагістичного типу свята — формула «Дніслово». Її атрибуція була успішно здійснена В. Яніним⁴⁷. Спільність між цими печатками в імені княжни. На екземплярі з формулою «Дніслово» зображення св. Ірини підписане слов'янізованим іменем «Орина», що дозволило автору атрибуції поставити обидва імені в синонімічний ряд. На представленій нами буллі підпис святої патронеси-власниці аналогічний. У молитовному звертанні до Бога, на зворотній стороні молідовула, так само написано Орина. Ім'я Ірина було достатньо популярним у династії Рюриковичів. Уперше зустрічається це ім'я вже в «Слові» митрополита Іларіона в згадці про Інгігерду, яка була хрещена Іриною «**Къ семѸ же виждь и благовѣрнѸю снохѸ твою ЁринѸ**»⁴⁸. Окрім паралельного написання імені Святополкової дружини з печаток різних сфрагістичних типів, спільною рисою в обох випадках є іконографія святої —

візантійської імператриці Ірини. Варто зазначити, що у вцілілих місяцесловах поминання святої імператриці Ірини — відсутнє.

Окрім дружини Святополка, власницею молівдовула могла бути Ірина-Кунігунда, жінка Ярополка Ізяславича. Але, як зазначає А. Назаренко, після смерті чоловіка 1086 року вона покинула Русь⁴⁹.

Проти атрибуції печатки Ірині Святополкової виступає теза про трьох дружин Святополка: 1) невідомої на ім'я, яка померла 1093–1094 рр.; 2) доньки половецького хана Тугоркана, яка померла 1103 р.; 3) візантійської принцеси Варвари Комнин, яка померла 1025 р.⁵⁰ Це заперечує можливість існування в дружин Святополка двох різнотипових печаток із двох сфрагістичних уніфікацій: 1093–1113 рр. — з формулою «Дніслово» та 1113–1125 рр. — з кириличним написом. Проте перед нами — певна історіографічна пастка. Інформація про шлюб Святополка з Варварою Комнин — донькою імператора Олексія I — з'явилась у пізньому переданні XVII ст., про що влучно зауважив В. Янін⁵¹. Окрім того, ніякої Варвари, доньки Олексія I Комнина, джерела не знають. Якщо слідувати «Повісті временних літ», то другий шлюб Святополка, що був укладений 1094 р., тривав до смерті самого князя, а княжна померла 1125 р.: «Престависѧ княгѣни. **С(вя)тополчата**»⁵². У такому разі, якщо пізніша приписка про Варвару не відповідає дійсності, Ірина Тугорканівна пережила чоловіка на 12 років і могла використовувати печатку двох сфрагістичних типів. Про те, що Ірина-Орина померла пізніше чоловіка, вказує синодик Михайлівського Золотоверхого монастиря. У поминанні будівничих записаний Святополк із його родом, а другим поминанням — його дружина з родом. На цю обставину раніше не звертали увагу, а це вказує про пізніше занесення її імені до монастирського синодика. Слід акцентувати увагу на тому, що заповідані ґрунти Ірини Святополкової мають назву Орининські.

«Родъ благовѣрнаго Великого Князѧ Кіевскаго Муханла С(вя)тополка ктитора первоначалнаго с(вя)той обители нашеѧ.

Родъ благовѣрной кн(я)гини Иринѣы Ктиторки с(вя)тѣѧ обители сеѧ. таже созда каменнѣѧ придѣлъъ церкви Виханія Г(о)с(по)дня въ Іерусалии при храмѣ с(вя)таго Муханла и даде в с(вя)тѣѧ обитель сію землю пашенѣѧ ѿ ней нареченнѣѧ Орининскѣѧ и девичѣ горѣ над речкою Лѣвѣд со млиномѣ лѣсом и пасекою»⁵³.

Враховуючи наведені вище аргументи, можна припустити, що печатка із зображенням св. Ірини та молитовною кириличною формулою належала княжні Ірині Тугорканівні, дружині Святополка.

3. Княгиня Глібова (2 екземпляри).

Опис 1: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита (Див. фото. 3).

Л.С. Погрудне зображення фігури. Німб відсутній. Ліворуч — залишки літер:

ГІ

А

З.С. Напис кирилицею в три рядки:

+КНА

.НБГЛ

...ВНА

Обідок лінійний.

Д. — 18/... мм. *Т.* — 2,5 мм. *В.* — 5 г.

М.з. — невідоме.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-384.

Опис 2: кругла свинцева печатка. Канал для шнура розташовано вертикально. Заготовка одинарна, лита (Див. фото. 4).

Л.С. Погрудне зображення фігури, яка має на плечах зображення хрестів із чотирьох крапок. Німб відсутній. Ліворуч — залишки літер:

І

А

З.С. Напис кирилицею в два рядки:

ГНИ

ЇКВНА

Обідок лінійний.

Д. — 18/... мм. *Т.* — 3 мм. *В.* — 6,1 г.

М.з. — с. Посад, Роменський р-н, Сумська обл.

М.зб. Сфрагістична колекція Олексія Шереметьєва, № VP-1209.

Коментар: Завдячуючи двом екземплярам, вдалося реконструювати напис зворотної сторони повністю:

**+КНА
ГНИЃГЛ
ЇКВНА**

Прочитати напис можна наступним чином: «Княгині Глібовна». Над літерою третього рядка, що нагадує «како», крапка, яка може тлумачитись, як знак скорочення. Палеографія печатки викликає багато запитань. Літера «ять» має вигляд літери «буки». У слові «княгині» або переплутані літери **И** та **Н**, або різчик зробив скорочення, маючи написати «**КНАГ(Ы)НИ**». У такому разі літера «ять» наприкінці слова зайва. Читання патроніма «Глібовна» теж наштовхується на низку перешкод. Третьою літерою йде Є йотоване, хоча ім'я має писатися через «ять». Навіть за уяви правильної прочитки, як «Княгині Глібовна», кидається у вічі неузгодженість відмінків.

У пошуках відповіді ми звернулися до кількох спеціалістів, які висловили свої припущення⁵⁴. Так, Олексій Гіппіус зауважив, що: «во второй строке должно быть не ГИ, а ГЫ «княгынѣ». Что же касается окончания этой словоформы, то надо исходить из того, что «Глѣбовна» в сочетании с родительным падежом никак быть не может, а могут быть два варианта: «Глѣбовны» или «Глѣбовыѣ». В первом случая она «Глѣбовна», во втором — «Глѣбовая», т.е. жена Глеба (здесь была обязательна полная форма прилагательного: Ярославля, Давыжая и т.д.)».

Вячеслав Корнієнко запропонував наступний варіант: «Напис на печатці може бути розбитий на слова таким чином:

кнаг(ы)ни — родовий відмінок слова «княгыня»;

б(о) — сполучник, що уточнює та підтверджує наступне слово; вжито в значенні «адже, справді, воістину»;

главизна — називний відмінок, означає «головне, суть справи».

Заміна **З** на **В** могла бути обумовлена специфікою написання «землі», що мала сильно видовжений згори донизу лівий штрих. Різчик штемпеля міг його сприйняти за літеру **В**. Подібні випадки помилкової ідентифікації літер через специфіку написання відомі⁵⁵.

Відтак, загальний текст можна представити так:

кнаг(ы)ни б(о) главизна «княгині адже суть справи».

У такому прочитанні текст може бути співвіднесений із подібним тлумаченням формули «днѣслово», яка за хронологією близька до даної печатки (палеографічні характеристики вказують на XII ст.).

Щодо збільшення окремих літер на початку слів, то такі випадки відомі: у епіграфіці, наприклад, вигравійований напис на чаші Володимира

Давидовича⁵⁶; або більш яскравий приклад — напис на внутрішній поверхні ніжки однієї зі срібних чаш, виявлених 1985 р. в Чернігові⁵⁷. Прикметне, що обидва приклади пов'язані з Черніговом.

Враховуючи поради та підказки колег, наважимося усе ж на реконструкцію «Княгині Глібовна», розуміючи неузгодженість відмінків. На нашу думку, печатка могла належати вдові, що призвело до родинної ідентифікації жінки не за чоловіком, а за батьком.

На лицьовій стороні розпізнати фігуру святого не вдалося. За низкою візуальних ознак — це може бути єпископ (хрести з облачення на плечах). Водночас напис ліворуч від фігури може реконструюватись, як свята (якщо літера **І** позначає в даному випадку жіночий відмінок).

У даному випадку лишається лише очікувати на знахідку кращого екземпляра, який, можливо, проллє світло на атрибуцію цього виняткового молівдовула.

Підсумовуючи, необхідно зауважити, що жіночі печатки були невід'ємною частиною діловодства в середньовічній Україні. Традиція жіночих сфрагісів на наших теренах, на відміну від північних та східних земель Русі, продовжилася. Ґрунтовніші дослідження порушеної проблематики необхідно продовжувати з залученням аналізу монастирських пом'яників, правової системи та нових сфрагістичних пам'яток.

Умовні скорочення, прийняті в статті:

- Л.с. — лицьова сторона.
- З.с. — зворотна сторона.
- Р. — розміри.
- Д. — діаметр.
- Т. — товщина.
- В. — вага.
- г. — грам.
- мм. — міліметри.
- М.з. — місце знахідки.
- М.зб. — місце збереження.
- с. — село.
- м. — місто.
- р-н — район.
- обл. — область.

Через скісну ризку при описі розмірів печатки подається загальний та штемпельний діаметри.

¹ *Алфьоров О., Однороженко О.* Українські особові печатки XV–XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. — Х., 2008. — 200 с.

² *Ragauskienė R.* Ūki pieczętnie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI w. (na podstawie Metryki Litewskiej). Materiały do archeologii prawa // Сфрагістичний щорічник. — К., 2011. — Вип. 1. — С. 338–358.

³ *Янин В.Л.* Актовые печати Древней Руси X–XV вв. — М., 1970. — Т. I: Печати X — начала XIII вв. — С. 84.

⁴ Детальніше див.: *Алфьоров О.* Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 16–40.

⁵ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2003 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru>. — № 233 д.

⁶ *Янин В.Л.* Указ. соч. — С. 221, № 311.

⁷ *Эйдель Е.* К вопросу о датировке женских древнерусских печатей на примере контрмаркирования буллы Ефросинии Полоцкой из коллекции Алексея Шереметьева // Сфрагістичний щорічник. — К., 2013. — Вип. 4. — С. 117–118.

⁸ *Зотов Р.* О черниговских князьях по любичскому синодику и о черниговском княжестве в татарское время. — СПб, 1892. — С. 25.

⁹ Там же. — С. 41–42; *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: портрети еліти. — Біла Церква, 2006. — С. 404; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. — М., 2006. — С. 590.

¹⁰ *Эйдель Е.* Указ. соч. — С. 113–114.

¹¹ *Янин В.Л.* Русская княгиня Олисава-Гертруда и ее сын Ярополк // Нумизматика и эпиграфика. — М., 1963. — Т. IV. — С. 142–164.

¹² *Алфьоров О.* Инсигнії влади на давньоруських печатках XI–XII ст. // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 39, 44–45; *Эйдель Е.* Буллы князей Ярополка-Петра и Владимира-Василия: атрибуция и датировка // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 3. — С. 53–54.

¹³ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 102, 129. *Эйдель Е.* К вопросу... — С. 108–112.

¹⁴ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 231–232.

¹⁵ *Майоров А.В.* Печать Евфросинии Галицкой из Новгорода // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — М., 2011. — № 2. — С. 5–25.

¹⁶ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Актовые печати древней Руси X–XV вв. — М., 1998. — Том III. — С. 127, № 121 ж.

¹⁷ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 84, 183–184, № 78.

¹⁸ *Лихачев Н.П.* Сфрагистический альбом. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — СПб., 1917. — Табл. XLVIII, 6.

¹⁹ *Янин В.Л.* Актовые печати... — С. 71.

²⁰ *Янин В.Л., Гайдуков П.Г.* Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2002 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru>. — № 238 в-2.

²¹ *Нечитайло В.* Каталог древнерусских печатей X–XIII веков. — К., 2012. — Т. 1. Древнерусские печати Великих князей Киевских и Митрополитов Руси. — С. 97.

²² *Лихачев Н.П.* Указ. соч. — Табл. LVII, 5.

²³ *Янин В.Л., Литаврин Г.Г.* Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник. А.В. Арциховскому к 60-летию со дня

рождения и 35-летию научной, педагогической и общественной деятельности. — М., 1962. — С. 204, 212.

²⁴ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2007 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru>. — № 238 б-3.

²⁵ Эйдель Е. К вопросу... — С. 115.

²⁶ Войтович Л. Вказ. пр. — С. 519.

²⁷ Жуков И. Уникальная вислая печать княжны Ольги (Елены) Комниной — жены киевского князя Юрия Владимировича Долгорукого // Нумізматика і фалеристика. — 2013. — № 3. — С. 52.

²⁸ Его же. Вислые печати княжны Елены Ясыни, жены Киевского князя Ярополка Владимировича // Нумізматика і фалеристика. — 2012. — № 2. — С. 5–6.

²⁹ Алфьоров О. Молівдовули київських князів другої половини XI — кінця XII століття (за матеріалами сфрагістичної колекції О. Шереметьєва) // Сфрагістичний щорічник. — К., 2012. — Вип. 2. — С. 61.

³⁰ Курганис А. Новые археологические находки из Новгорода и Белоозера // Новые археологические открытия и изучение культурной трансформации: Материалы пленума Института Истории Материальной Культуры РАН 14–17 мая. — СПб., 1996. — С. 92–96.

³¹ Жуков И. Вислые печати княжны Елены Ясыни... — С. 5.

³² Эйдель Е. К вопросу... — С. 115.

³³ Войтович Л. Вказ. пр. — С. 458.

³⁴ Штыхов Г.В. Печать XII в. из Полоцка // Советская археология. — 1965. — № 3. — С. 242–245.

³⁵ Нечитайло В. Указ. соч. — К., 2013. — Т. 2. Печати князей Русских, посадников, епископов и должностных лиц. — С. 36, № 127.

³⁶ Янин В.Л., Гайдуков П.Г. Древнерусские вислые печати, зарегистрированные в 2001 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://russianchange.narod.ru>. — № 121 к-1.

³⁷ Нечитайло В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 60, № 231.

³⁸ Лихачев Н.П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. — Л., 1928. — Вып. 1. — С. 136–140; Янин В.Л. Актовые печати... — С. 24–26, 171; Чхаидзе В. Феофано Музалон — архонтисса России (к вопросу об идентификации) // Византийский временник. — 2007. — № 66 (91). — С. 155–170.

³⁹ Уляновський В. Новая булла Феофано Музалон и загадка «архонтессы России»: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему // Сфрагістичний щорічник. — К., 2013. — Вип. 4. — С. 54–87.

⁴⁰ Нечитайло В. Указ. соч. — Т. 2. — С. 102, № 367.

⁴¹ Там же. — № 368.

⁴² Лихачев Н.П. Материалы для истории... — С. 165–166.

⁴³ Жуков И. Уникальная вислая печать святой инокини Анны Всеволодовны Мономах // Нумізматика і фалеристика. — 2010. — № 4. — С. 6–7.

⁴⁴ Corpus of Byzantine seals from Bulgaria / Ed. by I. Jordanov. — Sofia, 2009. — V. 3. — P. 2. — P. 685.

⁴⁵ Нечитайло В. Указ. соч. — Т. 1. — С. 37.

⁴⁶ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Указ. соч. — С. 370, 371, 575–576.

⁴⁷ Янин В.Л. Актовые печати... — С. 84.

⁴⁸ Слово о законе и благодати митрополита Илариона / Подг. текста А.М. Молдована // Библиотека литературы Древней Руси. — СПб., 1997. — Т. 1. — С. 56.

⁴⁹ Назаренко А.В. Древняя Русь и словяне (историко-филологические исследования). — М., 2009. — С. 282–283.

⁵⁰ Войтович Л. Вказ. пр. — С. 355.

⁵¹ Янин В.Л. Актовые печати... — С. 84.

⁵² Полное собрание русских летописей. — СПб, 1908. — Т. 2. Ипатьевская летопись. — Стб. 289.

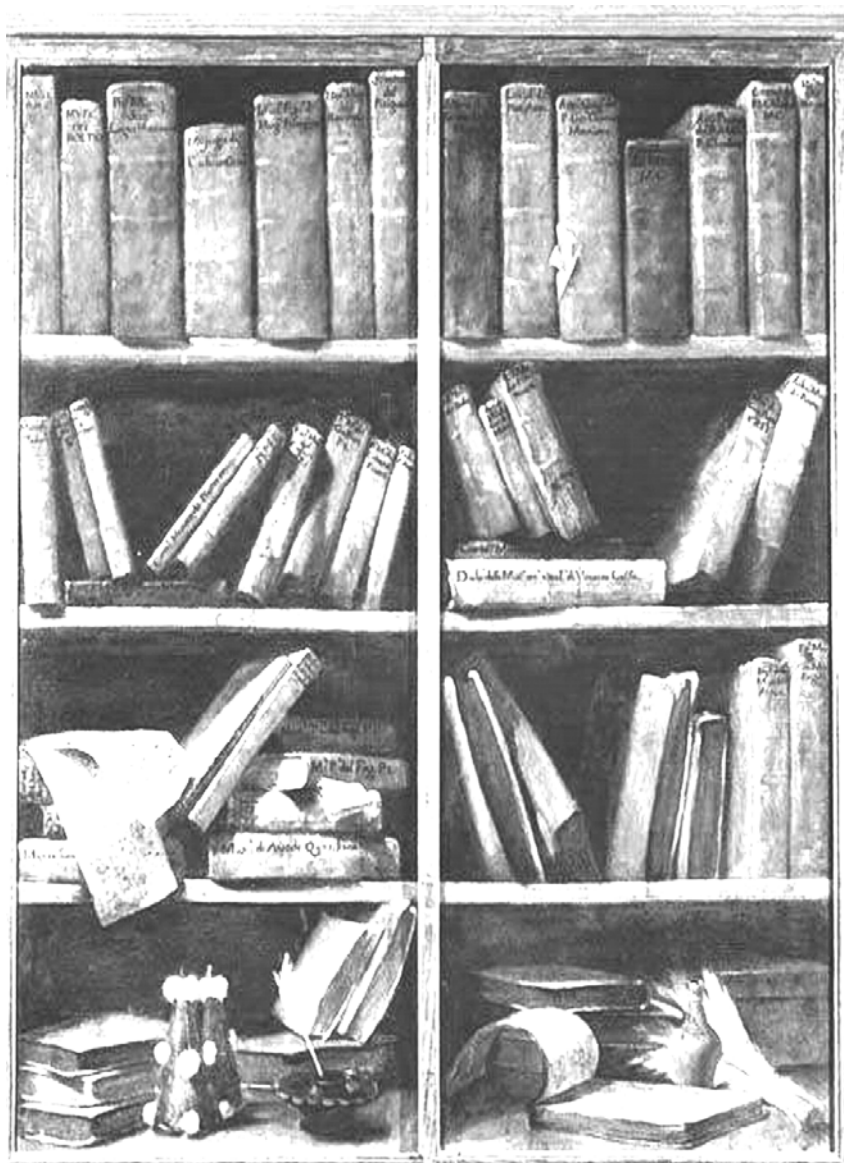
⁵³ Востоков А.Х. Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. — СПб., 1842. — С. 575.

⁵⁴ Висловлюємо сердечну подяку п. Олексію Гіппіусу (м. Санкт-Петербург) та п. В'ячеславу Корнієнку (м. Київ) за дружні поради та допомогу.

⁵⁵ Корнієнко В.В. До історії давньоруського пасхального інструментарію: «рука Іоанна Богослова» в графіті Софії Київської // Праці центру пам'яткознавства: Зб. наук. пр. — К., 2012. — Вип. 21. — С. 270–272.

⁵⁶ Медынцева А.А. Грамотность в Древней Руси. (По памятникам эпиграфики X — первой половины XIII века). — М., 2000. — С. 105.

⁵⁷ Там же. — С. 121.

ТЕКСТОЛОГІЯ

**КНИГА ВИХІД ХРОНОГРАФІЧНОЇ РЕДАКЦІЇ
(ІУДЕЙСЬКИЙ ХРОНОГРАФ ТА ТРОЇЦЬКІ П'ЯТИКНИЖЖЯ)**

У давньослов'янській книжності Книга Вихід читається у складі П'ятикнижжя та Восьмикнижжя — перших п'яти або, відповідно, перших восьми книг Старого Завіту, а також вміщена в хронографах — давньоруських компіляціях із всесвітньої історії. До багатьох хронографів Восьмикнижжя потрапило практично без скорочення, так би мовити в непереробленому вигляді. Таким чином, текст Книги Вихід становить подвійний інтерес: він має значення як для історії слов'янської Біблії, так і для вивчення виникнення та подальшого побутування одного з видів історичної літератури в Давній Русі — хронографічного.

«Універсальна», або всесвітня історія для людей того часу була чи не більш важливою, ніж історія «вітчизняна»¹. Давні етапи цієї історії традиційно викладалися за біблійною версією. Загалом, Біблія² «за впливовістю» для книжників слов'янського Середньовіччя виявляється найважливішим джерелом. Як відзначили О.О. Алексєєв та І.М. Данилевський, біблійні переклади на слов'янських землях поклали початок книжної культури, формували мову та мислення, а також розуміння історії, долі своєї країни та власної. «При отсутствии грамматик и словарей» «язык библейских текстов должен был восприниматься как воплощение языковой нормы, которой стремились следовать сочинители оригинальных произведений»³. Книги Біблії задали сталий код сприйняття історії та людського життя, де головну роль відігравала велика та мала (особиста) есхатологія⁴. Певні повідомлення початкового літопису написані за старозавітними моделями, у всіх літописних зводах трапляються прямі цитати⁵. Що стосується власне Книги Вихід, окремі епізоди — життя пророка Мойсея, єгипетський полон, десять кар Божих, створення золотого тельця — прочитуються в таких творах, як «Промова Філософа» з «Повісті временних літ», Історична палея, Толкова та Повна хронографічна палеї. Безпосередній вплив друга книга Біблії справила на один із найбільш ранніх хронографів, відомих на східнослов'янських теренах: так званий Іудейський хронограф.

Вважають, що він був укладений західно-руськими книжниками й вплинув на котрогось із авторів Галицького-Волинського літопису⁶. Виникнення хронографа датують другою половиною XIII ст., хоч дійшов

він, як то типово для давньоруських творів, у пізніших рукописах. Ідеться про три списки: Архівський датують XV ст., Віленський та Варшавський — XVI ст.⁷ Видатний дослідник давньоруської книжності В.М. Істрін дав хронографу назву «Іудейський», оскільки вважав, що укладач цієї компіляції ставив собі за мету дати виклад історії єврейського народу⁸. Ця гіпотеза згодом не підтвердилася, однак назва усталилася в наступній літературі⁹. Іудейський хронограф — досить об'ємний текст, що обіймає близько 450–700 арк. рукопису¹⁰. У його складі бачимо Восьмикнижжя, чотири Книги Царств, десять перших книг «Хроніки» Іоанна Малали, Александрію Хронографічну та хронографічну редакцію «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія; фрагменти з «Шестиднева» Іоанна, екзарха Болгарського та «Бесід» Іоанна Златоуста, «Слів» Григорія Богослова з тлумаченнями Нікити Іраклійського, паримійні читання¹¹ з Книги Йова, фрагменти «Хроніки» Георгія Амартола, пророків Данила та Єремії, невеличкі вкраплення з малих пророків, Євангелії та ін.¹² Книга Вихід читається на своєму місці в першій частині за хронографічною редакцією повного, або четієго тексту слов'янського Восьмикнижжя.

Четій текст¹³ Книги Вихід досі вичерпно не досліджений. Джерелознавчих та текстологічних проблем учені торкалися в деяких загальних працях, присвячених слов'янській Біблії та історії Толкової Палей¹⁴. Біблійна частина хронографів не вивчалася¹⁵, й які версії використовувалися їхніми укладачами та коли вони могли виникнути — поки що невідомо. На початку XX ст. О.В. Михайлов визначив дві головні редакції четієго давньослов'янського перекладу Восьмикнижжя: російську («русскую») та південнослов'янську, виокремивши також списки «проміжної групи»¹⁶. Поділ на ці три нерівні гілки, зокрема, стосовно Книги Вихід, прийнятий пізнішими дослідниками — А.А. Пічхадзе, Ф. Томсоном, О.О. Алексеєвим. У працях Ф. Томсона та О.О. Алексеєва російська редакція отримала назву «східнослов'янської», однак у цій статті остання назва не використовується, аби уникнути плутанини. Річ у тім, що хронографічна редакція за походженням також є східнослов'янською. Традиційно вважають, що «проміжна група» виникла внаслідок звірення списків російської редакції зі списками південнослов'янськими¹⁷. Проте така процедура, як правило, призводить до контамінацій та, принаймні, великої кількості спільних вторинних читань. За моїми спостереженнями, у хронографічній версії контаміновані варіанти відсутні, немає й значної кількості спільних вторинних варіантів¹⁸. Колація та детальне дослідження різночитань показали, що «проміжна група» насправді є самостійною редакцією, що зберігає початкові читання¹⁹. Відтак, її слід вважати третьою редакцією Восьмикнижжя, на додаток до російської та південнослов'янської. За списками Іудейського хронографа, ми дали їй назву «хронографічна», і це позначення вживатиметься надалі.

Хронографічна редакція часто доносить до нас початкові читання і в цілому виявляє незначну кількість інновацій. Вона репрезентована п'ятьма рукописами: із них три є списками Іудейського хронографа та два — П'ятикнижжя із зібрання Троїце-Сергієвої Лаври (Російська державна бібліотека)²⁰. Найстарший зі списків — знамените Лаврське (Троїцьке) П'ятикнижжя № 1 — має значні інтерполяції з Паремійника²¹. Поза цим, решта рукописів у найбільш «чистому» вигляді представляє четій текст, паримійні запозичення поодинокі²². Виникнення хронографічної редакції не може датуватися пізніше як другою половиною XIII ст., оскільки вже утворення власне Іудейського хронографа пов'язують із часом близько 1261 р. У тексті хронографа вміщено так звану «Глосу про Совія» із хронологічним розрахунком, який веде до цього року²³. Щоправда, хронологія в розрахунку відносна²⁴, до того ж калькуляції залежать від точки відліку, за яку треба брати хронологію однієї з перекладних хронік²⁵. Однак деякі деталі схиляють до прийняття традиційної думки про виникнення компіляції в 1260-х рр.²⁶

Усі три редакції четієго тексту слов'янської Книги Вихід — хронографічна, південнослов'янська та російська — мають власний набір характерних читань, зберігаючи в тому числі низку початкових варіантів (останні виявляються при порівнянні різних версій між собою, а також звірення з грецьким оригіналом — *Εξοδος Σεπτuαγίντι*²⁷). Така картина мусить вказувати на те, що кожна з редакцій незалежно від інших походить від архетипу перекладу.

Текст хронографічної версії поділяється на дві групи. Першу складають власне списки Іудейського хронографа, другу — Троїцькі П'ятикнижжя № 1 та № 45. Визначною рисою Іудейського хронографа в тексті Книги Вихід є кілька додаткових читань-глос, зроблених, вірогідно, під впливом додаткових перекладних джерел. Зокрема, у Ех. 14.6–14.7 ідеться про те, що фараон для переслідування синів Ізраїлевих захопив із собою «оружие» (*ѡрματα* — колісниці) та «трисатов» (*трисѡтата* — візирів). Укладач хронографа зробив пояснення, намагаючися пояснити складні слова. Пор Ех. 14.5 «*ѡрѡжие дѣють колесница^м . на кони^х же тачають . четырма кони^х*»²⁸. В Ех. 14.7 замість виразу «и трисаты надъ всѣми» читаємо: «и три стоать на колесници . два^и борета . а єдинь держить бразды коньскыя . а три стоаще на заду колесници да бьють^с ѡ всѣхъ» (щоправда, завершення фрази читається лише у Віленському списку, в Архівському та Варшавському: «а три стоацаа на всѣхъ»). Маємо продубльований вираз: після вірша 18.25 повторюється 18.22, і тільки після цього вписано 18.26. У багатьох випадках варіанти Іудейського хронографа протистоять решті біблійних списків, особливо багато пропущено²⁹. Щоправда, випали лише два великі фрагменти: Ех. 22.22–

30/22.23–31³⁰ та 36.29–33/39.22–26д, інші прогалини в тексті не перевищують 1–2 рядків. Поновлення лексики побіжне, до того ж введення нових лексем та форм часто пояснюється помилками прочитання³¹.

Початкові читання, що збереглися лише в групі списків Іудейського хронографа (наводимо читання не на «паримійних» ділянках тексту та тільки ті, що підтримуються грецьким текстом), див.:

Ех. 6.3 има же ми б̄в̄ . не пов̄ѣда^x . имъ . — у решті рукописів випущене «не» та спостерігаються подальші зміни вихідного тексту, порівняємо: οὐκ ἐδῆλωσα³²;

6.25 стареишиньства ро^жниа (левгитьска) — в інших списках пропущено «роженіа» або бачимо «старѣишини» замість «старѣишиньства», порівняємо: αἱ ἀρχαὶ πατριάς³³;

7.18 пити воды ѿ р̄ѣкы — в інших зміни (пропущено «води», читається «води ѿ неѣ», «води р̄ѣчьныѣ»), порівняємо: ὕδωρ ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ³⁴;

8.15/8.19 пр̄сть б̄жии есть — в інших списках «пр̄сть б̄жиа» чи «пр̄стьныи б̄г̄», порівняємо: δάκτυλος θεοῦ³⁵;

12.21 *требите* пасх̄ — у решті рукописів інакше: «заоутра бо ѣдите», «требно ѣдите»; «пожр̄в̄ши ѣдете», тоді як у грецькому тексті: *θύσατε τὸ πασχα*³⁶;

25.7/25.5 саард̄ьскыа³⁷; 28.18 сапфир̄осъ³⁸; 30.23 сикл̄ьс̄ь³⁹; 30.34 халванинь⁴⁰ — в усіх випадках краще збережена назва, що виявляється при порівнянні з грецьким текстом: σαρδίου; σάλφειρος; σίκλους; χαλβάνην;

26.6 .н̄. притоцьк — в інших списках змінене число (.з̄. чи .л̄.) або слово («проутоцьк»), порівняємо: κρίκους πεντήκοντα⁴¹;

34.9 жестокииши с̄уть — в інших «жестоци», тоді як у грецькому тексті: σκληροτράχηλος, чому й відповідає «жестокошии» / «жестокъшии»⁴²;

36.20/39.13 и свазани златомъ — у решті рукописів вираз пропущений⁴³.

Група Троїцьких рукописів П'ятикнижжя включає два рукописи: найраніше — Лаврське — кінця XIV або початку XV ст. (список позначений як Троїцький-1) та одне порівняно пізніе — XVI ст. (Троїцький-45). Тут бачимо чимало вторинних читань, що, власне, і дозволило виокремити їх в окрему групу. Див., наприклад: Ех. 4.21 («се три» Троїцького-45 чи «се .г̄.» Троїцького-1 замість «смотри» в решті рукописів)⁴⁴; 6.1 («егупетьскыа» замість «своеѣа» / «его») ⁴⁵, 6.16 («каоуть» замість «каатъ») ⁴⁶, 7.14–15 («люди иӣзла :· Ре^ч з̄ь к моис̄ѣю иди» замість «люди . иди») ⁴⁷. Спостерігаються прогалини в тексті, наприклад: 7.18 7.27–28/8.2 8.1–8.2/8.5–8.6 8.25/8.29 9.7 9.20–9.21 9.25 та ін.; заміни: 7.11 7.21 8.15/8.19 9.19 9.34 10.14 та ін.; доповнення: 7.10 8.5/8.9 8.19/8.23 9.34 10.7 та ін. В одному з доповнень виявився варіант, характерний для Повної

хронографічної палей: Ех. 16.3 «егда сѣдахомъ на^л котлы масъ свины^х»⁴⁸ — порівняємо у палей «котлы свины^х ма^с»⁴⁹ — тоді, як у решті слов'янських рукописів Книги Вихід, «котлы масными», що відповідає грецькому: ἐπὶ τῶν λεβήτων τῶν κρεῶν. Проте систематичних збігів з Повною хронографічною палеєю немає, так само, як у цьому виді палей не простежуються варіанти, характерні для Троїцької групи. Крім уже зазначеного, у Троїцькому-1 та Троїцькому-45 бачимо великий пропуск обсягом більше однієї глави — після Ех. 37.5/36.37 відсутній текст аж до 39.3/38.26⁵⁰ — що, скоріше за все, пов'язане зі спробою позбутися дублювання в опису шкіни та одягу жерців, зробленому наприкінці Септуагінти та слов'янського перекладу Книги Вихід.

Початкові читання, збережені у Троїцькій групі, див., наприклад:

4.4 и просте^p рѣкѣ и ѿтъ и за шшы^b . и бы^c паки жезломъ в рѣцѣ его — так у Т-45, в інших списках синтагми переставлені місцями, або відбулося скорочення, порівняємо з грецьким текстом: ἐκτείνας οὖν τὴν χεῖρα ἐπελάβετο τῆς κέρκου, καὶ ἐγένετο ῥάβδος ἐν τῇ χειρὶ αὐτοῦ⁵¹;

8.3/8.7 балованье^m — точніше за все відбиває грецьке: ταῖς αρμακέϊαις⁵² («балии» — лікар⁵³), в інших рукописах «(о)баваниемъ», «влъхвованиемъ», «чарованиемъ» або пропущено;

9.18 (се азъ) надожду — в інших списках зіпсуте «наджю» або заміна «поушу», «навожду», «наведоу», порівняємо: ὕω⁵⁴;

12.37 в сокхоть — порівняємо Σοκχωθα⁵⁵, в інших назву зіпсовано;

18.10 (w̄ руки) егупетьскы . и w̄ руки фарафна — у решті списків вираз випущений⁵⁶;

25.7 епомидѣ — так Т-45, в інших помилка чи пропуск., порівняємо: τὴν ἐπωμίδα⁵⁷;

25.12 две^{ll} же фбѣди (на оуголь w̄.) — так Т-1, в інших пропущено «обѣди», порівняємо: καὶ δύο δακτυλίους;

30.24 (масло древное) і-маслину — порівняємо: ἐξ ἐλαίων, в інших «масла инноу», «маслично» чи пропущено⁵⁸;

33.1 к моисѣю взиди — в інших лише: «изыди» або «възыди», порівняємо: πρὸς Μωϋσῆν πορεύου ἀνάβηθι⁵⁹;

36.18/39.11 иаспи^c — ἱασπις, точно відтворена назва напівкоштовного каменю⁶⁰.

Зрозуміло, початкові варіанти, збережені тільки в Іудейському хронографі або тільки у Троїцьких П'ятикнижжях — рештки тих читань хронографічної редакції в цілому, що зазнали змін та переробок, відповідно, у тій чи іншій групі списків. Вони не можуть свідчити про незалежне походження від архетипу давньослов'янського перекладу, оскільки у представників цієї редакції наявні численні вторинні читання.

Зокрема, у хронографічній редакції маємо більш як 40 прогалин у тексті, коли випущені окремі слова та вирази (що виявляється при порівнянні з південнослов'янською й російською редакціями та грецьким оригіналом): див. Ех. 1.22 2.16 3.8 4.3 4.6 4.7 7.19 8.9/8.13 8.13/8.17 8.17/8.21 9.9 9.21 9.34–35 10.2 10.9 12.23 16.16 16.33 17.14 19.2 21.10 21.35 22.4/22.5 22.29/22.30 26.21 27.14 30.32 33.2 34.6 35.19 36.21/39.14 36.1д 36.3д 36.14/39.7д 36.24/39.17д 36.26/39.19д 36.29–33/39.19–26д 36.35–36/39.28–29д 37.1/36.8д. Крім того, виявлено кілька лексичних заміни до реконструйованого тексту протографа: Ех. 4.26 «с̄на» замість «д̄ѣтища»⁶¹, 5.13 «т̄щахоуса» замість «т̄ъщахоу ѿ»⁶², 6.13 «изведеть» замість «испоустить» (ἐξαποστειλαι)⁶³, 16.36 «приимаше» Віл., Арх., Варш. чи «трии менше» Т-45 замість «трии м̄ѣрь б̄ѣаше»⁶⁴, 19.7 «в̄ѣща» замість «зав̄ѣща»⁶⁵, 23.21 «емоу» замість «мое»⁶⁶, 26.27 «западноу» замість «заднемоу»⁶⁷, 28.33 «д̄ѣла» замість «дол̄ѣ»⁶⁸, 39.11 «и б̄ѣ точном̄ѣ» замість «избыточном̄ѣ»⁶⁹.

Початкові читання, що збереглися лише в хронографічній редакції, також є численними, див., наприклад:

Ех. 4.16 а ты б̄ѣдеши к нем̄ѣ / буди ему к б̄ѣ — у російській та південнослов'янській редакціях тут бачимо «іако б̄ѣ» / «іако же б̄ѣ», тоді як у грецькому тексті: αὐτῷ ἔση τὰ πρὸς τὸν θεόν⁷⁰;

5.17 праз̄дныа десте . праз̄дни есте — в інших редакціях пропущено «праз̄дни есте», порівняємо: σχολάζετε, σχολασταὶ ἐστε⁷¹;

6.13 и зав̄ѣща има — в інших «зав̄ѣщаита», καὶ συνέταξεν αὐτοῖς⁷²;

6.26 со силою ихъ — в інших «с̄ь славою», σὺν δυνάμει⁷³;

8.6/8.10 іако н̄ѣ иного разв̄ѣи г̄а — в інших «иного б̄га», порівняємо: οὐκ ἔστιν ἄλλος πλὴν κυρίου⁷⁴ (подібний приклад див. також 9.14);

9.4 ни слово же — в інших «ни едино же», «ни моокро», (οὐ τελευτήσει...) ῥητόν⁷⁵;

9.24 не б̄ѣ сиц̄ѣ во єгипте покова — в інших «понели» або «николи же биль» при грецькому: ἀφ' οὗ, 'з того часу як', тобто, «отнеле», що відповідає преславізму «покова»⁷⁶;

9.29 (да ѡв̄ѣси) іако г̄ѣ на земли — в інших додано «(г̄ѣ) на н̄бси и», при ὅτι τοῦ κυρίου ἡ γῆ;

11.10 моисеи же и арон̄ѣ с̄твориста вс̄ѣми знамении / вса знаменіа . и чюдеса в зем̄ли єгипет̄ст̄ѣи — в інших гаплографічний пропуск всього виразу чи частковий пропуск⁷⁷;

16.31 и прозваша има емоу с̄нве іїлеви . манна — в інших зайвий додаток «(има...) нед̄ѣла . (манна)», порівняємо грецьке: ἐπονόμασαν οἱ υἱοὶ Ἰσραὴλ τὸ ὄνομα αὐτοῦ μαν⁷⁸;

18.21 ӣ вс̄ѣхъ людии м̄ѣжа сӣдны — в інших пропущено «ӣ вс̄ѣхъ людии», ἀπὸ παντός τοῦ λαοῦ ἀνδραξ δυνατοῦς⁷⁹;

19.24 *иди* и слѣзи — в інших помилково: «единь слѣзи /сниди» або пропущено вираз: *βάδιζε κατὰβηθί*⁸⁰;

19.25 и рече имъ — в інших пропущено вираз чи, навпаки, зайве доповнення «(и ре^ч имъ) вьса таже», *ἔλεν αὐτοῖς*;

21.19 походить *вне* . *ω* жезлѣ — в інших пропущено «внѣ» чи змінений вираз («...внѣ по^дпираесе жьзлѣ^м»), *περιπατήσῃ ἔξω ἐπὶ ῥάβδου*⁸¹;

24.10–11 (бѣгъ иїлевъ) под ногама его . акы камень сапфиръ . и аки *ω*браз *ѣ* тверди нб^сныа . ч^стотою . избранны^х же израилы — в інших пропущено цей вираз чи навіть більший фрагмент⁸²;

27.18 сто до ста — в інших пропущено «сто» («.р.») чи «до ста», порівняємо: *ἑκατὸν ἕφ' ἑκατόν*⁸³;

28.17 змарагдо^с / сьмарагдось — в інших «измарагдъ» або «смарагдо», *σμάραγδος*⁸⁴;

28.43 племени его по немъ — в інших «по тебѣ» замість «по немъ» або заміна «снѣмъ» замість «племени», *σπέρματι αὐτοῦ μετ' αὐτόν*⁸⁵;

29.12 *положиши* / *возлужиши* — в інших «помажеша», *θήσεις*⁸⁶;

30.3 позлатиши и злато^м чисты^м . *ω*гнище (ємъ и) — в інших зайве доповнення: «злато^м и (ωгнище)» чи «златом' же и», *καὶ καταχρυσώσεις αὐτὰ χρυσῶ καθαρῶ, τὴν ἐσχάραν*⁸⁷;

33.19 рече ^ж гѣ . азъ — в інших додано «(гѣ) къ *миисеви* / *μωνсею*», *καὶ ἔλεν ἐγὼ*⁸⁸;

35.32 *по всемоу дѣлѣ древадельства*⁸⁹ (творити) — в інших пропущено вираз, *κατὰ πάντα τὰ ἔργα τῆς ἀρχιτεκτοίας* (ποιεῖν);

35.33д (по всемъ) дѣлѣ премъдрости — в інших «древоу . дѣло премъдростию» або «дѣлѣ прѣ^дмастию», (*ἐν παντί*) *ἔργω σοφίας*;

35.34д *ахисамаховъ* — в інших «ахисамаховъ» чи «ихысамаховъ», *τοῦ Ἀχισαμακ*.

Отже, *хронографічна редакція* часто зберігає початкові варіанти та є важливим свідком давньослов'янського біблійного тексту Книги Вихід. Слід додати, що з усього наведеного списку різночитань (що, до речі, являє собою репрезентативну вибірку, а не вичерпний перелік) лише один приклад, Ех. 4.16, був відзначений дослідниками⁹⁰. Усе сказане мусить означати, що галицькими книжниками в біблійній частині Іудейського хронографа використовувалася версія досить давня й консервативна. Тим часом, наприклад, у тексті одного з представників так званого «Хронографа по великому изложению», Троїцькому, за нашими спостереженнями, бачимо вторинну версію біблійних книг⁹¹. Притому, що Іудейський хронограф датується другою половиною XIII ст., а «Хронограф по великому изложению», за дослідницькими реконструкціями, мав би виникнути в середині XI ст. Звичайно, для з'ясування повної картини необхідне детальне дослідження всього тексту Восьмикнижжя в цілому. Однак уже

перші кроки демонструють, що історію виникнення хронографів на Русі доведеться переглядати.

ДОДАТОК

Використані списки

Віленський (Віл.), Бібліотека Академії наук Литви, F 19–109, перша третина XVI ст.

Архівський (Арх.), Російський державний архів давніх актів (РГАДА), ф. 181, оп. № 1, зібрання Московського головного архіву Міністерства іноземних справ (МГАМИД), № 279, третя чверть XV ст.

Варшавський (Варш.), Biblioteka Narodowa, Dział zbiorów specjalnych, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, сім. 83, перша чверть XVI ст.

Троїцький-1 (Т-1), Російська державна бібліотека (РГБ), ф. 304.І, зібрання Троїце-Сергієвої Лаври, № 1, кінець XIV ст.⁹².

Троїцький-45 (Т-45), РГБ, ф. 304.І, зібрання Троїце-Сергієвої Лаври, № 45, кінець XVI ст.

Григоровичів (Гр.), РГБ, ф. 87, зібрання Григоровича, № 1, середина XVI ст.

Севастьянова (С.), РГБ, ф. 270, зібрання Севастьянова, № 11431, початок XV ст.

¹ Див.: *Водолазкин Е.Г.* Всемирная история в литературе Древней Руси. — СПб., 2008.

² Правильніше, біблійні книги, оскільки на слов'янських землях Біблія як зібрання усіх канонічних біблійних книг, а не окремі складові (напр., Псалтир, Апостол) чи збірки (Восьмикнижжя, Книги пророцькі) — з'явилася на доволі пізньому етапі.

³ *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. — СПб., 1999. — С. 9.

⁴ Див.: *Данилевский И.Н.* Повесть временных лет. Герменевтические основы изучения летописных текстов. — М., 2004.

⁵ Про моделювання літопису за біблійними зразками та цитування Біблії в літописних зводах див.: *Данилевский И.Н.* Указ. соч. Біблійні цитати у Повісті временних літ див., напр.: *Шахматов А.А.* Повесть временных лет. Введение. Текст. Комментарии. — Пг., 1916. — Т.1 (перевидання: *Шахматов А.А.* История русского летописания. — СПб., 2003. — Т. 1. — Кн. 2. — С. 527–977).

⁶ *Орлов А.С.* К вопросу об Ипатьевской летописи // Известия отдела русского языка и словесности Академии наук (далі — ИОРЯС). — Л., 1926. — XXXI. — С. 93–126; *Его же.* О галицко-волинском летописании // Труды одела древнерусской литературы (далі — ТОДРЛ). — Л., 1947. — V. — С. 15–35.

⁷ Сігли та короткі відомості про рукописи див.: Додаток. Детальний опис списків Іудейського хронографу: *Lemeškin Ilja.* Sovijaus sakmė ir 1262 metų Chronografas (pagal Archyvinį, Varšuvos, Vilniaus ir I.J. Zabelino nuorašus). — Vilnius, 2009. — S. 48–107.

⁸ *Истрин В.М.* Александрия древнерусских хронографов. — М., 1893. — С. 349, 353–354. Перед тим назву «Иудейский» застосовував І.І. Срезневський до Архівного списку, акцентуючи увагу на запозиченнях з «Історії Іудейської війни» Йосифа Флавія: *Срезневский И.И.* Русский исторический сборник XV в. Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках. — СПб., 1879. — LXXXIV. — С. 133.

⁹ *Творогов О.В.* Древнерусские хронографы. — М., 1975. — С. 12–13, 16–18, 20–21 та ін.

¹⁰ Обсяг залежить від почерку та кількості рядків у аркуші.

¹¹ Паримійник — збірник вибраних читань переважно зі Старого Завіту, що читувалися під час служб. Вважається, що переклад цього збірника на слов'янську верше здійснено за апостолів Кирила та Мефодія, хоча згодом текст зазнав переробок.

¹² Опис складу Іудейського хронографа: *Истрин В.М.* Указ. соч. — С. 318–341; уточнення: *Вилкул Т.* Иудейский и Софийский хронографы в истории древнерусской хронографии // *Palaeoslavica*. — 2009. — XVII / 2. — Р. 65–86.

¹³ Появу повного / четієго тексту пов'язують з діяльністю давньоболгарських книжників епохи царя Симеона (перша чверть X ст.). Підставою для віднесення тієї чи іншої версії перекладного тексту до творчості Кирила, Мефодія, їхніх учнів чи книжників царя Симеона послугують особливості мови пам'ятки, визначення редакції грецького оригіналу та якості перекладу, наявності тексту в глаголичних місалах та брев'яріях, іноді також — інформація про «преложение книгъ» у джерелах (див., напр.: *Алексеев А.А.* Кирилло-мефодиевское переводческое наследие и его историческое судьбы // *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международнй съезд славистов*. — М., 1988. — С. 127–138). Атрибуція перекладних творів часто є спірною. Напр., припускають, що початковий повний (а не службовий) переклад Восьмикнижжя був зроблений Мефодієм. Проте цей давній текст не зберігся, від нього випадково дійшла лише Книга Руфі в одному з глаголичних брев'яріїв. Новий переклад було здійснено у Болгарії напочатку X ст. Власне в Іудейському хронографі вміщено приписку щодо книг «Завѣта Божіа Ветхаго, сказающе образы Новаго Завѣта», «преложенных» «от греческаго языка в словенскыи при кнаси бльгарстѣм Симеоне, сынѣ Бориши, Григоріем презвитером мнихом» (Арх. — Арк. 199а, Віл. — Арк. 242, Варш. — С. 666а). Хоча приписка передує п'ятій книзі Хроніки Малали, де розповідається про події Троянської війни, припускають, що початково вона стосувалася Восьмикнижжя. Див.: *Пичхадзе А.А.* К истории четъего текста славянского Восьмикнижия // *ТОДРЛ*. — СПб., 1996. — Т. 49. — С. 10; *Thomson F.* The Slavonic Translation of the Old Testament // *Interpretation of the Bible*. — Ljubljana, 1998. — Р. 729; *Franklin S.* Writing, Society and Culture in Early Rus, с. 950–1300. — Cambridge, 2002. — Р. 207, note 86. Плутанина могла виникнути через переробки змісту, що простежуються у цьому хронографі. Раніше висловлювали припущення, що у приписці пресвітера Григорія мова йде про Толкову Палею, а В.М. Істрін вважав, що так було розписано назву усього хронографа в цілому: *Истрин В.М.* Указ. соч. — С. 354–357; огляд думок див. ще: *Пеев Димитър.* Заглавката на Григорій, презвитер мних на всички църковници на българските църкви, и Именникът на българските ханове // *Littera et lingua. e-journal*. — 2007, зима. — Статии: <http://www.slav.uni-sofia.bg/lilijournal/index.php/bg/issues/winter-2007/64-peeв-d-winter2007>.

¹⁴ Див. напр.: *Пичхадзе А.А.* Указ. соч. — С. 10–21; *Thomson F.* Op. cit. — Р. 729–735; *Михайлов А.В.* К вопросу о происхождении и литературных источниках Толковой Палеи // *ИОРЯС*. — 1928. — Т. 1. — Кн. 1. — С. 49–80; *Славова Т.* Толковната палея в контекста на старобългарската книжнина. — София, 2002. — С. 128–132.

¹⁵ Видатні дослідники хронографічної літератури В.М. Істрін та О.В. Творогов зосередилися на хронографічній складовій у вузькому смислі слова: хроніках Амартола, Малали та ін.

¹⁶ Див.: Михайлов А.В. Опыт изучения текста книги Бытия пророка Моисея в древнеславянском переводе. Ч.1. Паримейный текст. — М., 2011. — С. 322–324.

¹⁷ Пичхадзе А.А. Указ. соч. — С. 13; Thomson F. Op. cit. — P. 730.

¹⁸ Звичайно, окремі спільні вторинні читання можна виявити у різних редакціях, групах та підгрупах, однак їх небагато і вони не складають певної системи. Найвірогідніше, слід твердити про незалежну правку різних переписувачів та випадкових збігах у інноваціях. Щодо подібних різночитань на матеріалі грецьких Євангелій див.: Colwell E.C. Studies in Methodology in Textual Criticism of the New Testament. — Leiden, 1969. — P. 51, 123–124 та ін.

¹⁹ Древнеславянская книга Исход. Текст в хронографической редакции, с разночтениями из других редакций по спискам XIV–XVI вв. / Упорядник Т.Л. Вилкул (у друці).

²⁰ О.В. Михайлов у своєму виданні Книги Буття та дослідницьких працях врахував два рукописи: найдавніше Лаврське Троїцьке П'ятикнижжя XIV або початку XV ст. № 1 (Т-1) та Архівський хронограф (Арх., один із списків Іудейського хронографу). А.А. Пичхадзе визначила, що до цієї ж версії належить Троїцьке П'ятикнижжя № 45 (Т-45). Крім цього, існують ще два списки Іудейського хронографу.

²¹ За спостереженнями О.В. Михайлова, Т-1 настільки повно запозичує паримійний текст, що міг використовуватися й як службова книга: Михайлов А.В. Опыт... — С. LI. Як відзначив О.О. Алексеев, з введенням у XIV ст. Іерусалимського статуту, що спирався не на «специальные литургические композиции, но использовал обычные полные библейские тексты с литургической разметкой», подібні кодекси могли виконувати службові функції: Алексеев А.А. Текстология... — С. 33. Виокремлення паримійних читань полегшується тим, що паримійна версія Книги Вихід видана та фундаментально досліджена А.А. Пичхадзе: К истории славянского Паримейника (паримейные чтения книги Исход) // Традиции древнейшей славянской письменности и языковая культура восточных славян. — М., 1991. — С. 147–173; Типология паримейных чтений книги Исход // Старобългаристика. — 1986. — № 1. — С. 20–34; Книга «Исход» в древнеславянском Паримейнике // Ученые записки Российского православного университета ап. Иоанна Богослова. — М., 1998. — Вып. 4. — С. 5–60.

²² Переписувачі біблійних кодексів, як і більшість письмених і неписьмених людей епохи Середньовіччя, краще за все знали паримійну версію, яку вислуховували під час служб, і тому інтерполяції з неї трапляються практично в усіх кодексах — йдеться лише про масштаб запозичень.

²³ Віл. — Арк. 28, Арх. — Арк. 27а, Варш. — С. 57: «...лѣ^т же имѣю^т ѿ Авимелеха . и многог^о род^ѹ сквернаго Совья . до сего лѣта в на^ж начахо^м писати книги си , естъ лѣ^т во /Арх., Варш. пропущено лѣ^т во/ ѡ^г и ѹ^и и .м̄. и .с̄. лѣ^т тое было /Арх., Варш. лише: лѣ^т/».

²⁴ Вказано дати від творення світу та роки від життя того чи іншого патріарха «и до сего дне».

²⁵ Як вказав Ф. Томсон, датування 1260 р. можливе лише у тому випадку, якщо приймаються дати, наведені у «Хроніці» Іоана Малали. Інакше діапазон дат укладення хронографу може бути досить широким: від 1144/45 р. по 1299/1300 р. Thomson F. Op. cit. — P. 649.

²⁶ Хронологічний розрахунок вміщено саме у тій частині хронографу, де бачимо компіляцію з «Хроніки» Малали та «Слів» Григорія Богослова з коментарями Нікити Іраклійського: Иванов С.А. Мифологический конвой «басни о Совии» в составе Иудейского хронографа // Славяноведение. — 2010. — № 2. — С. 63–71; Вилкул Т. Создание Совия: работа составителя Иудейского хронографа (XIII в.) // Istorijos šaltinių tyrimai. — Vilnius, 2010. — S. 11–32. Відповідно, дослідник в даному разі має право брати хронологічні реperi з Малали.

²⁷ Septuaginta. Id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes / Ed. Alfred Rahlfs: Duo volumina in uno. — Stuttgart, (1935) 1979.

²⁸ Порівняємо у «Словах» Григорія Назіанзіна (перша редакція): «аште и пѣша оубо людьскаго · на колесници точаховъ». Будилович А. XIII Слов Григория Богослова в древнеславянском переводе по рукописи Императорской публичной библиотеки XI века. — СПб., 1875. — Арк. 42 а.

²⁹ За підрахунками автора, в Іудейському хронографі порівняно з іншими групами списків, найбільша кількість випущених виразів: 77, порівняємо: у Троїцьких П'ятикнижжях — пропущено 15 виразів, в російській редакції — 45, у південнослов'янській — 39. Крім того, тут висока кількість лексичних заміни, близьких за звучанням та написанням (як то «инь не» з «и нынѣ», «поустыни» з «поусти» та под.): 97 прикладів. Порівняємо: у Троїцьких П'ятикнижжях таких — 33, в російській редакції — 55, південнослов'янській — 43. Разом з тим, в Іудейському хронографі найменша кількість доповнень (додано лише 3 вирази та 31 окреме слово — тоді, як у найбільш «творчого» південнослов'янського укладача — додано 25 виразів та 96 окремих слів). Така картина обумовлюється, вірогідно, тим, що хоча текст копіювався переважно механічно, хронограф не є власне Восьмикнижжям, що дозволяло випускати зайві, з точки зору його укладача, деталі. Див.: Книга Исход...

³⁰ Номери віршів подано через косу риску, якщо наявні розбіжності у нумерації Септуагінти та сучасного перекладу на українську та російську мови (український переклад І. Огієнка, російський — Синодальний). Першим проставляється номер глави та вірша за Септуагінтою, оскільки давньослов'янський текст залежить від грецького, а нові переклади зазнали різноманітних повторних звірок. Слід враховувати, що у Септуагінті окремі вірші та одну з глав (гл. 38) пропущено. Напр., після Ех. 32.8 йде 32.10, після 35.14 — 35.16 — 35.19, після 40.6 — 40.8 і т.д. Крім того, у слов'янських списках Книги Вихід у главах 36–37 відбулося дублювання. Продубльовані вірші мають нумерацію з доданою літерою «д» (36.5д, 36.33/39.25д, і т. п.).

³¹ Виявлено більше як 30 інновацій, що не зустрічаються в інших редакціях та групах: бразды, вдѣлающе, весло, вонащии, вовружитиса, гадание, дѣльно, елижды, жадилникъ, зазлащень, изменью, искоущей (замість ищоу..), коньскыи, кочати/тачати, лоука, навькль, постащеса, прьвою, прѣславьныи, прѣтварати, распригоша, ревнитель, свободою, сьмѣщение, тщетно, оувѣдати, оумалити, оутренѣ, чадна, шьствию, убитникъ (замість обитал...). Див. покажчики до видання: Книга Исход...

³² Віл. — Арк. 99; Арх. — Арк. 92а; Варш. — С. 301б; Septuaginta. — Р. 94.

³³ Віл. — Арк. 99 зв.; Арх. — Арк. 92с; Варш. — С. 302а; Septuaginta. — Р. 95.

³⁴ Віл. — Арк. 100 зв.; Арх. — Арк. 92д; Варш. — С. 304б; Septuaginta. — Р. 96.

³⁵ Віл. — Арк. 101; Арх. — Арк. 93б; Варш. — С. 306а; Septuaginta. — Р. 98.

³⁶ Віл. — Арк. 104; Арх. — Арк. 95с-д; Варш. — С. 314б; Septuaginta. — Р. 105.

³⁷ Віл. — Арк. 113 зв.; Арх. — Арк. 102с; Варш. — С. 339а; Septuaginta. — Р. 128.

³⁸ Віл. — Арк. 116 зв.; Арх. — Арк. 104с; Варш. — С. 346а; Septuaginta. — Р. 134.

³⁹ Віл. — Арк. 119; Арх. — Арк. 106а; Варш. — С. 352а; Septuaginta. — Р. 139.

⁴⁰ Віл. — Арк. 119; Арх. — Арк. 106б; Варш. — С. 352б; Septuaginta. — Р. 140.

⁴¹ Віл. — Арк. 114 зв.; Арх. — Арк. 103б; Варш. — С. 341б; Septuaginta. — Р. 130.

⁴² Віл. — Арк. 121 зв.; Арх. — Арк. 108а; Варш. — С. 359а; Septuaginta. — Р. 146.

⁴³ Віл. — Арк. 123 зв.; Арх. — Арк. 109с; Варш. — С. 363б; Septuaginta. — Р. 151.

⁴⁴ Т-1. — Арк. 60б; Т-45 Арк. 59; Septuaginta. — Р. 92 (δρα).

⁴⁵ Т-1. — Арк. 61б; Т-45. — Арк. 60 зв.; Septuaginta. — Р. 94 (αὐτοῦ).

⁴⁶ Т-1. — Арк. 61д; Т-45. — Арк. 61; Septuaginta. — Р. 94 (Κααθ).

⁴⁷ Т-1. — Арк. 62б; Т-45. — Арк. 62; Septuaginta. — Р. 96 (τὸν λαόν. βάδισον...).

⁴⁸ Т-1. — Арк. 71б; Т-45. — Арк. 71 зв.; Septuaginta. — Р. 113.

⁴⁹ Толковая паляя 1477 года. Воспроизведение Синодальной рукописи № 210. — 1892. — Вып. 1. — Арк. 208д.

⁵⁰ Т-1. — Арк. 89б; Т-45. — Арк. 96 зв. Слід додати, тут пропущений фрагмент і плутанина як у протографі слов'янського перекладу, так і в оригіналі — Септуагінті, тому обсяг не можна вирахувати за випущеними главами. Крім того, у Т-45 в Ех. 5.10–13, 5.23 та 12.16–19 — бачимо приклади диттографії (арк. 60, 67 зв.). Не виключено, вони походять від спільного протографа списків цієї групи. Однак не збереглися у іншому списку цієї групи, Т-1, через те, що в ньому списку систематично проведене скорочення копійованого тексту.

⁵¹ Т-1. — Арк. 59д; Т-45. — Арк. 58; Septuaginta. — Р. 90.

⁵² Т-1. — Арк. 62д; Т-45. — Арк. 63; Septuaginta. — Р. 97.

⁵³ Щиро вдячна Анні Абрамовні Пічхадзе за уточнення у визначенні читання цього рядка.

⁵⁴ Т-1. — Арк. 64а; Т-45. — Арк. 64 зв.; Septuaginta. — Р. 100.

⁵⁵ Т-1. — Арк. 67б; Т-45. — Арк. 68 зв.; Septuaginta. — Р. 106.

⁵⁶ Т-1. — Арк. 73а; Т-45. — Арк. 74; Septuaginta. — Р. 117.

⁵⁷ Т-1. — Арк. 79а; Т-45. — Арк. 81 зв.; Septuaginta. — Р. 128.

⁵⁸ Т-1. — Арк. 85а; Т-45. — Арк. 89; Septuaginta. — Р. 140.

⁵⁹ Т-1. — Арк. 86д; Т-45. — Арк. 91 зв.; Septuaginta. — Р. 144.

⁶⁰ Т-45. — Арк. 96 (у Т-1 тут великий пропуск); Septuaginta. — Р. 150.

⁶¹ Т-1. — Арк. 60с; Т-45. — Арк. 59; Віл. — Арк. 98 зв.; Арх. — Арк. 91б; Варш. — С. 299а; Septuaginta. — Р. 92.

⁶² Т-1. — Арк. 61а; Т-45. — Арк. 60; Віл. — Арк. 99; Арх. — Арк. 91с; Варш. — С. 300б; Septuaginta. — Р. 93.

⁶³ Т-1. — Арк. 61д; Т-45. — Арк. 61; Віл. — Арк. 99 зв.; Арх. — Арк. 92б; Варш. — С. 302а; Septuaginta. — Р. 94.

⁶⁴ Тут розходження у двох групах, однак очевидно, варіанти Іудейського хронографа та Т-45 (у Т-1 пропуск, арк. 72б) походять від спільного різночитання: Т-45. — Арк. 73; Віл. — Арк. 108 зв.; Арх. — Арк. 98д; Варш. — С. 325б; Septuaginta. — Р. 115 (τῶν τριῶν μέτρων ἦν).

⁶⁵ Т-1. — Арк. 73д; Т-45. — Арк. 75; Віл. — Арк. 109 зв.; Арх. — Арк. 99д; Варш. — С. 329а; Septuaginta. — Р. 118.

⁶⁶ Т-1. — Арк. 77д; Т-45. — Арк. 80; Віл. — Арк. 112 зв.; Арх. — Арк. 101д; Варш. — С. 336б; Septuaginta. — Р. 125.

⁶⁷ Т-1. — Арк. 80д; Т-45. — Арк. 83 зв.; Віл. — Арк. 115; Арх. — Арк. 103с; Варш. — С. 343а; тут вторинне «задному» також у південнослов'янській редакції, порівняємо: С. — Арк. 114 зв.; Гр. — Арк. 63 зв.; Septuaginta. — Р. 130 (τῶ ὀπισθίῳ).

⁶⁸ Т-1. — Арк. 82с; Т-45. — Арк. 86; Віл. — Арк. 116 зв.; Арх. — Арк. 104д; Варш. — С. 346б; Septuaginta. — Р. 135.

⁶⁹ Т-1. — Арк. 89д; Т-45. — Арк. 97; Віл. — Арк. 125 зв.; Арх. — Арк. 110д; Варш. — С. 368а; Septuaginta. — Р. 155.

⁷⁰ Т-1. — Арк. 60а; Т-45. — Арк. 58 зв.; Віл. — Арк. 98; Арх. — Арк. 91б; Варш. — С. 298б; Septuaginta. — Р. 91.

⁷¹ Т-1. — Арк. 61б; Т-45. — Арк. 60; Віл. — Арк. 99; Арх. — Арк. 91с; Варш. — С. 301а; Septuaginta. — Р. .

⁷² Т-1. — Арк. 61д; Т-45. — Арк. 61; Віл. — Арк. 99 зв.; Арх. — Арк. 92б; Варш. — С. 302а; Septuaginta. — Р. 94.

⁷³ Т-1. — Арк. 61д; Т-45. — Арк. 61 зв.; Віл. — Арк. 100; Арх. — Арк. 92с; Варш. — С. 303а; Septuaginta. — Р. 95.

⁷⁴ Т-1. — Арк. 63а; Т-45. — Арк. 63; Віл. — Арк. 101; Арх. — Арк. 93б; Варш. — С. 305б; Septuaginta. — Р. 97.

⁷⁵ Т-1. — Арк. 63д; Т-45. — Арк. 64; Віл. — Арк. 101зв.; Арх. — Арк. 93д; Варш. — С. 307б; Septuaginta. — Р. 99.

⁷⁶ Т-1. — Арк. 64б; Т-45. — Арк. 64 зв.; Віл. — Арк. 102; Арх. — Арк. 94а; Варш. — С. 308б; Septuaginta. — Р. 100.

⁷⁷ Т-1. — Арк. 66а; Т-45. — Арк. 66 зв.; Віл. — Арк. 103 зв.; Арх. — Арк. 95а; Варш. — С. 312б; Septuaginta. — Р. 104.

⁷⁸ Т-1. — Арк. 72а; Т-45. — Арк. 73; Віл. — Арк. 108; Арх. — Арк. 98с; Варш. — С. 325б; Septuaginta. — Р. 115.

⁷⁹ Т-1. — Арк. 73с; Т-45. — Арк. 74 зв.; Віл. — Арк. 109; Арх. — Арк. 99с; Варш. — С. 328а; Septuaginta. — Р. 117.

⁸⁰ Т-1. — Арк. 74с; Т-45. — Арк. 76; Віл. — Арк. 110; Арх. — Арк. 100а; Варш. — С. 330б; Septuaginta. — Р. 119.

⁸¹ Т-1. — Арк. 75д; Т-45. — Арк. 77 зв.; Віл. — Арк. 111; Арх. — Арк. 100д; Варш. — С. 332б; Septuaginta. — Р. 122.

⁸² Т-1. — Арк. 78д; Т-45. — Арк. 81; Віл. — Арк. 113–113 зв.; Арх. — Арк. 102б; Варш. — С. 338а–338б; Septuaginta. — Р. 127.

⁸³ Т-1. — Арк. 81с; Т-45. — Арк. 84 зв.; Віл. — Арк. 116; Арх. — Арк. 104а; Варш. — С. 344б; Septuaginta. — Р. 133.

⁸⁴ Т-1. — Арк. 82б; Т-45. — Арк. 85 зв.; Віл. — Арк. 116 зв.; Арх. — Арк. 104с; Варш. — С. 346а; Septuaginta. — Р. 134.

⁸⁵ Т-1. — Арк. 83а; Т-45. — Арк. 86 зв.; Віл. — Арк. 117; Арх. — Арк. 105а; Варш. — С. 347б; Septuaginta. — Р. 135.

⁸⁶ Т-1. — Арк. 83б; Т-45. — Арк. 86 зв.; Віл. — Арк. 117; Арх. — Арк. 105а; Варш. — с. 348а; Septuaginta. — Р. 136.

⁸⁷ Т-1. — Арк. 84б; Т-45. — Арк. 88; Віл. — Арк. 118; Арх. — Арк. 105д; Варш. — С. 350б; Septuaginta. — Р. 138.

⁸⁸ Т-1. — Арк. 87с; Т-45. — Арк. 92 зв.; Віл. — Арк. 121; Арх. — Арк. 107д; Варш. — с. 358а; Septuaginta. — Р. 145.

⁸⁹ Арх. — 109а, Варш. — с. 362а, Т-45. — Арк. 95; Віл. пропущено (арк. 123); Т-1 частковий пропуск (арк. 89а); Septuaginta. — Р. 149.

⁹⁰ Пичхадзе А.А. Указ. соч. — С. 13; Thomson F. Op. cit. — Р. 733.

⁹¹ Спостереження зроблені на матеріалі Книги Ісуса Навіна.

⁹² На думку А.Л. Ліфшица та А.А. Турілова, рукопис датується початком XV ст.

**НОВИЙ ЗМІСТ СТАРИХ ГРАМОТ: «ЗАПРОШЕННЯ» ВІРМЕН
НА РУСЬ КНЯЗЯМИ «ДАНИЛОМ ФЕДОРОВИЧЕМ»
ТА «ФЕДОРОМ ДМИТРОВИЧЕМ»
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ 1578 ТА 1654 рр.
У ЛЬВОВІ)**

В усі часи минуле виконувало легітимізуючу функцію. Особливо важливу роль грали оповідання про початки (роду, династії, племені, нації, міста тощо), які можна кваліфікувати як «міфи-заснування»¹. Минуле мало легітимізувати сучасний стан речей. Із цією метою складалися списки царів та династичні історії, які мали забезпечити права на трон правлячій династії, виводячи її від когось із богів чи героїв давнини. Генеалогії мали підкреслювати вищий статус аристократії. Довші генеалогії й давніші предки мали додавати ваги знатному роду в його боротьбі з конкурентами. Автори хронік та літописів сміливо виводили коріння свого народу від славетних предків давнини — троянців, римлян, сарматів чи бодай козарів². Зростання міст та самосвідомості їхніх мешканців знаходило свій прояв у міських хроніках та інших творах історичного змісту, які мали уславити рідне місто, приписуючи його заснування Гераклу, Антенору, Парису, Цезарю, Ною чи ще якомусь відомому персонажу шанованої античної чи біблійної традиції³.

У центрі уваги даної статті уявлення міщан про минуле. Утім, досліджувана нами ситуація трохи відрізняється від класичних прикладів, наведених вище. Мова не йде про укладання міської хроніки чи вигадування міфу-заснування рідного міста. Нашу увагу сфокусовано на використанні минулого в ході судових процесів, які мали місце у Львові в кінці XVI — середині XVII ст. З іншого боку, мова не про класичне застосування справжніх та підроблених грамот чи звернення до місцевих легенд. Ми спробуємо дослідити процес вкладання міщанами нового змісту у старі грамоти, які не містили цієї інформації. Це дозволить нам реконструювати сприйняття та розуміння тогочасними міщанами віддаленого минулого як такої собі скарбниці аргументів, придатних для цілком прагматичного використання в суді.

Звернення до минулого під час судових процесів не є чимось унікальним, навпаки, більшість тяжб якраз пов'язана з конфліктними ситуаціями, що мали місце в минулому або ж підстави їхні були закладені тоді. Проте це минуле вкладається в хронологічні рамки життя учасників

процесу чи покоління їхніх батьків (наприклад, справи про спадщину). Як правило, воно залишається на рівні приватних чи ділових відносин між міщанами (або міщанами та представниками інших станів). Інша справа — судові процеси між групами, у нашому випадку етно-конфесійними — вірменською громадою та магістратом Львова, який складався з міщан-католиків переважно німецького та польського походження. У конфліктних ситуаціях групи, здавна наділені певними правами, звертаються до своїх давніх привілеїв задля підкріплення аргументації на поточному судовому процесі. Цей різновид минулого ми класифікуємо як «актуальне минуле», тобто таке, яке має практичне значення для захисту прав та претензій і яке зафіксоване в документах, добре відомих усім учасникам процесу. З іншого боку, існує неактуальне минуле, яке не має практичного значення і яке ми класифікуємо як «віддалене минуле». До нього не звертаються на судових процесах, а документи, в яких воно зафіксоване, не використовуються й залишаються невідомими загалу. Утім, іноді обставини змушують звернутися до віддаленого минулого, проте не задля укладення панегіриків, а з цілком практичною метою.

Унікальність львівської ситуації в тому, що внаслідок польського завоювання та масового припливу поліетнічного населення в цей час у місті співіснували дві відмінні версії міфу-заснування — князем Левом Даниловичем та королем Казимиром III. Польське завоювання Львова та Галицької Русі 1349 р. (1340 р., згідно з польськими хроністами) та надання місту магдебурзького права 1356 р. перетворили попередній «руський» період на віддалене минуле. Проте «руське» минуле певною мірою зберегло значення за межами міста. Більшість місцевих землевласників отримала від Казимира III підтвердні грамоти на свої володіння, або ж їхні давніші грамоти були перекладені латинською мовою. Руські оригінали втратили своє значення, утім, не повністю. На це вказують пізніші подробиці грамот князя Льва⁴. Відмінність досліджуваної нами ситуації від вигадок та подробиць попередніх століть у тому, що якраз у кінці XVI — середині XVII ст. стрімко зростає рівень освіченості міщан, зокрема читання ними історичної літератури (у другій половині XVI ст. виходить друком чимало історій Польщі, Литви та Русі). Отже, можливість маневру між двома версіями міфу-заснування та краща обізнаність з історичною літературою залишали більше простору для творчого пригадування-вигадання міщанами нових обставин, подій та осіб. Вивчення цієї ситуації на мікрорівні може допомогти краще зрозуміти ширший контекст тих процесів, які відбувалися у сприйнятті суспільством віддаленого минулого в період між Люблінською унією 1569 р. та Хмельниччиною.

Вірмени, разом з іншими міськими «націями» Львова, отримали від короля Казимира III підтвердження своїх прав на судову автономію

1356 р. Звідси випливає, що вірменська громада в місті існувала задовго до польського завоювання й була наділена суттєвими правами. Міщани-католики, які посіли домінуюче становище в новому «магдебурзькому» місті Львові / Лембурзі, намагалися всіляко обмежити економічні права некатоликів та остаточно підпорядкувати їх міському магістрату, посади в якому були узурповані католицьким патриціатом. Вірменська громада, що складалася з багатих купців, які вели східну торгівлю, та заможних ремісників (які переважно спеціалізувалися на виготовленні ювелірних виробів та обробці шкір), чинила серйозний опір і найдовше зберігала повну юридичну автономію. Лише 1469 р. міщани-католики домоглися остаточного скасування посади вірменського в'їта, який очолював засідання вірменського суду⁵.

Великі географічні відкриття кінця XV — першої половини XVI ст. призвели до того, що відтепер прянощі — основний товар східної торгівлі вірменських купців — потрапляли до Західної Європи морським шляхом на португальських вітрильниках, а не суходолом, як раніше, і коштували набагато дешевше. Зменшення прибутків від східної торгівлі вірменські купці намагалися компенсувати більш активною участю в експорті збіжжя, худоби, поташу та лісових товарів з українських земель Речі Посполитої та Молдавського князівства, локальній роздрібній торгівлі, виготовленні та продажу алкогольних напоїв, створюючи в цих сферах конкуренцію католикам. У другій половині XVI ст. протистояння між католицьким патриціатом Львова та місцевою вірменською «нацією» невпинно зростало й 1563 р. вилилось у судовий процес. В остаточному рішенні король Сигізмунд II намагався знайти компроміс, який би задовольнив обидві сторони⁶. Проте економічна конкуренція й далі посилювалася, що робило неминучим загострення конфлікту.

У травні 1578 р. до Львова завітав нещодавно обраний король Стефан Баторій. Вірменська громада подала на розгляд королю статті, у яких скаржилася на економічні утиски з боку магістрату, «незважаючи на те, що ті вірмени занесені у громаду (міщан) та податки порівно платять; і відносно цехів, то (вірмени) не допускаються до користування вольностями згаданих (цехів) та міськими (вольностями)»⁷. Представники вірмен підкреслювали, що їм забороняють вольності, якими здавна користувалися ще їхні предки⁸. У свою чергу, представники магістрату заперечували належність вірмен до міської громади (магдебурзького права), аргументуючи це тим, «що вірмени з огляду на різницю у мові та релігії не є їм рівними»⁹. Отже, міщани-католики апелювали до етноконфесійних критеріїв визначення приналежності до міської громади, яка, на їхню думку, співпадала з католицькою громадою. Для них вірмени були зайшлими *чужинцями*, а не *співгромадянами*.

Також представники магістрату заявили, що з тих вольностей, якими користуються міщани (католики), вірмени допущені тільки до деяких, «що з їхніх оригінальних привілеїв локації, якби показали, може виявитися»¹⁰. Привілеї локації видавалися міщанам під час заснування міста (фактично, надання місту магдебурзького права) або певній етно-конфесійній групі («нації»), що оселялась у місті на певних правах та утворювала автономну громаду, королем або власником землі (у випадку приватновласницьких міст). З точки зору міщан-католиків (як впливає з їхньої пізньої скарги), Львів було засновано 1356 р., коли Казимир III надав місту магдебурзьке право. За їхньою логікою, оскільки це право король надав тільки католикам, усі інші «нації», яким дозволено було жити в місті, мали отримати від нього певні привілеї локації, де були визначені їхні права, що апріорі не могли бути рівними правам католиків з огляду на приналежність до іншої конфесії. Подібна логіка ігнорувала той факт, що місто Львів було засноване принаймні за сто років до 1356 р. Заснування міста приписувалося князю Льву Даниловичу, від якого воно, власне, і отримало своє ім'я — Львів. Це було добре відомо мешканцям міста, судячи з переказів, зафіксованих приблизно в цей самий час у щоденнику Мартина Груневега¹¹.

«Щодо цього, вірмени розповіли, що вони жодного привілею своєї локації або фундації не мають, але порівно з іншими міщанами до всіх і кожної зокрема вільності є покликані та прийняті»¹². З точки зору вірмен, відсутність у них спеціального привілею локації доводила, що вони на час заснування міста розглядались не як окрема група, а як повноправна частина міської громади й, відповідно, отримали рівні права з іншими міщанами Львова. Після складання присяги трьома вірменськими старшими процес тривав: «І знову обидві сторони перед нами і нашими радниками поновили свої суперечки та показали свої привілеї, котрі були у їхньому користуванні та у володінні ... Тому вирішуємо, що ті вірмени мають тішитися тими самими міськими правами та прерогативами й вигодами, як й інші міщани»¹³.

Міщани-католики та вірмени по-різному розуміли факт заснування міста. Для магістрату заснуванням було надання місту магдебурзького права 1356 р. Вірмени ж з'явилися у Львові до цього й до польського завоювання 1349 р. Відповідно, вони не вважали себе чужинцями, які б потребували спеціального привілею локації. Усі міські привілеї поширилися на них автоматично, як на корінних мешканців міста. Треба було лише довести, що вірмени оселилися у Львові до 1356 р. Отже, потрібно було продемонструвати привілеї, отримані від галицько-волинських князів.

Оскільки суперечки тривали, Львівський католицький архієпископ Ян-Димітр Соліковський 1597 р. очолив комісію з примирення двох сторін.

Він уклав проект із 12 пунктів під назвою «Засоби, запропоновані для примирення панів райців та міщан-католиків з панами вірменами, також міщанами міста Львова» (8 грудня 1597 р.). Обидві сторони повторили перед комісією свої аргументи. З точки зору магістрату, «при заснуванні старого Лембурка, або Львова, поляки тутешні громадяни і як діти коронні були, а панове вірмени приходні, тобто такі, що тут не народилися, але з землі своєї з якоїсь причини прийшли, що як бачимо не новина у всіляких королівствах та землях християнських, особливо (унаслідок) лих від воєн громадянських чи зовнішніх»¹⁴. В останньому 12 пункті проекту Соліковський повертається до питання, коли і яким чином з'явилися у Львові вірмени. «Як кінець повертається до початку, тобто як же панове вірмени прийшли і [як були] прийняті. Але, оскільки вже говоримо про згоду у всьому, ані про декрети, які б повинні бути поставлені під сумнів, ані про скасування присяг, які вже принесені. Тоді, здається, не про те далі повинна йти мова, як і за яким привілеєм сюди прийшли, коли з незначної причини нікого в той час від міського права не виключали, і від католиків також не було заперечень. А то показали нам [вірмени від] Данила Федоровича малу грамоту стару, ту, яку його [королівській] милості Стефану [показали]. Вже тоді хай цьому питанню буде кінець, і то суть вірмени громадяни і співгромадяни і привілеями своїми, по праву і законно набутими, повинні користуватися, як і панове католики»¹⁵. Вочевидь, мова тут може йти про часи до польського завоювання Галицької Русі, коли міщани-католики не мали впливу на рішення князя дозволяти чи ні оселитися в місті новим прибульцям.

Завдяки цьому запису з'ясовується, що 1578 р. вірмени продемонстрували Стефану Баторію грамоту, яку отримали від «Данила Федоровича». Вірмени ніколи не використовували цю грамоту до 1578 р., і немає ніяких свідчень, що вони робили це після 1597 р. Ця «мала грамота стара» не збереглася до нашого часу. Постає питання, хто ж такий «Данило Федорович»? Принаймні, може бути дві відповіді. З одного боку, це міг бути князь Данило Федорович (Острозький), який князував на Волині з 1438 р. З іншого боку, Соліковський (котрий писав з пам'яті, не маючи перед очима грамоти) міг припуститися помилки й написати «Данило Федорович» замість «Данило Романович». Проте й вірмени, і Соліковський, і міський магістрат (імовірно, і король та його радники) однозначно ідентифікували цю особу як галицького князя, а згодом короля Данила Романовича. Принаймні, саме він був потрібен вірменам, щоб довести їхні претензії, адже саме Данило Романович князував на Русі в часи заснування Львова (грамоти від більш пізніх Данилів вже не могли слугувати аргументом на користь вірмен). Саме так цю особу сприйняли й представники магістрату, як впливає з їхньої скарги, яку вони подали між 1597 та 1600 рр. королю Сигізмунду III.

У цій скарзі міщани-католики визнали слушною заяву вірмен про запрошення їхніх предків на Русь галицькими князями, але звинуватили їх в участі у ворожих нападах, здійснюваних князями Данилом та Левом разом із татарами в 1250–1280-х рр. проти Польського королівства¹⁶. Таким чином, у скарзі предки львівських вірмен були представлені як вороги Польської Корони та союзники татар. Магістрат виграв судовий процес 1600 р., і фактично відновили стан речей до королівського декрету 1578 р.¹⁷ Те, як патриції-католики сконструювали вигідну для них версію, заслуговує на окреме дослідження. Зазначимо лише, що за основу цієї версії було взято кілька фрагментів з трактату Мартина Кромера «Про походження та діяння поляків 30 книг» (1555)¹⁸, які було скомпоновано з уривками з інших творів, і все це піддано вельми вільній інтерпретації. Кромер, безумовно, був авторитетом, а посилання на авторитет підсилювало позицію тих, хто приписав йому навіть те, чого він ніколи не писав.

На три десятиліття в цьому протистоянні наступило певне затишшя, протягом якого пальма першості в запрошенні вірмен на Русь поступово перейшла від князя Данила до його сина Льва Даниловича¹⁹. Утім, 1630 р. конфлікт набув релігійного виміру. Внаслідок боротьби за вплив між впливовими вірменськими купецькими родинами²⁰ Львівський вірменський єпископ Нікол Торосович за підтримки єзуїтів, Львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького та короля Сигізмунда III заявив про унію з Римо-католицькою церквою. Проте його спроби повернути до унії вірмен, підданих польського короля, наштовхнулися на опір більшості з них²¹. Зазнаючи утисків та переслідувань, верхівка вірменської громади вдається до переосмислення версії «запрошення» її предків на Русь²². Прихід до влади налаштованого на компроміс із протестантами й православними короля Владислава IV давав шанс на вихід із тупика.

Делегація старших (*seniores*) вірменської громади 1641 р. представила сповідання віри (*confessio fidei*) Владиславу IV, в якій проголосила свою приналежність як до св. Григорія²³, так і до св. Петра, і визнала рішення перших семи вселенських соборів. Король розглядав це сповідання віри як важливий крок на шляху поступового приєднання вірмен до Римо-католицької церкви. Тому він підтвердив і затвердив вірменам усі привілеї, надані їм попередніми правителями²⁴. Серед інших грамот (переважно привілеїв, наданих попередніми польськими королями), затверджених Владиславом IV, була коротка грамота, видана руським князем (утім, цього разу це не були ані Данило, ані Лев). Це був лист князя Федора Дмитровича до загадкових «косохацьких» вірмен (І. Линниченко вважав, що належить читати як «ко сохацьким», тобто до вірмен з кримського міста Солхата)²⁵. Оскільки листа було написано кирилицею, він

був перекладений латиною й разом з іншими привілеями вписаний до Коронної Метрики (*Matricularium Regni Poloniae*) 17 листопада 1641 р.²⁶ Вірменські делегати отримали виписку з Метрики й надалі використовували цей латинський переклад як офіційний документ, що було звичайною практикою в ті часи. Руський оригінал листа втратив своє значення, проте й надалі залишався у львівських вірмен. На початку ХІХ ст. він зберігався в архіві вірменської єпархії у Львові, але зник після смерті єпископа Яна Якуба Симоновича 1816 р.²⁷ Професор теології Львівського університету, вірменин за походженням, Франциск-Ксаверій Абгаро-Захаріасевич стверджував, що читав оригінал і з пам'яті навів його в латинській транскрипції у своєму нарисі історії вірмен Польщі, виданому 1842 р. у Львові. «*Oto Kniазia Teodora Dmytrowicza Kosochackim Armenom: Prejdili na moju ruku dam wam wolnost na try lita. Oстанніх слів не пам'ятаю*»²⁸. Цей коротенький запис суттєво відрізняється від латинського перекладу 1641 р.

Руський оригінал у транскрипції Ф.-К. Захаріасевича	Латинський переклад, внесений до Коронної Метрики 1641 р.
Oto Kniазia Teodora Dmytrowicza Kosochackim Armenom: Prejdili na moju ruku dam wam wolnost na try lita	privilegium Theodori Demetrii Ducis <i>Russiae</i> ex Ruthenico idiomate in latinum transpositum in a. Dni millesimo sexagesimo secundo Armenis datum, cujus ea sunt verba: Ecce <i>Magni</i> Ducis Theodori Demetrii filii Kosohacensibus Armenis, qui huc volunt venire, <i>veniant in auxilium meum</i> , et ego vobis dabo libertatem ad tres annos <i>et cum fueritis apud me, ubi quis voluerit, illuc ibit libere</i> . Cui quidem privilegio originali sigillum praenominati ducis est appensum, et licet obvetustatem uti apparet in parte laesum, nulli tamen suspicioni obnoxium ²⁹
Від князя Федора Дмитровича косохацьким вірменам: прийдіть на мою руку дам вам вольність на три літа	привілей від Федора Дмитра князя <i>Русі</i> з руської мови на латинську перекладений, в літо Господнє 1062 пожалуваний вірменам, якого слова є такими: Від <i>великого</i> князя Федора, сина Дмитра, косохацьким вірменам, які захочуть сюди прийти, <i>прийдуть мені на допомогу</i> , і дам вам волю на три літа, <i>і коли будете піді мною, хто де захоче, там вільно оселиться</i> . До оригіналу цього привілею підвішена печатка згаданого князя, і, очевидно, слід вважати його старовинним: він частково пошкоджений, але не викликає жодної підозри

В оригіналі князь (володіння якого не ідентифіковані) запрошує до себе вірмен і обіцяє їм звільнення на три роки, судячи з контексту, від

податків. У латинському перекладі Федір Дмитрович стає великим князем Русі, він запрошує вірмен на допомогу (як вояків) і обіцяє не тільки «волю на три літа», але й право вільно оселятися в його володіннях, там де вони забажають. Нарешті, у перекладі з'являється дата видання грамоти — 1062 р. Отже, у латинському перекладі найвищий володар Русі дає вірменам усе те, що було їм потрібне як важливий аргумент на судових процесах XVII ст. — вірмени з'явилися на Русі не як приходні, а були запрошені великим князем, їхні предки були не купцями, а воїнами, яких закликали на допомогу, але не для того, щоб у союзі з татарами воювати проти Польщі, адже 1062 р. татар поблизу не було й князь Федір Дмитрович на Польщу не нападав (принаймні, про це не писали М. Кромер, М. Бельський та інші польські історики), і дозволили оселятися де завгодно (хоч би й у Львові). Таким чином, до латинського перекладу було внесено все, чого потребували вірмени, щоб успішно відстоювати свої інтереси в суді.

Успіхові вірмен сприяли й інші обставини. Коли у вересні 1648 р. гетьман Б. Хмельницький та хан Іслам-Гірей взяли в облогу Львів, багато хто з міщан-католиків побоювався, що православні русини та вірмени, незадоволені своїм нерівноправним становищем у місті, допоможуть ворогам оволодіти Львовом³⁰. Проте цього не сталося. У жовтні місто заплатило величезний викуп, зокрема чималий внесок зробили вірменські купці. Вірних підданих потрібно було винагородити, тому 14 січня 1651 р. король Ян Казимир дарував львівським вірменам привілей, яким дозволив їм продавати сукно гуртом і в роздріб, відкривати крамниці, варити та продавати гуртом та в роздріб пиво, мед і горілку, так само як і привізне вино³¹. 1652 р. вірмени представили текст сповідання віри Яну Казимиру, який вимагав, щоб його підписав глава Вірменської церкви. Католикос Філіпос затвердив сповідання віри у своєму пастирському листі 12 лютого 1653 р. Таким чином, було подолано найбільш гостру фазу релігійного протистояння (1630–1653 рр.), і 11 листопада 1654 р. старші вірменської громади уклали договір з єпископом-уніатом Н. Торосовичем³².

Тим часом, львівський магістрат подав скаргу, заявивши, що декрет 1651 р. суперечить декрету 1600 р. Королівський суд розглянув цей позов і 11 серпня 1654 р. виніс рішення на користь вірмен, яких було визнано вірними підданими короля (а не іноземцями), які мають користуватися тими самими правами, що й міщани Львова. Під час судового процесу вірмени представили привілеї, надані їхнім предкам попередніми королями. Проте цього разу першою вони продемонстрували грамоту від Федора Дмитровича, точніше виписку латинською мовою з Коронної Метрики. Ця грамота згадується в декреті 1654 р.: «По-перше, показали

привілей князя Дмитрія року 1062, коли вперше вірменську націю прийняли й покликали для воєнної допомоги та громадської потреби в край Русі в кількості значного війська, і в цьому спеціальному привілеї того князя Русі був дозвіл мешкати і селитися їм у будь-якому місці (краю)»³³.

Те, що вірмени представили суду саме виписку, а не руський оригінал, видно з того, що вказано 1062 рік (якого в оригіналі не було), вірмени запрошені на Русь як військо, їм дозволено оселитися будь-де, нарешті, ім'я князя записано неправильно — «Дмитрій». Якщо в руському оригіналі він «Федір Дмитрович», то на початку латинського перекладу — «Федір Дмитрій» (*Theodori Demetrii*). У цьому випадку це подвійне ім'я — практика, поширена в католиків, — і з двох імен укладачі декрету записали друге — «Дмитрій».

Відтепер «Федір Дмитрович» відтіснив Данила та Льва й посів центральне місце в міфі «запрошення» вірмен на Русь. На це вказують свідчення католицьких місіонерів театинців, які працювали серед львівських вірмен у 1660–1670-х рр.³⁴ та Ульріха фон Вердума, секретаря французького посла, який подорожував Західною Україною в 1670–1672 рр.³⁵ Нарешті, львівський католицький канонік, вірменин за походженням, Ян-Тома Юзефович у своїй «Історії Львівської архієпископії» (бл. 1714 р.), переповівши про привілей від великого князя Федора Дмитровича, від себе додав, що вірмени «були покликані князями Русі проти татар», і зробив посилання на історію Польщі М. Кромера (!)³⁶. У XVIII–XIX ст. версія про запрошення вірменських вояків на Русь князем Федором Дмитровичем стала майже канонічною.

Проте лунали й критичні голоси. Як повідомляє Захаріасевич, Тадеуш Чацький, збирач старожитностей та бібліофіл (з 1803 р. візитатор шкіл у Волинській, Подільській та Київській губерніях), отримав від єпископа Симоновича факсиміле руського оригіналу грамоти Федора Дмитровича, а під час перебування у Львові нібито бачив і сам оригінал. Чацький висловив сумнів у автентичності грамоти³⁷. Сам Захаріасевич не був таким категоричним, проте зазначив, що руський оригінал містив лише «кілька рядків» тексту й не мав ані підпису, ані дати, «при оригіналі на шнурку висів кавалок твердого воску, але жодного знаку на ньому розпізнати не можна було». Також Захаріасевич додав, що «був то кавалок пергаміну, на якому привілей був писаний, складений так, що на складці або згині літери були витерті»³⁸.

1962 р. український історик Я.Р. Дашкевич дійшов висновку, що ця грамота є підробкою й була сфальсифікована на замовлення вірмен у 1630-х роках, тобто в час найвищої напруги в боротьбі з єпископомуніатом, і повинна була підтвердити одвічні права вірмен³⁹. Оскільки представлений у королівську канцелярію оригінал не зберігся, Я.Р. Даш-

кевич здійснив текстологічний аналіз латинського перекладу й указав на наступні ознаки, що свідчили, на його думку, про фальсифікацію грамоти: 1) 1062 р. на Русі не було князя Федора Дмитровича; 2) грамота не має конкретного адресата, Федір Дмитрович звертається просто «до вірмен», тоді як, на думку Я.Р. Дашкевича, звернення за військовою допомогою він повинен був адресувати князю або вождю вірмен; 3) грамота занадто коротка й примітивна, у ній немає багатьох стандартних складових, наприклад: санкція за порушення волі князя, свідки, дата, місце видання; 4) грамота з'явилася неочікувано 1641 р., до цього ніхто про неї не чув, хоча, на думку Я.Р. Дашкевича, вірмени могли неодноразово пред'явити її як доказ своїх старовинних прав⁴⁰.

На нашу думку, у критиці грамоти Я.Р. Дашкевич припустився явних протиріч. Одним із доказів фальсифікації історик вважав відсутність дати. Разом із тим, він використав, на його думку, «довільно вписаний» 1062 р., як ще один доказ підробки — адже 1062 р. на Русі не було князя Федора Дмитровича. Явне протиріччя. Адже якщо в грамоті немає дати, а 1062 р. вписаний довільно в латинський переклад 1641 р., то як можна шукати князя Федора Дмитровича саме 1062 р.? Я.Р. Дашкевич також не відповів на два важливих питання: як у преамбулі до латинського перекладу з'явився 1062 р. (чому не 1162 р. чи який-небудь інший?) і чому саме «Федір Дмитрович», адже фальсифікатори могли назвати й Володимира, і Ярослава, і будь-кого з руських князів, які згадуються у творах тогочасних польських істориків (М. Кромера, М. Бельського, М. Стрийковського та ін.). Якщо грамота справді фальсифікат, і фальсифікатори вписали ім'я й дату довільно, то чому саме це ім'я й цю дату? Чим вони керувалися? Посилання на довільність не видається нам задовільним. Нарешті, руському оригіналу притаманні численні недоліки, на які вказав Я.Р. Дашкевич — відсутність переліку свідків, місця видання, санкції, імені адресата тощо. Ці очевидні недоліки намагалися виправити зацікавлені особи під час перекладу 1641 р., коли додали дату, зазначили, що вірмени були запрошені для військової допомоги та зробили Федора Дмитровича *великим* князем *Русі*. Логічно було б поставити питання — якщо грамота підробка, то чому всі ці важливі деталі відсутні в «руському оригіналі»? Львівські вірмени й ті особи, котрі спеціалізувалися на виготовленні підроблених грамот, мали у своєму розпорядженні справжні грамоти різних епох і знали, які саме елементи мають бути в привілеях, щоб ні в кого не виникло сумніву в автентичності підробки. Адже остання має бути максимально подібною до автентичних грамот. Отже, якщо вважати руський оригінал грамоти Федора Дмитровича, представлений до королівської канцелярії 1641 р., підробкою, то доведеться визнати, що це найгірший із усіх можливих варіантів.

Я.Р. Дашкевич написав цю статтю на початковому етапі своїх досліджень вірменської діаспори Західної України. Невдовзі після її публікації вірменський історик В.А. Мікаелян виступив на захист автентичності грамоти Федора Дмитровича з досить емоційною та доволі упередженою критикою Дашкевича⁴¹. Імовірно, поверхнева критика В.А. Мікаеляна ще більше переконала Я.Р. Дашкевича в правоті власної гіпотези. У трьох наступних статтях 1970, 1984 та 1992 рр.⁴² він лише повторював основні положення публікації 1962 р. Надалі Я.Р. Дашкевич (разом із Е. Триярським) займався публікацією джерел XVI–XVII ст. з історії вірменських колоній Львова та Кам'янець-Подільського та дослідженням різних аспектів історії львівських та кам'янецьких вірмен XVI–XVII ст. Щодо проблеми походження вірменських колоній на західноукраїнських землях, Я.Р. Дашкевич обмежився позитивістською критикою джерел. Цілісної власної гіпотези з цього питання він так ніколи й не сформулював, хоча й опублікував цікаве дослідження початкового етапу історії вірменської колонії в Києві⁴³. Відкриття раніше невідомих джерел — скарга міщан-католиків кінця XVI ст.⁴⁴ та проект примирення католиків і вірмен архієпископа Я.-Д. Соліковського⁴⁵ — не змусили Я.Р. Дашкевича звернутися до перегляду власної гіпотези щодо підробки грамоти Федора Дмитровича.

На нашу думку, численні недоліки руського оригіналу грамоти Федора Дмитровича, які довелося частково виправляти, доповнюючи латинський переклад 1641 р., можна вважати вказівкою на її автентичність.

Я.Р. Дашкевич писав, що грамота з'явилася неочікувано 1641 р. Чому ж раніше вірмени її не використовували для захисту своїх прав? Відповідь на це питання дає згадка в проекті архієпископа Я.-Д. Соліковського (1597 р.) того факту, що 1578 й 1597 рр. вірмени демонстрували грамоту князя «Данила Федоровича», яку всі сторони судових процесів 1578 та 1600 рр. сприймали як грамоту галицького князя Данила. Вірмени стверджували, що на Русь і до Львова їх запросили князі Данило й Лев Данилович. Отже, потреби в грамоті Федора Дмитровича тоді не було. Данило і Лев були відомі як у руських літописах, так і в середньовічних польських хроніках та історіях XVI ст. Згодом вірмени відмовилися від приписування свого «запрошення» на Русь та поселення у Львові князям Данилу та Льву, оскільки вони разом з татарами здійснювали напади на Польщу. Прив'язувати «запрошення» своїх предків на Русь до Данила і Льва, що потрапили до «чорної легенди» польської історії, було ризиковано. Тим паче це не мало сенсу в ході наростаючого релігійного конфлікту 1630-х докола унії польських вірмен із Римом. Спочатку львівські вірмени ще намагалися довести, що їхні предки не брали участі в нападах на Польщу, а навпаки, захищали її від зовнішніх ворогів.⁴⁶

Утім, згодом (1641 р.) вони зреклися дискредитованих Данила і Льва на користь досі невідомого Федора Дмитровича — незаплямованого звинуваченнями в нападах на Польщу.

На думку Я.Р. Дашкевича, іншим доказом фальсифікації є те, що грамота не має конкретного адресата, Федір Дмитрович мав би звертатися за військовою допомогою до князя або вождя вірмен, а не просто «ко сохачьким вірменам». Проте Я.Р. Дашкевич не ставить питання, чи були перші вірменські поселенці воїнами? Вірменське купецтво Львова, яке на судових процесах 1578 та 1654 рр. оперувало грамотами «Данила Федоровича» та «Федора Дмитровича», саме так і намагалося представити цю ситуацію — наші предки були воїнами, яких собі на допомогу запросили руські князі й у нагороду за цю службу дали право селитися будь-де у своїх володіннях. Це твердження давало львівським вірменам стверджувати, що вони не є *іноземцями* та *зайдами*, які заради прибутків від торгівлі оселилися у Львові, а нащадками славних воїнів, *запрошених* руськими князями ще до польського завоювання. Отже, вірмени оселилися у Львові ще раніше від німців та поляків, чиї нащадки відмовляють вірменам у рівних міщанських правах. Таким чином, сучасні вірмени мають не тільки всі підстави вимагати собі рівних із іншими міщанами прав, але претендувати на отримання шляхетства. Прагнення нобілітації було характерним для міського патриціату Речі Посполитої кінця XVI–XVII ст. Міська верхівка у всьому намагалася слідувати шляхетському способу життя⁴⁷. Отримання нобілітації полегшувало наявність предків-вояків. Іоганн Алембек / Альнпек та Ю.-Б. Зиморович у своїх творах з історії рідного міста стверджували, що після завоювання Львова король Казимир III оселив у місті своїх вояків-німців, від яких походять міщани-католики. Відповідно найбагатші вірменські купці, прагнучи нобілітації, теж повинні були вигадати собі шляхетних предків. Показово, що саме декрет Яна Казимира 1654 р. знаменував початок нобілітації верхівки вірменської громади у Львові в наступні роки⁴⁸.

Проте в руському оригіналі грамоти Федора Дмитровича немає мови про вояків. Вони з'являються в латинському перекладі 1641 р. — «прийдуть мені на допомогу» (*veniant in auxilium meum*). Ще більш виразно це підкреслено в декреті 1654 р.: «показали привілей князя Дмитрія року 1062, коли вперше вірменську націю прийняли і *покликали для воєнної допомоги* (*in subsidium belli*) та громадської потреби в край Русі *в кількості значного війська*». Тут уже вірмени перетворюються на значне військо (*notabilis exercitus*). Чи справді предки львівських вірмен були вояками? Наші власні дослідження (так само, як і дослідження інших істориків) раннього етапу історії кримських вірмен (адже саме з Криму або через Крим вірмени переселялися на Русь) другої половини

XIII–XIV ст. та львівських вірмен другої половини XIV–XV ст.⁴⁹ доводять, що місцеві вірмени були купцями та ремісниками й що вірменські колонії виникають тут уздовж торговельних шляхів. Шляхетні вояки були вигадкою кінця XVI ст. Відповідно, і верхівка львівських вірмен, і місцеві інтелектуали вважали, що згодом вірмени «виродилися на купців та вивідників»⁵⁰. Тому не варто шукати в грамоті Федора Дмитровича вірменського князя чи вождя *значного війська*.

Федір Дмитрович писав до вірменських купців з кримського міста Солхат⁵¹ (нині м. Старий Крим) — відомого торговельного центра другої половини XIII–XIV ст. Він запрошував їх торгувати в його володіннях (гарантував безпеку купцям та їхньому майну) та обіцяв звільнення від мит на три роки.

Подібні охоронні грамоти для безпечного проходу (*salvum conductum*) були типовим явищем міжнародної торгівлі другої половини XIII–XV ст. Охоронні грамоти, потрібні для в'їзду в деякі італійські міста та заморські факторії Генуї та Венеції, які також передбачали певні права на ведення торгівлі, надавались як натуралізованим, так й іншим партнерам італійського купецтва⁵². Подібним чином, за свідченням Іоганна Шільтбергера, було організовано торгівлю італійців з Єгиптом в кінці XIV — на початку XV ст.: «Іноземні вельможі або купці, які приїздять до короля-султана, отримують від нього заздалегідь подорожню, яку піддані короля читають не інакше, як ставши на коліна. Потім, поцілувавши грамоту, повертають її пред'явнику, якому віддають всіляку шану і водять його з одного місця до іншого, за його бажанням»⁵³.

Подібні охоронні листи давали купцям і правителі Східної Європи. Проте, оскільки з часом ці листи втрачали юридичну силу (через смерть правителя або ж купці оселялися в його володіннях і отримували привілей, який детально регламентував їхні права та діяльність), купцям не було сенсу їх зберігати, і до нашого часу залишилось їх небагато. Зокрема, зберігся лист, виданий десь після 1341 р. старослов'янською мовою литовськими князями Кейстутом (князь Чорної Русі — Західної Білорусі) та Любартом (князь Волині). Маленька грамота (лише 8 рядків) дозволяла купцям із міста Торуня їздити до Луцька через Дорогичин, Мельник та Брест. Налякані військовими діями між Польщею та Угорщиною з одного боку, та литовськими князями з іншого, під час війни за Галицько-Волинську спадщину (почалася 1340 р.) купці (у грамоті *мѣстычи*) хотіли гарантій безпечного проїзду й отримали їх від місцевих правителів. У грамоті відсутня пряма вказівка на те, де саме князували Кейстут та Любарт, немає переліку свідків, дати та місця видання⁵⁴. Ще раніше, окремою грамотою від 27 серпня 1320 р. галицький князь Андрій Юрійович дозволив торунським купцям вільний в'їзд до своїх земель,

безмитну торгівлю й відшкодування збитків та кривд з боку своїх міністеріалів у подвійному розмірі, як і «в часи нашого блаженної пам'яті батька». Того ж дня була видана грамота для краківських купців, в якій, утім, були передбачені мита. У кінці весни 1341 р. староста Руської землі Дмитро Дедько видав грамоту для торунських купців, запрошуючи їх відновити перервану війною торгівлю⁵⁵. Ще коротшими були листи другої половини XIII ст. Деся між 1267–1272 рр. золотоординський хан Менгу Тимур⁵⁶ наказав новгородському князю Ярославу, щоб той пропустив через свої володіння купців із міста Рига: «Менгу Темерово слово къ Ярославу князю: даи путь немецкому гости на свою волость». Відповідно до наказу, Ярослав видав охоронного листа ризьким купцям: «От князя Ярослава ко рижаномъ, и к болшимъ и к молодымъ, и кто гостить, и ко всемъ: путь вашъ чистъ по моеи волости; а кто мнѣ ратный, с тимъ ся самъ вѣдаю; а гостю чистъ путь по моеи волости»⁵⁷. Лист недатований, адресований «ко рижаномъ», а не до магістру Лівонського Ордену, у ньому немає санкції, переліку свідків і вказівки, де саме князює Ярослав. Типологічно цей лист близький до руського листа «Федора Дмитровича».

Чи був насправді князь Федір Дмитрович? Найбільш вірогідним нам видається ототожнення з волинським князем Федором Любартовичем (християнське ім'я литовця Любарта — Дмитро), онуком великого князя Гедиміна⁵⁸. Оскільки через Волинь проходив торговельний шлях, тут виникли вірменські колонії. Вірменські парафії у Володимирі та Луцьку згадуються 1364 та 1388 рр.⁵⁹ Відомо, що навіть центр вірменської єпархії до 1364 р. був у Луцьку⁶⁰. Зміна торгових шляхів у середині XIV ст. призводить до відпливу вірменських купців з Волині до Львова (сюди ж було перенесено й резиденцію вірменського єпископа). Нагадаємо, що в 1349–1386 рр. із невеликими перервами тривали польсько-литовські війни за Волинь. Отже, лист волинського князя Федора Дмитровича до вірменських купців з міста Солхат мав на меті компенсувати відплив вірменських купців до Львова за рахунок запрошення інших з Криму. Більше того, у цей час з Криму вірмени переселялися не тільки до сусідніх країн Східної Європи, а також і до Середземномор'я. Феодальні війни («велика замятня»), які охопили Золоту Орду в 1360–1370-х рр., далися взнаки й на Кримському півострові. Є свідчення, що вірмени з Кафи шукали більш безпечного життя на островах Егейського моря — у володіннях Ордену Госпітальєрів⁶¹.

Практика запрошення міщан, зокрема й вірмен, була поширеною в ті часи. Так, князь Свидригайло, надаючи магдебурзьке право місту Кременцю (на Волині) 9 травня 1438 р., зазначав, що в судовій владі війта перебуватимуть русини, поляки, німці, волохи, вірмени, юдеї, татари та

ін.⁶² Зрозуміло, що представники далеко ні всіх перелічених етносів на той час мешкали в Кременці. Тут згадані типові для цього регіону й часу етноконфесійні групи міщан.

«Грамота Данила Федоровича», продемонстрована вірменами в 1578 та 1597 рр., також могла бути «охоронним листом» вірменським купцям. Цього листа міг видати галицький князь Данило. Зокрема, він міг встановити контакт із вірменськими купцями під час свого перебування у ставці Бату-хана на нижній Волзі (згодом столиця Золотої Орди м. Сарай) зимою 1245–1246 рр. Із вірменських джерел відомо, що в роки правління Бату-хана після його повернення із західного походу (1243–1256) у його ставці побувало чимало вірменських князів і купців⁶³. Перші шукали підтвердження прав на свої володіння та протекції хана від сваволі монгольських полководців, других (так само, як і їхніх колег із Венеції та Генуї) притягували великі комерційні можливості (як відомо, монгольські правителі створювали дуже сприятливі умови для ведення торгівлі). Як відомо, князь Данило докладав великих зусиль для заселення міст, зруйнованих під час монгольської навали, та заснування нових (Холм і Львів), заохочуючи приплив іноземців. Якщо припустити, що автором грамоти був волинський князь Данило Федорович (Острозький), то й він цілком міг видати вірменським купцям охоронного листа до своїх володінь. Як ми вже бачили, на охоронних листах дати не ставилися, тому вірмени цілком могли презентувати грамоту, видану в XIV чи XV ст., як грамоту галицького князя Данила. Тим паче, що у Львові в кінці XVI — на початку XVII ст. навряд чи було відомо про існування князя Данила Федоровича (Острозького), а от галицького князя / короля Данила тут знали дуже добре. Про нього писав і М. Кромер, і інші польські історики.

Процеси відтоку вірмен до Львова та Кам'янця-Подільського тривали, і на початок XVII ст. вірменські церкви в Києві та Луцьку залишилися майже без парафіян (вісім родин у Києві й дві в Луцьку). За таких умов, за свідченням Симеона Лехаці, учителя вірменської школи у Львові (бл. 1623 р.), багаті львівські вірмени змушені були відправити туди священиків та утримувати їх своїм коштом⁶⁴. Збереглася грамота київських вірмен від 1 жовтня 1622 р., за якою вони передають свою церкву та її майно львівській вірменській громаді⁶⁵. Подібним чином могли вчинити й останні луцькі вірмени. Логічно припустити, що передача церковного майна супроводжувалась і передачею до Львова всіх паперів, які зберігались у церкві протягом століть. Саме тоді серед інших паперів до рук львівських вірмен міг потрапити цілком автентичний лист волинського князя Федора Дмитровича до солхатських вірмен. Лист був справжній, але написаний не 1062 р., а десь між 1377–1393 рр., не галицьким, а волинським князем, і адресований купцям, а не воякам.

Саме тому 1641 р. до латинського перекладу довелося зробити чимало доповнень. Як таке могло статися?

Серед кількох документів, які представники львівських вірмен представили в королівській канцелярії 1641 р., більшість склали декрети польських королів, складені латинською мовою. Виняток становили лише два документи. Дарча грамота 1363 р., якою вірмени Шахиншах та Панос дарували вірменській громаді Львова церкву Пресвятої Богородиці, збудованої їхнім коштом, була написана вірменською. Безумовно, що хтось із представників вірменської делегації переклав (або вже мав готовий переклад) зміст дарчої польською мовою, щоб канцеляристи дали перекласти її латиною й внесли до Коронної Метрики. Так само було зроблено з грамотою князя Федора Дмитровича, написаною руською мовою. Вірмени показали канцеляристам оригінал, який ті визнали автентичним. Після цього дали їм польський переклад, в який заздалегідь внесли суттєві зміни. Можливий і інший варіант, без попереднього перекладу, коли хтось із вірмен читав грамоту й уголос перекладав її польською (значно розширивши зміст), а хтось із канцеляристів записував, роблячи латинський переклад. Це абсолютно реальна технологія, яку львівські вірмени застосовували не тільки в такій приватній справі, а навіть у міждержавних відносинах.

Добре відомо, що розмовною мовою львівських та кам'янецьких вірмен була тюркська (кипчацька / куманська) мова⁶⁶. Знання мови давало вірменським купцям суттєві переваги під час торгових подорожей у Крим, Османську імперію та Персію. З цієї ж причини польські королі використовували своїх вірменських підданих як перекладачів у королівській канцелярії та під час переговорів із правителями цих держав, а також як офіційних та неофіційних посланців у країни Сходу⁶⁷.

У першій чверті XVII ст. львівський вірменин Кшиштоф (Христофор / Хачко) Серебкович неодноразово виконував функції королівського посланця до султанського двору⁶⁸. Багатий і авторитетний купець, він неодноразово обирався іншими купцями на посаду *караванбаши* й очолював вірменські торгові каравани, що прямували зі Львова до Константинополя⁶⁹. Після Хотинської війни 1621 р. К. Серебкович супроводжував польського посла князя К. Збараського й брав активну участь у переговорах, що мали місце у столиці Османської Порти в 1622–1623 рр.⁷⁰ Проте після повернення К. Збараського сейм не затвердив текст договору через неприйнятне формулювання кількох пунктів. 1623 р. К. Серебкович був відправлений в якості офіційного королівського посланця й мав аудієнцію у візира. Утім, справа ускладнювалась яничарським переворотом, унаслідок якого був убитий султан Мустафа I. Тільки завдяки зв'язкам і подарункам новому візиру Серебкович отримав аудієнцію в

султана Мурада IV. Побоюючись затримки місії, він не піднімав на аудієнції питання про внесення змін до тексту договору між Польщею та Портою, а повів справу через канцелярію, яка готувала документи. Серебкович уніс потрібні правки в текст, підкупивши канцеляристів, про що він пише у своєму офіційному звіті⁷¹. Про внесення правок «візир не знав, хоча я перед ним сам читав пакти, оминаючи і не згадуючи зміни пунктів». Безумовно, подібні технології досвідчені львівські вірмени могли застосувати 1641 р. в королівській канцелярії, де мали чимало знайомих⁷². Симеон Лехаці писав, що з 1630 по 1636 рр. львівські вірмени витратили 30–40 тисяч *гурушів* на подарунки польським можновладцям, щоб залагодити релігійний конфлікт з єпископом Торосовичем⁷³.

Чому при перекладі було вказано 1062 р.? Якщо руський оригінал мав дату, то вона мала бути дана по системі «від створення світу» й записана літерами кириличної абетки (1062 р. відповідає 6570 р., і це мало б виглядати як $\text{X}\text{C}\text{FO}$ з титлом $\overline{\text{I}}$ угорі). Можливо, саме тому Захаріасевич не запам'ятав «останніх слів», тому що не зрозумів їхнього змісту, адже літери передавали не слово, а число. Отже, можна зробити припущення, що 1641 р. при читанні кириличної дати та її переводі з ери «від створення світу» в еру «від Різдва Христового» (*millesimo sexagesimo secundo*) було зроблено помилку. Рукописна літера «Ф» (500) нагадує $\overline{\text{W}}$ (тобто w — «800» з титлом $\overline{\text{I}}$ угорі). Відповідно, можна припустити, що в оригіналі було $\text{X}\text{S}\overline{\text{W}}\text{O}$, що слід читати як 6870 р., тобто 1362 р. від Р. Х. Уже канцеляристи 1641 р. зазначили, що документ є частково пошкодженим (*in parte laesum*), а Захаріасевич писав, що на згині літери були витерті, тому погано читалися. Отже, дата могла бути і $\text{X}\text{S}\overline{\text{W}}\text{II}$, тобто 6880 р. (1372 р. від Р. Х.), і $\text{X}\text{S}\overline{\text{W}}\text{C}$, тобто 6890 р. (1382 р. від Р. Х.). Утім, і 1362, і 1372 рр. є цілком можливими, адже хоча Федір Дмитрович / Любартович став волинським князем 1377 р., ще за життя батька Любарта / Дмитра він міг володіти своїм уділом і запрошувати туди вірменських купців.

Варто зазначити, що при перекладі вірменської грамоти Шахиншаха та Паноса (1363 р.) у королівській канцелярії також припустилися помилки. «Вірменська ера» літочислення відрізняється від ери «Різдва Христового» на 551 р. У грамоті був указаний 812 р. вірменського літочислення, тобто 1363 р. від Р. Х. Проте при перерахунку, здійсненому 1641 р., було зроблено помилку на сім років, і у латинському перекладі зазначено 1356 р.⁷⁴ Логічно було б припустити, що якщо вірменську грамоту перекладав хтось із членів вірменської делегації й зробив помилку в перерахунку дати з вірменської ери, то він же міг помилитися й у перерахунку дати в грамоті Федора Дмитровича (якщо там була дата).

Як би там не було, а 1062 р. був дуже доречним з огляду на те, чого прагнули вірмени в судових процесах. Одна з найдавніших подій в історії

польсько-руських відносин, про яку писали всі польські історики⁷⁵, похід короля Болеслава II Сміливого на Київ, відбувся в 1068–1069 рр. за проханням вигнанця — великого князя Ізяслава. Отже, надання «великим князем Русі Федором Дмитровичем» привілею вірменам, «значне військ» яких він запросив собі «на допомогу», «відбулося» в сиву давнину в період дружніх стосунків Русі й Польщі, задовго до того, як Галицька Русь була завойована Казимиром III у середині XIV ст. Найголовніше, князь Федір Дмитрович ніколи не згадувався у хроніках та історіях як ворог Польщі. Тому, на відміну від дискредитованих Данила та Льва, він був гарним протектором для польських вірмен у XVII ст. Коли на судовому процесі 1578 р. від львівських вірмен вимагали грамоту їхньої локації в місті, вони спочатку стверджували, що не мають такої грамоти. Проте потреба в документі, який би довів, що вірмени не є чужинцями у Львові й мають права, надані ще руськими князями, змусила вірмен видати «охоронний лист» князя «Данила Федоровича» за грамоту локації. Ця історія демонструє, по-перше, механізми конструювання та використання минулого; по-друге, уявлення міщан кінця XVI–XVII ст. про минуле та межі його інтерпретації.

Людина спирається на певні уявлення про реальність та про причинні зв'язки, які поєднують видимі чинники та наслідки й пояснюють процеси між ними. Ці уявлення тільки частково унікальні для творця тексту. Фактично, уявлення переважно запозичені з публічного дискурсу. Справді, вони повинні бути для того, щоб створити тексти, зрозумілі публіці. Відповідно, рамку уявлень про минуле у Львові, у міщанському середовищі, та в Польському королівстві в цілому завдала праця Мартина Кромера (1555 р.), князя-єпископа Вармії. Інтерпретація вірменами двох старих грамот, надання їм нового змісту відбувалися в межах дискурсу, домінуючого в Польському королівстві. Цей дискурс впливав на структурування інтерпретацій двох «старих грамот» львівськими вірменами. Застосування першої «грамоти», розуміння її вразливості, відмова від неї на користь другої та наповнення останньої новим змістом відбивають складний процес засвоєння вірменами публічного дискурсу Польського королівства. Зрозумівши вразливість посилань на «запрошення» Данилом та Львом Даниловичем у межах, завданих М. Кромером, вірмени виводять вигаданий акт свого запрошення на Русь за ці межі домінуючого дискурсу про минуле й прив'язують до особи («Федора Дмитровича»), відсутньої в цьому дискурсі.

Метою львівських вірмен було не з'ясування реальних обставин виникнення вірменської діаспори у Львові, а створення переконливих аргументів, які можна було б застосувати в ході судового процесу. Оскільки в межах «актуального минулого» аргументи вірменської сто-

рони було піддано критиці — предків вірмен звинуватили в участі в русько-татарських походах на Польщу в XIII ст., — вірмени вийшли за межі «актуального минулого» й заглибились у «віддалене минуле», у даному випадку минуле домонгольської Русі, актуалізоване в сучасному польському історичному дискурсі як Люблінською унією 1569 р., так і публікацією численних творів з історії, перш за все «Хроніки» М. Стрийковського (1582 р.). У даному конкретному випадку вірмени перетворили «віддалене минуле» Київської Русі на «актуальне минуле», розмістивши в ньому вигадану подію — «запрошення вірмен-воєнків на Русь» — та фактично вигадану особу — «великого князя Русі Федора Дмитровича».

¹ *Assmann J.* Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination. — Cambridge, New York, 2011. — 319 p.; *Schneidmüller B.* Constructing the Past by Means of the Present: Historiographical Foundations of Medieval Institutions, Dynasties, Peoples, and Communities // Gerd Althoff, Johannes Fried, Patrick J. Geary (eds.). *Medieval Concepts of the Past: Ritual, Memory, Historiography.* — Cambridge, 2002. — P. 167–192.

² *Cynarski S.* The Shape of Sarmatian Ideology in Poland // *Acta Poloniae Historica.* — 1968. — Vol. 19. — S. 5–17; *Innes M.* Teutons or Trojans? The Carolingians and the Germanic Past // Yitzhak Hen and Matthew Innes (eds). *The Uses of the Past in the Early Middle Ages.* — Cambridge, 2000. — P. 227–249; *Huppert G.* The Trojan Franks and their Critics // *Studies in the Renaissance.* — 1965. — Vol. 12. — P. 227–241; *Krebs Ch. B.* A Most Dangerous Book: Tacitus's *Germania* from the Roman Empire to the Third Reich. — New York; London, 2011. — 303 p.; *Kulicka E.* Legenda o rzymskim pochodzeniu Litwinów i jej stosunek do mitu sarmackiego // *Przegląd historyczny.* — 1980. — T. 71. — № 1. — S. 1–21; *Parsons A.E.* The Trojan Legend in England: Some Instances of Its Application to the Politics of the Times // *Modern Language Review.* — 1929. — Vol. 24. — № 3. — P. 253–264; No 4. — P. 394–408; *Кононенко В.* Козацький автономізм у проєкції малоросійської та хозарської концепцій // *Україна в Центрально-Східній Європі.* — К., 2008. — Вип. 8. — С. 247–265.

³ *Ianziti G.* Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories // *Journal of the History of Ideas.* — 2008. — Vol. 69. — № 1. — P. 1–49; *Jacks P.* The Antiquarian and the Myth of Antiquity. The Origins of Rome in Renaissance Thought. — Cambridge, 1993; *Moyer A.E.* «Without Passion or Partisanship»: Florentine Historical Writing in the Age of Cosimo I // *History and Nation* / Ed. J. Rudolph. — Lewisburg, Pennsylvania, 2006. — P. 45–69.

⁴ *Інкін В.Ф.* Чи є історична основа в фальсифікатах грамот князя Льва Даниловича? // *Вісник Львівського університету.* — 1988. — Вип. 24. — С. 61–62.

⁵ *Balzer O.* Sądownictwo ormiańskie w średniowiecznym Lwowie // *Studia nad historią prawa polskiego.* — Lwów, 1909. — T. 4. — Z. 1. — S. 132–133.

⁶ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упор. М. Капраль. — Львів, 2000. — С. 288.

⁷ Там само. — С. 298.

⁸ Там само.

⁹ «Armenos propter disparitatem linguae et religionis pares ipsis non esse». Там само. — С. 299.

¹⁰ Там само.

¹¹ Груневег М. Опис Львова // Жовтень. — 1980. — № 10. — С. 110–111.

¹² Привілеї національних громад... — С. 299.

¹³ Там само.

¹⁴ Польський оригінал документу опублікований у додатках до: *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст.: соціально-правові взаємини. — Львів, 2003. — С. 366–369.

¹⁵ «Iako finis redit ad principium, to iest, iako tu panowie Ormianie przysli y przyięci. Ale iz sie iuz o zgodzie mowi wszystkiego, a nie o decretach, aby miały być w wątpliwosc przywodzone, ani o irritowaniu iuramentow, ktore sie iuz stały. Tedy niezda sie o tym być dalej potrzebna mowa, iako y za iakim przywileiem tu przysli, gdyz parua principia nikogo w ten czas a iure civitatis nie excludowały, a contradictia tez od Catholicow nie była. A to nam ukazali Daniela Fedorowica mały listek stary, ten ktory iego miłości Stephanowi. Iuz tedy tei questiei niech będzie koniec, a to są cives et concives et privilegiis suis iure et legitime acquisitis gaudere debent, iako i panowie Catholiczy». Цит. за: *Капраль М.* Вказ. пр. — С. 368–369.

¹⁶ «Львів засновано близько 1280 р. Львом, сином князя Русі Данила. Цей Данило помер близько 1263 або 1264 р. Відповідно, запрошення вірмен відбулось раніше, оскільки вірмени прив'язують своє запрошення до згаданого Данила, а в цей час Львів ще не існував. На підставі цього цілком точно не підлягає сумніву, що їх запросили не до міста Львова, а на землі Русі, для того, щоб з Данилом, разом з русами і татарами, вести війну проти [Польського] королівства, що впливає з хронік королівства часів Лешка Чорного. Рівною мірою вірмени, навіть якщо з часом слідували привілеям Льва (яких ми їм не визнаємо), так усі їх, однак, втратили за законами війни саме тоді, коли захоплена військовим шляхом Русь разом з містом Львовом перейшла до Казимира у 1340 р., так що заснування міста Львова слід вже відносити до наказу його [Казимира], а не цих первісних князів Русі. Що і визнається першим привілеєм Казимира, наданим у Сандомирі 1356 р.». Уривок скарги міщан-католиків наведено у: *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982 г.). — М., 1984. — С. 195.

¹⁷ Привілеї національних громад... — С. 304–305.

¹⁸ *Cromerus M.* De origine et rebvs gestis Polonorum libri XXX. — Basileae, 1555.

¹⁹ *Осіян О.Л.* «Реляція» Львівського католицького архієпископа Яна-Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова // Укр. іст. журнал. — 2006. — № 2. — С. 190–205; *Його ж.* Запрошення вірмен до Львова князями Данилом та Львом Даниловичем у «Тороgraphia civitatis Leopolitanae» Іоанна Алембека: особливості ренесансного історіописання // Укр. іст. журнал. — 2012. — № 6. — С. 145–168.

²⁰ *Дашкевич Я.Р., Трыярский Э.* Договор Н. Торосовича с львовскими и каменецкими армянами 1627 г. как памятник армяно-кыпчакского языка // Rocznik Orientalistyczny. — 1969. — Т. XXXIII. — З. 1. — С. 77–96.

²¹ *Obertyński Z.* Unia Ormian polskich // Historia Kościoła w Polsce. — Т. 1 (до 1764). — Cz. 2 (od 1506) / Red. ks. B. Kumor, ks. Z. Obertyński. — Poznań-Warszawa, 1974. — С. 323–340; *Stopka K.* Armenia Christiana. Unionistyczna polityka Konstantynopla i Rzymu a tożsamość chrześcijaństwa ormiańskiego, IV–XV w. — Kraków, 2002. — 354 s.; *Stopka K.* The Religious Culture of Polish Armenians: Ecclesiastical Structures and Relations // Acta Poloniae Historica. — 2010. — Vol. 101. — P. 163–205.

²² Більше на цю тему див. статтю: *Osipian A.* The lasting echo of the battle of Grunwald: the uses of the past in the trials between the Armenian community of Lemberg and the Catholic patricians in 1578–1631 // *Russian History*. — 2011. — Vol. 38. — № 2. — P. 243–280.

²³ Святий Григорій Лусаворіч (Просвітитель) охрестив вірменського царя Трдата III та всіх вірмен 301 р. й вважається хрестителем Вірменії і першим главою Вірменської церкви.

²⁴ *Schütz E.* An Armeno-Kipchak Document of 1640 from Lvov and its Background in Armenia and in the Diaspora // *Between the Danube and the Caucasus* / Ed. by G. Kara. — Budapest, 1987. — P. 309–310.

²⁵ *Линниченко І.* Вказ. пр. — С. 229.

²⁶ *Archiwum Główny Akt Dawnych* (далі — AGAD), *Metryka Koronna*, t. 187, fol. 139–139 v.

²⁷ *Zachariasiewicz F.-X.* Wiadomość o Ormianach w Polsce. — Lwów, 1842. — S. 10.

²⁸ Там само.

²⁹ Текст запису наведено за виданням: *Barącz S.* Rys dziejów ormiańskich. — Tarnopol, 1869. — S. 60–61. Також текст запису опубліковано: *Zachariasiewicz F.-X.* Wiadomość o Ormianach w Polsce. — Lwów, 1842. — S. 10; *Bischoff F.* Urkunden zur Geschichte der Armenier in Lemberg. — Wien, 1864. — S. 4; *Линниченко І.* Суспільні верстви Галицької Русі XIV–XV ст. — Львів, 1899. — С. 228–229; *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року: (Нарис з української дипломатики) // *Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР*. — К., 1962. — № 4 (54). — С. 10.

³⁰ «Щоб запобігти зраді вірмен та русинів, їх перемішали з католиками і послали шляхтичів до кожного вартового загону». *Kochowski W.* Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów ... — Poznań, 1859. — Т. 1. — S. 24.

³¹ Привілеї національних громад... — С. 327–330.

³² *Schütz E.* Op. cit. — P. 308–309.

³³ «Imprimis autem privilegium Demetrii ducis anno millesimo sexagesimo secundo, quo primum tempore natio Armenica in subsidium belli et ex necessitate publica in provinciam Russiae in quantitate notabilis exercitus adscita et vocata fuerit, privilegiumque ipsis speciale ab eodem duce Russiae ubivis locorum habitandi et incolendi concessum fuerit producerent». Привілеї національних громад... — С. 334.

³⁴ *Pidou A.-M.* Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misji apostołskiej do ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach // *Źródła dziejowe*. — Warszawa, 1876. — Т. 2. — S. 12–13; *Obszerna wiadomość o połączeniu narodu ormiańsko-polskiego z kościołem rzymskim* // *Źródła dziejowe*. — Warszawa, 1876. — Т. 2. — S. 130.

³⁵ *Вердум У., фон.* Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство Польське // *Жовтень*. — 1983. — № 9. — С. 90.

³⁶ *Leopoliensis Archiepiscopatus Historia Ab anno 1614 ab obitu Illrmi olim Ioannis Zamoyski Archiepiscopi Leopoliensis Perillrem et Rndmum olim Ioannem Thomam Jozefowicz ... rimo Canonicum Leopoliensem, ex Actis Authenticis et Historicis per annotationes Annorum. Collecta 672 ex Originali Anno Domini 1761 Transumpta Emit in publica licitatione 1794 Michael Idzellewicz ... Urbany Leopoli ad S Nicolaum ... Biblioteka xx Czartoryskich, mf 11417, p. 90.*

³⁷ *Zachariasiewicz F.-X.* Op. cit. — S. 11.

³⁸ *Ibid.* — S. 11.

³⁹ *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року... — С. 18.

⁴⁰ Там само. — С. 16–17.

⁴¹ *Микаелян В.А.* К вопросу о грамоте Федора Дмитриевича // Археографический ежегодник за 1964 г. — М., 1965. — С. 11–19.

⁴² *Дашкевич Я.Р.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV–XV ст. // Архіви України. — 1970. — № 5. — С. 57–66; *Его же.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники исследования темы) // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования (1982 г.). — М., 1984. — С. 177–195; *Його ж.* Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. — К.–Львів, 1992. — Вип. 1. — С. 7–13.

⁴³ *Dachkevutch Ya.* Les Arméniennes à Kiev (jusqu'à 1240) // Revue des études arméniennes. — Paris, 1973–1974. — Vol. 10. — P. 114–131; 1975–1976. — Vol. 11. — P. 323–375.

⁴⁴ *Дашкевич Я.Р.* Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. — С. 195.

⁴⁵ *Капраль М.* Національні громади Львова XVI–XVIII ст. — С. 366–369.

⁴⁶ Больше на цю тему дивись нашу статтю: *Osipian A.* The lasting echo of the battle of Grunwald: the uses of the past in the trials between the Armenian community of Lemberg and the Catholic patricians in 1578–1631 // Russian History. — 2011. — Vol. 38. — № 2. — P. 243–280.

⁴⁷ *Vogucka M.* Miejsce mieszczanina w społeczeństwie szlacheckim. Atrakcyjność wzorców życia szlacheckiego w Polsce XVII wieku // Społeczeństwo staropolskie / Red. A. Wyczański. — Warszawa, 1976. — S. 185–219.

⁴⁸ Це були львів'яни: Миколай Хадзевич, nobілітований 1654 р. *Barącz S.* Żywoty sławnych Ormian w Polsce. — Lwów, 1856. — S. 136; Кшиштоф Серебкович, nobілітований 1655 р. *Korwin L.* Ormiańskie rody szlacheckie. — Kraków, 1934. — S. 150; Ромашкович, nobілітований 1655 р. або на початку 1656 р. Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657. — К., 1961. — С. 499; Криштоф Варгерешович (Слоневський), nobілітований 1659 р. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией (далі — Акты ЮЗР). — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 218.

⁴⁹ *Осипян А.Л.* Был ли предателем Некомат Суружанин: сюжет из истории отношений московского князя Дмитрия Ивановича и ордынского эмира Мамай // Мамай. Опыт историографической антологии. Сборник научных трудов / Под ред. В.В. Трепавлова, И.М. Миргалеева. — Казань, 2010. — С. 239–247; *Его же.* Формирование армянской торговой диаспоры в бассейне Северного Причерноморья и ее участие в транзитной торговле Центральной и Восточной Европы во второй половине XIII–XV вв. // Мининские чтения: Сборник научных трудов по истории Восточной Европы в XI–XVII вв. — Н. Новгород, 2011. — С. 293–323; *Его же.* Золотая Орда и формирование сети армянских торговых колоний на юге Восточной Европы во второй половине XIII–XIV вв. // Восточная Европа в древности и средневековье. XXIII Чтения памяти В.Т. Пашуто. (Москва, 19–21 апреля 2011 г.). — М., 2011. — С. 202–205; *Его же.* Монгольские завоевания и формирование армянской торговой диаспоры на юге Восточной Европы во второй пол. XIII–XIV вв. // Золотоордынская цивилизация. Сборник статей. — Казань, 2011. — Вып. 4. — С. 128–148; *Nadel-Golobic E.* Armenians and Jews in Medieval Lvov: The Role in Oriental Trade, 1400–1600 // Cahiers du Monde russe et soviétique. — 1979. — Vol. 20. — P. 345–388; *Charewiczowa Ł.* Handel średniowiecznego Lwowa. — Lwów, 1925. — 156 s.

⁵⁰ *Litterae Episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900).* — Romae, 1972. — Т. 1. — P. 87; *Осипян О.Л.* «Реляція» Львівського католицького архієпископа Яна-

Анджея Прухницького (1622 р.) як джерело з історії вірменської громади Львова // Укр. іст. журнал. — 2006. — № 2. — С. 190–205.

⁵¹ Подібну інтерпретацію запропонував зокрема І. Линниченко: *Линниченко І.* Вказ. пр. — С. 229.

⁵² *Карпов С.П.* Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XV вв.: проблемы торговли. — М., 1990. — С. 323.

⁵³ *Шильтбергер И.* Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. — С. 48 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.vostlit.by.ru/Texts/rus3/Schiltberger/text2.htm>.

⁵⁴ «ω(т) князя. ω(т) кестутя. и ω(т) князя ω(т) либорта. у торунь к мѣстичемъ. што і есте просили. насъ. абыхомъ васъ пустили до лучьска тѣрговать. через берестие. абы вамъ. не закажали. мы хочемъ. ради то учинити. вамъ не блюдитесь. ничего. поидите. а коли которые. торговецъ поидеть. торговать ис торуня через берестие до лучьска без печали будте. а кто поидеть съ сею грамотою. через дорогычинь. чесь мелникъ. и черес берестие. до лучьска. торговать. ис торуня. язъ князь кестути. не велю ихъ заимати». Грамоти XIV ст. — К., 1974. — С. 23–24.

⁵⁵ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV ст. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С. 152–158, 158–161, 194–200.

⁵⁶ Більше про торговельну політику монгольських правителів та їхнє ставлення до купців, див.: *Allsen T.T.* Mongolian Princes and Their Merchant Partners, 1200–1260 // *Asia Major*, third series. — 1989. — Vol. 2. — № 2. — Р. 83–126.

⁵⁷ Грамоты Великого Новгорода и Пскова / Изд. С.Н. Валк. — М., 1949. — № 30. — С. 57.

⁵⁸ *Петрушевич А.* Обзор важнейших политических и церковных происшествий в галицком княжестве с половины XII до конца XIII в. // *Зоря галицкая*. — 1853. — № 37. — С. 421–422; *Линниченко І.* Вказ. пр. — С. 229; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5. — С. 252.

⁵⁹ *Дашкевич Я.* Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах. — С. 9.

⁶⁰ *Лехаці С.* Путевые заметки. — М., 1965. — С. 249.

⁶¹ Зберігся лист госпітальєра брата Раймунда Беренгарія (*Frater Raymundus Berengarii*) з Родоса, написаний 8 лютого 1366 р. до вірмен на острові Мітілена (*Armenis omnibus et singulis residentibus in insula Metellini*), щодо його переговорів з їх представником Ваносом з Кафи (*Discretus et sapiens vir Vanes de Cafia Armenus*). Malta, cod. 319, f. 270 v. Висловлюю вдячність професору Ентоні Т. Лютрелу, який надіслав мені копію цього листа.

⁶² Архив Юго-Западной России. — К., 1869. — Ч. 5. — Т. 1. — С. 3.

⁶³ *Гандзакеци К.* История Армении. — М., 1976. — С. 218.

⁶⁴ *Лехаці С.* Указ. соч. — С. 249.

⁶⁵ Акты ЮЗР. — СПб., 1865. — Т. 2. — С. 73–74.

⁶⁶ Див., наприклад: *Гаркавець О.* Загадкові українські вірмени, котрі говорили, писали та молилися кипчацькою мовою і 400 років тому надрукували першу в світі кипчацьку книжку (Джерелознавчо-історіографічний аспект питання) // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.–Львів, 2004. — Ч. 3. — С. 75–95.

⁶⁷ *Baranowski B.* Ormianie w służbie dyplomatycznej Rzeczypospolitej // *Myśl karaimska*. Rocznik naukowo-społeczny. Seria Nowa. — Wrocław, 1946. — Tom I (1945–1946). — Rok

XXIII. — S. 119–137; *Dyplomaci w dawnych czasach. Relacje staropolskie z XVI–XVIII stulecia* / Oprac. A. Przyboś, R. Żelewski. — Kraków, 1959. — S. 179–183; *Wróbel-Lipowa K.* Działalność dyplomatyczna Ormian polskich w XVI–XVII w. // *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich* / Pod red. M. Zakrzewskiej-Dubasowej. — Lublin, 1983. — S. 107–117.

⁶⁸ *Łątka J.* Słownik Polaków w Imperium Osmańskim i Republice Turcye. — Kraków, 2005. — S. 242.

⁶⁹ *Гаркавець О.М.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії. Каталог. — К., 1993. — С. 219.

⁷⁰ Більше про посольство див.: *Kuszewicz S.C.* Narratio legationis Zbarasianaе... — Dantisci, 1643; *Twardowski S.* Przeważna legacja Krzysztofa Zbaraskiego od Zygmunta III do sołtana Mustafy. — Warszawa, 2000; *Zimorowicz J.-B.* Pamiątka wojny tureckiej w r. 1621... — Kraków, 1623.

⁷¹ AGAD, Libri Legationum, t. 30, s. 43–46.

⁷² Відомий представник львівського патриціату Ю.-Б. Зіморович 1666 р. писав з Варшави до свого тестя, львівського вейта Єжі Кралла, що міська рада Львова не має *своїї людини* на королівському дворі: «усі нам докоряють, що наймудріша в Польщі рада [міста Львова] найбільш глупо себе поводить, що при дворі жодного хлопчика не маємо, який би про нас відав». *Heck K.* Listy Szymona Szymonowicza i Józefa Bartłomieja Zimorowicza // *Przewodnik naukowy i literacki*. — Lwów, 1884. — Rocznik XII. — S. 78.

⁷³ Українсько-армянские связи в XVII в.: Сборник документов / Подг. Я.Р. Дашкевич. — К., 1969. — С. 85.

⁷⁴ Латинський переклад опубліковано у: *Obertyński S.* Die Florentiner Union der Polnischer Armenier und ihr Bischoffskatalog // *Orientalia Christiana*. — 1934. — Vol. 36. — № 1. — S. 42.

⁷⁵ М. Стрийковський вказує на твори Вінцентія Кадлубка, Длугоша, Ваповського, Меховського, Бельського та Кромера. *Strykowski M.* Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika Polska, Litewska, Żmódzka, i wszystkiej Rusi. — Królevec, 1582. — S. 164–167.

**ЗАПИСКИ З МАРІУПОЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.:
АРХЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОФІЛЬ
ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ УКЛАДАЧА**

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ) з 2003 р. зберігається архів відомих українських елліністів Андрія Олександровича Білецького (1911–1995) і Тетяни Миколаївни Чернишової (1928–1993)¹. Серед численних наукових та фольклорних матеріалів фонду вирізняється невеликий зошит позаминого століття, ущент заповнений грецьким письмом, але здебільшого не грецькою мовою. Джерело надходження рукопису до бібліотеки цієї визначної київської родини залишається достеменно невідомим. Єдину згадку про зошит знаходимо в машинописних збірниках, що їх продакували на початку 1970-х років на свій власний розсуд (і ризик) декілька дослідників, вміщуючи туди фольклорні матеріали для поширення серед ентузіастів відродження грецьких національних традицій в українському Надазов'ї². У першому числі збірки за 1974 р. наведена (з перекладом) новогрецька пісня з посиланням на те, що запис зробив О.А. Діамантопуло (1910–1976)³ за «песенником» Семена Антоновича Кечеджи-Єні⁴. Проте наразі не маємо відомостей, чи сам О. Діамантопуло був на той час власником рукопису, чи скористався дозволом інших осіб. Проте належність рукопису до кола надазовських греків очевидна. Очевидно також, що саме хтось із них зрештою передав рукопис А. Білецькому або ж Т. Чернишовій, можливо, ще під час однієї з діалектологічних експедицій до Надазов'я, котрі вони очолювали упродовж багатьох років.

Посилання О. Діамантопуло на нібито укладача збірки пояснюється просто — на обкладинці зошита записано: *Записки Семена Антоновича | Кечеджи-Ени (мой прадед) | (1803–1865) | Дм. Кечеджи.*

Прізвище «Кечеджи» (від тур. кесеґі «валяльник») належить до поширених, а його носії відзначені в багатьох джерелах з історії кримських християн, які були переселені в 1778–1780 рр. до Надазов'я. На жаль, наші можливості щодо встановлення імен пересельців та відстеження низхідних родових ліній обмежені фактичним станом збережених архівів, передовсім ревізьких казок і метричних книг. Отож за наявними доку-

ментами не завжди просто з'ясувати не тільки, в яких насправді відносинах перебували «Семен Антонович Кечеджи-Єні» та його «правнук» Дмитро Кечеджи і яке місце вони посідали в житті надазовської грецької громади XIX–XX ст., але й навіть чи взагалі існувала саме така родинна лінія. Що ж до «прадіда» останнього, то стосовно нього в доступних нам джерелах не виявлено жодної згадки. А ось наші пошуки «правнука» виявилися плідними. Так, за спогадами маріупольців, у місті мешкав відомий свого часу краєзнавець Дмитро Пантелейович Кечеджи (1897–1978). На наше прохання співробітники Маріупольського краєзнавчого музею надали вірєць його почерку⁵, і порівняння записів засвідчило те, що заголовок на обкладинці рукопису зробив саме він. Таким чином, Дмитро Пантелей(мон)ович гіпотетично міг бути нащадком невідомого нам «Семена Антоновича Кечеджи-Єні».

Між тим, під час уважного ознайомлення з текстами «Записок» досить швидко виникають сумніви в належності їх цій невідомій нам особі. Прискіпливий аналіз усіх текстів змушує нас визнати цілковиту неправдивість заголовку принаймні в частині визначення імені укладача рукопису, а відтак, можливо, і зголошеного родинного зв'язку між укладачем і тією особою, яка атрибувала «Записки».

Так, на арк. 6 рукопису знаходиться такий запис урумською мовою: «1801 [року] квітня 16 був охрещений, у вечір у неділю народився» [усі переклади Є. Чернухіна. — *Ред.*]. Це речення складалося від першої особи, про що свідчить закреслений пізніше тюркський особовий формант «-м» у дієслові «народжуватися». До того ж, оскільки подібних «метричних» записів у рукопису доволі багато, треба визнати, що той, хто їх залишив навряд чи помилявся стосовно свого віку або дати народження власних дітей. Відтак, стає очевидним, що Дмитрій Кечеджи або ж схибив у встановленні року народження свого «прадіда», або ж узагалі не читав «метричні» записи. Розглянутому записові про хрещення передують як заголовок кириличні літери «- И — К ->», котрі, якби вони були записані в рукописі один раз, можливо, і не мали б правити за щось важливе, але ми знаходимо їх також в інших місцях, а це змушує нас припустити, що йдеться все ж таки про ініціали. Звичайно, літера «К» цілком може означати «Кечеджи». Тоді перша літера мала б нам указати на ім'я, що за вірогідністю вживання імен кримськими й надазовськими греками може бути «Іван» або «Ілля». Власне, якби не заголовок на обкладинці зошита, то за всіма правилами археографічного аналізу ми мали б припустити, що рукопис уклад дехто І[...]. К[...].

У наших пошуках правдивого автора «Записок» варто передовсім придивитися до тієї частини нотаток, що торкається приватного та суспільного життя Укладача — саме так будемо іменувати надалі їхнього автора.

Найактивніша частина життя Укладача припадає на 30–50-і рр. XIX ст. в місті Маріуполі — адміністративному, духовному й господарському центрі Грецького округу. Де саме народився Укладач, він не сповіщає, але, виходячи з записів, починаючи з 1828 р., постійно проживав у місті. Варто відзначити, що Укладач майже ніколи не датує записів наративних текстів. Лесть не всі проставлені ним дати стосуються тих чи інших подій громадського або приватного життя, а відтак, невідомою залишається щорічна хронологія більшості нотаток. Таким чином, складаючи певне уявлення про соціальну та родинну сферу, ми, на жаль, не знаємо часу прояву його зацікавленості до інших ділянок людського знання, що також знайшла свій відбиток у рукописі. Загалом, крайні дати записів Укладача дають нібито 1828 і 1855 рр. Ці межі можна трохи посунути, але не далі 1827 р., коли був виготовлений папір, використаний для записів, і навряд чи надто далеко поза 1855 р.

Разом із тим, характер записів Укладача про народження й хрещення, шлюб або смерть родичів також викликає низку питань. Майже всі вони, за рідкісними винятками, знаходяться на арк. 80–81. Часовий проміжок між деякими датами доволі великий у межах загального періоду між 1828 і 1846 рр. Виходячи з чорнила, почерка й розміщення, ці записи, найвірогідніше, були зроблені майже одночасно, а не з інтервалами в кілька років упродовж майже двадцяти. Беручи до уваги зміст записів, треба виключити ймовірність їх укладання по пам'яті. Отже, вони могли бути переписані, властиво, перекладені урумською мовою з метричних книг. Проте стиль записів дещо ліричний і далекий від тієї канцелярської мови, що вживалася для метричних записів. Отже, Укладач був близький до церкви, міг вільно користуватися метричними книжками і, вірогідно, в якийсь із пізніх періодів життя присвятив певний час викладу основних подій родинного життя. Певною мірою про це свідчить і місце розташування записів — передостанні сторінки зошита. Пізніше, майже всі ці «метричні» записи були закреслені з невідомих нам сьогодні причин. Можливо, це зробили користувачі рукопису з метою відокремлення приватних записів від тих, що мали «громадську» цінність. Як би там не було, але саме приватні записи дозволяють нам побудувати родинний портрет цього, поза всіма сумнівами, непересічного мешканця Маріуполя першої половини XIX ст.

Не знаючи, де саме пройшли дитячі роки Укладача, мусимо визнати, що він одержав достатньо гарну (для того часу й умов) освіту, хоча й не в міській школі, що була відкрита лише у вересні 1820 р.⁶ Можливо, відвідував приватну грецьку школу купця Попова, про яку повідомляють різні джерела⁷. Попри величезну кількість помилок у правописі, Укладач досить упорно писав російською, грецькою і, зрозуміло, рідною урум-

ською мовами. Інакше кажучи, його навчили користуватися рівною мірою кириличною і грецькою абетками, він багато читав друкованих і рукописних текстів грецькою, урумською і російською мовами, робив виписки або ж переписував розлогі тексти. Укладач не використовує латинської абетки і, швидше за все, не навчався їй, тобто жодній іноземній мові з використанням латинського письма. Усі його записи італійською мовою зроблені так само, як усі урумські й багато російських або ж українських — грецькими літерами. Відтак, «Записки» являють приклад караманського (караманлійського) письма, поширеного на той час поміж тюркомовних християн Османської імперії, а також у Північному Причорномор'ї⁸. Такий спосіб письма використовувався з тієї простої причини, що писемність на основі грецької абетки була найприроднішою для християноносіїв тюркських діалектів, а навчання іншим алфавітам не мало місця в межах доступної для населення церковної або приватної освіти.

Про батька Укладача ніяких відомостей у рукописі не маємо. Проте Укладач записує, що його мати Олена померла 6 квітня 1836 р. Були в нього також старший брат Степан і сестра Феодосія, котра померла 26 червня 1839 р. За початок власного родинного життя Укладача треба вважати його заручини з Анною, донькою Павла Леонтійовича, що відбулися 25 серпня 1828 р. в селі Карань. Весілля молодих могли справити тієї ж осені, на що може натякати запис на арк. 6 від 30 листопада 1828 р. про те, що його старший брат Степан уже виїхав до власного будинку. Проте перша дитина подружжя — донька Уляна (Γιουλανίτσα) — народилася 18 й була охрещена 21 грудня 1831 р. Тому інший запис від 16 лютого 1831 р. про те, що укладач здійснив «добру справу», теж можна тлумачити як початок подружнього життя, що розпочалося після весілля або відокремлення від батьків. Як відомо, проміжок між заручинами й весіллям міг тривати на той час і три роки. Проте сам шлюб не був тривалим: 24 лютого 1833 р. під час пошесті, що лютувала в Північному Надчорномор'ї, Анна Павлівна померла. Недовго, однак, тривала й жалоба, позаяк уже 2 липня того ж року Укладач одружився з Саррою, донькою маріупольського міщанина Федора Ільїна (Γιλίτζ). 3 квітня 1834 р. в нового подружжя народився й 7 квітня був охрещений перший син Сава. 10 вересня 1835 р. народилася донька Анна, але прожила трохи більше року й померла 28 жовтня 1836 р. Менш ніж місяць по тому, 22 листопада, народилася й 5 грудня була охрещена донька Катерина. Але їй теж не судилося довге життя, вона померла 30 липня 1838 р. 4 вересня того ж року народилася й 25 вересня була охрещена донька Олена. 18 травня народився й 24 травня хрестився син Федір. 1 вересня народився й 19 вересня 1843 р. був охрещений син Степан. Нарешті 15 квітня 1846 р. народилася й 27 квітня була охрещена донька Феодосія. Хресним батьком майже всіх дітей Укладача був Константин Чентуков.

Інша низка записів інформує нас про народження, хрещення або смерть дітей рідних та друзів — про дійсну ступінь спорідненості, за рукописом, судити важко, позаяк Укладач не завжди вживає відповідні означення. Найважливішими для встановлення імені Укладача виявляються записи про хресних батьків, серед яких часто згадується і він сам. Проте стан цих стислих записів, зроблених доволі недбало й, зрозуміло, за «правилами» тогочасного хаотичного письма, дещо утруднює їх розуміння.

Так, урумські записи на арк. 80 про хрещення Миколи, Катерини, Лукер'ї та Михайла містять ім'я їхнього хресного батька у формах «*καλοτασι | ιβαν σαβιτζ πεν*», «*ιβαν σαβιτζ*», «*πεν ιβαν σαβιτζ*», «*καλοτασι ιβαν | σαβιτζ κατζιβανσκι*». Ці формули мусимо перекладати як «хресний Іван Савич я», «Іван Савич», «я Іван Савич», «хресний — Іван Савич Качеванський». Цей останній запис спокушає нас зарахувати всі згадки у хрестильних записах про «Івана Савича» як посилення на Івана Качеванського, до речі, згаданого також на арк. 3 зв. у переліку гласних міської думи. Отже, виходячи із записів, зроблених від першої особи, можна було стверджувати, по-перше, що писав Іван Савич, і, по-друге, припустити, що його прізвище — Качеванський. Проте подальше дослідження текстів змушує нас, залишаючи нез'ясованим питання «Качеванського», відкинути це останнє припущення.

Як відомо, імена дітей часто певним чином корелюють з іменами старших або найближчих рідних. Тому й у нашому випадку можна було очікувати, що діти Укладача були названі на честь когось із рідних, до прикладу, батька й матері. Дійсно, якщо поглянути на записи, то побачимо, що серед дітей Укладача є імена матері Олени, брата Степана, сестри Феодосії і, звичайно, батька Сави.

Знаючи ім'я батька Укладача, звернімо увагу на запис на арк. 6 зв., зроблений трьома мовами — грецькою, урумською та італійською. Це побажання щасливих років життя таким особам: братам маріупольцям Івану, Дмитру й Степану Савичам. І хоча стосовно брата Дмитра інших згадок у «Записках» нема, вірогідніше, що й тут ідеться саме про родину Укладача.

Урумські записи про народження й хрещення дітей, а разом наші здогадки щодо імені та по батькові Укладача підтверджує російський (синтаксично трохи поплутаний) запис на арк. 77, де йдеться про видачу 20 грудня 1855 р. паспорта для Федора, сина Івана Куркчу Кушницьова, котрий був охрещений (за урумським записом на арк. 81 його ім'я «Тоторка») 24 травня 1841 р. Таким чином, дізнаємося, що принаймні син Івана Савича мав за паспортом прізвище Куркчу або Кушницьов (останнє, власне, є перекладом урумського слова⁹). Той самий запис повідомляє

нам і про існування зятя Укладача — А. Данилова. Отже, можемо зрештою дійти остаточного висновку, що насправді «Записки» складав Іван Савич Куркчу, або Кушнирьов. Відтак, і деякі інші записи в рукописі, де йдеться про Івана Кушнирьова, мусимо ідентифікувати як такі, що вказують на Укладача.

Не зазираючи до архівних та інших історичних джерел, спробуємо для початку окреслити громадський статус і професійну діяльність Івана Куркчу, спираючись лише на його записки й деякі логічні припущення. Виходячи з італійських записів, припускаємо, що, швидше за все, він був небайдужим до торговельних справ, пов'язаних із морськими перевезеннями й спілкуванням з іноземними негоціантами. Його нотатки щодо освячення Маріупольського собору, поставлення ієреїв, про склад міської думи, чернетка звернення до таганрозького голови 1832–1843 рр. Отто Франка тощо свідчать про належність Івана Куркчу до вищого кола міста, що було доволі вузьким, беручи до уваги кількість населення в 3–4 тис. осіб. Це підтверджують інші два записи: перший, від 22 березня 1834 р. на арк. 41, за яким він, «Іван Кушнирьов», обіймає посаду гласного міської думи, і другий, на арк. 3 зв. від 1851 р., за яким заступив на посаду засідателя. Найбільш близькими йому особами (окрім вірогідних родичів обох жінок) були Константин Іванович Чентуков (1791–?)¹⁰ та його син Аврам (1818–?), Іван Качеванський, Анастас Акритов (Белікрик, 1784–1832), Єфрем Софронович Золотарев (1806–?), Андрій Федорович Стоянов (1794–?). Усі ці прізвища неважко віднайти як в історіографії греків Надазов'я, так і в першоджерелах. До прикладу, у будинку голови суду, купця 3-ї гільдії К. Чентукова в 1837 і 1845 рр. зупинялися члени царської родини¹¹, а в колишній садибі Качеванського 1892 р. вже мешкав Д.О. Хараджаєв (1853–?)¹². Характерними ознаками кола Укладача є перелік складу міської думи на 1834 р. на арк. 3 зв.: голова — Константин Іванов Чентуков, гласні — Іван Качеванський, Константин Давидов (1800–1885), Степан Федоров Стоянов (брат Андрія Стоянова) (1796/1797–?), Антон Анастасієвич (Байтодоров, 1795–?), Ігнатій Константинов Гонджу (купець с 1831 р., небіж Антона Гонджу, 1806–?), Антон Гонджу (Єрійович, 1792/1793–?), а також перелік кліру Харалампійовського собору під час освячення 4 грудня 1846 р. на арк. 33: Гаврило Моторний, Григорій Чернявський (1789–?), Михайло Мазеракі, Михайло Артановський.

Належність до вищих кіл суспільства відбилася в царинках зацікавленостей Укладача, про що яскраво свідчать його «Записки». Найзначущими для нас є такі тематичні розділи: 1) релігійні тексти; 2) народні пісні, вірші, історії; 3) італійсько-урумський глосарій; 4) народні рецепти, поради, замовляння.

Кожний із цих розділів вартий окремого наукового дослідження, що вже здійснюються. Меншою мірою в «Записках» присутні календарні нотатки, відносно «випадковими» є інші записи найрізноманітнішого характеру.

Релігійні тексти «Записок» не складають стандартного набору молитов «на кожен день». Очевидно, що такі молитви уруми знали напам'ять ще з дитинства. Занотовані в рукописі тексти є радше доповненням до повсякденних релігійних практик або знаннями наступного етапу в досягненні православної віри. Майже всі вони переписані з друкованих карманлійських видань, джерела надходження яких до Надазов'я, кількість і ступінь поширення ще варто з'ясувати. Загалом, зацікавленість у такого роду літературі є цілком природною для голови родини й заможного мешканця Маріуполя. Для нас важливо відзначити, що Іван Куркчу у своїх нотатках виявляє певну обізнаність у релігійній літературі грецькою, турецькою й російською мовами. Можна припустити, що такого роду полілінгвізм був уже на той час притаманний усім проявам релігійного життя в місті.

Складніше прокоментувати інтереси Івана Куркчу в царині фольклору, позаяк нам важко судити про міру його залучення до цієї особливої ділянки людської діяльності. Чи співав він сам, чи збирав матеріали для дітей і нащадків? Особливості того часу не дозволяють нам зарахувати його до шанувальників народної творчості — такого собі попередника Ф. Хартахая (1836–1880)¹³, хоча в результаті маємо справу з найбільшим збірником урумських пісень першої половини XIX ст., зіставним із тими двома збірками, що їх придбав Ф. Хартахай у Сартані¹⁴.

Присутність у зошиті чотирьох новогрецьких, двох італійських, кількох російських та українських пісень, а також віршів і притч свідчить про певні «літературні» схильності Івана Куркчу, що загалом відповідало духові того часу й моді на «альбомні» записи. Ліричність урумських та італійських пісень, певна героїчність новогрецьких і жартівливість російсько-українських натякають швидше на те, що вони були записані Іваном Куркчу в молоді роки, а також на його схильність до розважання в поліетнічному колі маріупольських підприємців та іноземних громадян.

Розлогий, більш ніж на 1300 лексичних і фразеологічних одиниць, італійсько-урумський глосарій віддзеркалює безпосередню зацікавленість Івана Куркчу італійською мовою. Як відомо, італійці замешкали в Маріуполі ще на початку XIX ст. й відігравали значну роль у торгово-економічному житті міста. Не дивлячись на невелику кількість італійських родин, що постійно мешкали в місті, вони разом із тимчасовими мешканцями «італійцями» створювали достатньо потужне культурне середовище — про це нагадують і назва однієї з вулиць міста, і навіть

сучасне ставлення італійців до Маріуполя. У першій половині XIX ст. в місті хазяйнували різні торговці й підприємці з Австрійської імперії та «італійських» держав, котрі розмовляли на різних діалектах італійської мови¹⁵. Такий стан справ тривав до часу настання суттєвих змін у характері приазовської торгівлі, заснування порта в Бердянську й зростання ролі Таганрога¹⁶. Таким чином, за життя Івана Куркчу загальне «італійське» тло в місті було досить помітним. У кожному разі, італійське середовище виявилось достатнім мотивом для вивчення мови. Питання, з ким саме з італійців товаришував Іван Куркчу, хто був його безпосереднім інформатором, залишається відкритим. Але, швидше за все, це відбувалося в період його «середнього віку», десь упродовж 1830-х років.

Велика кількість рецептів народної медицини й різного роду порад «на всі випадки життя», що їх містять «Записки», зайвий раз підкреслюють незахищеність людей тих часів від різноманітних хвороб і пошестей. Актуальність теми була очевидна насамперед для самого Івана Куркчу, котрий втратив жінку й двох малих діточок. Ще одна дитина народилася під час читання священиком молитви (замовляння?) — чи не однієї з тих, що записані в рукописі?

Присутність у зошиті всіх перелічених записів пояснює й збереження рукопису нащадками Івана Куркчу, і перебування зошита в родині А. Білецького, і, зрештою, нашу зацікавленість. Водночас, значення всіх цих тематичних розділів мало б відрізнятися в різні періоди побутування рукопису. Можна припустити, що найціннішими для читачів усіх часів мали б бути саме фольклорні записи через їхню функціональну придатність. Утім, малоімовірно, що хтось їх уважно читав у XX ст. — попри те, що урумські діалекти були у вжитку ще донедавна, навички читання й письма «по-грецьки» були поступово втрачені після скасування в 1860-х роках у початкових школах Надазов'я грецької мови¹⁷.

Тепер, знаючи вже досить багато про Івана Куркчу, виходячи з його власноручних записів, звернімося до архівної спадщини надазовських греків. Як відомо, в архіві Маріупольського краєзнавчого музею, у Державних архівах Донецької та Запорізької областей збереглися переписи оподаткованого населення Маріуполя 1785, 1811, 1816, 1835 і 1850 рр., так звані ревізькі казки. Саме там неважко знайти відомості про маріупольського мешканця Івана Куркчу та його численних родичів.

Батьком Івана був Сава Аврамов Куркчу (1756–1804), зазначений у казці 1795 р. в першому, центральному кварталі Маріуполя¹⁸, у родині тестя Аслана Параскевіна (1746–1792). Водночас, у четвертому кварталі міста, що заселили вихідці з Карасу-базару, був записаний Авраам Іванов Куркчу (1691–1784), котрий мешкав у родині старшого сина Параскеви (1741–1812). Вірогідно, що він і був батьком Сави Аврамова, а відтак

можемо вважати що й Сава Аврамов Куркчу — карасівський грек, проте після одруження й переходу до першого кварталу міста він суттєво підвищив свій соціальний статус.

Дружину Сави Аврамова звали Олена Асланівна (1771–1836). Подружжя мало п'ятеро дітей: Сарру (1793–?), Степана (1797–1842?), Дмитра (1799–1875), Івана (1801–?) і Феодосію (1804–1839). Як бачимо, ці імена загалом збігаються з іменами найближчих родичів Укладача «Записок». Його мати Олена померла вже після ревізії 1835 р. (за «Записками» — 1836 р.), а батько — 1804 р. Хто допомагав Олені Аслановій виховувати дітей, наразі невідомо.

У ревізькій казці 1835 р. нема відомостей про першу дружину Івана Савича Анну, але записана їхня чотирирічна донька Уляна. Друга жінка Івана Савича Сарра Федорова нам відома за казками 1816 р. — на той час вона дворічна донька міщанина Федіра Ільїна. У переписі 1835 р. вже зазначений син нового подружжя Сава (1834–1897), названий на честь діда, а в казках 1850 р. знаходимо дані про решту живих дітей Івана Куркчу — Олену, Федора, Степана і Феодосію. Вік дітей, зазначений в «Записках» і в ревізьких казках, збігається. За переписом 1835 р. брат Івана Степан живе окремо — він записаний під окремим числом, що підтверджує припущення про відокремлення брата ще в листопаді 1828 р. (за записом на арк. 6 «Записок»). У брата була дружина Олена (1813–?) — це «невістка» за хрестильними записами, і пасербиця Марія Данилова (1824–?), вірогідно, «Маша», з якими Іван Савич хрестив дітей Андрія Федоровича Стоянова (1794–?): Катерину (1834–?), Лукер'ю (1840 — померла до 1850), Михайла (1841– помер до 1850).

Сестра Івана Феодосія за переписом 1835 р. була одружена з Сінековим Яковом Георгійовичем (1800–?). Загалом Феодосія мала п'ятьох дітей. У першому шлюбі з Михайлом Кириловим (Диреді) Халпахчи (1898–1831): двох дівчаток — Настасью (1826–?) і Єлизавету (1828–?), і сина Михайла, 1831 р.н. (за записом на арк. 9 зв.), який, вірогідно, помер ще до ревізії 1835 р. У другому шлюбі Феодосія мала другого сина, 1834 р. н., на ім'я Юрій, який помер 23 листопада 1839 р. (за записом на арк. 80). За ревізією 1850 р. їх уже, зрозуміло, немає, але з чоловіком залишилася донька Вангеліна 11 років (1839–?). Таким чином, вірогідно, що 1839 р. Феодосія померла під час пологів. У казці від 1850 р. в родині Івана Куркчу вже немає Уляни, але вона записана в іншій родині за прізвищем чоловіка Афанасія Панайотова Данилова (1819–?) — «зятя» Івана Куркчу, разом із дворічною донькою Анною (1848–1852).

Загалом, власноручні відомості Івана Савича про себе і свою родину допомогли значно покращити стан генеалогічного дерева Куркчу-Кушнар'євих¹⁹.

Разом із тим, завдяки нашій обізнаності в родинних зв'язках Івана Савича виникає низка питань. Так, вірогідно, що його брат Степан помер 1842 р., оскільки його ім'ям названий другий син Укладача, а ім'я брата зникає з переписів населення міста. Але ця подія, якщо й мала місце, ніяк не відзначена в «Записках». Так само ми знаємо про ще одну дитину Івана Куркчу — доньку Катерину, яка народилася близько 1851 р. Записів про це також немає. Таким чином, вірогідно, що Іван Савич насправді переклав низку записів із метричних книг Харалампієвського собору й зробив це в якийсь часовий проміжок уже після останнього метричного запису 1846 р., але до наступного, 1851 р., коли була записана його найменша донька Катерина. Очевидно, що він не перекладав записів, відсутніх у метричних книгах собору.

Стосовно професійної та громадської діяльності Івана Куркчу наразі важко щось додати, позаяк ще не існує задовільних розвідок з історії надазовських греків ХІХ ст., зокрема суспільного життя міста Маріуполя, а міські архіви майже повністю знищені часом. Проте декілька згадок про родину збереглося. Так, у Маріупольському краєзнавчому музеї є документи, що засвідчують торговельну діяльність брата Дмитра на 1835 р.²⁰ і вступ Степана до купецького стану 1832 р. Ім'я Степана Куркчу знаходимо також у книжці «Маріуполь и его окрестности» серед шести найвідоміших на той час торговців зерном²¹. Очевидно, ідеться про Степана Івановича (1843–?), сина Івана Куркчу.

Знаючи, хто був справжнім автором «Записок», мусимо, однак, остаточно визначитися стосовно офіційної назви рукопису, що її нам залишив Дмитро Кечеджи.

На перший погляд, якщо припустити лише незначні й цілком можливі для нащадків огріхи у визначенні родинних зв'язків, а також значні лакуни в першоджерелах, то Іван Куркчу міг бути родичем Дмитра Кечеджи і, у певному розумінні, його прадідом. Але в родоводі самого Дмитра Пантелейовича ми не натрапили не тільки на Семена Антоновича, але й на якісь виразні зв'язки з родиною Куркчи. Натомість, прадідом Дмитра Пантелейовича був Семен Христодулович, котрий мав сина Миколу 1821 р. н., а той, у свою чергу, мав сина Пантелея²². Питання про друге прізвище родини — Єні (Яні) — на цей час залишається без відповіді. Як таке, воно не є неможливим додатком для прізвища «Кечеджи», але на цьому етапі роботи коментувати його появу або зникнення є передчасним.

Отож, здається, що ніякого «Семена Антоновича Кечеджи-Єні (1803–1865)» узагалі ніколи не було, а був, наприклад, Антон Семенович Кечеджи (1764–1813)²³, у котрого не було синів, а були дві доньки, обидві Олени, 1796 й 1806 р. н. Згадки про цю родину могли бути використані

для створення «легенди». До того ж, був ще Семен Юрійович Кечеджи 1808 р. н., ім'я котрого також міг залучити для створення образу свого прадіда Дмитро Пантелеймонович. Можливе ще одне пояснення: у тій плутанині зі зміною імен з метою їхнього спрощення або русифікації ім'я «Христудул» могло здаватися «неблагозвучним» і десь на рівні нащадків «змінитися» на «Антон».

Отже, треба визнати, що під час атрибуції Д. Кечеджи старовинного зошита з урумськими записами мала місце значна помилка, головні причини якої, можливо, полягають у відсутності знання мови прадідів, у втраті навичок читання караманлійських текстів і в особливостях тих шляхів, якими до нас потрапляють давні рукописи.

Археографічний опис

Зміст. Арк. 1. Різні записи, переважно народні поради й рецепти для лікування різних хвороб. Верхня частина аркуша пошкоджена вологою, текст майже не читається: [...] *σιτζαχ ολτουκουνου* [...] | *λα τουρσουν κετζε* [...]. Далі записані рецепти, слова зі псалма (89, 5), прислів'я тощо: *σλαπιτελνι τζαγι ζελοναγι* | [...] *τιμετζι λετ прет отζима тβογима гишу тен* *ουτζεραшви* | *по притлоγομ опаζνοшти ропеишалις такигито* | *σοτβοριλ* | *σοτβοριλσα* | *опишаниγε πεζ ιсполнениγε* | *γест краσιβογε терево πεζ* | *плотоβ ...*

Арк. 1 зв. Поради й рецепти. Посилання на звід законів, т. 10, с. 879–881, стосовно правил укладання духовного заповіту: *10 тоμ 2249 στατα* *ποσλι решениγε мириса пoutout* | *то полоβινου ιγραφου 2 ικ ου каζνου* | *σβοτ* *ζακonoβ 10 тоμ — 879 στατι τομαшвоγε* | *ζαβεицаниγε — 880 τουχοβνι* *ζαβεицаниγε* | *881 τομαшвиγε ζαβεицаниγε по σμεртиου* | *ζαβεицатoγ.*

Арк. 2. Поради й рецепти. Запис про виїзд з Харкова та прибуття 17 жовтня до Маріуполя дружини Миколи I, дружини Михайла Павловича княгині Олени Павлівни, а також спадкоємця Олександра Миколайовича: *1837 го [σιντα — 10 τα]* (дописано снизу) *14 го октоβριου от харκοβα πογεχαλι* | *νικολαγι παβλοβιτζιν σοπrouχασι* | *μιχαγил παβλοβιτζин σοπrouχασι ελενα παβλοβνα* | *αλεξαντιр νικολаγιτζ сапахтан китти харκοβατα* | *αλεξαντιρoβскиγε σορα κελμш 17 μαριουπολιγε.*

Арк. 2 зв. Звернення до градоначальника Таганрога Отто Романовича Франка: ... *барону отто* | *романовичу франку* = *господину таганроскому градоначальнику* | *и кавалерю*. Арифметичні підрахунки на «італійсько–урумській» мові. Запис про вміст золотників у дирхемах і міскалях.

Арк. 3. На лівому березі у стовпчик приведені числові значення літер: *н, ч, а, п, о, з* (37!), *н, а, з, а, п, а, д, с, о* (2!), *в* (7!), *и*. Праворуч у рамках чотири виписки з богослужбової літератури урумською, грецькою, російською (кирилиця) мовами. На нижньому березі під датою 1836 р. — запис

по-грецьки (біблійна перифраза: «сонце пізнало справедливість його») : 1836 | ο γλιος ευνο τιν δι | κεοσινιν αφου. Справа — урумська нотатка з датою смерті митрополита Ігнатія: 1786 φεβροαριοσουν 16-τα | γιχνατιου μιτροπολιτ — | χοθθιγισκι кетζинтiki.

Арк. 3 зв. Імена та прізвища голови й думських гласних станом на 22 вересня 1834 р.: Константин Иванов Чентуков, Иван Качеванський, Константин Давидов, Степан Стоянов, Антон Анастасієвича, Ігнатій Гонджу, Антон Гонджу: [1834] σιντε σεπτενβριου 22 σιντε | [...] μαριουπολι τουμασινιν ουζερин | [...] λοβα κονσταντιν γιβανοβ τζонτουκοβ | χλαζνι γιβαν κατζεβανски | χλαζνι κονσταντιν ταβιτοβ στεпан στογ[ια]νοβ | αντον αναζτασιτζ γιγνατι κοντζου | αντον κοντζου. Датовані записи: 1) про «просунення» (?) «нас обох» у перший день Великого посту, від 13 лютого 1833 р.: 1833 φεβραλιν 13 τε πουγιουκ ορουτζαν | Ι ριντε ευαν ετικ εκμιζ; 2) про одержання указу щодо «поділу» 22 травня 1839 р.: 1839 μαρισιν 18 πρισαμινι аттєντζикоμ | αγиртилар ουκαζ βερтилер 22 τε μαγια; 3) про одержання посади засідателя 1851 р.: Α поступиль 1851 го засѣдателем; 4) закреслений, правлений і, вірогідно, неповний запис про обставини народження Єфрема Софроновича Золотарева в Сусанні [Золотаревої, 1771 р. н.]: «1840 р. Єфрем Софронович Золотарев, йому молитву читаючи, народила його мати Сусанна, отже — велика молитва»: 1840τα εφρεμ σοφρονοβητζ ζολотареβ ονα | μπекτουβα ετη τογμουσι αναση σουσανα ζηατε | πουγιουκ μπекτουβα.

Арк. 4. Підрахунки (1 X 2 X 2 і т.і = 16384 тощо). На нижньому березі запис італійською мовою (фрагмент казки?): 3 φρατελι 150 ρου αβεβονο τιτζε спартиαμου | ονιουно 50 α преζο Ι κουμπρατο σπεκου | алτρο κουμπρατο κλιμ | алτρο κουμπρατο помι. Далі урумською: κουζκουноун γιτζινε παχσαν τουγγιατα νε бар кор(сун)оур | килиμιν ουζтουνε миннерсен νερεуε στεсен барирсен | алмаγιας таγια γисε сахиллтир. І знову італійською: то тре φρατελι ки апренте кβελα рахаζι.

Арк. 4 зв. Молитви російською мовою на благословення їжі мирянам. Заг.: Я: преть ибеду: И : К. Поч.: Господи Исусе Христе боже наш | благослови пищо ипиете сие: | молитвами пречистиеъ: ... посли обеда | благодаримъ дя Христе боже | нашъ яко наситиль еси насъ...

Арк. 5. Підрахунки щасливих днів (від 1 до 7) по місяцях. Заг.: Поэтому наш щасливи дни. Поч.: γιεναριος γιμεуετ = 7 дней = 1 = 2 = 4 = 6 = 11 = 12 = 20 | φεβροαριο — γιμεуετ = 3 дней = 11 = 17 = 18.

Арк. 5 зв. Італійсько-урумський глосарій. На нижньому березі — поради й рецепти.

Арк. 6. Верхня частина сторінки розмита, читається тільки рік: 1828 [...]. Наступний запис від січня 1828 р. про сильний мороз (–28) у Харкові зберігся частково: 1828 δε γιοναρ [...] ουνου | харковата поуик аγιαζ олт[ου]

28 *κρατος*. Під заголовком у вигляді літер «- И — К -» запис про народження Укладача в неділю ввечері й хрещення його 16 квітня 1801 р.: *1801 δε απριλιν 16 βαπτιζ ολμουш | παζαρκουνου αχιαμ τοχμουшουѣ*. Між рецептами — запис від 30 листопада 1828 р. про виїзд брата Степана до власного будинку й побажання всім «многая літа»: *1828 σινετε νοεβριου 30 μερι πουλι χρονιγια ναμου | στεφαν αγαμ κοτζτου εβινε аγι αντρεγι αχιαμ | πλαγοπολουτζνο таγι ποχ ναμ муога лета лета ле [...]*. По середині сторінки й на нижньому березі — поради й рецепти.

Арк. 6 зв. Виписки з календаря про тривалість днів і ночей. Побажання щасливих літ братам Івану, Дмитру і Степану Савичам грецькою, італійською та урумською мовами.

Арк. 7–9. Поради й рецепти.

Арк. 9 зв.–10. Псалом 15. Поч.: *Κυριε τις παρικήσι εν το σκινόματί σου γιτίς | κατασκινουσι εν ори άγία σου πορεβομενος αμομος ... ου σαλεφθισετε*. Далі — запис про значення біблійних імен Авраам та Єва й про спорідненість пророків Давида, Мойсея і Сефори. Між рядками пізніше був закреслений запис про хрещення Михайла, сина сестри Феодосії, 29 листопада 1831 р.: *1831 τε νοεβριουσουν 29 та βαπτιζ ολτου | τοτοσιγiανιν ογλου μιχαγiλα*.

Арк. 10–13. Перелік псалмів (1–149) із зазначенням їхньої лікувальної дії в народній медицині. Поч.: *1 ψαλμον οχου = τρεκ тиктикте*. Кін.: *... τουσμα | γεσιν πορζουλου ολμαγiασιν*. Далі на арк. 13 записані поради й рецепти.

Арк. 13 зв. Дві грецькі молитви для породілля. Заг.: *κβάντα παρτοριρα | λουχουσα τουβаси | εις τον κακό γενίτριαν — γινέκα να τό βαστά апάνο | τις ώταν έλθι ο κέρός τις να γένισε κε φοβά | τε κακόν πράγμα λοχούσα τοχούρματα | εβέλισί λοχούσανίν саγ γiανινα турουπ που τουβάγi | οκουσαν*. Поч.: *εύга βρέφος...* Кін.: *... χρίστον εγενισεν*. Поч.: *Μυστιτι κίριε τόν υόν εδόμ...* Кін.: *... тιν δουлин σου | μαριас = αμίν* (див.: Чернухін Е. О двух памятниках греческой народной обрядности в «Записках» урума Семена Антоновича Кечеджи-Ени // Византийский временник. — М., 2012. — С. 140–146).

Арк. 14. Молитва до Ангела-хранителя. Поч. грецькою: *Αγιε αγγελος ο εφεστος τις αθλιας μου ψιχис κε ταλεπιριμου ζογис...* далі урумською: *ζαν πεκζιμιζ μελαγικι νιαζιμετ та βε χαζет тилмек ...* Кін.: *... γiλαγικли куλου εγiλεσιν μπени αμιν | αλιлогуiа αλιлогуiа αλιлогуiа*.

Арк. 14 зв. Поради й рецепти. Усередині сторінки — урумське замовляння від ран. Поч.: *γери кокову γiаратаν ефентιμ γiγισους χριστος ...* Кін.: *σαχ тараφiна отуртουν βε кеve*. Нижче запис про освячення трьох престолів собору в Маріуполі 11 серпня 1845 р.: *1845 теμελ παшланτικι 1831 тев σοпорουν | Αγουστοсουν 11 τε ενкеνεγiа ολτου σοпор | μαριουπολιτε πρισтол γεοργiа πρισтол χαραλαντια πρισтол νικολаγiа*.

Арк. 15–1. 24 Глави до Пресвятої Богородиці (Χαιρετισμοί). Без кінця. Заг.: *βε που 24 χανελεριν σουλτάν παναγιανιν σέλαμλαμασι | τι γεπερμάχο.* Поч.: *Μπέν κούλουν σανά γιά μεβλουτουλλαχ πεγит вιαли | γи σουναριμι етτιγινι μετιγγίλι μετα εγилеμεγилени | βε σίκлетлэртэн χελας ολμάγилαν σουκουρλουκου | кэтиρίριμ пен ки κουβεττέ φετσισισин пені | ёр турлоу тарликлата куотар χατί σανά άβάζι | ёттиμ σελαμ куβεγισіс келін ...* Кін. ... *πιμμεγилен теспіат εγилесін* (див.: Χατζετναμέ китапі σουлτάν Βαλιτουλάχ Παναγία Μελβουτυλλαχήν / Σεραφεΐμ Ιερομόναχοσταν. — Βενετικτέ: Βόρτωλι Αντώνιοσταν, 1756. — Σ. 85–88).

Арк. 18 зв. Уривок молитви або повчання. Поч.: *Γερин κοκουν σααπου αλλαχου χατιμου...* Кін.: *... τοχ ολουпта Αλλαχι ουνουτμαγμ Ατζ χαλιпта | тилентζилик етмаγμ.*

Арк. 19–25 зв. Напучення в день 8 травня (св. Іоанна Богослова). Заг. грецькою: *[...] Το αυτο μηνα μιν μαγίου 8 [...]* | *Ενδίξου πανεφίμου άποστόλου κε [εύαγγελιστου]* | *έπιστιθίου, γιαχαπιμένου παρα θεώ Ιωάννου του θ[εολόγου]* | *διεύχόν τον αγίον μιν μαγίου 8 — του αγίου ευλογι [...]*. Поч.: *Εύλογιμένοι Χρίστιани Χρ(ιστός) έφέντιμιζ του γιαγιου [...]* Кін.: *... άζρετлери пиζи тζεми χρίστιαν | лари тзеннэтинтэн агірмаγисин епетил амин | атаμ атаμ амин.*

Арк. 26. Два записи російською про тлінність краси й про подружжя (із посиланням на патріарха Якова): *Одареныеъ телесною красотою не должны | симъ преимуществомъ гордиться ибо | въ нихъ можетъ находится какой нибуть нетостатокъ. | Иаковъ искалю себе супруги лицемъ прекра | сноѣ рахимиъ удовлетворила его | желаниемъ но сие супругество не мошно назватъ щастливимъ о чемъ | свидельствуетъ и сваценное писани | е слово божие даетъ намъ чрезъ сие | знатъ что ми въ невести должны | искать допродетелей болие нежели | красоти.* На нижньому березі — караманлійський запис про те, що Михайло Іванович 18 лютого 1834 р. в Катеринославі був хіротонований протопопом Свято-Харлампієвського собору й про проведення ним літургії 4 березня в Маріуполі: *1834 синете феβροарιοσουν 18 τε μιχαλ — | γιβανοβιτζ олτου протопоп екатериноσλα | βата σοпорни χαραλανπισικογι тζεркβи — | прикиλιон — кеве 1834 τε μαρτιν 4 τε λιτουργια | етти σοпорни миχαγил протопоп — отес γριγори | отес конστανтин — тιαкон тоμα 4 τουσου | = μαριουπολιτε =* Справа від запису помітка: *παζαρκουνου* [неділя].

Арк. 26 зв.–27. Виписка з календаря про осіб, народжених під знаком Тельця. Заг.: *Τελεць или м΄сыяць апрѣль. | Имѣть остаткомъ 3 и 4.* Поч.: *рожденный между 15 априля и до 15 го маія | имеетъ знакъ на плечахъ или на руке но натуру...* Кін.: *... знакъ у ней будетъ имети стран | ния сновидения.*

Арк. 27 зв. Урумська пісня. Верхня частина тексту розмита. Поч.: *[...] ουστ ντουουνου | [...] лев мпенζεetti килсе сині | [...] аниμαγи аμπερι πирине*

χαπιλαρ ιζπιχ | μιτιμι νετεν μαγια τουττουлар οχουτουлар... Кін.: ... γετι αζτι τζαν агина сини сини. На нижньому березі притча. Поч.: Ашиχ тост ити διακογιλαν τεκλιφ етти... Кін.: ... солерим махшиер кουνουντε аса пек анпере пен сени.

Арк. 28–33. Виписки з караманлійського видання 1799 р. «Мудрого Соломона приповідки», зроблені 1 березня 1828 р. Заг.: ΣΟΦΟΣ ΣΟΛΩΜΩΝΟΥΝ | ΠΑΡΟΙΜΙΑΛΑΡΗ | Βέ серήφ εκκλησεων ρουχανιέ манесі | ΟΜΟΛΟΓΗΤΗΣ ΜΑΞΙΜΟΣΟΥΝ | Τουρκή лисанά терτζоумé олуниτού φαζилетлоў еієро | μόναχος βε каісертеки елливика σχόλειουоун | διδάσκαλονουν | ΚΥΡ ΓΕΡΜΑΝΟΣΤΑΝ | σιμι γένι пасмаγιά βерилті | ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΑ | ΡΗΝ | Άλλαχά χος γίματαі σουтκάκлеріγилан | санто — агіос | Άσιтанетé патрикханетé олан пасмáхантé | 1799 Σενεтé 1828τε μαρτιν | Iριντε γιαζτιμ / И = К = (опис видання див.: Salaville S., Dalleggio E. Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. — Athènes, 1958. — I. 1584–1850. — P. 105–106, № 28).

На арк. 33 — рецепт і запис про освячення престолу св. Миколая в Маріупольському соборі 4 грудня 1846 р. ієреями Гаврилом Моторним, Григорієм Чернявським, Михайлом Мазеракі, Михайлом Артановським і благочинними Константином та Юрієм із Чермалика: 1846 δεкеμβριου 4 ενκενιγε ολου αγι νικολα πριστολου σοπορτα | χαβρεγил моторни γριγορι тзернявски михаγил маζираки | михаγил артановски папа константин папа γυори тзермалиχтан.

Арк. 33 зв.–34 зв. Алфавіт повчальний (А–Х). Поч.: а. αγαλαρ пеклер тζоумле фουкарелерилен олум пиζε | пеклеγир кентζлере γιαшлара βε хартлара... Кін.: χ. γιаланτιр που тунγiανιν тоβлети рач | পেти фанитир γинсанин омурου китап | лар соγилетики китик амин амин | амин. Текст, вірогідно, був перекладений зі списку, відомого нам по записам Леонтія Хонагбея (див.: Алфавіт про неминучість смерті // Записки Історико-філологічного товариства Андрія Білецького. — К., 1999. — Вип. 3. — С. 195–197; критський варіант «Алфавіту» див.: Το Αλφάβητο // Λαογραφία. — Αθήνα, 1957. — Τ. 17. — Σ. 604–604).

Арк. 35. На верхній половині сторінки — українське замовляння. Поч.: [...] για το τεπε промовляю пот топоγiου | στογiαλα кроват... Кін.: ... χοσποти γιγισουσε χριστε ποше ναζ | γи помилουγи ναζ. Далі записані різні поради й рецепти.

Арк. 35 зв.–36. Поради й рецепти. На нижній половині арк. 36 знаходиться урумська «історія». Заг.: ιστορια. Поч.: πир βαχитта патишаχιν πир хороζου βαριτι... Кін.: ... ο τουρ γiαραγiαν.

Арк. 36 зв. Італійсько-урумський глосарій.

Арк. 37–37 зв. Виписки з календаря про час сходу й заходу сонця на весь рік по місяцях і декадах.

Арк. 38–39 зв. Поради й рецепти.

Арк. 39а–53 зв. Італійсько-урумський глосарій. На арк. 41 італійською мовою розписка за підписом Івана Кушнир'ова як думського гласного від 22 березня 1834 р.: ... 22 *μαρσο 1834 ανι = γλασι ιβαν κουινιρεβ*.

Арк. 54. Урумська пісня. Поч.: 5 *εβινιζιν οκου τεπε γιαχαρ γιαχμουρ серпесер пен...* Кін.: ... *ερ γιαν аман аман | τζαν σιζε χουρпан*.

Арк. 54 зв. (за рукописом — 55). Урумська пісня. Поч.: *Κιτζιμ σεριντεν σεβταιταν кетζιμεμ γιαреμτεν ...* Кін.: ... *αχλε | τι κιμ пир γιαр ουτζουν γам тоκουл пана*.

Арк. 56. Урумська пісня. Поч.: *1 παργιαχταριμ китте келμεζ τονουπτε тζεβρε | син ...* Кін.: ... *χαφιλ алтантим γιαр аман*.

Арк. 56 зв. Урумська пісня. Поч.: *1. Пен εβιμτεν тзохтим картаиулар алеμ τουγима ...* Кін.: ... *αχлесин оқуосουζ олап*.

Арк. 57. Урумська пісня. Поч.: *1 γεριμτεν γιουρτουμтан χαртаиулар τουишτουμ ελλε | ри ...* Кін.: ... *βαχ νετζουν χατζαρсин ери тζаниμ ери*.

Арк. 57 зв. Урумська пісня. Поч.: *κονουλ тост κογινε βαρσα μαλιμ тилтаре ...* Кін.: ... *тζεζα себтукιουμ аман ахлим ζаги ζιγiан олоур*.

Арк. 58. Урумська пісня. Поч.: *1 χαζιριτιμ фирсантим елтен ерариμ μεζлουν ...* Кін.: ... *βαζκετζιμε тоста τουиш | ман арасинта сирин атζιμα*.

Арк. 58 зв. Урумська пісня. Поч.: *1 тζаниμ ахмет коζουμ ахмет γιουλουνατζек ...* Кін.: ... *агiа пенζер келин тепоитеки пала пенζер*.

Арк. 59. Урумська пісня. Поч.: *1 шου пекиарлик кiар егилети тζаанима хапир ...* Кін.: ... *тахлер таиулер тζолле ахсин пана γιαр саа | ва*.

Арк. 59 зв. Урумська пісня. Поч.: *тζоннким сен олтουν коузел γιεμινιζлен пир петер ...* Кін.: ... *γιαр тζаа каγим кел а γιαβруμ сен сени*.

Арк. 60. Урумська пісня. Поч.: *1 Кιτεριсен οργουν олсун тер για тениζ γιολουν олсун ...* Кін.: ... *олоум агирилаτζах тζан сени пентеп*.

Арк. 60 зв. Урумська пісня. Поч.: *1 Кене γиуиλλенти тахлер аман γиουζουμ куулер ...* Кін.: ... *γiали кенаринта арпа аман*. На нижньому березі — частина пісні з наступної сторінки: *9 παζαρα βαρτι... ем куултум аман ситζан елинтеп*.

Арк. 61. Урумська пісня «Миша». Поч.: *1 τουττουμ ситζанип пирисин сеитритим алтим терисин ...* Кін.: ... *олтун пун ситζан*.

Арк. 61 зв. Новогрецька пісня. Поч.: *1 Φιλι συνπατριοτε μέσις κε еги στενάζει кέ πόνουζ | δόκομάζο πολά έστατικοῦζ ...* Кін.: *8 Τα άντριγα τιματάτον τρόπεα кέ агόνες | γiς тессерес еднес ден ефанесан | И = К = ρουμεο траχοди*.

Арк. 62. Новогрецька пісня. Поч.: *1 Μον κοκαλα кέ νέγεβρα έμiναν στα κορμiа | πλiν ψιχi кέ καρδιά τον γιτόп γιρογiкi ...* Кін.: *8 Κλαζμόζ спаθiόν кέ σθирμόп меχάлон | ке о тζакисμος кокалон γитоне | τριομερος | ρουμεο траχοди*.

Арк. 62 зв. Урумська пісня. Поч.: *1 Кел пеним елина χιφαγет γиуζ суурелим екиμιζ ...* Кін.: ... *колмеклен | хоγинума кирмети*.

Арк. 63. Урумська пісня. Поч.: *1 πουνα καλατα терлер πιζι χαλπασμαζ αμαν ...* Кін.: ... *αμαν ем сем олмаζ ми.*

Арк. 63 зв. Італійська пісня: Заг.: *ταλγιανου.* Поч.: *Με μισκινα παστουρελα με ριτροβο κβιγιν φελετζε ο πενσατο ...* Кін.: ... *α λα канпанια φаро корети тарана | περ тар φине ал μο πεναρ.*

Арк. 64. Урумська пісня. Поч.: *Νετζουν ο σεβτουκουμ νε ουτζουν αμαν αμαν ...* Кін.: ... *ταρα ζιλφιν телтел олсун.*

Арк. 64 зв. Урумська пісня. Поч.: *1 Κοναχιντα κολαζιλιμυι αμαν αμαν γιαπρακι ...* Кін.: ... *κουлпетин солτου та солτου еги βαγε τον | του.*

Арк. 65. Урумська пісня. Поч.: *1 шου харшики ουτζε тахтен ваμνιν ваμνι хар коронту ...* Кін.: ... *солен темртζи оγλου келсин.*

Арк. 65 зв. Урумська пісня. Поч.: *Ελα κοζλου ναζλι τουлпер тетим сен кит келирим ...* Кін.: ... *100 γιλ турсам χουλουγιουμ пен.*

Арк. 66. Урумська пісня. Поч.: *1 при мелексин ναζλι τουлпер анки такин ...* Кін.: ... *σεβмишиμ отме мевлаги себерисен.*

Арк. 66 зв. Урумська пісня. Поч.: *1 Ελα κοζλου ναζλι τουлпер тетим сен кит келирим пен ...* Кін.: ... *για пен олмегинτζε конлουμε сентен агирилир | ми.*

Арк. 67. Урумська пісня. Поч.: *1 сапа ола таγερлерин атаγιουρ γιαβρουμ αμαν харип пoulпoul ...* Кін.: ... *ουγiан ουγiан еги шеркеφли σουлтанι ουγiан.* На нижньому березі рецепт.

Арк. 67 зв. Урумська пісня. Поч.: *τοлтουρ толтουρ беритζεлим толтουρ-μασαν χαλ олур ...* Кін.: ... *аχ емретсе о себтуокум хагичтинин σουзуне.*

Арк. 68. Урумська пісня. Поч.: *пен пурали тер ки лимана пали москоφ ελιντε ...* Кін.: ... *χαлтирагип тζиктим | που γилта χиштан.*

Арк. 68 зв. Урумська пісня. Поч.: *шου пекиарлик кiар оγилети тζанима хапир меμлаμ ...* Кін.: ... *тахлер ташилер тζолер аχ | лесин пана γιαр сана.*

Арк. 69. Урумська пісня. Поч.: *1 конουλ бетрим олти тар атζаниμ ешхиниζлан ...* Кін.: ... *киμ χαμπонμας πολε γiартиμ.*

Арк. 69 зв. Новогрецька пісня. Поч.: *Ποθεν ναρχинисо μου να θρονисо ке να δια | θο ...* Кін.: ... *γипис με то тирι раки сан педи мора | ки ме θирон логουχουν.*

Арк. 70. Урумська пісня. Поч.: *1 Еτζел олур еτζел олур хирмиζи кул пек таζε ...* Кін.: ... *хагич | тζи кел αμαν тостоум постантζи.*

Арк. 70 зв. Урумська пісня. Поч.: *1 Тетим τουлпер кел кит сериге келмети китти кериге ...* Кін.: ... *пир пагини тζаниμ ουτζουν 5 паги сана пахлетим.*

Арк. 71. Урумська пісня. Поч.: *Χапир мевлаμ сентен пир тiле ким бар ...* Кін.: ... *βер пана пир тζιβан конлουμε еклесин.* На нижньому березі — рецепт.

Арк. 71 зв. Закінчення пісні. Нач.: *аχтан тiлерим γιαр пана γιαр ер γιαн ола пир кун ...* Кін.: ... *ер γιαн | ола пир кул.* Далі записані народні рецепти.

Арк. 72. Дві притчі. 1. Поч.: *τη ζενκιν αταμιν Ι ογλουμ βαριτι ...* Κίν.: ... *χοχλανμαμιν ναρ γιστερσιν = εσαπαννα*. 2. Поч.: *τη αταμιν εγι οχλου βαριτι...* Κίν.: ... *3 σουνου πιρερ τζοχαπλαν παχλατι аρι φαταμ | αννασιν =*

Арк. 72 зв. Новогрецька пісня. Поч.: *Μια προσταγι μεγαλί προσταзи βασιλγιάζ | νά κατεβι αρμαδα κε капитан παιας ...* Κίν.: ... *παιαδиз εχου εκσι κε γифта каγμενα | стив фουтиά*.

Арк. 73. Новогрецька пісня. Поч. (збігається з початком пісні на арк. 69 зв.): *Ποθον αρχινισο φος μου να θρινισο κε να διαθο | ολο τα δινα μου κε τα βασανα μου εαν τα διηθο | γι стив афтин γιλιν прети κε κοντιли νου σου мери | κοζ ...* Κίν.: ... *ουλο γι σενα φενοντε νεкара* (текст пісні виданий у кириличній транслітерації, див.: Кузмуку пигадь. Силлоги ту фолклор тон ромеон ту Донбасс. — 1974. — № 1. — С. 13–15).

Арк. 73 зв. Урумська пісня. Поч.: *Χαρα तेνιζ तेνιζ πετερ πετερ ал оλουρ ...* Κίν.: ... *μεβ | λαμ културουρ а γιαβρουμ солтурур*.

Арк. 74. Урумська пісня. Поч.: *γυште пен китеριμ αναζλιμ επ арин олсун ...* Κίν.: ... *χασεβет тζεκме | сонου πιζιμтир*.

Арк. 74 зв. Вірш К.Ф. Рилєєва «Минуты счастья промчались». Без кінця й трохи поплутане. Поч.: *μινουти тζαστιγια праμтζалиς — γι βετζνογι βετζноγι | νε притουτ ...* Κίν.: ... *πο ζτο ουш ουζ | ναλι тζο шивου να σβети για*. На нижньому березі — розкладення імені «Наполеон» (ναπολεон | απολεон і т.і.) та урумсько-італійські записи.

Арк. 75. Запис про випадок на Азовському морі:

μαργιανπολ тал пинтиμ тер για ουστουни तेνιζιν σουγιου | τε βιριλι ουστουμουζε πιζ πουлунтук анпар капа | кин ουστουνε = ертеσι кун вагил олтук кертц ка | ραντινιν σεμтине ората алти пиζи пати кара | γελ макаралартан сеτα келир пенζер | ναγилан ζουрна σεσине = | 4 βερсти кертце китерсин ναφιλεσине κβαртио | νου тахар келир пейтине оната πιρερ рупли | βεριрсин кунτεликине | алтиреγиз кеатларин ουστουне βαрти кертц | карантинин кенттине онунта терти кене | пара ουστουне | кууртцου оγλουни γит χилтиреγизин меттине | аγιαχлари тур шоблор πογαζина аλουш ка | ти χилиμтине. На нижньому березі — рецепт.

Арк. 75 зв. Італійська пісня. Заг.: *Κανζона талγιανου*. Поч.: *Τιοννα карамаτε τι тζεњеβα κлори νон ε πιου ...* Κίν.: ... *κομπιρανто με λατιραγι си са | φина ла σουαρια*.

Арк. 76. Одна російська та дві українські жартівливі пісні. Фрагменти. 1. «Во саду ли, в огороде». Поч.: *ου σαтουν γιου ου χοροτι кеβтцика γουλγιαλα ...* Κίν.: ... *νε χατζου китаγικι νε νάτα*.

2. «Козаченько, не ходи до Анни»: *Κοζаченко γορλε νε χоти то анни χоти то мароушки вапili | ποτουшки а мароушка тоушка 4 ποτουшки а пиата | маленка а сама молотена б та перина сама | тζорнопроβα*.

3. «Ой за гаєм, гаєм зелененьким». Поч.: *ουιοιμ γογιμ ζελενεκο таυι οραλα κιβ | τζινεκο ...* Кін.: *κοζατζинко γραγε проβαβι морγαγε*. На нижньому березі — рецепт.

Арк. 76 зв.–77. Виписки з постанови 1842 р. про порядок складання духовних заповітів, про оцінку нерухомості тощо з посиланнями на статті.

Арк. 77. На нижній половині сторінки — запис про хрещення Федора 24 травня 1841 р. та про видачу йому паспорта 20 грудня 1855 р.: *1841 мая 24го крещень ѳеодоръ | у Суборі Калотаса Костантинъ Чонтуковъ | по митрическому книга виписьсанъ | № 57 паипортъ и получилъ | отъ маріуполского градской думѢ 20го Декабря | 1855го № 107 федора иванова синъ | Куркчу Кушициревъ понесь у бахмутъ зять | мой А: данилов.*

Арк. 77 зв. Італійські, російські (перші рядки вірша Г.Р. Державіна «На тленное»: *река вреион σβοιοιμ τετζениγε ουνοσιτ | потβихи лουтеγι γι топит β̄ пропастι ζαβвеня | варот т̄зарств̄а γи т̄цареγи — пропоβит*) та урумські (рецепт) записи.

Арк. 78–79 зв. Народні рецепти. На арк. 78 — дата 10 квітня 1849 р. — *1849 | απριλιν 10ταν.*

Арк. 80. Записи про народження, хрещення й смерть дітей родичів і знайомих Укладача та про деякі інші події 1834–1841 рр.

1. Про народження 1 липня та хрещення 3 липня 1834 р. Миколая, сина Миколая; хресні — Іван Савич та його невістка Олена: *1834 γιουλιοσουν Ιριντε τοχτουρ παζαρ κουνου | μιτιρ νικολαγитζин ογλου νικολα | βαπτις ολτου σαλι κουνου αχшаи калотаσι | γιβαν σαβιτζ пен = γιουλιοσουν 3τε | ελενι γενκεμλεν*

2. Про хрещення 18 листопада 1834 р. Катерини, дочки Андрія [Стоянова]; хресні — невістка Олена, Іван Савич: *1834 νοεβριου 18 βαπτις ετικ ελενι γενκεμλεν | αντρεγιν χιζини = катерина γιβαν σαββιτζ*

3. Про смерть «нашої» сестри Феодосії 26 червня 1839 р.: *1839 γιουνιου 26σιντε кетζενти тотоσια χαрташмиζ*

4. Про смерть «красеня» Георгія, сина Феодосії, 23 листопада 1839 р.: *1839 та νοεβριου 23τε кетζинти ογλου γιорка κουζελ ογλου | тотоσιανιν*

5. Про хрещення доньки Андрія Лукер'ї 14 травня 1840 р. о. Константином; хресні — Іван Савич, Марія [Данилова?]: *1840 μαγισιν 14 βαπτις ετικ αντρεγι χιζини | машаγιλαν пен γιβαν σαβιτζ ати лουкерια | папа констанτι*

6. Про хрещення 15 липня 1841 р. сина Андрія [Стоянова] Михайла; хресні Марія [Данилова?] та Іван Савич Качеванський: *1841 γιουλιου 15 βαπτις ετικ папа саванин | εβιντε саат 9та антρεγин ογλουνου маша | γιλан ати мхагил калотаσι γιβαν | саβιτζ каτζιβански*. На нижньому березі арк. 80 — рецепт.

Арк. 80 зв. Записи про шлюби укладача, народження, хрещення й смерть його дітей у 1828–1834 рр:

1. Про заручини з Анною, донькою Павла Леонтійовича, у Карані 28 серпня 1828 р.: *1828τε αγοουστουσουν 25 σιντε νησανλαντιμ | πεν карανατε παβλο λεонτιοβιτζιν χιζινα | анна παβλοβναγια*

2. Про «добру справу», здійснену 16 лютого 1831 р.: *1831 τε ευλικ εντιμ 16 φεβροαριοσουν*

3. Про народження 18 грудня й хрещення 21 грудня 1831 р. доньки Уляни; хресні — Анастас Акритов із сестрою Єлизаветою [1789–?]: *1831 τε δεкеμβριου 18τε σαат 10τα τοχτου | κιζιμ βαптиζ олτου 21τε δεкеμβριοσουн | γιουλιаниζ — χριстан παпασи αναστας ακρι | тоβ χαρταιш елисавет парαпарти*

4. Про смерть 24 лютого 1833 р. під час пошесті дружини Анни Павлівни: *1833τε φεβροαριοσουн 24τε ουλεβαιττα | κετζινти γιπтакι στεφаноζουμ анна παβ | λοβνα βετζναγια παμιγιατ аμιν*

5. Про одруження 2 липня 1833 р. з Саррою, донькою Федора Ільїна: *1833τε ιουλιοσουн 2σιντε στεφαν αλιτμ | φετορ γιλιτζин χιζи сара φετοροβνα τζок γιλ | лара*

6. Про народження 3 квітня й хрещення 7 квітня 1834 р. сина Сави; хресний — Константин Чентуков: *1834τε απριλιν 3 τζου кουνου τοχτου саπαα χαριш | саат 4те оγλουμ саββα βαптиζ ενти τζουμαртеσι | απριλιν 7 σιντε саат 6 та аχшаама | χριстан παпασи константин τζонτουκοβ | ати — саββα оγλουμουν | γιβαν саββιτζин.*

Арк. 81. Записи про народження, хрещення й смерть дітей та деякі інші події в 1835–1846 рр:

1. Про народження 10 вересня 1835 р. доньки Анни, хресний — Константин Чентуков: *1835 σεπτεμβριου 10 τουχτου κιζιμ [анна] | καλοτασι константин τζонτουκοβ*

2. Про смерть 6 квітня 1836 р. матері Олени: *1836 απριλιν 6 σινта арτουκουνου | μεζερα τζιχαν кουνου πογик παργιαμταν 9 кουνου (θουντζου) | κετζинти αναμ елени о θεοσινχοριζ*

3. Про смерть 28 жовтня 1836 р. доньки Анни: *1836 октoνβριου 28 κεζинти анушка киζиμ*

4. Про народження 22 листопада й хрещення 5 грудня 1836 р. доньки Катерини; хресний — Чентуков: *1836 νοεβριου 22 κετζε τοχτου χιζиμ екатериниζ | βαптиζ олτου 5 δεкеμβριου καλοτασι τζонτουκοβ*

5. Про смерть 30 липня й поховання 31 липня 1838 р. доньки Катерини: *1838 γιουλιου 30τα κετζинти 31ριντε аχина χοτουμ | екатериниζ*

6. Про народження 4 вересня й хрещення 25 вересня 1838 р. доньки Олени; хресний — Константин Чентуков: *1838 σεπτενβριου 4 τοχτου χιζиμ елени | βαптиζ олτου 25 τε καλοτασι константин τζонто | κοβ*

7. Про народження 18 травня й хрещення 24 травня 1841 р. сина Федора; хресний — Константин Чентуков: *1841 μαγια 18 σαπαα χαρισι τρογιτζα κουνου τοχτου | ογλουμ тоторка βαптиζ олτου βαптиζ олτου 24 μαγιου | καλοτασι κονσταντιν τζонτουκοβ*

8. Про народження 1 вересня з молитвами протоієрея Григорія Чернявського й хрещення 19 вересня 1843 р. о. Константином Боярином сина Степана; хресний — Аврам Константинович Чентуков: *1843 σεπτεβριου Ιτε σαπαα τογτου ογλουμ στεφαν οχουτου прото | γερεγι γριχορι τζερναβски εφκι βαптиτιζ ети отетц | κονσταντιν πογιαριν 19 та σεπτενβριου καλοτασι | αβραμ κονσταντινοβιτζ τζонτουκοβ — παζар κουνου*

9. Про народження 15 квітня й хрещення 27 квітня 1846 р. доньки Феодосії; хресна — сестра Аврама Марія: *1846 απριλιυ 15 τοχτου χιζιμ φεοτοσια παζар ертеσι арτου κουνου αβραμ χαρταши машинка | βαптиζ олτου 27 απριλιου καλοτασι.*

Арк. 81 зв.–82 зв. Народні рецепти. Кін.: ... *κοκσουνουν αγιρτσαν στακαν | γιαπιштир типиве азитциχ паμου | [...] лав γιαχ χαπλανιρ στακαν τε νιν [...] | στακανιν γιζινε σορα γιαβаш γιαβα [ш] | тав στακανин пикр маχлан ποшаτιрсин... На верхньому березі арк. 82 — запис про приїзд графа М.С. Воронцова 18 вересня 1833 р.: *1833 севтjаπря 18 келти | боронτζов = башо свjателство | χιραφ = миχαγiла семеновиτζа | τζиноβник γενεραλα = емир салjара — Умар | аганин ογλου αχμετζит τε οτουραχлари | αγασι σεγит σιταρ тзелепи аχμετζитте.**

Арк. 83 (вкладний). Уривок запису з рецептом.

84 арк.: (1–22, 22а, 23–39, 39а, 40–53, 55–82 + 83 вкладний). Папір основного блоку жовтуватий, розміром 220 x 190 мм, потемнілий від часу, верхня частина блоку (до 1/4 аркуша) помітно пошкоджена водою, чорнило подекуди змито. Дві зшивки: 56 аркушів (вирізано аркуш між арк. 37 і 38) і 32 аркуші (втрачені останні чотири). Аркуші зшиті тонкою ниткою, а самі зшивки — конопляною мотузкою товщиною 2 мм. Філіграні: Pro Patria | ФМ 28 — Участкина, № 766 — 1829 р.; Клепиков (1959), № 308 — 1826 р.; леопард на щиті під короною | ВФ КИ | 1827 — Участкина, № 593–1827 р.; Клепиков (1959), № 147 — 1821, 1826, 1828, 1839 рр.; А Гончаровъ ДФ КМ | 1827; НФ герб | 1828. Чорнило коричневе, місцями вицвіле. Кількість рядків і розміри літер різні. Більша частина тексту (усі пісні й виписки з книжок) знаходиться в рамці, проведеній чорнилом на відстані 5–15 мм від краю сторінки. Первісна фоліація або пагінація могли бути обрізані при виготовленні оправ. Пізніше була виконана фоліація простим олівцем великими арабськими цифрами у верхньому лівому куті зворотів аркушів (in verso). При цьому пропущена нумерація (по одному аркушу) після арк. 21 та 39, а після арк. 53 йде 55. Додаткова фоліація нанесена у верхньому правому куті сторінок (in recto) олівцем у жовтні 2010 р.

Вкладний арк. 83 являє собою уривок блакитного паперу розміром 95 x 50 мм. П'ять рядків. Чорнило коричневе. Філігрань представлена фрагментом кириличних літер.

Майже всі записи виконані караманлійським письмом, тобто грецькими літерами, однією особою. Тією ж рукою зроблені окремі записи по-новогрецьки й по-російськи (кирилицею). Іншою рукою зроблені записи урумської пісні на арк. 69 і початок урумської пісні на арк. 70 зв.

Укладач зазвичай не дотримується правил організації тексту. Нотатки різних часів і додатки до них розміщені найрізноманітнішими способами, у тому числі й поперек сторінки. В окремих випадках він нумерує куплети пісень, вислови, складає таблиці тощо. У тексті чимало виправлень і закреслень. Діакритичні позначки, характерні для грецьких текстів, майже не вживаються в урумських записах, за винятком текстів, переписаних із друкованих караманлійських книжок, і новогрецьких пісень. У тюркомовних текстах (окрім узятих із друкованих видань) широко вживається кирилична літера «ш». «Правопис» майже всюди «фонетичний», із великою кількістю помилок.

Судячи зі стану першого й останнього аркушів, рукопис довго зберігався без оправи.

Оправа: 220 x 190 x 15. Жовтий грубий папір наклеєний на блок. На оправі — запис фіолетовим чорнилом: *Записки Семена Антоновича | Кечеджи-Ени (мой прадед) | Дм. Кечеджи | (1803–1865)*. На нижній кришці — напівзатертий запис олівцем великими літерами: *Книга | XIX вѣка*.

Рукопис надійшов до ІР НБУВ 2003 р. від доньки А.О. Білецького й Т.М. Чернишової Марії Грекової через Є.К. Чернухіна.

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 364. Архів А.О. Білецького і Т.М. Чернишової. Матеріали фонду опрацьовуються.

² Докладніше про це див.: *Балабанов К.В., Пахоменко С.К.* Національно-культурне та громадське життя греків України в другій половині ХХ — на початку ХХІ століття. — Маріуполь, 2006. — С. 34–61.

³ Олександр Ахілесович Діамантопуло-Ріоніс відомий насамперед як укладач одного зі словників новогрецьких діалектів Надазов'я. Див.: Румейско-русский и русско-румейский словарь пяти диалектов греков Приазовья / Сост. А.А. Диамантопуло-Рионис, Д.Л. Демерджи, А.М. Давыдова-Диамантопуло, А.М. Шапурма, Р.С. Харабадот, Д.К. Патрича. — Мариуполь, 2006. — 468 с.

⁴ Кузмуку пигады (Силлоги ту фолклор тон ромеон ту Донбасс.). — 1974. — № 1. — С. 13–15.

⁵ Висловлюємо щирі вдячність науковому співробітнику Музея — Раїсі Петрівне Божко — за допомогу в ідентифікації особи Дмитра Кечеджи й надання фотокопій.

⁶ Мариуполь и его окрестности. — Мариуполь, 1892 (перевидання 2001 р). — С. 181–189.

⁷ Бацак Н.І. Грецька спільнота надазов'я: етнокультурні процеси (остання чверть XVIII — початок XX століття). — К., 2010. — С. 73.

⁸ Про інші рукописи караманлійського письма див.: Чернухін Є. Караманлійські пам'ятки в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського // Рукописна та книжкова спадщина України. — К., 2012. — Вип. 15. — С. 3–28.

⁹ Варто відзначити, що в Маріуполі XIX ст. набула поширення тенденція до зміни прізвищ на «перекладні» або русифіковані. Відтак, Кечеджи реєструвалися як Шаповалови, Халпахчи — Шапошнікови, Сагири — Глухови. Отож, ця «мода» захопила й автора рукопису, котрий підписується як Кушнар'ов або ж Кушнир'ов. Аби не було плутанини, Духовна консисторія видавала указы про тотожність низки «прізвищ». Так, у метричних книгах Харалампієвського собору поряд із записами про хрещення представників цієї родини збереглися помітки — «Куркчи, он же Кушнар'ев», або ж «Кушнир'ов, он же Куркчу». Форми «Куркчу»/«Куркчи» передають фонетичні особливості вимови тюркських слів і певний час не мали суттєвого значення для ідентифікації особи. Пізніше всі подібні прізвища одержали стандартизоване закінчення «-чи/-джи».

¹⁰ Тут і надалі роки життя мешканців Маріуполя позначені відповідно до збережених часом і доступних нам відомостей (переважно за ревізькими казками). Посилання на джерела не надаються задля заощадження місця. Усі бажачі ознайомитися з першоджерелами запрошуються на сайт: <http://www.azovgreeks.com>

¹¹ Мариуполь и его окрестности. — С. 96–97.

¹² Там же. — С. 95. Про родину Хараджаєвих див.: Новікова С. Родина Хараджаєвих у Маріуполі // Грецьке підприємництво й торгівля у Північному Причорномор'ї. Збірник наукових статей. — К., 2012. — С. 125–132.

¹³ Про Ф. Хартахая див.: Калоєров С.А. Феоктист Хартахай. — Донецьк, 2007. — 379 с.

¹⁴ Обидва збірника зберігаються у відділі рукописів Російської національної бібліотеки у Санкт-Петербурзі: Греческие рукописи № 805–806. Збірки вміщують 37 пісень: 25 новогрецьких, сім урумських і п'ять російських.

¹⁵ Мариуполь и его окрестности. — С. 154–167.

¹⁶ Там же. — С. 324–325.

¹⁷ Там же. — С. 192.

¹⁸ Родословие греков Мариупольского уезда по именным переписям податного населения Российской империи / Сост. Н.И. Макмак, И.Н. Тасиц, М.Д. Пірго. — Донецьк, 2010. — С. 166.

¹⁹ Див. на сайті: http://www.azovgreeks.com/database.cfm?page_id=tree&fam_id=4190

²⁰ Див. пояснення щодо затримки судна в Константинополі: Маріупольський краєзнавчий музей. Об'яснительная записка мариупольского мешанина Дмитрия Кушнар'ева, владельца парусного судна «Св. Петр», арестованного в Константинопольском порту. 1835 г. — 6272-Д.

²¹ Мариуполь и его окрестности. — С. 338.

²² Див. докладніше: http://www.azovgreeks.com/gendbmvc/agdb.cfm?page_id=tree&fam_id=279

²³ Родословие греков... — С. 148.

УНІФОРМОЛОГІЯ
ТА ІСТОРІЯ ОДЯГУ

**АКСЕСУАРИ ОДЯГУ ДЛЯ НОСІННЯ ГРОШЕЙ
У НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНІ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVI ст.
(ЗА АКТОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)**

Гроші є невід'ємною частиною матеріальної культури. У XVI ст. в Європі вони мали вигляд металеві монети різного розміру та ваги. Відповідно, населення для зручності користування грошима, для носіння монет мало певні аксесуари (приналежності), адже кишені в одязі наприкінці XVI ст. лише починали входити в ужиток. Основними способами фіксації на одязі вмістилищ для грошей були або закріплення (привішування) їх на паску, або вкладання за пазуху, де вони знаходилися, знову ж таки, завдяки підперізуванню.

У статті ми ставимо за мету на основі документального матеріалу книг Луцького гродського суду (переважно за 1580-і рр.) показати різноманітність вмістилищ для грошей та способів їхнього використання. Справи про пограбування — записи скарг потерпілих, свідчення возних про оглядання тілесних ушкоджень і завданої грабунком шкоди — дають численні дані про одяг та аксесуари до нього.

Хоча в документальних прикладах фігурують жителі Волинського воєводства й прилеглих до нього адміністративних одиниць Речі Посполитої, подібні аксесуари одягу побутували не тільки на українських землях, але й у всьому східноєвропейському регіоні¹. Адже Луцьк підтримував широкі торговельні зв'язки², а Волинь входила у спільний економічний простір між Балтійським та Чорним морями³.

У дослідженнях з історії одягу населення українських земель (зокрема й Волині), українського народного одягу, повсякденного життя ранньомодерної доби про аксесуари згадується вкрай мало або й не згадується взагалі.⁴ Безпосередньо до цього питання звертався Іван Сінчук, який прикладами з білоруських письмових джерел показав різноманіття вмістилищ для грошей у білоруського населення XVI–XIX ст.⁵

Розгляд об'єкта дослідження ми уявляємо не лише з точки зору вивчення костюму, але й вивчення грошового обігу та повсякденності простої людини. Адже документальні джерела подають інформацію про вмістилища для грошей не тільки в статичному переліку предметів, а й у їхньому використанні в контексті певних життєвих ситуацій.

Письмові джерела й археологічні знахідки дають можливість різностороннього вивчення предметів одягу. Наприклад, Тетяна Матехіна на

основі археологічного матеріалу з розкопок середньовічного Новгород Великого показує різні види середньовічних шкіряних вмістилищ, які кріпилися до пояса, подає конструкцію їхнього крою⁶. Оскільки актовий матеріал дає небагато інформації про конструктивні особливості аксесуарів одягу, ми поставили за мету більше уваги приділити їхньому функціональному використанню, місцю в грошовому обігу й повсякденному житті.

Письмові джерела зафіксували чисельні згадки назв предметів одягу для носіння грошей у **чоловіків** — «мошна», «калита», «черес», «мішок», «вачок» та ін. Це пояснюється домінуючою роллю чоловіків у житті суспільства XVI ст., зокрема в економічній сфері. Зауважимо, що подача матеріалу за критеріями «у чоловіків» і «у жінок» є досить умовною. Лише деякі з аксесуарів є суто чоловічими або жіночими (наприклад, «гольник», «шабельтас»), інші мали застосування поза гендерним поділом, для зручності чи необхідності у тій чи іншій ситуації.

Одним із найбільш часто згадуваних у документах аксесуарів є «**мошна**». Вона являла собою невеликий шкіряний мішечок, який мав стяжну на шнурі верхню частину і підвішувався до пояса⁷. Наприклад, у шупківського селянина Яцука Проскурничича «... пояс з мошною за пять грошей купленые, а в мошне грошей готовых литовских * десять отняли и пограбили»⁸.

Серед пограбованих речей часто зустрічається назва «**мошонка**». Актівий матеріал переконливо свідчить, що це поняття використовувалося не для визначення мошни малих розмірів, але означало той самий предмет, що й «мошна», лише з додаванням до назви демінутивного суфікса. Документи дають достатньо прикладів, коли при перерахуванні пограбованого одна й та ж річ подається й у звичайній назві, і в зменшувальній формі. «Паробка его збили и сермягу, дей, з него зняли, кожухъ, пояс з ножами, з мошною, што, дей, его коштвало польторы копы и грошей десет литовских, а особливе, дей, в мошонце было грошей полкопы литовских...», — дізнаємося про пограбування селян у позові пана Яна Котлинського⁹. В іншому випадку, 6 січня 1580 р. в Сергія,

* На Волині 1580-х років основною грошовою одиницею в обігу та лічбі залишався литовський гріш. У грошовій масі переважали монети литовського карбування, емітовані до Люблінської унії 1569 г. Рахунок вівся на копи (копа = 60 литовських грошів). Польські гроші також були в обігу, приймалися у співвідношенні 5 до 4 до литовських грошів. Рахункова одиниця польський злотий (золотий) = 30 польських грошів. Відповідно, литовська копа = 2,5 польського злотого. Західноєвропейські талери («таляры старые») і дукати («золотые чирвоные, черленые»), які також перебували в обігу, приймалися за певним курсом: талер = 35 польським грошам, дукат = 56 польським грошам.

найманого працівника тучинського селянина Пігиля, відібрали «... пояс кований за чотири гроши, мошонку, а в мошне было грошей три...»¹⁰.

Інколи мошну могли ховати в одязі. Наприклад, зі скарги Лаврена Васильовича, слуги лаврівського урядника, дізнаємося про напад на нього під Луцьком 3 жовтня 1580 р.: «... при котором, дей, израненю моемъ згинуло в мене з мошонкою зъ запазушья пенезей пана моего, которые есми вез арендареви лавровскому, копь полтрете литовскихъ, а моих, дей, власныхъ грошей полкопы и пят»¹¹.

Зібрані статистичні дані про грошову наповненість мошни зазвичай дають суми від 3 грошів до 3 кіп грошів. Імовірно, більш вагомі суми просто не вміщались, якщо брати до уваги, що переважаючими розмірними номіналами були монети півгріш та гріш¹².

Поряд з мошною в документах не менш часто зустрічається назва «калита». Це невелика шкіряна сумка,¹³ яка також кріпилася до пояса спеціальними петлями й при пограбуванні зазвичай знімалася разом з ним: «... пояс с калитою, з ножами, з огнивом, коштовал грошей петнадцат, в калите грошей литовских две копе», — такий достатньо типовий опис калити серед відібраних речей¹⁴. Калита як приналежність одягу в чоловіків фіксується в різних соціальних станів у різноманітних ситуаціях: перебування на ярмарку чи ринку, виконання слугами та селянами доручень від пана або господарських робіт (заготівля дерева, випас худоби, сільськогосподарські польові роботи) та ін. Інколи в калиті крім грошей знаходилися й інші предмети, що говорить про можливу наявність декількох внутрішніх відділень. Є приклади, коли в калитах носили листи та фінансові документи¹⁵, прикраси¹⁶ або взагалі лом срібла: «... с поясом с калитою талярей тридцать, ламаного сребра шабелного и сагайдачного гривен три...»¹⁷.

Письмові джерела дають інформацію про різні суми грошей у калиті — від 3 грошів до 3–8 коп грошів. Сума залежала від рівня заможності власника та конкретної ситуації. У випадку роботи в лісі чи полі зустрічаються згадки калити (а також і мошни) взагалі без будь-якого вмісту¹⁸, що свідчить про універсальність використання населенням таких вмістилищ для носіння дрібних речей.

В актових книгах часто згадується «мішок» для носіння грошей. Сама назва має на увазі приналежність одягу, конструктивно подібну до мошни. Основною відмінністю, імовірно, були матеріал виготовлення та розмір предмету¹⁹. Якщо мошна була зі шкіри, то мішок переважно виготовлявся з тканини. Є згадка мішка з полотна²⁰, а також із шовку, бавовни. Наприклад, у жовтні 1580 р. луцький возний пан Григорій Красносільський скаржитья: «... при которомъ, дей, зраненью оборвал у мене мешокъ китайки чирвоное, в которомъ было два таляры ста-

рых...»²¹. У боголюбського урядника Матиса Кошковського при нападі 18 червня 1585 р. було відібрано «... пояс китайчаный, мешок баволняный, в котормь было чотыри золотых чирвоных а монеты полкопы грошей...»²².

Мішок зазвичай привішувався до пояса. Так, 2 листопада 1580 р. в одного з селян княгині Марі Корецької, які їхали до лісу по хмиз, було відібрано «... пояс з ножами з мешком, за девет грошей купленое, у мешку было грошей пятнадцать...»²³. Якщо гроші передавалися в мішку для здійснення фінансових операцій, вони могли також підвішуватися до пояса контрагента в доповнення до інших аксесуарів. Наприклад, згідно скарги Філона Халецького, урядника пана Остафія Малинського, у січні 1582 р. його побили й пограбували на ярмарку в Мельнику, причому «... пояс з ножами и з мошонкою, в которой было грошей осмнадцат... и к тому грошей его милости пана моего, которые мне давал для купованя речей, ино все есми был выдал з мешком полотняным, к поесу привязаным, таляров двадцат старых, в мене взял и пограбил»²⁴.

Слід відмітити, що потрібно відрізнити мішки для грошей від предметів з такою ж назвою, але більшого розміру для господарського призначення. Так ще називали вмістилище для транспортування одягу. Такі мішки не чіплялися до поясу, а знаходилися на возі, санях чи у скрині. У них, зокрема, також могли ховати гроші. Наприклад, згідно скарги луцького єврея Януша Лєвоновича, при його пограбуванні в лютому 1582 р. в нього відібрали «... готовых грошей коп двадцать литовских, которые пенязи у мешку были, где ризы ховаем, а на мне, дей, пояс с калитою оборвали, в которой калите было готовых грошей коп полтрете...»²⁵. Там же на санях окремо був мішок із сорочками.

Не слід плутати «мішки» з «міхами». Останні були великого розміру й призначалися для транспортування й зберігання сипучих тіл, продуктів харчування та ін. Так, у березні 1582 р. в одного зі слуг пана Іони Охлоповського, крім інших речей, при пограбуванні були взяті «... на санях... мехов три по чотыри гроши...»²⁶.

Грошова наповненість мішка могла бути різною — від 12–15 грошів у селян до 3–5 кіп грошів і більше в міщан-купців чи панів.

Пасок для грошей — «черес» — згадується при участі в торгівлі, виконанні слугами панських доручень та іншій діяльності, пов'язаній з переміщенням доволі великих сум готівкою. Наприклад, під час ярмарку в Жидичині при описанні речей, відібраних у чорторійських міщан (у чотирьох з п'яти пограбованих), згадуються череси, з грошовою наповненістю від 3 до 10 кіп грошів²⁷. Найімовірніше, цей предмет одягу виготовлявся зі шкіри — у джерелі згадується «черес реманный»²⁸.

Черес одягався окремо від основного пояса. Так, 20 квітня 1582 р. на ринку в Луцьку був схоплений Богдан Козакович, службник пана Миколая Харлинського, який пізніше засвідчив: «...и пенязи пана моего, которые при мне были монеты коп тринадцать грошей литовскихъ, а таляров старыхъ осмнадцать, с чересом з мене оборвал, а моих коп две грошей литовских з мошною, с поясом и з ножами так же оборваль, и з шаблею...»²⁹. Пан Марко Мирковицький скаржитья, що в його підданого пограбували «... пояс з мошною, а в мошне, дей, было коп три грошей литовских, и моих власных грошей коп двадцат с чересом, которое-м был послал выкуповати заставы...»³⁰. У Каспора, урядника пана Федора Гулевича, було пограбовано «... копу грошей литовскую з мошною и с поясом, шапку и десет коп грошей литовских с чересомъ панских, которые он на тот час при себе мель для потребы пана своего сукна купить...»³¹. Подібне носіння грошей, яке дозволяло фіксувати й розподіляти вагу монетного металу на талії людини, давало певні переваги й зручність. Таким чином, за бажанням можна було сховати гроші під одяг від небажаної уваги оточуючих, а головне — їх вже неможливо було непомітно вкрати. Під час сну черес могли класти під голову. Наприклад, при пограбуванні сплячого Дмитра Сторожовецького, службника княгині Збараської, який перебував у Луцьку в будинку одного з міщан, «... гроши готовые ее милости княгини... которые под головами у череси были, на тотъ часъ взято, поясъ з мошною и ножемъ, а в мошне, дей, было талярей старыхъ шесть, монеты золотый польский...»³². Як бачимо, слуга тримає свої гроші на поясі, а до панських грошей проявляє особливе ставлення.

У статті про одяг українців XVI–XVIII ст. Н.М. Калашникова подає інформацію про черес, виходячи з етнографічного матеріалу XVIII–XIX ст.³³. Такий пасок, за описами, був виготовлений із товстої шкіри, з металевими накладками, з прошитими кишенями, до нього могли привішуватися ножі, гаманці, кресала та ін. Однак у документах XVI ст. ми не знаходимо інформації про те, що черес використовувався з іншою метою, окрім як вмістилице для грошей. На прикладі наведеного нами пояса для грошей (Рис. 1) із чеських музейних зібрань можна проілюструвати крій череса³⁴. Він являє собою шкіряну трубу-панчоу, зшиту вздовж по середині. Таким чином утворюється відділення, що застібається, з пряжкою та ременем, який фіксує пояс на тілі власника³⁵.

Є документальні свідчення, коли власник міг ховати черес із готівкою серед краму та інших речей. Наприклад, у пана Себастьяна Думовського він був вкладений посеред сувоїв сукна: «... а mezi сукном полтораста золотых грошей готовых в чересе зашитых, без трох золотых...»³⁶.

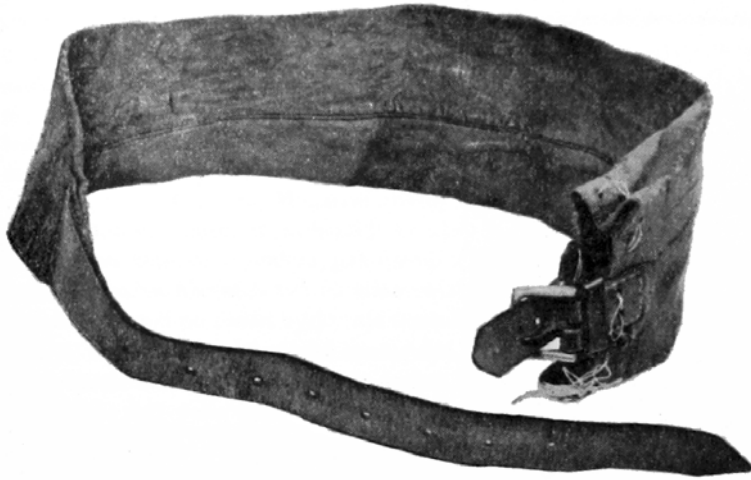

Рис. 1. Пояс для грошей

Грошову наповненість чересів джерела подають від 3–6 кіп грошів і вище. З чересами частіше, ніж у випадках з іншими приналежностями одягу, згадуються у великій кількості крупні номінали — талери й дукати.

Нерідко гроші просто зав'язували в «хустку» (ідеться мова не про головний убір для жінок, а саме про приналежність чоловічого одягу). Наприклад, у міщанина Яцька Богушевича під час бійки в будинку луцького органіста зникли гроші в хустці з чорною шовковою вишивкою: «... згнула хустка с чорным едвабом, которая, дей, мне коштowała полтора золотого, в которой хустце было золотыхъ чирвоныхъ шесть а монеты полтрети копы литовскихъ...»³⁷. У п'ятьох із десяти муравицьких міщан, які були пограбовані 17 листопада 1585 р. під час поїздки до лісу за драницями, гроші знаходилися у хустках³⁸.

Імовірно, хустку застосовували й для пакування грошей, і як окреме самостійне вмістилище, і ситуативно за відсутності спеціально призначених для цього предметів (мошни, калити). Також ми не виключаємо можливості, що в ряді випадків за допомогою зав'язування чи загортання в хустку власник прагнув приховати в одязі окрему суму готівки. Наприклад, підданий пана Микити Ощовського Андрій Матфехчич засвідчив, що 6 січня 1580 р., під час нападу, у нього зникла шапка з грошима: «... згнул у мене шлик бараний, за который, дей есми, дал сем грошей литовских, а у шлыку, дей, была хустка ткацкая, в которой, дей, было полотна два локти, а локот по пяти грошей куплен, а в хустцы, дей, было готовых грошей полкопы литовских»³⁹. В іншому випадку в постраждалого від грабежу хустка з дукатами знаходилася за пазухою: «...

мел при себе въ хустце завязаных шестдесят и пят чирвоных золотых теж за пазухою...» (жовтень 1583 р.)⁴⁰. У міщанина Михайла під час ярмарку в хустці знаходилося 40 грошів, а в чересі — 10 кіп грошів⁴¹. Загалом, спосіб носіння за пазухою хустки з монетами був дуже розповсюдженим.

У практичному застосуванні подібний до хустки був **рушник**. Так, 25 лютого 1585 р. в Андрія Хацковича, підданого луцького старости, на ринку в Луцьку єврей Мошко Еслович «... ручник зъ запазушья, в которомъ было грошей семьдесят, оборваль...»⁴².

У представників шляхетського стану інколи згадується «**вачок**»⁴³. У нього, крім грошей, могли поміщатися дрібні предмети побутового вжитку, прикраси. Наприклад, уночі 29 вересня 1580 р. в Луцьку був пограбований пан Андрій Хреновський, у якого відібрали «... пояс з вачком, за вачок, дей, дал грошей десет, а у вачку, дей, было грошей сорок, гребен костеный, за который, дей, дал грошей шест...»⁴⁴. У городельського боярина, який гостював у пана Василя Гулялницького, у квітні 1582 р. з вачком пограбовано 2 злотих⁴⁵.

Для носіння грошей використовували також **шабельтас** — сумку чотири- або п'ятикутної форми, яку носили на поясі з лівої сторони⁴⁶. Така сумка, як частина військового спорядження, була зручною для служебників, замінюючи інші подібні «цивільні» приналежності. Наприклад, 6 січня 1585 р. в Януша Шимановського, слуги князя Якова Четвертинського, «... пограбили шаблю, за которую даль таяровъ чотыри, а при той шабли шабелташь былъ, у которомъ было грошей золотых польскихъ пятнадцать а перстенковъ два...»⁴⁷. Згідно скарги пана Григорія Бронницького, 5 січня того ж року при нападі на його двір у Рогачові в служебника Андрейка були відібрані «... шабля угорская, которая коштовала таяровъ старыхъ пят, а при шабли был шабелтас, у котором было полтрети копы грошей литовских...»⁴⁸.

Аксесуари для носіння грошей у **жінок** згадуються досить рідко, у зв'язку з нечастими (порівняно з чоловіками) документально зафіксованими випадками їхнього грабунку.

Безперечно, жіночою приналежністю одягу є **гольник** («ыгольник»). Це футляр⁴⁹ для дрібних предметів (у першу чергу для голок), в який могла вміщуватися певна незначна сума грошей. Наприклад, при нападі на володіння володимирського єпископа Мелентія Хребтовича в лісі при збиранні ягід у однієї з селянських жінок, окрім одягу, «...пояс с ыгольником, в котором, дей, было грошей двадцат литовскихъ взяли и пограбили»⁵⁰. При нападі 19 квітня 1582 р. на дім Мартина Скрелдевського, слуги пана Богдана Дрозденського, з його дружини Пеки «... пояс з ыгольникомъ, в ыголнику копа грошей была, оборвалъ»⁵¹.

Мошна в жіночому одязі нам зустрічалася в документах лише в тих випадках, коли жінки безпосередньо задіяні в торгівлі (зокрема, у «шинкарстві», тобто продажі алкогольних напоїв). Імовірно, вмістилище для грошей саме такої конструкції якнайкраще підходило для подібного роду діяльності. Наприклад, омеляницький орендар Тишко скаржиться, що під час погрому в шинку «...у девки, дей, моее шинкарки з мошною семдесят грошей отняли...»⁵². У іншому випадку, згідно скарги панів Бережецьких, «... в Ганьки шинькарки оборвали пояс з мошною, а в мошне было полторы копы грошей...»⁵³. За подібних обставин згадується й **мішок**. Під час нападу на есеницьку корчму в Ганни, дружини орендаря, «... оборвали мешокъ с поясом, в которомъ дей было пять копъ грошей литовських, которые дей собрала была за шинкъ»⁵⁴.

У представниць привілейованого стану згадуються також **мішок** і **вачок**. Так, у джерелах є згадки, що, наприклад, у мішку пані Ждани Зиглинської було півтори копи грошів і золоті персні⁵⁵. У дружини пана Томила Ощовського при пограбуванні «... згинул с панее пояс серебряный, который себе шацует золотых петнадцат, там же у того пояса вацок згинул, в котором вацку было перстений злотых чотыри»⁵⁶.

Також ми хочемо згадати такі види сумок, як «**торба**» й «**ворок**». Ці предмети безпосередньо не носилися на одязі, однак за функціональним призначенням використовувалися для перенесення, крім інших речей, великих сум грошей. Наприклад, у Мартина Плонського, служебника пана Филипа Стубельського, у дорозі пограбували панські речі, і серед них «... торбу, в которой было грошей панских готовых осмьнадцат коп грошей, кошул, дей, две коленских, ручникъ ткацкий, к тому, дей, инших речей дробных немало...»⁵⁷. Андрій Сиросецький, служебник полоцького воеводи Миколая Монвида, віз своєму панові деякі речі від родичів із Мінська. Він скаржиться на пана Романа Козинського, що той пограбував його вночі в дорозі: «... оборвал на мене с чересомъ золотыхъ черленыхъ в золоте двесте сорок пят, а с торбою отнял в мене таяров старыхъ двесте двадцат»⁵⁸. Імовірно, уся сума просто не могла поміститися в черес, тому більш важку частину в талерах передали в окремі сумці⁵⁹.

Ворок (с польск. worek — сумка) повинен був мати підвищену міцність і витримувати значну вагу. Наприклад, паном Олександром Семашком у листопаді 1582 р. був повернутий борг більш ніж 4 тисячі польських злотих готівкою в золотій і срібній монеті різних номіналів у двох ворках⁶⁰. За нашими підрахунками, в одному ворку було близько 32 кг, в іншому — близько 50 кг монетного металу.

Письмові джерела дають небагато інформації про вартість аксесуарів для носіння грошей. За поодинокими згадками, мошна коштувала гріш⁶¹, замшовий мішок — 4 литовських гроші⁶², вачок — 10 грошів⁶³, торба —

талер⁶⁴. За 1594 р. є згадка про вартість череса в 5,5 грошів⁶⁵. Згадки вартості калити в 12 грошів⁶⁶, на нашу думку, мали на увазі багатше прикрашені аксесуари, власники яких вважали за доцільне оцінювати їх окремо від інших речей. У 3–7 грошів можна оцінити вартість мінімально прикрашеної калити, вирахувавши її з багатьох прикладів загальної вартості пояса, ножів і калити⁶⁷ й знаючи окрему вартість поясів і ножів за іншими перерахуваннями предметів з їх окремою оцінкою⁶⁸.

Отже, населення Волині другої половини XVI ст. мало у вжитку різноманітні предмети для носіння грошей, які якнайкраще підходили для різних фінансових, економічних, господарчих і побутових ситуацій. Завезення з американського континенту в Європу у великій кількості дорогоцінних металів забезпечило значне збільшення грошової маси, зокрема, у великій кількості стала карбуватися крупна срібна монета — талер. Це, у свою чергу, вплинуло на поширення у вжитку більш містких, зручних і міцних ємностей для грошей.

Спостереження, зроблені на основі такого джерела масового характеру, як луцькі гродські книги, а також наведені приклади з документів будуть корисні в подальших дослідженнях з історії одягу, а також для ідентифікації археологічних знахідок.

¹ Słownik polszczyzny XVI wieku. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Cdańsk, 1976. — Т. X (K–Korzyś). — S. 27–28; *Матехина Т.С.* Средневековые кожаные кошельки // Нумизматика. — М., 2003. — № 3. — С. 7–16; *Svetikas E.* Tretininkų odiniai karšeliai: jų apkalų tipologija, chronologija ir simbolika // Lietuvos archeologia. — Vilnius, 2003. — Т. 24. — Р. 241–260; *Nohejová-Prátová E.* Základy numizmatiky. — Praha, 1975. — S. 121.

² Наприклад, на ярмарок на св. Семена у Луцьку восени 1581 р. прибули купці зі Львова, Кременця, Кракова, Любліна, Белза, Пинська, Голоб, Острога, Кам'янець-Подільського, Ковеля, Володимира. Див.: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 25, оп. 1, спр. 25, арк. 88–93 зв.; Торгівля на Україні. XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. — К., 1990. — С. 185–188. Восени 1585 р. прибули купці зі Львова, Кракова, Любліна, Кілії, Кам'янець-Подільського, Володимира, Кременця, Острога, Хотина, Могилева, Слуцька, Пинська. Див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 1063–1066 зв.

³ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. VI: Жите економічне, культурне, національне XIV–XVI віків. — С. 102; *Сидоренко О.Ф.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX — середина XVII ст.). — К., 1992. — С. 166–189.

⁴ *Калашикова Н.М.* Одежда украинцев XVI–XVIII вв. // Древняя одежда народов Восточной Европы. Материалы к историко-этнографическому атласу / Отв. ред. М.Г. Рабинович — М., 1986. — С. 112–132; *Николаева Т.А.* Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье. — К., 1987; *Стельмащук Г.* Давнє вбрання Волині: етнографічно-мистецькознавче дослідження. — Луцьк, 2006; *Бохан Ю.М., Скеп'ян А.А.*

Побыт феадалаў Вялікага Княства Літоўскага ў XV — першай палове XVII ст. — Мінск, 2011. — С. 180.

⁵ Сінчук І. Як грошыносяць і даўней насілі // Спадчына. — 2003. — № 2–3. — С. 80–86.

⁶ Варфоломеева Т.С. Средневековые кожаные кошельки // Новгород и Новгородская земля. История и археология: (Материалы научной конференции. Новгород, 28–30 января 1997 г.). — Новгород, 1997. — Вып. 11. — С. 111–112; Матехина Т.С. Указ. соч.

⁷ Матехина Т.С. Кожаные изделия средневекового Новгорода. Чехлы, футляры, сумки. Дис. ... канд. ист. наук. 07.00.06. — М., 2009. — С. 116–117.

⁸ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 406.

⁹ Там само, спр. 28, арк. 77 зв.

¹⁰ Там само, спр. 22, арк. 90.

¹¹ Там само, спр. 21, арк. 426 зв.

¹² Нами був проведений практичний експеримент по визначенню можливого розміру мошни за її максимальною грошовою місткістю, беручи в розрахунок, що в 1580-і рр. переважаючою монетою в обігу залишався литовський півгріш, який мав розміри близько 20 мм, товщину близько 1 мм, вагу близько 1,2 грами. Сума грошей у 3 копи литовськими півгрошами становить 360 монет. Заміри такої кількості монет дали розмір пакунку близько 65 на 70 мм, обтягнутого тонкою тканиною.

¹³ Słownik polszczyzny XVI wieku... — Т. X (K — Korzyść). — S. 27.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 266 зв.–268.

¹⁵ Там само, спр. 21, арк. 731 зв.; спр. 26, арк. 145.

¹⁶ Там само, спр. 26, арк. 145.

¹⁷ Там само, спр. 21, арк. 530 зв.

¹⁸ Там само, арк. 50 зв.

¹⁹ Зібрані нами статистичні дані показують, що мішки з тканини містили більші суми, ніж мошни. З цього припускаємо, що мішки мали бути більшого розміру.

²⁰ Там само, спр. 26, арк. 111 зв.

²¹ Там само, спр. 22, арк. 445 зв.

²² Там само, спр. 34, арк. 565.

²³ Там само, спр. 22, арк. 551 зв.

²⁴ Там само, спр. 26, арк. 111 зв.

²⁵ Там само, арк. 145.

²⁶ Там само, арк. 263.

²⁷ Там само, арк. 435.

²⁸ Там само, спр. 22, арк. 159 зв.

²⁹ Там само, спр. 26, арк. 347.

³⁰ Там само, арк. 415 зв.

³¹ Там само, арк. 506.

³² Там само, арк. 455 зв.–456.

³³ Калашиникова Н.М. Указ. соч. — С. 117.

³⁴ Nohejová-Prátová E. Op. cit. — S. 121.

³⁵ Прикладом може слугувати свідчення пана Олександра Гуляльницького, у якого 19 травня 1593 р., окрім одягу і речей, пограбували 300 червоних золотих: «... и кгды, дей, мене пошибли, а жупанъ, и розумели, дей, мя за забитого, и заразы, дей, тые гроши з мене шересомъ Степанец из жидомъ и Купалкою обняли и зняли...». Див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 543 зв.

³⁶ Там само, спр. 32, арк. 169.

³⁷ Там само, спр. 26, арк. 1055 зв.

³⁸ Там само, спр. 34, арк. 1314 зв.–1316.

³⁹ Там само, спр. 21, арк. 67.

⁴⁰ Там само, спр. 30, арк. 528.

⁴¹ Там само, спр. 26, арк. 435.

⁴² Там само, спр. 34, арк. 180.

⁴³ Наразі ми не володіємо інформацією про зовнішній вигляд та конструктивну будову вачка. Припускаємо, що «вачком» могли називати поясні сумки з металевими каркасами. Див.: *Варфоломеева Т.С.* Указ. соч. — С. 111–112.

⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 415 зв.

⁴⁵ Там само, спр. 26, арк. 325.

⁴⁶ *Славутич Є.В.* Військовий костюм в Українській козацькій державі: Уніформологічний словник. — К., 2012. — С. 84.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 34, арк. 89, 111 зв., 760 зв.

⁴⁸ Там само, арк. 96, 118.

⁴⁹ Словник української мови XVI — першої половини XVII ст. — Львів, 2006. — Вип. 13 (И — І). — С. 18.

⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 23, арк. 156 зв.

⁵¹ Там само, спр. 26, арк. 359.

⁵² Там само, спр. 22, арк. 3.

⁵³ Там само, спр. 26, арк. 331.

⁵⁴ Там само, спр. 34, арк. 1319.

⁵⁵ Там само, спр. 22, арк. 251 зв.

⁵⁶ Там само, спр. 26, арк. 165.

⁵⁷ Там само, спр. 22, арк. 375 зв.

⁵⁸ Там само, спр. 26, арк. 15 зв.

⁵⁹ При вазі талера в 29 грам вага всієї суми у торбі була близько 6,4 кг.

⁶⁰ Там само, арк. 1165–1165 зв.

⁶¹ Там само, арк. 170; спр. 34, арк. 137.

⁶² Там само, спр. 34, арк. 1319 зв.

⁶³ Там само, спр. 22, арк. 415 зв.

⁶⁴ Там само, спр. 26, арк. 1115 зв.–1116.

⁶⁵ Там само, спр. 45, арк. 1238 зв.

⁶⁶ Там само, спр. 34, арк. 885 зв., 991 зв.; спр. 35, арк. 754; спр. 36, арк. 89 зв.

⁶⁷ Наприклад, оцінка пограбованих речей у дорогостайських бояр і міщан: «... пояс с калитою, з ножами, з огнивом, коштовал грошей пятнадцат... поес с калитою, з ножами, коштовал двадцат грошей... пояс з ножами, с калитою, коштовал девет грошей... пояс з ножами, з огнивом, с калитою, коштовал дванадцат грошей...». Див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 26, арк. 267 зв.–268.

⁶⁸ Простий пасок зазвичай оцінювався у 3–5 грошів, пара ножів — у 3–4 гроші, кресало — у гріш.

**ОДЯГ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)**

У числі «16» цього періодичного наукового видання ми розпочали дослідження одягу козацького стану Гетьманщини до другої третини XVIII ст., комплексно розглянувши службове і святкове вбрання рядового загалу «малоросійського» козацтва¹. У цій студії ми продовжуємо вивчення означеної теми розглядом одягу старшинського контингенту гетьманського козацького війська.

Як військова еліта й водночас правлячий прошарок України-Гетьманщини, козацька старшина прагнула відмежуватися від рядових козаків і на знаковому рівні підкреслити своє привілейоване становище. За відсутності мундирів і чіткої системи знаків розрізнення в козацькому війську розпізнавальну функцію виконували відмінність у комплектності одягу та озброєння, у пошивних матеріалах та в оформленні/оздобленні предметів одягу, зброї і спорядження. Зокрема, зовнішньою посадовою чи ранговою відзнакою військової верхівки під час походів, офіційних зустрічей та церемоній, козацьких рад і військових оглядів слугували дорогі матеріали й багатий «прибор» (оформлення) одягу, зброї і спорядження, а також наявність у костюмі певних типів і видів одягу та зброї, яких не мав рядовий загал.

Дорогий, багато оздоблений одяг посідав одне з центральних місць у шкалі цінностей української військової еліти. Причому, якщо в сотенній старшини, значкових товаришів і сотників загальна кількість каптанів, штанів, опанчей, шуб, взуття, головних уборів, поясів і рукавиць у гардеробі складала 2–3 десятки, то в гетьманів, полковників і генеральних старшин вона нараховувала понад сотню одиниць. Багатий одяг мав характер капіталовкладення й передавався у спадок. Коштовні шовкові й золототкані тканини, делікатні тонкі сукна та цінне хутро козацька верхівка регулярно отримувала в якості матеріального жалування/винагороди за службу та заслуги від московського царського уряду, кількістю й гатунком відповідно до чина чи посади кожного. Такі пожалування виступали дієвим засобом заохочення старшини в умовах міжусобної війни та кризи господарства (через тривалі війни, Руїну й кризу недовиробництва в другій половині XVII ст., ще й на межі століть в Україні відчувалася гостра нестача сукна та інших тканин²). Вітчизняна

історія налічує чимало прикладів, коли саме розмір матеріального жалування вирішував вибір козацького керівництва на користь того чи іншого патронату. Небезпідставно київський воєвода в листопаді 1672 р. зауважив царю, що турецький султан дав П. Дорошенкові військові клейноди, а старшині козацькій — сукна, щоб вони служили йому віддано³.

Завдяки ідеологічному й культурному консерватизму козацької верхівки, яка брала на себе роль оборонця козацьких станових прав, привілеїв і традицій, у формах і оздобленні костюма старшини як у другій половині XVII, так і у XVIII ст. зберігався східний стиль (частково в польському варіанті) — різко відмінний від французького придворного стилю, що панував упродовж зазначеного часу в західноєвропейській моді, а з початку XVIII ст. — і в російській.

У головних рисах повсякденний і святковий стрій козацько-старшинського прошарку, включаючи гетьмана, був подібний до представницького костюма панівної верстви Речі Посполитої — шляхти, — чия ідеологія (сарматизм), етикет поведінки, мода й мистецтво справляли величезний вплив на світогляд і побут козацької старшини. Це явище можна вважати закономірним, зважаючи на той факт, що головним джерелом формування козацько-старшинського контингенту була показана шляхта⁴. Навіть відокремившись від Речі Посполитої, козацька старшина не порушила своїх старих уподобань та єдності на культурно-побутовому й комунікативному рівнях із носієм шляхетської ідеології. Цей вплив навіть посилювався за гетьманування І. Мазепи, який оточив себе поляками та запровадив польський придворний побут⁵. Утім, зазначена орієнтація не зводилася до сліпого наслідування: козацько-старшинське вбрання відрізнялося певною оригінальністю як у деталях, оздобленні й способі носіння окремих предметів одягу, так і в самих костюмних ансамблях. Тим самим, вочевидь, новоутворена українська еліта демонструвала свою станову й державну приналежність.

На час утворення козацької держави українська військова еліта носила практично те саме вбрання, що й верхівка реєстрового козацтва в першій половині XVII ст⁶. Її повсякденний й урочистий убір складали: *шапка* на соболиному або лисячому хутрі, що мала жорсткий округлий чи видовжений, близький до конусоподібної форми, або ж м'який довгий перекривлений верх і хутряну околицю у вигляді широких, загнутих догори полів із V-подібним розрізом спереду й ззаду; шапки, як і раніше, часто прикрашали одним чи двома перами; *жупан*, довжиною до середини гомілки чи за коліна (рідше *долман* чи *курту*), який оперізували вузьким ременем з пасками до шаблі та іноді — ще й шовковим тканим або плетеним довгим широким *поясом*; під час урочистостей і на свята часто носили багаті златоткані кушаки або набрані на ремені чи шовковій

тасьмі металеві пояси; *шаровари* козацькі; *чоботи* сап'янові «козацькі» або польські шляхетські — з довгими халявами й масивними високими підківками (зокрема в кінної старшини); довга представницька *делія* з широким виложистим хутряним коміром або *ферезія*, або ж дорогий безрукавний *плащ-опанча*. Полковники, а часто також генеральна старшина й гетьман у поході та на загальних військових радах часто одягали поверх жупана й панцира недовгий плащ-накидку, пошитий зі шкіри леопарда, барса чи іншого крупного звіра шерстю назовні, підбитий дорогою тканиною⁷.

У кінці 1640-х років у гардеробах шляхти та козацької старшини з'являється *кунтуш* — довгополий, пошитий до стану верхній каптан східного походження, що мав рукави з довгими проріхами та особливий крій спинки. З 1660-х років цей убір, у парі з жупаном, стає чи не головною зовнішньою відзнакою національної еліти Гетьманщини, набувши статусу характерного представницького одягу козацької верхівки (так само, як і шляхти), що його раніше мали ферезія та делія. Приміром, згідно зі свідченням хроніста С. Величка, 1648 р. Б. Хмельницький отримав у дарунок від кримського хана каптан (жупан) рожевий доброго, багатого злотоглаву й кунтуш найкращого французького темно-зеленого сукна, підшитий добірними «сибірками». Подібну пару одягу пізніше отримували як винагороду чи дарунок вищі козацькі чини з рук гетьманів і монархів⁸.

Службові повсякденні жупани старшини були довжиною за коліна або до середини гомілки (однак цивільні чини, як-от писарі, підскарбії та судді, навіть у поході могли носити й дуже довгі жупани). Шили їх із сукна середнього й нижчого гатунку («фалендиша», «карунового», «тузинкового», «шиптухового»), каламайки й бавовняних тканин (кумачу, «китаю», «мамси»), заможні персони — також із тафти й камки, завдяки міцності та зносостійкості цих шовкових тканин. Каптани з бавовняних і шовкових тканин, як правило, стьобали шовком на бавовні; їх носили переважно влітку. Підбивали полотном чи крашениною, рідше киндяком; суконні зимові жупани інколи підбивали грубими вовняними матеріями: «киром», гарусом чи саржею. Поли й рукави підпушували (підшивали, оздоблювали лиштвами) кумачем, киндяком чи вибойкою. Навкруги каптани обшивали простим «портним» (конопляним) або шовковим шнурком. Застібалися жупани, як правило, круглими обшивними (суконними, гарусними чи шовковими) або литими мідними чи посрібненими гудзиками (до 1,5 десятка) і накидними петлями⁹.

Святкові й вихідні каптани здебільшого були довшими за службові — до середини гомілки й навіть до кісточок. Їх шили зі злотоглавів, зербафа/парчі, обері/табіну, атласу, бейбереку, штофу, камки «куфтерної», «кар-

мазинної», китайської й «луданної», тонкого кармазинового сукна, зрідка — з оксамиту. Найбільше поширення отримали камчаті й атласні каптани. Підбивали жупани крашениною, полотном, пістрєю або киндяком чи бяззю, а найкоштовніші — кумачем, китаєм, полотном «швабським» і навіть тафтою. Рукави й поли зазвичай підпушували (підшивали) тафтою, атласом, камкою іншого кольору або ж кумачем. У суконних каптанів карваші підшивали оксамитом. Довкола по периметру на рукавах і кишнях святкові каптани обшивалися шнурком шовковим, срібним чи золотим, а іноді — позументом золотим чи срібним, рівним або зубчатим (позумент/галун починає превалювати під кінець досліджуваного періоду). Вельми часто ліву полу лишали неоздобленою, навіть у дорогих урочистих каптанів, через те, що вона була прихована від зору в застібнутому вигляді. Застібали каптан гудзиками ювелірної роботи: срібними (білими або золоченими) литими чи «дутими» у формі кульки, куба, плоду шипшини або круглими, від 6-и великих до 2-х (зрідка 3-х і навіть 5-и) десятків дрібніших, або ж обшивними шовковими, срібними та золотими чи плетеними з канителі, від 2-х до 5-и десятків. Причому гатунок гудзиків збігався з гатунком шнурка й петельок: до шовкового шнурка підбирали шовкові обшивні гудзики, а до металізованого — відповідно срібні чи золочені. Іноді жупан прикрашали ще й великою срібною запоною під коміром. На рукавах святкові каптани застібалися густо дрібними гудзиками з накидними петельками (до 10 пар на кожному) або ж, на польський манір, особливими литими гапликами, прикритими зверху круглими гладкими головками, срібними або простішими (мідними чи олов'яними) — до 12 штук на кожному рукаві. У гетьманів і полковників на «приклад» (оформлення) до урочистих довгих каптанів із дорогих золототканих і сріблотканих тканин використовувались обшивні золотні та коштовні литі золочені гудзики й золоті запони, прикрашені чорнінням, фініфтю (емаллю), «яхонтовими іскорками» й крупним коштовним каменем (рубіном чи ізумрудом); запона й нарукавні гаплики срібні й золочені; шнурок золотий сканий або галун золотний рівний чи зубчатий, інколи нашиті разом¹⁰.

Особливий тип становили каптани, що їх вдягали під панцир у бою вищі командні чини. Підпанцирні каптани були короткими (до колін і вище), шилися з кумачу, китаю, тафти й камки, зрідка — з оксамиту й туго стьобалися на бавовні або шовку «у смугу» чи «у шахи»¹¹. Зрідка зустрічаємо в реєстрах одягу гетьманів та інших високих чинів, зокрема І. Самойловича та П. Полуботка, каптан, пошитий із лосини чи замші (так званий «кожан»), короткий або довгий, що його носили, подібно до бойових тугих стьобаних каптанів, під панцирем або латним обладунком. Цей одяг потрапив до побуту козацької старшини, вочевидь, з Польщі, де

подібні шкіряні каптани носили під латами (кірасами) гусари — важко-озброєна кавалерія. «Приклад» (застібка, підбій і лиштви) до нього передбачався, як у матер'яних каптанів, причому часто був подібний до святкових¹².

Як альтернативу жупану/каптану в поході, подорожі, на полюванні та вдома старшина могла вдягати «юпку», або «курту» — короткий, завдовжки до колін, приталений каптан із вузьким сторчовим коміром і з рукавами нормальної довжини й ширини, рівномірно звуженими до кінців, який часто шили із сап'яну або бавовняних тканин (в останньому випадку його стьобали на бавовні), а також *доломан*, або «гусарку», угорського походження. Доломан був характерний для стрійового костюма польських гусарських корогв і польської легкої кінноти з другої половини XVI ст. Він являв собою вузький однобортний каптан-куртку, пошитий до стану, з широкою юбкою, довжиною до середини стегна чи вище колін, та вузькими, обтислими, розширеними тільки зверху в проймах рукавами нормальної довжини; мав сторчовий комір зі скошеними кінцями й два невеликі розрізи з боків на подолі. Доломан був обтислим у торсі й практично не мав загортання піл зверху. Спинка не підрізала, а в боки від пояса вшивали трикутні клини з прорізною кишенею вгорі посередині й невеликим розрізом у подолі. Ліва пола кроїлася з клиновидним заходом для загортання, тобто розширювалася рівномірно вниз від коміра. Права ж пола в торсі зберігала вертикальність, а від пояса донизу дуже розширювалася зі значним заходом на ліву полу (чого не було в жупана). Застібався кулястими або круглими опуклими гудзиками й накидними петлями (до 10 пар), нашитими негусто від коміра до пояса. Як правило, доломан оздоблювали на грудях (на рівні гудзиків) горизонтальними шнуровими петлицями чи позументними нашивками, нерідко з китичками та декоративними вузлами на кінцях. Рукави на кінці мали довгий підрізаний підтрикутний мисик, відігнутий у вигляді обшлага. Для холодного часу куртини й «гусарки» могли підбивати хутром. Взагалі-то, «курти/юпки» та «гусарки» були в значно більшій мірі притаманні жіночому костюму, натомість козаки зі старшиною традиційно віддавали перевагу довгополому верхньому одягу¹³.

Кунтуш слугував верхнім платтям. Він був довгополий — завдовжки до середини гомілки й нижче, однобортний, приталений. Суцільно кроєна широка, трохи ушита в талію спинка кунтуша глибоко підрізала в стані з боків і переходила в довгу вузьку прохідку. Передки також підрізилися на 10–12 см. У підрізи між передками й прохідкою вшивали широкі клини — «вуса», завдяки чому фалди рівномірно групувалися з боків і ззаду. З боків вшивали вертикальні прорізні полотняні кишені, як у жупана. Кунтуш мав неглибоке загортання правої поли на ліву, причому

обидві поли в кунтуша, на відміну від жупана, були майже однакові, трохи розширені донизу. У нього були довгі, широко викроєні в проймах рукави, що плавно звужувалися від ліктів і завершувалися невеликим розтрубом із розрізом, прямим або рідше скісним; застібалися кількома гапליками або гудзичками. Характерною рисою кунтуша були довгі розрізи в рукавах під пахвами — так звані «вильоти», які давали можливість просовувати руки, а також закидати рукави за плечі на спину й, тим самим, не сковувати рухи кіннотника під час бою. Рукави могли мати розріз і по всій довжині до зап'ястя або тільки на рівні ліктя попереду. Комір робився або невисокий сторчовий, або шалевий, або ж невеликий відкладний вирізний, застібнутий під шиєю. Застібали кунтуш великими литими гудзиками й накидними петлями або ж великими запонами, які розташовувалися, залежно від форми коміра, від середини грудей чи шиї до пояса або тільки на животі. У першому випадку гудзики з петлями нерідко нашивали секціями по 4 пари, у двох або в трьох місцях. Кунтуші з шалевим коміром, популярні в кінці XVII й на початку XVIII ст., мали коротку застібку (інколи приховану) на 1–3 гудзики тільки в поясі, а інколи й зовсім її не мали, у цьому випадку їх лише підперізували широким поясом. Кунтуші шили як «легкими» — літніми, так і теплими — на хутрі.

У воєнному, похідному побуті старшини превалював варіант кунтуша довжиною до середини гомілки чи за коліна, зі сторчовим або неглибоким шалевим коміром і відносно довгими (трохи довгими за руку) широкими рукавами, звуженими в зап'ясті, із довгими проріхами під пахвами. Рукави кунтуша могли закидатися за плечі на спину або просто звисали, а в холод одягалися повністю на руки. Кінці рукавів могли відвертати, утворюючи вилоги. Літні службові (бойові) кунтуші, залежно від статків власника, шили із сукна середнього й нижчого ґатунків: «фалендишу», «карунового», «ліктьового», «браславського», «тузинкового» й «шип-туха». Підбивали зазвичай крашениною в колір спіднього каптана, а нерідко також підшивали рукави, комір і поли або ж навкруги по периметру «лиштвами» суконними, гарусовими, штаметовими чи киндяковими, зрідка — тафтяними. Довкола, на кишнях, «вусах» і рукавах, нашивали портний (конопляний) і шовковий шнурок¹⁴.

Святкові й парадні кунтуші були довгими, до середини гомілки й нижче. Представники старшинської верхівки франтували поза строем в кунтушах із тонких сукон («састи», «французького», «кармазина», «полугранату», «полушкарлату» й англійського тонкого), зуфі, коштовних шовкових і «злоголавних» матерій: зербафу, оксамиту гладкого й «ритого» венеційського, обері/табіну, бейбереку, штофу, едамашки, камки різного ґатунку, іноді тканих із золотом і сріблом. Урядовці з меншими статками —

старшина середньої й нижчої ланок — шили кунтуші з лудану (камки л(а)уданної), тафти, канавацу, доброго сукна середнього гатунку. Причому в 20-х роках XVIII ст. мода на коштовні візерунчасті шовкові й золототкані тканини проходить, і святкові кунтуші відтоді шують майже винятково з тонких сукон. Лише в повсякденному побуті, улітку, могли носити кунтуші з легких шовкових тканин: білокосу, табіну та ін. Урочисті багаті кунтуші підбивали киндяком, кумачем, тафтою простою й «струйчатою» й навіть камкою та канавацем (злотоглавні й оксамитові), а простіші — крашениною, киндяком, рідше кумачем і бурметтю. Підпушували кунтуш навкруги (або тільки рукави, комір і поли) атласом, луданом, обер'ю, злотоглавом, полутабіном, тафтою, оксамитом, штофом, киндяком, кумачем чи сукном контрастного кольору. Також обшивали шнурком срібним, золотним або шовковим, перевитим із золотом і сріблом, а з 1720-х років в оздобленні починають використовувати, на західний манір, також золотий і срібний позумент/галун, яким обшивали «вуса», «підпашники», а нерідко також поли й комір, замість шнурка або разом із ним. Застібалися такі кунтуші коштовними гудзиками (близько 12) — литими срібними (білими чи золоченими) або обшитими пряденим чи тягненим золотом і сріблом, або коштовними запонами («спонками»/«шпонками»), рідше — гапליками срібними й золоченими. Найкоштовніші литі гудзики й запони прикрашалися фініфтю, коралями, рубінами та ізумрудом. Іноді замість гудзиків і запон на правій полі пришивали великі китиці такого гатунку й кольору, що й обшивний шнурок. У другій половині XVII й на початку XVIII ст. кунтуші дуже часто прикрашали на грудях нашивками-петлицями: шнуровими шовковими, срібними й золотими з шовком або ж плетеними й гаптованими шовком, канителлю чи тягненим золотом і сріблом; нерідко вони оздоблювалися на кінцях китицями й декоративними вузлами (так званими «кафимськими»). Зазвичай їх нашивали секціями в двох чи в трьох місцях по 3–4 пари¹⁵.

Популярним різновидом святкових, позастройових кунтушів, який можна побачити на багатьох портретах козацької старшини всіх щаблів, був особливий каптан, що застібався лише під шиєю при сторчовому чи відкладному комірі шнурами чи тасьмами з китицями, ланцюжками із запонами, коштовною запоною-пряжкою або великим литим гудзиком, тоді як нижче на полах застібок здебільшого не було. Пояс при цьому пов'язували поверх жупана¹⁶. Зазвичай такий каптан був дуже довгим, з довгими розрізами в подолі по боках. Рукави не мали проріх (як правило), завершувалися широкими прямими розрізними вилогами; носилися завжди одягнутими на руки. Каптан мав відкладний або, рідше, сторчовий комір з округлими кінцями, який разом із карвашами підшивався тканиною іншого кольору. Оздоблювали каптан подібно до звичайного кунтуша (лиштви на полах, золотий позумент, нашивки тощо)¹⁷.

Теплі кунтуші шили із шалевим коміром або зовсім без нього, або ж, зрідка, із вирізним відкладним коміром. Підбивали, а часто й облямовували довкола та на рукавах хутром різного виду й гатунку. Найнижче оцінювали хутро звичайної білки, лисиці, зайця й вовка та просту овчину, палеvu й білу. Ними підбивали прості повсякденні кунтуші, криті сукном, тафтою, кумачем, штаметом чи гарусом¹⁸. Святкові й позастройові кунтуші шили з тонкого сукна або оксамиту, зрідка — із золототканої або просто шовкової візерунчастої тканини. На підбій до найбільш коштовних святкових кунтушів обирали хутро соболів, чорно-бурих («мармурових») і чорних лисиць, голубих песців і рисі, а також овчини — чорні «черкаські» й «бухарські». Для простіших вихідних кунтушів уживали хутро куниці, песців білих і чорних, лисиці сірошийкової, бобра, вовків сибірських білих, білок сибірських чорних і сірих («сибірків»), горностаїв, вовчків («попелиць») і видри¹⁹. Причому часто в рукави підкладали хутро дешевше, аніж під поли й карваші. Подібно до «холодних» кунтушів, «теплі» святкові теж оздоблювали шнурком чи позументом та нашивками на грудях. Інколи урочисті кунтуші підпушували довкола або тільки на рукавах коштовною шовковою тканиною. Різновидом теплих кунтушів був зимовий «кунтуш-шуба». Він був дуже довгий, часто аж до кісточок, мав дуже довгі звисаючі рукави, інколи розрізані по всій довжині. У порівнянні зі звичайним кунтушем, шубу щедро оправляли хутром навкруг і на карвашах. Іноді її оздоблювали ще й великим виложистим хутряним коміром. Приміром, генеральний підскарбій Я. Маркович у 1724 р. наказав оправити йому кунтуш-шубу, зауваживши, що «на оправу оной мало не все футро самой пойшло»²⁰. Святкові й парадні кунтуші та кунтуші-шуби, як правило, носили наопашки, застібаючи лише під шиєю або на грудях тасьмою, ланцюжками, товстим золотним шнурком із китицями й двома коштовними брошками, укріпленими на обох полах, або великою заціпкою-аграфом, при цьому гудзики виконували здебільшого декоративну роль. Часто такі кунтуші зовсім не мали застібок по борту, окрім згаданих зав'язок чи запони-пряжки²¹. Одягнутий у такий спосіб теплий дорогий кунтуш виступав маркером високого рангу його власника (варто відзначити, що це явище було характерне саме для військової еліти Гетьманщини, а також Запорозької Січі. Натомість, у Польській державі в такий спосіб носили тільки шуби, фerezії й теплі делії, які в українських писемних та іконографічних пам'ятках від середини XVII ст. вже практично не зустрічаються).

Зауважимо, що козацька старшина навіть у поході брала разом із практичним стройовим верхнім одягом, шитим із недорогих вовняних і бавовняних тканин, ще й дорогі шати з делікатних матерій, що їх носили, вочевидь, поза строем. Наприклад, значковий товариш Чернігівського

полку Петро Мокревич 1725 р. взяв у похід каптан китаєвий, матерії на виготовлення нового одягу: китаю на каптан та сукна «ліктьового» 6 ліктів на кунтуш, а також дві пари готового дорожчого одягу, а саме: кунтуш «французького» сукна з каптаном лудановим та кунтуш «французького» сукна, підшитий лисячим хутром, з каптаном атласовим²².

Окрім кунтуша, іншим одягом, що виконував, поряд з утилітарною, ще й розпізнавальну, представницьку функцію, була опанча. Залежно від призначення, чину й статків власника, її шили як простою й практичною, так і коштовною, холодною чи теплою — на хутрі. Прості, дорожні літні дощові опанчі шилися з товстого кольорового сукна або повсті, підбивалися до пояса, а інколи ще й облямовувалися штаметом чи гарусом. Застібалася така опанча великим пласким металевим гудзиком, запоною-аграфом чи шнурком²³. Коштовні опанчі вдягалися під час урочистостей, парадів, на свята й у поході та вказували на високе соціальне й службове положення власника. Такі опанчі зображено на портретах козацьких полковників, гетьманів, генеральної старшини, сотників, полкових старшин, знатного військового товариства (для порівняння, у Польщі коштовні опанчі одягали під час бою магнати й заможні шляхтичі, передусім командувачі корогвами). Застібали під шиєю або біля плеча зав'язками чи запоною-аграфом. У довжину представницькі опанчі сягали середини гомілки й нижче, а ширина в подолі складала до 7 аршинів. «Холодні» накидки шили з добротного сукна, підбивали штаметом до пояса. Часто опанчу підшивали в комірі, а інколи й у полах, делікатною тканиною іншого кольору, зазвичай оксамитом чи атласом, а навкруг обшивали срібно-шовковим чи золотим шнурком. Теплі зимові опанчі-мантії підбивали й облямовували або тільки опушували цінним хутром соболя, горностає з хвостиками, рисі, вовка тощо. Опанчу вдягали поверх жупана, скріпивши під шиєю або біля плеча зав'язками або коштовною пряжкою-аграфом, верх накидки зазвичай відгинали у вигляді коміра. Запони-аграфи до представницької опанчі до 90-х років XVII ст. мали велике декоративне «перо», прикрашене коштовним камінням і перлами, а пізніше виготовлялись у формі мушель, квіткових розеток, листя, пелюсток та іноді оздоблювалися коштовним камінням; гачок із петлею прикривався великою фігурною головою²⁴.

Різновидом дорогої безрукавної накидки, що входила до гардеробу тільки старшини найвищої ланки (полковників, генеральної старшини й гетьманів), була *вільчура*. Вона виготовлялася зі шкіри леопарда, барса (або цінної шкіри інших звірів) чи дорогих смушків шерстю назовні й підбивалася дорогою тканиною (найчастіше атласом) або хутром. Носили її накинутою на плечах або ж залишали одне плече вільним. Застібали срібним чи золотим шнурком із китицями й коштовними гудзиками або ж

запоною-аграфом. Коштовні вільчури були запозичені українською елітою з Польщі, де їх одягали до парадного й бойового костюма магнати та королі. У свою чергу, до Польщі ця мода прийшла з Туреччини та Ірану²⁵.

Під час бойових дій коштовні опанчі й вільчури одягали поверх ватованого каптана й панцира. У цьому випадку вони слугували ранговою відзнакою вищих командних чинів. Приміром, очевидець подій Визвольної війни бачив полковника М. Небабу в «жупані атласному зеленому дорогому і панцирі, зверху лосина шкура із золотими гудзиками і таким самим шнурком...»²⁶.

До XVIII ст. незначне поширення мав ще один верхній представницький одяг, який носили поверх жупана, дуже популярний у Речі Посполитій і Московській державі в середині й другій половині XVII ст., — *ферезія* — довгий плечовий прямоспинний одяг турецько-татарського походження. Гетьмани, від Б. Хмельницького до І. Мазепи, отримували кожного року від московського царя коштовну теплу ферезію російського типу як елемент жалування за службу та заслуги й у знак підтвердження договірних відносин між двома державами та особистої прихильності з боку монарха. Ці ферезії гетьмани носили зрідка під час урочистостей.

Російська ферезія відрізнялася від польської перевантаженістю специфічного оздоблення й трохи кроєм. Вона була дуже довгою й широкою, без загортання під, мала досить широкий сторчовий комір і дуже довгі вузькі рукави. Рукавні пройми попереду (на пахвах) залишали незшитими, крізь них просували руки, а самі рукави ферезії відкидали назад та іноді зав'язували. У подолі по боках робилися невеликі розрізи. Ферезію застібали під шиєю гудзиками або срібними чи золотими шнуровими зав'язками з великими китицями. Коштовні ферезії, що їх отримували гетьмани, шилися з червоного та рудо-жовтого «ритого» (або «двоєморхового») золотного венеційського оксамиту, обері золотної по червоному ґрунту, а також із тонкого сукна. Зверху часто пришивали «алами» — особливе широке опліччя навколо коміра й далі на полах до середини грудей, яке прикрашалось густим золотим шиттям, перлами й золотими запонами (плащами) із коштовним камінням (далами, яхонтами, алмазами та ізумрудами). За відсутності аламів, великі золоті клейма («плащі»), здебільшого по три з кожного боку, густо інкрустовані коштовним камінням, а також золоте й срібне шиття з перлами накладалися безпосередньо на лицьову тканину на грудях. Нерідко у ферезії нашивали навкруг, а також на рукавних проймах галун або широке золото-срібне плетене зубчасте мереживо. На підбій до «холодних» ферезій уживали срібну узористу обер/табін, тафту. Теплі ферезії підбивалися (за винятком рукавів), а часто й облямовувалися дорогим соболиним хутром і нерідко мали замість «аламів» і «плащів» пристібний широкий виложистий комір з

хутра соболя, підшитий атласом. Рукави ж підбивали простим кумачем. Досить часто фerezії оснащували застібною з крупних литих золотих гудзиків (до 10 штук), оздоблених чорнінням та «яхонтовими іскрами» й оточених декоративними плетеними вузлами²⁷.

Польсько-литовська фerezія, зберігаючи характерний східний крій, мала вузький сторчовий комір, рукави дуже довгі й вузькі або навпаки — короткі (до ліктя) і широкі, але не мала зазвичай розрізів у проймах; широкий виложистий хутрянний комір зустрічався в неї рідко. Шили її із сукна чи оксамиту «ритого» й гладкого, підбивали й облямовували цінним хутром, а «холодні» підшивали камкою чи тафтою. Довкола обшивали шнурком різного гатунку чи позументом. Замість «аламів», вишивки, перлів і каміння традиційно її прикрашали на грудях (за наявності гудзиків) горизонтальними шнуровими петлицями, до 12 пар, які додатково могли оздоблюватися китицями й складноплетеними вузлами з декоративними гудзичками. Таку фerezію зазвичай носили наопашки, скріпивши під шиєю пряжкою-аграфом чи зав'язками²⁸.

У негоду в теплий час року старшина могла вдягати, окрім опанчі, зокрема в подорожі, їздячи верхи, і козацький *ярмолук* (власне кобеняк — широкий прямоспинний плащ), дуже довгий, з широкими рукавами. Його шили з цупкого товстого фабричного сукна чи тафти, іноді проклеєних водозахисною сумішшю, підкладали грубою вовняною тканиною або проклеєною вовною чи сукном. Наприклад, у гардеробі гетьмана І. Самойловича ревізори нарахували кілька довгих суконних червоних ярмолуків із широкими рукавами, з-поміж яких один був підкладений зеленою камкою й мав 12 мідних золочених гудзиків. Часто в простих ярмолуків робився полотняний полог²⁹.

Узимку старшина носила, окрім теплового представницького одягу (теплих кунтушів, опанчей та фerezій), також і звичайні тулупи чорні баранячі та вовчі: прості «нагольні» або ж криті кольоровим сукном — так звані *байбаракі*³⁰.

За домашній верхній одяг правив халат, так званий *шлафрок* (*шляфрок*), — широкий одяг покромом кімоно — типовим для шлафроків, що побутували в Західній Європі на рубежі XVII–XVIII ст. Його шили дуже просторим, неприталеним, довгим (до середини гомілки або навіть до кісточок) або ж коротшим (укорочений халат позначався демінутивом *полушлафрок*), з широкими довгими рукавами, дзвоникоподібними або прямими. Здебільшого халати оснащали нешироким сторчовим коміром, який попереду плавно переходив у край піл. Їх виготовляли з шовкових, напівшовкових і бавовняних тканин, дуже часто смугастих. Представники заможної вищої старшини шили шлафроки з атласу, обері, штофу, парчі, тафти, а підбивали (часто тільки поли) переважно тафтою. Нерідко халати

мали шалевий комір, підшитий іншою матерією або хутром. Зимові теплі халати підбивали хутром повністю. Зазвичай шлафроки застібалися на гудзики з накидними петлями (шлафроки без застібок підперезували поясом-шарфом)³¹.

Поясним одягом слугували козацькі неширокі *шаровари*, що їх заправляли без напуску в чоботи. У поході носили шаровари, пошиті із сукна середнього й нижчого ґатунку («карунового», «тузинкового», «бенкльового»), штамету, а також бавовняних і лляних тканин улітку. На свята й у мирний час одягали шаровари переважно червоного кольору, пошиті з тонкого сукна, атласу, камки чи тафти. Підбивали штани полотном або киндяком, іноді бумазеєю. Кумачеві штани для холодного часу утеплювали бавовною й стьобали шовком. До суконних і шовкових (атласових чи едамашкових) штанів часто пришивали очкурню («учкурню»/«ушколи») з міцної шовкової чи бавовняної тканини, яку затягували шовковим очкурном із китицями³².

У поході носили *чоботи* козацького зразка, виготовлені з чорної козлової шкіри («козлини»), а під час церемоній, парадів та в мирний час — з червоного або жовтого сап'яну, інколи обшиті по краю халяв сріблом. Інколи (здебільшого не в польових умовах) старшина вдягала чоботи шляхетського фасону — так звані «польські», — що відрізнялися від «козацьких» високими халявами — під коліно, зі скісно зрізаним верхом із гострим або округлим шпилюватим мисиком попереду (так званим «віхларем») і високою підківкою з масивної залізної смужки завширшки до трьох пальців. Підківки дорогих зразків часто були посріблені або навіть цілком срібні³³.

У мирний час вдома та влітку на свята здебільшого носили черевики, або туфлі, із гострим загнутим носком і розрізом попереду — турецькі, грецькі, перські, черкеські й місцевої роботи, пошиті з червоного чи жовтого сап'яну³⁴. Специфічним взуттям були *мешти* — турецькі хатні м'які чобітки з жовтого сап'яну, власне шкіряні панчохи, які носили також із чоботами замість панчіх та устілок³⁵.

Основним *головним убором* старшини служив козацький шлик із закинутим назад довгим мішкуватим верхом і хутряною околицею завширшки з долоню із V-подібною проріхою попереду, але пошитий із дорогих матеріалів. Урочисті шлики шили з «вершком» із гладкого й «ритого» оксамиту або тонкого сукна, найчастіше червоного кольору, та соболиною чи чорнолисячою околицею. Заможні особи іноді прикрашали шлик двома золотими брошками, густо інкрустованими дрібними рубінами, алмазними «іскорками» та ізумрудами³⁶. До менш дорогих шликів обирали «вершок» із сукна вищого й середнього ґатунку, іноді з канавацу, і околицю з чорних смушків, рисячого або лисячого хутра. Підбивалися

кумачем, тафтою, обер'ю, камкою, нерідко на бавовні. Зрідка такі шапки попереду над проріхою вишивали золотом, а з кінця 1720-х років, із видозміненням козацької шапки, «вершок» зверху почали прикрашати 1–2-ма срібними чи золотими китицями. Утім, найбільший ужиток у старшинському середовищі мали шапки зі *смушковою* околицею, як на службі, так і у свята, причому до святкових обирали дорогі чорні й сірі смушки перського, кримського й черкеського походження. Їхня популярність почала стрімко зростати з початку XVIII ст., і вже до 1730-х років смушкові шапки, завдячуючи моді, навіть у святковому побуті витісняють шапки з хутра інших гатунків. Причому сірий перський чи бухарський смушок коштував дорожче за хутро соболя й рисі³⁷.

Зимові шапки мали хутряну тулію (крити тканиною), на яку йшло менш цінне хутро, ніж на околицю. З-поміж головних уборів І. Самойловича знаходимо також дорогий соболинний «триух» (себто малахай — клаповуху шапку-вушанку з широкими лопатями-навушниками з боків), критий золотним алтабасом зі срібними «травами» й підбитий обер'ю жовтою³⁸.

У мирний час та поза строем із кінця XVII ст. носили також місцевий варіант польської низької «рогатої» шапки. Вона мала пряму хутряну околицю шириною з долоню й досить низьку округлу (або плоскодонну) тулію на бавовні, криту сукном, оксамитом або візерунчастою шовковою тканиною. Інколи околиця мала V-подібну проріху попереду й прикрашалася брошкою-аграфом із султаном чи оберемком цінного пір'я, на польсько-угорський манір³⁹. У рідких випадках одягали й покупні оригінальні польські шапки з чотирикутним верхом⁴⁰.

Вірогідно, парадним або церемоніальним представницьким головним убором гетьманів слугувала кругла шапка, облямована соболиним хутром і оздоблена попереду двома чаплиними чи страусиними перами, укріпленими аграфом. У такій шапці зображений Б. Хмельницький на гравюрі голландця В. Гондіуса 1651 р., а також П. Дорошенко та І. Скоропадський на тогочасних гравюрах⁴¹. Очевидно, уже на час утворення Української козацької держави вона правила за гетьманську відзнаку поряд із булавою. Підтверджують цю думку й писемні матеріали. Так, під час церемонії з нагоди підписання Переяславської угоди 1654 р. боярин В. Бутурлін вручив Б. Хмельницькому коштовну шапку червоного оксамиту, опушену чорним соболем, з двома страусиними перами, прикріпленими дорогою пряжкою⁴².

Улітку в позаслужбовий час носили легку високу жорстку (ватовану) шапку у формі циліндра з округлим дном, ковпака чи скуфії, з вузькою тканиною або хутряною опушкою. Тулію покривали дорогою шовковою чи золототканою тканиною, а підбивали тафтою чи кумачем. Утім,

побутували й значно простіші зразки з дешевих матеріалів. Наприклад, у ревізії одягу чернігівського полковника Д. Апостола (1724 р.) засвідчено 2 ковпаки: один штофний кофейний із золотими візерунками, облямований червоним оксамитом і золотим позументом, інший — простий, валяний із вовни⁴³. Зразком головних уборів зазначеного типу є висока ватована шапка циліндричної форми з округлим дном із колекції Національного музею історії України, що належала, за переказом, Б. Хмельницькому. Вона вкрита шовковою сріблотканою візерунчастою тканиною, підбита тафтою й облямована оксамитом. Парчева шапка у формі священицької скуфії була на померлому гетьмані Д. Апостолові в його усипальниці. Такі шапки з жорстким високим верхом і вузькою околицею були розповсюдженні на Кавказі та в Середній Азії серед місцевої знаті. Подібний головний убір часто носили й запорозькі кошові отамани⁴⁴.

Пояси. Для підперізування жупанів та кунтушів використовували традиційні довгі й широкі пояси місцевої, східної й західної, роботи. Під час походу й у повсякденному побуті вживали пояси гарусові, мухоярові, штаметові, каламайкові, а також східні «верблюжі» та прості шовкові⁴⁵.

До святкового строю військова еліта одягала шовкові, златоткані й металеві пояси, привезені зі Сходу, Польщі, Угорщини, Греції й Румелії. Найпоширенішими в той період і найбільш масово представленими в гардеробах української знаті, від гетьмана до нижчих чинів, були легкі широкі й довгі ткани шовкові, або «шалеві», пояси турецького й перського походження, виткані простим тафтяним переплетенням із крученого фарбованого шовку-сирцю, переважно червоного, малинового, вишневого, рідше — зеленого або жовтого кольорів, завширшки від 20 до 60 см і завдовжки від 2,2 до 6 м, зазвичай із бахромою на кінцях, яку часто стягували перехопленнями в основі чи скручували «джгутом», або ж заплітали в довгі шнурки з китицями, іноді завиті в косицю. Часто шалеві пояси з правої (лицьової) сторони були заткані на кінцях золотою чи срібною ниткою суцільно або, рідше, у вигляді орнаменту⁴⁶.

Окрім однотонних шовкових поясів носили також і пістряві візерунчасті широкі пояси, ткані різнокольоровими шовками, іноді із золотою чи срібною ниткою, головним чином перської й турецької роботи, а також гданські. Незалежно від місця виробництва, для таких поясів найбільш типовим був орнамент із поперечних прямих і хвилястих смуг у поєднанні з рослинними й геометричними мотивами — зазвичай тільки на кінцях, рідше — по всій довжині, — а також візерунчаста кайма довкола (в орнаменті найчастіше зустрічаються елементи хмелика, василька, тюльпана, ромашки й гвоздики)⁴⁷. Для поясів перського зразка характерним є пишній орнамент на кінцях зі складних стилізованих квіткових композицій. У польських поясах в орнаменті панував пере-

важно бароковий стиль. Окрім східних і гданських шалевих поясів, популярними були італійські шовкові, у яких по темно-червоному тлу проходять вузенькі смужки різних барв, а також пояси із тафти, атласу й дорогих візерунчастих матерій, іноді тканих зі сріблом і золотом⁴⁸. Але справжньою коштовною прикрасою костюма, предметом гордості й хизування були дуже дорогі, багаті й важкі перські кушаки, густо заткані пряденим золотом і сріблом, з інтенсивним кольором і сильним полиском металевих ниток. Довжина пояса коливалась від 2 до 4,5 м, а ширина — від 28 до 50 см. Середник пояса мав орнамент із поперечними гладкими чи узористими смугами, тканими із тонких різнокольорових шовкових, золотих і срібних ниток. По краях довкола пояси прикрашались узористою каймою, а кінці із золотою чи срібною бахромою мали пишній, складний, головним чином рослинний орнамент у вигляді клейм чи квіток⁴⁹. Вартість таких поясів нерідко сягала 60 рублів, тому вони були доступні лише найзаможнішому прошарку. Наприклад, у реєстрі майна полковника Антона Танського зустрічаємо «пояс болшей руки самий сутозолотий» вартістю 40 руб., у гардеробі полковника Данила Апостола — два кушаки шовкових перських: один лазуровий зі сріблом і «травами» шовковими, інший — червоний із золотом і сріблом. Яків Маркович 1727 р. доручає своїм людям купити для нього в Персії поясів «сутих» два (тобто суцільно затканих золотом і сріблом)⁵⁰. Менш заможне панство задовольнялося простішими, легшими й значно дешевшими турецькими кушаками.

Шовкові й златоткані кушаки складали широкою смугою завширшки з долонь і пов'язували по-козацькому (крученим способом із підтиканими кінцями, на східний взірець), іноді з одиничним перехресним витком спереду⁵¹.

Популярними впродовж досліджуваного часу залишалися дуже довгі й широкі шовкові плетені (в'язані) пояси — так звані *сітчасті* («сетковые», або «сетчаные») — плетені в еластичні сітки вузлів із тонко крученого шовку. Вони оздоблювалися на кінцях довгою бахромою, перехопленою біля основи товстим шовковим чи срібним шнуром або вузлом⁵². Однотонний чи пістрявий сітчастий пояс складали утричі або удвічі (залежно від ширини) неширокою смугою, накручували навколо стану й зав'язували вузлом, а його кінці низько звисали з правого боку.

Окрім суто текстильних поясів, у XVII ст. й на початку XVIII ст. в середовищі козацької верхівки, так само як і в Польщі, були в моді пояси довжиною в обхват стану, із суцільним або частковим металевим набором. Найпоширенішим їхнім різновидом, винятково святковим, були важкі металеві пояси завширшки до 7 см, суцільно набрані на ремені, шовковій тасьмі, тафті чи оксамиті — так звані «доцаті», відомі в Речі

Посполитій під назвами «пшеворські» та «львівські». Їх виробництво було налагоджено в Польській державі (зокрема й на українських землях) ще з початку XVII ст. Вони склалися з рухомих латунних, срібних чи золочених Х-подібних і мигдалевидних пластинок-ланок, скріплених між собою поперемінно тонким дротом і нашитих на ремінь чи тасьму. Пластинки прикрашали басмою, різьбленням і чеканкою в бароковому стилі. Часто такі пояси обшивалися довкола по краю шовковою бахромою. Застібався пояс спереду масивною пряжкою у формі зрізаної піраміди, окованою латунню чи сріблом і оснащеною на кінці литою ажурною присадкою з гачком або трьома металевими петельками під гачки, розміщені на іншому кінці пояса⁵³.

Окрім місцевих металевих поясів, користувалися великим попитом, зокрема серед генеральних чинів і полковників, срібні й золочені пояси турецького, угорського, іранського та кавказького виробництва, у тому числі: а) набрані місцями на ремені або коштовній тасьмі бляшками різної форми («штучками», або «місцями»); б) суцільно металеві, комбіновані — складені з ланок литих і гравірованих, що з'єднувалися дротом і ланцюжком або вузькою кільчастою (панцирною) сіткою. Застібалися вони попереду великою пласкою фігурною карбованою чи ажурною пряжкою-защипкою з гачком і приймачем. Нерідко бляшки й пряжка оздоблювалися коштовним і напівкоштовним камінням та коралями, особливо в турецьких та угорських поясів⁵⁴.

Старшинська *білизна* відзначалася якістю матеріалів та оздоблення. Під час служби вдягали сорочки з тонкого лляного холста або «іванівського» та «московського» полотен, а портки (підштаники) — з простого конопляного полотна. Повсякденні сорочки могли вишивати заплоччю з шовком. На пошиття святкової сорочки з портками найчастіше йшло фабричне тонке «швабське», «голландське», «біцьке» чи польське «рубкове» полотно та кісея (муслін). Вихідні і святкові сорочки вишивали, або «розмережували», на рукавах, а часто також на вороті й по швах шовковими кольоровими, срібними й золотими нитками, зрідка розшивали по швах нитяними мереживцями, прикрашали коштовними запонками в комір і на рукавах, а також смужками мережки чи батисту, які пришивалися по краю рукавних обшивок та грудного розрізу ззовні. У деяких випадках багаті сорочки підпушували червоною тафтою й навіть обкладали по коміру, рукавам і подолу вузьким золотим позументом⁵⁵.

Поза службою могли носити також польську сорочку-кошулю, що, на відміну від «козацької», мала рукави із широкими чохлами (манжетами) та високий сторчовий комір, який спереду наvertsали вузькою смугою на комір жупана. Комір зав'язували тасьомкою або застібали

запонкою, срібною чи золоченою, а заможні персони — рубіновою, діамантовою чи сапфіровою⁵⁶.

Для захисту від холоду кистей рук використовували традиційні *рукавиці* з двома відділеннями для пальців («рукавиці/рукавички», або «вареги/варежки»), що мали широкі зап'ястя-краги з розрізом. Шили їх з телячої шкіри, замші, лосини або сукна. Побутували також рукавиці, в'язані з різнокольорового шовку, іноді зі сріблом і золотом. Зап'ястя дорогих святкових зразків часто крилися атласом або оксамитом, по якому вишивали шовком, золотом і сріблом, а часто й обшивали по краю бахромою шовковою зі сріблом. Зимові теплі рукавиці шили на доброму хутрі під сукном вишневого й зеленого кольорів, зап'ястя нерідко вишивали шовком, золотом і сріблом⁵⁷. У кінці XVII ст. в старшинському побуті з'являються пальчасті рукавиці (з відділенням для кожного пальця) західноєвропейського зразка — «пальчатки»/«перчатки», — причому спочатку їх вдягали здебільшого на свята в міжсезоння. Шилися вони з козячої, оленячої, лосячої шкіри чи замші, іноді вишивалися шовком чи золотом. Переважно використовували пальчатки західного й московського виробництва. Утім, принаймні до 1720-х років пальчатки залишалися своєрідною екзотикою або стильним аксесуаром, і тільки на середину XVIII ст. вони майже повністю витіснили з побуту військової еліти холодні рукавиці-вареги. Узимку ж продовжували носити паралельно як вареги, так і пальчасті рукавиці на хутрі⁵⁸.

Білизною для ніг слугували суконні чи гарусові білі *панчохи* місцевої й польської роботи, нерідко в'язані з червоним чи чорним гарусом або оздоблені кольоровими попружками. До свят часто одягали панчохи шовкові кольорові або шиті з червоного доброго сукна, підбиті крашениною⁵⁹.

Від початку XVIII ст. деякі представники вищої старшини почали пов'язувати на шиї поверх коміра сорочки або жупана *галстук*, власне шийну хустку, з чорного або білого тонкого полотна, батисту, крепу, кісеї (мусліну), трипу чи сукна — специфічний елемент західноєвропейської моди й обов'язковий елемент обмундирування регулярних європейських армій із кінця XVII ст.⁶⁰ Спочатку він являв собою широку смугу тканини, яку обмотували навколо шиї й зав'язували попереду вузлом-подушечкою, випускаючи короткі кінці. У 30-х роках XVIII ст. його витіснив короткий галстук довжиною в обхват шиї й завширшки 6–8 см, який застібався позаду ремінцем із пряжкою, гапником (замком) чи зав'язками (з'явився у 1720-х роках). У такому вигляді він зберігся майже до кінця XVIII ст.

¹ *Славутич Є.* Одяг «малоросійських» козаків: склад, походження, покрій, матеріали, функціональність, забезпечення. Друга половина XVII — перша третина XVIII ст. // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2010. — Число 16. — С. 210–238.

² *Слабченко М.Е.* Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. — Одесса, 1922. — Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. — Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. — С. 66; *Карпущенко С.* Армейские будни: казарма, каша, казна, кафтан // Быт русской Армии XVIII — начала XX века. — М., 1999. — С. 127.

³ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі — АЮЗР). — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 60.

⁴ *Кривошея В.В.* Персональний склад і генеалогія української козацької старшини (1648–1782 рр.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАН України, Ін-т української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. — К., 2006. — С. 13, 26.

⁵ *Сементовский Н.* Старина малороссийская, запорожская и донская. — СПб., 1846. — С. 50–52; *Костомаров Н.И.* «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 492.

⁶ Про одяг старшини реєстрових козаків у першій половині XVII ст. див.: *Славутич Є.* Одяг українських козаків переддержавного періоду (до середини XVII ст.) // Військово-історичний альманах. — К., 2013. — Число 1–2 (25–26). — С. 68–86.

⁷ Історія українського війська. — К., 1994. — Т. I (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич та ін. — 5-е вид., змін. і доп. — С. 234, 238; *Жолтовський П.М.* Визвольна боротьба українського народу в пам'ятках мистецтва XVI–XVIII ст. — К., 1958. — Рис. 12, С. 26; Україна — козацька держава: Ілюстрована історія Українського козацтва у 5175 фотосвітлинах / В.В. Недяк (авт.-упоряд., керівник проекту, худож., фото, ілюстр.), В.О. Щербак та ін. — К., 2004. — С. 133, 298, 299; Барельєф із зображенням битви під Берестечком 1751 р., що прикрашає саркофаг польського короля Яна II Казимира у церкві Сен-Жермен де Пре у Парижі, виконаний скульптором Ж. Тібо у 1672 р; *Z dziejów Ukrainy / Pod red. Wacława Lipińskiego.* — Kraków, 1912. — S. 25, 309; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). — К., 1946. — С. 49, 57; Акты, издаваемые Виленской археологической комиссией для разбора древних актов. — Вильна, 1909. — Т. XXXIV: Акты, относящиеся ко времени войны за Малороссию (1654–1667). — С. 78, 201, 296; Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов (далі — Архив ЮЗР). — К., 1909. — Ч. 8. — Т. III: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. — С. 534; АЮЗР. — СПб., 1861. — Т. 3. — С. 534; *Серійчук В.* Армія Богдана Хмельницького. — К., 1996. — С. 161; Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов: В 2-х т. — 2-е изд., с дополнениями. — К., 1898. — Т. 1. — С. 310, 316; *Сидоренко В.О.* Козацька піхота та її озброєння під час Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. // Історичні джерела та їх використання. — 1972. — № 7. — С. 164; Історія України в документах і матеріалах. — К., 1939. — Т. 2. — С. 216–268; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1998. — С. 119–120; Дневник Станислава Освецима. 1643–1651 г. / В.Б. Антонович // Киевская старина. — 1882. — № 11. — С. 341.

⁸ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского, 1720 (Далі — Величко С. Летопись...). — К., 1848. — Т. 1. — С. 48; 3 документації гетьмана І. Мазепи / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4. — С. 144; Расходы Речи Посполитой на козацких послов // Киевская старина. — 1897. — № 6. — С. 88, 91, 92.

⁹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову // Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией. — СПб., 1884. — Т. VIII. — С. 1040, 1046, 1139, 1183; Бытовая малорусская обстановка в документах XVII–XVIII ст. // Киевская старина. — 1887. — № 10. — С. 355.

¹⁰ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА), ф. 229, оп. 1, спр. 114, арк. 34, 36, 37; спр. 128, арк. 127–129, 144–146; оп. 1, спр. 169, арк. 241–242; ф. 124, оп. 3, спр. 372, арк. 1; Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. II, спр. 18935, арк. 254; спр. 18619 а, арк. 4; спр. 18381, арк. 6–6 зв.; ф. I, спр. 58127, арк. 3 зв.; спр. 5558–55781 (Лаз. 41), арк. 427, 427 зв.; спр. 58456 (Лаз. 62 2); ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3 зв., 5, 5 зв., 13 зв., 36 зв., 39 зв., 54, 59 зв., 60; Стороженки. Фамільний архів. — К., 1908. — Т. VI. — С. 2, 208; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1026, 1038, 1041, 1061, 1067, 1068, 1069, 1091, 1092, 1093, 1094, 1110, 1111, 1128, 1130, 1131, 1139, 1147, 1165–1167, 1186, 1187, 1199; Відділ рукописів Російської державної бібліотеки (далі — ВР РДБ), ф. 159, спр. 1842 (2026), арк. 7–8; *Величко С. Летопись...* — К., 1864. — Т. 4. — С. 119, 131; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 346, 352, 356; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков // Чтения Общества истории и древностей российских при Московском университете. — М., 1862. — Кн. 3. — С. 17, 41; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 78, 158, 219; К., 1895. — Ч. II. — С. 132, 133, 262, 317; Ч. III. — С. 78; АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 214; Жупан парчевий зі склепу Д. Апостола в Спасо-Преображенській церкві, с. Великі Сорочинці на Полтавщині. Початок XVIII ст. / Миргородський краєзнавчий музей, інв. № 112; Юбка парчева (або жупанок?), стьобана на бавовні. Україна, перша половина XVIII ст. (?). / Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», інв. № КН-1198; *Свешніков І.К.* Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — Рис. 33; Портрет Василя Івановича Родзянки, обозного Миргородського полку (1710, 1723–1734 рр.). Невідомий художник, 1732 р. Із зібрання П. Родзянки / Національний художній музей України (далі — НХМУ), інв. № Ж-430; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника (1689–1706 рр.). Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-179; Портрет Івана Федоровича Сулими, переяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Портрет Василя Кочубея, генерального судді (1699–1708 рр.). Невідомий художник, початок XVIII ст. / Полтавський обласний краєзнавчий музей (далі — ПОКМ), інв. № Ж-50; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / Національний музей історії України (далі — НМІУ), інв. № М-425; Портрет гетьмана Богдана Хмельницького. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; «Освячення прапора». Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.; Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; *Білецький П.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. — К., 1968. — С. 115, 132, 158, 237; Україна — козацька держава... — С. 277, 279, 356, 409, 623, 968, 972; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р. в

м. Львів. Львівська галерея мистецтв. — К., 2003. — С. 18; Старинная одежда и принадлежность домашнего быта слобожан // Харьковский сборник. — Х., 1887. — Вып. 1. — С. 172; *Gutkowska-Rychlewska M.* Historia ubiorów. — Wrocław–Warszawa, 1968. — S. 503, 514, 827.

¹¹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1093, 1138; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5, 39 зв.

¹² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1040, 1140; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 25.

¹³ ІР НБУВ, ф. II, спр. 18381, арк. 6; спр. 18620, арк. 4 зв.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 232, 285; 1895. — Ч. II. — С. 260; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 822.

¹⁴ *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — Rys. 651; Україна — козацька держава... — С. 724, 625; *Чухліб Т.* Гетьман С. Куницький у боротьбі Правобережної України та Речі Посполитої проти Османської імперії (1683–84 рр.) // Україна в Центрально-Східній Європі. Студії з історії XI–XVIII століть. — К., 2000. — С. 323–324, мал. 12; ІР НБУВ, ф. I, спр. 53082 (Лаз 12 7), арк. 212; спр. 58419; ф. II, спр. 18619 а, арк. 6; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 351; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1061, 1110, 1188; *Żygulski Zdzislaw (jun), Wielecki Hendryk.* Polski mundur wojskowy. — Kraków, 1988. — S. 26.

¹⁵ ІР НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 417, 427–427 зв.; спр. 58456 (Лаз. 622); спр. 62657 (Лаз. 106), арк. 191 зв.–193, 195–197; ф. II, спр. 18620, арк. 2, 3 зв., 4–4 зв.; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3, 13 зв., 23 зв., 27 зв., 32, 36, 36 зв., 40, 54 зв., 59, 60; РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 128, арк. 127–129, 144–146; оп. 1, спр. 169, арк. 241; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1025, 1041, 1067, 1069, 1092, 1093, 1112, 1130, 1131, 1132, 1166, 1188; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 352–356; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 119–120, 130, 131; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 79, 97, 217; К., 1895. — Ч. II. — С. 133, 158, 162, 197, 260, 307, 309, 310, 317; Ч. III. — С. 32, 70; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 10, 11, 17; Старинная одежда и принадлежность домашнего быта слобожан... — С. 172–173; *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. — К., 1990. — Т. 1. — С. 205–206; *Kitowicz J.* Opis obyczajow i zwyczajow za panowania Augusta III. — Petersburg; Mohylew, 1855. — Wyd. drugie: W 4 t. — Т. III. — S. 166–168; *Matejko J.* Ubiory w Polsce 1200–1795. — Kraków, 1967 (przedruk 1860 r.). — S. 236, 241; *Żygulski Zdzislaw (jun), Wielecki Hendryk.* Op. cit. — S. 27; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 520–521, 552, 659, 868, 828; Rys. 649 a, b; 651, 750, 751 a–c; 760 a, b; pl. V; *Левинсон-Нечаева М.Н.* Одежда и ткани XVI–XVII веков // Государственная оружейная палата Московского Кремля: Сб. науч. трудов. — М., 1954. — С. 324, 326; *Тананаева Л.И.* Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи барокко. — М., 1979. — Рис. 63 /с. 184, рис. 79 /с. 210; Україна — козацька держава... — С. 409.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3 зв.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 158, 162, 223, 309.

¹⁷ Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах / В.Б. Антонович, В.А. Бец. По коллекции В.В. Тарновского. — К., 1883. — Табл. 12; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Україна — козацька держава... — С. 968.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. І, спр. 58127, арк. 1 зв., 2, 3 зв.; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 346, 359; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1068, 1165.

¹⁹ ІР НБУВ, ф. ІІ, спр. 18620, арк. 2; ф. І, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427 зв.; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 17, 38, 40, 41; ВР РДБ, ф. 159, оп. 1, спр. 1842 (2026), арк. 7; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1028, 1039, 1040, 1049–1050, 1051, 1124, 1133; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 122, 131; АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 236; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 25; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 259, 264, 289, 305; Ч. III. — С. 146; *Демкин А.В.* Западноевропейские купцы и их товары в России XVII века. — М., 1992. — С. 105; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1906. — Кн. 8, Т. XX. Очерк торговли Московского государства в XVI и XVII столетиях. — С. 396–398.

²⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 158; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1091, 1164; Україна — козацька держава... — С. 722; *Стамеров К.К.* Нариси з історії костюмів: В 2-х ч. — К., 1978. — Ч. I. — С. 143.

²¹ Портрет Василя Івановича Родзянки, обозного Миргородського полку (1710, 1723–1734 рр.). Невідомий художник, 1732 р. / НХМУ, інв. № Ж-430; Портрет Степана Васильовича Родзянки (1687–1736), Миргородського полкового обозного у 1711 (?), 1735–1736 рр. Невідомий художник, 1730-і роки / НХМУ, інв. № Ж-414; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника (1689–1706 рр.). Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-179; Портрет Петра Івановича Войцеховича, сотника городницького і бунчукового товариша. Невідомий художник, 1730-і роки / НХМУ, інв. № Ж-787; Портрет Василя Кочубея, генерального судді (1699–1708 рр.). Невідомий художник, початок XVIII ст. / ПОКМ, інв. № Ж-50; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НМУ, інв. № М-425; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 158; Україна — козацька держава... — С. 279, 972; Полковник Малоросійського полка. Рисунок Т. Калинського, середина XVIII ст. З книги О. Рігельмана «Летописное повествование о Малой России и ея народе и козаках вообще...»; РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 169, арк. 241; оп. 1, спр. 114, арк. 34, 36, 37; оп. 1, спр. 121, арк. 60, 66, 67; ф. 124, оп. 3, спр. 372, арк. 1; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 3, 9, 13–13 зв., 20, 54, 59 зв.; ф. II, спр. 18619 а, арк. 4; спр. 18620, арк. 4–4 зв.; спр. 18381, арк. 6–6 зв.; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 417, 427 зв.; спр. 58456 (Лаз. 62 2); ВР РДБ, ф. 159, оп. 1, спр. 1842 (2026), арк. 7–8; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1038, 1061, 1069, 1090, 1091, 1132, 1133, 1140, 1164, 1165, 1183, 1184, 1185, 1186, 1188; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 10, 17, 32, 34, 40; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 119, 120, 131; АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 23, 214; СПб., 1884. — Т. 13. — С. 238; *Костомаров Н.И.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1905. — Кн. 6, Т. XV. — С. 277; Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 356.

²² ІР НБУВ, ф. І, спр. 53082 (Лаз. 12 7), арк. 212.

²³ АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 23; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1069; *Свешников І.К.* Вказ. пр. — Рис. 33.13, 33.21.

²⁴ Україна — козацька держава... — С. 322, 368, 410, 611, 623; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах... — Табл. 14, 15; *Z dziejów Ukrainy / Pod red. Wacława Lipińskiego*. — Kraków, 1912. — S. 309; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 115, 132, 192, 226, 228; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки... — С. 16; *Назаревский В.В.* Двухсотлетие Полтавской битвы. 27-е июня 1709–1909. — М., 1909. — 2-е изд. с 42 рисунками. — С. 41; Портрет гетьмана Павла Тетері. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет Івана Андрійовича Стороженка, прилуцького полковника (1687–1692 рр.). Копія невідомого художника XIX ст. з портрету XVII ст. / НМІУ, інв. № М-1283; Портрет Івана Федоровича Сулими, перяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1025; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. III. — С. 131; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 17; ІР НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка (1727–1753). — К., 1884. — С. 87, 124; АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 308.

²⁵ *Буряк Л.* Повсякденне життя козацької еліти Лівобережної України XVIII ст. крізь призму матеріального світу // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2003. — Вип. 2. — С. 203–204; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 23; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 171–172.

²⁶ Цит. за: *Сергійчук В.* Вказ. пр. — С. 161.

²⁷ *Сементовский Н.* Указ. соч. — С. 41–43; Источники Малороссийской истории, собранные Д.Н. Бантишем-Каменским и изданные О. Бодянским. — М., 1858. — Ч. 1. — С. 47; 1859. — Ч. 2. — С. 14; *Костомаров Н.И.* «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования. — М., 1995. — С. 63; РДАДА, ф. 229, оп. 2, кн. 64, арк. 302 зв.–303, 304; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1090, 1132, 1185; *Савватов П.* Описание старинных царских утварей, одежд, оружия, ратных доспехов и конского прибора, извлеченное из рукописей архива московской Оружейной палаты, с объяснительным указателем и 12 таблицами рисунков. — СПб., 1865. — С. 92–94; *Левинсон-Нечаева М.Н.* Указ. соч. — С. 312–314, рис. 3, 4; *Писарская Л.В.* Оружейная палата. — М., 1979. — 5-е изд. — С. 193; *Летин С.* XVII столетие. Стрелец // Империя истории. — 2002. — № 2. — С. 13.

²⁸ «Освячення прапора». Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.; Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Україна — козацька держава... — С. 613, 619; Изображения людей знаменитых или чем нибудь замечательных, принадлежащих по рождению или заслугам Малороссии. Из собрания П.П. Бекетова. — М., 1844. — Л. 73; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1027, 1090, 1111, 1131; Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов. — Вильна, 1909. — Т. XXXIV. — С. 77–78; Архив ЮЗР. — К., 1909. — Ч. 8. — Т. III. — С. 585; Україна перед Визвольною війною 1648–1654 рр. Збірка документів (1639–1648 рр.). — К., 1946. — С. 49; *Баранович А.И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. — М., 1959. — С. 144; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 518, rys. 601 c, 610 a, b; S. 527, rys. 617, 576.

²⁹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1094, 1160; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 131; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 97; *Левинсон-Нечаева М.Н.* Указ. соч. — С. 324.

³⁰ Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 351; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 60 зв.

³¹ IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 59 зв., 60 зв.; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 23; К., 1895. — Ч. II. — С. 244, 300; Ч. III. — С. 31; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... — С. 78, 80; *Стамеров К.К.* Вказ. пр. — Ч. II. — С. 88.

³² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1038, 1040, 1049, 1199, 1167; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 18; IP НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; РДАДА, ф. 124, оп. 1, 1714 р., спр. 21, арк. 1; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 285; К., 1895. — Ч. III. — С. 29; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 162–163.

³³ *Свєшиніков І.К.* Вказ. пр. — Рис. 31.9, 31.7, с. 172; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника з 1689 по 1706 р. Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж–179; Україна — козацька держава... — С. 279, 968, 972; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1040, 1168; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 120, 131; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 146, 150, 232; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 164; *Назаревский В.В.* Указ. соч. — С. 41; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 132, 116, 158.

³⁴ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1049, 1057, 1066, 1168; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 8; *Ксензенко А.* Гетманская усыпальница (в Сорочинцах). Даниила Павловича Апостола // Киевская старина. — 1887. — Т. 17, № 2. — С. 358.

³⁵ *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 120, 131; *Горобець В.Й.* Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. — К., 1979. — С. 65.

³⁶ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1188.

³⁷ РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 169, арк. 241; ф. 124, оп. 3, спр. 372, арк. 1; ВР РДБ, ф. 159, оп. 1, спр. 1842 (2026), арк. 8; IP НБУВ, ф. XIV, спр. 128, арк. 64; ф. II, спр. 18620, арк. 2; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 4 зв., 13 зв., 33 зв., 37; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427 зв.–428 зв.; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1135, 1188; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 131; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 13, 32, 36, 41; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 215, 217; К., 1895. — Ч. II. — С. 134, 138, 290; Ч. III. — С. 57; Портрет гетьмана Павла Тетері. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Україна — козацька держава... — С. 279, 423; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 115; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах... — Табл. 12, 13; *Чухліб Т.* Вказ. пр. — Мал. 12. С. 323–324; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, полковника Гадяцького полку з 1715 по 1726 р. Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № М-425.

³⁸ РДАДА, ф. 229, оп. 1, спр. 114, арк. 34, 36, 37; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1039, 1051, 1052, 1079, 1168.

³⁹ Портрет Івана Федоровича Сулими, переяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Портрет Григорія Стороженка (?–1727), ічнянського сотника Прилуцького полку з 1715 по 1727 р. Копія XIX ст. з оригіналу XVII ст. / НМІУ, інв. № М-125; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки... — С. 19; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 132, 158, 228, 115; Україна — козацька держава... — С. 613.

⁴⁰ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 277; *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 159; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 521.

⁴¹ Україна — козацька держава... — С. 277, 356; *Назаревский В.В.* Указ. соч. — С. 41.

⁴² *Сементовский Н.* Указ. соч. — С. 41.

⁴³ ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5, 37.

⁴⁴ *Ксензенко А.* Указ. соч. — С. 358; *Студенецкая Е.Н.* Одежда народов Северного Кавказа. XVIII–XX вв. — М., 1989. — С. 18–21, рис. 1; Шапка, належала за переказом Б. Хмельницькому. З колекції Ханенків / НМІУ, інв. № Тб-4618; Україна — козацька держава... — С. 536.

⁴⁵ АЮЗР. — СПб., 1884. — Т. 13. — С. 309; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1052; Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах... — Табл. 12–16.

⁴⁶ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1056, 1081, 1095, 1114, 1116, 1140, 1190; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 32; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 36 зв., 60 зв.; Пояс шовковий (шалевий) малиновий, затканий на кінцях золотою ниткою. Схід, XVIII ст. З с. Велика Весь Городянського повіту Чернігівської губернії / Харківський державний історичний музей (далі — ХІМ), інв. № 10805, ТК-2521; Пояс шовковий зелений. Туреччина, XVIII ст. / ПОКМ, інв. № ТК-1040; Пояс шовковий (шалевий) малиновий, затканий на кінцях золотою ниткою. Схід, XVII–XVIII ст. З Успенської церкви у м. Іракліїв, Полтавщина / ПОКМ, інв. № 7401, ТК-2527; Пояс шовковий. Туреччина, XVIII ст. / Дніпропетровський державний історичний музей ім. Д.І. Яворницького (далі — ДІМ), інв. № І-1841, КП-60331; Пояс шовковий червоний. Схід, XVIII ст. / ДІМ, інв. № Е-2907, КП-51948; Пояс шовковий червоний, з орнаментом, витканим золотою ниткою. Схід, XVIII ст. / ДІМ, інв. № Е-1079, КП-40652.

⁴⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах... — С. 340–341; Пояс шовковий гадяцького полковника Михайла Бороховича. Кінець XVII ст., Європа (?) / ПОКМ, інв. № ТК-2550; Пояс шовковий старшинський. Персія, кінець XVI — початок XVII ст. З родинної усипальниці Сулим, с. Сулімівки на Київщині / Український центр народної культури «Музей Івана Гончара», інв. № КН-653; Пояс шовковий, тканий із золотою і срібною ниткою. Іран (?), II половина XVII ст. / ДІМ, інв. № І-1844, КП-60334; Пояс шовковий пістрявий. Іран / ДІМ, інв. № Е-2943, КП-51984; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, полковника Гадяцького полку з 1715 по 1726 рр. Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НМІУ, інв. № М-425; Портрет Василя Івановича Родзянки, обозного Миргородського полку (1710, 1723–1734 рр.). Невідомий художник, 1732 р. Із зібрання П. Родзянки / НХМУ, інв. № Ж-430.

⁴⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1140; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 131; АЮЗР. — СПб., 1879. — Т. 11. — С. 23; *Воропай О.* Звичаї нашого народу. Етнографічний нарис: В 3 т. — Мюнхен, 1966; К., 1995. — Т. III. — С. 384–385.

⁴⁹ Портрет Павла Леонтійовича Полуботка, чернігівського полковника (1706–1724 рр.) і наказного гетьмана (1722–1724 рр.). Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 196; Україна — козацька держава... — С. 279.

⁵⁰ IP НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 427 зв.; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 13 зв.; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 118; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 113.

⁵¹ «Освячення прапора». Мініатюра зі «Службника» Лазаря Барановича, 1665 р.; Портрет Григорія Стороженка (?–1727), ічнянського сотника Прилуцького полку з 1715 по 1727 р. Копія невідомого художника XIX ст. з оригіналу XVII ст. / НМІУ, інв. № М-125; Портрет Івана Андрійовича Стороженка, прилуцького полковника (1687–1692 рр.). Копія XIX ст. з портрету анонічного художника XVII ст. / НМІУ, інв. № М-1283; Портрет Івана Федоровича Сулими, переяславського полковника. Невідомий художник, XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-754; Портрет Павла Леонтійовича Полуботка. Невідомий художник, початок XIX ст. / НХМУ, інв. № Ж-796; Портрет Григорія Гамалії, знатного військового товариша. Невідомий художник, 1760-і рр. / НХМУ, інв. № Ж-181; Портрет гетьмана Петра Дорошенка. Малюнок з Літопису Самійла Величка; Портрет гетьмана Івана Мазепи. Малюнок з Літопису Самійла Величка, початок XVIII ст.; Портрет Михайла Андрійовича Миклашевського, стародубського полковника (1689–1706 рр.). Невідомий художник, перша половина XVIII ст. / НХМУ, інв. № Ж-179; Копія портрету військового товариша Тимофія Лишні. Невідомий художник, 1741 р. / НХМУ, інв. № Ж-751; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина XVIII ст. / НМІУ, інв. № М-425; *Білецький П.* Вказ. пр. — С. 158, 132, 200; Україна — козацька держава... — С. 277, 279, 624, 972; Гетьман Іван Мазепа: Погляд крізь століття. Каталог історико-мистецької виставки... — С. 19.

⁵² Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1114, 1189; IP НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 60 зв.; Пояс шовковий сітчастий, належав гетьману І. Скоропадському / Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В. Гарновського (далі — ЧОІМ), інв. № И-4722; *Żygulski Zdzislaw (jun).* «Lisowczyk» Rembrandta — studium ubioru i ozbrojenia // *Biuletyn historii sztuki.* — Warszawa, 1964. — № 2. — II. 15, s. 97; II. 22–23, s. 103; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — Rys. 601 d, s. 510.

⁵³ Пояс срібний набірний. Польща, XVII ст. / Переяславський державний історичний музей, інв. № 2130; Пояс латунний набірний. Польща, XVII ст. Из зібрання К.М. Скаржинської / ПОКМ, інв. № М-2239; Пояс срібний секційний (фрагмент). Польща, XVII–XVIII ст. / ХІМ, інв. № ЛБС-270; Пояс срібний набірний, суцільно золочений. Польща, XVII ст. Належав козацькому гетьманові Якову Острянину / ЧОІМ, інв. № И-4536 (№ 534); *Bartkiewicz M.* Polski Ubior do 1864 roku. — Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979. — S. 85–86, rys. 103; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — S. 503.

⁵⁴ *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 113; Источники Малороссийской истории... — М., 1859. — Ч. 2 (1691–1722). — С. 52–53; IP НБУВ, ф. II, спр. 18381, арк. 6; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 417 зв.; *Bartkiewicz M.* Op. cit. — S. 85–86; *Gutkowska-Rychlewska M.* Op. cit. — Rys. 598 b) / s. 507, rys. 599 a) / s. 508; Пряжка срібна до металевого пояса. Туреччина (?), XVII–XVIII ст. / ХІМ, інв. № ЛБС-88–89.

⁵⁵ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. III. — С. 131; К.-Львів, 1913. — Ч. IV. — С. 287; ІР НБУВ, ф. I, спр. 53082 (Лаз. 12 7), арк. 212; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5 зв., 6, 9, 25, 27, 31 зв., 36, 37; Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1030, 1052, 1153, 1055, 1112, 1169, 1192, 1194; *Величко С.* Летопись... — К., 1864. — Т. IV. — С. 128; Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка... — С. 20; Копія сорочки наказного гетьмана П. Полуботка, початок ХХ ст. / ПОКМ, інв. № ТК-1934.

⁵⁶ *Kitowicz J.* Op. cit. — Т. III. — S. 165, 170; Портрет Григорія Стороженка (?–1727), ічнянського сотника Прилуцького полку з 1715 по 1727 р. Копія ХІХ ст. з оригіналу ХVІІ ст. / НМІУ, інв. № М-125.

⁵⁷ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1048, 1057, 1079, 1095; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1893. — Ч. I. — С. 54, 153, 192.

⁵⁸ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1075, 1184; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... — С. 98, 203, 417; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. III. — С. 29, 196; К.-Львів, 1913. — Ч. IV. — С. 121, 125.

⁵⁹ Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу... — С. 1042, 1055, 1079, 1140, 1147, 1149, 1168; ІР НБУВ, ф. XXVIII, спр. 1, арк. 5; Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. — К., 1895. — Ч. II. — С. 264; Ч. III. — С. 15, 146; Дневник генерального хоружого Николая Ханенка... — С. 66, 157, 274.

⁶⁰ ІР НБУВ, ф. I, спр. 55581–55781 (Лаз. 41), арк. 428; *Летин С.* Война камзолов и телогреек // Империя истории. — 2002. — № 3. — С. 19; *Стамеров К.К.* Вказ. пр. — Ч. II. — С. 81, 112; Портрет гетьмана Івана Скоропадського. Невідомий художник, ХVІІІ ст. / ДІМ, інв. № Ж-551, № 754; Портрет Михайла Ілліча Милорадовича, гадяцького полковника (1715–1726 рр.). Невідомий художник, друга половина ХVІІІ ст. / НМІУ, інв. № М-425.

ФАЛЕРИСТИКА

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ «ЗА ЗИМОВИЙ ПОХІД І БОЇ»

Залізний Хрест «За Зимовий похід і бої» — це єдина відзнака Армії Української Народної Республіки, яка була виготовлена за часів бойових дій із Червоною армією. Залізний Хрест видання 1921 р. не мав статусу ордена, а був пам'ятною відзнакою, призначеною для всіх учасників Зимового походу.

Перший Зимовий похід — рейд по тилах білогвардійців, а потім — червоних, решток Армії УНР на чолі з генерал-хорунжим М. Омеляновичем-Павленком. Похід тривав з 6 грудня 1919 р. до 6 травня 1920 р. У квітні 1920 р. Симон Петлюра надіслав до рейдуючої армії своїх делегатів, через яких повідомив про мирні переговори з Польщею. Унаслідок Варшавської угоди поміж УНР та Польщею було також заключено військову конвенцію. Отримавши ці дані, партизанські частини Армії УНР попрямували до польсько-радянського фронту, прорвали його й потому зайняли крайній правий фланг польських позицій — у районі міст Нова Ушиця, Ямпіль та Могилів-Подільський.

Заснування нагороди

Уже в середині травня 1920 р. було порушено питання про заснування та виготовлення особливой нагороди для учасників Зимового походу. Так, на засіданні Ради народних міністрів УНР 15 травня 1920 р. було винесено постанову про те, що військовий міністр мусить «внести законопроект про нагороду всіх учасників походу спеціальним орденом і грошовою допомогою»¹.

Військовий міністр УНР Володимир Сальський передав справу розробки нагороди за Зимовий похід до рук художника, колишнього старшини Легіону Українських січових стрільців та сотника Галицької армії Юліана Буцманюка. Саме він 17 травня 1920 р. підготував перший малюнок Залізного Хреста — чорний хрест із прямими кінцями та накладений на середину тризуб із жовтого металу. У якості арматури для кріплення стрічки Юліан Буцманюк запропонував дві перехрещені булави. На зворотньому боці стояли дати: «6.XII.1919» та «6.V.1920». Крім того, Ю. Буцманюк намалював проекти нагородного наперстного хреста для священників, нагородного жетона — для сестер милосердя та наверх на прапори — для з'єднань, що брали участь у поході.

Трохи згодом початковий проект Ю. Буцманюка було видозмінено сотником Северином Красноперою — також ветераном Легіону Українських січових стрільців та Галицької армії. 4 вересня 1920 р. він зробив малюнок, який у цілому повторював проект Ю. Буцманюка. Але тепер тризуб було вміщено в блакитний круг та обрамлено чотирикутною променистою зіркою. На звороті, окрім дат, було також уміщено гасло: «За волю України»².

3 жовтня 1920 р. Рада народних міністрів УНР розглянула внесення військового міністра про встановлення орденів: Визволення — за бойові заслуги та Залізного Хреста — за похід 6 грудня 1919 — 6 травня 1920 рр. Того ж дня було винесено постанову про запровадження цих орденів³.

Наступного дня постанову Ради народних міністрів УНР затвердив Симон Петлюра. Ще за кілька днів — 19 жовтня 1920 р. — за підписом Головного отамана С. Петлюри та виконувача обов'язків військового міністра УНР генерала О. Галкіна було оприлюднено наказ ч. 083 про ордени Визволення двох ступенів та відзнаки Залізного Хреста. У наказі також ішлося про те, що «відзнакою «Залізного Хреста» можуть бути нагороджені за присудом Ради Залізного Хреста лише ті особи, які брали участь у поході з 6.XII.1919 року по 6.V.1920 рік, незалежно від нагороди іншими орденами»⁴.

Тоді ж було затверджено Статут відзнаки Залізного Хреста «За похід і бої з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р.». У першому параграфі статуту було зазначено, що відзнака мусить бути однакова для всіх, за винятком сестер-жалібниць, фельдшериць та інших осіб жіночої статі, які отримують жетон (такий же хрест, але зменшений утричі, який носить в розетці жовто-блакитного кольору). Цей же параграф зазначав, що відзнака та жетон мають носитися на грудях на лівій стороні.

У другому параграфі статуту було зазначено, хто має право на Залізний Хрест:

а) усі особи, які брали участь у поході з 6 грудня 1919 по 6 травня 1920 рр., «не запламували козацької честі ганебними вчинками й зараз знаходяться в частинах»;

б) вояки, які були змушені залишити Армію УНР під час походу через хворобу та поранення;

в) загиблі в боях та померлі від ран та хвороб.

У статуті також було прописано права та привілеї нагороджених, опис відзнаки Залізного Хреста та положення про печатку відзнаки. Крім того, особливо було наголошено, що всі кавалери відзнаки мали зватися лицарями Залізного Хреста⁵.

Виготовлення Залізних Хрестів

Спочатку справу виготовлення примірників Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої» поклали на начальника історично-інформаційного відділу штабу Армії УНР, генерала Олександра Пороховщикова. 18 жовтня 1920 р. командувач Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко наказав О. Пороховщикову попідкуватися про виготовлення 3-х тисяч екземплярів нагороди, на що передбачалося виділити 2 млн. марок⁶.

Однак уже за кілька днів ця справа була передана для виконання зі штабу Армії УНР безпосередньо Армійській раді лицарів Залізного Хреста. Першого листопада 1920 р. в м. Гордок на Поділлі відбулося засідання членів ради. На ньому були присутні: полковник Павловський (від штабу Армії УНР), сотник Маркевич (від 1-ї Запорізької дивізії), хорунжий Левитський (від 2-ї Волинської дивізії) та сотник Пищемуха (від 4-ї Київської дивізії).

Засідання було коротким та прийняло кілька резолюцій:

1. Звернутися до військово-історичного відділу Генерального штабу УНР з проханням зробити художні зразки грамоти.

2. Делегувати сотника Пищемуху та хорунжого Левитського «за кордон», аби вони замовили там знаки Залізного Хреста, стрічки, печатки, бланки, щоб виготовити їх до 6-го грудня 1920 р.

3. Просити Омеляновича-Павленка асигнувати для замовлення екземплярів Залізного Хреста 2 млн. марок, а якщо їх не вистачить — взяти з фонду допомоги учасникам Зимового походу.

Крім того, учасники засідання обговорювали питання про можливість нагородження Залізним Хрестом вояків Чорноморської бригади та куреня Низових Запорожців. Від імені ради вони заявили, що не мають нічого проти відзначення цих вояків, але вважають, що остаточне рішення мав би прийняти командувач Армією УНР генерал М. Омелянович-Павленко⁷.

«За кордоном» виявилася Варшава, куди Пищемуха та Левитський прибули лише 13 листопада 1920 р. Однак щойно вони ступили на вокзал Варшави, як були ледь не заарештовані: виявилось, що у формі Армії УНР вулицями міста пересуватися не можна, а цивільного одягу вони не мали. Старшини звернулись по допомогу до голови військової місії УНР генерала Зелінського, але той відмовився їм допомагати⁸.

Розв'язавши самотужки проблему з одягом, Пищемуха та Левитський нарешті почали виконувати завдання щодо замовлення необхідних відзнак. Однак, як видно з їхнього рапорту, грошей було значно менше, ніж рада просила в Омеляновича-Павленка, а саме — усього приблизно 200 000 марок. Старшинам вдалося замовити:

– грамоти — за 62 000 марок;

– 2 тисячі стрічок — за 60 000 марок.

Грамоти та стрічки мали бути готові до 1 грудня 1920 р⁹.

Згідно з рапортом від 7 грудня 1920 р. справа з виготовленням екземплярів Залізного Хреста була значно складнішою, у першу чергу — через відсутність необхідних коштів. Пищемуха та Левитський знайшли ювелірну фірму, яка погодилася виготовити екземпляри нагороди по 350 марок за штуку, однак вимагала наперед 200 000 марок — для закупівлі металу та виготовлення штампа. Але в той час на руках у Пищемухи та Левитського залишалося всього 50 000 марок. Відтак, вони просили Омеляновича-Павленка асигнувати ще бодай 150 тисяч, аби оплатити аванс. Потому фірма обіцяла зробити перші 500 екземплярів за три тижні, а решту («тобто 2 000 штук», як зазначалося в рапорті) — у місячний термін. Але, звичайно, за умов повної оплати виготовлення Залізних Хрестів¹⁰. Очевидно, справа зі 150 тисячами марок була незабаром розв'язана. Зберігся лист Пищемухи (без дати), в якому він повідомляв, що перші 500 екземплярів Залізного Хреста фірма обіцяє виготовити до Різдва (25 грудня 1920 р.), а решту (2 тисячі) — по отриманні грошей¹¹.

З грамотами та стрічками варшавські виробники також не підвели. Як видно з недатованого клопотання Пищемухи до Зелінського, він просив генерала видати проїзні документи до Ченстохова на провезення 180 кг надрукованих грамот¹².

На превеликий жаль, в архівах немає інформації про те, чи було пізніше оплачено замовлення ще на дві тисячі Залізних Хрестів «За Зимовий похід і бої», а відтак ми не знаємо, скільки всього було виготовлено цих нагород. Із тих даних, що були представлені в переписці сотника Пищемухи, можна зробити висновок, що точно було оплачено та виготовлено 500 Залізних Хрестів. Справа виготовлення інших двох тисяч екземплярів нагороди, зважаючи на відсутність грошей в Уряді та Армії УНР, могла відклатися на невизначений термін.

Нагородження та кількість лицарів

За даними авторів праці «Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини», знаки Залізного Хреста виготовлялися в невеликій приватній майстерні у Варшаві, а стрічки — у Львові. Крім того, у варшавському літературно-мистецькому видавництві Б. Глодзевського було видруковано грамоти Залізного Хреста, над якими працювали художники В. Крижанівський та І. Мозалевський¹³.

Ради з нагородження Залізними Хрестами — армійську та дивізійні — було створено лише по переході Армії УНР через Збруч на польську територію 21 листопада 1920 р. Вони провадили свою працю вже в таборах інтернованих.

Наказ про нагородження учасників Зимового походу за номером ч. 2 з'явився 19 лютого 1921 р. До наказу мав бути прикладений список нагороджених. Але через те, що список вважався неповним, його так і не опублікували. Армійська рада Залізного Хреста мала остаточно упорядкувати цей список та потім опублікувати його в черговому наказі по Війську УНР. Цього не сталося. Список залишився в єдиному екземплярі в тому вигляді, в якому він був укладений на початку 1921 р.¹⁴. Нині він зберігається в Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України.

Відомо, що нагородження вояків 1-ї Запорізької та Окремої кінної дивізій, які перебували на інтернуванні в таборі Вадовиці, відбулося вже 25 лютого 1921 р. Учасник нагородження, підполковник 1-го кінного полку ім. М. Залізняка Андріан Марущенко-Богдановський коротко згадував про це: «25 лютого після урочистої Служби Божої, відправленої в похідній церкві, відбулося перше декорування орденом Залізного Хреста учасників Зимового походу. Це був день найбільшого ентузіазму й піднесення за цілий час перебування в таборі. Ввечері для лицарів хреста відбулась вистава в театрі»¹⁵. Два дні потому нагороди було вручено хворим старшинам та козакам, які перебували в польському військовому шпиталі у Вадовицях¹⁶.

Цікаво, що остаточний вигляд нагород мав розбіжності із проектом Северина Краснопери, затвердженим Симоном Петлюрою. По-перше, чотирикутна зірка з тризубом була не ребристою, а гладкою. По-друге, на зворотній стороні Хреста були дати «6.XII.1919» та «6.V.1920», порядкове число відзнаки та напис «За Зимовий похід і бої».

Таким чином, Залізні Хрести було видано лицарям наприкінці лютого 1921 р. Скільки ж усього було нагороджень? Це питання слід розглянути детально.

Чисельність Армії УНР, що повернулася з Першого Зимового походу, донедавна була достеменно невідома. Колишній ад'ютант С. Петлюри та дослідник історії Першого Зимового походу Олександр Доценко вважав, що Дієва армія УНР тільки у своєму бойовому складі мала 3 600 багнетів, 1 180 шабель, 114 кулеметів та 14 гармат¹⁷.

Набагато скромніші та більш близькі до реальності оцінки чисельності Армії УНР, які подано в праці «Українсько-московська війна 1920 року в документах, ч. 1». Цю працю під редакцією генерала В. Сальського було опубліковано у Варшаві 1933 р. У ній уміщено «Склад Армії УНР на 6 травня 1920 року», упорядкований, як зазначає редактор праці В. Сальський, «на підставі різних документів і спогадів учасників»:

Таблиця 1¹⁸

	старшини	козаки	кулемети	гармати
Запорізька дивізія (отаман Гулий)	140	1100	25	6
Волинська дивізія (отаман Никонів)	100	950	22	2
Київська дивізія (отаман Тютюнник)	110	840	20	4
Галицька кінна бригада (отаман Шепарович)	90	620	6	
Окремий кінний полк (полковник Чижевський)	27	170	4	
Кінна сотня Штабу Армії	12	160	4	
Разом:	479	3840	81	12
Бойовий стан: 2100 багнетів, 580 шабель				

Упорядники збірника (а це не тільки Володимир Сальський, але ще й генерал Павло Шандрук) та Олександр Доценко не використали документи, які б дали вичерпну відповідь на питання про склад Армії УНР, що повернулася із Зимового походу. Ці документи в 1920–30-і р. зберігалися у фонді штабу Армії УНР в Празькому українському архіві, а нині знаходяться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. Ідеться про реєстр старшин, урядовців та козаків військ Армії Української Народної Республіки, складений орієнтовно в першій половині квітня 1920 р., тобто ще під час Зимового походу. До цього реєстру включені особовий склад штабу Армії УНР та підлеглих йому частин, а також список вояків Волинської та Київської дивізій. До нього також включено хворих або поранених, полонених, загиблих та померлих. Крім того, в архіві було виявлено комплект списків Запорізької дивізії. Це — реєстр старшин, підстаршин та урядовців 1-ї Запорожської дивізії, які брали участь у походах та боях з 6 грудня 1919 року по 6 травня 1920 року, аналогічний реєстр козаків; реєстр старшин, підстаршин та урядовців 1-ї Запорізької дивізії, які брали участь у походах та боях з 6 грудня 1919 р. по 6 травня 1920 р., відставших від армії з різних причин та аналогічний реєстр козаків.

До вказаних реєстрів не ввійшли:

а) Список особового складу та втрат Окремого кінного полку (3-го кінного полку). Але згідно з нарисом історії 3-ї Залізної дивізії, зробленого колишнім командиром цього полку Григором Чижевським, полк дійсно нараховував 27 старшин та 170 козаків.

б) Список особового складу 1-го Галицького кінного полку (кінної бригади) отамана Едмунда Шепаровича та Чорноморського пішого полку,

які 27 квітня 1920 р. підняли повстання та перейшли зі складу Червоної армії до Армії УНР. За даними Михайла Омеляновича-Павленка, усього до Армії УНР долучилося близько тисячі осіб, зокрема 400 кавалеристів, 150 багнетів та 30 кулеметів. Але ці частини нами не беруться до уваги, адже їхні вояки не мали права на отримання Залізного Хреста «За Зимовий похід і бої».

Отже, згідно з віднайденими реєстрами, у складі Армії УНР станом на першу половину квітня 1920 р. була така кількість людей:

Таблиця 2¹⁹

	старшини, козаки	залишилися хворими або пораненими	потрапили до полону	загинули в бою	померли від тифу в поході
Штаб Армії УНР	104	18	3	1	–
Запорізька дивізія	163 / 858	58	38	7	–
Волинська дивізія	589	107	–	1	8
Київська дивізія	603	59	1	-	2
Разом:	2317	242	42	9	10

Викликає подив мала кількість загиблих у боях під час Зимового походу. Напевно, дехто із загиблих був неврахований. Але цифри загиблих усе одне були порівняно невеликі. Наприклад, кінний полк ім. М. Залізняка зі складу Волинської дивізії за весь похід втратив лише одну особу — свого колишнього командира Олексу Царенка, який помер від тифу 21 січня 1920 р. Бойові втрати полк мав лише 5 травня 1920 р. — того дня ворожими кіннотчиками було зарублено поручика Йосипа Євтушенка та чотового Костя Тараненка²⁰.

За реєстром старшин, урядовців та козаків військ Армії Української Народної Республіки» кінний полк ім. М. Залізняка нараховує всього 65 осіб. Загиблі 5 травня 1920 р. Євтушенко та Тараненко ще зазначені серед живих. Проте поміж померлих від тифу дійсно зафіксовано Олексу Царенка.

Як живі в реєстрі також фігурують і деякі вояки, котрі, наприклад, загинули 16 квітня 1920 р. в бою під Вознесенськом. Зокрема — командир 5-го Київського кінного полку сотник Федір Грибівський.

Отже, реєстр старшин, урядовців та козаків військ Армії Української Народної Республіки охоплює всіх без винятку вояків штабу Армії УНР, Запорізької, Волинської та Київської дивізій, які брали участь у Зимовому поході. Але деякі особи, які загинули вже наприкінці походу, у реєстрі ще рахуються живими.

Звичайно, не всі вояки, які зазначені в реєстрі, отримали Залізні Хрести. Адже згідно зі статутом Хреста на нього не мали права ті старшини та козаки, які долучилися до Армії УНР під час походу. А це, у першу чергу, майбутній начальник Запорізької дивізії генерал-хорунжий Тиміш Гулий-Гуленко та вояки куреня Низових Запорожців, які поповнили Дієву армію УНР 25 січня 1920 р. Певна кількість вояків, переважно старшин, приєдналася до Армії УНР в лютому–березні 1920 р. Це були в основному ті старшини, які восени 1919 р. з різних причин (полон, дезертирство тощо) опинилися на території, захопленій білогвардійцями. Після розбиття білогвардійців вони шукали зв'язок із Армією УНР та незабаром вступили до її лав. Очевидно, що не дістали нагород і 17 китаїців, які служили у складі немуштрової сотні Київської дивізії. Хоч згодом щонайменше двоє з них загинули під час Другого Зимового походу.

Певна кількість вояків — учасників Зимового походу — загинула в боях із червоними в травні–листопаді 1920 р. (наприклад, командир 30-го куреня 4-ї Київської дивізії підполковник Михайло Лавровський, який ще з двома козаками — учасниками походу — загинув у бою у вересні 1920 р. під Новою Ягольницею)²¹. Дехто просто облишив військову службу (як це зробив латиш підполковник кінного полку Чорних Запорожців Карл Броже, який виїхав на батьківщину вже в грудні 1920 р.). Таким чином, до 19 жовтня 1920 р. — часу запровадження відзнаки Залізного Хреста — у лавах Армії УНР залишилося менше двох тисяч учасників Зимового походу.

У єдиному примірникові документа «Список лицарів Залізного Хреста», що зберігається в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, фігурує 1 668 нагороджених (крім того, один викреслений зі списку)²². У це число також входять жінки-медики, яким було надано жетони: сестра-жалібниця 2-ї Волинської дивізії Тіна Книтенко (жетон ч. 1), сестра-жалібниця 1-го кінного полку ім. М. Залізняка Віра Петренко (жетон ч. 3), сестра-жалібниця кінно-гірського гарматного дивізіону Олесья Бондаренко (жетон ч. 4) та сестра-жалібниця 1-ї Запорізької дивізії Олена Прокоф'єва (жетон ч. 5). Додамо до цього, що в Центральному державному історичному архіві України в м. Львові збереглася грамота до жетона ч. 2 на ім'я дружини Юрка Тютюнника.

Останній номер Хреста зі списку (ч. 1957) належить козакові 4-ї Київської дивізії Семену Котляру (Котляревському). За приналежністю до дивізій та військовим званням (наданим воякам станом на початок 1921 р.) нагороджені розподіляються таким чином:

	штаб Армії	1 дивізія	2 дивізія	4 дивізія	1 кінний полк	2 кінний полк	3 кінний полк	інші частини	разом
генерали	1	-	2	3					6
полковники	3	4	2	2				3	14
осаули (підполовники)		1	1	2		1			5
сотники	5	18	9	11	1	1	3	1	49
четарі (поручики)	1	11	13	23		3	5		56
хорунжі	9	62	48	46	9	9	11	14	208
пан-отці	1		1	1					3
урядовці	8	5	13	20	1			1	48
лікарі		1		3					4
фельдшери	1	1	3	5		3			13
підстаршини	5	117	77	58	5	25	42	40	369
козаки	33	236	184	298	27	60	18	33	889
сестри- жалібниці		1	1		1			1	4
Разом:	67	457	354	472	44	102	79	93	1668

До списку нагороджених було включено всіх старшин та козаків, які перебували в частинах Армії УНР на момент його складання. Не потрапили до цього загального списку деякі старшини та козаки, які перебували на лікуванні або наприкінці листопада 1920 р. відправилися на територію Радянської України — для ведення партизанських дій.

Напевно, розбіжність поміж загальною кількістю нагороджених (1 668 осіб, включаючи сестер-жалібниць) та останнім числом Хреста зі списку (ч. 1957) пояснюється ще й тим, що армійська та дивізійні ради забронювали певну кількість невиданих відзнак для вояків, що можуть звернутися за ними пізніше.

Таким чином, наявні архівні дані свідчать про те, що від початку до кінця Першого Зимового походу в ньому брало участь не більше двох тисяч осіб. Що ж до загальної кількості нагород, виготовлених для учасників цієї події, то вона остаточно не визначена, але коливається в межах від 500 до 2000 екземплярів.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1075, оп. 3, спр. 3, арк. 11; Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. — К., 2004. — С. 72.

² Українська фалеристика... — С. 73.

³ ЦДАВО України, ф. 1065, оп. 2, спр. 9, арк. 15.

⁴ Там само, ф. 1075, оп. 2, спр. 58, арк. 115–115 зв.

⁵ Там само, ф. 3172, оп. 1, спр. 30, арк. 69–70; Українська фалеристика... — С. 102–104.

⁶ Там само, ф. 2254, оп. 1, спр. 1, арк. 25.

⁷ Там само, арк. 4.

⁸ Там само, арк. 32.

⁹ Там само, арк. 32 зв.

¹⁰ Там само, арк. 33.

¹¹ Там само, арк. 37.

¹² Там само, арк. 36.

¹³ Українська фалеристика... — С. 147–151.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 119, арк. 6.

¹⁵ *Маруценко-Богдановський А.* Матеріали до історії 1-го кінного Лубенського імені запорозького полковника Максима Залізняка полку // За Державність. — Варшава, 1938. — Ч. 9. — С. 217–218.

¹⁶ Там само. — С. 224–225.

¹⁷ *Доценко О.* Зимовий похід, 6.XII.1919–6.V.1920. — К., 2001. — С. 335.

¹⁸ Українсько-московська війна 1920 року в документах. — Варшава, 1933. — Ч. 1. — С. 6.

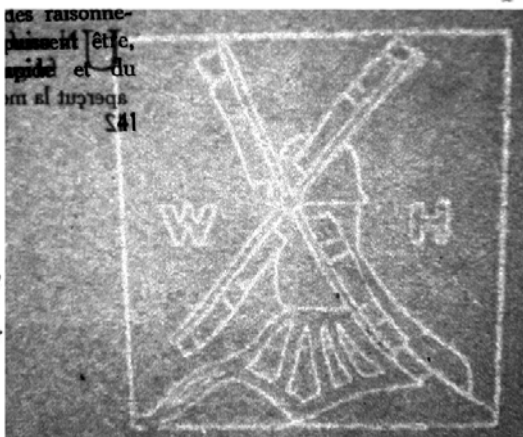
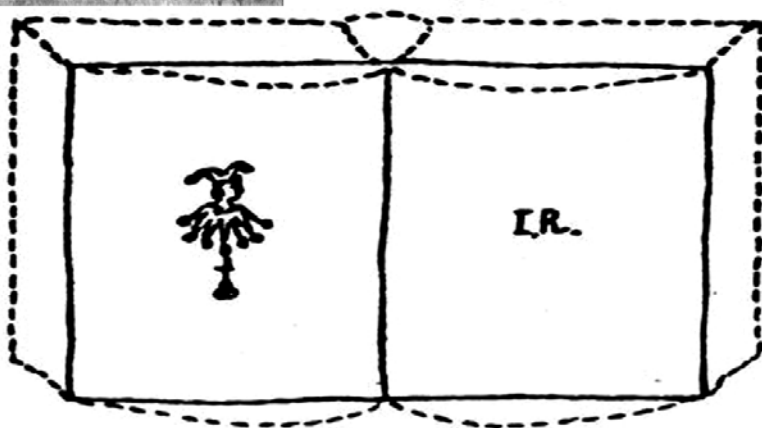
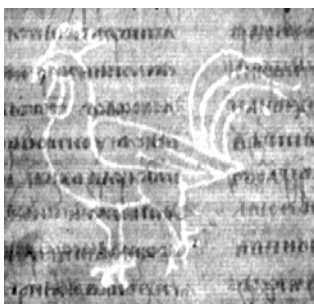
¹⁹ ЦДАВО України, ф. 3172, оп. 1, спр. 65, арк. 80–99; спр. 13, арк. 160–168.

²⁰ *Маруценко-Богдановський А.* Вказ. пр. — С. 223.

²¹ ЦДАВО України, ф. 4018, оп. 1, спр. 68, арк. 71.

²² Там само, ф. 1075, оп. 1, спр. 119, арк. 7–13.

²³ Складено на підставі «Списку лицарів Залізного Хреста»: ЦДАВО України, ф. 1075, оп. 1, спр. 119, арк. 7–13.

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ

**ФІЛІГРАНОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ РУКОПИСІВ
КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ XVI ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУКОПИСІВ ІЗ ФОНДІВ
ІНСТИТУТУ РУКОПISУ НБУВ)**

Філігранознавчий аналіз є першим етапом вивчення рукописної книги (далі — РК). Він входить до кодикологічного описування поряд із дослідженнями оправи, мови, письма, змісту, записів та старих облікових позначок. У сучасній науці філігранознавство визначається як джерело-знавча дисципліна, що вивчає філіграні, або водяні знаки. Філігранознавчий аналіз, першим завданням якого є встановлення часу створення недатованого рукопису, складається з кількох етапів: виявлення всіх філіграней рукопису за місцем їх розташування; пошук за альбомами філіграней аналогів відповідних знаків із рукописів, які містять пряму вказівку на датування; порівняння та встановлення ступеня схожості з ними тощо. Розширене вивчення філіграней передбачає також їх дослідження як об'єкта паперознавства, що тісно пов'язане з філігранознавством, оскільки вони поєднані між собою походженням матеріалу, з якого складається книжковий блок. Таким чином, філігранознавчий аналіз вирішує весь комплекс питань стосовно використання паперу одного типу в різних майстернях та скрипторіях, його виробництва, міграції, ринків збуту, встановлення власницьких марок тощо.

Дослідження філіграней проводилося за матеріалами рукописів, що зберігаються в ІР НБУВ; результати встановленого датування РК у процесі дослідження були опубліковані в каталозі Іванової О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. «Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського» (К., 2010).

У XVI ст. РК майже всіх країн кириличної писемності писалися на папері, крім Молдавії, де пергамен залишався домінуючим матеріалом письма аж до початку XVII ст. В інших країнах у цей час РК з пергамену з'являються дуже рідко, як правило, вони створюються на замовлення знатних осіб, здебільшого це Євангелія. Із чотирьох пергаменних РК, що зберігаються в ІР, три є молдавськими за походженням, а одна — українська. Це *Пересопницьке Євангеліє* (ф. І, № 15512). Як відомо, даний шедевр європейського книжкового мистецтва середини XVI ст. (482 пергаменні аркуші in folio) був створений коштами однієї з представниць

давнього руського (українського) роду — Анастасії (Параскеви) Заславської (Жеславської).

Більшість РК середньовічної доби не містить відомостей щодо осіб, котрі брали участь у їх створенні, як наслідок — чимало пам'яток не має прямого датування. Лише 32 з 263 рукописів XVI ст., що зберігаються в ІР, містять записи писців, у 30-ти з них подаються відомості про час написання кодексу (це 14 українських, 7 російських, 2 білоруські, 4 сербські та 3 молдавські РК). Крім трьох пергаменних, решта датованих РК написані на папері, і аналіз їх філіграней підтвердив час написання, зазначений у записах писців. У більшості РК дати їх створення, які вказані в записах писців, досить близькі до датування філіграней цих рукописів за альбомами і відрізняються на три-п'ять років, особливо це стосується РК кінця XVI ст. Отже, філіграні цих РК можуть бути використані, зокрема, як аналоги філіграней недатованих рукописів у подальших дослідженнях.

Напрацьована до теперішнього часу досить велика кількість ілюстративних альбомів-довідників філіграней за датованими рукописами дає змогу уточнити час написання недатованих РК з тим чи іншим ступенем схожості з відповідними аналогами. Більшість із них має, зазвичай, кілька різновидів, які обумовлюються зміною малюнків філіграней через недовговічність форми для виготовлення паперу або одночасним існуванням у регіонах розвинутого виробництва паперу кількома фабриками, які використовували варіанти одного водяного знака.

Серед основних альбомів-довідників, які багато років використовуються дослідниками при аналізі філіграней РК, слід зазначити видання М. Лихачова, К. Тромоніна, С. Клепікова, І. Каманіна й О. Вітвицької, О. Мацюка, Е. Лауцявичуса, Ш. Бріке, Ж. Пікара, С. Мареша та багатотомну серію *Monumenta chartae Papiraceae*¹.

Датування рукописів встановлювалося з урахуванням вірогідної поправки між часом виготовлення паперу і часом створення рукопису, беручи до уваги, по-перше, термін доставки паперу до певної країни і, по-друге, тривалість використання деяких водяних знаків. Для XVI ст. умовно прийнятий термін такої поправки складає 5–10 років, але цілком зрозуміло, що він коливатиметься в значних межах відповідно до різних регіонів кириличної слов'янської писемності, тобто залежно від наближеності до регіонів виготовлення паперу, і, безумовно, слід враховувати різні періоди XVI ст. До того ж цей термін може бути значно скорочений для третьої чверті — кінця століття. Час між виготовленням та використанням паперу може бути простежений за датованими рукописами. Так, у Євангелії, створеному в Яворові та датованому за записом писця 1595 р. (ф. 1, № 2789), філіграні *герб Сокира* (сх. Каманін, Вітвицька

№ 259) та *герб Гоздава* (сх. Каманін, Вітвіцька № 58) датуються 1592 р. Менша частина датованих рукописів містить філіграні, які відділяються від часу створення одним-двома роками і навіть збігаються. Так, у сербському та молдавському рукописах — Мінеї на липень 1571 р. (ф. 310, № 8) і Часослов 1575 р. (ф. 301, № 75 л) — філіграні *якір у колі з шестикутною зіркою* (тип Лихачов № 1935) і *кабан* (тип Лихачов № 2389) датуються за альбомами філіграней тими ж роками, як і самі РК. У білоруському Апостолі 1597 р. (ф. 1, № 7462) філіграні герби *Сокира* (тип Каманін, Вітвіцька № 254), *Туна підкова* (тип Каманін, Вітвіцька № 71), *Сліповерон* (тип Каманін, Вітвіцька № 112), *Лане (Лис)* (тип Lau-sevičius № 1904), *Гоздава* (тип Каманін, Вітвіцька № 298) датуються відповідно 1596, 1596, 1597, 1598, 1597 і 1594 роками.

Проте не завжди час між виготовленням паперу та створенням кодексу залежить від торговельних шляхів та термінів доставки. Тріодь пісна, написана в Сербії (ф. 301 л., № 133), дає можливість переконатися в тому, що певні водяні знаки існували без помітних змін упродовж тривалого часу: рукопис, датований 1522 р., написаний на папері з трьома філігранями, дві з яких значно відстають за часом як від дати створення, так і між собою — *якір з шестикутною зіркою* (1530 р.), *терези з шестикутною зіркою* (1524 р.), *дві перехрещені стріли* (1516 р.).

Не всі РК вдалося атрибутувати за аналізом філіграней. Винятки стосуються здебільшого рукописів маленького формату: у 4°, де середина філіграні розташована на зігнутому біля корінця аркуші, і особливо у 8°, як у Часослові початку XVI ст. (ф. 301, № 519 п), де філігрань *терези в подвійному колі* розділена на чотири частини (біля корінця книги, угорі й унизу) та проглядається частково; фрагменти, штучно з'єднані на кальці, дають досить приблизне уявлення, а датування ускладнюється. Ще більше ускладнюється датування РК, що збереглися лише у фрагментах, як, наприклад, у фрагментах зі Службника (ф. I, № 2823) на п'яти розрізаних обірваних та пошкоджених аркушах, розміром 65x170, 100x170, 65x145, 45x175, 100x170, де філіграні не проглядаються зовсім. Датування такого рукопису — друга половина XVI ст. — було встановлено приблизно за аналізом типу письма — ознакою, яка не піддається змінам упродовж тривалого часу.

У кількох рукописах вдалося уточнити час написання РК, встановлений за аналізом філіграней (здебільшого до певного року верхньої межі датування), за записами та іншими ознаками. Так, для сербського рукопису *Синтагма Матфея Властаря* (ф. 301, № 376 л), датованого за філігранями 1519, 1528 рр., за вкладним записом єпископа Симеона на арк. 316, датованим 1526 р. — «Съи стьи законикъ коупи вьсеосщени єпискоупь кир Симеон Рашкы. И приложи га црквы святеи Варвари

мученици. въ лето 7034» (записи подаються в сучасній орфографії), — можна було звузити датування, обмеживши верхню дату цим роком. У *Збірнику полемічному* 90-х років XVI ст. (ф. 303, № 119), написаному на території України, у наявному записі півуставом писця Герасима на арк. 311 відсутні відомості щодо року створення: «слава Господу Богу, давшемоу по зачале і кінець. Писал раб Божій Герасимъ». Але рукопис містить датований дарчий запис Гедеона Балабана (арк. 1–35): «В лето от создания миру семой тысячи сто четвертого, а от воплощения Господня тысяча пятьсот девятдесят шестого, се аз смиренный Гедион Юриевич Балабан Архимандрит Манастира Жидичинского обители иже в святых отца нашего архиерея и чудотворца Николы Придаю и вечными часы приписую сию книгу избранну от многих святых отець на еротики вопросы и ответы до помененного місца святой обители святого Архиерея и чудотворца Николы». За цим записом верхньою датою можна вважати 1596 р., хоча відповідні аналоги всіх філіграней кодексу датовані за альбомами трохи пізнішим часом (1599–1602 рр.). Датування Псалтиря слідуваного (ф. 302, № 20) за філігранями 40–50-х років може бути уточнене за змістом пам'ятки, яка містить, окрім іншого, службу преподобному Діонісію Глушицькому (арк. 581), за датою канонізації якого датування уточнюється (після 1547 р.).

Більшість досліджених РК XVI ст. датована в межах 10–20 років, незначна частина — у межах чверті-третьої століття (19 РК) і тільки дві — половиною століття².

Аналіз філіграней, окрім питань встановлення часу створення недатованих РК, також вирішує питання, пов'язані з місцем виготовлення паперу з певною філігранню. Більшість сучасних досліджень обов'язково передбачають вивчення діяльності папірень та процесу виготовлення паперу.

Як свідчить проведений аналіз паперу українських РК XVI ст., що зберігаються в ІР НБУВ, у першій чверті століття в усіх без винятку регіонах кириличної писемності для написання рукописів використовувався італійський та французький папір з такими філігранями: *гличик з однією ручкою* різних варіантів, *рукавиця з хрестом або короною*, *долоня з короною або квіткою* різних варіантів (32 РК).

У другій третині XVI ст. на теренах України та Білорусі починають використовувати разом із французьким сілезький папір — саме на ньому з філігранню *кабан* написана переважна більшість українських та білоруських РК середини та третьої чверті XVI ст. (близько 60). В останній чверті та наприкінці XVI ст. на цих територіях використовується вже лише польський та литовський папір (близько 40 РК) з такими філігранями, як герби польських та литовських шляхетних родів. Окремі

випадки свідчать про використання польського паперу на українських землях уже з середини сторіччя (3 РК). Для рукописів середини — третьої чверті XVI ст. є характерним, як правило, наявність сілезького паперу з філігранню *кабан* та польського чи литовського з будь-яким або кількома філігранями з гербами. Так, в Апостоли (ф. 301, № 54 л) поряд із філігранню *кабан* (Лихачов № 1754) зустрічається філігрань з гербом *Сокира* (Лауцявичюс № 1670), обидві філіграні датуються 1554 р., а також *герб Краківського капітула* 1564 р. (Лауцявичюс № 1614). Лише один білоруський рукопис, з тих, що зберігаються в ІР, написаний на папері італійського виробництва (Євангеліє тлумачне, ф. 303, № 113), що свідчить про широке використання привозного паперу високого гатунку, незважаючи на вже існуюче паперове виробництво в Польщі та Литві.

Російські РК, починаючи від другої чверті XVI ст., здебільшого написані на французькому папері впродовж усього століття (36 РК). Філіграні переважно *гличики* різноманітних варіантів (з *однією ручкою* протягом століття та *двома* наприкінці), з *однією* чи *кількома смугами, літерами* або їх сполученнями, а також філігрань *долоня*. Лише іноді трапляються випадки використання німецького паперу в середині століття (2 РК) До цього варто додати, що з середини XVI ст. Московська держава вела безперервні війни з Німеччиною та Польщею, і тому будь-які широкі торговельні стосунки з цими країнами були неможливі.

Сербські РК різних періодів століття, що зберігаються в ІР (12 РК), написані виключно на італійському (здебільшого венеційському) папері з філігранями *якір у колі, терези кількох варіантів, капелюх, ножиці, мушля, зірка і півмісяць, три півмісяці* тощо.

Незначна кількість болгарських РК, датована серединою століття, написана переважно на сілезькому (філігрань *кабан*) і німецькому (філігрань *голова бика*) папері.

Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що досвід проведення філігранознавчого аналізу за допомогою альбомів філіграней свідчить про можливість розглянути кожен альбом як сукупність встановлених фактів використання певної партії паперу в певному місці в певний час. Набір цих фактів дає змогу застосовувати ці відомості до інших подій та уточнювати їхні часові характеристики. Таким чином, кожен альбом філіграней є фактично базою знань, яка, будучи виданою, не отримує доповнень та не актуалізується (хоча в подальшому процесі досліджень знову й знову рукописи атрибутовуються з тим самим номером філіграні), зазначені факти не потрапляють до первинної бази знань та не збагачують її.

Слід зазначити, що першочерговий інтерес для актуалізації вищезазначених баз знань становлять кожні нові дані за рукописами з прямим

датуванням (частіше за все вони містять також інформацію про місце написання РК), які самі по собі без наукових припущень або версій будують незалежну фактографічну базу.

Нижче наведено порівняльну таблицю, де відомості з альбомів філіграней співставлено з результатами дослідження кириличних рукописів XVI ст. з прямим датуванням.

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
кабан	сх. Laucevičius № 3657 (1551 р., 1554 р.)	Pasvalys Šiaulėnai	1553–1554 pp.	Києво-Печерська лавра, Україна	<i>Патерик Києво-печерський</i> Ф. 306, № 386 п
кабан	сх. Laucevičius № 3659 (1558 р.)	Vilnius	1553–1554 pp.	Києво-Печерська лавра, Україна	<i>Патерик Києво-печерський</i> Ф. 306, № 386 п
якір у колі	под. Briquet № 567 (1588 р.)	Mantoue	1593 р.	Сербія	<i>Триодь цвітна</i> Ф. 301, № 144 л
герб м. Рейнера (ап. Петро)	тотож. Nostitz, № 312 (1594 р.)	Brieg	1596–1601 pp.	Супрасль, Білорусь	<i>Ірмологіон</i> Ф. I, № 5391
гличик із двома ручками	тип Briquet № 12862 (1521 р.)	Douai	1515 р.	Росія (Твер?)	<i>Устав церковний</i> Ф. 301, № 193 л
гличик із однією ручкою	под. Briquet № 12613 (1504–1515 pp.)	Anvers 1502–1503, Maëstricht 1504, Utrecht 1514, Luxeuil 1515	1515 р.	Росія (Твер?)	<i>Устав церковний</i> Ф. 301, № 193 л
кабан	под. Briquet № 13574 (1505 р.)	Breslau 1503, Neisse 1505	1515 р.	Росія (Твер?)	<i>Устав церковний</i> Ф. 301, № 193 л
герб Сокира	сх. Каманін, Вітвіцька № 259 (1592 р.)	Волинь	1595 р.	Яворів, Україна	<i>Євангеліє тетр</i> Ф. I, № 2789
герб Гоздава	сх. Каманін, Вітвіцька № 58 (1592 р.)	Волинь	1595 р.	Яворів, Україна	<i>Євангеліє тетр</i> Ф. I, № 2789

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
герб Сліповрон	тип Laucevičius № 2730 (1600 р., 1601 р.)	Vilnius Kaunas	90-і роки XVI ст. до 1596 р.	Україна	<i>Збірник полемічний</i> Ф. 303, № 119
герб Сліта	под. Laucevičius № 1548 (1602 р.)	Raseiniai Vilnius	90-і роки XVI ст. до 1596 р.	Україна	<i>Збірник полемічний</i> Ф. 303, № 119
герб Сліта	тип Мацюк № 132, 133 (1599–1602 рр.)	Лівчиці Лівчиці	90-і роки XVI ст. до 1596 р.	Україна	<i>Збірник полемічний</i> Ф. 303, № 119
риба в колі, над нею літери GC	сх. Briquet № 12430 (1574–1579 рр.)	Bromberg 1574–1579 Nackel 1579	1579 р.	Копенгаген, Данія	<i>Євангеліє тетр</i> Ф. 312, № 32
якір у колі з шестикутною зірочкою	под. Лихачев № 1935 (1571 р.)	Сербія	1571 р.,	Сербія (або Боснія)	Мінея місячна на липень Ф. 310, № 8
герб Сліповрон	под. Каманін, Вітвіцька № 396 (1600 р.)	Волинь	1600 р.	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Мінея місячна на лютий</i> Ф. 307, № 425
голова бика	тип Лихачев № 3420 (1538 р.)	Венеція	бл. 1561 р	Молдавія	<i>Збірник слів та повчань</i> Ф. 313, № 47
якір у колі	Тип Лихачев № 3426 (1561 р.)	Венеція	бл. 1561 р	Молдавія	<i>Збірник слів та повчань</i> Ф. 313, № 47
кабан	тип Лихачев № 3295 (1554 р.)		бл. 1561 р	Молдавія	<i>Збірник слів та повчань</i> Ф. 313, № 47
кабан	тип Лихачев № 1754 (1554 р.)				<i>Збірник слів та повчань</i> Ф. 313, № 47
кабан	тип Лихачев № 3280 (1564 р.)	Краків (?)	бл. 1561 р.,	Молдавія	<i>Збірник слів та повчань</i> Ф. 313, № 47
дві схрещені стріли	под. Briquet № 6281 (1516 р.)	Florence 1515–1516, Venice 1501–1504, Vienne 1502, Florence 1510–1513	1522 р.	Сербія (Афон?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 133 л

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
терези у колі з шестикутною зіркою	под. Briquet № 2518 (1524 р.)	Einsenkappell 1524	1522 р.	Сербія (Афон?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 133 л
якір у колі з шестикутною зіркою	под. Briquet № 484 (1530 р.)	Salzbourg	1522 р.	Сербія (Афон?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 133 л
герб Любича	сх. Каманін, Вітвіцька № 52 (1590 р.)	Волинь	[1590–1591 рр.]	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Міня місячна на червень–серпень</i> Ф. 307, № 427
герб Любича	сх. Каманін, Вітвіцька № 102 (1589–1591 рр.)	Волинь	[1590–1591 рр.]	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Міня місячна на червень–серпень</i> Ф. 307, № 427
герб Любича	сх. Каманін, Вітвіцька № 82, (1586–1588 рр.)	Волинь	[1590–1591 рр.]	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Міня місячна на червень–серпень</i> Ф. 307, № 427
герб Любича	сх. Каманін, Вітвіцька № 83 (1586–1588 рр.)	Волинь	[1590–1591 рр.]	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Міня місячна на червень–серпень</i> Ф. 307, № 427
герб Сокира	сх. Каманін, Вітвіцька № 237 (1590 р.)	Волинь	[1590–1591 рр.]	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Міня місячна на червень–серпень</i> Ф. 307, № 427
лілія на щиті, над ним корона	под. Каманін, Вітвіцька № 288 (1580–1583 рр.)	Волинь	[1590–1591 рр.]	Михайлівський Золотоверхий монастир, Київ, Україна	<i>Міня місячна на червень–серпень</i> Ф. 307, № 427
герб із трьома ліліями	под. Briquet № 1718 (1519–1526 рр.)	Neubourg 1519, Thury-Narcourt 1526	1534 р.	Росія	<i>Триодь пісна</i> Ф. 302, № 16
літера P	под. Briquet № 8636 (1518–1528 рр.)	Leyde 1509–1518, Amsterdam 1508, Lille 1508–1510, Langre 1510, Anvers 1512–1519, St-Omer 1512–1521, Düsseldorf 1513,	1534 р.	Росія	<i>Триодь пісна</i> Ф. 302, № 16

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
		Sassenberg 1513–1516, Tours 1514, Osnabrück 1518–1527, Leeuwenhorst 1519–1529, Namur 1520, Utrecht 1520			
рукавичка з квіткою	под. Laucevičius № 3581 (1524 р.)	Trakai	1534 р.	Росія	<i>Триодь пісна</i> Ф. 302, № 16
долоня	под. Лихачев № 1573 (1530 р.)		1534 р.	Росія	<i>Триодь пісна</i> Ф. 302, № 16
рукавичка з п'яти-лисником над нею	сх. Briquet groupe de № 10715–10719 (1515 pp.)	Tolede 1502, Gênes 1507–1519, Provence 1512–1527, Rome 1515	1519 р.	Кучевиця (Сербія?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 369 п
капелюх з п'яти-лисником над ним	сх. Briquet № 3409 (1519 р.)	Vicence 1519, Syracuse 1504, Treviso 1523, Steyr 1527	1519 р.	Кучевиця (Сербія?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 369 п
терези у колі з шестикутною зіркою над ними	тип Briquet № 2586 (1502–1506 р.)	Florence 1505, Seyboldtsdorf 1505, Hermannstadt 1502–1506	1519 р.	Кучевиця (Сербія?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 369 п
ножиці	сх. Briquet № 3732 (1518 р.)	Venice	1519 р.	Кучевиця (Сербія?)	<i>Триодь пісна</i> Ф. 301, № 369 п
герб Єліта	сх. Каманін, Вітвіцька № 137 (1578–1583 pp.)	Волинь	1581 р.	с. Хорошів Волинь, Україна	<i>Новий завіт</i> Ф. 307, № 421
герб Єліта	сх. Laucevičius № 1522 (1581 р., 1582 р.)	Trakai Kaunas	1581 р.	Волинь, с. Хорошів	<i>Новий завіт</i> Ф. 307, № 421
герб Габданк	сх. Laucevičius № 1040 (1589 р., 1590 р.)	Vilnius L. Brasta	1581 р.	Волинь, с. Хорошів	<i>Новий завіт</i> Ф. 307, № 421

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
підкова	сх. Каманін, Вітвіцька № 18 (1581 р.)	Волинь	1581 р.	Волинь, с. Хорошів	<i>Новий завіт</i> Ф. 307, № 421
хрест з літерою <i>W</i>	сх. Briquet № 5603 (1575 р.)	Héricourt 1575, Franche-Comté 1576	1581 р.	Волинь, с. Хорошів	<i>Новий завіт</i> Ф. 307, № 421
терези у подвійному колі,	тип Briquet № 2480 (1496–1521 pp.)	Venice 1490, Udine 1493, Wiener-Neustadt 1507, Breslau 1507–1515, Laibach 1510–1526, Olmütz 1511–1514, Hongrie 1515, Graz 1516–1519, Draubourg 1521	1575 р.	Сербія	<i>Часослов</i> Ф. 301, № 75 л
терези в подвійному колі	Лихачев № 3723, 3414 (кін. XV — поч. XVI ст.)	Трансільванія	1575 р.	Сербія	<i>Часослов</i> Ф. 301, № 75 л
герб Єліта	тип Мацюк № 134 (1601–1604 pp.)	Лівчиці	1587 р.	Львів (?)	<i>Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна</i> Ф. 303, № 112
герб Сокира	тип Каманін, Вітвіцька № 239 (1590 р.)	Волинь	1587 р.	Львів (?)	<i>Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна</i> Ф. 303, № 112
поштовий ріжок на гербовому щиті	тип Laucevičius № 2978 (1593 р.)	Raseiniai	1587 р.	Львів (?)	<i>Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна</i> Ф. 303, № 112
герб Любич	сх. Мацюк № 267 (1585–1586 pp.)	Буськ	1587 р.	Львів (?)	<i>Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна</i> Ф. 303, № 112

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
герб Яструбок під короною	тип Каманін, Вітвіцька № 36–38 (1582–1586 pp.)	Волинь	1587 р.	Львів (?)	<i>Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна</i> Ф. 303, № 112
рука в манжеті з трилисником над нею	под. Briquet № 11465 (1530–1536 pp.)	Maëstricht 1516, Bielefeld 1515, Cologne 1520, Pierrefort 1526–1534, Lunebourg 1528–1535, Hambourg 1529–1532, La Chaussée 1530, Bruxelles 1530–1534, Lauert (nassau) 1531, Bar-le-Duc 1532–1536, Etein 1533, Namur 1534, Coblenz 1534, Trèves 1534–35, Joinville 1535, Souilly 1535, Grevenbroich 1536, Maëstricht 1540, L'Ecluse 1528	1539 р.	Богоявленський Аврааміїв монастир, Ростов Великий, Росія	<i>Ліствиця</i> Ф. 160, № 408
колесо	тип Лихачев № 1511 (1524 р.)	Троїце-Сергиев	1539 р.	Богоявленський Аврааміїв монастир, Ростов Великий, Росія	<i>Ліствиця</i> Ф. 160, № 408
літера P із квіткою над нею	под. Briquet № 8719 (1575 р.)	Fürstenau 1575, Coblenz 1582	1573 р.	Псков (?), Росія	<i>Тріодь цвітна</i> Ф. 310, № 5
літера P із квіткою над нею	под. Briquet № 8893 (1575–1576 pp.)	Ribeauvillé 1561, Marbourg 1575–1576	1573 р.	Псков (?), Росія	<i>Тріодь цвітна</i> Ф. 310, № 5

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
літера <i>P</i> із квіткою над нею	тип Briquet № 8719 (1574 р.).	Fürstenuau	1573 р.	Псков (?), Росія	<i>Триодь цвітна</i> Ф. 310, № 5
літера <i>P</i> із квіткою над нею	тип Briquet № 8722 (1584 р.)	Marast 1584	1573 р.	Псков (?), Росія	<i>Триодь цвітна</i> Ф. 310, № 5
кабан	сх. Лихачев № 2988 (1562 р.)		1570 р.	Україна (?)	<i>Євангеліє тетр</i> Ф. 301, № 39 л
лев із гербом у лапах	сх. Laucevičius № 2305 (1568 р.)	Пинск	1570 р.	Україна (?)	<i>Євангеліє тетр</i> Ф. 301, № 39 л
Сфера	сх. Briquet № 14013 (1570 р.)	Angoulême	1571 р.	Росія	<i>Златоуст річний</i> Ф. 310, № 15
рука з короною	сх. Briquet № 10919 (1564 р.)	Tulle	1571 р.	Росія	<i>Златоуст річний</i> Ф. 310, № 15
герб Сокира	тип Каманін, Вітвіцька № 254 (1596 р.)	Волинь	1597 р.	м. Четвертня, Волинь	<i>Апостол</i> Ф. I, № 7462
герб Тупа підкова	тип Каманін, Вітвіцька № 71 (1596 р.)	Волинь	1597 р.	м. Четвертня, Волинь	<i>Апостол</i> Ф. I, № 7462
герб Сліповрон	тип Каманін, Вітвіцька № 112 (1598 р.)	Волинь	1597 р.	м. Четвертня, Волинь	<i>Апостол</i> Ф. I, № 7462
герб Лапе (Лис)	тип Laucevičius № 1904 (1597 р.)	Raseiniai	1597 р.	м. Четвертня, Волинь	<i>Апостол</i> Ф. I, № 7462
герб Гоздава	тип Каманін, Вітвіцька № 298 (1594 р.)	Волинь	1597 р.	м. Четвертня, Волинь	<i>Апостол</i> Ф. I, № 7462
Терези	тотож. Лихачев № 1673 (1539 р.)	Слуцьк	бл. 1540 р.	Білорусь?	<i>Євангеліє тлумачне</i> Ф. 303, № 113
гличик із розеткою, квіткою та літерами <i>IP</i>	тип Briquet № 12757 (1583 р.)	Almenèches	1590 р.	Росія	<i>Устав церковний</i> Ф. 302, № 18

Назва	Альбом, номер, датування	Локалізація та датування із альбому	Пряме датування	Локалізація	Назва рукопису, фонд, номер
гличик із малюнком (?)	тип Лихачев № 4102 (1590 р.)	Прилуцький мон	1590 р.	Росія	<i>Устав церковний</i> Ф. 302, № 18
гличик із літерами SP (?)	тип Briquet № 12813 (1580–1582 рр.)	Le Mans 1582	1590 р.	Росія	<i>Устав церковний</i> Ф. 302, № 18
гличик із літерами PIG	сх. Briquet № 12740 (1588 р.)	St-Omer	1599–1600 р.	Росія	<i>Пролог на березень–серпень</i> Ф. 310, № 19

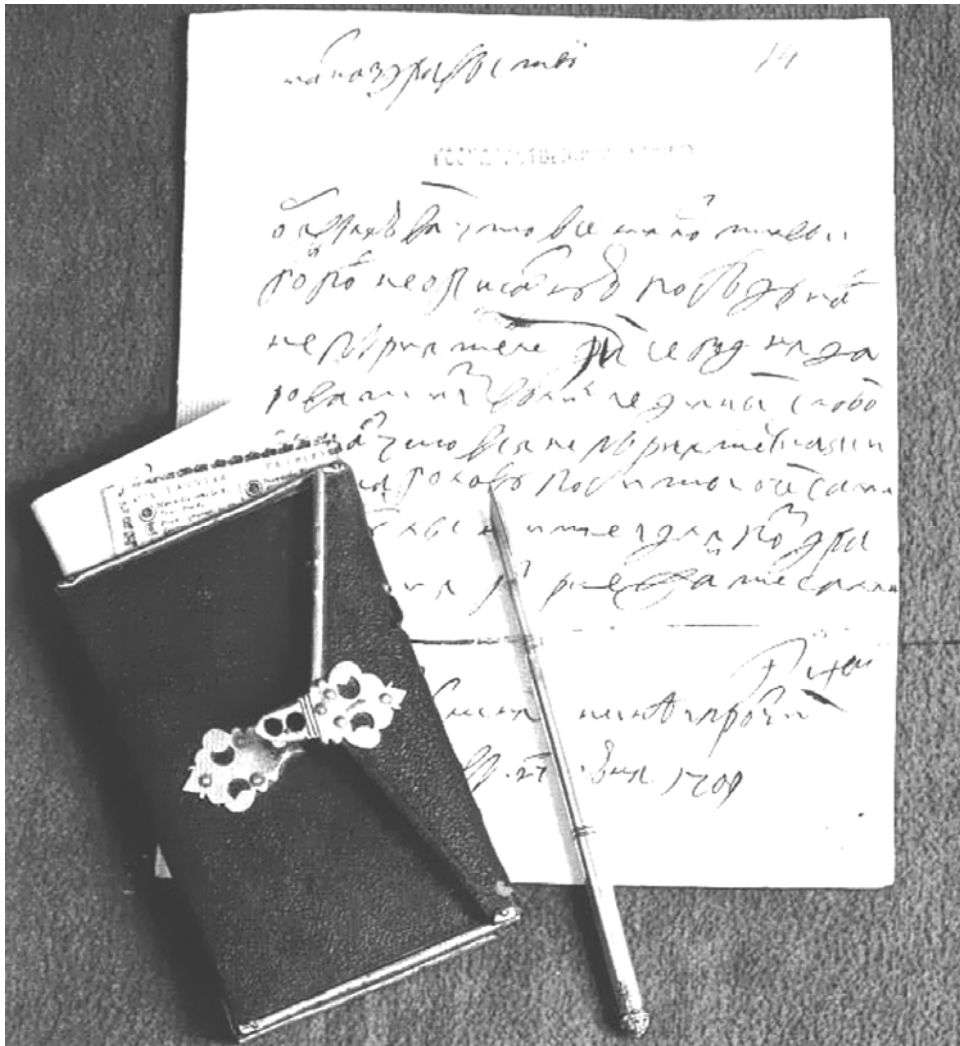
За прийнятою методикою аналізу філіграні вказується ступінь її ідентифікації: тотожність (повний збіг контурів знака й розташування філіграні), схожість (збіг знаків у всіх деталях при незначній розбіжності контурів), подібність (подібність у загальній композиції малюнків і деталях), тип (подібність у загальній композиції малюнків). Варто зазначити, що при поповненні запропонованих баз знань доцільним було б враховувати ступінь схожості філіграней та їх аналогів у виданих альбомах, виключаючи для розгляду такий ступінь, як тип. При порівнянні з аналогом за «типом» спостерігаємо значну розбіжність у датах, що видно в таблиці за такими РК: *Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна*, ф. 303, № 112 (різниця 13 років), *Тріодь цвітна*, ф. 310, № 5 (різниця 11 років), *Бесіди Іоанна Златоуста на Євангеліє від Іоанна*, ф. 303, № 112 (різниця 6 років).

Структура вищенаведеної таблиці може стати базовою для створення загальнодоступного інформаційного ресурсу, який міг би значно прискорити та полегшити процес філігранознавчого аналізу. Дані з альбомів філіграней та опублікованих каталогів разом із результатами поточних досліджень можуть стати основним джерелом для заповнення та актуалізації зазначеного інформаційного ресурсу.

¹ *Лихачев Н.П.* Палеографическое значение бумажных водяных знаков, знаков: В 3-х томах. — СПб., 1899; *Тромолин К.Я.* Изъяснение знаков, видимых в писчей бумаге. — М., 1844; *Клепиков С.А.* Филигранные и штемпели на бумаге русского и иностранного производства XVII–XX века. — М., 1959; *Каманін І., Вітвіцька О.* Водяні знаки на папері українських документів XVI–XVII вв. — К., 1923; *Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI — початок XX ст.). — К., 1974; *Laucevicius E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a. — Vilnius, 1967; *Briquet C.* Les filigranes. Dictionnaire historique des

marques du papier: 4 vol. — Leipzig, 1907–1923; Die Kronen — Wasserzeichen. Findbuch I: der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptsachsarchiv Stuttgart / Bearbeitet von Gerhard Piccard. — Stuttgart, 1961; Die Ochsenkopf — Wasserzeichen. Findbuch II, 1–3: der Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptsachsarchiv Stuttgart / Bearbeitet von Gerhard Piccard. — Stuttgart, 1966; *Mareş C. Al Filigranele Hîrtiei Intrebuintatein în tarile Române în second al XVI-lea.* — Bucureşti, 1987; Monumenta chartae Papiraceae Historiam illustrantia or Collection of Works and Documents illustrating the History of Paper, Hilversum, The Paper Publications Society. — Amsterdam, 1950–1962.

² Іванова О.А., Гальченко О.М., Гнатенко Л.А. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом. — К., 2010. — С. 436–438.

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ,
АНОНСИ, ДИСКУСІЇ

ДО 90-РІЧНОГО ЮВІЛЕЮ ЛІДІЇ ПОНОМАРЕНКО

Рецензія на кн.: *Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко*. — К.: Академперіодика, 2012. — 668 с.

2012 р. побачила світ книга «Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко». Дана праця присвячена 90-річному ювілею відомої дослідниці з історичної топографії України та міста Києва, картографа, геодезиста, автора понад 300 наукових та науково-популярних публікацій — Лідії Антонівни Пономаренко. Книга складена за описами картографічних джерел Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського й містить великий каталог відомостей про карти та плани з історії України в архівних та рукописних зібраннях України та Російської Федерації. Упорядником даного видання виступив кандидат економічних наук А.В. Пивовар.

Автори й упорядники даної праці відійшли від усталених норм і правил. Не дивлячись на те, що книга має присвяту «до 90-річного ювілею Л.А. Пономаренко», самій ювілярці присвячено лише трохи більше 30 рядків. Вони пояснюють це тим фактом, що нещодавно в Інституті історії України вийшла друком інша книга — «Пономаренко Лідія Антонівна — історик, києвознавець, топоніміст (до 90-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик»¹. Окрім того, з'явилися деякі публікації на цю тему в спеціалізованих журналах, зокрема у «Віснику геодезії та картографії»².

На наш погляд, оскільки дане видання присвячено 90-річному ювілею саме Л.А. Пономаренко, то треба було подати більш вичерпну інформацію про неї, дати розлогу біографічну довідку про цю непересічну особистість.

Рецензовану нами книгу дуже вдало доповнює ще одне видання, присвячене ювілею — бібліографічний покажчик праць дослідниці, виданий в Інституті історії України. Напевно, можна було б об'єднати ці окремі книги в одне фундаментальне видання!

За свою тривалу та плідну творчу кар'єру Л.А. Пономаренко працювала в Київському державному університеті ім. Тараса Шевченка й Комітеті з держтехнагляду при Раді міністрів УРСР, а в 1972–1982 рр. — в Інституті історії України НАН України над створенням Атласу історії України. Після виходу на пенсію Л.А. Пономаренко знайшла собі справу до душі в Центрі пам'яткознавства НАН України в Українському

товаристві охорони пам'яток історії та культури, а також в Музеї гетьманства.

Багато часу й уваги Л.А. Пономаренко приділяла дослідженню вулиць Києва, вивчала їхню історію в різних архівах. З 1970 р. працювала в Комісії з питань перейменування вулиць Києва — цьому вона присвятила майже 40 років. 1995 р. за результатами такої кропіткої роботи було видано «Вулиці Києва. Довідник»³. Л.А. Пономаренко склала перший реєстр київських вулиць, що налічував 2115 назв.

Зміст книги «Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко» помітно відрізняється від традиційних академічних видань на ниві бібліографії. Головна її тема — карти та плани, яким дослідниця присвятила чималу частку свого життя. Крім того, працюючи у фондах Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі — НБУВ), вона збрала величезну та інформаційну картотеку, що стосувалася краєзнавства. Зараз її особиста картотека зберігається в Інституті рукопису, фонд 387. Чималий обсяг інформації з питань геодезії було передано до сектору картографії НБУВ. Частина особистого архіву Л.А. Пономаренко, що стосується картографічної науки, стала предметом цього дослідження, і за його результатами було видано рецензовану нами книгу.

Картотека Л.А. Пономаренко щодо стародавніх рукописних карт і сучасних друкованих складалася нею незалежно від їхньої територіальної приналежності. У книзі, що рецензується, включені відомості про карти та плани з фондів Інституту рукопису, а також картографічні матеріали з російських архівів, що стосуються тільки території України.

Зміст книги складається з наступних розділів: передмова, картографічні джерела у фондах Інституту рукопису НБУВ (карти, плани, документи, відомості), Центральний історичний архів, а також Київський міський, обласний, лаврський і т. ін. Основна маса відомостей, залучена Л.А. Пономаренко з київських фондів, стосувалася її роботи в Секторі картографічних видань НБУВ. Майже вся важлива інформація цього видання вміщена в розділі «Додаток» рецензованої книги. Його обсяг складає більше 500 сторінок. У ньому наданий повний перелік архівів, фондів, бібліотек, музеїв, в яких опрацьовувала карти Л.А. Пономаренко. Серед найважливіших закордонних слід окремо виділити: Російський державний архів давніх актів (Москва), Російський державний історичний архів (Санкт-Петербург), Російський державний Військово-історичний архів (Москва), Російський державний архів Військово-морського флоту (Санкт-Петербург), Філіал архіву Російської академії наук (Санкт-Петербург), Російська національна бібліотека (Санкт-Петербург), Рукописний відділ Бібліотеки Російської академії наук (Санкт-Петербург), Картографічний відділ Російського географічного товариства (Санкт-Петербург),

Російська державна бібліотека (Москва), Державний історичний музей (Москва).

Окрім того, рецензована книга включає схему покриття території України рукописними картами й великий географічний покажчик.

Л.А. Пономаренко протягом багатьох років збирала та систематизувала дані про картографічні матеріали, що зберігалися в різних бібліотеках та фондах СРСР. На жаль, у ті недалекі від нас часи не існувало такої суцільної комп'ютеризації, як сьогодні. Тому вона заносила інформацію — назву, час створення, масштаб, розміри карти, місце зберігання, бібліотечний шифр і т. д. — на картки, що потім оброблялися й систематизувалися. Кожне робоче відрядження або просте відвідування бібліотеки приносили все нові й нові екземпляри до її приватного каталогу. Згодом в особистій картотеці Лідії Пономаренко назбиралися тисячі таких карток. Адже тільки в Інституті рукопису нараховується понад півтори тисячі документів, що стосуються карт.

З переважною більшістю картографічних матеріалів Л.А. Пономаренко працювала особисто, виписуючи з їхньої легенди всю наявну інформацію. На превеликий жаль, у ті часи допуск до деяких карт був обмежений і не завжди щастило побачити оригінал. Саме тому деякі карти дослідниця заносила до своєї картотеки, використовуючи наукові статті відомих фахівців з історії картографії. Багатьох із відомих вітчизняних картографів вона знала особисто.

Треба віддати належне тим, хто підготував до друку дану книгу. Це була титанічна праця з перевірки каталогу Л.А. Пономаренко. Адже в багатьох бібліотеках за останні роки сталися великі зміни, зокрема й у їхньому складі та в нумерації фондів. Видавцям треба було перевірити величезну кількість карток на їх відповідність сучасній дійсності. Через великий обсяг інформації не вдалося переглянути деякі фонди, зокрема Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв'язку, колекція якого налічує понад 8 тисяч документів.

При підготовці матеріалів до друку постало багато різних питань. Зокрема, видавцям треба було вирішити проблему з перенумерацією окремих справ і датуванням картографічних джерел. Упорядники цієї праці вирішили надати всі карти, навіть якщо в них є тільки приблизні дати створення. Їхня аргументація була дуже простою — адже саме серед таких джерел імовірно нові знахідки та відкриття.

Загалом, незважаючи на невеликі й несуттєві недоліки, рецензована книга вийшла досить вдалою та своєчасною. Можна привітати її авторів із першим виданням картографічного каталогу подібного типу на основі особистої картотеки відомої дослідниці. Вони не тільки гідно вшанували ювілярку, але й створили чудове видання корисного наукового каталогу.

Нова книга стане в нагоді всім, хто цікавиться історією української картографії, займається картографічними дослідженнями або залучає старовинні картографічні матеріали до своїх розвідок.

Самій же ювілярці принагідно щиро побажаємо подальшої творчої наснаги й натхнення, козацького здоров'я й довголіття!

¹ Пономаренко Лідія Антонівна — історик, києвознавець, топоніміст (до 90-річчя від дня народження): біобібліографічний покажчик / Авт.-упор. Вовк Л.П., Єфіменко Г.В., Новицька А.І. — К.: НАН України, Інститут історії України, 2012. — 68 с.

² Шовкопляс Т.І. До 90-річчя з дня народження Л.А. Пономаренко // Вісник геодезії та картографії. — 2012. — № 2. — С. 46–47.

³ Вулиці Києва. Довідник / Ред. А.В. Кудрицький. Упорядники: А.В. Кудрицький, Л.А. Пономаренко, О.О. Різник. — К.: Українська енциклопедія, 1995. — 352 с.

*Марія Дмитрієнко
Ярослава Іщенко*

ВДАЛА СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАЗЬКОГО АРХІВУ

Рец. на кн.: *Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010)*. — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. — 544 с., іл., додатки.

Дана книга Тетяни Боряк безпосередньо адресована тому, хто з науковою метою відвідує архівні установи України. Тому має бути в кожному архіві та науковій бібліотеці, адже в ній докладно розглядаються теоретичні засади феномену української документальної спадщини, вивченої та акумульованої українською еміграцією на теренах Європи впродовж першої половини ХХ століття, включно з одним із її найбільших складових сегментів — так званого Празького архіву. Відтак, перед науковцями постає надзвичайно актуальна праця, потрібна всім і кожному, хто не тільки досліджує в усьому обсязі важливі питання української історіографії, її розвитку, незалежно від місця написання, а й надає можливість скористатися накопиченою впродовж тривалого часу історичною інформацією, зібраною еміграцією, її українськими вченими, які бажали не залишатися осторонь загального процесу розвитку історичної науки на далекій батьківщині та показати своє бачення не тільки подій і фактів сьогодення, а й окремих проблем вітчизняної історії, незалежно від історичних періодів.

Дослідниця взяла на себе вирішення надзвичайно складного й відповідального завдання, яке, на нашу думку, варто було б вивчати великому колективу архівістів. Проте незалежно від складності вирішення та розв'язання поставлених завдань Тетяна Боряк зуміла представити науковій громадськості надзвичайно цінну наукову працю не тільки з добре продуманою структурою викладення величезного за обсягом матеріалу. Вона показала себе досвідченим науковцем, який прагне під «одним дахом» надати колегам можливість ознайомлення та, за потреби, використання вже детально проаналізованого нею великого за обсягом і складом такого потрібного матеріалу.

Необхідно відмітити та зробити наголос на тому, що своє дослідження Тетяна Боряк починає з аналізу визначення понять «архівна україніка» та «Празький архів», тобто дає науковцям докладне бачення стосовно даних понять в історичній літературі. Фахівець теоретично обґрунтовує склад фондів україніки, уточнюючи поетапно у 8-и пунктах межі поняття

«україніка», конкретизуючи власні достатньо переконливі висновки, враховуючи при цьому визначення своїх попередників (С. 17–18). Звертаючись до аналізу визначення «Празький архів», Тетяна Боряк підкреслює, що він є невідкладною складовою зарубіжної україністики й за всіма параметрами підпадає під загальне визначення, оскільки складається з архівних і бібліотечних зібрань.

Стосовно переміщення документального масиву Празького архіву з Чехословаччини на терени України дослідниця цілком правильно, на нашу думку, що ґрунтується на доказовій частині монографії, робить висновок щодо дефініції. Празький архів — «умовна назва архівних бібліотечних та музейних колекцій, зібраних українськими емігрантами в міжвоєнний період, акумульованих двома установами в Празі — МВБУ (Музей визвольної боротьби України) і УІК (Український історичний кабінет) — та розпорощених у результаті повоєнних переміщень до УРСР та СРСР по українських, російських, чеських та словацьких інституціях».

Що ж являє собою ця велика зарубіжна українська наукова спадщина в цілому, про яку, як це доведено в монографії, так часто пишуть науковці, досліджуючи різні напрямки історичного розвитку нашого суспільства? Докорінна зміна соціокультурного середовища, у якому функціонує наука, як правило, є важливим чинником, що спонукає дослідників до підведення підсумків, а загалом, до аналізу та переоцінки всієї наукової спадщини. Саме вона може розглядатися як вихідний пункт еволюції усталених підходів, концепцій та гіпотез, що становлять основу інтелектуальної історії науки. Водночас «історія ідей» нерозривно пов'язана з історією організаційної структури науки, її дослідницьких осередків на всіх теренах, де вивчається українська проблематика, численних записів, що виступають як сукупність найважливіших передумов інтелектуального поступу. Відомо, що у вітчизняній історіографії один із таких перехідних періодів припав на другу половину 40-х років ХХ століття й увійшов в історію науки під назвою «DP Period», тобто період переміщених осіб¹.

Окреслимо суспільно-політичні обставини, у яких опинилися в післявоєнній Європі кілька генерацій українських емігрантів. Інтелектуальна та творча еліта — українські вчені-вигнанці — сформулювали свій світогляд, моделі поведінки, а відтак — структурні елементи власної історичної пам'яті. Національно свідомі інтелігенція, яка почала формуватися ще з дореволюційних часів, частина нової, уже радянської генерації, вигнанці з Волині та Галичини, які продовжували вірити в омріяну незалежність України, тобто інтелектуали та митці приєднаних у 1939–1940 рр. територій, асоціювали себе насамперед з українською нацією. Вони більш адекватно усвідомлювали свою суспільну місію, що

передбачала другорядні, так би мовити, робочі, інструментальні, а не елітарні функції. Ці сприйняття дійсності визначили напрямок, лінію формування історичної пам'яті, до якої вони були безпосередньо причетні. Якщо в старшого покоління вчених міцно закарбувалося в пам'яті, що Українська академія наук заснована за гетьмана П.П. Скоропадського 1918 р., то новітня генерація мислила ширше й глибше.

Ментальна матриця людей створюється (складається) за ідеологічними алгоритмами. Цементується вона в залежності стану й складу культурно-освітніх установ, що їх об'єднують. Звичайно, далеко не останню роль тут відіграють моральний та матеріальний стан людей, стимулювання праці, можливості підвищення рівня освіти, наявність джерельної бази для досліджень та ще багато з того, що несла робота вчених на чужині (що б там не казали про «другу Батьківщину»).

А якщо до цього ще додати вплив членів українських громадсько-політичних інституцій, самостійницьких організацій (варто лишень пригадати гетьманців-державників, прихильників уряду — Державного центру УНР в екзилі, ОУН, Фронту української революції, Фронту національної єдності тощо), то стане зрозумілим увесь тягар, що ліг на плечі тих науковців, які змушені були за будь-яких обставин працювати. Вони зберігали для майбутнього свідчення історії того дня та свідoctва про свою роботу, що відкладалися в архівах, засвідчуючи стан і напрямки діяльності справжніх подвижників, людей складної долі, які прагнули зробити власний посильний внесок до загальної справи розвитку науки.

Навіть ті, хто ніколи не ступав ногою на українські землі й народився поза її межами, продовжували розпочату попередньою генерацією вчених-емігрантів справу: дбайливо й ретельно опікувалися архівними документами, бібліотечними колекціями, музейними експонатами, так чи інакше пов'язаними з Україною. Зібралися там і не такі вже й численні, зважаючи на труднощі, викликані тяжкими життєвими обставинами, періодичні та неперіодичні видання — збірники статей, повідомлень, розвідок тощо; не такого вже й досконалого друку, але з обов'язковою українською символікою, гербами, козацькими шаблями й прапорами, лавровими й дубовими гілками, колючим тереном, а також сувоями з українськими письменами.

Численні архіви, які вдалося колись, у свій час, вивезти втікачам з України, рятуючи від розбою важливі документи та матеріали, речові предмети осідали в кількох, знаних нами тепер, закордонних національних українських центрах, що стали безцінними сховищами нашої документальної історії, свідками складних часів вітчизняної історичної науки. Справжні подвижники науки, не зрікаючись своїх політичних переконань, працювали разом на благо української державності, науки,

культури, освіти й громади в цілому. Цю працю ще належить гідно оцінити, хоча їхні імена вже ввійшли до фундаментального багатотомного видання «Енциклопедія історії України», що видається Інститутом історії НАН України з 2003 р. Значну частину біографічних довідок щодо діяльності архівістів-зарубіжників маємо в енциклопедичних та бібліографічних виданнях (Українська архівна енциклопедія. — К., 2008; Українські архівісти. — К., 2007), а також у підручнику «Архівознавство» (К., 1998, 2002 та ін.), інших довідкових виданнях Державного комітету архівів України та Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства.

Тож збір, попередня пофондова обробка збережених документів, надходження до числа особових архівів дарчих документальних внесків, зокрема унікальних книжок та журналів з різною проблематикою та з різних періодів історії України, стали складовою утворення архівної україніки — еміграційної документальної спадщини.

Еміграційна україніка, у свою чергу, формувалася на двох паралельних рівнях. Перший з них склали документи, що вивезли з собою емігранти як особові, приватні архіви, а також такі, що могли бути знищені (уже як офіційні матеріали) новою владою з огляду на їх непотрібність ідеології, яка почала панувати. Матеріали, про які йдеться, були створені в Україні.

Другий рівень становили документи, що утворилися в результаті діяльності окремих осіб, установ, організацій, гуртків уже в процесі інтеграції в життя оточуючого суспільства у вигнанні.

Тож архівна україністика еміграційного періоду за хронологією охопила надзвичайно великий проміжок часу. Адже емігранти в особових архівах мали безцінні документи з генеалогії своїх родів, геральдики, рукописи статей, розвідки різноманітного спрямування й широкої проблематики, оскільки вони були вченими, свідомими українцями й переконаними патріотами.

Українські діячі в еміграції створювали, накопичували та зберігали й ті документи, що утворилися вже поза межами України. Такий архівний масив, відповідно, фіксував інший, нерадянський період їхньої праці й життя. Цей наратив української історії був уже не обтяжений тоталітарними догмами, як-то сталося в Україні на теренах, приєднаних до СРСР.

Шляхи архівної україніки, які торувалися на землях відтепер УРСР, певною мірою вже досліджені. Утім, термін *імперський* (на означення певної групи архівної україніки) для рецензентів є не зовсім прийнятним, а *дипломатичний* та *урядовий* (визначення, також запроваджені авторкою рецензованої праці) ще вимагають, на нашу думку, додаткового, ретельного переосмислення.

Отже, маючи перед собою фундаментальну працю Тетяни Боряк про Празький архів — документальну спадщину української еміграції в Європі за 1945–2010 рр., — можемо з упевненістю говорити про титанічну, справді подвижницьку роботу авторки та вдалу спробу й реалізацію надзвичайно складного наукового проекту. Коротко його можна окреслити як вагомий внесок не тільки до архівознавства та документознавства (з точки зору методики проведення численних реконструктивних робіт стосовно архівних фондів та окремих справ, висвітлення архівної сторінки в історії архівної справи — оперативна розробка Празького архіву, становлення наукового напрямку «архівна україністика»), а й, підкреслюємо особливо, до української історичної науки в цілому.

Адже Празький архів становить незаперечний феномен вітчизняної історії та культури, у чому, безсумнівно, не раз переконаються наші вчені, порушуючи та вирішуючи багато питань з проблематики досліджень архівістики еміграційного зарубіжжя Європи.

Щоб читачам стали зрозумілими висновки та оцінки роботи Тетяни Боряк рецензентами, слід ще раз звернутися до структури складної за побудовою праці, яку зумовила вирішувана авторкою проблема.

Цілком закономірно виглядає той факт, що дослідження розпочинається зі з'ясування в хронологічному просторі поняття «архівна україніка», його впровадження та функціонування впродовж 20-х рр. ХХ ст. Про це ми говорили й хочемо наголосити ще раз.

З'ясовуючи поняття та їхню типологію, авторка послідовно вводить нас в історію появи термінів, їхнє побутування в офіційних документах; наголошує, що спочатку з терміну «україніка» визнання в науці здобув, долаючи кілька трансформацій, термін «зарубіжна архівна україніка» та паралельно «архівна україніка» (С. 19). Доказовості фактичному матеріалу, викладеному в книзі, надають численні посилання на офіційні документи, що створені, як нормативні, спочатку в бібліотечній галузі (С. 17), а потім упевнено перейшли до наукової літератури та підручників². Принагідно відмічаємо, що авторка дуже відповідально ставиться до того наведеного інформативного матеріалу, що присутній у книзі, особливо коли це стосується питань, які порушувались її попередниками або які вимагали підтвердження, виправлення чи спростування окремих висновків. Доказом цього є список опрацьованих нею та використаних у власному дослідженні праць науковців, що нараховує 551 позицію (С. 457–485). Серед указаної літератури, окрім видань українською та російською мовами, містяться публікації й іншими мовами країн Європи та Америки. Бібліографічний супровід кожної з книжок, а цієї — закономірно, свідчить про високий фаховий рівень авторки наукової праці, яка не обійшла бодай маленької згадки про Празький архів, не оминула

тих дослідників, які вперше звернулися за інформацією до цього унікального сховища найрізноманітніших фактів про діяльність на зарубіжжі наших співвітчизників.

Визначення введеного до наукового обігу терміна «Празький архів», який є невід'ємною складовою україніки (як архівної, так і бібліотечної), потребувало уточнення, оскільки він мав складовими архівні документи та колекції книжково-журнальних видань. Через це авторка, цілком слушно, сконцентрувала свою увагу на історії створення й тлумачення поняття.

Перш за все вона зупинилася на періодизації історії архіву: виявлення сховищ документів української еміграції в Чехословацькій Республіці та переміщення їх до України, період «оперативно-чекістської розробки контрреволюційних елементів» за переданими матеріалами, період «небуття», коли документи, зберігаючись у спецфондах, були по суті забутими і їх не могли замовляти, тобто залучати до введення в науковий обіг їхню безцінну інформацію. Далі йде період розсекречення та можливості використання архіву як можливого носія унікальної інформації. Перший та другий періоди дещо накладаються один на одного, адже частина документів була виявлена й передана ще 1945 року, інша — 1958 року, після завершення опрацювання першого блоку документів.

Надзвичайно цікаво виглядають для нас сторінки книги, де йдеться про перипетії, що супроводжувалися документально й стосувалися як установленості терміна щодо самого архіву, так ще й досить важливих фактів і дій різних інституцій щодо його оцінок. Не будемо тут, заощаджуючи обсяг для іншого, викладати зміст послідовно проаналізованих авторкою документів і відсилаємо зацікавлених до 21–25 сторінок рецензованої книги. Саме там докладно викладено історію надходження та упорядкування в центральних архівних установах УРСР (ЦДАЖР та ЦДА УРСР) фондів установ, організацій та особистих фондів українських емігрантів.

Підтверджуючи свої положення відповідним офіційним листуванням, авторка зробила висновок про те, що понад два з половиною десятиліття тривав перший період небуття архівних фондів і закінчився тільки 1986 року. Першою спробою у вітчизняній історіографії простежити процеси переміщення та наукового опрацювання в Україні фондів Празького архіву стали статті відомої архівістки Л. Лозенко, написані в 1994–1997 рр.³

Можливо, саме тут потрібно повернутися до початку й сказати про достатньо складну, але, на наш погляд, добре продуману архітектоніку праці, тобто побудову змісту книги. Чотири розділи послідовно, починаючи зі вступу, розкривають складну долю переміщеного з Чехословаччини архіву, що, усупереч усім правилам щодо неподільності фондів,

виявився в розпорядженні кількох центральних архівних установ України. Ставлячи за досить амбіційну, але цілком виправдану мету відновити первісний склад великих за обсягом колекцій Українського історичного кабінету та Музею визвольної боротьби України, Тетяна Боряк зуміла здійснити реконструкцію на рівні фондів установ, зробивши тим самим величезний прорив у галузі архівістики взагалі, подолавши всі підводні рифи, що траплялися на шляху *встановлення сучасного місцезнаходження фрагментів Празького архіву*. У результаті наполегливої й тривалої дослідницької роботи нею встановлено реальні межі Празького масиву, себто кожного з його сегментів у колі суміжних фондів ЦДАВО України, та склад фондів, що є дійсними й потенційними складовими в інших архівних установах.

Рецензенти вже відзначили значення цього унікального дослідження, що претендує на високу оцінку як наукова, фахово досконала праця молодого науковця. Її підхід до опрацювання складної теми розпочався з розділу «Архівна україніка» та «Празький архів» в історіографії. Узяті в лапки слова показували, що авторка акцентує на дефініціях як на ще досі не усталених, як-то засвідчує й історіографія з проблеми. Терміни та поняття вимагали ретельного розгляду й наукового осмислення, а від дослідниці — чіткої позиції у справі наукової термінології. Тому Тетяна Боряк не оминає й загальної проблеми — терміни й поняття в історичній літературі, щоб увести читачів у напрочуд складний світ специфічної історико-архівної термінології та наукової мови.

Не зайвим виявився й підрозділ «Документальні масиви еміграційної архівної україніки очима архівістів та істориків». Власне, за великим рахунком, це величезна додаткова робота, що «тягне» на окреме дослідження. Але Тетяна Боряк прагнула показати наочно, що шлях до Празького архіву торували численні вчені з різних континентів, опрацьовуючи україніку скрізь, де б вона не перебувала, вибудовуючи свої схеми подачі опрацьованої архівної інформації, яка має сенс бути оприлюдненою й повинна стати відомою вченим з проблем нашої історії, де б вони не перебували через наявність кордонів держав. Що і як зроблено в цій галузі назагал, дізнаємося, дякуючи саме дослідниці, яка не оминула досвід попередників, вдумливо проаналізувала зроблене за значний проміжок часу й переконливо довела необхідність спільних зусиль істориків та архівістів у справі дослідження архівної спадщини зарубіжжя.

На жаль, не можемо тут перелічити названі авторкою архівні праці та прізвища всіх тих учених, хто зробив свій внесок до проблем нового наукового напрямку стосовно реконструкції первісно цілісних колекцій, розпорошених через зміни кордонів та війни. Тому відсилаємо читачів до цього підрозділу книги Тетяни Боряк, де зацікавлені знайдуть, окрім усім

відомої дослідниці — Патриції Кеннеді Грімстед, — і прізвища тих численних зарубіжних та вітчизняних науковців, які сприяли поступу в розбудові зарубіжної україністики (С. 40–69).

Звертаючись до історії переміщення Празького архіву, авторка в джерельній базі дослідження його документального комплексу виділила 6 документальних масивів (С. 69), визначивши в такий спосіб структуру самої джерельної бази. Досконале знання досліджених джерел, зокрема вичерпної інформації про склад УІК (за двома з трьох збережених надходжень книг) та описи фондів, куди надійшли справи, а також атрибуція джерельної бази документів МВБУ (переданого до ЦДАВО України) — усе це дало їй змогу визначити склад першого з документальних масивів — Інституційних архівів (фонди Головного архівного управління при РМ УРСР, ЦДІА УРСР в м. Києві).

Наступні позиції в поділі масиву документів: Архіви архівів ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, ЦДІАК України (м. Київ); Державна наукова архівна бібліотека, ДНАБ (м. Київ). Кожна з цих установ має у фондах відповідні своєму профілю фото й документи, які досконало опрацювала дослідниця, наводячи результати дослідження в добре продуманих за змістом додатках, що дає науковцям чітке уявлення щодо структури джерельної бази.

Отже, документальний масив еміграційної архівної україніки відтепер проаналізований на основі історії переміщень Празького архіву, а його структура набула чітких обрисів.

Змістовний розділ 2, що висвітлює концепцію архівної україніки (1917–2010 рр.) (С. 83–148), присвячено концепту «україніка» у фактичній діяльності з розшуку та поверненню архівної україніки (1917 — середина 1930-х рр.) з Росії. Беручи відлік із початкового періоду, дослідниця звертає увагу на перші кроки в напрямку розробки теоретичних засад у сфері інформатизації архівної справи. Логічно, що після цього її увага прикута до Академічного проекту «Архівна та рукописна україніка: Національна зведена система документальної інформації». У результаті дослідження поетапно дізнаємося про процес втілення в життя проекту, про інституції, що його представляють, і про перелік конкретних реалізованих заходів в Україні та на зарубіжжі. Авторка робить цілком слушні висновки, серед яких звертаємо увагу на зміщення акцентів у дослідженні архівної україніки на тематику (2000-і рр.) реституційних процесів, переміщення культурних цінностей, які також включають архівні та бібліотечні колекції. Натомість у документі відсутня інформація щодо загальних архівосховищ країн, що містять україніку (очевидно, через нерозробленість багатьох аспектів її місцезнаходження). Друге важливе питання стосується оприлюднення відомостей про історію формування, специ-

фіку, склад і зміст документальних масивів українського походження або про Україну, які зберігаються за кордоном. Хоча цей напрямок отримав свій розвиток пізніше, з початком 2000-х рр., він був пов'язаний з архівною специфікою роботи.

У підрозділі про шляхи до інституалізації україніки та перші кроки спеціальної архівної установи Тетяна Боряк завершує дослідження етапів з українікою, характерними ознаками якого є поглиблення, усебічне вивчення документальних комплексів. Знаковою подією, як відмічає авторка, і закономірним результатом стали заходи щодо інституалізації напряму — створення спеціального архіву зарубіжної україніки як центральної державної установи із завданням виявлення, реєстрування, описування й акумулювання україніки. Вона докладно розглянула документи відповідних установ, які в останні роки приділяли увагу цьому питанню, а також діяльність архівних установ у цьому напрямку. Поява українських архівів в Інтернеті надала можливість інтелектуального доступу до ресурсів (С. 112–123).

Третій розділ монографії — це вдала спроба визначити феномен Празького архіву, повоєнні трансформації від публічних колекцій до спецфондів 1945 — кінця 1980-х рр. (С. 159–255). Прагнучи охопити якомога більше даних з інформаційного поля, Тетяна Боряк чітко визначає всі етапи переміщення еміграційної україніки з Праги до Києва. Ця документально орієнтована історія засвідчує оперативну розробку та науково-технічне опрацювання документів у Спеціальному відділі таємних фондів ЦДІА УРСР (1945–1950 рр.), а також зберігання, опрацювання й використання зарубіжних фондів у ЦДІА УРСР в Києві та ЦДАЖР УРСР впродовж 1950 — кінця 1980-х рр. Саме вказаний розділ сприяє розумінню того, чому доля Празького архіву виявилася такою сумно складною.

Четвертий розділ можна, на нашу думку, розцінювати як своєрідний, чітко орієнтований на безпосереднє використання дослідниками дорогоказ. Він висвітлює «Празькі» колекції в ЦДАМЛМ України, ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного, ЦДАГО України та ЦДАВО України як основного депозитарія архівних еміграційних зібрань.

У цій частині монографії йдеться про сучасний стан Празького архіву. Комплексно розглядаючи кілька взаємопов'язаних аспектів даного питання, Тетяна Боряк, що цілком доцільно, виділила найголовніші з них: сучасні дослідницькі знахідки про нинішнє місцеперебування архівів української еміграції, віднайдення окремих сегментів Празького архіву в українських архівах; пострадянські надходження зарубіжної україніки, пов'язаної як безпосередньо з Празьким архівом, так і з чехословацьким еміграційним масивом; визначення напрямів роботи з документами

Празького архіву, а також проблеми, пов'язані з реконструкцією фондів УІК та МВБУ.

Проаналізувавши в попередніх розділах українські сховища частин Празького архіву, авторка відзначила досить цікавий факт: останнім часом стало відомо про «кочівлю» численних збірок документів, пов'язаних із Пряшевщиною. До Пряшева з Чехословаччини надійшло кілька добірок рукописів, музейних експонатів без будь-якого опису чи документації. Цю майже детективну історію варто всім прочитати (С. 280–281).

Празький архів, утворений у результаті передачі до України та опрацювання матеріалів МВБУ в Державному центральному архіві в Празі, значно доповнюють документальні колекції, що відклалися в різних інституціях та особових фондах архівів Чеської Республіки. Численні діячі еміграції не перебували у вакуумі. Вони листувалися, працювали в різних установах, писали історичні праці. Авторка детально зупиняється й на цій категорії фондів особового та інституційного походження. Перерахувати всі довідкові ресурси тут просто неможливо, тому дослідникам із проблеми варто ретельно переглянути означену в «дороговказі» інформацію, що сприятиме значно легшій орієнтації в уже оприлюдненому матеріалі. Вона звертає увагу й на всі види джерел, що осіли у фондах. Відтак, науковці отримують інформацію про окремі різновиди документалістики (друковані та рукописні), листування, фотодокументи, мистецькі твори тощо, які можна вводити в обіг як доказову джерельну базу.

Надзвичайно цікаві факти, наведені Тетяною Боряк, засвідчують, що, незважаючи на велику роботу, проведenu з розшуку та атрибуції сегментів Празького архіву, далеко не все ще виявлено та обліковано. Тож попереду в архівістів та науковців — значна за обсягом праця з подальшого поглиблення рівнів реконструкції складу архівних колекцій МВБУ та УІК, що, зрозуміло, неможливо без докладного вивчення історії самих установ. Усебічне дослідження Празького архіву, відтворення його первісного складу (звичайно, не фізичне, а інтелектуальне) на документному та пофондовому рівнях — справа складна. Вона вимагає часу, достатньої кількості фахівців, титанічних зусиль архівних установ. Авторка монографії вважає, що реконструкція колекцій зазначених установ має скоріше академічне й меморіальне значення, аніж практичне. Створення й функціонування Центрального державного архіву зарубіжної україніки дає підстави твердити, що ця установа може стати провідною у справі отримання й систематизації інформації з архівної україніки. Вона переконана, що важливим доповненням до кінцевого результату наукової реконструкції може стати введення до наукового обігу картотеки на «к/р елемент» — унікального біографічного й джерелознавчого інструментарію для дослідників персоналій та інституцій доби Української революції

1917–1921 рр. та української еміграції міжвоєнного періоду (С. 304). З цим важко не погодитися.

Роблячи окремі підсумки проведеної роботи (висновки подано за розділами), Тетяна Боряк підкреслила, що архівна україніка як науковий напрям на сьогодні вже глибоко вкоренилася у вітчизняній історіографічній традиції, теоретичному диспуті архівістів та істориків, у тактичних підходах та нормативній базі щодо поповнення Національного архівного фонду документами зарубіжного походження, що мають відношення до України (С. 305).

Празький архів — це вагома складова великого масиву різновидових документів, переміщених в Україну. Цілісність архіву була порушена, призвела до розчленування колекцій у результаті післявоєнних колізій та «оперативних розробок» документів із зарубіжжя. Чимало матеріалів зазнали сумної долі знищення. Після тривалого періоду безправ'я, таємності, поневірянь, розробок з ідеологічним спрямуванням і врешті розсекречення архіву зарубіжжя наприкінці 1980 — початку 1990-х років увійшли до наукового обігу. Архіви та бібліотечні зібрання української еміграції почали виконувати свою первісну місію, науковцям стали відомі окремі місця зберігання основних фондів.

Рецензована фундаментальна праця Тетяни Боряк засвідчує, що вітчизняні науковці впритул підійшли до складної праці введення до наукового обігу емігрантської спадщини. Хоча це перші, але й вагомні кроки на шляху опрацювання великого масиву документів та друкованої продукції із зарубіжних надходжень.

На закінчення необхідно сказати про функціональні додатки до книги. Їх 15, вони виконують важливу функцію і є сумарним висновком стосовно кожного з підрозділів праці (С. 309–445; початок цієї рубрики в книжці не позначений у змісті, а розпочинається з першого додатку з посиланням на С. 311). Зокрема, це «Порівняльна таблиця типології архівної україніка», «Реєстр архівної україніка в Росії, укладений Д. Багалієм та В. Барвінським», «Зведена таблиця обсягів у повернутої (переданої) в Україну архівної україніка; «Відомості про обсяг документів таємних відділів державних архівів УРСР та їхній стан (1945–1947)», «Празькі зібрання в масиві еміграційних фондів ЦДАВО України: Реконструкція», «Зведений реєстр Празького архіву: Пофондова реконструкція» (особливо важливий додаток) та ін. Тут маємо зразок досконалого загального опрацювання матеріалів, зведення в таблиці розрізаних даних, їх порівняння й, зрештою, сумарну інформацію авторки за всіма аспектами дослідження Празького архіву. Також не потрібно зайвий раз підкреслювати важливість наукової роботи, яка, сподіваємося, стане відправним пунктом для майбутніх досліджень.

Список використаних джерел та літератури нараховує 551 позицію й підтверджує висновок про надзвичайну скрупульозність науковця у справі відношення до точності фактів, людей, подій, наведених на сторінках книги. У ряді посилань на опубліковані джерела (комплекси) відсутні прізвища упорядників, які, власне, здійснили підбір документів, і це прикро.

Дещо заскладним для сприйняття (для пересічного користувача) виявився «Покажчик», що є кумулятивним індексом власних імен, географічних назв, предметних реалій, дотичних до об'єкту дослідження понять та тематичних блоків. Так, саме ця форма довідника до монографічних досліджень є сьогодні популярною в західному світі. З іншого боку, наявність в одному алфавітному списку таких різнорідних складових, які, зазвичай, надаються окремо, є, на думку рецензентів, незвичним і спершу дещо ускладнює орієнтацію в покажчику. Після прізвищ осіб не вказано ані хто вони, ані їхні роки життя. Не всі користувачі орієнтуються в історії так добре, як авторка та досвідчені фахівці, а монографію адресовано й студентам, і молодим дослідникам.

На окремий розгляд заслуговує блок численних ілюстрацій у книзі. Через не зовсім якісний друк деякі з них просто не читаються (С. 55, 310). Нам не зовсім зрозумілі підписи майже під усіма фотографіями та ілюстраціями. Згідно правил, підпис має містити в наукових виданнях назву, місце створення фото, авторство, дату та джерело, звідки отримано. У переліку ілюстрацій авторка надає інформацію щодо місця, звідки взято фото, а от місце, де відбулися зйомки, відсутнє. Це — загальне зауваження. Після фото часто стоїть позначка року. Що вона означає? Час, коли його зробили, чи час надходження до архіву? Через цю нез'ясованість виявлено кілька помилок. Так, під фото Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929 рр.) стоїть 1942 р. А цей активний учасник українського націєтворення кінця XIX — початку XX століття, громадський і культурний діяч, видавець газети «Рада», меценат помер 1929 року. Дата під фото й у інших випадках також викликає запитання. (Див.: Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. — К.: Темпора, 2010). Ці та інші дрібні зауваження аж ніяк не знизили вагомості здобутки праці, що не має аналогів на теренах України. Через актуальність архівознавчої теми, багатоаспектність, величезну інформативність, тобто через уведення вперше до наукового обігу блоків не знаних досі фактів, імен людей щодо долі Празького архіву, вона мусить бути відзначена особливо.

Науковий загал має широко користуватися ретельно опрацьованою монографією й часто брати до рук цю ошатно видану книгу Тетяни Боряк.

¹ DP — від англ. Displaced Persons — переміщені особи. Див. також: *Wynar L.* Ukrainian Scholarship in Exile: The DP Period, 1945–1952 // *Ethnic Forum (Kent)*. — 1988 — Vol. 8. — No 1. — P. 40–72.

² *Боряк Г.В.* Архівна україніка // *Архівознавство: підруч. для студ. іст. ф-тів навч. закладів*. — К.: Видав. дім «КМ Академія», 2002. — С. 115–132; *Матяш І.* Архівна україніка // *Українська архівна енциклопедія* / Ред. кол.: Матяш І.Б. (голова), Войцехівська І.Н. та ін. — К.: Держкомархів України, УНДІАСД, 2008. — С. 119–120.

³ *Лозенко Л.* Празький український архів: історія та сьогодення // *Архіви України*. — 1994. — № 1–6. — С. 18–30; *Її ж.* З історії Празького українського архіву // *Міжнародні зв'язки України: наук. пошуки та знахідки*. — 1997. — № 1–6. — С. 85–94.

*Марія Дмитрієнко
Ярослава Іщенко*

УНІКАЛЬНИЙ ДЖЕРЕЛЬНИЙ КОМПЛЕКС ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІЛОГО РЯДУ СПЕЦДИСЦИПЛІН

Рец. на кн.: *Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.). — К.: Горобець, 2010. — Частина I. Приділ св. Георгія Великомученика. — 462 с.: табл., іл.*

Вихід друком монографії В'ячеслава Корнієнка, присвяченої публікації графіті XI–XVII ст., що знаходяться в присвяченому св. Георгію Великомученику крайньому північному приділі собору святої Софії Київської, можна вважати, поза всіляким сумнівом, важливою віхою в дослідженні та збільшенні джерельної бази унікального комплексу вітчизняних наук історичного циклу. Скажемо відверто: ми схилиємо голову перед представленою нам титанічною пошуковою науковою працею, захоплюємося й радіємо з того, що серед молодих учених з'являються досить перспективні дослідники, подібні до В. Корнієнка, які сміливо, без особливого зважання, огляду на авторитети йдуть своїм неторованим шляхом у науці, висловлюють власні думки й гіпотези, намагаючись довести істину. Представлена книга переконує нас у цьому, бо є зразком вдумливого підходу до складної теми, прагненням сказати своє слово в науці.

Беззаперечним є твердження автора про те, що опубліковані корпуси епіграфічних пам'яток дають до рук історикам, археологам, лінгвістам, палеографам, мистецтвознавцям та іншим дослідникам у галузі спецдисциплін нові, надзвичайно цінні матеріали, що дозволяють набагато розширити джерельну основу історичних студій для уточнення інформації та достатньо скупих свідчень писемних джерел щодо політичних подій у державі. Незамінними вони стають при дослідженні середньовічної генеалогії, тогочасного світогляду православного люду, який відвідував храм, їхньої релігійності, дозволяють вирішувати окремі питання функціонального призначення тих чи інших архітектурних споруд та їхніх об'ємів, складових храму, вивчати особливості говірок місцевого населення тощо.

Графіті Софії Київської складають колосальний корпус автентичних епіграфічних текстів доби Середньовіччя та раннього Модерного часу, саме їхній публікації й присвячена надзвичайно цінна робота В. Корнієнка, на виконання якої автор витратив чимало часу, скрупульозно, крок за кроком ідучи до розшифрування здебільшого невіразних слів, піднімаючи

тисячолітню завісу над присмерковими писаннями наших грамотних предків. Це варте того, бо не так вже й багато знаємо ми про ті утаємничені століття, коли рукою наших пращурів було викарбовано слово, що спонукало їх в якусь мить піднести правицю й залишити нам неоціненну писемну пам'ятку — про себе, про навколишній люд, про визначну для них подію, якийсь факт, що вразив їхню душу.

У вступі до книги автор розкриває основні віхи історії дослідження софійських графіті, які, починаючи з 1920–1930-х рр., вивчали кілька поколінь учених, намагаючись розкрити утаємничені записи на стінах головного храму князівства, зроблені в різний час рукою сучасників подій, про які вони воліли занотувати на такому незвичному для письма носії текстів. Проте можливість широкого й планомірного вивчення графіті з'явилася завдяки розкриттю фресок з-під олійних малювань у процесі неодноразових реставраційних робіт кінця 1950 — першої половини 1960-х рр.

Велика заслуга в їх виявленні та дослідженні належить відомому українському вченому С. Висоцькому, котрий присвятив софійським графіті кілька монографій і значну кількість оригінальних публікацій, які відразу привернули увагу вчених різних профілів та спрямувань історичної науки. Однак, як показали дослідження фахівців із філології, історії та лінгвістики (В. Орел, А. Кулик, В. Янін, Т. Рождественська, А. Турілов, А. Залізник, Н. Нікітенко), опублікований наразі вченим матеріал, одночасно з беззаперечною цінністю першовідкриття, містить багато спірного й навіть помилкового як у плані прочитання, так і в плані інтерпретації значної кількості виявлених на той час написів та малюнків. Окрім того, величезний комплекс прорисів від нашарувань фарб, які з'явилися наразі внаслідок неодноразових так званих «реставрацій» графіті та іконографічного матеріалу, залишився тоді не розкритим і, відповідно, не вивченим. Зокрема, з 482-х опублікованих у монографії В. Корнієнка написів та малюнків тільки 16 графіті були введені до наукового обігу С. Висоцьким. Саме тому надзвичайно важливою віхою сучасних джерелознавчих студій є планомірні дослідження графіті собору святої Софії, що ретельно ведуться автором рецензованої монографії, починаючи з 2006 р. Особливості методики роботи з ними також обґрунтовані й докладно роз'яснюються автором у вступній частині. Її сутність полягає не у вибірковому, а суцільному комплексному прочитанні стінопису, тобто сприйняття його невід'ємним компонентом оточуючого епіграфічного матеріалу, у контексті функціонального призначення приміщення, де він виник, а також середньовічного церковно-теологічного й символічного тлумачення образних архітектурно-художніх форм, з якими ці написи пов'язані в топографічному й змістовному аспектах.

Закономірним видається нам і те, що значна увага у вступі приділена висвітленню особливостей побудови так званого «Корпусу графіті», опису основних методів і використаних або ж запропонованих самим автором оригінальних методик дослідження, структури викладення матеріалу, представленого в книзі вперше в такому вигляді.

Не зайвим тут буде наголосити, що обрана В. Корнієнком структура монографії, на наше переконання, є найбільш вдалою й оптимальною для публікації корпусів епіграфічних пам'яток. Книга має два основні розділи, розподілені між собою великим блоком таблиць, які містять ілюстрації, що є наочним і переконливим свідченням, підтвердженням висновків автора.

Перший розділ «Графіті приділа святого Георгія Великомученика» присвячений власне публікації графіті, кожне з яких отримує відповідний порядковий номер. Епіграфічні пам'ятки подаються великими блоками-підрозділами, тобто автор публікує графіті, виконані в різний час (від XI до XVII ст.) та різними мовами (давньоруська, староукраїнська, польська, латинська, грецька), проте їх об'єднує те, що всі вони розташовані на одній конкретній фресці в межах досліджуваного приділа. Відтак, ми маємо змогу скласти власне уявлення про те, у який період люди більше молилися тому чи іншому святому, що змусило їх зробити той чи інший знак і навіть «відчути» настрій.

Перед кожним із підрозділів автор подає коротку наявну інформацію щодо постаті святого на фресці, стан збереженості стародавнього тиньку. Далі наводяться дані щодо кожного графіті, розташованого на цій фресці. Відомості про напис чи малюнок викладаються за чіткою структурою. Вона містить коротку історіографію питання, тобто автором зазначено, ким опубліковано напис, хто пропонував відповідно відкориговане його прочитання, аналізуються всі спірні випадки різночитання й пропонується роз'яснення їх, виходячи з результатів дослідження, що важливо, самого оригіналу епіграфічної пам'ятки, а не фотографій, як це не раз для доказовості робили інші дослідники. Далі він пропонує свій варіант прочитання тексту, подає його реконструкцію та власний протлумачений переклад. Інша частина опису графіті містить датування. Себто, спираючись, за можливості, на цілий ряд визначених параметрів (форму прорізів, палеографію, історичну інформацію та типологію), В. Корнієнко намагається встановити максимально обмежені хронологічні рамки ймовірної появи напису чи малюнку на фресці. Головні принципи, які бере за основу автор під час встановлення часу виконання графіті, також досить докладно висвітлюються у вступі.

Логічні підходи в осмисленні «окультуреного» простору фресок дають, порівняно з усталеними хронологічними, більше матеріалу саме для ви-

сновків та узагальнень, оскільки вони дозволили повніше враховувати залежність місцевої ментальності від специфічних умов появи записів (малюнків) узагалі та зовнішніх впливів зокрема. Особливість конкретної пам'ятки виступає не реліктом визначеного в часі минулого, а безпосереднім результатом багатогранного процесу культурної еволюції. Це дозволяє робити власні висновки, виявивши причини й наслідки різноманіття форм і поведінкових реакцій груп людей на певні події. Саме вони покликані розкрити історико-культурні особливості записів на настінних фресках, тобто на визначеній території всього наявного й особливого живописного простору. У третій частині опису графіті кожна епіграфічна пам'ятка віднесена до певної категорії, ми б сказали точніше — відноситься до певного визначення в схемі класифікації, як це прийнято в системі СІД, скажімо, при означенні маргіналій, що за своїм походженням близькі до графіті.

В історичному джерелознавстві теоретики науки вже давно використовують класифікаційні схеми. Наукосфера дає можливість розглядати її складові як феномени, що піддаються дослідженню об'єктивними методами. Сучасні гуманітарні науки оперують силою-силенною специфічних наукових понять, на формування яких впливають безпосередньо самі джерела — основа всіх наук, їхній фундамент. Писемні пам'ятки (тип) — це багатовидовий комплекс. Його складові завжди піддаються класифікації в залежності від мети дослідження. Так, маргіналістика послуговується класифікаціями всіх написів на берегах-краях (вільних від тексту місцях) рукописів та книг — у залежності від мети дослідження. Як близькі до графіті, маргіналії класифікують та систематизують за походженням (авторство), змістом (тематичним спрямуванням) тощо (Див.: Маргіналістика // Спеціальні історичні дисципліни. Довідник. — К.: Либідь, 2008). З огляду на це, автору монографії варто ще раз подумати над проблемою більш точного означення в середині корпусу графіті й значно розширити й уточнити його так звані «категорії». Скажімо, це — молитовні, поминальні (формули), символічні, хронологічні записи, записи лічби, звернення до Бога, янгола-охоронця, цитати, емблеми, написи (підписи) до фрескового образу тощо. Фахівці мають уточнити такі пропозиції. Зазначені написи у всій повноті розглядаються в другому розділі.

Наприкінці першого розділу книги вміщені таблиці ілюстрацій. Їх відкриває схема Софійського собору, у якій зазначено досліджувану ділянку в межах першого поверху всього архітектурного об'єму храму. На другій схемі позначено вживані назви архітектурних об'ємів досліджуваного приділа зі схемами розташування виявлених графіті. Далі йдуть безпосередньо виготовлені автором фотографії та власні прорисовки

графіті, що зроблені з відповідним обґрунтуванням, наведеним попередньо.

У другому розділі монографії «Коментарі та дослідження графіті Георгіївського приділа» В. Корнієнком проведений, що особливо важливо, аналіз закладеної в записах історичної інформації. Цю частину книги розподілено на два підрозділи. У першому досліджуються написи-графіті, у другому — малюнки-графіті.

Аналізуючи виявлені написи, автор намагається встановити ті чинники, які спонукали авторів залишати їх на стіні храму, при цьому, що особливо стосується молитовних та пам'ятних записів, значна увага приділена пошуку основних джерел для складання традиційних молитовних формул; причини багаторазовості поширення саме того чи іншого їх варіанту. Важливим є й те, що в книзі на підставі широкого матеріалу вперше досліджується еволюція традиційних молитовних формул протягом значного проміжку часу — від XI до XVII ст., витіснення однієї формули іншою. Утім, встановивши основні віхи такої еволюції, автор *уникнув питання пошуку її причин*, хоча, можливо, вона буде розглянута в інших частинах «Корпусу».

Не можна обійти увагою й доволі цікаву категорію записів, яку автор називає «цитати та посилання на твори книжної писемності». Зокрема, унікальними знахідками є дві редакції Херувимської пісні, відсутні у всіх відомих на сьогодні писемних пам'ятках. А це вказує на функціонування в стінах митрополичої резиденції потужного перекладацького центру, адже, як доводить автор, ці тексти могли бути перекладами саме з грецьких оригіналів. А виявлення низки прикладів учнівських вправ (розглядаються в категорії «абетки, склади та окремі літери») дозволило встановити наявність в стінах Софії Київської монастирської школи.

Доволі цікавою є група записів, що об'єднана таким персонажем, як «коза» — автор цілком аргументовано, на наш погляд, доводить, що ці графіті цитують якийсь популярний на той час твір, про який ми тепер не знаємо. Важливу роль для дослідження стінопису Софії Київської також відіграють написи-графіті, зокрема така їхня категорія, як «підписи до фрескових образів». Завдяки цим невеликим за обсягом джерелам інформації вдалося встановити постаті всіх шести однофігурних зображень святих в аспиді Георгіївського приділа, а також кілька постатей в інших його частинах. Утім, у деяких випадках спостерігаються розбіжності між образом на фресці та підписом графіті до неї, що примушує автора пропонувати кілька можливих варіантів пояснень таких відмінностей. Часто це виглядає не зовсім переконливо.

Важливо, що вперше за багато десятиліть наукових досліджень у галузі середньовічної епіграфіки знайдено найбільш логічне пояснення таким

записам, які мають вигляд частих вертикальних штрихів (за визначенням автора — категорія «записи лічби»). Жоден із дослідників-епіграфістів не звертав увагу на них, натомість В. Корнієнком була проведена ретельна фіксація кожного з таких записів, яка дозволила встановити, що перед нами велика група графіті ділового характеру, де зафіксовано кількість проведення поминальних служб за душу конкретної людини. Така атрибуція стала можливою завдяки залученню широкого кола писемних джерел, що також є прикметною рисою книги, що пропонує наступним дослідникам поміркувати з цього приводу при незгоді з висновками автора.

Досліджуючи малюнки-графіті, він намагається встановити мотиваційні чинники, які спонукали авторів виконувати ці зображення, а також визначити змістовний компонент того чи іншого малюнку, його зв'язок із фрескою чи архітектурним об'ємом приділа. Окремо слід відзначити запропоновану В. Корнієнком оригінальну атрибуцію комічного зображення вояка у вівтарній частині як прикладу середньовічної антидружинної пародії, що була доволі поширеною в західноєвропейській культурі, але практично незнаною в давньоруській. Дружинники становили особливу касту в княжій ієрархії, тому критика на їхню адресу була ще й небезпечною.

Додатковою частиною другого розділу є три екскурси, в яких наведено більш широкі атрибуції кількох графіті. По суті, кожен екскурс є самостійним дослідженням, яке варто взяти до уваги.

Перший екскурс «Есхатологічний календар на фресках Софії Київської» присвячений дослідженню датованих написів-графіті 1022, 1033, 1036 та 1492 рр., розташованих на фресці з образом св. Василя Великого, які пов'язуються автором з есхатологічними очікуваннями, що особливо загострилися на межі першого й другого тисячоліть, а також наприкінці XV ст. На думку дослідника, усі ці записи становлять унікальний есхатологічний календар, аналогів якому серед епіграфічних (а ймовірно, і писемних) пам'яток немає. Окрім даної важливої інформації, найдавніші датовані написи-графіті слугують вагомим аргументом у такому дискусійному питанні (довкола якого вже не одне століття точаться запеклі дискусії), як час побудови Софії Київської, причому на користь концепції раннього її зведення, на межі правління Володимира та Ярослава. Проте окремого розділу, присвяченого висвітленню питання *датування собору святої Софії у світлі нових епіграфічних досліджень*, автор не пропонує, посилаючись на видані у співавторстві з Н. Нікітенко статті та зазначивши у вступі, що концепцію останньої щодо датування часу будівництва собору в 1011–1018 рр. він поділяє як найбільш обґрунтовану.

Тут дозволимо собі зробити відступ і висловити свої міркування щодо «жорстоких боїв» навколо датування будівництва собору. Ми не нале-

жимо до тих осіб, хто відразу згоден прийняти запропоновані та підтримані В. Корнієнком зміни датування будівництва Н. Нікітенко. Це справа палеографів, яких виявилось досить значна кількість. Про це свідчить видання «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань». — Матеріали Круглого столу від 7 квітня 2010 р. м. Київ. — К., 2010. — 219 с. Хоча відзначимо принагідно, при підготовці до видання першого в Україні та написаного українською мовою підручника для вишів й одночасно довідника «Спеціальні історичні дисципліни» (К.: Либідь, 2008. — 519 с.) нам важко було знайти автора для загальної статті про палеографію.

Уважно переглянувши опубліковані матеріали, були вражені не стільки пошуком істини виступаючих, намаганнями довести свою правоту (виступали виключно одностайні), скільки тональністю всіх виступів, тою неприкритою ворожістю, глуфом над усім, що зробив автор рецензованої нами монографії. Розуміємо, що за сценарієм столу всі одностайно повинні були піднести руки на користь осуду. Але, шановні читачі, чи не нагадує це Вам події недалекого минулого, де запроєктована одностайність стала правилом? Невже В. Корнієнко — «софійський Архімед», «сумнівний реконструктор», «жертва “нових Атакритій”» (мова оригіналу), «нездара», «наївний відкривач», котрий псує імідж держави (добре, що не шпигун!), жертва містифікацій, радикаліст, «змінювач наукових поглядів, комічний, наївний відкривач», жонглер, котрий робить висновки «для дітей», людина, яка зробила «низку фабрикацій», недолугий гравець, який здійснює «любительські пошуки», не зазирнувши в глибини віків? Повірте нам на слово — це далеко не всі «оцінки» роботи кандидата історичних наук! І все це — заради сакраментальної дати! Ми схиляємо голову перед усіма дослідниками графіті, поважаючи їхню надзвичайно важку, трудомістку й відповідальну працю. Але тотальна недовіра, жодного сумніву на користь ученого-колеги, відсутність підтримки, бажання залишатися лідерами... Так і хочеться гукнути: «Зупиніться, шановні! І вмійте послухати!» Зараз іде відчутна зміна поколінь. Ми з минулого століття. І нехай молоді помиляються на шляху до здобуття істини і свого визнання. Чи всі забули часи, коли самі двічі писали автореферати до дисертацій, коли глави клану істориків глумилися над Вашими текстами? Отож, не можемо сприйняти всю «дружню» критику колег на адресу В. Корнієнка, бо не побачили у виступах бодай якоїсь поблажливості, прагнення «розкрити очі», допомогти. Менторський тон у науці — далеко не доказ. Не заперечуємо, що фахівцям є за що критикувати автора, але наведене — то вже за межами критики.

Однак повернемося безпосередньо до тексту книги. У другому екскурсі «Запис 1093 р. про смерть князя Ростислава Всеволодовича» автор

подає оригінальне бачення неоднозначного сприйняття поховання Ростислава Всеволодовича в Софійському соборі, співставляючи дані різних писемних джерел та результати власних епіграфічних досліджень. Третій екскурс «Запис 1147 р. про смерть Ігоря Ольговича» присвячено науковому обґрунтуванню версії автора щодо можливості трактування напису № 12 як такого, в якому повідомляється про загибель та поховання Ігоря Ольговича, пропонується оригінальне пояснення розбіжностей літописних та епіграфічних свідчень. Таке цілком допустимо, і неодноразово вчені пояснювали «виправлення» в текстах літописів переписувачами.

Доволі важливою складовою частиною книги є додаток, в якому автор вказує площинні координати кожного графіті. Це дозволяє іншим дослідникам без зайвих складнощів віднайти той чи інший напис або малюнок на стіні храму серед інших. Додатковим елементом наукового видання є покажчик слів до тих графіті, які зустрічаються серед епіграфічних пам'яток приділа св. Георгія Великомученика.

Звичайно, далеко не всі питання дослідження вказаних графіті знайшли остаточне розв'язання в монографії В. Корнієнка, що, вочевидь, не в повній мірі вичерпує їхні потенційні можливості як унікальних за своїм значенням історичних джерел. Твердити про таке було б легковажно. Як досить слушно зазначає сам дослідник у монографії, подальшого ґрунтовного вивчення потребує ще спірне питання палеографії софійських, а відтак, і всіх інших відомих зараз київських написів, знятих із руїн Золотих Воріт та Успенського собору Києво-Печерської лаври, Михайлівської церкви Видубицького монастиря, церкви Спаса на Берестовім, Кирилівської церкви. Навколо них не один рік ведуться дискусії, що цілком закономірно. Окрім того, у книзі немає відповіді на гостре тогочасне питання: як узгодити сувору заборону «різання» на стінах із появою такої їх великої кількості на значній площі?

Утім, пропонована до уваги читача-історика й фахівців монографія є лише першою частиною запланованого корпусу софійської епіграфіки. Тому зазначені вище питання та ще цілий ряд інших, ми в цьому впевнені, будуть детальніше досліджені в наступних виданнях автора, який не зупиняється на досягнутому й надалі вивчає весь корпус виявлених написів.

Загалом же, вважаємо за доцільне зазначити, що ґрунтовна праця В. Корнієнка «Корпус графіті Софії Київської (XI — початок XVIII ст.)». Частина I. Приділ св. Георгія Великомученика» є досить важливим, ґрунтовним внеском у дослідження історії та культури України XI–XVII ст. І що б не твердили його шановні опоненти, які б докази вони не приводили на користь «перемоги на полі битви за істину», як би злагоджено не звучав багатоголосий хор співаків у вишколі під керівництвом

високоповажного диригента, у слухачів мимоволі закрадається сумнів: а чи правильно прочитали вони партитуру й передали задум самого автора тих самих вишкрябаних на стінах слів?

Історія науки та історіографія знають багато прикладів того, коли доводилося не раз переписувати такі усталені віками сторінки, навіть глави з історії, бо писано її часто (що гріха таїти) під впливом метрів, визнаних учених, ідеологічних уподобань (правильніше сказати — примусу чи впливу), вимог часу чи наївної верхівки, на догоду, з боязні «випасти з обійми» і т. д.

Насамкінець хочемо ще раз підкреслити те, що наука — безмежне поле для досліджень допитливих. І якщо вчений взявся за розробку важливої проблеми, то завжди знайде мужність прислухатися до критики, а в разі віри в правильність власних висновків — відстоювати їх до кінця. Урешті час усе розставить по своїх місцях.

Рец. на кн.: *Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.)*. — К.: ВД «Стилос», 2012. — 336 с.

Наприкінці 2012 р. вийшла у світ монографія кандидата історичних наук, доцента кафедри історії Глухівського національного університету імені Олександра Довженка Бакальця О.А. «Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.)».

У вітчизняній історіографії не було досі створено спеціальних праць, які б виключно в комплексі розглядали монетні скарби як надзвичайно цікаве та інформативне джерело. Монети та скарбові комплекси більшості музеїв України майже зовсім не досліджені детально, оскільки бракує кваліфікованих музейних фахівців — нумізматиків, а також необхідної літератури для ідентифікації знахідок.

У праці О.А. Бакальця розглядаються монетні скарби доби Гетьманщини як джерело для реконструкції грошового обігу, фінансової політики та економічного розвитку країни другої половини XVII–XVIII ст. Рецензована праця чи не вперше ставить широкомасштабне завдання на основі представленого скарбового матеріалу з відомих на сьогодні знахідок — проаналізувати грошовий обіг на теренах Гетьманщини, спираючись виключно на матеріальні джерела.

Для нумізматів-дослідників не буде новиною той факт, що вчені неодноразово звертали увагу на скарби, що засвідчували наявність в обігу на території Гетьманщини певних монет різного ґатунку й походження. Це доводить існування значного товарообігу на українських землях, у ході якого гроші виконували свою основну функцію посередника між виробниками різного товару й покупцями, які мали можливість купувати необхідні їм речі. Грошима розраховувалися за службу у війську, амуніцію, коней, реманент, вози тощо.

Проте, вивчаючи нумізматичний матеріал, дослідники довели, що в основі обігу перебували монети сусідніх держав, а Україна, не маючи єдиної могутньої держави на своїх етнічних землях, так і не спромоглася розпочати власний карб, що мав задовольнити фінансово-економічні відносини. Вони вдавалися до численних перерахунків з однієї валюти на іншу, а скарби засвідчили суцільну розбалансованість у фінансах взагалі.

За своєю побудовою монографія О.А. Бакальця не викликає зауважень. Дослідження виконане на методологічних засадах, що напряду пов'язані із загальнонауковими принципами об'єктивності та історизму, діалектичного розуміння історичного процесу. Автором чітко простежується

системність і спадковість писемних та скарбових джерел, без цього неможливо було б провести аналіз скарбового матеріалу, представленого в такому великому обсязі. Оскільки географічні межі дослідження сягають території колишньої Гетьманщини, то за обсягом це охоплює великі терени, а за теперішнім адміністративно-територіальним поділом вони сягають кількох областей, відзначимо, достатньо своєрідних за своєю історичною долею — Полтавської, Вінницької, Чернігівської, Житомирської, частин Сумщини та Хмельниччини.

Коротка як для такої праці передмова мала за мету ввести читачів, перш за все, до історії Гетьманщини як своєрідного державного утворення й показати значення наявності власної валюти на даній території та залучення іноземних монет. Автор для вступу обрав інший напрямок, подаючи оповідь про те, що одним із найважливіших джерел для вивчення грошового обігу є монети й чому вони «осідали» в скарбах. Оскільки книгу рекомендовано (призначено) для студентів та всіх, хто цікавиться нумізматикою, особливо професійно — працівникам музеїв, науковцям, — то саме тут постає питання: чому гроші (монети) давніх часів є таким цінним джерелом у структурі моделі формування, функціонування й удосконалення фінансової політики? Власне, у вступі про це сказано, але не зовсім наголошено на акцентах, що, зрештою, неминуче призводять до появи власної валюти.

Автор, що цілком логічно, при написанні тексту книги ставить перед собою ряд завдань, що стосуються, передусім, ступеня розробки теми. Відразу зазначимо, що його попередники не могли так прискіпливо й досконало опрацювати джерельний матеріал через його розпорошеність по різних сховищах і приватних колекціях. Авторіві вдалося за багато років наполегливої праці зібрати «під єдиним дахом» величезну кількість даних про скарби монет, проаналізувати в подальшому склад знахідок — і в цьому його найбільша заслуга перед нумізматикою, яка в системі спецдисциплін посідає почесне місце як матеріальне джерело. Отже, ми маємо працю доброякісну, науково обґрунтовану, потрібну для подальшого розвитку нумізматики як науки. Можемо сподіватися, що й закордонні нумізмати знайдуть для себе тут чимало цікавого достовірного матеріалу.

О.А. Бакалець чимало зробив для встановлення й аналізу інформативності основних джерельних комплексів, демонструючи на фактах застосування різних методичних підходів для аналізу їхнього аналітичного розгляду. Як професіонал-нумізмат, роблячи аналіз якісного й одночасно кількісного складу монет із певних комплексів, визначаючи їхню державну приналежність, а відтак — участь у грошовому ринку держави, він зумів показати причини появи цих монет на грошовому ринку Гетьманщини.

Розглядаючи спроби формування власної грошової системи, О.А. Бакалець, ідучи за своїми попередниками, усе ж намагається довести прагнення провладних структур бити своє срібло, започаткувати прорив у систему торгівлі, спираючись на власні сили. Таким чином, скарбовий матеріал (357 скарбів) другої половини XVII ст. доби Гетьманщини, за висновками автора, засвідчує панівну роль на грошовому ринку української держави традиційної західноєвропейської золотої, срібної та мідної (переважно польської) монети та активну участь української економіки в загальноєвропейському економічному процесі.

Широка джерельна база дослідження дозволила автору виокремити закономірності та особливості монетного обігу (відповідно, і грошової лічби) на землях Української держави й, що важливо, в окремих її регіонах. Для доведення правомірності таких висновків використано дані центральних, обласних, районних архівів. Зауважимо, що до 60 скарбів монет виявлено ним особисто, а дані з них уведено до загальнонаукового обігу. Саме в процесі дослідження поповнено й розширено знання про історію грошового обігу, а також окреслено ряд проблем, що ще вимагають вирішення нумізматами.

На основі відомостей, отриманих у результаті розгляду 494 скарбових комплексів, у рецензованому виданні визначається питома вага західноєвропейських та російських монет на українському грошовому ринку. Проаналізовані скарбові матеріали, що, безперечно, характеризують облаштування грошового обігу в регіонах, несуть відомості й для істориків щодо особливості ведення господарства, торгівлі, монетного обліку. У подальшому можна зробити висновки щодо розвитку економіки хронологічно визначеного часу, отримати узагальнену інформацію для подальших широкомасштабних студій.

Слід окремо наголосити, що автором аналізуються здобутки вітчизняної та закордонної історіографії в галузі української нумізматики, починаючи від її становлення в другій половині XIX ст. до сьогодення. Визначаються особливості та специфіка наукових підходів та методик найбільш знаних науковців, які зверталися до проблем вітчизняної нумізматики, простежується поступове зростання наукового рівня їхніх праць, розширення джерельної бази розвідок, посилення критичного ставлення до джерел. Переконливо демонструються можливості монетних скарбів як достовірного історичного джерела, визначається рівень його інформативності.

У праці використано здобутки та методики аналізу складу монетних скарбів польських, російських, білоруських та вітчизняних нумізматів.

Значну частину рецензованої книги становлять додатки. Вони є неодмінною складовою результату аналізу будь-якого джерельного комп-

лексу. Особливо це стосується монетних скарбів. Якщо перші 3 розділи (7 підрозділів) займають у книзі сто сторінок, то для додатків, що склали основний зміст дослідження, відведено понад двісті сторінок (С. 115–334). Саме ці функціонально необхідні для роботи додатки складають той величезний доробок автора, який він вніс у розробку нумізматичної науки. А надто необхідний для такої роботи й невеликий словник нумізматичних термінів, що відкриває їхній перелік. По-перше, він знайомить читачів із рідко вживаними спеціальними термінами; по-друге, містить відомості під кожним гаслом: коли виникла лічильно-грошова одиниця, за часів якого царя (кесаря) карбувалася, її вагове означення (у грамах), з чого виготовлялася, зміну ваги та ін. Однак, на нашу думку, для додатка А потрібно було б виділити більше місця, зокрема дати ширшу інформацію про монету. Іноземні монети повинні обов'язково за назвою бути продубльовані мовою оригіналу — назвою монети, бажано дати й легенду повністю. Для укладання подібних словників існують відповідні правила. Їх автор не дотримується, а тому критикувати гасла — марна річ.

Серед інших додатків слід виділити додаток Б — «Скарби монет другої половини XVII–XVIII ст.», що являє собою зразок упорядкованої інформації: територія (місце знахідки), час виявлення, кількість монет, найстарша та наймолодша монета, її назва, звідки походить. Далі — відомості про джерело. Без сумніву, можна твердити, що цей додаток стане слухним при визначенні монет майбутніх виявлень.

Загалом же, у процесі дослідження автором узагальнено наукові знання про історію грошового обігу Гетьманщини, визначено основні проблеми та перспективи з обсягу дослідження, розглянуто в комплексі писемні та скарбові джерела, що характеризують грошове господарство Української козацької держави, здійснено аналіз скарбового матеріалу як достовірного історичного джерела, визначено ступінь інформативності та дослідженості певних скарбів монет, доведено його значення для реконструкції історії грошового обігу та розвитку економіки визначеного хронологічного часу, продемонстровано та обґрунтовано основні методики для всебічного вивчення скарбових комплексів.

Монографія адресована викладачам, студентам історичних та економічних факультетів вузів, науковцям, співробітникам історичних та краєзнавчих музеїв, історико-культурних заповідників, колекціонерам — усім, хто цікавиться вітчизняною нумізматикою. Ще раз наголосимо на значенні для дослідників наявності опису 494 скарбів монет другої половини XVII–XVIII ст., діаграм, карт монетних знахідок, 35 таблиць та 13 кольорових ілюстрацій. Усе це заслуговує на високу оцінку праці, яка послужить чималій кількості нумізматів у справі вивчення й дослідження грошового обігу такого важливого для України періоду.

НОВЕ ЧЕСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ПАЛЕОГРАФІЇ

Рец. на книгу: *Hana Pátková, Česká Středověká Paleografie. — České Budějovice: Veduta, 2008. — 278 s., il.*

Палеографічні студії в Україні можна віднести до переліку мало досліджених спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.

Відсутність тривалих джерелознавчих традицій та наукових шкіл спричинили брак (винятком є роботи Е. Ружицького, М. Ільків-Свидницького¹, Н. Царьової, а також Н. Яковенко) фахівців із вивчення давнього, середньовічного та ранньомодерного латинського письма. Як наслідок, ми не маємо синтетичної української монографії або підручника з історії латинської палеографії на українських землях від середньовіччя до ХХ ст.

Тому поява академічних книг із цього напрямку джерелознавства в європейських наукових школах має бути в орбіті уваги українського історика.

Належний рівень палеографії демонструє чеська історіографія. Протягом останніх років вийшли друком ряд робіт авторства Гани Пátkової², співробітниці Карлового університету в Празі. Одна з її публікацій нині перебуває в полі нашої уваги.

Книга складається зі вступу (С. 9–10), шістнадцяти розділів (С. 10–155), додатків (С. 156–234), списку скорочень (С. 235), реєстру цитованих авторів (С. 236–259) та досить розлогого резюме німецькою мовою (С. 260–278). На 78-и сторінках додатків авторка вміщує палеографічні таблиці — взірці латиномовних (меншою мірою чеськомовних) документів XIV–XV ст. та їхню транслітерацію, а також приклади латини початку нашої ери на воскових таблицях, ірландське та меровінгське письмо VII ст., куріали IX ст.

Г. Пátkова у вступній частині пише, що метою роботи є створення загальної праці, свого роду посібника з латинської палеографії, який би на сучасному рівні представив би розвиток латинського письма з особливою увагою до чеських земель, а з іншого боку, у кількох розділах книга базується на самостійних дослідженнях авторки (хоча не було зазначено, про які розділи йдеться. — *В.П.*) і не має компілятивного характеру (С. 9).

Дослідниця пише про історію вивчення палеографії, згадує про всі ключові етапи розвитку науки про письмо. Зазначає про її зв'язок із кодикологією, епіграфікою, папірологією, нумізматиною, дипломатикою,

сфрагістикою. Однак не вказує різницю поміж палео- та неографією (давнє/сучасне письмо).

Авторка детально аналізує різні типи письма (меровінгське, візиготське, лангобардське, куріала, острівне, — тобто з Британії, каролінське, гуманістичне письмо, дипломатичну маюскулу), подає їхні зразки.

Її науковий апарат опирається переважно на праці італійських, французьких, німецьких, польських, угорських, російських палеографів. Досить часто вона посилається на німецький часопис, який виходить із початку ХХ ст. — «*Archiv für Diplomatik, Siegel und Wappenkunde*», один із вагомих часописів зі спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін, який мало знаний для українського історика.

Г. Пátкова звертає увагу на етапи розвитку каролінгського письма, роль скрипторій — монастирів Сен-Дені, Турсу, Сен-Жермен-де-Пре, Ліону та ін., які були центрами рукописної книги.

Можна зробити висновок, згідно думок авторки, про взаємозв'язок між формуванням каролінгського письма та піком розвитку імперії Карла Великого. Його двір був центром культурного життя Західної Європи того часу, зокрема, тут був провідний центр рукописної книги (С. 85, 87). Правдоподібно, що імператорський осередок і вплинув на формування уніфікованого, універсального стилю письма для відповідного культурного простору.

Розглядаючи впровадження каролінгського письма на острівній частині Європи — на британських островах (англійська кароліна), — авторка як істотну причину введення цього стилю письма вказує церковні реформи короля Едгара (957–975) (С. 84), однак, не деталізуючи, у чому саме вони видозмінили письмо.

За її словами, кароліна стає універсальним латинським письмом у час розквіту середньовічної Європи (с. 89).

Наступною істотною причиною поширення письма було виникнення університетів. Студенти з різних частин Європи були змушені засвоювати універсальний, уніфікований стиль писання, що призводило до інтернаціоналізації письма і його розповсюдження на значній частині континенту.

У контексті чеської історії Г. Пátкова вказує на гуситський рух як істотний чинник впливу на розвиток письма. Знищення гуситами монастирів, які були центрами писемної культури, на певний час затримав процес переписування книг (С. 130–131).

Таким чином, авторка причини змін типів письма вбачає в загальнокультурних та політичних процесах, а відтак розглядає письмо в широкому контексті європейської культури³.

Дослідниця подає дефініції ряду палеографічних понять, вирізняє та надає понятійну номенклатуру нахилам літер, способам їх написання.

Презентує також свою версію назв знаків інтерпукції та представляє їхнє графічне зображення (ромб, зірочка, двокрапка, хрестик, крапка — С. 42–43). Подано репродукції та дешифрування латинських скорочень (С. 44, 144, 145).

Важливою складовою книги, а можливо, найціннішою, є зразки середньовічного письма, поряд із якими авторкою вміщено транслітерацію текстів. Їх супроводжує відповідна легенда: на початку подається назва документа, рік написання, далі — місце зберігання, фото, потім його транслітерація й характеристики форми та стилю письма.

Отже, маємо блискучий приклад методу навчання читання медієвістичних документів.

Якщо йдеться про зауваження, то вони неістотні з огляду на зібраний, упорядкований та виданий матеріал. Варто було б подати бібліографію не в алфавітній формі, а тематичній — відповідно до характеру статей та монографій і джерел. У такий спосіб краще можна зорієнтуватися в історіографії предмету та й для читача було б набагато зручніше послуговуватися літературою.

Можна погодитись із заувагою польського рецензента даної праці Єжи Калішука щодо назви книги. Її, відповідно до вміщеного матеріалу, слід було б назвати «Історія письма в Чехії», оскільки більшість аналізованих текстів є латинські, а чеських представлено в кілька разів менше. Книга виграла б із наявністю предметного, географічного покажчика. Поза тим, маємо добре видання підручника латинської палеографії, яке стане в нагоді всім, хто цікавиться теорією та практикою латинського письма.

¹ Про стан вивчення латинського письма в українській історіографії, західна та російська література з предмету, див.: *Львів-Свидницький М.* Пізньоготичне фінансове письмо у канцелярії львівського магістрату в першій половині XVI ст. (на матеріалах ЦДІА України у Львові) // Записки Наукового товариства Шевченка. — Львів, 2006. — Том ССLII: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. — С. 29–51.

² Див. рецензію: *Kaliszuk Jerzy. Pátková Hana. Česká Středověká Paleografie.* — České Budějovice: Veduta, 2008. — 278 s., il. // *Studia źródłoznawcze.* — Warszawa, 2009. — Т. XLVII. — S. 215–218. Гана Пátkова також видала друком палеографічні таблиці, є співавтором міжнародного палеографічного словника, створеного спільними зусиллями дослідників письма Чехії, Угорщини, Словаччини, Польщі.

³ Пор.: *Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacińskiego.* — Warszawa, 1973 (2 вид. — 2009); *Киселева Л.* Готический курсив XIII–XV вв. — Ленинград, 1974. — С. 38–79.

ПУБЛІКАЦІЇ З ПРОБЛЕМ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА В ПОЛЬСЬКІЙ НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Рец. на збірник статей: *Ad fontes. O naturze źródła historycznego / pod red. Stanisława Rosika i Przemysława Wiszewskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis. — Wrocław, 2004. — Nr 2675. — Historia CLXX. — 392 s.*

Одним із значимих центрів досліджень у галузі допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін у польській історичній науці є Вроцлавський університет.

Починаючи від 2001 р., стараннями С. Росіка та П. Вишевського виходить серія наукових збірників, присвячених низці наук, що дають змогу пізнавати історичні джерела (*Ad fontes. Interdyscyplinarne spotkania historyczne*)¹.

Нашу увагу привернув збірник, який з'явився після конференції в Любавці (Польща) 22–25 травня 2002 р. під назвою «Про природу історичного джерела»².

Редактори слушно звертають увагу на зміни, які принесло ХХ ст. в бачення ролі та місця історії в європейській культурі. У певній частині європейських історіографічних шкіл ствердилася думка: етап фіксації, вивчення та публікації історичних джерел вже позаду. Тому в останні десятиліття відбувається процес «оминання» джерел. Цим альтернативна, або неklasична, історіографія скеровується не стільки до студіювання історичного джерела, скільки до спроби «писання історії без джерел» на основі «контекстів» та «наративів»³. Тому редактори за лейтмотив збірника обрали питання: яке ж місце нині займає історичне джерело в наукових студіях, чи вичерпало воно свій потенціал?

У вступному слові редактори дезавуюють тезу Фердинанда Бартеза: *факт не має жодної іншої форми існування, окрім мовної*⁴. Заняття історією в такому разі, наголошують автори, носило б виключно терапевтичний характер.

Редактори ставлять питання, на яке, за їхніми словами, донині не знайдено відповіді: **чим є історичне джерело, як його використувати, що завдяки йому пізнаємо?**⁵

Статті збірника згруповано в розділи, які відображають спектр наукових зацікавлень авторів: від власне проблем *джерел* до питань *методології, мистецтвознавства та історіографії*. Що й засвідчує інтердисциплінарність наук, які допомагають пізнавати історичні джерела.

Нижче подаємо назви статей (вони поділені на чотири рубрики), аби побачити, як дослідники намагаються показати багатогранність історичних джерел та їхнього інформаційного потенціалу.

Методологія та практика:

Przemysław Urbańczyk, *Чи минуле є пізнавальне.*

Marek Cetwiński, *«Могутніший від Бога»? Історик та межі наукового пізнання минулого.*

Zofia i Stanisław Kurnatowscy, *Пізнавальні можливості використання археологічних джерел.*

Elżbieta Kowalczyk, *Топонімія — занедбане джерело.*

Andrzej Pleszczyński, *«Amicitia» і польська справа. Уваги про стосунки П'ястів до Цісарства у X та на початку XI ст.*

Stanisław Rosik, *Про те, як хронікар Тіммар пишучи про Болеслава Хороброго вийшов на вершини об'єктивізму, або на стежці намірів автора у «світлі текст».*

Marek Słoń, *Рефлексія над одним документом. Про її пізнавальні переваги на прикладі листа вроцлавських райців у справі святоянського відпуску у 1461 р.*

Dariusz Andrzej Sikorski, *Місце та роль джерел у психоісторії.*

Edward Skibiński, *Джерело як річ.*

У колі творів мистецтва:

Jan Wrabiec, *Деякі сучасні погляди на твір мистецтва як історичне джерело.*

Ryszard Knapiński, *Святі у мистецтві (причинок до студій агіографічної іконографії).*

Jerzy Strzelczyk, *Карта у середньовіччі. Уваги про стан досліджень та середньовічне розуміння карт.*

Stanisław Suchodolski, *Про способи інтерпретації нумізматичних джерел — погляди на створення монет у Польщі, Чехії та Угорщині.*

Jakub Kostowski, *Сягаючи по безпосередні джерела: про дві дати, що визначають час діяльності вроцлавської робітні Бейнхартів.*

Piotr Oszczanowski, *Священні казання сілезьких лютеранських амвонів як джерело знань історика мистецтва.*

Paweł Stróżyk, *Про потребу та можливості досліджень над складеними гербами. Уваги на прикладі іконографічних геральдичних джерел з Великопольщі.*

Історіографічні джерела:

Marie Bláhová, *Середньовічні історіографи як джерело знань з історіографії (на прикладі чеських земель).*

Maciej Michalski, *Героїня та автор у життєписах польських княжих книжників XIII ст.*

Leszek P. Słupecki, *Вільям з Малмесбури про слов'янські вироби.*

Lesław Spychała, Tarih-i Ungurus (Історія Угорщини), *Турецькомовний «переклад» середньовічної угорської хроніки. Стан знань та дослідницькі проблеми.*

Bogdan Rok, *Старопольські книги як джерело для досліджень над ментальністю.*

Lucyna Narc, *Яку джерельну вартість мають рукописи Самуеля Беньяміна Клозе XVIII ст.?*

Багато джерел пізнання:

Władysław Duczko, *Король Анунд, Місія християнська, бунт шведів та комета Галлея: джерела до реконструкції однієї події з XIX ст. у Швеції.*

Jarosław Dudek, *Чи євнух міг стати візантійським державним діячем (зі студій над минулим Візантії в XI ст.).*

Przemysław Wiszewski, *Що виникає з документа, або про недипломатичне використання любянських дипломів.*

Borys Paszkiewicz, *Монета в джерелі або для чого історикові гроші?*

Adam Krawiec, *Головні методологічні та джерельні проблеми досліджень над сексуальністю в середньовіччі.*

Jacek Debicki, *Факт у джерелі. Про джерела (іконо)графічні, картографічні та нарраційні при нагоді досліджень над сілезькими та клодзькими санаторіями у новітній час.*

Piotr Boron, *Уваги щодо апокрифічної хроніки так званого Прокоша.*

Roman Stelmach, *Про доцільність та методи фальшування дипломатичних джерел в середньовічній Сілезії.*

Із наведених заголовків та рубрик помітно, наскільки широким є представлений діапазон дослідницьких проблем. Не вдаючись до детальнішого аналізу всіх матеріалів, зупинюся на декількох, які прикували мою увагу.

А. Кравець вивчає проблему, яка в українській історіографії донині є незайманою цілиною⁶. Ідеться про сексуальність у середні віки. Дослідник наголошує на *важливості історії сексуальності на ниві історичних студій*. Історик доходить висновку — *сексуальні норми впливають не лише на цю сферу життя, але й опосередковано на цілу культуру в широкому сенсі цього слова..., вивчення сексуальності має важливе значення для повноти історичних досліджень, уможливорює краще розуміння багатьох процесів* (С. 353).

П. Урбаньчик доходить висновків, які в польській історіографії зроблені в попередні десятиліття: *минуле постійно змінюється*⁷ (С. 11). На думку дослідника, так буде завжди, оскільки *хочемо ми цього чи ні, але теперішнє обумовлює бачення минулого* (С. 13), *оскільки воно нероз-*

ривно пов'язане із нашим баченням і розумінням сьогодення (С. 14). У підсумку, підкреслює П. Урбаньчик, *історик володіє величезною владою формувати образ минулого, теперішнього та майбутнього* (С. 14).

М. Цетвінській актуалізує питання — *як слід писати історію, чи історик могутніший за Бога?* Історик займається тим, що триває, навіть у формі давніх слідів вчинків та думок. Дослідник заперечує те, що метою історії є репродукція та пояснення сьогодення, яке вже не існує. Повторює тезу вроцлавського дослідника Ернста Кассіра — *історія є пробою складення в ціле розкиданих у сьогоденні частинок минулого*. Отже, опорним пунктом історичних досліджень є сьогодення (С. 23). Від інвентаризації та критики «давніх речей» (джерел. — В.П.) починається реконструкція минулого (оскільки джерела, як пише автор, відкривають шлях до минулих реалій життя). Другий етап — через джерела зрозуміти та пізнати культурні коди людей (С. 24). І третій етап — перевірення інформації щодо вірогідності подій, про які дізнаємося з історичних джерел (С. 25). Остаточною метою історичного знання, наголошує автор, є розуміння людського життя. Висновок — історик не є ані потужнішим за Бога, ані Богом. Радше подібний до слідчого, який має відповісти на питання: хто? що? де? коли? як? навіщо? з яким наслідком?

Д. Сікорські у своїй статті «Місце та роль джерел у психоісторії»⁸ ставить питання — *чим є методика психоісторії?* І відповідає — *застосуванням понятійного апарату, концепції та схем, які опрацьовані психоаналізом до з'ясування мотивації людських дій та історичних явищ* (С. 75). Червоною ниткою проходить ідея автора про засадничі різниці в методах досліджень психоаналітиків (на які опирається психоісторія) та істориків і необхідність перенесення методів психоаналітиків на поле дослідження історичних джерел.

На відміну від психоаналітика, який безпосередньо спілкується з пацієнтом, психоісторик має справу з носіями інформації, які збережені на письмі або у формі образу (С. 79). Опосередкований текст з другої руки може психоісторика звести на манівці (С. 80)⁹. Резюмуючи, автор наголошує на необхідності створення дослідниками психоісторії такої дослідницької методики, яка б враховувала специфіку історичного джерела як єдиного носія інформації (С. 81).

Я. Врابع у статті «Твір мистецтва як історичне джерело» порушує важливе питання, пов'язане із використанням мистецтвознавчих засобів у історичних дослідженнях¹⁰. Дослідник наголошує: *вивчати слід не лише конкретний твір, але й його рецепцію* (С. 93). Я. Врابع робить цікавий висновок: «...осягненням історії мистецтва є висновок про зауваження у конструкціях великих готичних катедр аналогій із теологічною парадигмою св. Томи Аквінського, а підсумком студій Е. Панофські¹¹ визначено, у

якій мірі форма ренесансової архітектури та малярства в Італії є віддзеркаленням світогляду, що ґрунтується на неоплатонівській філософії, яка була популярною з-поміж флорентійських інтелектуалістів XV ст.» (С. 94)¹².

Я. Врабець закликає змінити ставлення до джерельного потенціалу мистецтва, яке є джерелом не лише смаків та естетичних поглядів, але й при вдалому використанні іконографічних методів є полем до вивчення релігійності, філософських течій, політичних доктрин та ідеологій. Мистецтво також дає можливість пізнання здавалося б зниклих із поля зору історика інтимних переживань людини.

Цікавим видається порушення Я. Врабцем питання реконструкції історичного минулого внаслідок модернізації понятійного апарату науки, ментальності епохи. Таким чином створюються нові культурні коди, нова мова, оволодівши якими, ми при реконструкції минулого його деформуємо.

Збірники доповнені широкою палітрою ілюстративного матеріалу та резюме до статей німецькою мовою.

Істотним фактом є присутність деяких збірників даної серії в Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, що на фоні кепського комплектування українських книгозбірень зарубіжною літературою з джерелознавчих дисциплін виглядає приємною несподіванкою.

Попри певне повторення деяких тез із попередніх десятиліть та, здається, очікувану відповідь із представлених матеріалів про невичерпність потенціалу історичного джерела, збірник усе ж таки слугує цінним посібником для українського читача щодо нових напрямів джерелознавчих студій. Характерним для майже всіх публікацій є звернення уваги авторів до доробку західноєвропейської історіографії, зокрема німецької та французької. Така вагома «деталь» уможливило зрештою перебування українського дослідника в контексті сучасного наукового діалогу¹³.

¹ *Origines mundi, gentium et civitatum.* — Wrocław, 2001; *Immago narrat: obraz jako komunikat w społeczeństwach europejskich.* — Wrocław, 2002; *Causa creandi: o pragmatyce źródła historycznego.* — Wrocław, 2005; *Mundus hominis: cywilizacja, kultura, natura: wokół interdyscyplinarności badań historycznych.* — Wrocław, 2006; *Cor hominis: wielkie namiętności w dziejach, źródłach i studiach nad przeszłością.* — Wrocław, 2007; *Hominem quaerere: człowiek w źródle historycznym.* — Wrocław, 2008.

² Див. також рец.: *Skonieczny T. Ad fontes. O naturze źródła historycznego / pod red. Stanisława Rosika i Przemysława Wiszeskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis.* — Wrocław, 2004. — Nr 2675. — *Historia CLXX // Sobótka. Śląski kwartalnik historyczny.* — 2006. — Nr 4. — S. 384–388.

³ Про реальні загрози та небезпеки, які несе така тенденція в українській історіографії, див.: *Дашкевич Я.* Постмодернізм та українська історична наука // Українські проблеми. — 1999. — № 1–2. — С. 109–119; *Гирич І.* Ярослав Дашкевич — історіограф новітньої України. Спроба есею // Історіографічні дослідження в Україні. — К., 2008. — Вип. 18. — С. 280–312. Автор зокрема пише: «...у добу глобалізації з'являється новий виклик — постмодерна історіографія, яка зорієнтована на тотальну фрагментарність, розмивання засадничих основ сцієнтизму... під претекстом впровадження нових підходів нових підходів, стратегій, методик, стверджується відсталість традиційного (як позитивістського) історичного методу досліджень...» (С. 286). Однак *summa summarum* йдеться не про заперечення необхідності використання нових методик, а про випрацювання формули співіснування методів гуманітарних наук (економіки, соціології, психології, демографії, культурної антропології) із методом позитивізму. Яскравим прикладом такого вдального поєднання є доробок видатних французьких істориків ХХ ст., засновників інтердисциплінарної історії, представників гурту Анналів: Люсьєна Февра (1878–1956), Марка Блока (1886–1944), Фернана Броделя (1902–1985), Жака Ле Гоффа (нар. 1924); польських істориків Вігольда Кулі (1916–1988), Броніслава Геремека (1932–2008), російського історика Арона Гуревича (1924–2006). В українській історіографії подібний напрям досліджень репрезентований у кінці ХХ ст. у часописі «*Medievalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*» (К., 1993–1998. — Вип. 1–5 / Ред. О. Толочко, Н. Яковенко, Л. Довга). Нині — часопис «*Соціум. Альманах соціальної історії*» (К., 2002–2008. — Вип. 1–8 / Ред. В. Горобець). Тези представників згаданої методи, як показує сьогодні, часто не витримували іспит часу (наприклад, теза В. Кулі у праці «*Wokół historii*» (Warszawa, 1988. — S. 87): «...позитивістична наука висвітлила основний зріз фактів. Нині варто перейти до вищого етапу»). Власне, матеріали рецензованого збірника (та згаданої цілої серії) доводять протилежне до тези В. Кулі, а також представників постмодерної історіографії.

⁴ Правдоподібно йдеться про Ролана Бартеза (Барта, 1915–1980) — французького семіотика, соціолога та літературного критика.

⁵ Одна з нещодавніх статей про спроби відповіді на такі питання відомого українського історика Мирона Кордуби (1876–1947), див.: *Великопольська У.* Теоретичні аспекти джерелознавства у науковій спадщині Мирона Кордуби // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць. — К., 2007. — Число 15. — С. 158–180.

⁶ Про сексуальність в Україні у ранньому середньовіччі, див.: *Долгов В.* Любов, сексуальність и полова мораль в Древней Руси XI–XIII вв. // Соціум. Альманах соціальної історії. — К., 2002. — Вип. 1. — С. 205–215. Ставлять проблему вивчення сексуальності, подружнього життя в національній історіографії: *Маслійчук В.* Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині у 80–90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2005. — Вип. 5. — С. 197–215; *Ворончук І.* Подружні зради як наслідки практики укладання шлюбів в Україні XVI–XVII ст. (на матеріалах ранньомодерної Волині) // Соціум. Альманах соціальної історії. — 2006. — Вип. 6. — С. 161–201. На тему сексуальності, а в широкому розумінні — історії тіла, у європейській історіографії існує широке коло літератури. Один із останніх номерів польського історичного часопису «*Przegląd historyczny*» (Warszawa, 2009. — Т. 100. — Zeszyt 3) повністю присвячений історії тіла.

⁷ Наприклад, В. Куля у вже згаданій праці «*Wokół historii*» (Warszawa, 1988) писав: «...суспільна дійсність знаходиться у стані постійної зміни» (S. 33).

⁸ На цю тему з'явилися переклади польських істориків українською мовою. Див.: *Павелець Т.* Психоісторичні дебати з історією // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — 2006. — Вип. 2. — Ч. 1. — С. 155–184.

⁹ Д. Сікорські належить цікава розвідка про взаємопов'язання історичних дисциплін джерелознавчого циклу з теорією архетипів Карла Густава Юнга. Див.: *Sikorski D. Archetyp i świadomość zbiorowa w poglądach Carla Gustawa Junga i ich znaczenie dla źródłoznawstwa // Formula Archetyp Konwersja w źródle historycznym. Materiały IX Symposiumu Nauk, dających poznać źródła historyczne / pod red. K. Skupieńskiego. — Siedlce-Lublin, 2006. — S. 11–25.*

¹⁰ Подібну проблему актуалізував польський історик, проф. Зенон Пех. Див.: *Piech Z. Czy ikonografia historyczna powinna być nauka pomocnicza historii? // Tradycje i perspektywy nauk pomocniczych historii w Polsce. Materiały z sympozjum w Uniwersytecie Jagiellońskim dnia 21–22 października 1993 roku profesorowi Zbigniewu Pierzanowskiemu przypisane / pod red. Mieczysława Rokosza. — Kraków, 1995. — S. 119–147.*

¹¹ Панофські Ервін (1892–1968) — відомий американський теоретик мистецтва німецького походження, який створив теорію іконологічної інтерпретації творів мистецтва.

¹² Подібні аналогії можна провести і в інших площинах матеріальної культури. Проф. Марія Кочерська (Koczerska), відома дослідниця польської середньовічної дипломатики у передмові до перевидання підручника з латинської палеографії проф. А. Гейштора (*Gieysztor A. Zarys dziejów pisma łacińskiego. — Warszawa, 2009*) теж зазначає про зв'язок між розвитком письма, архітектурою та мистецтвом: «...кругле письмо, винайдене в Каролінські часи відповідало перед романській архітектурі, готичне письмо віддзеркалювало вертикалізм, який згодом проявився у готичному мистецтві, а гуманістичне письмо гармонізувало з ренесансним мистецтвом Італії...» (S. XIII).

Рец. на кн.: *Ганжа А., Пундик Н. Буджакский излом. — Одесса: Астропринт, 2013. — 166 с.*

С недавних пор стало правилом «хорошего тона» критиковать краеведов: и теория мелковата, и факты либо не блещут новизной, либо шокируют нагромождением ошибок. Надо признать, упреки часто бывают справедливыми. Но нет правил без исключений. Одно из них — у вас перед глазами.

Впрочем, это не совсем краеведение, скорее публицистика с ярко выраженным историческим уклоном. Оба автора — историки по образованию и по призванию. А по профилю работы — один журналист, другой — политик областного масштаба. Симбиоз оказался на редкость удачным. «Периферийная» история заиграла яркими красками, а современность депрессивного ныне региона не удручает, ибо «взгляд изнутри» обнаруживает скрытые резервы и неплохие перспективы. К тому же книга прекрасно, со вкусом издана.

Итак, приглашаем читателя совершить увлекательное путешествие в историю и сегодняшний день исторического Буджака, украинской территории между устьем Дуная и Днестровским лиманом. Книга состоит из двух частей.

Первая, «Исторические этюды, или Дела веков минувших...», представляет собой три эссе из истории региона:

– о значении территории Буджака в эпоху дако-римских войн в конце I — начале II вв. н. э., при императорах Домициане и Траяне, когда действия роксаланской конницы едва не привели римлян к поражению в войне;

– об истории Буджака в период правления темника Ногая (вторая половина XIII века), когда в регионе было создано монгольское государственное образование, поставившее под свой контроль Балканы, Северное Причерноморье и нижнее течение Дуная, и бросившее вызов Золотой Орде;

– о Буджаке в XVII веке, когда в регионе сформировалась татарская «Буджакская орда».

Вторая часть, «Буджак: анамнез или «...и беды дней нынешних» представляет собой описание и анализ наиболее явных, осязаемых проблем региона, которые авторы назвали «изломами». К числу таковых отнесли внешнюю угрозу со стороны Румынии, проблемы функционирования Килийского русла Дуная, дороги и водоснабжение территории.

Содержание книги очень емко отражено в ее аннотации: «Сейчас это депрессивный и дотационный уголок Украины, а ведь когда-то здесь вершились великие дела».

По содержанию «Буджакский излом» не является научной работой, в ее составе отсутствуют и ссылки, и список литературы. Но это сознательное решение авторов, неоднократно подчеркивающих публицистичность своей книги, ее ориентацию на самый широкий круг читателя. Они с самого начала утверждают, что их задача — сделать так, чтобы «читатель, отложив книжку, сказал сам себе: «Ого! А ведь мои предки, здесь, в степи, тоже были не лыком шиты!» (С. 6). Такой подход, искусственно освобождая авторов от любых обязательств по формированию научно-библиографического аппарата книги, открывает перед ними широкий простор для формирования предположений и версий.

Но А. Ганжа и Н. Пундик благополучно избежали соблазна простого фантазирования. Все их версии достаточно продуманы, взвешены и свидетельствуют о хорошем знании предмета. Например, версия о семитском происхождении имени дакского царя Децебала (С. 15–16) вызывает неприятие, хотя фонетический разбор слова (деце Ваал — «дитя Ваала») не дает логических оснований для безусловного отказа от гипотезы. Тем более, что имя «Децебал» скорее исключение в ряду гето-дакских царей (Беребиста, Скориллон, Комосик), а исключение из правила всегда расширяет область применения самого правила.

Иным примером спорной, но непротиворечивой версии в книге А. Ганжи и Н. Пундика является гипотеза об историко-географической ошибке с названием острова «Змеиный» (С. 95–100). По версии авторов «Буджакского излома», Змеиный остров в турецких источниках XVII века — это не нынешний предмет территориального спора между Украиной и Румынией, а то, что Эвлия Челеби назвал «Тульчинским островом», одним из крупнейших островов дунайской дельты, принадлежащим в настоящее время Румынии. Исходная посылка гипотезы воспринимается с трудом, хотя доказательства логических противоречий не вызывают.

Наиболее шокирующей версией авторов является предположение о возможности (а может быть, — и неизбежности) силового конфликта между Румынией и Украиной за полный контроль над дельтой Дуная (С. 85–89). Однако анализ соотношения военных сил, исторических претензий Румынии на спорную территорию и обработки общественного мнения позволяют в эту гипотезу если не поверить, то не отвергать с ходу.

Конечно, авторы не избежали откровенных ошибок в тексте.

На странице 80 они утверждают, что во время Великой Отечественной войны территория Буджака была оккупирована румынами и включена в

провинцію Трансnistрия. Это не так: во времена румынской оккупации 1941–1944 гг. Буджак принадлежал к губернаторству Бессарабия.

Или, например, авторы утверждают, что зимой 1684 года «войска молдавского князя Думитрашку Кантакузина и казаки украинского правобережного гетмана Степана Куницкого чатым гребешком прошли по Буджаку, уничтожив почти все степное население» (С. 62–63). Но молдавскими войсками командовал господарь Штефан Петричейку, которого, правда, сразу после похода сверг Думитрашку Кантакузин.

Однако следует признать, что откровенных ошибок в тексте книги очень немного. Авторы показали хорошее владение материалом и источниками (от Секста Юлия Фронтинна до Виссариона Белинского), а также осознание ситуации в регионе. Последнее особенно радует. Один из соавторов, Николай Пундик, написал в своей части эпилога: «Я очень благодарен тому дню, когда... мы решили написать эту книгу... Такой поиск заставил несколько по-новому взглянуть на Буджак: изнутри, что ли» (С. 164). А поскольку Н.В. Пундик является одним из руководителей Одесской области (председатель областного совета), то, возможно, книга «Буджакский излом» послужит благому делу позитивных изменений в регионе. Ведь решение проблемы во многом зависит от правильной постановки вопроса.

В целом же рецензируемая книга написана сочным, ярким языком, обильно иллюстрирована и с интересом читается. «Буджакский излом» является нечастым позитивным примером взвешенной и ответственной региональной историографии и публицистики, который может заинтересовать очень широкий круг читателей.

Рец. на кн.: *Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.): монографія.* — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 576 с.

Утаємниченість для пересічного громадянина за радянських часів усього, що було пов'язано з коридорами влади й залаштунковим життям можновладців, у роки горбачовської гласності змінилася відкритістю. На адресу донедавна майже сакралізованої влади було висловлено чимало негативу. «Слуги народу» перетворилися на одіозних чиновників. «Номенклатура» стала синонімом бюрократії та консерватизму. Нині відбувається перехід від емоційного сприйняття до наукової оцінки людей та механізмів влади радянського періоду.

Під номенклатурою в історичній науці розуміють список керівних посад, призначення та звільнення на які відбувалося за згодою відповідного партійного комітету. Так називають також і кадри, які їх обіймали. У радянський період на сторінках видань номенклатури немов і не існувало — навіть у вузькопартійній літературі далі визначення справа зазвичай не йшла. Нині цей напрям наукових досліджень стає популярним і затребуваним, адже українська політична еліта 1990-х рр. виросла з номенклатурних кабінетів. Серед таких актуальних праць — монографія П.В. Киридона.

Об'єктом дослідження П.В. Киридона визначив партійні та державні керівні органи Української РСР 1945–1964 рр. як провідні елементи номенклатурної політичної системи, предметом обрано площину визначальних тенденцій, особливостей і головних напрямків інституціоналізації та функціонування партійно-державної номенклатури республіки (С. 9). Таким чином, дослідницька увага вченого сфокусована на адміністративно-управлінській вертикалі радянської України, оформленій у номенклатурну систему призначень, контролю й переміщень керівних кадрів. Попри аналіз переважно структурно-функціональної площини номенклатури, учений намагається тримати в полі зору людський вимір цього феномену, висвітлюючи, зокрема, типологічний портрет номенклатурного працівника, його пільги та привілеї.

Робочою гіпотезою П.В. Киридона стало припущення про те, що зміни в середовищі номенклатури були взаємозалежні з політичними змінами в країні. Також автор намагався обґрунтувати думку про причетність номенклатури не лише до консервативного курсу розвитку держави, але й до прогресивних починань, серед яких він відзначає спроби лібералізації суспільних відносин.

Дискусійним є обґрунтування П.В. Киридоном хронологічних рамок свого дослідження. Попри усталену парадигму сприйняття повоєнного двадцятиріччя як періодів повоєнного сталінізму (1945–1953 рр.) і хрущовської «відлиги» (сер. 1950-х — 1964 рр.), автор пропонує розглядати його як «окрему цілісну добу вітчизняної історії» (С. 10). Розбіжності між «суспільством-переможцем» і верхівкою щодо бачення перспектив розвитку держави, імпульси програмно-конституційного оновлення СРСР та реалії «холодної війни», що штовхали до модернізації, на думку вченого, разом змусили владу після війни закласти трансформаційні зерна, що дали свої плоди в роки «відлиги». Така авторська позиція потребує подальшого обґрунтування, можливо, з урахуванням реалій 1965–1970 рр., коли давалися взнаки результати хрущовських перетворень у соціально-економічній сфері. На прикладі кадрової політики, якісно-чисельних характеристик, статусу номенклатури, моделі управління тощо пізньосталінський і хрущовський періоди є відмінними.

Монографія складається з чотирьох розділів, побудованих за проблемним принципом. Вона містить традиційний для новітніх монографій огляд історіографії та джерел, уміщений у першому розділі. Автор розчленував всю історіографію на 4 групи: радянська, зарубіжна, сучасні російська й українська.

Загальні умови історіописання радянських і зарубіжних учених відомі — вони більшою чи меншою мірою залежали від політичних чинників. Попри все, серед заслуг радянської історіографії автор називає систематизацію доступних архівних даних, узагальнення накопиченого досвіду розгляду теми тощо. Здобутки західних учених П.В. Киридон убачає в аналізі забезпечення режиму закритості номенклатури, вивченні корпоративізму на різних етапах її функціонування, еволюції ролі регіональних еліт та їхніх лідерів, клієнтелізму в коридорах влади тощо. У цілому, англomовна історіографія представлена в монографії дещо вузько. Дослідження повоєнного двадцятиріччя, у цілому, і номенклатури зокрема, у сучасній російській історіографії характеризується ученим як динамічний напрям, в якому поєднуються як конкретно-історичні, так і загально-теоретичні дослідження, дискусії про правлячу верхівку 1945–1964 рр. У сучасній українській історіографії, як зазначає П.В. Киридон, партійно-радянська номенклатура розкривається на трьох рівнях (колективні фонові праці з історії України повоєнної доби; вузькі дослідження радянської тоталітарної системи; безпосередні праці з історії номенклатури повоєнного (або загалом радянського) періоду) і є перспективним напрямом дослідження. Джерельний комплекс монографії автор класифікує на 9 груп, охарактеризувавши які констатує достатність для реалізації поставлених завдань.

Другий розділ монографії присвячений відновленню партійно-державної номенклатури повоєнного двадцятиріччя, в якому розглядаються організаційні принципи та методи формування номенклатури, типологічний портрет представника правлячих структур та пільги й привілеї партійно-державного керівництва й апаратної бюрократії.

Розглядаючи відновлення партійно-державної номенклатури повоєнного двадцятиріччя, автор ілюструє, як на засадах кадрової політики КП(б)У 1920–1930-х років відбудовувалась ієрархія партійної й радянської влади, характеризує складнощі відновлення повоєнного та новачії цього періоду в функціонуванні номенклатурної системи. Новаціями повоєнної доби у функціонуванні номенклатурної системи, як вказує П.В. Киридон, стали консервація номенклатури в соціумі; ширша кооптація «виробничників» до управлінських структур, проте обов'язковості врахування політичних критеріїв відбору до управлінських рядів подолано не було. Обов'язковим елементом обіймання вагомий посади було членство в Компартії. Загалом, як зазначає вчений, чинник нестабільності визначав зміст і стиль формування номенклатури 1945–1964 рр. Як підсумовує автор, повоєнна Україна отримала більше кадрових повноважень, проте не могла здійснювати політику з урахуванням національних інтересів.

Добираючи пензлі для змалювання типологічного портрету представника правлячих структур, автор свідомий фрагментарності джерел та їхньої специфіки щодо відповіді на поставлені питання. Однак широке залучення гуманітарної літератури, статистичних матеріалів дозволило йому окреслити параметри номенклатурника здебільшого вищого рангу. Отже, він мав пролетарське або батрацько-селянське походження, досить рано вступив у більшовицьку партію, був громадським (або комсомольським) активістом, брав участь у нещодавній війні або працював у тилу. П.В. Киридон торкається вікових, освітніх, національних, гендерних характеристик управлінських кадрів.

У розділі здійснена спроба намалювати психологічний портрет номенклатурника повоєнної доби, який виконано переважно в негативних тонах. Попри певні позитивні риси (почуття підвищеної соціальної відповідальності, перспективне мислення, прагнення до аналізу та обліку якомога ширшого кола чинників й наслідків пропонованих рішень, виробнича енергійність, діловитість тощо; С. 164–165), здебільшого номенклатура характеризується П.В. Киридоном негативними рисами (підлабузництво, грубість, зневага до оточення, культурна сірість, інтелектуальне виродження тощо). Вочевидь, що подібні манери йшли згори й переймалися на місцях. По-друге, зазначені риси були неодмінним атрибутом авторитарно-бюрократичної системи, де панував адміністративний тиск,

страх за власне життя, жорстока боротьба за владу, а виробничі показники (справжні чи віртуальні) визначали долю чиновника.

Процеси інституціоналізації номенклатурних апаратів партійних і радянських органів, а також професійних спілок і ЛКСМУ стали об'єктом уваги історика в третьому розділі. Автор обрав досить непростий шлях — виокремлення з усієї системи влади відповідних вертикалей. Дослідник ілюструє розбіжності «між словом і ділом» Комуністичної партії: декларує на словах невтручання у сферу компетенції органів державної влади та управління, насправді партія визначала й контролювала поточний курс. П.В. Киридон слушно зауважує, що ради депутатів трудящих, як і громадські організації, були передавальними пасами від партії до суспільства. Учений показує подібність апаратних структур рад і громадських організацій та механізмів їхньої діяльності партійним комітетам. Саме завдяки монополії на кадрове забезпечення Компартії вдалося опанувати радянський апарат і громадські організації. У розділі розкрито сутність номенклатури як системи влади, ієрархічної, суворо централізованої та напоказ народної.

Фокус уваги історика всіх трьох параграфів дещо зміщений у бік другої половини 50 — першої половини 60-х рр. ХХ ст., що цілком виправдано з огляду на насиченість цих років хрущовськими ініціативами щодо скорочення й реформування апарату. Як переконливо показано П.В. Киридоном, радянські органи влади, профспілки й ЛКСМУ, попри ті чи інші конституційно-законодавчі норми, зрештою грали допоміжну роль у радянській політичній системі, тісно перепліталися й у підсумку замикалися на партійних органах.

Четвертий розділ — «Участь апаратних підрозділів у реалізації партійно-державної політики в Українській РСР протягом 1945–1964 рр.» — структурований за хронологічним підходом. П.В. Киридон виділяє такі етапи (параграфи), як 1945–1953 рр., 1953–1956 рр., 1956–1961 рр., 1961–1964 рр. Автор відстежує політичне тло історії радянської України з особливою увагою до становища та функціонування номенклатури. У розділі розкривається визрівання кризи державного управління та її усвідомлення номенклатурою, кадрові перестановки середини 1950-х рр., реорганізації та боротьба за владу між соратниками Й. Сталіна, апогей «відлиги», сповзання до нового культу особи тощо. Автор намагається вести виклад у руслі нової політичної історії — наративу, що поєднував би не лише політико-структурні зміни, але й урахував роль суб'єктивного фактору. П.В. Киридон ілюструє трансформацію номенклатури від об'єкта до суб'єкта політичного життя, яка в ході хрущовських перетворень відчула свою корпоративність, проявила солідарність і скористалася політичними важелями, аби убезпечити себе від непередбачуваності лідера країни й зберегти стабільність.

Проаналізувавши сутність номенклатури, автор пропонує власне визначення цього терміна. У ньому П.В. Киридон розрізняє людський вимір («соціальне кастове утворення») та інституційний механізм («повоєнна система повоєнного радянського тоталітаризму»). Учений виокремлює її формальний (списки номенклатурних посад) і фактичний (забезпечення функціонування режиму) боки (С. 100). Слід погодитися з твердженням автора, що система пільг і привілеїв значно вивисувала номенклатуру над пересічними громадянами (переселяючи високопосадовців, за висловом М. Восленського, у країну «Номенклатурія»), перетворюючи її майже на касту. Однак можна подискутувати з дослідником щодо замкнутості, закритості номенклатури на зразок кастовості, яка не самовідтворювалась, а поповнювалась за рахунок вихідців з інших «каст». Навіть якщо сприйняти номенклатуру як касту, важко погодитись із включенням до неї секретарів первинних партійних організацій (окрім парторгів ЦК), які навряд чи знали про переваги «основної номенклатури» ЦК, так і залишаючись членами «зовнішньої партії» (за висловом Д. Оруела).

Серед здобутків автора слід відзначити змалювання широкого полотна суспільно-політичних процесів в Україні та ролі в них номенклатури. П.В. Киридон вводить до наукового обігу значну кількість матеріалів, що довгий час були малодоступними й зберігались у спецхранах. Робота вирізняється добрим фактичним забезпеченням положень і висновків. Автор опрацював широке коло джерел і літератури; серед останньої слід виділити не лише дослідження власне історичної спрямованості, але й праці політологічного характеру. Подальшому студіюванню й осмисленню цього феномену сприятимуть додатки, що серед іншого вміщують статистичні вибірки про основні соціально-фахові характеристики партійно-державної номенклатури УРСР в 1945–1964 рр.

Даючи позитивну оцінку монографії П.В. Киридона, варто вказати також і на окремі недоліки. Зокрема, намагаючись розглядати українську номенклатуру в загальносоюзному контексті (як людей і як систему), доцільно було б залучити матеріали російських архівосховищ, які б дозволили рельєфніше показати українські особливості (московський погляд на Київ як союзний регіон) або проілюструвати їх відсутність (до чого схиляється автор). Суперечливу оцінку автор дає історіографії проблеми: на сторінці 64 історик зазначає, що «особливості інституціоналізації й функціонування партійно-державної номенклатури Української РСР протягом 1945–1964 рр. у літературі досліджено та описано здебільшого фрагментарно, у контексті ширших або суміжних [...] тем», натомість на сторінці 379 дослідник стверджує протилежне: «Аналіз стану, повноти, достовірності вивчення і рівня дослідженості наукових джерел з проблеми інституціоналізації та функціонування номенклатури

Української РСР протягом 1945–1964 рр. дає підстави констатувати всебічний характер розгляду теми в історіографії, адже як вітчизняними, так і зарубіжними вченими напрацьовано значний масив відповідних праць». У комплекті з іменним покажчиком та додатками варто було б укласти географічний покажчик, а також умістити анотації іноземними мовами.

Кожна завершена праця, особливо монографічного плану, відображає стан розвитку історичної науки, демонструє зріз знань про ту чи іншу проблему в певний час. Так само й монографія П.В. Киридона свідчить фактично про початковий період досліджень номенклатурних механізмів влади в Україні другої половини ХХ ст., адже триває накопичення емпіричного матеріалу, що згодом підштовхне до теоретичних узагальнень.

У цілому, монографія служить дороговказом для послідовників щодо вибору майбутніх тем. П.В. Киридон слушно зазначає (С. 64–65, 383), що перелік перспективних напрямків досліджень є доволі об'ємним: структура й процедури функціонування партійно-державного апарату, порядок ухвалення й оформлення рішень, механізми номенклатурних призначень, біографістика й регіональні владні групи тощо. Додамо, що окремого дослідження заслуговує господарська номенклатура (директори заводів, підприємств, фабрик тощо), її апарат управління як елемент авторитарно-бюрократичної системи. Привабливими напрямками вивчення історії влади є повсякденне життя керівників, їхня національна й соціальна ідентичність тощо. Належить олюднити адміністративно-управлінський апарат різних рівнів у цілому.

Загалом, сучасна українська історіографія поповнилася цінною працею П.В. Киридона, в якій викладено сучасний погляд на номенклатурний механізм функціонування партійних і радянських владних структур шляхом кадрового супроводу й системного контролю за апаратом. Положення й висновки, аргументи й факти, наведені в монографії, а також доступність джерельного матеріалу та методологічний плюралізм сучасної історичної науки сприятимуть поглибленню номенклатурознавчих студій в Україні.

АНОТАЦІЇ

Лариса Левченко

ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ США В ПРАЦЯХ АМЕРИКАНСЬКИХ АВТОРІВ

У статті здійснено історіографічний огляд праць американських авторів з історії та досвіду діяльності Національного архіву США, президентських бібліотек, федеральних центрів документації, Національної комісії історичних публікацій і документів, Федерального реєстру, Архіву електронних документів «ERA». Автор дійшов висновку, що наведені праці є не лише історіографічним доробком архівістів, учених та практиків, а, насамперед, представляють значного обсягу й непересічного значення джерельну базу для дослідження історії, досвіду діяльності та внеску Національного архіву США в збереження історичного документального надбання людства. Здійснений у статті історіографічний аналіз стане в нагоді викладачам курсів архівознавства університетів України, студентам, дослідникам — усім, хто цікавиться історією архівів США, розвитком історичної та архівної науки цієї країни.

Ключові слова: Національний архів США, Національний архів і Адміністрація документації, історіографія історії архівної справи у Сполучених Штатах, історіографія історії Національного архіву США.

Роман Росляк

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ КІНЕМАТОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (1920-і–1941 рр.)

У статті аналізується ставлення органів державної влади до збереження кінематографічної спадщини. Зокрема, мова йде про спроби організувати Всеукраїнський кіномузей.

Ключові слова: кінематограф, кінематографічна спадщина, музей кіно.

Валентина Бездрабко

ПРОФЕСОР КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ВВЕДЕНСЬКИЙ

У статті розглянуто життя й творчий доробок професора Київського університету А.О. Введенського, вказано на значення наукових ідей ученого для розвитку спеціальних історичних дисциплін та економічної історії.

Ключові слова: А.О. Введенський, Київський університет, спеціальні історичні дисципліни, економічна історія.

Світлана Блащук

СЕРАФИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЮШКОВ: ДОЛЯ ІСТОРИКА

У статті на основі архівних матеріалів, зокрема особового фонду С. Юшкова, висвітлено життя історика. Прослідковано суспільно-політичні умови, в яких жив дослідник.

Ключові слова: історик, С. Юшков, Русь, джерело, «Руська правда».

Іван Гаврилюк

**ВЛАДИСЛАВ ДОМІНІК ЗАСЛАВСЬКИЙ (1616–1656 рр.):
МАГНАТ, ПОЛІТИК, ВОЄНАЧАЛЬНИК**

У статті на значній джерельній базі реконструюються й розглядаються життя та діяльність одного з найвизначніших і найбагатших магнатів першої половини XVII ст. в Речі Посполитій, другого острозького ордината, представника відомого руського князівського роду Владислава Домініка Заславського. Висвітлюються роль та місце князя в політичному та воєнному житті польсько-литовської держави протягом 30–50-х рр. XVII ст., зокрема й під час буремних подій Хмельниччини.

Ключові слова: Владислав Домінік Заславський, Річ Посполита, Хмельниччина.

Ольга Гончар

**НАУКОВІ КОНТАКТИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА
ТА ДМИТРА БАГАЛІЯ**

У статті висвітлюються взаємовідносини двох відомих істориків — М. Костомарова та Д. Багалія. Аналізуються переважно наукові контакти на основі епістолярної спадщини та мемуарів. Значна увага приділяється впливу М. Костомарова на формування наукового світогляду та кар'єрний ріст Д. Багалія.

Ключові слова: українська історіографія, епістолярна спадщина, наукова кар'єра, федералізм, історія Слобожанщини.

Петро Кузьмінов
КАВКАЗ У ДОЛІ М.Т. ЛОРИС-МЕЛІКОВА

У статті висвітлюється військовий та адміністративний шлях відомого державного діяча Росії М.Т. Лорис-Мелікова, становлення якого відбулося на Кавказі в 40–70-і роки XIX ст.

Ключові слова: Кавказ, горці, Кавказька війна, Кримська війна, нагородження, слава, начальник Терської області, аграрна, адміністративна та соціальна реформи в горських народів Північного Кавказу.

Валерій Томазов, Наталія Томазова
УКРАЇНСЬКА АКТРИСА ЄФРОСИНІЯ ЗАРНИЦЬКА
З РОДУ АЗГУРІДІ

У статті висвітлюється біографія відомої української актриси Єфросинії Зарницької (справжнє прізвище Азгуріді), досліджується її родинне коло та історія сім'ї.

Ключові слова: Єфросинія Зарницька, Азгуріді, Одеса, греки, актриса, театр.

Владислав Гулевич
ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УЛУСУ ДЖУЧІ В КІНЦІ XIII–XIV ст.
І ТУКА-ТИМУРИДИ

На основі широкого кола джерел автор досліджує ситуацію в західних землях улусу Джучі, зокрема в Криму. Також з'ясовується роль і місце представників роду Тука-Тимуридів у становленні Кримського ханату в XIII–XIV ст.

Ключові слова: улус Джучі, Крим, Солхат, Золота Орда, Тука-Тимуриди, XIII–XIV ст.

Анна Гедьо, Євгенія Максименко
СИМВОЛІКА СУЧАСНИХ МІСЬКИХ ГЕРБІВ ДОНБАСУ
ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЇХ СТВОРЕННЯ

Стаття присвячена сучасному етапу міської герботворчості Донбасу. На основі статистичного аналізу зображень із 58 гербів міст Донецької та Луганської областей подано характеристику символіки, тематики, кольорової гами сучасних міських знаків. Виділено типові помилки, які допускають автори гербів.

Ключові слова: герб, геральдика, символіка, правила геральдики, міська геральдика, геральдика Донбасу.

Ярослав Борщик

**ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ
В ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН
ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ
(НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ПОЄДНАННЯ ЧЕРЕЗ ВАЖКУ
ПАМ'ЯТЬ. ВОЛИНЬ 1943»)**

У статті проаналізовано використання методу усної історії при проведенні польових досліджень польсько-українського протистояння на Волині в роки Другої світової війни, запропоновано спосіб систематизації зібраних свідчень про допомогу й порятунок поляків українцями.

Ключові слова: польсько-українські відносини, Волинь, усна історія, порятунок, Друга світова війна.

Анатолій Дзагалов

**ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Д.І. СВЯТОПОЛК-МИРСЬКОГО
ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ
У ТЕРСЬКІЙ ОБЛАСТІ ТА ДАГЕСТАНІ 1845–1878 рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДАК УКРАЇНИ)**

У статті дається короткий огляд та аналіз матеріалів фонду Д.І. Святополк-Мирського, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Ці джерела дозволяють простежити історичні процеси, доповнити й розкрити події, що відбувалися в Терській області Північного Кавказу 1845–1878 рр.

Ключові слова: Д.І. Святополк-Мирський, М.І. Євдокимов, О.І. Бярятинський, Шаміль, Терська область, Кабарда, Чечня, Дагестан, переселення, повстання.

Сергій Хведченя

**СТАРОДАВНІ КОРАБЛІ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ШЛЯХУ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ДРАККАРІВ, ОСЛО,
НОРВЕГІЯ)**

Достеменно відомо маршрут «шляху з варягів у греки», проте на яких саме кораблях подорожували тогочасні мореплавці — це питання й досі залишається мало вивченим. Дослідження кораблів вікінгів стало голов-

ною темою цієї статті. Основу розвідки складає унікальна експозиція Музею драккарів в Осло (Норвегія), також включені матеріали про Музей кораблів вікінгів у Роскілде (Данія). Давньоруські та стародавні козацькі човни й кораблі вивчені нами на основі експозиції Музею на Хортиці (Україна).

Ключові слова: вікінги, кораблі, драккари, археологія, дослідження.

Дмитро Ващук

ДИПЛОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ КІНЦЯ XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.

У статті проаналізовано українські актові джерела кінця XV — першої половини XVI ст. Це оригінальні акти, що зберігаються в Архіві головному актів давніх (м. Варшава) і стосуються історії Волинської землі. Основну увагу в публікації приділено дипломатичному аналізу змісту документів. Завершує статтю анований реєстр документів.

Ключові слова: актові джерела, дипломатика, Волинська земля, реєстр.

Наталія Курсаніна

КЛЕЙМА РОСІЙСЬКИХ ЗБРОЙНИХ ЗАВОДІВ НА СТАТУТНІЙ ХОЛОДНІЙ ЗБРОЇ XVIII–XIX ст.

Стаття присвячена вивченню таврування холодної зброї Російської імперії періоду XVIII–XIX ст. Розглянувши передісторію укладання системи таврування, автор зосереджує увагу на дослідженні історії тавр найбільших зброярських заводів Росії — Сестрорецького, Олонецького, Тульського, Іжевського та Златоустівського.

Ключові слова: холодна зброя, тавро, завод, Російська імперія.

Денис Тоїчкін, Василь Назаренко

КОНСТРУКЦІЯ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ З БУЛАТНОЇ СТАЛІ. ШАБЛЯ Й КИНДЖАЛ

Стаття присвячена дослідженню конструкції та технології виготовлення булатних шабель, кинджалів та клинків, а також визначенню їхнього місця в комплексі давнього озброєння.

Ключові слова: зброя, булат, дамаск, шабля, кинджал, клинок.

Ольга Ковалевська

**ВІЗУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІКОНОГРАФІЯ:
ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ОБ'ЄКТА, МЕТОДУ
ТА ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ**

У статті на основі аналізу спеціальної літератури висвітлено проблему розмежування об'єкта, предмета візуальних досліджень та іконографії, визначено їхні основні категорії, розкрито значення інтерпретації джерел.

Ключові слова: візуальна історія, іконографія, візуальні джерела, зображувальні (зображальні) джерела, образ, науково-технічні методи, герменевтика.

Ірина Паур

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЛИСТІВКИ МИХАЙЛА ГРЕЙМА
З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО**

У статті аналізуються серії документальних листівок М. Грейма з видами міста Кам'янця-Подільського, виданих наприкінці 1890 — на початку 1900-х рр.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський, М. Грейм, документальна фотографія, листівка, серія.

Іванна Гуржій

**ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОБЛЕМИ ВПОРЯДКУВАННЯ
БІБЛІОТЕЧНОГО ЗІБРАННЯ БАРОНА Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ
У ФОНДАХ НБУВ**

У статті йдеться про частину книжкової спадщини відомого культурного та політичного діяча барона Ф.Р. Штейнгеля й проблеми її зберігання у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ.

Ключові слова: Ф.Р. Штейнгель, книги, відділ, зберігання.

Сергій Таранець

**СТАРООБРЯДСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XVII–XVIII ст.**

У статті досліджено старообрядську літературу другої половини XVII–XVIII ст. Встановлено, що вже в другій половині XVII ст. старовіри сформували книжність, яка була справжньою ідеологічною зброєю активних борців із церковною реформою. У роботі виділено вісім ідеологічних

та літературних центрів старообрядців, зокрема соловецький, московський, пустозерський, виговський, керженський, ветківський, донський, урало-сибірський, що сформувалися в Росії. Підкреслено, що старообрядська література не перетворилася в літературу конфесійного характеру та масштабу, почала обслуговувати потреби не лише старообрядських громад.

Ключові слова: старообрядство, старообрядська література, літературні центри, Росія.

Іван Дзира

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ 1918–1935 рр.

У статті розглядаються публікації 1918–1935 рр., присвячені давньоруським літописам XI–XIII ст. Автор аналізує творчий доробок українських науковців і їхні досягнення на ниві вітчизняного літописознавства.

Ключові слова: літописи, літописання, літописознавство, історіографія.

Неля Герасименко

О.Ф. СИДОРЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ

У статті аналізується наукова біографія О.Ф. Сидоренко, висвітлюються головні етапи її службової та наукової діяльності, досліджується її науковий доробок з історичної метрології.

Ключові слова: біографія, наукова діяльність, історія, метрологія, О.Ф. Сидоренко.

Галина Гончар

ВНЕСОК К.Г. ГУСЛИСТОГО В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЙНИЦТВА

У статті досліджується діяльність українського історика та етнографа ХХ ст. К.Г. Гуслистого. Відзначається його роль у розвитку етнографічних музеїв, створенні їхніх наукових засад.

Ключові слова: К.Г. Гуслистий, етнографічний музей, музей під відкритим небом, скансен.

Ірина Синельник

**ВПЛИВ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО:
СПРОБА АНАЛІЗУ**

Автор статті простежує особливості впливу органів влади на діяльність Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, аналізує специфіку діяльності наукової та культурно-освітньої установи, залежно від її статусу й підпорядкування.

Ключові слова: органи влади, музей, статус, аналіз.

Олександр Огуй

**СУЧАВСЬКИЙ МОНЕТНИЙ ДВІР У XVII ст.:
ЕМІСІЇ МОНЕТ І ФАЛЬШИВОК-«ДОМНІЦ»
(НА МОНЕТНОМУ ТА АРХІВНОМУ МАТЕРІАЛІ)**

Ґрунтуючись на працях К. Ромсторфера, Е. Фішера, В. Флайшера, Р. Гассауера й О. Ілієску, Л. Дергачьової, А. Миколайчика, В. Шлапинського, каталозі Г. Буздугана та інших, пропонується нове розуміння того, хто, коли, де, навіщо, за чим дозволом карбував фальшиві чи офіційно дозволені монети, наскільки й коли вони були розповсюджені на території Північної Буковини, яке було їхнє курсове співвідношення.

Ключові слова: монети, карбування, фальшивки, Північна Буковина.

Костянтин Хромов

**ДО ПИТАННЯ ПРО МОНЕТНУ СПРАВУ
«ІМПЕРАТОРІВ СОЛХАТУ» В 20-і рр. XV ст.**

У статті представлено дослідження останнього періоду карбування срібних денгів на території Кримського улусу в 20-і рр. XV ст. Робота була задумана автором як рецензія на дві доповіді, виголошені на Нумізматичних читаннях відділу нумізматики Державного історичного музею (м. Москва, РФ) 2013 р. Окрім критики й виявлення грубих помилок у теорії та практиці дослідження, допущених доповідачами, стаття також містить нові перевірені дані, на основі яких був проведений аналіз і зроблені інші висновки.

Ключові слова: монети, срібні денги, карбування, Кримський улус, критика, дослідження.

Ірина Хромова
ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КАРБУВАННЯ
НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: МІСЦЕВІ НАСЛІДУВАННЯ
ДЖУЧИДСЬКИХ МОНЕТ XIV ст.

У статті розглядається процес розвитку карбування на території Київського князівства в 50–60-х рр. XIV ст. Основну увагу приділено аналізу нового джерельного матеріалу місцевих випусків срібних наслідувань джучидських монет, зокрема денгу Джанібек, випуску Гюлістану 753 р.х.

Ключові слова: монета, карбування, наслідування, денг, Джанібек, Київське князівство, аналіз.

Олександр Курок, Олексій Бакалець
СКАРБИ МОНЕТ XV–XVIII ст. ІЗ МЕДЖИБОЖА
ТА ЙОГО ОКРАЇН

Велике значення для вивчення середньовічного подільського ринку, місцевої та міжнародної торгівлі, основних грошових одиниць, що перебували в повсякденному грошовому обігу, відіграють 12 меджибзьких скарбів монет XV–XVIII ст., які є важливими матеріальними та історичними джерелами.

Ключові слова: місцева та міжнародна торгівля, грошовий обіг, скарби монет.

Олександр Алфьоров
ЖІНОЧІ ПЕЧАТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

У статті розглянуто особливості жіночої сфрагістики періоду Київської Русі. Уперше зроблено вибірку всіх опублікованих печаток княгинь, а також опубліковано три невідомі раніше штемпелі жіночих сфрагісів XII ст.

Ключові слова: жіночі печатки, Київська Русь, сфрагістика, типологія печатки.

Тетяна Вілкул
КНИГА ВИХІД ХРОНОГРАФІЧНОЇ РЕДАКЦІЇ
(ІУДЕЙСЬКИЙ ХРОНОГРАФ ТА ТРОЇЦЬКІ П'ЯТИКНИЖЖЯ)

Повний або четій переклад перших восьми книг Біблії — Восьмикнижжя (від Книги Буття до Книги Руф) — з'явився, вірогідно, на

початку X ст. в Болгарії. Рукописна традиція донесла його в трьох редакціях. У статті досліджуються характерні риси хронографічної редакції на матеріалі Книги Вихід. Ця версія дійшла до нас у п'ятьох рукописах Іудейського хронографа та Троїцьких П'ятикнижій. Її читання часто консервативні, тоді як у інших двох редакціях бачимо інновації. Відтак, вона є важливим свідком для відновлення початкового перекладу. А також, між іншим, для суттєвого уточнення численних біблійних цитат давньо-слов'янських та давньоруських книжників ранньої доби.

Ключові слова: Книга Вихід, Восьмикнижжя, Давня Русь, біблійні студії, текстологія, давньослов'янські біблійні переклади.

Олександр Осіп'ян

**НОВИЙ ЗМІСТ СТАРИХ ГРАМОТ: «ЗАПРОШЕННЯ» ВІРМЕН
НА РУСЬ КНЯЗЯМИ «ДАНИЛОМ ФЕДОРОВИЧЕМ»
ТА «ФЕДОРОМ ДМИТРОВИЧЕМ»
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ
1578 ТА 1654 рр. У ЛЬВОВІ)**

Головну увагу в статті сфокусовано на судових процесах у Львові в кінці XVI — середині XVII ст. Таким чином, автор робить спробу реконструювати сприйняття та розуміння тогочасними міщанами віддаленого минулого як певної скарбниці аргументів, придатних для цілком прагматичного використання в суді.

Ключові слова: грамота, судовий процес, міщани, минуле, Львів.

Євген Чернухін, Марія Пірго

**ЗАПИСКИ З МАРІУПОЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.:
АРХЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОФІЛЬ
ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ УКЛАДАЧА**

У статті представлений археографічний опис караманлійського рукопису у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Укладач рукопису урум Іван Куркчу відомий як гласний міської думи й засідателю суду міста Маріуполя 1830–1850 рр. У «Записках» відбилися особливості його приватного та громадського життя, зокрема родинні зв'язки, інтерес до релігійної літератури, народної творчості, народної медицини та італійської мови.

Ключові слова: караманлійські рукописи, уруми, народна медицина, фольклор, історія Маріуполя.

Владислав Безпалько

**АКСЕСУАРИ ОДЯГУ ДЛЯ НОСІННЯ ГРОШЕЙ
У НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVI ст.
(ЗА АКТОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ)**

У статті розглядається використання населенням Волинського воєводства предметів одягу для носіння грошей в останній чверті XVI ст. Опрацювання актового матеріалу книг Луцького гродського суду 1580-х рр. дало автору можливість показати різноманіття вмістилищ для грошей, особливості їх використання різними станами суспільства в економічних, господарських та побутових ситуаціях.

Ключові слова: аксесуари одягу, пограбування, мошна, калита, черес, мішок.

Євген Славутич

**ОДЯГ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА XVII — ПЕРША ТРЕТИНА XVIII ст.)**

У статті досліджується службовий та святковий одяг козацької старшини Гетьманщини в другій половині XVII — першій третині XVIII ст. Розглянуто комплекtnість козацько-старшинського вбрання, а також походження, покрій і пошивні матеріали його складових елементів.

Ключові слова: одяг, козацька старшина, Гетьманщина / Українська козацька держава.

Ярослав Тинченко

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ «ЗА ЗИМОВИЙ ПОХІД І БОЇ»

Залізний хрест — єдина нагорода Армії Української Народної Республіки. У статті розкривається історія запровадження нагороди, виготовлення її примірників, наводиться кількість учасників походу та нагороджених.

Ключові слова: фалеристика, спеціальні історичні дисципліни, Армія Української Народної Республіки.

Ольга Іванова

**ФІЛІГРАНОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ РУКОПИСІВ
КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ XVI ст.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУКОПИСІВ ІЗ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ
РУКОПISУ НБУВ)**

У статті висвітлено окремі аспекти філігранознавчого аналізу, здійсненого під час дослідження кириличних рукописів XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Ключові слова: філігранологія, філіграні, рукописна книга, кирилична писемність XVI ст.

АННОТАЦИИ

Лариса Левченко

ИСТОРИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО АРХИВА США В ТРУДАХ АМЕРИКАНСКИХ АВТОРОВ

В статье представлен историографический анализ работ американских авторов по истории и деятельности Национального архива США, президентских библиотек, федеральных центров документации, Национальной комиссии исторических публикаций и документов, Федерального регистра, Архива электронных документов «ERA». Автор приходит к выводу, что проанализированные работы являются не только историографией истории Национального архива США, но и представляют значительного объема и важного значения источниковую базу для исследования его истории, опыта работы и вклада в сохранение исторического документального наследия человечества в целом. Данный историографический анализ послужит преподавателям курсов истории, теории и практики архивного дела в университетах Украины, студентам, исследователям — всем заинтересованным в изучении истории архивов и архивного дела в США.

Ключевые слова: Национальный архив США, Национальный архив и Администрация документации, историография истории архивного дела в Соединенных Штатах, историография истории Национального архива США.

Роман Росляк

К ВОПРОСУ О СОХРАНЕНИИ КИНЕМАТОГРАФИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ В УКРАИНЕ (1920-е–1941 гг.)

В статье анализируется отношение органов государственной власти к сохранению кинематографического наследия. В частности, речь идет о попытках организовать Всеукраинский киномузей.

Ключевые слова: кинематограф, кинематографическое наследие, музей кино.

Валентина Бездрабко

ПРОФЕССОР КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА АНДРЕЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ ВВЕДЕНСКИЙ

В статье рассмотрены жизнь и творческое наследие профессора Киевского университета А.А. Введенского, подчеркнута значимость его научных

идей для развития специальных исторических дисциплин и экономической истории.

Ключевые слова: А.А. Введенский, Киевский университет, специальные исторические дисциплины, экономическая история.

Светлана Блащук

СЕРАФИМ ВЛАДИМИРОВИЧ ЮШКОВ: СУДЬБА ИСТОРИКА

В статье на основании архивных материалов, в том числе личного фонда С. Юшкова, освещена жизнь историка. Прослеживаются общественно-политические условия, в которых жил исследователь.

Ключевые слова: историк, С. Юшков, Русь, источник, «Русская правда».

Иван Гаврилюк

ВЛАДИСЛАВ ДОМИНИК ЗАСЛАВСКИЙ (1616–1656 гг.): МАГНАТ, ПОЛИТИК, ВОЕНАЧАЛЬНИК

В статье, опираясь на значительную источниковую базу, автор реконструирует и рассматривает жизнь и деятельность одного из самых выдающихся и богатых магнатов первой половины XVII в. в Речи Посполитой, второго острожского ордината, представителя известного русского княжеского рода Владислава Доминика Заславского. Освещены роль и место князя в политической и военной жизни польско-литовского государства на протяжении 30–50-х гг. XVII века, в том числе и во времена бурных событий Хмельниччины.

Ключевые слова: Владислав Доминик Заславский, Речь Посполитая, Хмельниччина.

Ольга Гончар

НАУЧНЫЕ КОНТАКТЫ НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА И ДМИТРИЯ БАГАЛЕЯ

В статье освещаются взаимоотношения двух известных историков — Н. Костомарова и Д. Багалей. Анализируются преимущественно научные контакты на основе эпистолярного наследия и мемуаров. Значительное внимание уделяется влиянию Н. Костомарова на формирование научного мировоззрения и карьерный рост Д. Багалей.

Ключевые слова: украинская историография, эпистолярное наследие, научная карьера, федерализм, история Слобожанщины.

Петр Кузьминов

КАВКАЗ В СУДЬБЕ М.Т. ЛОРИС-МЕЛИКОВА

В статье показан военный и административный путь известного государственного деятеля России М.Т. Лорис-Меликова, становление которого происходило на Кавказе в 40–70-е гг. XIX в.

Ключевые слова: Кавказ, горцы, Кавказская война, Крымская война, награждение, слава, начальник Терской области, аграрная, административная и социальная реформы у горских народов Северного Кавказа.

Валерий Томазов, Наталия Томазова

**УКРАИНСКАЯ АКТРИСА ЕВФРОСИНИЯ ЗАРНИЦКАЯ
ИЗ РОДА АЗГУРИДИ**

В статье освещается биография известной украинской актрисы Евфросинии Зарницкой (настоящая фамилия Азгуриди), исследуется ее родственное окружение и история семьи.

Ключевые слова: Евфросиния Зарницкая, Азгуриди, Одесса, греки, актриса, театр.

Владислав Гулевич

**ЗАПАДНЫЕ ЗЕМЛИ УЛУСА ДЖУЧИ В КОНЦЕ XIII–XIV вв.
И ТУКА-ТИМУРИДЫ**

На основе широкого круга источников автор исследует ситуацию в западных землях улуса Джучи, в частности в Крыму, а также выясняет роль и место представителей рода Тука-Тимуридов в становлении Крымского ханства в XIII–XIV вв.

Ключевые слова: улус Джучи, Крым, Солхат, Золотая Орда, Тука-Тимуриды, XIII–XIV вв.

Анна Геде, Евгения Максименко

**СИМВОЛИКА СОВРЕМЕННЫХ ГОРОДСКИХ ГЕРБОВ
ДОНБАССА И ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИКИ ИХ СОЗДАНИЯ**

Статья посвящена современному этапу создания городских гербов Донбасса. На основании статистического анализа изображений 58 гербов городов Донецкой и Луганской областей дается характеристика символики, тематики, цветовой гаммы современных городских знаков. Выделены типичные ошибки, которые допускают авторы гербов.

Ключевые слова: герб, геральдика, символика, правила геральдики, городская геральдика, геральдика Донбасса.

Ярослав Борщик

**ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА УСТНОЙ ИСТОРИИ
В ИССЛЕДОВАНИИ ПОЛЬСКО-УКРАИНСКИХ ОТНОШЕНИЙ
ПЕРИОДА ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ
(НА ПРИМЕРЕ ПРОЕКТА «ОБЪЕДИНЕНИЕ СКВОЗЬ ТЯЖЕЛУЮ
ПАМЯТЬ. ВОЛЫНЬ 1943»)**

В статье проанализировано использование метода устной истории при проведении полевых исследований польско-украинского противостояния на Волыни в годы Второй мировой войны, предложен способ систематизации собранных сведений о помощи и спасении поляков украинцами.

Ключевые слова: польско-украинские отношения, Волынь, устная история, спасение, Вторая мировая война.

Анатолий Дзагалов

**ДОКУМЕНТЫ ФОНДА Д.И. СВЯТОПОЛК-МИРСКОГО
КАК ИСТОЧНИКИ ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИЧЕСКИХ
СОБЫТИЙ В ТЕРСКОЙ ОБЛАСТИ И ДАГЕСТАНЕ 1845–1878 гг.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЦДИАК УКРАИНЫ)**

В статье даётся краткий обзор и анализ материалов фонда Д.И. Святополк-Мирского, хранящихся в Центральном государственном историческом архиве Украины в г. Киеве. Эти источники позволяют проследить исторические процессы, дополнить и раскрыть события, происходившие в Терской области Северного Кавказа 1845–1878 гг.

Ключевые слова: Д.И. Святополк-Мирский, Н.И. Евдокимов, А.И. Барятинский, Шамиль, Терская область, Кабарда, Чечня, Дагестан, переселение, восстание.

Сергей Хведченя

**ДРЕВНИЕ КОРАБЛИ НА ДНЕПРОВСКОМ ПУТИ
(ПО МАТЕРИАЛАМ ЭКСПОЗИЦИИ МУЗЕЯ ДРАККАРОВ, ОСЛО,
НОРВЕГИЯ)**

Достоверно известен маршрут «пути из варяг в греки», однако на каких именно кораблях путешествовали тогдашние мореплаватели — до сих пор остается мало изученным. Исследование кораблей викингов стало главной темой этой статьи. Ее основу составляет уникальная экспозиция

Музея драккаров в Осло (Норвегия), также включены материалы о Музее кораблей викингов в Роскилде (Дания). Древнерусские и старинные казацкие лодки и корабли изучены нами на основе экспозиции Музея на Хортице (Украина).

Ключевые слова: викинги, корабли, драккар, археология, исследования.

Дмитрий Вашук

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ УКРАИНСКИХ АКТОВЫХ ИСТОЧНИКОВ КОНЦА XV — ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XVI вв.

В статье анализируются украинские актовые источники конца XV — первой половины XVI вв. Это оригинальные акты, которые хранятся в Архиве главном актов древних (г. Варшава) и касаются истории Волынской земли. Основное внимание в публикации уделено дипломатическому анализу содержания документов. Завершает статью аннотированный реестр документов.

Ключевые слова: актовые источники, дипломатика, Волынская земля, реестр.

Наталья Курсанина

КЛЕЙМА РОССИЙСКИХ ОРУЖЕЙНЫХ ЗАВОДОВ НА УСТАВНОМ ОРУЖИИ XVIII–XIX вв.

Статья посвящена изучению клеймления холодного оружия Российской империи периода XVIII–XIX вв. Рассматривая предысторию составления системы клеймления, автор сосредоточил внимание на исследовании истории клейм крупнейших оружейных заводов России — Сестрорецкого, Олонецкого, Тульского, Ижевского и Златоустьевского.

Ключевые слова: холодное оружие, клеймо, завод, Российская империя.

Денис Тоичкин, Василий Назаренко

КОНСТРУКЦИЯ ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ ИЗ БУЛАТНОЙ СТАЛИ. САБЛЯ И КИНЖАЛ

Статья посвящена исследованию конструкции и технологии изготовления булатных сабель, кинжалов и клинков, а также определению их места в комплексе древнего вооружения.

Ключевые слова: холодное оружие, булат, дамаск, сабля, кинжал, клинок.

Ольга Ковалевская

**ВИЗУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИКОНОГРАФИЯ:
ПРОБЛЕМА РАЗГРАНИЧЕНИЯ ОБЪЕКТА, МЕТОДА
И ПОНЯТИЙНО-КАТЕГОРИАЛЬНОГО АППАРАТА**

В статье на основании анализа специальной литературы представлена проблема разграничения объекта, предмета визуальных исследований и иконографии, определены их основные категории, раскрыто значение интерпретации источников.

Ключевые слова: визуальная история, иконография, визуальные источники, изобразительные источники, образ, научно-технические методы, герменевтика.

Ирина Паур

**ДОКУМЕНТАЛЬНЫЕ ОТКРЫТКИ МИХАИЛА ГРЕЙМА
С ВИДАМИ КАМЕНЦА-ПОДОЛЬСКОГО**

В статье анализируются серии документальных открыток М. Грейма с видами города Каменца-Подольского, изданных в конце 1890 — в начале 1900-х гг.

Ключевые слова: Каменец-Подольский, М. Грейм, документальная фотография, открытка, серия.

Иванна Гуржий

**ХАРАКТЕРИСТИКА И ПРОБЛЕМЫ УПОРЯДОЧЕНИЯ
БИБЛИОТЕЧНОГО СОБРАНИЯ БАРОНА Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ
В ФОНДАХ НБУВ**

В статье рассказывается о части книжного наследия известного культурного и политического деятеля барона Ф.Р. Штейнгеля и проблемах его хранения в отделе библиотечных собраний и исторических коллекций НБУВ.

Ключевые слова: Ф.Р. Штейнгель, книги, отдел, хранение.

Сергей Таранец

**СТАРООБРЯДЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ
XVII–XVIII вв.**

В статье исследовано старообрядческую литературу второй половины XVII–XVIII вв. Установлено, что уже во второй половине XVII в. староверы сформировали книжность, которая стала настоящим идеологическим оружием активных борцов с церковной реформой. В работе выделено восемь идеологических и литературных центров старообрядцев, в частности соловецкий, московский, пустозерский, выговский, керженский, ветковский, донской, урало-сибирский, которые сформировались в России. Подчеркнуто, что старообрядческая литература не превратилась в литературу конфессионального характера и масштаба, стала обслуживать потребности не только старообрядческих общин.

Ключевые слова: старообрядчество, старообрядческая литература, литературные центры, Россия.

Иван Дзыра

**ИССЛЕДОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ЛЕТОПИСАНИЯ
В УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ 1918–1935 гг.**

В статье рассматриваются публикации 1918–1935 гг., посвящённые древнерусским летописям XI–XIII вв. Автор анализирует творческую работу украинских учёных и их достижения в области отечественного летописеведения.

Ключевые слова: летописи, летописание, летописеведение, историография.

Неля Герасименко

**Е.Ф. СИДОРЕНКО КАК ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИЧЕСКОЙ
МЕТРОЛОГИИ**

В статье анализируется научная биография Е.Ф. Сидоренко, освещаются главные этапы её служебной и научной деятельности, исследуется её научное наследие в области исторической метрологии.

Ключевые слова: биография, научная деятельность, история, метрология, Е.Ф. Сидоренко.

Галина Гончар

**ВКЛАД К.Г. ГУСЛИСТОГО В РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО
ЭТНОГРАФИЧЕСКОГО МУЗЕЕВЕДЕНИЯ**

В статье исследуется деятельность украинского историка и этнографа XX в. К.Г. Гуслистого, отмечается его вклад в развитие этнографических музеев, создание их научных основ.

Ключевые слова: К.Г. Гуслистый, этнографический музей, музей под открытым небом, скансен.

Ирина Синельник

**ВЛИЯНИЕ ОРГАНОВ ВЛАСТИ НА ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ
ЧЕРНИГОВСКОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ ИМЕНИ
В.В. ТАРНОВСКОГО: ПОПЫТКА АНАЛИЗА**

Автор прослеживает особенности влияния органов власти на деятельность Черниговского исторического музея имени В.В. Тарновского, анализирует специфику деятельности научного и культурно-образовательного учреждения, в зависимости от его статуса и подчинения.

Ключевые слова: органы власти, музей, статус, анализ.

Александр Огуй

**СУЧАВСКИЙ МОНЕТНЫЙ ДВОР В XVII в.:
ЭМИССИИ МОНЕТ И ФАЛЬШИВОК-«ДОМНИЦ»
(НА МОНЕТНОМ И АРХИВНОМ МАТЕРИАЛЕ)**

На основании анализа работ К. Ромсторфера, Е. Фишера, В. Флайшера, Р. Гассауера и О. Илиеску, Л. Дергачевой, А. Миколайчика, В. Шлапинского, каталога Г. Буздугана и др. предлагается новое понимание того, кто, когда, где, почему, с чьего разрешения производил чеканку фальшивых или официально разрешенных монет, насколько и когда они были распространены на Северной Буковине, каково было их курсовое соотношение.

Ключевые слова: монеты, чеканка, фальшивки, Северная Буковина.

Константин Хромов

**К ВОПРОСУ О МОНЕТНОМ ДЕЛЕ «ИМПЕРАТОРОВ СОЛХАТА»
В 20-е гг. XV в.**

В статье исследуется последний период чеканки серебряных денгов на территории Крымского улуса в 20-е гг. XV в. Работа была задумана автором как рецензия на два доклада, озвученных на Нумизматических чтениях отдела нумизматики Государственного исторического музея (Москва, РФ) в 2013 г. Кроме критики и выявления грубых ошибок в теории и практике исследования, допущенных докладчиками, статья содержит также новые проверенные данные, на основании которых был проведен анализ и сделаны другие выводы.

Ключевые слова: монеты, серебряные денги, чеканка, Крымский улус, критика, анализ, исследование.

Ирина Хромова

**К ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ЧЕКАНКИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ:
МЕСТНЫЕ ПОДРАЖАНИЯ ДЖУЧИДСКИМ МОНЕТАМ XIV в.**

В статье рассматривается процесс развития чеканки на территории Киевского княжества в 50–60-х гг. XIV в. Основное внимание уделено анализу нового материала местных выпусков серебряных подражаний джучидским монетам, а именно — денгу Джанибека, выпуска Гюлистана 753 г.х.

Ключевые слова: монета, чеканка, подражание, денг, Джанибек, Киевское княжество, анализ.

Александр Курок, Алексей Бакалец

**КЛАДЫ МОНЕТ XV–XVIII вв. ИЗ МЕДЖИБОЖЬЯ
И ЕГО ОКРАИН**

Большое значение для изучения средневекового подольского рынка, местной и международной торговли, основных денежных единиц, пребывавших в повседневном денежном обращении, играют 12 меджибожских кладов монет XV–XVIII вв., являющихся важными материальными и историческими источниками.

Ключевые слова: местная и международная торговля, денежное обращение, клады монет.

Александр Алферов

ЖЕНСКИЕ ПЕЧАТКИ КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассмотрены особенности женской сфрагистики периода Киевской Руси. Впервые сделана выборка всех опубликованных печатей княгинь, а также опубликованы три неизвестные ранее штемпеля женских сфрагисов XII в.

Ключевые слова: женские печати, Киевская Русь, сфрагистика, типология печати.

Татьяна Вилкул

КНИГА ИСХОД ХРОНОГРАФИЧЕСКОЙ РЕДАКЦИИ (ИУДЕЙСКИЙ ХРОНОГРАФ И ТРОИЦКИЕ ПЯТИКНИЖИЯ)

Полный или четый перевод первых восьми книг Библии — Восьмикнижия (от Книги Бытия до Книги Руфь) — сделан, вероятно, в Болгарии в начале X в. Рукописная традиция донесла его в трех редакциях. В статье на материале Книги Исход исследуются характерные черты хронографической редакции, дошедшей до нас в пяти рукописях. Имеются в виду списки Иудейского хронографа и Троицких Пятикнижий. Чтения этой хронографической версии часто консервативны и сохраняют черты исходного перевода, тогда как в двух других редакциях видим инновации. Соответственно, эта редакция представляет интерес для восстановления текста первоначального перевода. А кроме того, что также важно, для существенного уточнения многочисленных библейских цитат ранних древнеславянских и древнерусских книжников.

Ключевые слова: Книга Исход, Древняя Русь, исследования Библии, текстология, древнеславянские переводы Библии.

Александр Осипян

НОВОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАРЫХ ГРАМОТ: «ПРИГЛАШЕНИЕ» АРМЯН НА РУСЬ КНЯЗЬЯМИ «ДАНИЛОМ ФЕДОРОВИЧЕМ» И «ФЕДОРОМ ДМИТРИЕВИЧЕМ» (ПО МАТЕРИАЛАМ СУДЕБНЫХ ПРОЦЕССОВ 1578 И 1654 гг. ВО ЛЬВОВЕ)

Главное внимание в статье сфокусировано на судебных процессах во Львове в конце XVI — середине XVII вв. Таким образом, автор делает попытку реконструировать восприятие и понимание горожанами тех времен отдаленного прошлого как своеобразного кладезя аргументов, годных для применения в суде.

Ключевые слова: грамота, судебный процесс, горожане, прошлое, Львов.

Евгений Чернухин, Мария Пирго

**ЗАПИСКИ ИЗ МАРИУПОЛЯ ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЫ XIX в.:
АРХЕОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ, СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОФИЛЬ
И РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ СОСТАВИТЕЛЯ**

В статье представлено археографическое описание караманлийской рукописи из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. Составитель рукописи урум Иван Куркчу известен как гласный городской думы и судебный заседатель города Мариуполя 1830–1850 гг. В «Записках» нашли отражение особенности его личной и общественной жизни, в частности родственные связи, интерес к религиозной литературе, народному творчеству, народной медицине и итальянскому языку.

Ключевые слова: караманлийские рукописи, урумы, народная медицина, фольклор, история Мариуполя.

Владислав Безпалько

**АКСЕССУАРЫ ОДЕЖДЫ ДЛЯ НОШЕНИЯ ДЕНЕГ
У НАСЕЛЕНИЯ ВОЛЫНИ В ПОСЛЕДНЕЙ ЧЕТВЕРТИ XVI в.
(НА ОСНОВАНИИ АКТОВЫХ ИСТОЧНИКОВ)**

В статье рассматривается практика использования населением Волынского воеводства принадлежностей одежды для ношения денег в последней четверти XVI в. Обработка актового материала книг Луцкого градского суда 1580-х гг. дала автору возможность показать разнообразие емкостей для денег, особенности их использования разными классами общества в различных экономических, хозяйственных и бытовых ситуациях.

Ключевые слова: детали костюма, ограбление, мошна, калита, черес, мешок.

Евгений Славутич

**ОДЕЖДА КАЗАЦКОЙ СТАРШИНЫ ГЕТМАНЩИНЫ
(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVII — ПЕРВАЯ ТРЕТЬ XVIII вв.)**

В статье исследуется служебная и праздничная одежда казацкой старшины Гетманщины во второй половине XVII — первой трети XVIII вв.

Рассмотрены комплектность казацко-старшинского наряда, а также происхождение, покрой и пошивочные материалы его составных элементов.

Ключевые слова: одежда, казацкая старшина, Гетманщина / Украинское казацкое государство.

Ярослав Тинченко

ЖЕЛЕЗНЫЙ КРЕСТ «ЗА ЗИМНИЙ ПОХОД И БОИ»

Железный крест — единственная награда Армии Украинской Народной Республики. В статье раскрывается история учреждения этой награды, изготовления ее экземпляров, приводится численность участников похода и награжденных.

Ключевые слова: фалеристика, специальные исторические дисциплины, Армия Украинской Народной Республики.

Ольга Иванова

ФИЛИГРАНОВЕДЧЕСКИЙ АНАЛИЗ РУКОПИСЕЙ КИРИЛЛИЧЕСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ XVI в. (ПО МАТЕРИАЛАМ РУКОПИСЕЙ ИЗ ФОНДОВ ИНСТИТУТА РУКОПИСИ НБУВ)

В статье представлены отдельные аспекты филиграноведческого анализа, осуществленного во время исследования кириллических рукописей XVI в. из фондов Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского.

Ключевые слова: филигранология, филигранные, рукописная книга, кириллическая письменность XVI в.

ANNOTATIONS

Larysa Levchenko

HISTORY OF THE US NATIONAL ARCHIVES IN PUBLICATIONS BY AMERICAN AUTHORS

The article contains a historiographical survey of the publications by American authors on history and practices of the US National Archives, Presidential libraries, federal document centers, National Historical Publications and Records Commission, US Federal Register, Electronic Records Archives (ERA). In the author's opinion, the publications in question are, primarily, a massive and significant source base for further research of history, practices and role of the US National Archives with regard to preservation of historical documentary heritage. The publication will serve as a useful resource for Ukrainian faculty members, students, researchers, anyone interested in history of the US archives, history and archival affairs.

Keywords: US National Archives, National Archives and Records Administration, historiography of history of archival affair in the USA, historiography of history of the US National Archives.

Roman Rosliak

ON CINEMA HERITAGE PRESERVATION IN UKRAINE (the 1920s–1941)

The article offers analysis with regard to the public authorities and their attitude towards preservation of cinema heritage, including attempts to establish the All-Ukrainian Cinema Museum.

Keywords: cinema, cinema heritage, cinema museum.

Valentyna Bezdrabko

PROFESSOR OF THE KYIV UNIVERSITY ANDRII OLEKSANDROVYCH VVEDENSKY

The article deals with the life and work of Professor of the Kyiv University A.O. Vvedensky, with the emphasis on significance of his scholarly ideas for development of special historical disciplines and economics.

Keywords: A.O. Vvedensky, Kyiv University, special historical disciplines, economics.

Svitlana Blashchuk

**SERAFYM VOLODYMYROVYCH YUSHKOV:
THE FATE OF HISTORIAN**

The article, based on archival records, including S. Yushkov's personal fond, sheds light on the historian's life, along with the socio-political situation of the then period.

Keywords: historian, S. Yushkov, Rus, source, Pravda Ruska.

Ivan Havryliuk

**WLADYSLAW DOMINIK ZASLAWSKI (1616–1656):
MAGNATE, POLITICIAN, COMMANDER**

The article, based on a massive array of sources, deals with the life and work of an outstanding and rich magnate of the 1st half of the 17th century in Rich Pospolyta, the second Ostroh Ordynat, Polish nobleman of Ruthenian stock Wladyslaw Dominik Zaslowski. It sheds light on his role and place in the political and military life of the Polish-Lithuanian state in the 1630–1650s, including the stormy events in Khmelnychyna.

Keywords: Wladyslaw Dominik Zaslowski, Rich Pospolyta, Khmelnychyna.

Olha Honchar

**THE SCIENTIFIC TIES OF MYKOLA KOSTOMAROV
AND DMYTRO BAHALII**

The article highlights the relations of two noted historians: M. Kostomarov and D. Bahalii. Based on their epistolary heritage and memoirs, the publication provides analysis of their scientific ties, with a considerable emphasis on M. Kostomarov's impact on D. Bahalii's outlook formation and career development.

Keywords: Ukrainian historiography, epistolary heritage, academic career, federalism, history of Slobozhanshchyna.

Petr Kuzminov

CAUCASUS IN M.T. LORYS-MELIKOV'S LIFE

The article highlights the military and administrative activities of a well-known Russian politician of the 1870s — early 1880s M.T. Lorys-Melikov; in particular, the initial period in Caucasus in the 1840–1870s.

Keywords: Caucasus, Caucasian War, Crimean War, awarding, glory, Chief of Terek Oblast, implementation of agrarian, administrative and social reforms in North Caucasus.

Valerii Tomazov, Nataliia Tomazova
UKRAINIAN ACTRESS YEFROSINIIA ZARNYTSKA
OF THE AZGURIDIS

The article deals with the biography of a well-known Ukrainian actress Yefrosiniia Zarnytska (Azguridi), her family history and circle.

Keywords: Yefrosiniia Zarnytska, Azguridi, Odesa, Greeks, actress, theater.

Vladyslav Hulevych
WESTERN LANDS OF ULUS JUCHY IN THE LATE 13TH–14TH
CENTURIES AND TUKA-TIMURIDS

Based on a massive array of sources, the publication covers the situation in the western part of the Ulus of Juchy, particularly, in Crimea. It also sheds light on the role of Tuka-Tymurids family in development of the Crimean Khanate in the 13th–14th centuries.

Keywords: Ulus of Juchy, Crimea, Solkhat, Golden Horde, Tuka-Tymurids, the 13th–14th centuries.

Anna Hed'io, Yeheniia Maksymenko
SYMBOLS OF MODERN DONBAS URBAN COATS OF ARMS
AND SPECIFICITIES OF THEIR CREATION

The article deals with the current urban coats of arms in Donbas region. Based on statistical analysis of 58 coats of arms in Donetsk and Luhansk oblasts, it contains a thorough description of symbols, subject matter, color range of modern urban marks, along with the typical mistakes made by their authors.

Keywords: coat of arms, heraldry, symbols, heraldry rules, urban heraldry, Donbas heraldry.

Yaroslav Borshchuk

**THE ORAL HISTORY METHOD IN RESEARCH OF THE POLISH-
UKRAINIAN RELATIONS DURING WORLD WAR II
(THE CASE OF THE «UNIFICATION THROUGH PAINFUL
MEMORIES. VOLHYNIA 1943» PROJECT)**

The publication offers analysis of the oral history method use with regard to field studies on the Polish-Ukrainian confrontation in Volhynia during World War II, along with systematization mechanism related to assistance and rescue of Ukrainians by Poles.

Keywords: Polish-Ukrainian relations, Volhynia, oral history, rescue, World War II.

Anatolii Dzahalov

**THE DOCUMENTS OF THE D.I. SVIATOPOLK-MYRSKY
FOUNDATION AS SOURCES FOR STUDYING HISTORICAL
EVENTS IN TEREK OBLAST, DAGESTAN IN 1845–1878
(THE CASE OF THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVES
OF UKRAINE IN KYIV)**

The article contains a brief survey and analysis of the records of D.I. Sviatopolk-Myrsky Foundation, the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, which cover historical processes and events in Terek oblast, North Caucasus in 1845–1878.

Keywords: D.I. Sviatopolk-Myrsky, N.I. Yevdokymov, A.I. Bariatinsky, Shamil, Terek oblast, Kabarda, Chechnia, Dagestan, migration, uprising.

Serhii Khvedchenia

**ANCIENT SHIPS ON THE DNIPRO'S WAY
(THE CASE OF THE DRAKKAR MUSEUM IN OSLO, NORWAY)**

The article covers an understudied issue of Viking ships on the «route from the Varangians to the Greeks», with the key emphasis on the unique exposition of the Drakkar Museum in Oslo (Norway) and Viking Ships Museum in Roskilde (Denmark). It also includes research on the Old Russian and Cossack boats and ships (the case of the Khortytsia Museum in Ukraine).

Keywords: Vikings, ships, drakkars, archeology, research.

Dmytro Vashchuk

**DIPLOMATIC ANALYSIS OF UKRAINIAN RECORD SOURCES
OF THE LATE 15TH — 1ST HALF OF THE 16TH CENTURIES**

The article offers analysis of the Ukrainian original record sources on Volhynian region (the late 15th — 1st half of the 16th centuries) from the Head Archives of Ancient Acts in Warsaw. The key emphasis is made on diplomatic content analysis of the documents. It also includes the annotated register of the documents.

Keywords: record sources, diplomatics, Volhynian land, register.

Nataliia Kursanina

**GUN PROOF MARKS OF RUSSIAN ARMORIES ON STATUTE COLD
STEEL ARMS OF THE 18TH–19TH CENTURIES**

The article provides research on cold steel arms marking in the Russian Empire of the 18th–19th centuries. It includes the pre-history of the marking system, along with the study of gun proof marks of the largest Russian armories in Sestroretsk, Olonets, Tula, Izhevsk and Zlatoust.

Keywords: cold steel arms, gun proof marks, armory, Russian Empire.

Denys Toïchkin, Vasyl Nazarenko

**CONSTRUCTION OF DAMASCUS COLD STEEL ARMS:
SWORD AND DAGGER**

The article presents research on construction and manufacturing technology of Damascus swords, daggers and blades; sheds light on their place within the old armor system.

Keywords: arms, Damascus, sword, dagger, blade.

Olha Kovalevska

**VISUAL RESEARCH AND ICONOGRAPHY:
AN ISSUE OF DIFFERENTIATION OF OBJECT, METHOD
AND CONCEPTUAL FRAMEWORK**

The article, based on specialized literature analysis, sheds light on the issue of differentiation related to object, subject of visual research and iconography; identifies their key categories; shows the value of sources interpretation.

Keywords: visual history, iconography, visual sources, graphic sources, image, scientific and technical methods, hermeneutics.

Iryna Paur

**MYKHAILO HREIM'S DOCUMENTARY POSTCARDS WITH
THE VIEWS OF KAM'IANETS-PODILSKY**

The article offers analysis of a series of M. Hreim's documentary postcards with the views of Kam'ianets-Podilsky of the 1890s — early 1900s.

Keywords: Kam'ianets-Podilsky, M. Hreim, documentary photography, postcard, series.

Ivanna Hurzhii

**CHARACTERISTICS AND ORGANIZATION ISSUES OF BARON
F.R. STEINHEIL'S LIBRARY COLLECTION IN THE FONDS OF THE
VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE**

The publication covers the book heritage of well-known politician and cultural figure baron F.R. von Steinheil, including the issues of its preservation in the Department of Library and Historical Collections of the Vernadsky National Library of Ukraine.

Keywords: F.R. von Steinheil, books, department, preservation.

Serhii Taranets

**THE OLD BELIEF LITERATURE ON THE 2ND HALF
OF THE 17TH–18TH CENTURIES**

The article covers the Old Belief literature in the 2nd half of the 17th–18th centuries, as book-learning was Old Believers' genuine ideological weapon against the Church reform. The publication covers 8 ideological and literary Old Belief centers in Russia. Special emphasis is made on non-confessional nature and range of the Old Belief literature.

Keywords: Old Belief, Old Belief literature, literary centers, Russia.

Ivan Dzyra

**RESEARCH OF OLD RUSSIAN CHRONICLE WRITING
IN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF 1918–1935**

The article deals with the 1918–1935 publications on Old Russian chronicles of the 11th–13th centuries. It provides analysis of the works by Ukrainian scholars and their achievements in the field of national chronicle studies.

Keywords: chronicles, chronicle writing, chronicle studies, historiography.

Nelia Herasymenko

O.F. SYDORENKO AS HISTORICAL METROLOGY RESEARCHER

The article contains analysis of O.F. Sydorenko's academic biography; sheds light on the key stages of his work and scientific activities; provides insight into his achievements in the area of historical metrology.

Keywords: biography, scholarly activities, history, metrology, O.F. Sydorenko.

Halyna Honchar

**K.H. HUSLYSTY'S CONTRIBUTION TO DEVELOPMENT
OF UKRAINIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM STUDIES**

The article deals with the activities of Ukrainian historian and ethnographer of the 20th century K.H. Huslysty, with the emphasis on his role in ethnographic museums development and creation of their scientific grounds.

Keywords: K.H. Huslysty, ethnographic museum, open-air museum, scansen.

Iryna Synelnyk

**THE PUBLIC AUTHORITIES IMPACT ON ACTIVITIES
OF THE CHERNIHIV TARNOVSKY HISTORICAL MUSEUM:
ATTEMPT OF ANALYSIS**

The author offers analysis of the specific public authorities impact on the activities of the Chernihiv Tarnovsky Historical Museum, specificities of the museum activities in terms of its status and authority-based jurisdiction.

Keywords: authorities, museum, status, analysis.

Oleksandr Ohui

**THE SUCEAVA MINT IN THE 17TH CENTURY: EMISSION
OF COINS AND «DOMNITS» BAD COINS
(THE CASE OF ARCHIVAL RECORDS)**

The publication, based on the works of K. Romstorfer, E. Fisher, V. Fleisher, O. Illiescu, L. Dergachova, A. Mykolaichyk, V. Shlapynsky, the catalogue by Buzduhan, etc., offers a new interpretation with regard to coinage of current and bad coins, their circulation in Northern Bukovyna and exchange rate.

Keywords: coins, coinage, bad coins, Northern Bukovyna.

Kostiantyn Khromov

ON THE «SOLKHAT EMPERORS» MINT AFFAIR IN THE 1420s

The article presents the study of the last period of silver deng coinage in Crimean Ulus in the 1420s. It is a review of two reports delivered at the Numismatic Readings of the Numismatics Department, the State Historical Museum (Moscow, Russian Federation, 2013). In addition to criticism and analysis of big theoretical and practical mistakes made by the reporters, the publication contains new proven data.

Keywords: coins, silver denges, coinage, Crimean Ulus, criticism, research.

Iryna Khromova

**ON COINAGE DEVELOPMENT HISTORY IN UKRAINIAN LANDS:
LOCAL IMITATIONS OF JOCHI COINS OF THE 14TH CENTURY**

The article deals with coinage development in Kyiv Principality in the 1350–1360s, with the key emphasis on analysis related to new sources on the local issue of silver Jochi coinage, particularly, Jani Beg deng (issued in Gulistan in 753 AD).

Keywords: coinage, imitation, deng, silver, Jani Beg, Kyiv Principality.

Oleksandr Kurok, Oleksii Bakalets

**HOARDS OF COINS OF THE 15TH–18TH CENTURIES FROM
MEDZHYBIZH AND ITS OUTSKIRTS**

The article deals with 12 Medzhybizh hoards of coins of the 15th–18th centuries as significant material and historical sources, with a special emphasis on their importance for studying the Medieval Podillia market, local and international trade.

Keywords: local and international trade, money circulation, hoards of coins.

Oleksandr Alfiorov

FEMALE STAMPS OF KYIV RUS

The article covers the specificities of female sphragistics in Kyiv Rus. It contains the list of all published princesses' stamps, along with three unknown female stamps of the 12th century.

Keywords: female stamps, Kyiv Rus, sphragistics, stamp typology.

Tetiana Vilkul

**«THE EXODUS» BOOK OF CHRONOGRAPHIC EDITION
(THE JUDAIC CHRONOGRAPH AND TRINITY PENTATEUCH)**

The complete or so-called «chetii» translation of the Octateuch is dated, apparently, by the early 10th century in Bulgaria. The manuscript is known to have three versions. The article covers the characteristic features of the chronographic version of the Exodus Book, which exists in five manuscripts of the Judaic Chronograph and Trinity (Troitsky) Pentateuch. The given Exodus version is a valuable source for a new initial translation and, thus, for essential updating of numerous Bible quotations in Old Slavonic and Old Russian translations.

Keywords: the Exodus Book, Octateuch, Old Rus, Bible studies, textology, Old Slavonic Bible translations.

Oleksandr Osipian

**THE NEW CONTENT OF OLD MISSIVE LETTERS:
«INVITATION» OF ARMENIANS TO RUS BY PRINCES
«DANYLO FEDOROVYCH» AND «FEDIR DMYTROVYCH»
(THE CASE OF THE TRIALS OF 1578 AND 1654 IN LVIV)**

The key emphasis is made on the trials in Lviv in the late 16th — mid 17th centuries. The author makes an attempt at reconstructing perception and awareness of the then petty bourgeoisie in terms of the distant past as certain arguments to be pragmatically used in court.

Keywords: missive letter, trial, petty bourgeoisie, past, Lviv.

Yevhen Chernukhin, Maria Pirgo

**NOTES FROM MARIUPOL OF THE 1ST HALF OF THE 19TH
CENTURY: ARCHEOGRAPHICAL DESCRIPTION, SOCIAL
PROFILE AND A COMPILER'S FAMILY TIES**

The article offers an archeographic description of the Karamanli manuscript from the fonds of the Institute of Manuscripts, the Vernadsky National Library of Ukraine. The compiler of the manuscript Urum Ivan Kurkchu was a member of the City Duma and court judge in Mariupol in 1830–1850. His «Notes» provide details of his private and public life, family relations, his interest to Karamanli religious literature, Urum folklore, folk medicine and Italian.

Keywords: Karamanli manuscripts, the Urums, folk medicine, folklore, Mariupol history.

Vladyslav Bezpalko

**DRESS ACCESSORIES FOR CARRYING MONEY BY VOLHYNIAN
POPULATION IN THE LAST QUARTER OF THE 16TH CENTURY
(THE CASE OF RECORD BOOKS SOURCES)**

The article sheds light on dress accessories for carrying money by the population of Volhynian voivodeship in the last quarter of the 16th century. Based on the 1580 record books of the Lutsk Hrodsky Court, it offers a variety of items for carrying money, their specific use by different social strata in various economic and real-life situations.

Keywords: dress accessories, robbery, purse, kalyta, cheres, sack.

Yevhen Slavutych

**CLOTHES OF THE COSSACK STARSHYNA IN HETMANSHCHYNA
(THE 2ND HALF OF THE 17TH — 1ST THIRD OF THE 18TH CENTURIES)**

The article covers work and festal clothing of the Cossack starshyna in Hetmanshchyna in the 2nd half of the 17th — 1st third of the 18th centuries, including a scope of clothes, their origins, cut and sewing materials.

Keywords: clothes, Cossack starshyna, Hetmanshchyna / Ukrainian Cossack State.

Yaroslav Tynchenko

THE WINTER CAMPAIGN IRON CROSS

The article deals with the Iron Cross, the only award of the UNR Army. It sheds light on the award history, its stamping and implementation, supported with the number of combatants and the awarded.

Keywords: phaleristics, special historical disciplines, the UNR Army.

Olha Ivanova

**FILIGREE STUDIES ANALYSIS OF CYRILLIC MANUSCRIPTS
OF THE 16TH CENTURY
(THE CASE OF MANUSCRIPTS FROM THE FONDS OF THE
INSTITUTE OF MANUSCRIPTS, THE VERNADSKY NATIONAL
LIBRARY OF UKRAINE)**

The publication sheds light on certain aspects of filigree studies analysis of the Cyrillic manuscripts of the 16th century from the fonds of the Institute of Manuscripts, the Vernadsky National Library of Ukraine.

Keywords: filigree studies, filigree, manuscript, Cyrillic writing of the 16th century.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

АЛФЬОРОВ ОЛЕКСАНДР АНАТОЛІЙОВИЧ — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: hetmanec@ukr.net.

БАКАЛЕЦЬ ОЛЕКСІЙ АНДРІЙОВИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. E-mail: bakalecbar@mail.ru.

БЕЗДРАБКО ВАЛЕНТИНА ВАСИЛІВНА — доктор історичних наук, професор, директор Інституту державного управління і права Київського національного університету культури і мистецтв.

БЕЗПАЛЬКО ВЛАДИСЛАВ ВІКТОРОВИЧ — науковий співробітник відділу історичних пам'яток Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії Міністерства освіти і науки України.

БЛАЩУК СВІТЛАНА МИКОЛАЇВНА — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

БОРЩИК ЯРОСЛАВ ВІКТОРОВИЧ — аспірант відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ВАЩУК ДМИТРО ПЕТРОВИЧ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України. E-mail: dvashchuk@ukr.net.

ВЕРМЕНИЧ ЯРОСЛАВА ВОЛОДИМИРІВНА — доктор історичних наук, зав. відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України.

ВІЛКУЛ ТЕТЯНА ЛЕОНІДІВНА — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАН України.

ГАВРИЛЮК ІВАН ВОЛОДИМИРОВИЧ — аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія».

ГЕДЬО АННА ВОЛОДИМИРІВНА — доктор історичних наук, професор кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

ГЕРАСИМЕНКО НЕЛЯ ОЛЕКСІЇВНА — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей істо-

ричної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ГОНЧАР ГАЛИНА ВОЛОДИМИРІВНА — аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. E-mail: eterios@mail.ru.

ГОНЧАР ОЛЬГА ТРОХИМІВНА — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

ГУЛЕВИЧ ВЛАДИСЛАВ ПЕТРОВИЧ — головний консультант Управління по зв'язках із місцевими органами влади й органами місцевого самоврядування Апарату Верховної Ради України. E-mail: gulevych_v@ukr.net.

ГУРЖІЙ ІВАННА ОЛЕКСАНДРІВНА — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу бібліотечних зібрань та історичних колекцій Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

ДЗАГАЛОВ АНАТОЛІЙ СОСЛАНБЕКОВИЧ — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: dzagalov@inbox.ru.

ДЗИРА ІВАН ЯРОСЛАВОВИЧ — доктор історичних наук, професор кафедри педагогіки та методики професійного навчання Київського національного університету технологій та дизайну. E-mail: knutd@knutd.com.ua.

ДМИТРІЄНКО МАРІЯ ФЕДОРІВНА — доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

ІВАНОВА ОЛЬГА АНДРІЇВНА — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. E-mail: nlu@csl.freenet.kiev.ua.

ІЩЕНКО ЯРОСЛАВА ОЛЕГІВНА — кандидат історичних наук, доцент кафедри загальної історії, правознавства і методики навчання Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

КОВАЛЕВСЬКА ОЛЬГА ОЛЕГІВНА — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України.

КРУПИНА ВІКТОР ОЛЕКСАНДРОВИЧ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України. E-mail: kvik@ua.fm.

КУЗЬМІНОВ ПЕТРО АБРАМОВИЧ — доктор історичних наук, професор кафедри історії Росії Кабардино-Балкарського державного університету імені Х.М. Берєкова. E-mail: Petrakis_hist@bk.ru.

КУРОК ОЛЕКСАНДР ІВАНОВИЧ — доктор історичних наук, професор, ректор Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

КУРСАНІНА НАТАЛІЯ ЛЕОНІДІВНА — здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ЛЕВЧЕНКО ЛАРИСА ЛЕОНІДІВНА — кандидат історичних наук, директор Державного архіву Миколаївської області.

МАКСИМЕНКО ЄВГЕНІЯ ВОЛОДИМИРІВНА — аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії Донецького національного університету.

НАЗАРЕНКО ВАСИЛЬ РОМАНОВИЧ — кандидат технічних наук, автор технології виробництва булатної сталі в лабораторних та промислових умовах.

ОГУЙ ОЛЕКСАНДР ДМИТРОВИЧ — доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов для гуманітарних факультетів Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. E-mail: aloguy@inbox.ru.

ОСПІЯН ОЛЕКСАНДР ЛЕОНІДОВИЧ — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Краматорського економіко-гуманітарного університету.

ПАУР ІРИНА ВАСИЛІВНА — аспірант кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. E-mail: paur85@mail.ru.

ПЕРКУН ВІТАЛІЙ ПАВЛОВИЧ — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

ПІРГО МАРІЯ ДМИТРІВНА — провідний спеціаліст Центральної наукової дослідницької лабораторії Донецького національного медичного університету імені Максима Горького, член Асоціації спадщини азівських греків.

РОСЛЯК РОМАН ВОЛОДИМИРОВИЧ — кандидат мистецтвознавства, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. E-mail: roslyak@i.ua.

СИНЕЛЬНИК ІРИНА СЕРГІЇВНА — здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

СЛАВУТИЧ ЄВГЕН ВОЛОДИМИРОВИЧ — кандидат історичних наук.

ТАРАНЕЦЬ СЕРГІЙ ВАСИЛЬОВИЧ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу джерел з історії України XIX — початку XX ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України. E-mail: trimonasturje@yandex.ua.

ТИНЧЕНКО ЯРОСЛАВ ЮРІЙОВИЧ — здобувач відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ТОЇЧКІН ДЕНИС ВІТАЛІЙОВИЧ — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України.

ТОМАЗОВ ВАЛЕРІЙ В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ — кандидат історичних наук, зав. сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: tomazovvalery@gmail.com

ТОМАЗОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА — молодший науковий співробітник відділу театрознавства та культурології Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. E-mail: etnolog@etnolog.org.ua.

ХВЕДЧЕНЯ СЕРГІЙ БОРИСОВИЧ — кандидат географічних наук, старший науковий співробітник відділу спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів Інституту історії України НАН України.

ХРОМОВ КОСТЯНТИН КОСТЯНТИНОВИЧ — фахівець навчально-наукового центру нумізматики та історії грошового обігу Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, член Central Asian Numismatic Institute (CANI), м. Кембрідж, Англія. E-mail: constart@inbox.ru.

ХРОМОВА ІРИНА КОСТЯНТИНІВНА — кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України. E-mail: khromova_i@ukr.net.

ЧЕРНУХІН ЄВГЕН КОСТЯНТИНОВИЧ — кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження цивілізацій Причорномор'я Інституту історії України НАН України.

ЗМІСТ

Від редакційної колегії	3
-------------------------------	---

АРХІВОЗНАВСТВО

<i>Лариса Левченко</i> ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВУ США В ПРАЦЯХ АМЕРИКАНСЬКИХ АВТОРІВ	6
--	---

<i>Роман Росляк</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ЗБЕРЕЖЕННЯ КІНЕМАТОГРАФІЧНОЇ СПАДЩИНИ В УКРАЇНІ (1920-і–1941 рр.)	26
--	----

БІОГРАФІСТИКА

<i>Валентина Бездрабко</i> ПРОФЕСОР КИЇВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ АНДРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ ВВЕДЕНСЬКИЙ	38
--	----

<i>Світлана Блащук</i> СЕРАФИМ ВОЛОДИМИРОВИЧ ЮШКОВ: ДОЛЯ ІСТОРИКА	62
---	----

<i>Іван Гаврилюк</i> ВЛАДИСЛАВ ДОМІНІК ЗАСЛАВСЬКИЙ (1616–1656 рр.): МАГНАТ, ПОЛІТИК, ВОСНАЧАЛЬНИК	83
---	----

<i>Ольга Гончар</i> НАУКОВІ КОНТАКТИ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ТА ДМИТРА БАГАЛІЯ	111
---	-----

<i>Петр Кузьминов</i> КАВКАЗ В СУДЬБЕ М.Т. ЛОРИС-МЕЛИКОВА	119
--	-----

<i>Валерій Томазов, Наталія Томазова</i> УКРАЇНСЬКА АКТРИСА ЄФРОСИНІЯ ЗАРНИЦЬКА З РОДУ АЗГУРІДІ	130
--	-----

ГЕНЕАЛОГІЯ

<i>Владислав Гулевич</i> ЗАХІДНІ ЗЕМЛІ УЛУСУ ДЖУЧІ В КІНЦІ XIII–XIV ст. І ТУКА-ТИМУРИДИ	138
---	-----

ГЕРАЛЬДИКА

<i>Анна Гедьо, Євгенія Максименко</i> СИМВОЛІКА СУЧАСНИХ МІСЬКИХ ГЕРБІВ ДОНБАСУ ТА ОСОБЛИВОСТІ ПРАКТИКИ ЇХ СТВОРЕННЯ	180
--	-----

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ярослав Борщик

ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ В ДОСЛІДЖЕННІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ПРОЕКТУ «ПОЄДНАННЯ ЧЕРЕЗ ВАЖКУ ПАМ'ЯТЬ. ВОЛИНЬ 1943») 190

Анатолій Дзагалов

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ Д.І. СВЯТОПОЛК-МИРСЬКОГО ЯК ДЖЕРЕЛА ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ У ТЕРСЬКІЙ ОБЛАСТІ ТА ДАГЕСТАНІ 1845–1878 рр. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦДІАК УКРАЇНИ) 198

Сергій Хведченя

СТАРОДАВНІ КОРАБЛІ НА ДНІПРОВСЬКОМУ ШЛЯХУ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЕКСПОЗИЦІЇ МУЗЕЮ ДРАККАРІВ, ОСЛО, НОРВЕГІЯ) 208

ДИПЛОМАТИКА

Дмитро Ващук

ДИПЛОМАТИЧНИЙ АНАЛІЗ УКРАЇНСЬКИХ АКТОВИХ ДЖЕРЕЛ КІНЦЯ XV — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. 238

ЗБРОЄЗНАВСТВО

Наталія Курсаніна

КЛЕЙМА РОСІЙСЬКИХ ЗБРОЙНИХ ЗАВОДІВ НА СТАТУТНІЙ ХОЛОДНІЙ ЗБРОЇ XVIII–XIX ст. 260

Денис Тоїчкін, Василь Назаренко

КОНСТРУКЦІЯ ХОЛОДНОЇ ЗБРОЇ З БУЛАТНОЇ СТАЛІ. ШАБЛЯ Й КИНДЖАЛ 268

ІКОНОГРАФІЯ

Ольга Ковалевська

ВІЗУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ІКОНОГРАФІЯ: ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ОБ'ЄКТА, МЕТОДУ ТА ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ 296

Ірина Паур

ДОКУМЕНТАЛЬНІ ЛИСТІВКИ МИХАЙЛА ГРЕЙМА З ВИДАМИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО 305

КНИГОЗНАВСТВО

Іванна Гуржій

ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРОБЛЕМИ ВПОРЯДКУВАННЯ БІБЛОТЕЧНОГО ЗБРАННЯ БАРОНА Ф.Р. ШТЕЙНГЕЛЯ У ФОНДАХ НБУВ 316

Сергій Таранець

СТАРООБРЯДСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII–XVIII ст. 328

ЛІТОПИСОЗНАВСТВО*Іван Дзира*ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ
ІСТОРІОГРАФІЇ 1918–1935 рр. 346**МЕТРОЛОГІЯ ІСТОРИЧНА***Неля Герасименко*

О.Ф. СИДОРЕНКО ЯК ДОСЛІДНИК ІСТОРИЧНОЇ МЕТРОЛОГІЇ 376

МУЗЕЄЗНАВСТВО*Галина Гончар*ВНЕСОК К.Г. ГУСЛИСТОГО В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОГО
ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЙНИЦТВА 390*Ірина Синельник*ВПЛИВ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ЧЕРНІГІВСЬКОГО
ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО:
СПРОБА АНАЛІЗУ 397**НУМІЗМАТИКА***Олександр Огуй*СУЧАВСЬКИЙ МОНЕТНИЙ ДВІР У XVII ст.: ЕМІСІЇ МОНЕТ І ФАЛЬШИВОК-
«ДОМНІЦ» (НА МОНЕТНОМУ ТА АРХІВНОМУ МАТЕРІАЛІ) 412*Константин Хромов*К ВОПРОСУ О МОНЕТНОМ ДЕЛЕ «ИМПЕРАТОРОВ СОЛХАТА»
В 20-е ГОДЫ XV в. 443*Ірина Хромова*ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ КАРБУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ:
МІСЦЕВІ НАСЛІДУВАННЯ ДЖУЧИДСЬКИХ МОНЕТ XIV ст. 462*Олександр Курок, Олексій Бакалець*

СКАРБИ МОНЕТ XV–XVIII ст. ІЗ МЕДЖИБОЖА ТА ЙОГО ОКРАЇН 471

СФРАГІСТИКА*Олександр Алфьоров*

ЖІНОЧІ ПЕЧАТКИ КИЇВСЬКОЇ РУСИ 488

ТЕКСТОЛОГІЯ*Тетяна Вілкул*КНИГА ВИХІД ХРОНОГРАФІЧНОЇ РЕДАКЦІЇ
(ІУДЕЙСЬКИЙ ХРОНОГРАФ ТА ТРОЇЦЬКІ П'ЯТИКНИЖЖЯ) 504

Олександр Осінян

НОВИЙ ЗМІСТ СТАРИХ ГРАМОТ: «ЗАПРОШЕННЯ» ВІРМЕН НА РУСЬ КНЯЗЯМИ «ДАНИЛОМ ФЕДОРОВИЧЕМ» ТА «ФЕДОРОМ ДМИТРОВИЧЕМ» (ЗА МАТЕРІАЛАМИ СУДОВИХ ПРОЦЕСІВ 1578 ТА 1654 рр. У ЛЬВОВІ).....517

Євген Чернухін, Марія Пірго

ЗАПИСКИ З МАРІУПОЛЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.: АРХЕОГРАФІЧНИЙ ОПИС, СОЦІАЛЬНИЙ ПРОФІЛЬ ТА РОДИННІ ЗВ'ЯЗКИ УКЛАДАЧА.....541

УНІФОРМОЛОГІЯ ТА ІСТОРІЯ ОДЯГУ

Владислав Безпалько

АКСЕСУАРИ ОДЯГУ ДЛЯ НОСІННЯ ГРОШЕЙ У НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХVІ ст. (ЗА АКТОВИМИ ДЖЕРЕЛАМИ).....566

Євген Славутич

ОДЯГ КОЗАЦЬКОЇ СТАРШИНИ ГЕТЬМАНЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХVІІ — ПЕРША ТРЕТИНА ХVІІІ ст.).....577

ФАЛЕРИСТИКА

Ярослав Тинченко

ЗАЛІЗНИЙ ХРЕСТ «ЗА ЗИМОВИЙ ПОХІД І БОЇ».....604

ФІЛІГРАНОЛОГІЯ

Ольга Іванова

ФІЛІГРАНОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ РУКОПИСІВ КИРИЛИЧНОЇ ПИСЕМНОСТІ ХVІ ст. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУКОПИСІВ ІЗ ФОНДІВ ІНСТИТУТУ РУКОПИСУ НБУВ).....616

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, АНОНСИ, ДИСКУСІЇ

Сергій Хведченя

До 90-річного ювілею Лідії Пономаренко. Рец. на кн.: *Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко*. — К.: Академперіодика, 2012. — 668 с.632

Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко

Вдала спроба реконструкції Празького архіву. Рец. на кн.: *Боряк Тетяна. Документальна спадщина української еміграції в Європі: Празький архів (1945–2010)*. — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2011. — 544 с., іл., додатки636

Марія Дмитрієнко, Ярослава Іщенко

Унікальний джерельний комплекс для дослідження цілого ряду спецдисциплін. Рец. на кн.: *Корнієнко В.В. Корпус графіті Софії Київської*

(XI — початок XVIII ст.). — К.: Горобець, 2010. — Частина I. Приділ св. Георгія Великомученика. — 462 с.: табл., іл.	649
Марія Дмитрієнко Рец. на кн.: Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1764 рр.). — К.: ВД «Стилос», 2012. — 336 с.	658
Віталій Перкун Нове чеське дослідження із середньовічної палеографії. Рец. на кн.: Hana Pátková. Česká Středověká Paleografie. — České Budějovice: Veduta, 2008. — 278 s., il.	662
Віталій Перкун Публікації з проблем джерелознавства в польській науковій літературі. Рец. на збірник статей: <i>Ad fontes. O naturze źródła historycznego / pod red. Stanisława Rosika i Przemysława Wiszewskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis.</i> — Wrocław, 2004. — Nr 2675. — Historia CLXX. — 392 s.	665
Ярослава Верменич Рец. на кн.: Ганжа А., Пундик Н. Буджакский излом. — Одесса: Астропринт, 2013. — 166 с.	672
Віктор Крупина Рец. на кн.: Киридон П.В. Правляча номенклатура Української РСР (1945–1964 рр.): монографія. — Полтава: ТОВ «АСМІ», 2012. — 576 с.	675
Анотації	681
Відомості про авторів	715
Зміст	719

CONTENTS

Editorial Board's Note	3
-------------------------------------	---

ARCHIVAL AFFAIRS

<i>Larysa Levchenko</i> HISTORY OF THE US NATIONAL ARCHIVES IN PUBLICATIONS BY AMERICAN AUTHORS	6
<i>Roman Rosliak</i> ON CINEMA HERITAGE PRESERVATION OF IN UKRAINE (the 1920s–1941)	26

BIOGRAPHICAL STUDIES

<i>Valentyna Bezdrabko</i> PROFESSOR OF THE KYIV UNIVERSITY ANDRII OLEKSANDROVYCH VVEDENSKY	38
<i>Svitlana Blashchuk</i> SERAFYM VOLODYMYROVYCH YUSHKOV: THE FATE OF HISTORIAN	62
<i>Ivan Havryliuk</i> VLADYSLAV DOMINIK ZASLAWSKI (1616–1656): MAGNATE, POLITICIAN, COMMANDER	83
<i>Olha Honchar</i> THE SCIENTIFIC TIES OF MYKOLA KOSTOMAROV AND DMYTRO BAHALII	111
<i>Piotr Kuzminov</i> CAUCASUS IN M.T. LORYS-MELIKOV'S LIFE	119
<i>Valerii Tomazov, Nataliia Tomazova</i> UKRAINIAN ACTRESS YEFROSINIIA ZARNYTSKA OF THE AZGURIDIS	130

GENEALOGY

<i>Vladyslav Hulevych</i> THE WESTERN LANDS OF ULUS JUCHY IN THE LATE 13 TH –14 TH CENTURIES AND TUKA-TIMURIDS	138
--	-----

HERALDRY

<i>Anna Hed'io, Yevheniia Maksymenko</i> SYMBOLS OF MODERN DONBAS URBAN COATS OF ARMS AND SPECIFICITIES OF THEIR CREATION	180
---	-----

SOURCE STUDIES

Yaroslav Borshchuk

THE ORAL HISTORY METHOD IN RESEARCH OF THE POLISH-UKRAINIAN RELATIONS DURING WORLD WAR II (THE CASE OF THE «UNIFICATION THROUGH PAINFUL MEMORIES. VOLHYNIA 1943» PROJECT)..... 190

Anatolii Dzahalov

THE DOCUMENTS OF THE D. I. SVIATOPOLK-MYRSKY FOUNDATION AS SOURCES FOR STUDYING HISTORICAL EVENTS IN TEREK OBLAST AND DAGESTAN IN 1845–1878 (THE CASE OF THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVES OF UKRAINE IN KYIV)..... 198

Serhii Khvedchenia

ANCIENT SHIPS ON THE DNIPRO'S WAY
(THE CASE OF THE DRAKKAR MUSEUM IN OSLO, NORWAY)..... 208

DIPLOMATICS

Dmytro Vashchuk

DIPLOMATIC ANALYSIS OF UKRAINIAN RECORD SOURCES OF THE LATE 15TH — 1ST HALF OF THE 16TH CENTURIES 238

ARMS STUDIES

Nataliia Kursanina

GUN PROOF MARKS OF RUSSIAN ARMORIES ON STATUTE COLD STEEL ARMS OF THE 18TH–19TH CENTURIES 260

Denys Toïchkin, Vasyl Nazarenko

CONSTRUCTION OF DAMASCUS COLD STEEL ARMS:
SWORD AND DAGGER 268

ICONOGRAPHY

Olha Kovalevska

VISUAL RESEARCH AND ICONOGRAPHY: AN ISSUE OF DIFFERENTIATION OF OBJECT, METHOD AND CONCEPTUAL FRAMEWORK 296

Iryna Paur

MYKHAILO HREIM'S DOCUMENTARY POSTCARDS WITH THE VIEWS OF KAM'IANETS-POLDILSKY 305

BOOK STUDIES

Ivanna Hurzhii.

CHARACTERISTICS AND ORGANIZATION ISSUES OF BARON F.R. VON STEINHEL'S LIBRARY COLLECTION AT THE VERNADSKY NATIONAL LIBRARY OF UKRAINE 316

Serhii Taranets

THE OLD BELIEF LITERATURE OF THE 2ND HALF
OF THE 17TH–18TH CENTURIES328

CHRONICLE STUDIES

Ivan Dzyra

RESEARCH OF OLD RUSSIAN CHRONICLE WRITING IN UKRAINIAN
HISTORIOGRAPHY OF 1918–1935346

HISTORICAL METROLOGY

Nelia Herasymneko

O.F. SYDORENKO AS HISTORICAL METROLOGY RESEARCHER.....376

MUSEUM STUDIES

Halyna Honchar

K.H. HUSLYSTY'S CONTRIBUTION TO DEVELOPMENT
OF UKRAINIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM STUDIES390

Iryna Synelnyk

THE PUBLIC AUTHORITIES IMPACT ON THE ACTIVITIES OF THE CHERNIHIV
TARNOVSKY HISTORICAL MUSEUM: ATTEMPT OF ANALYSIS397

NUMISMATICS

Oleksandr Ohui

THE SECEAVA MINT IN THE 17TH CENTURY: EMISSIONS OF COINS
AND «DOMNITS» BAD COINS (THE CASE OF ARCHIVAL RECORDS)412

Konstantin Khromov

ON THE «SOLKHAT EMPERORS» MINT AFFAIR IN THE 1420s443

Iryna Khromova

ON COINAGE DEVELOPMENT HISTORY IN UKRAINIAN LANDS:
LOCAL IMITATIONS OF JOCHI COINS OF THE 14TH CENTURY462

Oleksandr Kurok, Oleksii Bakalets

HOARDS OF COINS OF THE 15TH–18TH CENTURIES FROM MEDZHYBIZH
AND ITS OUTSKIRTS471

SPHRAGISTICS

Oleksandr Alfiorov

FEMALE STAMPS OF KYIV RUS488

TEXTOLOGY

Tetiana Vilkul

«THE EXODUS» BOOK OF CHRONOGRAPHIC EDITION
(THE JUDAIC CHRONOGRAPH AND TRINITY PENTATEUCH)504

Oleksandr Osipian

THE NEW CONTENT OF OLD MISSIVE LETTERS: «INVITATION»
OF ARMENIANS TO RUS BY PRINCES «DANYLO FEDOROVYCH» AND
«FEDIR DMYTROVYCH» (THE CASE OF THE TRIALS OF 1578 AND 1654
IN LVIV).....517

Yevhen Chernukhin, Mariia Pirho

NOTES FROM MARIUPOL OF THE 1ST HALF OF THE 19TH CENTURY:
ARCHEOGRAPHICAL DESCRIPTION, SOCIAL PROFILE AND
A COMPILER'S FAMILY TIES.....541

UNIFORMOLOGY AND HISTORY OF CLOTHING**Vladyslav Bezpalko**

DRESS ACCESSORIES FOR CARRYING MONEY BY VOLHYNIAN
POPULATION IN THE LAST QUARTER OF THE 16TH CENTURY
(THE CASE OF RECORD BOOKS SOURCES).....566

Yevhen Slavutych

CLOTHES OF THE COSSACK STARSHYNA IN HETMANSHCHYNA
(THE 2ND HALF OF THE 17TH – 1ST THIRD OF THE 18TH CENTURIES).....577

PHALERISTICS**Yaroslav Tynchenko**

THE WINTER CAMPAIGN IRON CROSS604

FILIGREE STUDIES**Olha Ivanova**

FILIGREE STUDIES ANALYSIS OF CYRILLIC MANUSCRIPTS
OF THE 16TH CENTURY (MANUSCRIPTS FROM THE FONDS
OF THE INSTITUTE OF MANUSCRIPTS, THE VERNADSKY NATIONAL
LIBRARY OF UKRAINE).....616

REVIEWS, ANNOUNCES, DISCUSSIONS**Serhii Khvedchenia**

On the 90th Birth Anniversary of Lidiia Ponomarenko. Review of the book:
Maps and Plans in Lidiia Ponomarenko's Source Studies. — K.: Akademiya, 2012. — 668 p.....632

Mariia Dmytriienko, Yaroslava Ishchenko

A Successful Attempt at Reconstruction of the Prague Archives. Review of the book:
Boriak Tetiana. Documentary Heritage of the Ukrainian Emigration in Europe. The Prague Archives (1945–2010). — Nizhyn: M. Hohol National University Publishing House, 2011. — 544 p., illustrations, supplements636

Mariia Dmytriienko, Yaroslava Ishchenko

The Unique Source Complex for Research on Special Historical Disciplines. Review of the book: Korniienko V.V. *The Graffiti Collection of St. Sofia Cathedral in Kyiv (the 11th — Early 18th Centuries)*. — K.: Horobets, 2010. — Part 1. *The Chapel of the Great Martyr Genus*. — 462 p.: figures, illustrations649

Mariia Dmytriienko

Review of the book: Bakalets O.A. *Hoards of Coins as a Source for Studying Money Circulation in Hetmanshchyna (1648–1764)*. — K.: «Stylos» Publishing House, 2012. — 336 p.658

Vitalii Perkun

New Czech Research on Medieval Paleography. Review of the book: Hana Pátková. *Česká Středověká Paleografie*. — České Budějovice: Veduta, 2008. — 278 p., illustrations662

Vitalii Perkun

Publications on Source Studies Issues in Polish Research Literature. Review of the collection of articles: *Ad fontes. O naturze źródła historycznego / pod red. Stanisława Rosika i Przemysława Wiszewskiego // Acta Universitatis Wratislaviensis*. — Wrocław, 2004. — Nr 2675. — *Historia CLXX*. — 392 p.665

Yaroslava Vermenych

Review of the book: Hanzha A., Pundyk H. *The Budjak Fracture*. — Odesa: Astroprynt, 2013. — 166 p.672

Viktor Krupyna

Review of the book: Kyrydon P.V. *The Ruling Nomenclature of Ukrainian SSR (1945–1964): monograph*. — Poltava: TOV «ASMI», 2012. — 576 p.675

Annotations681

Notes on Authors715

Contents719

Наукове видання

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ЧИСЛО 22–23

Науково-організаційне забезпечення:
В. Томазов, І. Хромова, Г. Калиниченко, О. Шаленко
Комп'ютерна верстка *Л. Зубець*

Підписано до друку 11.06.2014 р. Формат 70х100/16.
Ум. друк. арк. 59,23. Обл. вид. арк. 50,87.
Наклад 300 прим. Зам. 13. 2014.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4.